ISSN 1728-7804

АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АБАЯ
ABAI KAZAKH NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series «Philological sciences»
№ 3(73)

ISSN 1728-7804

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series «Philological sciences»
№3(73)

Алматы, 2020

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы, №3(73), 2020

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
п.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі
Б.Ө. Сманов

Бас редактордың орынбасары
ф.ғ.д., қауым.профессор
А.В. Таңжарықова

Ғылыми редакторлар
ф.ғ.д., проф. **Б.Әбдіғазиұлы,**
ф.ғ.д., проф. **С.Ж. Әбішева,**
ф.ғ.д., проф. **Қ.Ө. Есенова,**
ф.ғ.д., доцент **Н.А. Ильясова**

Редакция алқасы:
ф.ғ.д., проф.
У.М. Бахтикиреева (Ресей),
PhD докторы, проф.
И.З. Белобровцева (Эстония),
ф.ғ.д., проф.
Ердоған Алтынкайнак (Түркия),
ф.ғ.д., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
ф.ғ.д., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша),
ф.ғ.д., проф.
Нонако Сусуму (Жапония),
магистр, проф.
Н.И. Ишекеев (Қырғызстан),
п.ғ.д., проф. **Жан Диңжиң** (Қытай),
п.ғ.д., проф. **Чан Дин Лам** (Вьетнам),
п.ғ.д., проф.
Л.В. Сафронова (Қазақстан),
ф.ғ.д., проф.
А.К. Жундибаева (Қазақстан),
PhD доктор
Г.С. Каримова (Қазақстан)
PhD доктор
А.М. Нурбаева *PhD доктор*
(жауапты хатшы)

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2020

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109-Ж

Басуға 07.12.2020 қол қойылды.
Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 47.5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 392.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

Асильбекова Н.У. Антропонимдердің сөзжасамдық тәсілдері.....
Asilbekova N. Word educational methods of anthroponyms..... 9

Amirbekova A. The valence property of neologisms in kazakh language
Әмірбекова А.Б. Қазақ тіліндегі неологизмдердің тіркесімділік әлеуеті..... 14

Бақбергенова Р.Қ. Қазақ-түрік тілдеріндегі экспрессивті-эмоционалды лексиканың этномәдени сипаты..... 21
Bakbergenova R. Ethno-cultural character of expressive and emotional vocabulary in the kazakh-turkish languages.....

Досова А. А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегінің этнолингвистикалық сипаты..... 26
Dossova A. Ethnolinguistic aspect of work of A.Baitursynov "Literature studies".....

Есенова Қ.Ө. Академик Шора Сарыбаевтың баспасөз тіліне қатысты зерттеулері 32
Essenova K. Research of academician Shora Sarybayeva on press language.....

Ельчибеков Б., Рауандина А., Елікбаев Б. Тіл білімі саласында мәтін лингвистикасының пән ретінде қалыптасуы..... 36
Yelchibekov B., Rauandina A., Yelikbaiev B. Formation of text linguistics in the field of linguistics .....

Жүнісова М.Ә., Касенов Е.С. Қазақ тіл біліміндегі құман қыпшақтарының жазба ескерткішін зерттеуші (профессор Әбжан Құрышжанұлының 90 жылдығына орай)..... 41
Zhunissova M., Kasenov Y. Researcher of the written monument kuman kipchak kazakh linguistics (The 90 th anniversary of Professor Abzhan Kuryshzhanuly).....

Жиренов С.А., Касенов Е.С. Ән мәтіндеріндегі орнитологизмдердің лингвокогнитивтік семантикасы..... 46
Zhirenov S., Kasenov Y. Linguo-cognitive semantics of ornithonyms in texts of songs.....

Жиренов С.А., Касенов Е.С. Дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдердің концептілік мәні..... 52
Zhirenov S., Kasenov Y. The conceptual importance of ornitonyms in the language picture of the world.....

Жылқыбай Г.Қ., Абдукамалова Э. Септеулік шылаулардың армян жазулы ескерткіштердегі қолданысы..... 58
Zhylkybay G., Abdukamalova E. The use of the postpostions on armenian written monuments.....

«Ұлағат» баспасы
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки», №3(73), 2020

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.п.н., профессор, академик НАН РК
Б.У. Сманов

Зам. гл. редактора
д.ф.н., ассоц.профессор
А.В. Танжарикова

Научные редакторы
д.ф.н., профессор **Б.Абдигазиулы,**
д.ф.н., проф. **С.Д. Абишева,**
д.ф.н., проф. **К.О. Есенова,**
д.ф.н.,доцент **Н.А. Ильясова**

Редакционная коллегия:
д.ф.н., проф.
У.М. Бахтикиреева (Россия),
доктор PhD, проф.
И.З. Белобровцева (Эстония),
д.ф.н., проф.
Ердоган Алтынкайнак (Туркия),
д.ф.н., проф. **А.К. Киклевич** (Польша),
д.ф.н., проф. **Г.Л. Нефагина** (Польша),
магистр, проф.
Нонако Сусуму (Жапония),
д.п.н., проф.
Н.И. Ишекеев (Кыргызстан),
д.п.н., проф. **Жан Динжин** (Китай),
д.п.н., проф. **Чан Дин Лам** (Вьетнам),
д.ф.н., профессор
Л.В. Сафронова (Казахстан),
доктор PhD
А.К. Жундибаева (Казахстан),
доктор PhD
Г.С. Каримова (Казахстан),
доктор PhD **А.М. Нурбаева**
(ответ. секретарь)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2020

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 07.12.2020.
Формат 60x84 $^{1}/_{8}$. Объем 47.5 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 392.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат» Казахского национального педагогического

Жолшаева М.С., Қалибекұлы Т. Қазақ тіліндегі жүр етістігінің функционалды-семантикалық ерекшелігі..... 65
Zholshayeva M., Kalibekuly T. Functional and semantic features of the verb "жүр" in the kazan language.....

Зайсанбаева Г.Н., Акимжанова Г.С. Туынды сөздердің сөзжасамдық уәждемесі..... 70
Zaysanbayeva G., Akimzhanova G. Word formation motivation of derived words.....

Исмаилова Ф.К. Дипломатиялық дискурстың коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктері..... 74
Ismailova F. Communicative-pragmatic features of diplomatic discourse

Кайдарова Г., Сүлейменова Ж. Қазақ тілінде буын категориясының зерттелуі..... 79
Kaidarova G., Suleimenova Zh. Studying the category of the syllable in the kazakh language.....

Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі «көз, көру» аталымдарын когнитивті-семантикалық талдау..... 84
Kassym B. Cognitive-semantic analysis of the nomination "eye, to see" in the kazakh language.....

Калбирова Т.Н. Қазақ және француз тіліндегі өлшем категориясы 99
Kalbirova T. Measurement category in kazakh and french.....

Мамедова Ф.З., Дулаева Э.З. Антропоцентрическая парадигма фразеологических единиц в русском и арабском языках..... 106
Mamedova F., Dulayeva E. Anthropocentric paradigm of phraseological units in russian and Arabic.....

Мазибаева Ж. Т.Ахметжан шығармаларындағы Ар концептісінің репрезентациясы..... 113
Mazibayeva Zh. Representation of conscience concept in the works By T.Akhmetzhan.....

Мухамеджанова Г.Т., Мухамеджанова А.Т. Көркем мәтіннің поэтикалық ерекшеліктері..... 120
Mukhamejanova G., Mukhamejanova A. Poetic features of the literary text.....

Миров М.О., Садуақас Н.А. Жұбановтану саласының жаңа беттері..... 129
Mirov M., Saduakas N. New pages of Jubanovation.....

Муллагаянова Г., Абзулдинова Г. Казахстанская русистика: персоналии (К 60-летию З.К. Темиргазиной)..... 135
Mullagayanova G., Abzuldinova G. Kazakh russian studies: personalities (To the 60 th anniversary of Z.K. Temirgazina).....

Nadir İlhan Türkçede kökü unutulan kelimeler..... 140
Надир Ильхан Түрік тілінде түбілі ұмытылған сөздер.....

Оспан Ж.А., Қалыбаева Қ.С. Қазақ және түрік тілдеріндегі зоонимдік фразеологизмдердің ұлттық ерекшеліктері..... 153
Ospan J., Kalybaeva K. National features of zoonymic phraseologies in kazakh and turkish languages.....

университета имени Абая
Kazakh National Pedagogical University named after Abai

BULLETIN

Series «Philological sciences»
№3(73), 2020

Editor in chief
doctor of pedag. sc., prof., academician
B.Smanov

Deputy Chief Editor
doctor of philology, assoc.professor
A.Tanzharikova

Scientific editors
doctor of
doctor of pedagogical sciences, professor
B.Abdigaziuly,
doctor of pedagogical sciences, professor
S.Abisheva,
doctor of pedagogical sciences,
professor **K.Esenova,**
doctor of pedagogical sciences, associate prof. **N.Ilyasova,**

The editorial board members:
doctor of pedagogical sciences, professor
U.M. Bakhtikireeva (Russia),
PhD, professor
I.Z. Belobrovceva (Estonia),
doctor of pedagogical sciences, professor
Erdogan Altynkainak (Turkey),
doctor of pedagogical sciences, professor
A.K. Kiklevich (Poland),
doctor of pedagogical sciences, professor
G.L. Nefagina (Poland),
master, professor **Nonako Susumu** (Japan),
doctor of pedagogical sciences, professor
N.I. Ishekeyev (Kyrgyzstan),
doctor of Philology, professor
Zhan Dingzhing (China),
doctor of pedagogical sciences, professor
Chan Din Lam (Vietnam),
doctor of pedagogical sciences, professor
L.Safronova (Kazakhstan),
PhD doctor **A.Zhundibaeva** (Kazakhstan),
PhD doctor **G.Karimova** (Kazakhstan),
PhD doctor **A.Nurbayeva**
(executive secretary)

©Kazakh National Pedagogical University named after Abai, 2020

Registered in the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan 8 May 2009 №10109-Zh/Ж

Signed in print 07.12.2020.
Format 60x84 $^{1}/_{8}$. Volume 47.5
teaching and publishing lists.
Number of copies 300. Order 392.

050010, Almaty, Dostyk avenue 13,
KazNPU named after Abai
Publishing House "Ulagat" of the Kazakh National Pedagogical University named

Оналбаева А.Т., Орынханова Г.А., Аскарова Г.С. Табу и табуированная лексика в казахском языке..... 158
Onalbayeva A., Orynkhanova G., Askarova G. Taboo and tabular vocabulary in the kazakh language.....

Сагидолда Г., Жылқыбай Г.Қ. Түркі лексикографиясы: жетістіктері және алдағы міндеттері..... 164
Sagidolda G., Zhylkybay G. Turkic lexicography: achievements andupcoming tasks.....

Сейтбатқал Ә.Б., Бектемірова С.Б. XXI ғасырдың басындағы түркі тілдес халықтардың әлемдік таралымы..... 173
Seytbatkal A., Bektemirova S. World space of turkic-speaking peoples at the beginning of the XXI century.....

Садық Д.А., Мәдиева Г.Б. Компьютерлік лингвистика кеңістігіндегі электронды сөздіктердің артықшылығы..... 180
Sadyk D., Madieva G. Advantages of electronic dictionaries in the space of computer linguistics.....

Турашбек Е., Ныязбекова К.С. Қазіргі орыс тіліне СӨС саласынан облигаторлық кірме сөздердің ену ерекшелігі туралы 185
Turashbek Y., Nyyazbekova K. To the question of the specific entry in the modern russian language of obligatory borrowing from the sphere of HLS.....

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE

Әшімбаева Ә., Тұрсынәлі Ж., Сабигазина С. Қазіргі балалар прозасының көркемдік әлемі..... 192
Ashimbaeva A., Tursynali Z., Sabigazina S. The artistic world of modern children's prose.....

Базылова Б.К. Концепция национального характера в историческом романе..... 197
Bazylova B. The concept of national character in the historical novel

Бектурганова Ж.М., Сейталиева Қ.У. Талдамалы эссе және оның дидактикалық маңызы..... 203
Bekturganova Zh., Seytalieva K. Analytical essey and features of its use for didactical purposes.....

Bürkütbayeva Ş., Kortabayeva G. Bağımsız Kazakistan'daki uygurşiirinin özellikleri..... 209
Бүркітбаева Ш.Д., Қортабаева Г.Қ. Тәуелсіз Қазақстандағы ұйғыр поэзиясының ерекшеліктері.....

Дүйсенбі А.К. «Бозұғлан», Ахметбек һәм Жүсіпбек жырының қолжазба мәтіндеріне текстологиялық талдау..... 216
Duisenbi A. Textological analysis of the manuscript texts of the song «Bozuglan», Ahmetbek and Zhusupbek».....

Жанбершиева Ұ.Н. Абай - қазақ халқының ой айнасы..... 221
Zhanbershieva U. Abay - a mirror of thought of the kazakh people...

Каримова Г.С., Ақыш Н.Б. «Рухани жаңғыру» аясында жаңаша қарастыру – ғылыми қажеттілік (Оралхан Бөкей шығармашылығы негізіндегі когнитивтік талдау)..... 226
Karimova G., Akysh N. Scientific necessity is a new approach within the framework of " Modernization of public consciousness "(Cognitive analysis based on Oralkhan Bokei's work).....

after Abai

Көшекова А.А. Батырлар жырындағы ат бейнесінің басты сипаттары..... 232
Koshekova A. The main characteristics of a horse in the epos of heroes.....

Өтеген Н.О., Қалниязова А.Қ. Жыраулар поэзиясындағы ел басқару ісіне қатысты жыр-толғаулар прагматикалық әлеуеті..... 237
Otegen N., Kalniiazova A. Pragmatic potential of the works of zhyrau related to governing the country.....

Рақыш Ж.С. Қазақ фольклортану терминдері: сөздік жасау тәжірибесі..... 244
Rakysh Zh. The terms of the kazakh folklore studies: the experience of the preparation of the dictionary.....

Рүстемова Ж.А. Қазақ балалар поэзиясындағы Абай, Ыбырай дәстүрлері..... 250
Rustemova Z. The tradition of Abay, Ibray the kazakh children's poetry

Саметова Ж.Ш., Айтимов М.К. Тарихи шындық поэтикасының көркемдік үндестігі..... 257
Sametova Z., Aitimov M. Artistic harmony of the poetics of historical truth.....

Сарбасов Б.С., Орынханова Г.А., Егізбаева З.С. Оралхан Бөкей «Бәрі де майдан» повесіндегі замандастар бейнесі..... 263
Sarbasov B., Orynhanova G., Egizbayeva Z. The image of contemporaries in the Oralkhan Bokei's story "Бәрі де майдан".....

Сейсенбаева Ж.А. Баққожа Мұқай повестеріндегі дәуір шындығы және көркемдік шешім..... 267
Seisenbayeva Zh. The reality and artistic solution of the era in the novels of Bakkozha Mukai.....

Сейтенова А.Е. Ш.Мұртаза романдарындағы табиғат концепті..... 272
Seitenova A. The nature-concept in the novels of Sh.Murtaza.....

Сманов Б.Ө., Құттыбаев Ш.Д., Абдимомынов Е.Б. Қаламгер және өмір шындығы (Ш.Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы автор бейнесі)..... 277
Smanov B., Kuttybayev Sh., Abdimomynov Y. The writer and the reality of life (The image of the author in the novel by Sh.Murtaza "Moon and Aisha").....

Сұлтанова Б.М. Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан» пьесасындағы лиризм және образдардың идентификациясы..... 283
Sultanova B. Lyrism and identification of images in the play of A.Kekilbaev «Abylay Khan».....

Сұлтанова Б.М. Кейіпкер әлемі мен оқыран шындығы арақатынасы..... 288
Sultanova B. The relationship between the world of the hero and the reality of the reader.....

Тебегенов Т.С., Есіркепова Г.Е., Айтимов М.К. Абайтану – қазақ өркениетінің рухани қазынасы..... 294
Tebegenov T., Esirkepova G., Aitimov M. Abaystudies – spiritual treasure of kazakh civilization .....

Хамраев Ә.Т. Рабғұзи және ежелгі қазақ әдәбиетіндегі мифтік сана..... 300
Khamraev A.T. Rabguzi and mythical consciousness in ancient kazakh literature.....

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PEDAGOGI AND METHODOLOGI PROBLEMS

Абишева С.Д., Онгарбаева А.Т., Серикова С.К. Результаты когнитивного и некогнитивного исследования первоклассников г. Алматы 305
Abisheva S., Ongarbaeva A., Serikova S. Results of cognitive and non-cognitive research of first-graders in Almaty.....

Бораш Р.Б. Драмалық шығармаларды теориялық білім мен тәжірибені ұштастыра оқыту әдістері..... 309
Borash R. Methods of teaching drama combined with theoretical knowledge and experience.....

Ерхожина Ш.Л. Студенттердің білім жүйесін блум мақсаттары арқылы бекіту..... 317
Yerkhozhina Sh. Formalizing students' knowledge systems with bloom's goals.....

Жанпейс У.А., Озекбаева Н.А., Куанышбаева Ш.С. О приоритетных ориентирах в практике обучения русскому языку как второму..... 321
Zhanpeis U., Ozekbayeva N., Kuanyshbayeva Sh. The priority guidelines in the practice of teaching russian as a second language.....

Жанпейс У.А., Озекбаева Н.А., Куанышбаева Ш.С. Учет внутрилексической системности в практическом курсе русского языка..... 327
Zhanpeis U., Ozekbayeva N., Kuanyshbayeva Sh. Accounting of the intra-lexic system in the practical course of the russian language.....

Каримова Б.С., Саметова Ф.Т., Орынханова Г.А., Лингво дидактические тесты в обучении второму языку..... 334
Karimova B., Sametova F., Orynkhanova G. Linguodidactic tests in teaching a second language.....

Karimova B. Lingua-cognitive capabilities of Kazakhstan Media as an instrument of influence on public consciousness..... 340
Каримова Б.С. Қазақстандық БАҚ-тың лингвокогнитивті мүмкіндіктері қоғамдық санаға әсер ету құралы ретінде.....

Каримова Г.С. Драматургияны оқытудың ғылым салаларымен байланысы..... 344
Karimova G. Relationship of teaching drama with the branches of science.....

Ordabayev Ch., Aldashev N., Nabidullin A. Peculiarities of mobile application usage in teaching english for university students..... 350
Ордабаев Ч.К., Алдашев Н.М., Набидуллин А.С. Университет студенттерін ағылшын тілін оқытуда мобильді қосымшаларды қолдану ерекшеліктері.....

Райымбекова Ә.А., Ешимов М.П., Нұртілеуова С.Р. Қазақстанда орыс тілін шет тілі ретінде оқытуда оқытудың инновациялық түрлерін қолдану..... 354
Raimbekova A., Eshimov M., Nurtileuova S. Use of innovative forms of training in teaching russian as a foreign language in Kazakhstan.....

Рустемова Ж.А., Дүйсембекова А.Е. Жаңартылған білім беру жүйесі бойынша мектеп оқулықтарына қойылатын талаптар..... 361
Rustemova Z., Duisembekova A. Requirements for school textbooks for the updated education system.....

ЖУРНАЛИСТИКА
ЖУРНАЛИСТИКА
JOURNALISM

Әлкебаева Д.А., Саткенова Ж.Б., Әміров Ә.Ж. Қазақ телевизиясының прагмастилистикасы..... 366
Alkebaeva D., Satkenova Zh. Amirov A. Pragmastylistic kazakh TV.....
372
БІЗДІҢ АВТОРЛАР..... 375
OUR AUTORS..... 378
НАШИ АВТОРЫ.....

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының (2003 жылғы 26 маусым №433-3 ж бұйрығы) шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршы журналының "Филология ғылымдары" сериясын филология ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки (приказ №433-3 ж от 26 июня 2003 г.) Вестник КазНПУ им. Абая, серия "Филологические науки" внесен в перечень изданий для публикаций основных научных результатов диссертаций по филологическим наукам.

On the basis of decision of Committee for control in sphere of education and science (order №433-3 ж from June 26.2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series "Philological sciences" is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertation of philological sciences.

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

МРНТИ 16.21.45

Асильбекова Н.У.[1]

[1] *М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,*
Тараз, Қазақстан

АНТРОПОНИМДЕРДІҢ СӨЗЖАСАМДЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ тіліндегі антропонимдердің сөзжасамдық тәсілдері кеңірек қарастырылады. Синтетикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы жасалған кісі есімдерінің де мағынасы мен тұлғалық жағы күрделі болады. Мұнда тірек сыңар лексикалық мағыналы себепші негіз болады да, жұрнақ өзінің мағынасын қосып отырады. Жұрнақтың сөзжасамдық мағынасы арқылы жаңа екіншілік мағына жасалады.

Барлық синтетика-семантикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздердің мағыналық құрылымының қалыптасуында себепші негіздің мағынасының маңызды рөл атқаратыны туралы профессор А.Б. Салқынбай өзінің "Қазақ тілінің сөзжасамы" деген еңбегінде толық жазады. Автор себепші негіз мағынасы туынды сөздің мағынасымен салыстырғанда кеңірек әрі ауқымды екенін жазады. Осы теорияны негізге алсақ, кісі есімдерінің синтетикалық тәсілінде де осы тұжырымның орындалатынына көз жеткізу қиын емес.

Түйін сөздер: сөзжасам, туынды сөз, компонент, антропоним, грамматикалық сипат

Asilbekova N.[1]

[1] *Taraz Regional University named after M.H. Dulati,*
Taraz, Kazakhstan

WORD EDUCATIONAL METHODS OF ANTHROPONYMS

Abstract

This article discusses in more detail the derivational methods of anthroponyms in the Kazakh language. Synthetic word formation is also complicated by the meaning and individuality of personal names. Here the suffix is the causal basis of the lexical meaning, and the suffix adds its meaning. The new secondary meaning is created by the derivational meaning of the suffix.

Professor A. Salkynbai writes in detail in his work "Word formation of the Kazakh language" that the meaning of the causal root is broader than the meaning of the derived word. Based on this theory, it is easy to see that the same conclusion applies to the synthetic method of personal names.

Keywords: word formation, derivative word, component, anthroponym, grammatical property

Асильбекова Н. У.[1]

[1] *Таразский региональный университет им М.Х. Дулати,*
г. Тараз, Казахстан

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СПОСОБЫ АНТРОПОНИМОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются способы словообразования антропонимов на казахском языке. Синтетическое словообразование также осложняется значением и индивидуальностью личных имен.

Здесь суффикс является причинной основой лексического значения, а суффикс добавляет его значение. Новое вторичное значение создается словообразовательным значением суффикса.

Профессор А. Салкынбай подробно пишет в своем труде «Словообразование казахского языка», что значение причинного корня шире и обширнее, чем значение производного слова. Основываясь на этой теории, легко увидеть, что тот же вывод применим и к синтетическому методу личных имен.

Ключевые слова: словообразование, производное слово, компонент, антропоним, грамматическое свойство

Кіріспе. Қай тілде де сөзжасам ертеден келе жатқан тілдік құбылысқа жататыны белгілі. Қазақ тіліндегі антропонимдердің қазіргі кезде әбден қалыптасқан сөзжасам жүйесі бар, ол әрине, ұзақ уақыттағы дамудың нәтижесі. Тіліміздің сөзжасам жүйесінің негізі көне түркі тілінен (ең көне жазба ескерткіштер тілі) бастау алып, содан бері дамып, толығып, күрделеніп, сұрыпталып, екшелене келіп, қазіргі жүйелі тілдің саласы дәрежесіне жеткен.

Қазақ тіліндегі кісі есімдерінің көпшілігі екі сөздің бірігуі, сөз мағынасының дамуы, сөз тудырушы жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалады. Сондықтан мұндай кісі есімдерінің барлығы да туынды сөз ретінде танылады. Мысалы: Көне түркі тіліндегі *Тоныкөк, Күлтегін, Елтеріс, Білге қаған* сияқты кісі есімдері туынды сөз ретінде танылады. Ал орта ғасырларда жазылған мұралар араб тілінде жазылып, араб тілінің элементтерін мол пайдаланған. Осыған байланысты мұнда араб тілінен енген атаулар да мол ұшырасады.

Мысалы: *Сұлтан Махмұд хан, Шаһ Сұлтан Мұхаммед, Сұлтан Ахмет хан, Құтлық Нигар ханым, Хұб Нигар ханым, Мырза Байсұңқар, Әмір Сұлтан, Сүйініш Қожа хан, Қарақожа, Қызырқожа, Бади-аз Заман мырза т.б. (М.Х. Дулати еңбегінен).*

Қазақ тіліне енген араб тіліндегі атаулар да туынды сөз ретінде мол кездеседі. Араб тіліндегі атауларға *бек, жан, ғұл, ғали, бай, әмір, мырза, қожа* сияқты тірек сөздердің бірігуі арқылы жаңа мағыналы атаулар жасалған. Мысалы: *Сұлтанбек, Әміржан, Қожағұл т.б.*

Шежірелерде: *Жанәділ, Қожағұл, Тәңірберген, Бекарыс, Жартыбас, Мелдеби, Ақжол, Орынби, Жауғашты, Досқара, Айбике, Сарықұл, Есенкелді, Құдайберді, Жанжігіт, Жетібай, Жантеке, Абатқұл, Ерімбет, Көшімбет, Айтқұл, Аққошқар, т.б.*

Әдістеме. Ғалым А.Б. Салқынбай “Қазақ тілі сөзжасамы” деген еңбегінде сөзжасамдық уәждемеге мынадай анықтама береді: “Сөзжасамдық уәждеме дегеніміз – екі түбірлес сөздің бірінің мағынасы екіншісінің жаңа мағынасының тууына негіз болатын, мағыналық себептілікке негізделген сөзжасамдық процесс” [1, 99 б.]. Автор уәждеме теориясын ономасиологиямен тығыз байланысты деп қарайды.

Б. Қасым “Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым” деп аталатын монографиялық зерттеу жұмысында “Күрделі сөздің басты белгілі ерекшелігі – жаңа мағыналы туынды сөз жасауы – сөздің ішкі семантикасы, екіншілік мағына беруі. Екіншілік туынды мағына беретін күрделі сөздер жеке лексема болады” – деп жазады [2, 32 б.]. Автор күрделі сөздердің жасалуын композитжасам деп алып, олардың сөзжасамдық уәжділігін анықтайды.

Демек, кісі есімдерінің тілімізде молдығы біздің ұлттық дүниетанымымыздың кеңдігін, тереңдігін танытады. Айталық, бала туғанда кейде қалы болуы мүмкін, осыған байланысты *Қалдығұл, Қалдыбай, Қалжан, Меңтай, Меңдігұл, Қалдыбек, Қалтай, Меңдібек* т.б. болып негізделеді. Мұндай аттардың негізделуі, уәжделуі баланың туылған кезде денесінде қалы болуымен байланысты. Халықтық дүниетаным бойынша, егер баланың атында қал немесе мең сөзі болатын болса, қалы сол қалпында өспейді немесе кетіп қалады. Ал бұлай аталмаса, денедегі қалы көбейіп кетуі де ықтимал делінеді.

Бұл мысалдардағы *Қалдығұл, Қалдыбай, Қалжан, Қалдыбек, Қалтай* деген кісі есімдерінің барлығы да туынды сөздер. Олардың жасалуындағы негізгі және ортақ сема *қал* сөзі арқылы беріліп тұр. Сөзжасамдық аспектіден қарастырғанда, *қал* – туынды сөздің себепші негізі болады. *Гұл, жан, бек, тай, бек с*өздерінің бірігуі арқылы жаңа мағыналы туынды сөз жасалып, екіншілік сөзжасамдық мағына иеленген.

Қал сөзінің қайталанып келуі арқылы туынды сөздердің парадигмалық қатары қалыптасқан. Мұндағы сөзжасамдық уәждемелік қатынас *қал, гұл, жан, бек, тай, бай* сөздері мен *Қалдығұл, Қалдыбай, Қалжан, Қалдыбек, Қалтай* туынды сөздерінің арасында болатын сөзжасамдық қатынастан көрініс табады.

Сондай-ақ, туынды сөз жасалу үшін сөзге, атауға деген объективтік тілдік қажеттілік болуы керек. Ұғымды атау үшін, оған ұқсас заттардың белгілері алынады. Сөздің құрамындағы себепші негіз бен туынды сөз арасында мағыналық және тұлғалық қатынас орнайды.

Нәтиже мен талқылау.Мысалы: *Ақжол* деген кісі есімі екі себепші негізден біріккен де, аналитикалық сөзжасамдық тәсілдің негізінде екіншілік мағынаға ие болған. *Ақ* сөзінің негізгі мағынасы қара емес, ақ түсті білдіру, *жол* – белгілі бір бағытта салынған жол мағынасын береді. *Ақжол* атауында осы сөздердің толық мағыналары сақталмайды, тек келтірінді, ауыспалы мағыналары бар. *Ақ* сөзінің *қара* емес ақ мағынасынан гөрі, адал, таза семасы негізгі сема ретінде орныққан. *Ақ* сөзінің себепші негіз болып келуі арқылы тіліміздегі көптеген жаңа мағыналық туынды сөздер жасалған. Олардың мынадай парадигмалық қатарын көрсетуге болады. Мысалы: *Ақжол, Ақбота, Ақбала, Ақтоты* т.б.

Бұл көрсетілген туынды сөздердің құрамындағы ақ сөзінің негізгі және ерекше семалары бір-бірімен тең дәрежеде деуге келе бермейді. *Ақжол* – сөзіндегі ақ сөзінің мағынасы –таза, адал; *Ақбота, Ақбала, Ақтоты* – туынды сөздерінде – *ақ, қара* емес мағынасында жұмсалып тұр. Демек, сөздердің мағыналық дамуы арқылы бір парадигмалық қатарда келіп, жаңа туынды атау жасай алады деуге болады. Қазақ тіліндегі кісі есімдерінің дамуы мен қалыптасу жолында түбір сөздерден жасалған кісі есімдерімен бірге (*Күн, Ай, Көк,* т.б.) туынды сөздерден болған кісі есімдері мол кездеседі.

Сондай-ақ, *Ай* сөзі арқылы да көптеген екіншілік мағыналы туынды кісі аттары уәжделген. *Ай* ұғымы арқылы уәжделген кісі аттары тіліміздің тарихында да, қазіргі даму бағытында да өте белсенді қолданылады. Мысалы: *Айбала, Айсана, Айдана, Айгүл, Айнұр, Айдар т.б.*

Ай сөзіне кез келген сөзді жалғап, екіншілік мағынадағы туынды сөз жасай беруге болмайды. Кісі есімі жасалу үшін себепші негіз ретінде жұмсалып тұрған сөздердің ішкі мағыналық құрылымы мағыналық және ұғымдық жағынан бір-бірімен сәйкес келуі шарт. Яғни себепші негіздердің мағыналық валенттілігі сақталуы керек. Айталық, *Айжол, Айбай, Айәли* т.б. сияқты кісі есімдері тілімізде жасалмайды. Өйткені бұл тұлғалардың құрамындағы сөздер екіншілік туынды мағына жасауда бір-біріне мағыналық валенттілік қатынаста келе алмайды.

Бұл туынды кісі есімдері қара сөзінің тірек мағына болуы арқылы жасалған, сондықтан оларды бір парадигмалық қатарда қарауға толық негіз бар. Бір сөзжасамдық парадигма құрағанымен, мұндағы қара сөзінің семантикалық ерекшелігі әр түрлі. *Қара* сөзінің ортақ және негізгі мағыналары белгілі бір нысанның сыртқы түрінің ақ емес, қара екенін көрсеткенімен, арнайы, дифференциялы семасы әр атауда әр түрлі мәнге ие болады. *Қарагөз, Қарашаш, Қарақат* деген кісі есімдерінің семантикалық құрылымындағы қара сөзінің мағынасы ақ емес, қара деген түс есімімен байланысты.

Ал *Қарабай, Қарабек, Қаратай* деген атаудағы қара сөзінің мағынасы – көне, ертеден келе жатқан, киелі деген мағынаны білдіреді.

Яғни туынды сөз құрамында келген себепші негіздің мағыналары барлық атауларда бірдей мәнде жұмсала бермейді. Олардың әр кезде әр түрлі мағыналық қырлары анықталып отырады. Сөз мағыналарының арасында көпмағыналылықтың нәтижесінде болатын семалық нәзік иірімдер кездесіп отырады да, олар сөз мағынасының дифференциалды мағынасын жасауда негізгі рөл атқарады. Мысалы: *Гүлжан, Гүлнар, Гүлайым, Гүлім, Гүлназ т.б.*

Бұл келтірілген мысалдарда туынды сөзге тірек компонент ретінде қызмет етіп тұрған *гүл* сөзінің негізгі мағынасы барлық туынды сөздердің екіншілік мағынасында өзгеріссіз қалады да, атаудың дифференциалды мағынасында өзінің осы арнайы семасын сақтайды. *Гүл* сөзімен басталатын барлық кісі есімдерінің ортақ семасын қалыптастырады.

Кісі есімдері композитжасам (біз бұл терминді Б. Қасым еңбектеріне сүйене отырып қолданамыз) туғызып, екіншілік мағыналы туынды сөз жасағанда, құрамындағы себепші негіздердің мағынасында жаңаша мағыналық даму болады. Олар туынды сөз жасау барысында өзінің толық негізгі мағынасын сақтай бермейді. Тек бір семалық деңгейде ғана анықталып, туынды сөз жасайды. *Гүлжан, Гүлназ* сөздерінің құрамындағы *жан* және *наз* сөздерінің мағыналық дамуын осылайша түсіндіруге болады.

Аналитикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы жасалған кісі есімдерінің барлығын да жеке атау ретінде қарастыру дұрыс. Жеке атау, жеке лексема болғандықтан, бұл сөздердің барлығы да сөздіктерде реестр сөз ретінде енеді. Бұл лексемаларда семантикалық тұтастық, морфологиялық тұтастық, синтаксистік тұтастық толық қалыптасқан. Сондықтан да номинация теориясы бойынша, олардың аталу процесінде уәжділіктің болуы заңды.

Кісі есімдерін біріккен сөздермен атап, соңына *хан, төре, бек, би, зада* сөздерін біріктіре айту да қазақ халқының тарихында XIII ғасырдан бастап, төрелерді биік санау, хан сайлау санасы белең алуынан *Төремұрат, Ақтөре, Жантөре, Нұртөре, Асылхан, Асылзат, Айзада, Айбек, Айхан, Төрехан, Кенжехан, т.б.* есімдері пайда болған. Мұның сөзжасамдық уәжі мен танымдық сипатын анықтау үшін халық тарихы мен дүниетанымының өзіндік ерекшелігін ескеру керек. Бұл атақты *Шыңғысхан* есімімен, оның балаларының хандық құру салтанатымен тығыз байланысты. Сондықтан *төре, хан* сөзімен келетін кісі есімдерінің сөзжасамдық парадигмасы жиі ұшырасады: *Төрехан*, *Төремұрат*, *Төрегелді* т.б.

Бұндай кісі есімдері бір себепші негіз арқылы туындап тұрғандықтан, бір сөзжасамдық ұяға жатады, ішкі мағыналық құрылымдары жақын болып келеді.

Хан сөзі арқылы мынадай кісі есімдерінің парадигмасы жасалады: *Асылхан*, *Арысхан*, *Айхан*, *Төрехан*, *Кенжехан*, *Сабырхан т.б.*

Сөзжасамдық уәжділік арқылы түсіндірер болсақ, бұл кісі есімдерінің барлығының да мағыналық құрылымында семантикалық даму болған. Баланың есімінің *Арыстан, Арыстанбай, Арыстанбек, Жолбарыс, Бөрібай* сияқты болып қойылуы олардың осы аңдарға ұқсауынан немесе ұқсас болсын деген ойдан тумайтыны анық. Ер бала мінезді, ержүрек, қорықпайтын қайсар, қайратты, күшті болсын деген уәжбен қойылады. Демек, тілдік таңба ретінде аталған тұлғалар семантикалық тәсіл негізінде жаңа екіншілік сөзжасамдық мағына иеленеді.

Алтын сөзі сөзжасамдық себепші негіз ретінде бірнеше жаңа туынды сөздің жасалуының уәжі бола алады. Жаңа екінішілік мағынада алтынның барлық мағыналары толық сақтала бермейді. Алтынның түсінің сарылығы, ток өткізгіштік қасиеті, жұмсақтығы т.б. сияқты физикалық қасиеттері кісі есімі ретінде жұмсалғанда, оның ішкі мағыналық құрылымына берілмейді. Тек оның сирек кездесетін қымбаттығы атаудың негізгі мағынасын жасайды. Ал ерекше сема ретінде – кісінің атында қымбат, жақсы мағыналары сақталады. *Алтын* сөзі өзінше сөзжасамдық ұя құрай алады. Бұл сөзден мынадай сөзжасамдық тізбектер мен сөзжасамдық тарам жасалады.

Алтын - Алтынкүл
Алтын - Алтынай
Алтын - Алтынбек
Алтын – Алтынхан т.б.

Қымбат сөзі семантикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы екіншілік мағына иеленіп, қыз балаға атау болады. Тілімізде оппозициялық қатар құрайтын аттар да кездеседі.

Мысалы:
Қымбат – Арзан;
Әділет - Әбілет,
Әділ - Әбіл,
Аққыз – Қарақыз,
Ақбала – Қаражігіт,
Ұлдар – Қыздар, Қыздархан,
Ұлболсын – Қызболсын,
Ақбай – Қарабай
Ақжан - Қаражан т.б.

Кісі есімдерінің мұндай оппозициялық қатынаста жасалуы да халықтық дүниетанымнан туындайтын ерекшелік.

Кісі есімдерінің жасалу үлгілері әр түрлі болғанымен, олардың өзіндік жүйесі мен құрылымы бар екені белгілі. Олардың жасалу үлгісінің өзіндік сөзжасамдық моделі бар. Адам аттарын қоюда тілімізде көбінесе біріккен тұлғалы есімдер қолданылады. Олардың сипатын мынадай модельдер арқылы анықтауға болады:

- сын есім мен зат есім моделі арқылы; *Ақарыс, Ақжан, Қарабай, Қарабек, Қызылгүл, Қоңырбай, Сарыбай, Саржан, Ақмарал, Жаңагүл, Жақсыбек т.б.*
- етістік пен зат есім моделі арқылы; *Жалғасбек, Жалғасбай, Жеңіс, Жеңіскүл, Жеңісбек т.б.*
- сын есім мен етістік моделі арқылы: *Көпжасар, Көпбасар, Ақбасар т.б.*
- зат есім мен зат есім моделі арқылы: *Алтыннұр, Аругүл, Аружан, Байбақыт, Айжан, Айгүл, Айнұр, Назгүл, Жазгүл т.б.*
- сан есім мен зат есім моделі арқылы: *Алпысбай, Қырықбай, Жетпісбай, Сексенбай, Елубай т.б.*
- зат есім мен етістік моделі арқылы: *Гүлжайна, Ербол, Нұрбол, Айбол т.б.*

Бұл модельдердің қай-қайсысы болса да тіліміздe кісі есімдерін жасауда белсенді қолданысқа ие.

Кісі есімдерінің бір сарасы сөз тудырушы жұрнақтар арқылы жасалатыны белгілі. Синтетикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы жасалған адам аттарының да саны аз емес.

Біз бұл жерде олардың сөзжасамдық сипаты мен екіншілік мағына туғызудағы себепші негіздердің мағыналық құрылымын анықтаймыз.

Кісі есімдері сонымен бірге аффикстердің жалғануы арқылы да жасалады:

-лық, -лік – *Жақсылық, Сағындық, Шаттық, Амандық т.б.*

-ды, -лі – *Дәмелі, Мәделі;.*

- ша, -ше – *Батырша, Қоңырша;*

-ым, -ім – *Назым, Гүлім, Айым*;

-шы, -ші – *Тіленші т.б.*

Синтетикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы жасалған кісі есімдерінің де мағынасы мен тұлғалық жағы күрделі болады. Мұнда тірек сыңар лексикалық мағыналы себепші негіз болады да, жұрнақ өзінің мағынасын қосып отырады. Жұрнақтың сөзжасамдық мағынасы арқылы жаңа екіншілік мағына жасалады.

Барлық синтетика-семантикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздердің мағыналық құрылымының қалыптасуында себепші негіздің мағынасының маңызды рөл атқаратыны туралы профессор А.Б. Салқынбай өзінің “Қазақ тілінің сөзжасамы” деген еңбегінде толық жазады. Автор себепші негіз мағынасы туынды сөздің мағынасымен салыстырғанда кеңірек әрі ауқымды екенін жазады. Осы теорияны негізге алсақ, кісі есімдерінің синтетикалық тәсілінде де осы тұжырымның орындалатынына көз жеткізу қиын емес.

Мысалы: -лы, - лі жұрнағының мағынасы бір нәрсенің бар екенін, мол екенін көрсетеді. *Дәмелі* – туынды сөзінің мағынасы *дәме* және *–лі* жұрнағының мағынасы арқылы уәжделіп, дәмесі бар, үміті бар деген мағынаға негізделіп жасалады. *Жақсылық, Шаттық* деген кісі есімдерінің мағынасы *жақсы, шат* себепші негіздері мен *–лық* жұрнағының қосылуы негізінде жасалған.

Жұрнақтардың мағынасы деривациялық мағына болады. Бұл туралы К. Аханов “Тіл білімінің негіздері” атты еңбегінде: “Сөз тудырушы аффикстердің мағынасы деривациялық мағына деп аталады” деп жазады [3, 284 б.]. Демек, -лы, -лі, -лық, -лік жұрнақтарының мағыналары деривациялық мағыналар. Сондықтан да олар туынды сөздің екіншілік мағынасын жасауға өз үлесін қосып отырады.

Заттың қасиеті мен белгілері туралы ұғымды атау үшін жасалған атаудың мағынасы себепші негіздегі бір семаның негізінде уәжделіп жасалатыны туралы ғалымдар жазған. Синтетикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы кісі есімдері жасалғанда себепші негіздің мағынасы арқылы уәжделеді. Сондықтан да ондағы негіз сөздің мағынасының ұғымдық мағынасының мәні ерекше.

Ғалым Т. Жанұзақов өзінің зерттеу еңбектерінде синтетикалық тәсіл арқылы жасалған кісі есімдерінің тұлғалық, грамматикалық сипатын толық қарастыра отырып, жергілікті тіл ерекшеліктері негізінде “*Бүбі, Бүбіхан, Нүрбүбі* тәрізді әйел аттары Алматы, Жамбыл облыстарында жиі кездеседі. Бұл *бүбі* сөзінің әуел бастағы тұлғасы *биби*. Бұл сөздегі *и* қырғыз тілінің артикуляциясына сай еріндік *ү* әріпіне алмасып, *Бүбү* болып айтылады. Қазақ тілінің фонетикалық заңы бойынша түбір сөздің соңында еріндік дауысты *ү* келмейді. Мысалы: Бүбүш – Бүбіш, Бүбүхан – Бүбіхан т.б.” кісі есімдерінің жасалуының лексикалық, фонетикалық ерекшеліктерін де назардан тыс қалдырмайды [4, 461 б.].

Халық ат қойғанда осы себепші негіздің ішкі мағыналық құрылымына басты назар аударады. Айталық, *Сүйініш* деген кісі есімі бар, өйткені оның себепші негізінің мағынасы сүйіну. Ал *Күйініш* деген есім болмайды, өйткені бұл сөздің ішкі мағыналық құрылымы ат болуға лайық емес. Демек, сөздің ішкі мағыналық құрылымының ат қоюға сәйкес болуының да маңызы ерекше деп саналады.

Қорытынды.Кісі есімдерін жасаудың негізгі белсенді тәсілі синтетикалық сөзжасамдық тәсіл мен аналитикалық тәсіл. Қазіргі кездердегі кісі аттары көбінесе екі сөздің бірігуі арқылы жасалады. Кісі есімдері негізінен екіншілік мағыналы туынды сөздер болып есептеледі.

Тіліміздегі антропонимдердің көбі өзінің құрамын сөзжасам процестері арқылы толықтырып, байытып отырады, олар үшін сөзжасам процесі – үздіксіз болып отыратын құбылыс. Айталық, кісі есімдері зат есімнен де, сын есімнен де, сан есімнен де, етістіктен де жасала алады. Мұның өзі кісі атауларының көпқырлылығы мен грамматикалық тұрғыдан әр түрлілігін танытады. Қысқасы, антропонимдер туынды сөздер ретінде сөзжасам заңдылықтарына бағынып сөзжасам жүйесінде маңызды орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:
1 Салқынбай А.Б. Қазақ тілі сөзжасамы. Алматы, 2002. – 145 б.
2 Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. –Алматы, 2001. – 267 б.
3 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, Санат, 1993. – 496 б.
4 Жанұзақов Т. Қазақ есімдері (Анықтама сөздік). Алматы, 1988. – 480 б.

МРНТИ: 16.21.55

Amirbekova A.[1]

[1] Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

THE VALENCE PROPERTY OF NEOLOGISMS IN KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article deals with the concept of valency as a phenomenon lying at the confluence of syntax and lexical semantics. The paper also represents types of valency, directions in which the theory of valency is considered. Valency in the broad sense of the word refers to the capacity of a language unit to enter into communication with other units of a particular order. Objectivity and scientific and practical significance of the theory of valency is determined by the lexical-semantic potential of the word. Semantic valency is based on the logical semes of the word semantics. These semes are consistent with the logical semes of the another word meanings, as a result, the given word demonstrates the combining capability with another word. This is considered to be its semantic valency. We have attempted to identify and investigate a peculiar kind of valency in the Kazakh language.

Keywords: valency, compatibility, language, word semantics, syntagmatic, logical, lexical

Әмірбекова А. Б.[1]

[1]А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ НЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТІРКЕСІМДІЛІК ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа

Мақалада валенттілік ұғымы синтаксис пен лексикалық семантиканың тоғысуындағы құбылыс ретінде қарастырылады. Мақалада валенттіліктің түрлері, валенттілік теориясы қарастырылатын бағыттар да келтірілген. Сөздің кең мағынасындағы валенттілік деп тілдік бірліктің белгілі бір тәртіптегі басқа бірліктермен байланысқа түсу қабілеті түсініледі. Валенттілік теориясының объективтілігі мен ғылыми-практикалық маңыздылығы сөздің лексика-семантикалық әлеуетімен анықталады. Қазақ тіл білімінде валенттілік туралы кеңірек түсінік, басқа деңгейдегі сөздер мен бірліктердің жалпы үйлесімді қабілеті ретінде дамып келеді. Сөздер мен сөздердің семантикасына байланысты лексикалық валенттіліктердің үйлесуінің грамматикалық заңдылықтарын көрсететін сөйлеу бөліктерінің комбинациялық күштері әр тілге тән. Семалық тіркестер басқа сөздің логикалық мағыналарымен сәйкес келеді, нәтижесінде берілген сөз басқа сөзбен тіркесу қабілетін көрсетеді. Бұл оның мағыналық валенттілігі болып саналады. Біз қазақ тіліндегі неологизмдердің валенттілігін анықтап, зерттеуге тырыстық.

Түйін сөздер: валенттілік, үйлесімділік, тіл, сөз семантикасы, синтагматика, логика, лексика

Амирбекова А. Б.[1]

[1] Института языкознания имени А.Байтурсынова,
Алматы, Казахстан

ПОТЕНЦИАЛ ВАЛЕНТНОСТИ НЕОЛОГИЗМОВ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматривается понятие валентности как явления, на стыке синтаксиса и лексической семантики. В статье также представлены типы валентности, направления, по которым рассматривается теория валентности. Под валентностью в широком смысле слова понимается способность языковой единицы вступать в связи с другими единицами. Объективность и научно-практическая значимость теории валентности определяется лексико-семантическим потенциалом слова. В казахском языкознании развивается более широкое понимание валентности как общей сочетательной способности слов и единиц иных уровней. Различаются специфичные для каждого языка сочетательные потенции частей речи, отражающие грамматические закономерности сочетаемости слов и лексические валентности, связанная с семантикой слова. Эти семы согласуются с логическими семами значений другого слова, в результате данное слово демонстрирует способность комбинирования с другим словом. Это считается его семантической валентностью. Мы попытались выявить и исследовать своеобразную валентность неологизмов казахского языка.

Ключевые слова: валентность, совместимость, язык, семантика слова, синтагматика, логика, лексика

Introduction. The purpose of the article is to determine and preserve the depth of use of the word soetaemosti in the language of folk memory and to identify the reasons for its widespread use. Compatibility is the main feature of language units based on syntagmatic relations. Syntagmatic relations is the capacity of language units to link to one another in a speech sequence as a part of the text, sentence, words in accordance with the laws of language. Compatibility is a linguistic category spread in every area of language. The rule that holds “combinability is the combination of words with words, sentence with sentence” is stereotypical and recognized only at the grammatical level. Sounds in the language have the capability to be combined or not to be combined with each other. Affixes are attached to the root differentially under the laws of language. Words are also combined with each other depending on the content plane and the expression plane. To the extent that this is true, the compatibility phenomenon is the category that plays a significant role in determining phonetic, lexical, morphological, syntactic laws of the language. In this paper, the concept of compatibility is considered equivalent to the concept of valency, since valency is a key indicator defining the capacity of all language units to be combined with each other from the language sounds to the texts onwards.

Methods. The method of component analysis. Component analysis was aimed at studying semantics. Using this method, researchers sought to describe the hierarchical structure of word combinations and semantics. The purpose of component analysis is to decompose a value into its component components or minimal units of meaning, which are not further divisible or decomposable. Techniques for decomposing words into semes are different, so there are different procedures for component analysis, grouped together, we can talk about three methods of component analysis:

Logical-semantic analysis in which the meaning of a word is considered outside of its use.

Paradigmatic analysis based on the system organization of vocabulary. Semes are defined by comparing the values of words that are included in a semantic field, thematic or lexical-semantic group. The main principle here is the ratio of values to each other.

Syntagmatic analysis based on the study of word compatibility. The combinability of a word is determined by its meaning. Sometimes words can have the same semantic structure. In such cases, contextual analysis helps to determine their specifics.

The transformation method. This method was developed to study the syntactic structure of phrases and paraphrases. The purpose of the transformational method is an experimental study of the transformation, the transformation of the text or its individual elements, the emergence of a new version that correlates with the old one.

The study of word compatibility and paraphrases is aimed at the implementation of the target program "Compiling a dictionary of word compatibility" (2018-20)

S.D. Katznelson, a scientist who recognized that a valency phenomenon occurs in all areas of linguistics and introduced the concept of valency into the language; in his research he wrote: "There are two types of valency in language: one is formal, the second is content-related. Formal valency is related to a certain word form and is determined by elements of synthetic morphology and the content side depends on the word meaning" [1, p.21]. Scientists investigated the concept of valency in language later, who say that the types of compatibility are not limited to it, distinguish several types. According to the German scientist G. Helbig: "There are three levels of valency in language: logical, semantic, syntactic. Here, the logical valency is considered as an extralinguistic level of compatibility between concepts, semantic valency – is a combination of semantic components (thing or objects of the phenomenon and their properties) in the word, as well as their capability to be combined according to their meaning. Syntactic valency – is the capability of individual words to be combined (free collocations, phraseological combinations and etc.) under mandatory and optional (additional) relations of individual words" [2, p.157].

The idea that the notion of compatibility known only at the grammatical level, which is reflected in structural linguistics, began to change. It is proved that the function of word compatibility within the meaning is the basis for the formation of phonosemantic, morphosemantic fields. In scholars' post surveys, sorts and types of compatibility only increased. According to V. Gak, "Grammatical word combination indicates its relation to a certain part of speech, and lexical compatibility is a choice and use of words in accordance with its meaning, semantic compatibility considers mutual semantic relationship of two components" [3, p.483].

Scientist N. Z. Kotelova defines "syntactic word compatibility as a complex and peculiarities of the potential words able to form syntactic relations; and lexical combinability as a complex and a condition for the realization of the phrases able to combine within the meaning, and distinguishes 2 types of compatibility: absolute compatibility and relative compatibility. Absolute compatibility is a compatibility that does not require words of interdependence of the components. Relative compatibility is a combination of significant concepts that interact directly with each other [4, p.8].

According to M. Vlavatsky: "Word valency is a potential of language syntagmatics and its consideration is required when creating all sorts of combinatorial dictionaries, which gives a systematic description of the syntagmatic relations (syntactic and/or lexical-semantic) most frequent words of a particular language [5, p.7]. I. M. Boguslavsky understands valency as a peculiarity of the word L to describe the situation in which there is a participant X... The word has as many valencies as the participants of the situation (semantic actants), it is necessary to mention in order to interpret it in a comprehensive and an irredundant way [6, p.360]. The current situation in the German theory of valency in the 60-70-ies of the XX century contributed to the emergence of two theoretical approaches, syntactic and semantic. Adherents of the first direction (G. Helbig, W. Flemig) considered valency as a phenomenon of the expression plane, pointed to the autonomy of the three levels of valency and their independence from each other in the description using different categories. The given concept is the basis of "Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben" which describes the syntactic valency of verbs. For example [7, p. 238]

Einsteigen I. einsteigen 1+(1) = 2 II. einsteigen → Sn, (pS) III. Sn → Hum (Der Fahrgast steigt ein) P = in, durch Wenn p = in pSa→ 1. Dir (Er steigt in das Auto ein) 2. Abstr (Er steigt in das Geschaft ein) Wenn p = durch pSa → Anim (Er steigt durch das Fenster ein) the Authors of the given dictionary (G. Helbig and V. Schenkel) understand valency as the most important means of describing a language and teaching a foreign language under the conditions when the subject is given a certain position which is differentiated by quite strict methods of construction between mandatory and optional actants. The actants are the subjects, objects, adverbial modifiers, and prepositional objects. Syntactic valency is a verb ability to open empty spaces around itself which can or should be occupied by obligatory and optional actants. Verb description is carried out in three stages: 1) setting the number of actants (valency); 2) setting the syntactic environment of verbs in strictly formal terms; 3) semantic environment of verbs. Authors understand valency as an identification of open semantic and syntactic positions, as well as their syntactic filling. The valence model is based on syntactic valency. Representatives of the second, the so-called semantic direction (V. Bondzio, K. E. Zommerfeldt, etc.), consider this concept as a phenomenon of the content plane believing that valency represents a manifestation of the lexical word meaning. Syntactic valency is considered as an expression form of logical-semantic relations and underlies in the valency dictionary description and distribution of German adjectives [8] and nouns where the description unit is a lexical-semantic variant. However, in their dictionaries, the adherents of the second direction demonstrate words in isolation and do not take into account the word connections with their partners. As a positive aspect of this theory, it should be noted that

valency is considered not only in quantitative terms, but also in morphological and semantic terms, and the syntactic function of the adjective in the sentence is taken into account as well [8].

Language is one of the main components of national culture, as he is able to embody ideas, thoughts, etc. Moreover, language plays a decisive role in the transfer and preservation of cultural, historical and aesthetic heritage to other generations [9,96].

According to theory E. Durkheim collective consciousness creates moral social environment forcing people to take events of action and thinking common in this context society [10]. According to the research of K. G. Jung: ““ Collective unconscious "is the reservoir where all the "archetypes" are triated. It contains hidden traces memory of the human past: racial and national history, as well as prehuman, animal creaturevania. This is a universal human experience races and nationalities ”[11]. The nationally-cultural element usually has no formal indicators in linguistic sign and is determined implicitly on the basis of association with the inner form and content of the aggregate value of one or another linguistic unit. A specific complex nature of its consolidation and synthesizing in the content of linguistic unit of the nationally-cultural element are found in phraseological materials and in a literary text [12,779].

In Kazakh linguistics before the emergence of the valency theory grammatical M.Balakaev in his work defines the concept of compatibility: “Word combination is one of the grammatical features of the language. Within the syntax section, word combination deals with the capacity of individual words and their parts to be combined with other words, types of relationships, as well as the word functions when combined with each other. Words in the Kazakh language depending on the capacity to combine with each other are divided into two large groups of nominal and verbal. Forms of word communication are syntactic supports that form the basis for the word combination and are a criterion for the word classification” [13, p.40-41].

In the professor R. Amir’s works, much attention is paid to the combination of units of syntactic structures and syntactic meanings: “Syntactic meaning is a meaning that conveys abstract grammatical generalizing relations between words and syntactic units”[14].

As for the study of the valency theory by Kazakhsatni scholars, Y. Mamanov wrote: “in order to combine words with each other, there ought to be a common sense between them” [15]. S. Issaev in his research wrote: “lexical compatibility is distinguished at the semantic level, syntactic compatibility – is at the grammatical level” [16]. M. Orazov, who was specially engaged in research on lexical compatibility of words, wrote: “Although there is mention about the syntactic valency in some works in the Kazakh language, but the logical and semantic valency have not become the study objects” [17]. In Kazakh linguistics one of the first researchers on the issues of compatibility was S. Nurkhanov. In his article he proposes to distinguish the phrase from other word combinations. “The phrase – is a linguistic fact, a pattern/construction, a clause, and word compatibility is a reason, a factor, impulse enabling to come the common names into existence” and gives a definition of the compatibility of words: “Compatibility is a structural property forming a small context (background) for linguistic units (phoneme, morpheme, lexeme)” [18 p.72-73]. According to N. G. Kurmanova: the valency of a verb is its syntactic peculiarity, syntaxeme “verb accumulation”. The accumulation of syntactic units near the verb (especially near the verb with a personal ending) is the “translators” of syntactic semantics. In this case, not the lexical constructions composed of lexemes but the syntactic constructions having syntaxeme in its composition are taken as a base” [19, p. 57]. Scientist M. Zholshayeva believes that the valency of adjectives is determined based on contiguity [20].

G. Syzdykova, who studied the theory of compatibility in the Kazakh language, in her dissertation on the issues of combining words close in meaning and compatibility in general concludes: “Only words close in meaning can be combined with each other” and explains the compatibility in the language as follows: “Not only words are combined with each other, but also morphemes and phonemes in the word composition are also connected with each other based on the compatibility. The compatibility of lexical units at a particular level occur under the particular laws. For example: Words, morphemes and phonemes in the word composition in a sentence *Сырт бітімі бұрынғысынан да жарасымды* (Б.Н.) combines with each other under the certain rules. Therefore, the combinable property is distinctive not only to individual words, but also morphemes, sounds that form the basis of the word, i.e. phoneme and phoneme are combined, morpheme and morpheme, some lexemes with others in a strictly selective manner. For example, compatibility at the level of phonemes is determined by the signs of compatibility/incompatibility. Should incompatible phonemes connect, they undergo combinatorial changes. Example: *басшы (башшы), сенбі (сембі), он күн (оңгүн)* and etc. [21].

Main results. Language is the creator of the knowledge of being. To memorize the knowledge of reality and master it is a complex process. Previously acquired knowledge is put in order, new gained knowledge is

associated with old ones. In the linguistic environment, linguistic personality influences the formation of cultural and linguistic traditions and their norms. Ethnolinguistic cultural norms are used in the process of thinking and forming the word. Ethnolingual and cultural norms are used in thoughts and words and this goes into usage taking into consideration the social and psychological peculiarities of an etnolingual group.

Language is always a link between man and the world. Language describes the image of the world in human consciousness. But all these arguments should not give a negative idea of whether a person's thoughts depend on the national language. Because the language view will depend on the national outlook, social outlook, worldview of social groups, human personality, etc. In this connection, the language image of the world is filled with cultural, religious, philosophical, and scientific views. Consequently, language cannot be represented directly, but through two stages: from reality to the system of thinking and through the process of thinking to the language. According to the theory of consciousness, thinking always works before language, but it is expressed in language. That is why language can be part of a communication and serve as a system for illuminating thoughts. Consequently, language is not just a form of thought, but an impressive, meaningful expression of it that complements and reflects the idea.

For the public consciousness, language is, first of all, a natural-social phenomenon that has arisen as a result of social and historical progress, since there is no language that exists outside of society. On the other hand, where there is no language, society does not develop well. Language and society are inseparable. Thus, language is an indicator of the development of society, which reflects the culture of society, education, spiritual and cultural level of the population. Modern Kazakh society has mastered the use of expressive exposure, the use of paraphrase combinations, manipulative speech. New paraphrases, which are used to attract public attention to the media, are gaining stability of the language.

1.Precedent paraphrase;
2. Metonymic paraphrases;
3. Metaphorical paraphrases;
4. Emergency paraphrases.
5. Phraseoperiphrases.

Ultimately, the public mind tends to take on new paraphrase useage. This is because the imaginative use of ideas influences the reader's background knowledge, logical knowledge, psychological perception, mood, and spiritual world. Various reactions are formed in the reader: they support, complain, thank, say, they are surprised, satisfied or dissatisfied. New paraphrases in the mass media are aimed at a true illustration of political and social situations. That is why accurately describing validity of paraphrases began to be widely applied. Journalists who have noticed this often use occasional paraphrases to achieve pragmatic goals, such as sharp criticism, puns and to attract public attention (manipulation). Consequently, new applications of paraphrases in terms of content and appearance in the public consciousness will be widely used only after passing through the assessment, emotional, cognitive, and psychological absorption processes.

Results. Phrases and valency (compatibility) are not always equal. For instance, phrases *Қызғылт сары орамал* (a pink scarf), *бойы ұзын қыз* (a tall girl) have 2 valency bond (қызғыл сары - 1-valency, қызғыл сары орамал -2-valency; бойы ұзын -1-valency, ұзын қыз -2-valency). In the Kazakh linguistics, compatibility is considered as a part of grammar. And phonetic valency, lexical valency is only just becoming study objects. For example, the specific sound of the Kazakh language – "қ" is never combined with soft vowels. In the Kazakh language there are no combinations of *"қө"*, *"қе"*, *"қә"*, *"қі"*, *"құ"*. Only hard vowels are combined with consonant sound *қ*. And in the word *"қи"* – which is not a combination of sounds, but the combination of letters. Though it is written as *"қи"*, but it is read – "қый". In the same way in native Kazakh words, voiceless consonants are never written after sonorous consonants. Words ending in voiceless consonants require the affixes beginning with voiceless consonants; in Kazakh language, two voiceless consonants cannot stand together at the beginning of words (not Сқақ, but ЫСқақ or Сықақ), two vowels cannot stand together in the root word - such are the laws of compatibility of the Kazakh sounds.

It is necessary to strictly comply and specifically investigate the laws of compatibility at the lexical level. For example, the word "*зіңгіттей*" (hefty) is an imaginative comparison, so it cannot be combined with any word, since originally the word is used in relation to a man of an athletic build. Accordingly, we cannot say *зіңгіттей қыз(girl), зіңгіттей әйел(woman)*. Here is another example: a dog and a wolf howl. However, the dog barks and the wolf does not bark. So there is no combination such as a *wolf barks.*

Therefore, the laws of lexical compatibility should be taken into account while translating words from other languages. For example, the concept of *animate*, *inanimate nature* is translated into the Kazakh language as *тірі* and *өлі табиғат*. In the Kazakh understanding "*өлі*" (unalive) is a death (the cessation of

life) of the living organism that used to be in constant motion. This means that the phenomenon of inanimate nature, though lifeless, but still has the right to exist. Therefore, the equivalents of the words *animate, inanimate nature* in the Kazakh language *тірі* and *өлі табиғат* firmly entered the language as the correct word combination.

In the same way, special attention should be paid to lexical word combinations while translating words that do not have equivalents in other languages. For instance, in Kazakh and Russian languages there are a lot of words that are combined with the word "қара"(black). *Қара қағаз* – is a death notification of a soldier during the Great Patriotic War. This combination is Kazakh ethnocognitive concept. Although the literal translation is "*black letter*", but in Russian is given by the word "*похоронка*"*(funeral).* Another example: "*қара қыз"* is translated not as "*black girl*", but as "*girl with dark skin*", "*rye bread*" is given by the phrase "*қара нан*", and the phrase "backdoor" (in Russian "*черный ход*" – literal translation is "black entrance") in the Kazakh language is "*жасырын жол*". Thus, the word "*қара*" is not always translated into Russian as "*черный"* (*black*); or a combination of *кір сабын* is translated not as "*dirty soap*", but as a laundry soap ("шаруашылық сабыны"). Therefore, when combining words, taking the rules of compatibility, semantic compatibility of words into account is always essential.

The rules of morphological compatibility are also important for the compliance with the rules of the Kazakh language. This is especially necessary to take into account when drawing up the phrase with the determinative words in -ған, -ген, -қан, -кен, -гіш, -ғыш, -гі, -ғы, -дік, -дық. For example, *сүзеген сиыр* (not *сүзгіш сиыр*), *қабаған ит* (not *қапқыш ит*), *түнгі жаңбыр* (not *түндік жаңбыр*), *тарихи құбылыс* (not *тарихтық құбылыс*), *әйелдік мейірім* (not *әйели мейірім*). However, there are ways of morphological compatibility that do not obey the rules. For example, күзгі жапырақ (an autumn leaf), күздік киім (autumn clothes); өлшегіш циркуль (a pair of dividers); қысымөлшеуіш құрал (a pressure-measuring instrument); астарлы ақиқат (a genuine truth), астарлық мата (a cloth padding). As we can see from the examples, suffixes synonyms do not always generate words-synonyms, but serve to distinguish the meaning of words. For example, the suffix *-гі* form the words denoting natural phenomena, and the suffix *-дік* in the word *күздік* denotes time of the year, season. Suffixes *-гіш* and *-уіш* in the words of *өлшегіш* and *өлшеуіш* serve to distinguish the meaning of words. -гіш indicates quality, -уіш calls the word. Suffixes *-лы, -лық* in the words астарлы, астарлық are used to differentiate the meaning and added not to all words, but only selectively. Thus, suffixes are added to words under the semantic and syntagmatic rules. And possible compatibility of suffixes is taken into consideration.

Discussion.In the Kazakh language, writing words that are written together and separately cause difficulties, as the language is always in development. The modern Kazakh language is undergoing serious dynamic changes. The development of technology, production, industry, business enabled to loan a large number of foreign words into the Kazakh language, in a consequence of which the language has a lot of new names formed by a combination of words, so there has been observed that deviances from language spelling norms are everywhere, since the rules remain the same, and new rules are being developed slowly. Entry of new words into the language requires new rules. And we believe that it is necessary to have spelling rules to write the words together and separately. Since the new words are mainly formed by a combination of two or three components of language units. For example, the name of the cobbler's tool – *ақсақтемір* (craftsman's tool is made of good quality steel with a sharp point and two handles) is formed by the internal valency of the words as ақсақ and темір. And has nothing to do with the words *біз* we (an awl), *жіп* (a thread), *қайшы* (scissors), *пышақ* (a knife) that are named on similarity of appearance. The semantic field of the word *ақсақ* has no relation to the trade of a shoemaker. However, it has not served as an obstacle and a word as a name is firmly established in the language and written together. And the name of the famous historical figure "Ақсақ Темір" (Aksak Temir) is written separately. Professor A. Aldash in drawing up the rules of the new alphabet based on the Latin characters writes: "In the Kazakh language precedent names, precedent symbols in the texts are percieved as indicators of knowledge, a special sign, a national code. Such names are familiar to most people, and for some people they have cognitive and emotional power. Therefore, a person when transferring an acoustic signal (perception through hearing) into an optical signal tries to emphasize it. For this reason, in the modern written language there are orfogramm such as Зеңгібаба / Зеңгі баба /Зеңгі Баба; Қаздауысты Қазыбек, Үкілі Ыбырай, Мүйізді Бұғы ана, Қыз Жібек. Thus, we believe that in order to accurately determine the name of a combination, it is necessary to clarify the crucial points of the compatibility rules.

Novelty/Originality of the research. In modern media, the impressive use of the paraphrase combination enhances the pragmatic power of thought.They are associated with the possibility of knowledge

of journalists. That is, through the first primitive concept of consciousness, caused by the visual perception of officials, deputies, police, intellectuals, attitudes and attributes of the service. Generally speaking, paraphrases, the formation of figurative combinations are expressed through simple concepts and associative cognitive units. Or one attribute is born which is the main indicator of this concept of the knowledge system accumulated in consciousness through stereotypes (briefcase, tie, shoulder straps, mandate, pockets, baton). The reader understands who he is talking about, in these paraphrases without thinking. The reason is that the reader and the journalist have the same background knowledge. The reason is that the simplest stage of background knowledge is at the level of associative knowledge.

Language is spiritual power. Language and symbol make the image pattern recognizable in the human mind. Through language, a person can convey his inner world and his emotions. From this point of view, some readers may understand the meaning of some of the new existing paraphrases, but they may not pay attention to the fact that these paraphrases can be used for certain pragmatic purposes. Information generated by an external influence in the mind is complemented by an empirical human experience. In addition, ontological fragments of the world arise in a simple image of the world, reflected in the language. For example, metaphoring of the thought is a basic mental action, a way to learn and show the world. And it has a tendency to explain new knowledge with the image of "old eyes." For example, the combination “sitting on a throne” is a paragon, meaning “akims” or “local authorities”. It can be understood that the “throne” is not a unit that unites the king and the tsars, but describes the current “leather chairs” in the form of an attribute image of a word. The reason is that in modern spoken language, somebody gets promoted people say “congratulations on the throne” or “congratulations on the chair”. Similarly, a leather chair is a figurative combination of administrative activities. The image is a manifestation of the cognitive model of the human consciousness, the knowledge of reality with the help of the artistic world. As a rule, the official has a private office, a leather armchair. Consequently, we know that the unpleasant image of the manager in the mind of the author is stored in the form of a rocking image on the chair.

According to the research of O. Leontovich, a heuristic approach to the recognition and assessment of the social environment is being implemented. As a result, stereotypical language applications appear.

Social stereotypes that arise when evaluating another person in interpersonal relationships, allow a person to perceive another person. They may look different. This may be the image of a particular person who is the owner of any positive or negative attribute, the accumulated image of a “manager”, “professional”, “journalist”. This image is characteristic of a well-known community of people and is considered the benchmark of a leader, professional, journalist in repetitive moments in any respect.

Consequently, in modern public consciousness the concept of officials, akims and officials of local self-government was created not by stereotypes of people who are among the people and think about them, but by association with the throne and the leather chair. This is due to the fact that these paraphrases continue to grow in society: those who sit in a comfortable chair, who sit on the branches of power, wipe their pants in a chair and who seek to sit on the throne.

Conclusion. Compatibility rules should be considered at all levels of the language (phonetics, lexis, grammar, spelling, speech culture). Only this will facilitate the harmonisation of compatibility rules in the Kazakh language.

The uniqueness of the Kazakh language lies in its imagery. Finding the harmony of two dissimilar things and replacing a new name or concept skillfully implies that people's cognitive thinking is unique, that is, they have a wide background knowledge. Among them, the role of paraphrase is special. Paraphrase is a way to replace phenomena and things, based on their distinctive features. Paraphrase enhances the ideological, aesthetic and artistic value of the text. Strengthens the meaning and enhances its effect.

References:

1 Domestic Kuznetsov A.M. Katsnelson Solomonovy Davidovich. Linguist of the 20th century / /. Part 1 / M.: INION of RAS, 2002. 606 pages.

2 Helbig G. Parts of speech and problem of valency in modern German / / Educational helbig. M. 1978. - 259 pages.

3 Gak V.G. Valentnost's hook / / Linguistic encyclopaedic dictionary - M.: Soviet encyclopedia, 1990. 689 pages.

4 Kotelova N. Z. Value of word and his compatibility L.: Nayka, 1975. - 73 pages.

5 Vlavatskaya M.V. Combinatorics lexicography (to statement of a problem) // News of the International academy of sciences of higher school / / M. 2006. No 1 (35). Page 167 176.

6 Boguslavsky I. M. Sphere of action of lexical units. M.: About languages of culture, 1996. 464 with.

7 Helbig G. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1975. 458 S.

8 Sommerfeldt K.-E., Schreiber H. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive. Leipzig, 1977.

9 Amirbekova, A. B. Linguistic picture of the world of the people as a reflection of collective consciousness (cognitive aspect) / A. B. Amirbekova, G. S. Isaeva. // Molodoi uchenyi (Young scientist). - 2018 .-- No. 41 (227). - S. 94-96. www.moluch.ru

10 Durkheim E. On the division of social labor. M., 1991 .-- 493 p.

11 Jung K. G. On the archetypes of the collective unconscious // Jung K. G. Archetype and symbol. - M., 1991.

12 Amirbekova A., Esenova K., Tymbolova A. Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of kazakh people // Middle-East Journal of Scientific Research 14 (6): 779-783, 2013.

13 Balakayev M. Kazakh language. - Almaty, 1987. – 272p.

14 Amir R., Amirova Syntax of simple sentence: Textbook. - Almaty: On Kazakh the university, 2003. - 199 p.

15 Mamanov. Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Arys, 2007.

16 Isaev S. Ideas about Kazakh language. - Almaty, 1997.

17 Orazov M. Semantics of Kazakh language. - Almaty 1991.-213p

18 Nurhanov S. Valency and types of compatibility. - Almaty 1965. - No12. 71-74p.

19 Kurmanova N.Zh. System-structural character word-combination of Kazakh language Journal announcer KazNPU Philology series,- Almaty. 2001. - 70p

20 Zholshaeva M. Ability of compatibility of adjectives is in Kazakh - Almaty, 2001. - 24 b.

21 Syzdykova G. O. Semantic valency is in Kazakh language. - Astana, 2010. - 27 p.

МРНТИ 16.41.99

Бақбергенова Р.Қ.[1]

[1] *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭКСПРЕССИВТІ-ЭМОЦИОНАЛДЫ ЛЕКСИКАНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Аңдатпа

Қазақ және түрік тілдерінде экспрессивті-эмоционалды лексиканың мағыналық ерекшелігі, жасалу сипаты, танымдық негізділігі салыстырмалы бағытта соңғы кезеңде қарастырылып келеді. Коммуникативтік тұлғаның эмоционалды жай-күйіне, ерігіне байланысты ұғымдарды білдіретін эмоционалды лексика қазақ және түрік тілдерінің сөздік құрамында өте мол. Тіліміздегі сөздердің бейнелі, мәнерлі айтылуы мен сезімге әсер ету қасиеті бір-бірімен байланысты. Эмоция бар жерде экспрессивтілік те болады.

Қазақ және түрік тілдеріндегі экспрессивті-эмоционалды лексиканың ешбір қосымшасыз жеке тұрып эмоционалдық бояуға ие болатындығы сөз етіледі. Екі тілде де морфологиялық жолмен пайда болған сөздер кішірейту, еркелету, менсінбеу, елемеу, құрметтеу т.б. қосымшалары арқылы жасалатындығы жан-жақты талданады. Экспрессивті-эмоционалды сөздердің фонетикалық жолмен, яғни дауыс ырғағы, пауза арқылы жасалуы да қазақ және түрік тілдерінде де кездесетіндігі дәйектеледі. Қазақ және түрік тілдеріндегі еліктеуіш сөздердің экспрессивті-эмоционалды қызметінің өте жоғары екендігі, еліктеуіш сөздердің тілдік коммуникацияда актив қолданылатындығы мысалдар арқылы дәйектелді.

Қазақ және түрік тілдеріндегі көңіл-күй одағайларының қуанышты, таңдану мен сүйсінуді, өкінішті білдіретін одағай түрлері мен тұрмыс-салт одағайлары қарастырылады. Одағайлардың тілдік коммуникацияда коммуниканттардың эмоциясын білдіретіндігі салыстырыла талданады.

Түйін сөздер: экспрессивті-эмоционалды лексика, мәдениетаралық коммуникация, тілдік тұлға, эмоция, көңіл-күй одағайлары, тұрмыс-салт одағайлары, еліктеу сөздер, дауыс ырғағы, интерактивті коммуникация

Bakbergenova R.[1]

[1] *Kazakh National Pedagogical University named after Abai,*
Almaty, Kazakhstan

ETHNO-CULTURAL CHARACTER OF EXPRESSIVE AND EMOTIONAL VOCABULARY IN THE KAZAKH-TURKISH LANGUAGES

Abstract

Semantic features, the nature of creation, cognitive validity of expressive and emotional vocabulary in the Kazakh and Turkish languages are considered at the final stage in a comparative direction. Emotional vocabulary, which expresses concepts related to the emotional state and will of a communicative person, is very common in the vocabulary of the Kazakh and Turkish languages. The figurative, expressive pronunciation of words in our language and the ability to influence feelings are interrelated. Where there are emotions, there is also expressiveness.

The article considers expressive and emotional vocabulary in the Kazakh and Turkish languages, which has an emotional coloring on an individual basis without any suffixes. Morphologically formed words are comprehensively analyzed using suffixes of understatement, affection, contempt, disdain, respect, etc.in both languages. It turns out that expressive-emotional words expressed phonetically, that is, through intonation, pause, are found in both Kazakh and Turkish languages. Examples show the high expressive and emotional activity of imitative words in the Kazakh and Turkish languages, as well as the active use of imitative words in language communication. We consider the types of mood interjections that Express joy, admiration, delight and regret, as well as everyday interjections in Kazakh and Turkish. The role of interjections in expressing the emotions of communicants during speech communication is compared.

Keywords: expressive and emotional vocabulary, cross-cultural communication, language personality, emotion, interjection, everyday interjections, imitation words, intonation, interactive communication

Бакбергенова Р. К. [1]

[1] *Казахский Национальный педагогический университет им. Абая*
Алматы, Казахстан

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ ХАРАКТЕР ЭКСПРЕССИВНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Смысловые особенности, характер создания, познавательная обоснованность экспрессивно-эмоциональной лексики в казахском и турецком языках рассматриваются на заключительном этапе в сопоставительном направлении. Эмоциональная лексика, выражающая понятия, связанные с эмоциональным состоянием, волей коммуникативной личности, очень распространена в словарном составе казахского и турецкого языков. Образное, выразительное произношение слов в нашем языке и способность влиять на чувства взаимосвязаны. Там, где есть эмоции, есть и выразительность.

Рассматривается экспрессивно-эмоциональная лексика в казахском и турецком языках, обладающая эмоциональной окраской в индивидуальном порядке без каких-либо суффиксов. Всесторонне анализируется морфологически сформированные слова с помощью суффиксов приуменьшения, ласки, презрения, пренебрежения, уважения и т. д. в обоих языках. Выясняется тот факт, что экспрессивно-эмоциональные слова, выраженные фонетически, то есть через интонацию, паузу, встречаются как в казахском, так и в турецком языках. На примерах доказана высокая экспрессивно-эмоциональная активность подражательных слов в казахском и турецком языках, активное использование подражательных слов в языковой коммуникации. Рассматриваются типы междометия настроения, которые выражают радость, восхищение, восторг и сожаление, а также бытовые междометия в казахском и турецком языках. Сравнивается роль междометий в выражении эмоций коммуникантов во время речевой коммуникации.

Ключевые слова: экспрессивно-эмоциональная лексика, межкультурная коммуникация, языковая личность, эмоция, междометие, бытовые междометия, слова подражания, интонация, интерактивная коммуникация

Кіріспе. Қазіргі таңда әлемдік жаһандану құбылысы барлық ғылым салаларында интеграциялық үрдістерді жеделдетіп, Түркі өркениетінің де дамуына негіз болып отырғаны белгілі. Туыстас түркі халықтарының бір-бірімен ынтымақтастық қарым-қатынасын, білім мен ғылым жүйесі және мәдени-рухани саласындағы байланысын орнықтыратын негізгі құрал – тіл. Тіл – ұлт ерекшеліктерінің бірі, ұлт мәдениетінің көрсеткіші. Халқымыздың тарихы, мәдениеті, әдет-ғұрпы, бүкіл рухани болмысы тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Түркі тілдерінің лексикасын айқындау, бір-біріне жақындығы мен ерекшелігін нақтылап, лингвистика ғылымындағы орнын белгілеудің маңызы уақыт өткен сайын жетіле түсуде. Екі халықтың бірлесіп тіршілік еткен аралықта қалыптасқанын, не болмаса одан кейінгі дәуірде рухани сабақтастықтың әсерімен пайда болғанын ажырату сөздік қордағы екі халыққа бірдей ортақ сөздер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер мен әр ұлт ерекшеліктерін сипаттайтын сөздер қос тілде көптеп кездеседі. Қазақ және түрік тілдеріндегі эмоционалды лексиканы салыстыра қарастыру жаңа ғылыми көзқарастар мен жаңа тұжырымдар жасауға негіз болады.

Профессор М.Балақаевтың пікірінше, тіл – адамның өміріне аса қажетті қарым-қатынас жасау құралы, оның байлықтары – адам өмірінің алтын қоры, өшпес дәулеті. Олардың қызметі әр алуан, тек қана сөйлеу, сөйлесу құралдары емес, эстетикалық, эмоциялық, көркемдік күші бар байлықтар[1.276]. Адамға ғана тән сөйлеу тілі тек ақпарат құралы ғана емес, сонымен қатар тілдік тұлғаның қоршаған ортаға, құбылысқа көзқарасын, сезімі мен көңіл-күйін, субъективті қарым-қатынасын жеткізіп отырады. Қазіргі ғылымның дамуындағы антропоцентристік бағыт адамды интеллектуал тұлға ретінде ғана емес, оны эмоционалды менталды тұрғыдан да зерделейді.

Мәдениетаралық коммуникацияның жетекші идеяларын жүзеге асыруды мақсат еткен лингвистика ғылымының қазіргі бағыт-бағдары ғасыр талабына жауап бере отырып, *"субъект – тіл – өркениет"* үштігінің аясында қарастырылып келеді. Коммуникативтік тұлғаның эмоционалды жай-күйіне, ерігіне байланысты ұғымдарды білдіретін эмоционалды лексика қазақ және түрік тілдерінің сөздік құрамында өте мол. Мәдениетаралық коммуникацияда тілдің ең кіші бірлігі дыбыстан бастап мәтінге дейінгі тіл бірліктерінің барлығы тілдік тұлғаның қандай да бір ішкі эмоциясы мен көңіл-күйін жеткізуге қызмет етеді. Тіл – тарихи категория ретінде өзінің дамуы барысында эмоцияны сыртқа шырудың бірден-бір негізгі құралы. Осылайша ой қорытындысын жасасақ та, тілдің шынайы мүмкіндігі, әлеуеті сөз әрекетінде жан-жақты ашылады, сондықтан қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің экспрессивтік-эмоционалдық қызметін арнайы зерттеу, оны мәдениетаралық коммуникацияда тілдік жағдаяттарда көрініс табады. Қазақ және түрік тілдерінде экспрессивті-эмоционалды лексиканың мағыналық ерекшелігі, жасалу сипаты, танымдық негізділігі салыстырмалы бағытта соңғы кезеңде қарастырылып келеді.

Әдістеме.Эмоциялардың теориялық мәселелерін терең қарастырған психолог Л.С.Выготский эмоцияны жеке үрдістер ретінде емес, тұлғаның бүтіндей қызмет етуінің нәтижесі түрінде зерделеді. Эмоцияларды ойлауды субьектінің сезімдік-заттық іс-әрекетімен байланысының ішкі, психологиялық механизмі ретінде қарастырады. Эмоция тұлғаны белсенділікке ынталандырып, оның қоршаған ортамен өзара қатынасын дамытады[2.415-435]. Психологиялық тұрғыдан өте ақылды, шыдамды, сабырлы, еңбекшіл түрік халқының мінезіндегі ерекшелік – олардың өте эмоционалдығы, көңіл-күйінің белгілі іс-әрекетке сәйкес тез өзгергіштігі. Эмоциялар мен сезімдер түрік тілі мен әдебиеті бөліміндегі студенттердің сырт пішінен де байқалады. Эмоция тұлғаның мінез-құлқына, сонымен бірге ішкі мүшелерінің қызметіне де әсер етеді. Белгілі жағдаятқа байланысты абыржу немесе ренжу кезінде жүректің қатты соққанын, қан тамыры соғуының жылдамдығы байқалады. Эмоцияны коммуникант сөйлеу тілі арқылы білдіреді. Мәдениетаралық коммуникацияда коммуниканттар әдеп нормаларын сақтай отырып, тілдік тұлға сөз арқылы өз ойын білдіреді. Тіліміздегі сөздердің бейнелі, мәнерлі айтылуы мен сезімге әсер ету қасиеті өзара байланысты. Бейтаныс шетел тілін тыңдай отырып, оны сөйлеп тұрған коммуниканттың қандай көңіл-күйде екенін ажырату қиындық туғызбайды. Шетелдік тілдік тұлғаның нәтижелі коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда «эмоциялық көңіл-күй алмасуын» ескеріп, эмпатия (өзгелердің сезімін түсіне білу), құрметтеу сезімі (өзгелерді тұлға ретінде бағалай алу), шынайылық (өз сезімдерін ашық білдіре алуы), тілдік коммуникациядағы әдебі т.б. сапалық белгілерді меңгеруі керек.

Нәтиже мен талқы. Тілдік тұлға тілдік коммуникацияда тілдің эмоциялық жағын, яғни интонация ырғағын, ымдау, дене мүшелері қимылдарын қолданады. Сондықтан, тіл психикалық құбылыстарды танып білудің де құралы бола алады. Тілдік тұлға тілдік коммуникацияда одағай, еліктеуіш сөздерді қолдануда тілдің эмоциялық жағын меңгереді. Шетелдік түріктілді студенттердің

қазақша сөз мәдениетін меңгеруде эмфазалық құбылысқа ерекше мән беретіндігі де байқалды. *Эмфаза* риторикалық сұрақтар, анафоралық қайталаулар, сөзді түрліше құбылтып бейнелеп сөйлеу арқылы жасалатындығы белгілі. Дискурста қолданылатын эмфатикалық сөздер, яғни көтеріңкі дауыспен мәнерлеп айтылған сөздер тілдік тұлғаның қазақша ойлау қабілетін жетілдіреді. адам сезіміне әсер ететін экспрессивті-эмоционалды лексикаға ерекше мән беретіні байқалды. Лексикалық минимумды сұрыптауда тілдік құралдар арқылы эмоционалдық бояуға ие болған эмоционалды лексиканың басымдылығына назар аударылады. Қазақ тіліндегі қаратпа сөздер: *ағатай, апатай, ботақан, қошақан;* балағат сөздер: *малғұн, ант ұрған, сайқал;* одағай сөздер: *ойпырмай, бәрекелді, қап, тәйірі.*

Сөздің экспрессивті сипаты оның бейнелі, мәнерлі айтылуынан, ал эмоционалдығы оған қоса адамның бір затқа, құбылысқа өзіндік көзқарасын, көңіл күйін, сезімін білдіруінен көрінеді[3.173]. Тіліміздегі сөздердің бейнелі, мәнерлі айтылуы мен сезімге әсер ету қасиеті бір-бірімен байланысты. Эмоция бар жерде экспрессивтілік те болады. Қазақ және түрік тілдеріндегі экспрессивті-эмоционалды сөздер ауызекі сөйлеу стилі мен көркем әдебиетке тән құбылыс.

- Қазақ және түрік тілдеріндегі экспрессивті-эмоционалды лексиканың ешбір қосымшасыз жеке тұрып эмоционалдық бояуға ие болатындығы байқалады. Мысалы: Тамаша *тт. çok güzel; Шіркін тт.* тамаша, керемет, ғажайып, ғажап *тт. harika, mükemmel, şahane; бейшара тт. zavallı, biçare, çaresiz. Айналайын* сөзінің түрік тілінде нақты, тура аудармасы жоқ. Сөздікте айналайын сөзіне: "*Büyüklerin, kendisinden küçüklere karşı kullandıkları "kuzum" "yavrum" "canım" "nazlım" "evladım" anlamlarında bir tür sevgi ifadesi.* Көзіңнен айналайын – *Gözünü sevsinler.* Айналайын, таудай жігіт бол! – *Evladım dağ gibi yiğit ol!"* мысалдары арқылы мағынасы ашылып, түсінік берілген. Жексұрын *тт. sevimsiz;* мыстан *тт. hilekar ,* сайқал *тт. düzenbaz;* сұмпайы *тт. dolandırısı т.б.*
- Екі тілде де морфологиялық жолмен пайда болған сөздер кішірейту, еркелету, менсінбеу, елемеу, құрметтеу т.б. қосымшалары арқылы жасалады. Мысалы: әкетай, әкежан *тт. Babacığım*; әжетай, анашым *тт*: *Anneciğim;* апатай тт. *ablacığım;* ағеке, ағатай, ағажан *тт. Ağabeyciğim;* құлыншақ, ботақан, құлдырықтай, алпамсадай т.б. Қазақ халқы төрт түлік малды байлықтың басы, берекенің белгісі ретінде құрметтеп, осыған байланысты қазақ тілінде жағымды мәндегі экспрессивті реңкі жоғары лексика-фразеологиялық тіркесүтер қалыптасқан. Тіліміздегі *бота көз, құлын мүсінді* – сұлулық символын білдірсе, *қоңыр қозым тт: kara kuzum, жәудіреген ботақаным тт: masum bakışlı yavrucağım; құлыным бүлдіршін тт. küçük çocuk* немесе *küçük yavrucağım ; балдырған* тт. *filiz* – жағымды мәнде қолданылатын экспрессивті-эмоционалды лексика.

Түрік тілінде қазақ тіліндегі еркелету мағынасында қолданылатын *құлыным, құлыншағым, құлынтайым* сөздері қолданылмайды. Қазақ тілінде өте жиі қолданылатын ботагөз еркелету мәніндегі сөзі де мүлде қолданылмайды, бұл сөздің орнына ***ceynam gözlüm*** тіркесі, яғни маралдың көзіне теңеу тілдік коммуникацияда өте жиі кездеседі.

- Экспрессивті-эмоционалды сөздердің фонетикалық жолмен, яғни дауыс ырғағы, пауза арқылы жасалуы да қазақ және түрік тілдерінде де кездеседі. Бұлар қуану, таңғалу, ризашылық білдіру эмоциясын білдіретін одағай сөздер *(ünlem)* арқылы жасалады. Мысалы: – *Ой-пыр-о-о-ой, не деген шабыс еді!...* (С.Мұқанов). Осы мысалда берілген *ой-пыр-о-о-о-й* одағай сөзі түрік тілінде *vay canina, vay be, eyvah* одағай сөздері қолданылады. *Ойбай-а-а-ай, үйден өрт шықты, не жасаған едім, Құдайым-ай!* Бірінші берілген мысалдағы *ой-пыр-о-о-ой* одағай сөзі сүйсіну, риза болуды білдірсе, екінші мысалдағы *ойбай-а-а-ай, құдайым-а-а-ай тт. aman allahım* сөздері күйініш, реніш мағынасында қолданылып тұр.

Интерактивті коммуникацияда коммуниканттың көңілі толу, риза болу, таңдану, сүйсіну эмоциясын білдірумен қатар бірденеге келіспеу, риза болмау, көңілі толмау мағынасында жұмсалатын *туһ* одағай сөзі. – *Туһ, қандай әдемі болып кеткенсің! – Туһ, даусың неткен нәзік еді! – Туһ, өзің сөз ұқпайтын адамсың ғой!* Бәрекелді! *Aferin, bravo! Әттеген-ай, әттең тт. keşke.*

- Қазақ және түрік тілдеріндегі еліктеуіш сөздердің экспрессивті-эмоционалды қызметі өте жоғары. Тіліміздегі еліктеуіш сөздер тілдік коммуникацияда актив қолданылады. Мысалы, **гу-гу (guy-guy).** ***Rüzgarın sert estiği sırada çıkardığı ses uğultu;*** **тарс-тұрс (tars-turs)** ***mm. Patır kütür etme gümbür gümbür ses çıkarma, takırtı, patırti, kütürtü;*** **қалш-қалш (qalş- qalş)** *mm. Tırıl tırıl, tır tır;* жарқ-жарқ: жарқ-жарқ ету – *тт.* (*Işıldamak parıldamak)* т.б. *Жарқ-жарқ; жарқ-жарқ ету, тт. Işıldamak parıldamak.* Түрік тілінде де эмоционалды-экспрессивті лексика синтетикалық, аналитикалық және лексика-семантикалық тәсілдер арқылы жасалады. Қазақ және түрік тілдеріндегі еліктеуіш сөздердің сөзжасамдық қызметіне тоқталатын болсақ, *жарқ* еліктеуіш сөзіне *-ыл* жұрнағы жалғану арқылы зат

есім жасалады. Мысалы: *жарқыл т.т. ışıl-tı, parıl-tı; жарқылда тт. Işıldamak, parıldamak; жарқылдақ тт. parlayan parlak.* Түрік тілінде *жарқыра* сөзінің екі мағынасы бар. *1. Parlamak parıldamak ışık saçmak. 2. Neşelenmek, keyiflenmek.*

Лингвистика ғылымында тілдік тұлға эмоциясының сөзбен бейнеленуі лексикалық қорымыздағы одағай сөздер арқылы көрініс табады. Қазақ және түрік тілдеріндегі одағай сөздер басқа сөз таптарымен салыстырғанда әуезділікке, ырғаққа, эмоционалдық құбылмалыққа, интонацияға өте бай. Экспрессивті-эмоционалды лексика интерактивті коммуникацияның диалогты түрінде кездеседі. Тілдік коммуникацияда қолданылуына қарай одағайлар әр түрлі интонациямен айтылады. Одағайлар екі тілде де сөйлеу актісінде созылыңқы, баяу, біресе жұлып алғандай тез, шапшаң айтылады. Одағай сөздердің эмоционалды-экспрессивті қызметі сөйлеу актісіне қатысушы коммуникантардың эмоционалды жай-күйін көрсетумен сипатталады. Қазақ және түрік тілдеріндегі одағай сөздердің табиғаты ерекше. Синтаксистік жағынан оқшау сөздер деп аталатын одағай сөз табы екі тілде де өз алдына жеке тұрып лесикалық мағына бере алмайды, сөйлем ішінде грамматикалық байланысқа түспейді. Интерактивті коммуникацияда коммуниканттың көңіл-күйін, сезімін, ишара етуді, императивтік мәнін, жеку, мал, жануарларға бағыштап айту мәнін т.б. білдіреді. Тіліміздегі одағай сөздер үш топқа бөлінеді: *1) Көңіл-күй одағайлары, 2) Императивтік ишара одағайлар, 3) Тұрмыс-салт одағайлары*[4.564]. Одағайдың аталған түрлері түрік тілінде де бар. Қазақ тіл білімінде одағай категориясын арнайы зерттеген академик Ш.Ш. Сарыбаев 1) эмоционалды, 2) императивті, 3) тұрмыс одағайлары түрінде жүйелейді. Эмоционалды одағайлар әр түрлі сезімдерді, эмоционалдықты, көңіл-күйді білдіріп, сан жағынан ауқымды келетіндігіне тоқталады[5].

- ***Көңіл-күй одағайлары – İnsanları ruh durumunu anlatan ünemler***

Қазақ және түрік тілдерінде көңіл-күй одағайларының төмендегі түрлері тілдік коммуникацияда коммуниканттардың эмоциясын білдіреді.

- *Қуанышты білдіретін одағайлар – Sevinci bildiren ünemler:*

Алақай! ***Yaşasın!*** Бәрекелді! ***Aferin! Bravo!*** Шіркін! Шіркін-ай! ***Ah keşke! Hey gibi!***

- ***Таңдану, сүйсінуді білдіретін одағайлар – Şaşırma ve hayret bilden ünemler:*** Апырау, апырай, япырай, ойпырмай, уа, уай, уау, оу, oho, ойпыр-ау, мәссаған, бәсе, беу, пәле. ***Vay canına! Vay be! Eyvah!***
- Өкінішті білдіретін одағайлар – *Pişmanlık bildiren ünemler:*

Ойбай*! Eyvah! Aman Allah'ım!* Ойбай-ай! Ох! Oh! Уһ! Uf! Туу! Tuh! Тyh! Tüh! Ой! (Sevinç, üzüntü, hayret bildiren ünlem **Оу!) Алла-ай!** ***Allah'ım!*** О, жаратқан-ай! ***Ey yaradanım!*** Құдай-ай! ***Aman Allah'ım!*** Қап! **Tüh, vay! (**pişmanlık belirtisi). Әттең-ай! Әтте-ген-ай! ***Keşke!***

- ***Тұрмыс-салт одағайлары – Günlük hayatta kullanılan ünemler***

Түркі тілдерінде амандасу, қоштасу, ризашылық, сыйластық білдіру ретінде жұмсалатын тұрмыс-салт одағайлары сан жағынан аз болса да, интерактивті коммуникацияда күнделікті тұрмыстық аяда өте жиі қолданылады. Тұрмыс-салт одағайларының да қолданылуында мәдени-әлеуметтік әсердің нышаны байқалады. Түркі халықтарында ер азаматтар сәлемдесу рәсімінде ***Ассалаумағалейкум! Selamün aleyküm! Уағалейкумассалам!*** **Aleyküm selam!** этикеттік сөз орамдарын қолданса, әйел кісілер **"*Сәлеметсіз бе!" "Merhaba!"*** түрінде амандасады. ***Хош! Рахмет!*** **Teşekkür ederim! Кеш жарық!** ***İyi akşamlar!*** **Құп! Ләббай! Қайырлы таң!** ***Günaydın!*** **Қайырлы күн!** ***İyi günler!*** **Қайырлы түн!** ***İyi geceler!*** **Қайырлы кеш*! İyi akşamlar!* Кеш жарық! *İyi akşamlar!*** түріндегі сөз әдебі оралымдарының қолданылу деңгейі бірдей емес. Күнделікті тұрмыстық аядағы тілдік коммуникацияда аталған сөз әдебінің оралымдары осы уақытқа дейін толық қолданылмайды. Бұл ретте түрік тілі сөз әдебінде этикалық норманың сақталатындығын, күнделікті тұрмыстық лексикада жоғарыдағы этикалық сөз орамдарының белсенді қолданысқа ие екендігін атап өткеніміз орынды.

Қазақ және түрік тілдерінде императивтік ишара одағайлары адам не хайуанатқа бағытталып айтылатын шақыру, жекіру, тыйым салу, бұйыру мақсатымен қолданылатын экспрессивті-эмоционалды лексика жатады. Түркі тілдерінде адамға бағышталып айтылатын одағайлар халықтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарымен байланысты тілдік коммуникацияда қолданылып, тіліміздің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айқындайды. Императивтік ишара одағайларындағы шақыру мағынасындағы одағайлар *(seslenme ünemleri)*. Адамға бағытталып айтылатын одағайлар – ***İnsanlara ilgili ünlemler.*** Жекіру, ишарат одағайлары – *Azarlama, tekdir etme, ima etme ünlemleri.* Мысалы: Тәйт! *тт.* ***Sus!*** *Bir işi yapmaya meylettirme ünlemi;* Тәй! Тәй-тәй! *тт.* ***Tay!*** *Yürümeye başlayan çocuğa söyleyen söz;* Тек! ***Yeter, kes, sus;*** Жә! *тт.* ***Yeter artık!*** Әлди-әлди! ***Ninni-ninni!*** Әуп! ***Hop!*** Әуп-әуп, бөпешім, келе ғой! ***Hop-hop, bebeşim, gel ya!***

Қорытынды. Түркі халықтарының бірлігін дәлелдеп, оларды бір-біріне жақындастыратын ең негізгі құрал – сөйлеу тілі. Бұл мәселе жөнінде Ахмет Байтұрсынұлы: «Біздің түрік тілі әуелде бір тіл болып, сонан соң ел бұтақтап, өскенде, тіл де бұтақтаған. Түбірі бір болса да, түрі басқаланып түрік тілінің арасына тарау-тарау жік түскен. Сондықтан бұл күнде неше бұтақ түрік тұқымынан ел болса, сонша тарау тілінде басқалық бар. Тілдің басқалануына себеп болған – әр түрлі бөтен жұрттармен сыбайлас болып араласқандықтан», – деген пікірі қазіргі күні де өте құнды [8.395]. Түркі әлемінің бірлестігін насихаттап, бір тамырдан тараған туыс халықтардың тілінің, дінінің, рухани табиғатының, мәдениеті мен өнерінің ортақтығын, тұтастығын сездіріп, қайта қауыштыру – өркениетіміздің кең қарышты дамуының көрінісі. Мәдениетаралық коммуникацияда сөздік құрамдағы экспрессивті-эмоционалды лексикасы түркі халықтарының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін танытуда ерекше маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы, "Арыс" баспасы, 2008. – 592 б. 276.

2 Выготский Л.С. Эмоции и их развития в детском возрасте //Собр. Соч., М.: Педагогика, 1982. Т.2 С. 415-435.

3 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы, 264 бет. Қалиев Ғ. 173.

4 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.

5 Сарыбаев Ш.Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы, Арыс, 2000. – 624 б.

6 Коч К., Байниязов А., Башкапан В. Қазақша-түрікше сөздік. Түркістан, "Тұран" баспа орталығы, 2003, 637 б.

7 Derdiyok T., Ақбаева Ж. Бес тілде тілашар. – Разговорник на пяти языках – Алматы, 2007. – 288 б.

8 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. «Шора» журналы, 1913, № 4 , 110 – 113.

МРНТИ 16.01.11

Досова А[1].

[1] А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,

А.БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ «ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ» ЕҢБЕГІНІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Ұлт - тіл - мәдениет контексіне байланысты сол тілде сөйлеушінің әлеміне ерекше көңіл бөлу тіл білімінің басқа да ғылымдармен тоғысуына әкелді. Осының нәтижесінде қазіргі тіл білімінде лингвистикалық зерттеулердің интеграциялық зерттеулердің интеграциялық сипаты қалыптасуда. Солардың ішінде тілді ұлттық ой-сана дүниетаным, мәдениет, тарих, этностық рухты бейнелейтін таңба ретінде қарастыратын лингвомәдениеттану саласы. «Этнолингвистика» деген атаудың құрамында тіл мәдениеттің сабақтастығы айқын көрініс табады. Қазақ тіл білімінің бастауында тұрған ғалым А.Байтұрсынұлының еңбектерін жаңа танымдық тұрғыдан зерделеп, бүгінгі жаңа парадигма аясында қарастырудың мәні зор. А.Байтұрсынұлының «Әдебиетанытқыш» еңбегінде ұлттық дүниетанымды айшықтайтын тілдік бірліктер көп кездеседі. Сондықтан ғалым мұрасының этнолингвистикалық сипатын талдап, ашу жұмысымыздың өзектілігін айқындайды.

Түйін сөздер: тіл, этнолингвистика, ұлттық дүниетаным, әдебиеттану, сөз өнері

Dossova A[1].

[1]A. Baitursynov Kostanay Regional University

ETHNOLINGUISTIC ASPECT OF WORK OF A.BAITURSYNOV «LITERATURE STUDIES»

Abstract

In connection with the context of the nation-language-culture connection, special attention was paid to the world of the native speaker, this led to the fusion of linguistics with other sciences. As a result of this, the integrative nature of linguistic research is being formed in modern linguistics. Among them is the sphere of cultural linguistics, which considers language as a symbol of national worldview, culture, history, ethnic spirit. In the context of Ethnolinguistics, the continuity of the language culture is clearly manifested. Studying the work of the scientist AkhmetBaitursynov from such a new cognitive point of view, within the framework of a new paradigm, is of great importance. In A. Baitursynov's work «Literaturestudies», there are linguistic units that reveal the national worldview. Therefore, the analysis and disclosure of the ethnolinguistic nature of the scientist's heritage determines the relevance of our work.

Keywords: language, ethnolinguistics, national outlook, literary criticism, verbal art.

Досова А.[1]

[1]Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ТРУДА А.БАЙТУРСЫНОВА «ЛИТЕРАТУРОВЕДЫ»

Аннотация

В связи с контекстом соединения нации-языка-культуры особое внимание уделялось миру носителя языка, это привело к слиянию языкознания с другими науками. В результате этого в современном языкознании формируется интеграционный характер лингвистических исследований. Среди них сфера лингвокультурологии, рассматривающая язык как символ национального мировоззрения, культуры, истории, этнического духа. В контексте «Этнолингвистики» ярко проявляется преемственность культуры языка. Изучение работы ученого Ахмета Байтурсынова с такой новой познавательной точки зрения, в рамках новой парадигмы, имеет большое значение. В работе А.Байтурсынова «Литературоведы», встречаются языковые единицы, раскрывающие национальное мировоззрение. Поэтому анализ и раскрытие этнолингвистического характера наследия ученого определяет актуальность нашей работы.

Ключевые слова: язык, этнолингвистика, национальное мировоззрение, литературоведение, словесное искусство

Кіріспе. «Әдебиет танытқыш» – Байтұрсыновтың эстетикалық-философиялық танымын, әдебиетшілік көзқарасын, сыншылық келбетін толық танытатын жүйелі зерттеу, қазақ филологиясының ерекше зор, айтылған ойларының тереңдігі мен дәлдігі арқасында болашақта да қызмет ететін, ешқашан маңызын жоймайтын қымбат, асыл еңбек. Ұлттық әдебиеттану ғылымы қазір қолданып жүрген негізгі терминдер, категориялар, ұғымдардың қазақша өте дәл, ықшам, оңтайлы баламаларының басым көпшілігі тұңғыш рет осы зерттеуде жасалған. Бұл ретте, Ахмет Байтұрсынов – тіл терминдерін жасауда қандай кемеңгер, данышпан болса, әдебиеттану, өнертану, фольклортану терминдерін жасауда да сондай кемеңгер, данышпан.

Бұл еңбекте Ахмет Байтұрсынов фольклорлық, әдеби текстерді талдаудың, жанрлық түрлерге ат қойып, анықтама берудің тамаша шебері, әдеби дамудың болашағын көрсете алатын асқан сыншы, өмір, қоғам, адам табиғаты жөнінде терең пікір толғайтын ұлы ойшыл екендігін көрсетті. Тоқсан жылдан астам өткен еңбектегі ғылыми теориялар дәл бүгін көкейкесті, өзекті болып отыр. Оның қай бетін ашып оқысаң да, көкейге қона кетеді. Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде зерттеу объектісі етіп қазақ ауыз әдебиетін, қазақ жазба әдебиетін, оның сан алуан үлгілерін алған. Автор қандай ғылыми еңбектерге сүйенгені туралы мәлімет, дерек келтірмейді. Ең алдымен ғалымның әдебиет теориясы, сыны, тарихы, текстологиясы, жанрлары жөнінде дүниежүзілік әсемдік

ойдың негізгі тұжырым, идеяларымен терең таныстығы айқын аңғарылады. Қоғамдық, тарихи-эстетикалық, философиялық білім мығымдығы үнемі сезіліп отырады.

Әдістеме. А.Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы мен этнолингвистикаға қатысты ғылыми терминдерді талдау-жинақтау әдістері қолданылды.

Талқылау. XX ғасыр басында қазақ әдебиеттану ғылымында А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» тілтану, әдебиеттанудың негіздерін, асыл сөздің стильдік, жанрлық арақатынасын, көркем сөз өнерінің тіл білімі ғылымына қатысты мәселелерін бір арнада, бір-бірімен қатар зерттеп, жүйелеп берді. А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыштың» алғысөзін яғни «Аңдатуын» өнердің түрлерін саралаудан бастайды: «Айналамыздағы нәрселердің бәрі не табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрсе – табиғат дүниесі, адам ісінен шыққан жасалынды нәрсе – өнер дүниесі болады» [1, 164]. Ал, әлемдік ғылымда өнердің түрлері – бейнелеу өнері және сөз өнері болып жіктеледі. «Әдебиет танытқышта» осы жүйе қазақ болмысына жақын ұлттық негізде айқындалған. Ғалым өнерді материалдық жағынан күн көру үшін жұмсалатын өнер – «Тірнек өнері» – үй салу, арық қазу, етік тігу, арба істеу, киіз басу, ыдыс жасау яғни «жан сақтау» және рухани жағынан көркемшілік үшін «Көрнек өнері» – әдемі ән, әсем күй, ажарлы сөз яғни «жан қоштау», -деп бөледі.

А.Байтұрсынұлы сөз өнерін өзге өнердің бәрінен де жоғары қояды да, өнер не үшін керек? , өнердің мәнісі не? деген сауалдарға жауап береді. Оның мәнісін ғалым қазақтың сөз баққан, сөз күйттеген, сөз қадірін білген халық екендігімен байланыстыра отырып, оның атқаратын қызметіне назар аударып, «Өнердің ең алды – сөз өнері» деген қағиданы дәлелдейді. «Өнер алды – қызыл тіл» дейтін мақалына сүйеніп, сөз өнерінің қазақ елі тағдырындағы айрықша рөліне тоқталады. Сонымен қатар, сөз өнерінің өнердің басқа түрлерінен яғни сәулет, сымбат, кескін, әуез өнерінен айырмашылығын, артықшылығын түсіндіре отырып талдайды. «Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама-қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай әдемі ән-күй болсын сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді, ал көркем сөздің тегі мен түрін «жан қоштау» керегінен шыққан нәрсе»,– деп түйіндейді [2, 165]. Өнерді бұлай жіктеудегі ғалымның алға қойған мақсаты – өзі зерттейтін сөз өнерінің басқа өнер салаларынан ерекшеленетін айырмашылығын түсіндіру.

А.Байтұрсынұлы сөзбен суреттеудің, сипаттаудың, кескіндеудің небір асыл үлгілерін Абай, Мағжан, батырлық жырлар мен халық ақындарының өлеңдерінен мысалдар келтіре отырып дәлелдейді. Бұл саладағы өз тәжірибесін де ортаға салады.

«Әдебиет танытқышта» айтылғандай, «сөз өнері адам санасының үш негізіне: ақылға (аңдау, ұғу, тану), қиялға (меңзеу, ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау), көңілге (түю, талғау)» тіреледі. Ойын, қиялын, көңіліндегі мүддесін тілмен айтып жеткізу үшін «сөз шығарушылар лебіз заңынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білу қажет,» -деп ескертеді.

Ғалым атаған жоғарыдағы үш тірек яғни «ақыл, қиял, көңіл» туралы Г.Пірәлиева былай дейді: «аталған үш негіз – адамның жан жүйесін (Ж.Аймауытов), санасын зерттейтін жазушылардың негізгі объектісі. Ақыл, қиял, көңіл терең зерттелмей, адам табиғаты жан-жақты танылып, оның ішкі жан дүниесіне тереңдей ену мүмкін емес. Демек, әдебиетті – сөз өнері арқылы адамды зерттейтін ғылым яғни адамтану ғылымы деп алғаш рет А.Байтұрсынұлы айтып, ғылыми айналымға енгізген» [3, 8].

«Әдебиет танытқышта» өнер атаулыға қойылатын жалпы шарттар мен талаптар, әдебиеттің сыр-сипатын танытатын тұстары осылай жан-жақты баяндалған, нақты деректермен толықтырылған. Сөз өнерінің құдіретті күші арқылы кез келген адам сәулетті сарайдың көрінісін де, адамның кескінін де, табиғат суреттерін де құйып қойғандай шындық бейнеде бере алады. Ал, көркем өнердің басқа салаларында бірінің қызметін келесісі атқара алмайды.

А.Байтұрсынұлы асыл сөздің теориялық ұғымдарына, оның өзіне тән қасиеттері мен әдеби көркем шығарманың құрылымына, сыртқы сипаттарына тоқталып, алғышарттарын да атап-атап береді. «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты – шығарма сөз. ... ауызша шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын – бәрі де шығарма. Қазақша – асыл сөз», арабша – әдебиет,» [1, 170] – дейді.

Әл-Фараби трактаттарында: «Адамның бойына дарыған ойлау, зерттеу, тексеру, үйрену және оқу арқылы» [3,233] танып білетін қасиеттер жайында жазған. Осы нәрселерді біз сөз өнері арқылы жүзеге асырамыз. Сөз өнері деп, асылында нені айтамыз? деген сауалға А.Байтұрсынұлы былай жауап береді: «Бір нәрсе турасындағы пікіріміздің яки қиялымызды яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару сөз шығару болады. ... Сөз шығару

өнерді қорек қылса, өнер-ғылымды қорек қылады. Мұнан сөз өнерінің ғылымы» [1,176] туады деп, оны екіге бөледі. 1. «Тіл қисыны – асыл сөздің асыл болатын заңдарын, шарттарын танытатын ғылым» деп, стилистиканың негізгі міндетін нақтылап алады. 2.«Лебіз ғылымының мақсаты – асыл сөздердің асыл болатын заңдарын білдіріп, түрлерін танытып, әдебиет жүзіндегі өнерпаздардың шығарған сөздерінің үлгі-өнегелерімен таныстырып, сөзден шеберлер не жасағандығын, не жасауға болатындығын» яғни поэтиканың негізгі міндеттерін де белгілейді.

Біздің пікірімізше, бұл жерде А.Байтұрсынұлы поэтиканың бірден-бір тірегі деп ең алдымен тіл заңдылықтарын айтып отыр. «Дыбыстың, сөздің, сөйлемнің сыр-сыйпатын тану, заңдарын білу – бұл үйге керек заттардың сыр-сыйпатын білу сияқты нәрсе. Керек заттарын сайлап алып, үй салуға кірісу – дыбыстың, сөздің, сөйлемнің жайын біліп алып, әрқайсысын дұрыстап орнына жұмсап, пікірлі әңгіме шығаруға кіріскен сияқты болады» [1,178].

«Әдебиет танытқыштың» поэтикасы стилистикалық шарттармен ғана шектелмейді яғни дұрыс әңгіме жазу үшін тілдік шарттарды білу аз, оған қоса «жазушы қиялға бай, пікірге шебер болса, сонда ғана шығарма пікірлі, әсерлі, әдемі болып» [1,176] шықпақ. Теориялық еңбекте «лебіз ғылымының мақсаты» тек тіл білімінің негіздік категорияларының аясында ғана емес, күрделі пәлсапалық және эстетикалық теориялармен бірлікте зерттелінеді. Ал, «Тіл я лұғат қисыны» (стилистика) – тіл өңі жағынан асыл сөздің заңдарын, шарттарын танытатын ғылым. Осы тарауда А.Байтұрсынұлы сөз өнерін сәулет өнерімен салыстыра талдайды.

«Әдебиет танытқышта» көркем шығарманың табиғаты, оның тақырыбы, құрылымы, әңгімедегі пікір сабақтастығы жөнінде де келелі тұжырымдар бар. Мысалы, әдебиеттің тақырыбы – бұл ғылыми еңбектің тақырыбы емес, оның да өзіндік өзгешеліктері бар. Олар қандай? Жазушы белгілі бір тақырыпқа қалай барады? Тақырыптың шығарма идеясымен сабақтастығы қандай? Осы сауалдарға ғалым өз тұжырымы мен жауабын береді. Кез келген әдеби шығарманың тақырыбы, сюжеті, мазмұны бір-бірімен қабысып, сабақтасып жататындығы белгілі.

Көркем шығарманың қандай белгілері бар? Оның талаптары қандай?, шығарма тілінің стильдік ерекшеліктері, қазіргі лингвистикалық стилистика жағынан талданатын теориялық объектісі «Әдебиет танытқышта» нақтыланған. Мысалы: «Көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болады. «Тысқы сындар»: 1.тілдің лұғатының сыны яғни тілінің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі, өрнектілігі жағының сыны; 2.Сүгіретінің сыны яғни кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп суреттеу. «Ішкі сындар»: 1. алынған мінез, айтылған қылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнімен қарағанда дұрыс болып шығу-шықпауының сыны; 2. Өмір жүзінде айтылған нәрсесінің болатын себебін адам қауымындағы қалып түзелу жағына әсер етерлік (пайда-зиян) қуатының бар-жоғының сыны. Көркем сөзді сынағанда әдебиет түрінің осы төртеуі де түгел жұмсалады» [1, 269].

Ғалымның ұлылығын З.Қабдоловтың: «Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал, басы жоқ дене бола ма? Қайтейік, болады деп келдік,» [4,72] – деуі де заңдылық.

Нәтижелері. «Әдебиет танытқышта» сөз талғау, сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл (лұғат) анықтығы, тіл дәлдігі, тіл көрнекілігі турасында сөз болады. Мысалы: «көрнекі тіл» немесе «көріктеу әдістері» деген қазақша атау беріп, 3 тапқа (көріктеу, меңзеу, әсерлеу) бөліп, оның «көріктеу», «меңзеу» (теңеу – әншейін теңеу, әдейі теңеу), «ауыстыру», «бейнелеу», «дамыту», «алмастыру», «кейіптеу», «әсірелеу», «мезгеу», «әсерлеу» (лептеу), «арнау» («сұрай арнау», «зарлай арнау», «жарлай арнау» түрі бар), «қайталақтау», «шендестіру», «түйдектеу», «бүкпелеу» сияқты түрлерін анықтап береді.

«Әдебиет танытқышта» «шығарма тілі екі түрлі болады» [1,175]. Ақын тілі яғни айрықша өң беріліп айтылған сөз – көрнекі лебіз; 2. Әншейін тіл яғни өң берілмей, жай айтылған сөз – көсе лебіз. А.Байтұрсынұлы нақтылаған «Ақын тілі» деген «пән сөзі».

Ахмет Байтұрсынов «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп, мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тіліміздің қарастырып сөз табуымыз керек,» [1, 95] - деген ұлы талабын өзі нақты іске асырды.

Ғалым жер жүзі жұрттарының тілдеріндегі шығармалардың бір-біріне ұқсас болып келу себептерін тұрмыс-салт, өмір-тіршілік ұқсастығынан туатындығын кеңінен дәлелдейді. Адамзаттың балалық шағындағы табиғат құбылыстарын кереметке жору, жоққа илану, дәу, пері, жезтырнақ,

жалмауыз секілділерден қорқып, пері-періштеге, аруаққа сену салдарынан туған шығармаларға баға береді. Жазу-сызу жоқ дәуірде туған жырлардың ауыздан-ауызға, заманнан-заманға көшуі, батырлар жырының бір адамның сөз болудан шығып, мың адамдікі, жұрттыкі, ұлттыкі болу себептері айтылады, «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» сияқты жырлар мысалға алынады. Ертегі секілді ескі сөздердің әркім өзгертіп, өң беріп, құбылтуына орай жалпылық сипат алатынын түсіндіреді, олардың неге халық шығармасы, халық әдебиеті есептелетінін анықтап береді. Осы тұста Ахмет Байтұрсынов былай дейді: «Ауыз шығарманы (анайы әдебиетті) ауыз сөз деп қана атап, жазба шығарманы (сыпайы әдебиетті) ғана танушылар бар. Бірақ қалай да асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебиет есебінде жүріледі» [1, 80].

«Әдебиет танытқыштың» үлкен бір тарауы жазба әдебиет мәселелеріне арналған. Ахмет Байтұрсынов негізінен «жазу әдебиет» деген терминді қолданады, кейде «жазба әдебиет» деп айтады. Жазудың қазаққа дін арқылы келгенін кеңінен ұқтыра отырып, осы істегі қожалардың, ноғай молдалардың дін шарттарын, шариғат бұйрықтарын өлең арқылы тарату әрекеттерін көрсетеді, олардың ақын болмағандықтан, әңгіменің қисынымен қызықтырып, тамұқ азабымен қорқытып, жұмақ рахатымен үміттендіргенін ескертеді. Қожа, молдалар ішінен Шортанбай, Ақмолда секілді ірі ақындарды көрсетеді. «Зарқұм», «Сал-сал», «Сейфұл-Мәлік» секілді Қиссалар аталып, Жүсіпбек Шайхы Ісламұлының «Мұса мен Қарынбай» Қиссасы, Шортанбай, Әбубәкір, Молда-Мұса шығармалары талданады.

Қазақ әдебиетінің дамуына, әсіресе, әсері күшті болған Абай шығармалары екенін, сындар дәуірдің басы Абайдан басталатынын кесіп-пішіп тиянақтайды. Абайдың сөзге талғау кіргізгені, әдебиеттің басты-басты сипаттарын анықтағаны «Өлең сөздің патшасы – сөз сарасы» өлеңін мысалға келтіру арқылы көрсетеді. Ахмет Байтұрсынов жаңа әдебиет тудыруда талғамның, өнегенің, үлгінің, ықпалдың, әсердің рөлін айта келіп: «Қазақтың сындар әдебиеті Еуропа үлгісімен келе жатыр. Және сол бетімен баратындығы да байқалады. Еуропа әдебиетіндегі сөз түрлері бізде әлі түгенделіп жеткен жоқ. Бірақ қазір болмағанмен, ілгеріде болуға ықтимал,» - деген көрегендік тұжырым жасайды.

Жазба әдебиеттің сындар дәуірінің дарынды сөздерін автор үш топқа бөліп қарайды, олар: 1. Әуезе. 2. Толғау. 3. Айтыс-тартыс. Бұлар қазіргі әдебиеттану тұрғысынан айтқанда – эпос, лирика, драма. Әуезенің түрлері былай бөлінеді: 1) Ертегі жыр; 2) Тарихи жыр; 3) Әуезе жыр; 4) Ұлы әңгіме (роман); 5) Ұзақ сөз; 6) Ұзақ әңгіме; 7) Көңілді сөз; 8) Мысал; 9) Ұсақ әңгімелер. Бұлардың ішінен зерттеуші «Ұлы әңгіме, яғни роман деп тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз» деген анықтама жасайды да, жанрдың негізгі белгілерін тұтас түгелдеп береді. Роман тақырыбы, уақиға және уақыт, ұлы істер мен кіші істер, шиеленістер, тартыстар, амал-әрекеттер, мінездің іштен туатындығы, оның өзгеруіндегі үй-іші, мектеп, төңіректің ықпалы деген мәселелерді айта келіп, ақырында автор негізгі ойын кейіп (тип), кейіпкер (герой) проблемасына орайластырып, ақырында: «Ұлы әңгімеге жан беретін адамның ісі болғандықтан, мінезіне кейіп беретін тәрбие болғандықтан, тұрмысқа сарын беретін ұлы, кіші адамдардың ірі-ұсақ істері болғандықтан, ол істері біріне-бірі ұласып, біріне-бірі оралып, байланысып жатқандықтан, осының бәрін суреттеп шығару оңай емес,» - деген роман жанрының табиғатын ашатын терең ой қорытады. Қазақта әлі ұлы әңгіме жоқ деп келіп, Міржақыптың «Бақытсыз Жамалын» өресі мен өрісі шағын болғандықтан ұзақ әңгімеге жатқызады. Ұсақ әңгіме ретінде Мұхтардың «Оқыған азамат», Ысмағұлдың «Қалайша кооперация ашылды», «Автономия», Міржақыптың «Қызыл Қашар», Бейімбеттің «Айт күні» шығармалары мысалға келтіріледі. Әуезе жыр үлгілері қатарында Мұхаметжанның «Топжарған», Шәкәрімнің «Жолсыз жаза», «Қалқаман – Мамыр», Мағжанның «Батыр Баян» (кітапта «Батыр Баян» деп жаңсақ берілген), ал аңыз ретінде Мағжанның «Қорқыт» туындылары ұсынылған.

Байтұрсынов лириканы – толғау етіп алып, осы әдеби тектің қыр-сырын ерекше тиянақты талдап, орасан терең пікірлер тұжырымдап, сұлулық, көркемдік, әсемдік, шеберлік табиғатына қатысты ойларын бажайлай жеткізеді. Ықшамдап, жинақтап айтқанда Ахмет Байтұрсынов лирикаға (толғауға) мынадай шарттар қояды:

1. Ішкі шарты: а) Толғау жалпы сырлы болуы керек. Ақын толғауы да өз көңілінің күйін айтады. Бірақ ол күй өзгеге түсінікті болуы тиіс. Күйі түсінікті болмаса, өзгеге әсер ете алмайды;

ә) толғау шын сырлы болуы тиіс. Өтірік жай сөзге де жараспайды. Толғау сияқты сырлы шығармаға өтірік жараспақ түгіл, бүлдіреді. Сондықтан күйлі толғау көңілде шын болған күйден шығу керек. Бұрынғы қазақ ақындарының мақтау, құттықтау өлеңдерінің көбі қадірсіз болып кетуі шын көңілден шын толғау болып шықпағандықтан;

б) толғау таза болуы тиіс – нас, былғаныш, нәжіс әдемі нәрседен шықса, көңілге қандай әсер етеді? Толғау сөзге былғаныш сөз, былғаныш пікір қатысса, о да сондай әсер етеді;

в) толғау көңілдің тереңдігі күйінен хабардар етуі керек. Күйдің бер жағынан шыққан оқушының көңілінде терең із қалдыра алмайды;

2. Тысқы шарты: а) толғау қысқа болуы тиіс. Көңіл күйінің көбі-ақ бір қалыпта ұзақ тұрмайды. Көңіл күйінен шығатын толғау көңіл табиғатына қарай ұзын болмасқа тиіс, ұзын болмайды да. Нағыз толғаулардың көбі-ақ 4-5 ауыз өлеңнен аспайды;

ә) толғау әуезді сөзбен айтылуы тиіс. Адамның көңілінің күйін жақсы білдіретін – күй мен ән. Әннен соңғы көңілге көбірек әсер беретін - әуезді сөз, әуезді күшін көбейтетін өлең түрде айтылуы тиіс.

Қорытынды. «Әдебиет танытқыш» жөнінде жасалған тұжырымдарды жүйелей отырып, мынадай түйінді байламдар жасауға болады.

Біріншіден, «Әдебиет танытқыш» – XX ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ әдеби-теориялық ойын, ғылыми жетістігін жоғары дәрежеде қорытындылаған алғашқы кәсіби, құнды еңбек.

Екіншіден, «Әдебиет танытқыш» – қазақтың таза ұлттық әдебиетінің теориялық болмысы мен бітімін белгілеп, әдеби дамудың мағынасы мен мәнін, әдеби шығарманың сыры мен сипатын, әдісі мен амалын дәл анықтайтын теориялық оқу құралы.

Үшіншіден, А.Байтұрсынұлы – ежелгі әдебиет нұсқаларын және орыс тіліндегі теория оқулықтары мен кітаптарының жетістіктерін терең меңгере отырып, қазақша жатық тілмен, ұлттық рухта теориялық тұжырымдарды қалыптастырған қазақтың тұңғыш әдебиеттанушы ғалымы.

Төртіншіден, зерттеу жұмысында А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» ұлттық ойлау жүйесі мен психологизм мәселесі, ұлттық сөз өнерінің танымдық және эстетикалық мәні сараланды.

Бесіншіден, «Әдебиет танытқыштағы» кәсіби терминдер жүйесі ұлттық танымға лайықтығы талданып, қазіргі қазақ әдебиеттануындағы тарихи орны, мәні мен маңызы қорытылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы.-Алматы: Алаш мұрасы. Т.3.-2005.-352 б.

2 Сейілхан А.Қ. Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні. Канд. дисс. автореф. Алматы, 2001ж.

3 Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. Наурыз,1923 жыл (Дайындаған: Байғалиев Б) // Жұлдыз № 2, Б. 123-128, 1992.

4 Жанпейісова С. Е. Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы (Қазақ ақын- жазушыларының шығармалары бойынша) //Канд. дисс. автореф. Алматы, 1996 ж.

МРНТИ 801.679.9

Есенова Қ. Ө.[1]

[1] *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

АКАДЕМИК ШОРА САРЫБАЕВТЫҢ БАСПАСӨЗ ТІЛІНЕ ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада академик Шора Сарыбаевтың баспасөз тіліне қатысты ғылыми тұжырымдары талданады. Баспасөз тіліндегі сәтсіз аудармалардың, вариант сөздердің, бейәдеби тілдердің қолданысы әдеби норманы бұзатыны туралы пікірлері көрсетіледі. Ғалым Ш.Сарыбаев 1920-30 жылдардағы жаңа сөздердің әдеби тілге ену, енбеу динамикасы туралы тұжырымдары талданады. 1999 жылы жазылған «Бұқаралық ақпарат құралдары тіліндегі жаңа қолданыстар» атты мақаласындағы тәуелсіздік кезеңдегі газет, журналдар тіліндегі бірқатар ерекшеліктер талқыланады. Кеңестік дәуірдегі бір ғана идеологияны қолдайтын қоғамның газет, журналдарының тілі мейлінше әдеби тілде жазылуы, стильдік және орфографиялық қатесіз жазылуы қатаң сақталды. Бірақ ғалым Шора Сарыбаев көрсеткендей баспасөз тілінде орыс тілі арқылы енген жаңа шеттілдік сөздерді аударуда, дұрыс балама табуда қиындықтар туындаған. Ғалым мерзімді баспасөз арқылы жаңа қолданыстар тез таралатынын ескере келіп, газет, журналдарда терминком бекітпегенше балама атаулар негізгі сөзбен қатар қолданылғанын дұрыс санайды. Себебі, кейбір аудармалар сәтсіз болуы мүмкін деп есептеді.

Түйін сөздер: БАҚ, баспасөз тілі, ғалым тұлғасы, әдеби тіл, норма

Essenova K. [1]

[1] *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

RESEARCH OF ACADEMICIAN SHORA SARYBAYEVA ON PRESS LANGUAGE

Abstract

The article analyzes the scientific achievements of academician Shora Sarybaev about the language of the press. It deals with opinions on violations of literary norms in the use of incorrect translations, and the use of many variant words and non-literary slang in the Kazakh media are presented. Scientist Sh. Sarybaev analyzes the conclusions about the dynamics of the penetration of new words into the literary language in 1920-30. A number of features of the language of newspapers and magazines of the period of independence are discussed in the article of the scientist Sh. Sarybaev "New applications of the language of the media", written in 1999. The language of the press of the society that supported the only ideology of the Soviet era was written in a literary language, with strict stylistic and spelling norms. However, the scientist Shora Sarybaev noted that there are difficulties with the translation of new foreign words in the media. Difficulties arose to give the correct translation of the neologisms. Given the proliferation of new use cases in periodicals, the scientist considered it prudent to use alternative names in newspapers and magazines along with the keyword before Termincom approval.

Keywords: mass media, language of press, personality of a scientist, literary language, norm

Есенова К. У.[1]

[1] *Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан*

ИССЛЕДОВАНИЕ АКАДЕМИКА ШОРЫ САРЫБАЕВА О ЯЗЫКЕ ПРЕССЫ

Аннотация

В статье анализируются научные достижения академика Шора Сарыбаева о языке печати. Представлены мнения о нарушениях литературных норм в использовании неправильных переводов, использование множество вариантных слов и нелитературных сленгов в казахской СМИ. Ученый Ш. Сарыбаев анализирует выводы о динамике проникновения новых слов в литературный язык в 1920-30 гг. Обсуждается ряд особенностей языка газет и журналов периода независимости в статье ученого Ш. Сарыбаева «Новые применения языка средств массовой информации», написанной в 1999 году. Язык печати общества, поддерживавшего единственную идеологию советской эпохи, был написан на литературном языке, со строгими стилистическими и орфографическими нормами. Однако ученый Шора Сарыбаев отметил, что есть трудности с переводом новых иностранных слов в СМИ. Возникли трудности дать правильный перевод неологизмам. Учитывая быстрое распространение новых вариантов использования в периодических изданиях, ученый посчитал целесообразным использовать альтернативные названия в газетах и журналах вместе с ключевым словом до одобрения Терминком.

Ключевые слова: СМИ, язык печати, личность ученого, литературный язык, норма

Кіріспе. Тілдік ортаны толықтыратын да, тіл тұтынушыларды табыстыратын құралдардың бірі - мерзімді баспасөз. Жаңа атаулардың жаршысы атанған бұқаралық ақпарат құралдары қазіргі таңда жаңа қолданыстарды да, жаңа терминдерді де лек-легімен қолдану үстінде. Бұны табиғи тілдік құбылыс десек те болады. Себебі, кезінде қазақ тілінің жанашыры, академик Шора Шамғалиұлы Сарыбаев та баспасөз тілінде жаңа қолданыстардың көбеюі қоғамның дамығанын көрсетеді деп тұжырым жасаған болатын. 1920-30 жылдардағы мерзімді баспасөз тіліндегі жаңа қолданыстарды зерттей келе, академик мынадай қорытынды жасайды: «1920-30 жылдрдағы мерзімді баспасөз бен көркем әдебиет тілін қадағалап қарап отырсақ, онда өсу мен дамудың көп үлгілерін ұшыратуға болады. Осы дәуірдегі баспасөзіміз жаңа сөз жасауда, оны нормаға келтіруде, алуан түрлі стильдік әдістерді қолдануда, оларды қалың жұртшылық игілігіне айналдыру бағытында зор еңбек сіңірді» [1, 138 б.].

Белгілі тілтанушы С.Исаев: «**Баспасөз тілі – жазба тіл.** Қай дәуірде болмасын мерзімді баспасөз өзі қызмет ететін халықтың тілін пайдаланып қана қоймайды, оның байып, дамып отыруына әсер-ықпалын тигізіп отырады. Мысалы, бір номерінде жалпыхалықтық тілдің сөз байлығы терең пайдаланыла алмайды. Демек, жалпыхалықтық тілдің баспасөзде қолданылуы кейде бір қарағанда сезіле бермейтін тілдік элементтерді таңдап алумен астасып жатады», немесе «Қазақтың мерзімді баспасөз тілі бірден туып, қалыптасып кеткен жоқ. Мерзімді баспасөз тілінің тууы қазақ тілінде газет, журналдардың алғаш дүниеге келе бастауымен тығыз байланысты болса да, одан бұрынғы және сол кездегі жазба тіл, жалпыхалықтық тілдің нормаларынан ауытқып кете қоймайды» - деген болатын [2].

Әдістемесі.Расында да, мерзімді баспасөз - қазақ тілінің сөздік қоры мен құрамын байытудың бірден-бір қайнар көзі. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары тек мерзімді басылымдармен ғана шектелмейтіні белгілі. Теледидар, радиодан тыс, әлеуметтік желі, портал, сайт сияқты коммуникациялық ақпарат құралдары бұқаралық жазбаша және ауызша тілдің өзгеруіне елеулі ықал етуде. Дегенмен, мерзімді басылымдарда әдеби тілдің сақталуы, нормалық жүйенің сақталуы қатаң ескерілуі тиіс. Дегенмен, бұрынғы БАҚ тілімен салыстырғанда қазіргі баспасөз тілінде жай ақпарат беру, хабар жеткізу ғана емес, оқырманды қызықтыру, астарлы тілмен терең ойға жетелеу. Автор өз ойына сендіру үшін тұсталдау, астарлап жеткізу тетіктерін көп пайдаланғандықтан (манипуляциялау әдісі көбейген сайын) бейнелі тіркестер, перифраздар, жаңа (модный) қолданыстар жиі қолданылады. Мысалы, *портфель ұстағандар* - шенеуніктер. Оны біз секілді қарапайым тұрғындар түсінгенде, мүйізі қарағайдай болып бір-бір қара *портфель ұстағандар* неге түсінбейді екен? («Қазақстан Заман» газеті, 25 мамыр 2016ж). *Мандат иелері* - депутаттар. Елімізді қоғамдық ұйымдар, жергілікті атқару билік өкілдері мен университет профессор-оқытушылар құрамынан сайланған *мандат иелері* қалыптастыратын болады. («Егемен Қазақстан» газеті, 22 маусым 2016ж). *Қайыс керслодағылар* -

шенеуніктер**.** *Қайыс креслодағылар* жүрдім-бардым қарағанмен, қандастардың тыныс-тіршілігін тарихшы- ларымыз түгендеп жүр. («Жас алаш, 22 ақпан 2016ж). Міне осындай бейнелі қолданыстардың тілді көркемдеуден гөрі, ойды манипуляциялау мақсаты айқын екені көрініп тұрады. Себебі қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарының бұрынғыға қарағанда мақсаты да мүддесі де өзгерген. Тәуелсіздік алғанға дейін мерзімді баспасөз тілі әдеби сөйлеуге, мәдени болмысты қалыптастыруға, қоғамның идеологиясын дұрыс насихаттауға негізделетін. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі бұқаралық ақпарат құралдарында демократиялық қағидаға, яғни еркіндікке кеңінен жол берілді. Қоғамның ойын ашық жеткізу мүддесі бірінші кезекке шықты.

Тіл - адам мен қоғам санасының айнасы болғандықтан, тіл арқылы адамның көңіл күйі (қуанышы мен реніші), мәдениеті, білімі айқын көрінеді. Кеңестік дәуірдегі бір ғана идеологияны қолдайтын қоғамның газет, журналдарының тілі мейлінше әдеби тілде жазылуы, стильдік және орфографиялық қатесіз жазылуы қатаң сақталды. Бірақ ғалым Шора Сарыбаев көрсеткендей баспасөз тілінде орыс тілі арқылы енген жаңа шеттілдік сөздерді аударуда, дұрыс балама табуда қиындықтар туындаған. Мәселен, 1920-30 жылдардағы газет, журналдар тілінде пароходты *өткеме,* паровозды *қара айғыр* деп аудару баламалары кездескен екен. Бірақ мерзімді басылымдарда орыс тіліндегі кірме атаулар өзгеріссіз қолданылу жиілігінің басым болуына байланысты, бұл атаулар (пароход, паровоз) сол қалпында енуі жөн саналған. Дегенмен, орыс тілі арқылы енген сөздерді жаппай қолданудан аулақ болу үшін мамандықты, кәсіпті білдіру үшін -шы, /-ші жұрнағының белсенді қолданылуы 1920-30 жылдардағы баспасөз беттерінен айқын көрініс тапқан екен. Мысалы, колхозник - колхозшы, скрипач - скрипкашы. Осы тұста академик Шора Сарыбаев -шы/-ші жұрнағының белсенді қолданысы, жаңа төл атауларды жасауда да өнімді қызмет еткенін былайша көрсетеді: «1920-30 жылдарда кейбір аффикстердің қолданылу өрісі кеңейіп, бұрын жалғанып айтылмайтын сөздерге қосылып жаңа сөз тудыруға қатысатын болды. Мысалы, тілші - корреспондент, өртші - пожарник, жүкші - грузовик» [1, 139б.]. Сондай-ақ ғалым қазіргі белсенді қолданыстағы сөздердің 1920-30 жылдардағы баспасөз тілінде пайда болғанын атап өтеді. Мысалы, *көшірме (копия), басқарма (правление), міндеттеме (обязательство) , отандық (отечественный)* сөздері сол кезде әдеби тіл ретінде белсенді қолданысқа ие болған және қазір де қолданыстық жиілігін жойған емес. Ғалым Ш.Сарыбаев 1920-30 жылдардағы жаңа сөздердің әдеби тілге ену, енбеу динамикасын жіті зерттегені мына деректерден байқалады: «Мысалы сол кездегі баспасөз бетінде, терминологиялық сөздіктерде жиі кездесетін *жіберме (посылка), шешпе дауыс (рещающий голос), үнемші (экономист)* сияқтылар саяз жыртылған жерге себілген құнарсыз дән секілді өспей қалды. Әдеби тіліміз оларды қабылдаған жоқ.» [1, 140б.].

Нәтижелер.Академик Шора Сарыбаев мерзімді басылымдар сөздік қорды байытуда, дұрыс жазу нормаларын жасауда маңыздылығы жоғары екенін атап өткен еді. 1999 жылы жазылған «Бұқаралық ақпарат құралдары тіліндегі жаңа қолданыстар» атты мақаласында тәуелсіздік кезеңдегі газет, журналдар тіліндегі бірқатар ерекшеліктерді байқаған екен. Мысалы, қысқарған сөздердің көбеюі, шеттілдік сөздердің қазақ тіліне икемделіп жазылуынан туындаған жарыспалы қолданыстарының көбеюі, шеттілдік кірме сөздердің қазақ тіліндегі аударма баламаларының қатар қолданылуы, жаңа сөз жасаудағы сөзжасамдық тәсілдердің көбеюі туралы жіті зерттеу жүргізген.

Расында да, тәуелсіздік алғаннан кейін кірме, шеттілдік сөздерді аудару науқаны басталды. Осы тұста балама атаулар мерзімді басылымдарды жариялана бастады. Осы тұста ғалым Шора Сарыбаев: «Минут (минөт), килограмм (кілә) сияқты кірме атауларды жазу ережелерімізге қайт келетін, сөздерді айтылуынша, естілуінше жазу тәжірибесіне көшіп алды», - деп көрсетеді [3, 36б.]. Сондай-ақ *аутомат, уагон, уелесипет, уалейбол* сияқты терминдерді қолданудың бейберекетсіздігіне (анархияға) тап болғанын ашық көрсетеді.

Талқылау.Шеттілдік сөздерге төл атаудан балама беруде, яғни аударуда мұқият болу керектігін, Шора Сарыбаев былайша түсіндіреді: «Президент, елбасы сөздерінің қатар қолданылып жүргені орынды. Егер елбасы атауын қабылдап, президент сөзінен бас тартсақ, онда жай фирмалардың президенттерін елбасы дей алмаймыз» [3,36б.].

Ғалым мерзімді баспасөз арқылы жаңа қолданыстар тез таралатынын ескере келіп, газет, журналдарда терминком бекітпегенше балама атаулар негізгі сөзбен қатар қолданылғанын дұрыс санайды. Себебі, кейбір аудармалар сәтсіз болуы мүмкін деп есептейді. Сондай-ақ шеттілдік сөзге аударма жасап, төл балама беруде сөз мағынасына жете мән беру қажеттілігін ескертеді: «Композитор дегенді сазгер деп алдық. Ал саз дегеннің мағынасы мелодия емес пе? Демек сазгер деген сөз «мелодист» баламасы емес пе? Біздегі бір кемшілік - шеттен келген бір сөзді аударғанда

оның бір мағынасын, бір қолданысын ескереміз де, қалған қолданыс-мағыналарына мән бермейміз. Ал аударма арқылы тапқан сөзіміз барлық қолданыстарға жарай бермейтінін ескермейміз» [3, 38б.].

Дәл осы тұжырымды негізге алатын болсақ, қазіргі баспасөз тілінде жаңғыру және модернизация сөздері қатар қолданылып жүр. Мысалы «модернизация» атауы *жаңғыру* сөзімен аударылып берілсе де, саясаткерлердің көбі қазақ тілінде әлі күнге дейін «модернизация» сөзін қолданады. Себебі, *жаңғыру* «возрождение» ұғымына жақын келеді. Осыған байланысты олар «модернизация» түсінігін дәл беруге жеткіліксіз деген көзқараста.

Ал кей жағдайда дәл баламасы бола алатын, яғни барлық мағынасы жағынан тура қызметін атқара алатын аудармаларды белсенді қолдана алмаймыз. Мысалы, интернет сөзіне дөп келетін төл аударма - ғаламтор (ғаламторға кіру, ғаламторды пайдалану, т.б.). Бірақ өкінішке қарай, интернет атауының жиілігіні тым жоғары. Демек, дәл келетін төл аудармалардың қолданысын арттыру қажет.

Бұқаралық ақпарат құралдарына тән ерекшелік - сөздің бірнеше баламаларын орнымен сәтті қолдана білуі. Себебі публицистикалық стиль болғандықтан бір сөзді бірнеше рет қайталай беруден гөрі, оның баламалары арқылы сөйлемді оқырманға әсерлі жеткізуді мақсат етеді. Осы тұрғыда бір сөздің бірнеше синонимдері немесе балама жарыспалы қолданыстары іздестіріледі. Журналисттер осындай ізденіс үстінде жаңа атауларды дүниеге алып келеді. Бұл - медиамәтіндегі табиғи тілдік заңдылық. Мәселен, футбол сөзін аяқдоп деп балама қолдану жарасымды, стереотипті түсінікке енген атау. Бірақ футболды аяқдоп деп аударып, футболды әдеби тілден ығыстырып тастауға болмайды. Осы тұрғысында Шора Сарыбаев былайша дәйектеп көрсетеді: «*Футболды аяқдоп* деп аударайық деді. Онда спорттың басқа түрлері атауларын да (*волейбол, баскетбол*) аудару керек болады» [3,37].

Жалпы спортқа қатысты шеттілдік сөздер мерзімді басылымдарда төл балама атаулармен сәтті қолданыс тапқан. Бірақ олардың барлығы аударма ретінде көрініс таба алар ма екен? Мысалы, *Ойыннан тыс қалу* – оффсайд; *шаршы алаң* – ринг, *теңбіл доп* – футбольный мяч, *қарымта шабуыл* – ответная атака, *дүбірлі дода* – турнир, *бас бапкер* – главный тренер, *дода* – чемпионат. Сондықтан, мерзімді басылымдар шеттілдік сөздерге түрлі балама ұсынатын ақпараттық құрал болғанымен, балама атаулардың дәл аударма бола алуын зерттеу лингвист-ғалымдардың еншісінде екенін әсте естен шығармау керек деп есептеймін. Осы жағдай академик Шора Шамғалиұлы Сарыбаевтың жоғарыда айтылған тұжырымдарын ескеру қажет және ғалымның мынадай практикалық тәжірибесі ескерілуі тиіс деп ойлаймын: «Баспасөз бетіндегі ондап, жүздеп саналатын жаңа қолданыстарды нормаландырып, ретке келтіру үшін ең алдымен оларды жиып-теріп, көпшіліктің талқылауынан өткізу керек» [3,41б.].

Қорытынды.Бұқаралық ақпарат құралдары төл тіліміздің қоры кеңейтуде, тіл заңдылықтарындағы ауытқуларды айқындауда, қоғамның коммуникациялық мәдениетін тануда және ретке келтіруде, аялық білімнің кеңеюіне, қазақы тілдік орта әлеуетін күшейтуде елеулі қызмет атқарады. Сондықтан, мерзімді баспасөз тіліне әрдайым академик Ш.Ш.Сарыбаев зерттеген тәжірибе бойынша жіті тілдік зерттеу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Сарыбаев Ш. 1920-30 жылдардағы әдеби тілдің тарихына қатысты кейбір мәселелер (мерзімді баспасөз материалдары негізінде) // Тіл - ғұмыр. Алматы, 2018ж., -312б.

2 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1996ж.

3 Сарыбаев Ш. Бұқаралық ақпарат құралдары тіліндегі жаңа қолданыстар // Мемлекеттік тіл: терминология, ісқағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. Астана, 1999. 34-42бб.

МРНТИ 16.21.33

Ельчибеков Б.,[1] Рауандина А.,[2] Елікбаев Б.[3]

[1] Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
[2] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан
[3] М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент , Қазақстан

ТІЛ БІЛІМІ САЛАСЫНДА МӘТІН ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ПӘН РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор өткен ғасырдың екінші жартысында тіл білімі саласында орнаған пәнаралық мәселелер мен мәтінді филологиялық талдауда туындаған жағдайларға байланысты мәтін лингвистикасының пайда болуы мен оның ғылыми-спецификалық пән ретінде қалыптасу тарихынқарастырады. Көркем шығарма мәтінінің тілдік бағытта зерттелу тарихы баяндалып,тіл білімі саласындағы даму үдерісі сөз етіледі. Отандық және шетел тіл білімі саласында осы бағытта жасалып жатқан ғалымдардың еңбектеріне тоқталып, олардың бұл салада жасаған өзіндік жетістіктері бағаланады.Ана тілінің ұлт болашағы мен болмысын, мәдениетін қалыптастырудағы рөлі қарастырылып, көркем әдебиет тілінің мағыналық, эстетикалық қызметін танукелешек жас ұрпақтың тағдырына, ел болашағына әсер ететіндігі, оқушылардың тілдік, логикалық, мәдени жәнеинтеллектуалдық сатыда дамуына септесетіндігі жайлы айтылады.

Түйін сөздер: көркем шығарма, тіл білімі, ана тілі, мәтін, мәтін лингвитикасы, зерттелуі, қалыптасуы, оқу пәні

Yelchibekov B.,[1] Rauandina A.,[2] Yelikbaiev B.[3]

[1]South-Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan
[2]Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan
[3]South-Kazakhstan State University by name M.Auezov,
Shymkent, Kazakhstan

FORMATION OF TEXT LINGUISTICS IN THE FIELD OF LINGUISTICS

Abstract

The author in this article considers the history of the formation of text linguistics as a scientific discipline in the field of linguistics, in connection with the emergence of intersubject situations in the study of the text of literary works at the turn of the last century. The article deals with the history of research of the text of a literary work in the linguistic direction and its further development in the field of linguistics. It also examines the scientific works and their features of domestic and foreign scientists in this area. Examines the role of language in shaping identity, culture and future of the people, and explained that acknowledge the value and the aesthetic function of language affects linguistic, logical, intellectual, and cultural aspects of life of the young generation, as well as the fate and future of the people as a whole.

Keywords: a work of art, linguistics, native language, the text, text linguistics, learning, development, educational subject

Ельчибеков Б.,[1] Рауандина А., [2] Еликбаев Б.[3]

[1]Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
[3]Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

СТАНОВЛЕНИЕ ЛИНГВИСТИКИ ТЕКСТА В СФЕРЕ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Аннотация

Автор в данной статье рассматривает историю становления лингвистики текста как научной дисциплины в сфере языкознания, в связи с возникновением межпредметных ситуации в изучении текста литературных произведении на рубеже прошлого века. Рассматривается история исследования текста художественных произведении в лингвистическом направлении и дальнейшее ее развитие в сфере языкознания. А так-же рассматривается научно-обасноованные труды и их особенности отечественных и зарубежных ученых в данном направлении. Рассматривается роль языка в формировании самобытности, культуры и будущего народа, и дается пояснение о том, что познание значимости и эстетической функции языка влияет на языковые, логические, интеллектуальные и культурные аспекты жизни молодого покаления, а так-же на судьбу и будущее народа в целом

Ключевые слова: художественное произведение, языкознание, родная речь, текст, лингвистика текста, изучение, становление, учебный предмет

Кіріспе.Ана тілі – ұлт болашағының, болмысы мен тарихының, мәдениеті мен тәлім-тәрбиесінің азбайтын қоры. Келешек буын жас ұрпақтың не оқитындығы, нені естіп көретіндігі, қандай тілдік ортамен қарым-қатынас жасайтындығы оның болашақ тағдырына, ел болашағына әсер етеді, оқушылардың тілдік, логикалық, мәдени және интеллектуалдық сатыда дамуына септеседі.

Көркем әдебиет тілі қазақ тілінің өзге де функционалдық стиль түлерінен ерекше эстетикалық қызметімен ажыратылады: сөйлеу тілі коммуникативтік функция қызметін жүзеге асырса, ғылыми және ресми тіл баяндау, хабарлауды, ал көркем әдеби тіл стилі оқушы мен тыңдаушыға эмоционалды, бейнелі, яғни эстетикалық әсер ету функциясын атқарады. Көркем шығарма тек талданып қана қоймайды, сонымен қатар ішкі жандүниеміз арқылы эмпирикалық сезімде өткен оқиға ретінде әртүрлі деңгейде қабылданады, сондықтан көркем шығарма тілі айналадағы әдемілікті, ондағы қайталанбас ғажап құбылыстарды суреттеу арқылы эмпирикалық сезімге әсер етеді. Ғылым қара сөзбен жазылып, адамның логикалық, когнитивтік, креативтік қабілеттерінің қалыптасуына ықпал етеді, оқушыны білсем, көрсем, ұғынсам деген ізденуге жетелейді. Ғалымдар ұғыммен ойланады, оны сараптайды, алжазушылар мен ақындар образдар арқылы қиялданады. Біріншісі - ақылға салып талдайды, дәлелдейді, ғылым нәтижесін ұсынады, ал екіншісі - бейнелейді, көрсетеді, сөзбен сурет салады.

Көркем шығарма мәтінін зерттеу - филологияның маңызды міндеттерінің бірі, бұл мәселе көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылды, өйткені мәтін - әдебиеттанудың да, тіл білімінің де негізгі зерттеу нысаны болды. Бұл пікір филология ішінде көркем мәтінді талдаудың әдебиеттанымдық және лингвистикалық аспектілерн айқындайды: мәтінді әдебиеттанымдық талдау көркем әдеби туындылардың тақырыптық-идеялық мазмұнын зерттеуге, сонымен қатар оның жанрлық және композициялық ерекшеліктерін қарастыруға бағытталған болса, ал көркем мәтінді лингвистикалық анализ жасау мәтіннің стильдік және стилистикалық өзіндік ерекшеліктерін қалыптастыруда қызмет атқаратын тілдік құралдарды зерттеуге негізделді. Бұл мәселеге қатысты ғалым Л.Г. Бабенко: «Әдебиеттану мен лингвистиканың бұл қарама-қайшылығы көркем мәтінге анализ жасаудың екі бағытында көрініс тапты: біріншісі – мәтіннің тақырыптық-идеялық мазмұнын жүзеге асыратын сөзден мазмұнға бағытталған жол, ал екіншісі – тілдік құралдардың мәтіннің тақырыптық-идеялық мазмұнындағы қызметі мен рөлін анықтау мақсатындағы толыққанды анализіне бағытталған жол» [1, 4],– дейді.

Осылайша, көркем мәтінді талдауды әдебиеттанымдық және лингвистикалық аспектілерге бөлу филологиялық талдаудың бағыттарын айқындады. XX ғасырдың екінші жартысында тіл білімінде

орнаған пәнаралық мәселелер мен мәтінді филологиялық талдауда туындаған жағдайларға байланысты мәтін лингвистикасының филологиялық пән ретінде қалыптасуы бұл мәселелерді шешудің оңтайлы мүмкіншіліктерін ұсынды.

Негізгі бөлім.Мәтін - әдебиеттанымдық, тілтанымдық, тарихи, мәдени, психологиялық, философиялық аспектілерден тұратын күрделі тілдік жүйе. Еліміздің жоғары оқу орнындарында қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің болашақ мұғалімікелешек жас ұрпақты ана тілін практикалық деңгейде еркін қолдануға үйрету және тілдік құбылыстарды дұрыс түсіндіру үшін тіл теориясы жайлы терең де жан-жақты білім алуы тиіс. Бұған, көбіне, «Мәтін лингистикасы» курсы септеседі, бұл пән Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарының филология факультеттерінің оқу бағдарламасына енгізілген. Кезінде академик Л.В. Щерба болашақ орыс тілі және орыс әдебиеті мұғалімдерін орыс жазушыларының және орыс ақындарының көркем туындыларын оқып, түсініп, бағалауға үйретуде бұл курстың филология факультеттеріне қажеттігі жөнінде айтып өткен [2, 26].

Бүгінде мәтін лингвистикасы - ғылыми-теориялық және практикалық тұрғыдан жүйеленіп қалыптасқан лингвистика саласы, оқу пәні. Бұл лингвистикалық сала мәтін және оның құрылымын, категориялары мен тілдік бірліктерін, сондай-ақ көркем мәтінді құру, талдау, жүйелеу әдістері мен тәсілдерін зерделейді. Мұнда мәтіннің өзіне тән мәні мен болмысы, ерекшеліктері, шындық болмыстың мәтінде бейнеленуі, мәтіннің түзілу ерекшелігі, оны қабылдаудың сипаты, мәтіндегі автор мәселесі және өзге де маңызды жайттар зерттеліп қарастырылады. Мәтін лингвистикасының қалыптасуы тіл білімі салаларымен (лексикология, семасиология, морфология, синтаксис, стилистика) бірге лингвистикалық емес ілімдермен (философия, логика, психология, этика) де байланысты. Мәтін лингвистикасы тіл білімі саласында жиырмасыншы ғасырдың алпысыншы-жетпісінші жылдары пайда болды. Кезінде бұл сала Э. Бенвенист, В. Скаличка, С.И. Карцевский, В. Матезиус, Ш. Балли, В.В. Виноградов, З. Харрис сынды танымал ғалымдардың еңбектерінің негізінде қалыптасқан [3].

Ал М.Н. Кожина, В.В. Одинцов, Д.Н. Шмелеваның мәтіннің функционалды-стилистикалық ерекшеліктерін зерттеуге арналған еңбектері, сонымен қатар Г.А. Золотова, В.Матезиус, У.Чейф, М.Холлидейдің оқытудың негізгі теориясы жайлы еңбектері мен Е.С. Кубрякова, Л.Н. Мурзин, Е.А. Земскаяның деривация теориясы жайлы еңбектері мәтін лингвистикасының жетілуіне өлшеусіз үлес қосты.

Осы уақыт аралығында мәтін лингвистикасы жеке ғылыми пән ретінде қалыптасудың күрделі жолын өткерді. Қазіргі кезде оның зерттеу нысандары айқындалып, тілдік жүйе мен тілдік әрекет барысындағы мәтін құру заңдылықтары, мәтіннің негізгі текстік бірліктері мен мәтін категориялары анықталды, мәтінді оның жанрлық және мәдени ерекшеліктері тарапынан қарастыру қажеттілігі жайлы негізгі ұғымдар қалыптасты.

Мәтін - мәтін лингвистикасы мен оның практикалық курсының, мәтінді лингвистикалық талдау және әдебиеттанудың ортақ зерттеу объектісі. Дегенмен әдебиеттануға қарағанда мәтін лингвистикасының зерттеу аясы кеңірек, өйткені мәтін лингвистикасының зерттеу аясында тек көркем шығарма ғана емес, барлық сөйлеу шығармалары қамтылады және көркем мәтін мәтін тудырушы тілдік элементтердің комбинациясы тұрғысынан зерттеледі. Мұнда тілдік қарым-қатынас құбылыстары, олардың мәтін ішіндегі даму өрісі зерттеліп, мазмұндық тұрғыда тақырыптық-идеялық және эстетикалық деңгейде бейнеленуі, ал айтылымдық тұрғыда мәтін құрамындағы тілдік бірліктердің коммуникативтік қызметі зерделенеді. Бұл тұрғыда мәтін лингистикасы әдебиеттану ғылымымен зерттеу нысандарының ұқсастығы мен ішінара ортақтығына орай ұштасады. Әдебиеттану ғылымы көркем мәтінді идеялық мазмұны, эстетикалық құндылығы, жанрлық ерекшеліктері, композициялық ұйымдастырылуы тарапынан қарастырады. Нақтырақ айтқанда, мәтін лингвистикасында тілдік талдау формадан мазмұнға, ал әдебиеттануда мазмұннан формаға қарай жылысады: тіл маманы көркем мәтінді көбіне тілдік талдаумен ғана шектелсе, яғни зерттеудің имманенттік әдісін қолданса, әдебиеттанушы негізінен мәтіннің тарихи, әлеуметтік, философиялық аспектілеріне экскурс жүргізеді, яғни көбіне зерттеудің проекциялық әдісін қолданады. Тіл білімінде мәтін, бірінші кезекте, оқырман (адресат) тұрғысынан, ал әдебиеттануда, ең алдымен, автор (адресант) тарапынан талданады.

ХХ ғасырдың жетпісінші жылдары тіл білімі саласында мәтін лингвистикасының құрылуы мен дамуы мәтіннен гөрі анағұрлым кең ұғым болып табылатын дискурсты зерттеуге бағытталған лингвистикалық функционализмнің қалыптасуымен байланысты еді. Ғалымдар мәтін лингвистикасы аясында тілдің грамматикалық құрылымын қарапайым сөйлемнен гөрі анағұрлым күрделі

бірліктердің аясында зерттеуге тырысты. Мәтін лингвистикасының зерттеу нысандарын қарастыра келе, ғалым Л.А. Новиков көркем мәтінді лингвистикалық талдаудың зерттеу аясы тілдің қарапайым грамматикалық құрылымынан гөрі анағұрлым кең екендігін айтты. Мұнда тілдің эстетикалық қызметін көркем әдебиетті жасаудың бастапқы элементі ретінде зерттеу және көркем әдеби туындылардың композициялық құрылымын қарастыру тіл білімінің зерттеу құзыреттілігіне жатқызылған [7, 11].

Көркем туындыны толыққанды терең әрі жан-жақты түсіну үшін оқырманнан мәтінді талдау түрін жетік меңгеріп, оны ғылыми, мәдени сапада біршама жетік білуін қажет етеді. Бұл, өз кезегінде, әдеби шығарманың шынайы, көркем табиғатын тануға септеседі. Көркем әдебиет сөз арқылы жасалады, көркем ойды бейнелейтін тіл құралдарының эстетикалық қасиетін ашу, сыры мен сынын түсіну бағытында аз жұмыстар жасалған жоқ. Оның негізі А.А. Потебня, С.М. Пешковский, Л.В. Щерба, Г.О. Винокур, В.В. Виноградов сынды ғалымдардың еңбектерінен бастау алды. Кезінде академик Л.В. Щерба мектептер мен гимназияларда әдебиет пәнін оқытудың жайына көңілі толмай, өз сабақтарында әдебиетті талдаудың жаңа әдіс-тәсілдерін қолданған еді. Оны: «Әдеби шығармалардың идеялық және сонымен байланысты эмоциялық мазмұнын бейнелейтін тілдік құралдарды ашып көрсету» деп түсіндірді. Оның пікірінше, көркем мәтінді талдау әдістемесін тілшілер де, әдебиетшілер де бірдей дәрежеде меңгертуі тиіс. Өйткені көркем шығарма тілін түсіндіруді тар тілдік шеңберде қарастыруға, немесе шығарманың идеясы туралы интуитивтік жүйеде тек жайдақ пікір айтып ұғындыруға да болмайды. Көркем мәтін аяқталған біртұтас күрделі құрылым ретінде қаралады. Оның эстетикалық тұрғыдан ұйымдасқан тілдік формасы мәтіннің идеялық және көркемдік мазмұнын бейнелейді. Осы салада еңбек еткен көптеген зерттеуші ғалымдар мәтіннің туындау және қабылдануы үшін маңызды экстралингистикалық қасиеттерін зерттей келе, алынған нәтижелерді ескеріп, көркем мәтінді әдебиеттану мен лингвистикалық тұрғыдан бірлестікте қарастыру қажеттігі жөнінде пікір айтты.

Мәтін - жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретудің негізі,«жазуәрекеті жеке сөз бен сөйлемдерден ғана тұрмайды, ол бір-бірімен логикалық және грамматикалық байланысқа түскен сөйлемдер бірлігі болып табылатын тұтас мәтіннен тұрады» [4, 23]. Мәтіннің негізгі белгілерін анықтауда ғалымдардың пікірлері әртүрлі. Кейбір ғалымдар ауызша және жазбаша сөйлеу формаларын мәтін деп атаса, көпшілігі тек жазбаша сөйлеу нәтижесін мәтінге жатқызады. Алайда мәтіннің бөлшектенуін, мағыналық тұтастық және құрылымдық байланыс сияқты белгілерін барлық зерттеуші ғалымдар мақұлдайды. Мәселен, Г. Смағұлова мәтіннің белгілі бір құрамнан тұратынын айта келіп, «Мәтін - тіл жүйесіндегі өзінің мәні мен болмысына сай, сөйлемдердің жай ғана тізбегі емес, мағыналық-құрылымдық күрделі тұлға. Ол - логикалық, грамматикалық, байланыстарға негізделген, тиянақты мазмұнға ие біртұтас қарым-қатынастар бірлігі», - деп анықтайды [5, 9].

Мәтін - тіл оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Мәтіннің қызметін таныту - оқушыға тіл бірліктерін функциональдық тұрғыдан танып білуге, сол арқылы оқушының логикалық ойлауы бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Өйткені мәтінде тіл бірліктері (сөз, сөз тіркесі, сөйлем) тегіс қатысады. Сондай-ақ мәтін стильге қатысты да танылады, сондықтан мәтінмен жұмыс істеу әдістемесіне стилистикалық бағыттағы жаттығу жұмыстары да енеді.Лингвист ғалым Е.С. Кубрякова тіл білімі саласында мәтін лингвистикасының пайда болуын «жаңа ғылыми парадигманың туындауы, яғни құрылымдық жүйелеуші бағыттан мәтінді тіл қызметі аясында қарастыруға мүмкіндік беретін функционалды лингвистикалық бағытқа көшу» [9, 50], - деп санады.

Барлық мәтіндер, ең алдымен, лингвистикалық нысан болып табылады. Сондықтан да мәтіндердің типологиясы лигвистикалық тұрғыдан танылуы қажет. Лингвистикалық типологияның негізіне лингвистикалық дифференциация алынады. Оның өзі мәтіннің түрін, формасын, жанрлық-стилистикалық ерекшеліктерін, жүзеге асырылу шарттары мен тәсілін білдіреді. Сонда мәтіннің белгілеріне (әдістемелік тұрғыдан келгенде) мыналар алынады: 1) сөйлеу түрі; 2) сөйлеу формасы; 3) сөйлеу стилі; 4) жанры; 5) сөйлеудің функциональдық-мағыналық типі (сөйлеу тәсілі); 6) сөйлеудің эмоционалдығы мен экспрессивтілігі. Дәлірек айтқанда, біріншісінде сөйлеудің ауызша және жазбаша екендігі қарастырылады - ауызша мәтін уақытпен байланысты болса, жазбаша мәтін кеңістікпен байланысты. Ауызша мәтіндер - синтаксистік құрылымы жағынан жазбашаға қарағанда анағұрлым қарапайымдау, эллипсистігі мол, мағыналық құрылымы нақтылы келіңкіремейтін экспрессивтік элементтері мол болып келетін мәтіндер.

Мәтіннің тағы бір маңызды белгісі - оның эмоционалдық бояулылығы. Бұл жағынан, ғалымдардың пікірінше, мәтіндер: а) ресми, ә) ресми емес, б) бейтарап болып бөлінеді. Экспрессивті

мәтіндер өз ішінде: 1) экспрессивті-стилистикалық белгілері бар және 2) бейтарап мәтіндер болып бөлінеді. Осының ішінде, экспрессивтік-стилистикалық белгісі бар мәтіндерге: көркем, публицистикалық, ауызекі сөйлеу, ғылыми (пікірталастар), құттықтау, қарсы алу сөзі сияқты ресми мәтін түрлері жатады. Ал «бейтарап» мәтіндерге: ғылыми, ресми іс қағаздар, публицистикалық стильдің кейбір жанрлары хроника жатады. Әдістемеші-мамандар әдістемелік тұрғыдан мынадай етіп бөлуді ұсынады: 1) оқуға; 2) тыңдауға; 3) ауызекі сөйлеу тілін дамытуға; 3) жазба сөйлеу тілін дамытуға арналған мәтіндер. Жазбаша мәтінде оны құраушы бірліктердің арасындағы байланыстырушы элементтер айқын білініп, формальді көрсеткіштері мүмкіндігінше толыққанды болуға, логикалық ой желісі үзілмей сақталып отыруға, лексикалық құнарлылығы терең болып, басқа да тілдік формалардың мол болуына мүмкіндік беретіндей күйде жасалады.

Қорытынды.Қазақ тілін оқыту мәселелерін зерттеуде қазақ халқының көрнекті ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы оқушы назарынан тіл бірлігінің маңызды табиғаты тыс қалмауы керектігі жөнінде пікір айтады [6]. Тілдік таңбалардың мағына*лық тұтастығынан тұратын мәтін бірлігі мен оның құрылымдық ерекшелігіне талдау жасау аса қажет.* Мәтінді лингвистикалық талдау - кең ұғым. Ол, біріншіден, мәтінді тілдік талдауды жүзеге асырудың атауы ретінде қолданылса, екіншіден, оқу пәнінің және тіл білімінің жеке бөлімін айқындау үшін қолданылады. Мәтін түрлі деңгейдегі тілдікбірліктердің қызмет ету аясы бола отырып, тілдік жүйенің барлық бірліктерінің өзара қарым-қатынасқа түскен сұлулық пен үндестікке толы құбылысының формасы болып табылады. Мәтінді тілдік талдау әдістерін қолдану ана тілінің сарқылмас қорын, әдебиетін, мәдениетін тануға мүмкіндік береді. Жас ұрпақтың дүниетанымдық, рухани және адамгершілік қасиеттерін жандандырып, олардың азаматтық борышын, сана-сезімін қалыптастыруға, отандық және әлемдік мәдениетті ана тілінің эстетикалық қарымдылығы арқылы танытуға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. М.: Академический Проект, Деловая книга, 2004. — 464 с. — ISBN 5-8291-0431-8, 5-88687-153-5. – кітап.

2 Щерба Л.В.Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Издательство «Наука», 1974. – 428 с. – кітап.

3 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі - Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005. ISBN 9965-409-88-9. – сөздік.

4 Гиндин С.И. Внутренная организация текста: Элементы теории и семантический анализ. Автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.19. М.,1972.–23 с. - автореферат.

5 Смағұлова Г.Н. Мәтін лингвистикасы. Оқу құралы, -Алматы: Қазақ университеті, 2002. -112 б. - кітап.

6 Байтұрсынұлы А.. Тіл тағылымы. Алматы. «Жазушы» баспасы, 1992. - 448 б. - кітап.

7 Новиков Л.А. Художественный текст и его анализ. Москва. Издательство «Наука», 1988. – 300 с. – кітап.

8 Тураева З.Я. Лингвистика текста: учебное пособие. Москва, издательство «Просвещение», 1986. – 127 с. – кітап.

9 Кубрякова Е.С. О связях между лингвистикой текста и словообразованием. Москва. Издательство «Прогресс», 1983. – 448 с. – кітап.

10 Сыздықова Р., Шалабаев Б. Көркем текстті лингвистикалық талдау. – Алматы: Мектеп, 1989. - 128 б. – кітап.

МРНТИ 17.07.41

Жүнісова М. Ә. [1], Касенов Е.С[2].

[1,2] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ҚҰМАН ҚЫПШАҚТАРЫНЫҢ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІН ЗЕРТТЕУШІ

(Профессор Әбжан Құрышжанұлының 90 жылдығына орай)

Аңдатпа

Мақалада ескі түркі тілдерінің маманы, қыпшақтанудың білгірі, профессор Әбжан Құрышжанұлының «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішін зерттеу еңбектері қарастырылып, құман қыпшақтарының тілінде жазылған жазба ескерткіш ретінде танылған мұралар лингвохронологиялық, соның ішінде библиографиялық аспектіде қарастырылды. Қыпшақтардың орта ғасырда қыпшақ бірлестігі ғана емес, мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болғанының ғылыми дәлелдері ғалымның әрбір еңбегінен көрініс тапқан. Түркі халықтарының этностық мәдениеті мен дүниетанымында қыпшақтану саласының қалыптасуына негіз болатын нақты тілдік фактілерді келтіре отырып жазған ғалымның ғылыми мақалалары мен ірі-ірі еңбектері осы саланың қазақтанудың орта ғасырдағы көрініс кейпін анықтауға негіз болады. Құман жазба ескерткішінің тілін зерделей келе, оның жиілік сөздігін құрастырып ұсынуы, ғылыми практикада басқа ескерткіштерді зерделеуде ерекше үлгі.

Түйін сөздер: лингвохронологиялық, библиографиялық аспект, қыпшақтану, құман қыпшақтары, қазақтану, жазба ескерткіш, тілдік факті

Zhunissova M.[1], Kasenov Y.[2]

[1,2] Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

RESEARCHER OF THE WRITTEN MONUMENT KUMAN KIPCHAK KAZAKH LINGUISTICS

(The 90th anniversary of Professor Abzhan Kuryshzhanuly)

Abstract

In the article the writings of a specialist strutynskogo language expert kipchatova, Professor abana Kuryshzhanova study written monument "Code kumanikus", as well as the heritage monument written in the language of Kuman Kipchak, in lingvokulturologicheskom, including bibliographic aspect. Scientific evidence that Kipchaks in the middle ages had the status of not only the Kipchak Association, but also the state language, is reflected in every work of the scientist. Scientific articles and major works of the scientist, which set out specific linguistic facts that served as the basis for the formation of the sphere of Kipchak studies in the ethnic culture and worldview of the Turkic peoples, will serve as the basis for determining the medieval appearance of the Kazakhs. Studying a language Kuman - Kipchak writing monuments, it is a frequency dictionary, and represents a special case in scientific practice in the study of other monuments.

Keywords: linguochronological, bibliographic aspect, Kipchak studies, Cuman Kipchaks, Kazakh studies, writing, language fact

Жунисова М. А.[1], Касенов Е.С[2].

[1,2] Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ПИСЬМЕННОГО ПАМЯТНИКА КУМАНСКИХ КЫПЧАКОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

(К 90-летию профессора Абжан Курышжанулы)

Аннотация

В статье рассмотрены труды специалиста старотюркского языка, знатока кыпчаковеда, профессора Абжан Курышжанулы по изучению письменного памятника "Кодекс Куманикус", а также рассмотрено наследие, признанное письменным памятником на языке куманских кыпчаков, в лингвохронологическом, в том числе библиографическом аспекте. Научные доказательства того, что кыпчаки в средние века имели статус не только кыпчакского объединения, но и государственного языка, нашли отражение в каждом труде ученого. Научные статьи и крупные труды ученого, изложившие конкретные языковые факты, послужившие основой для формирования сферы кипчаковедения в этнической культуре и мировоззрении тюркских народов, послужат основой для определения средневекового облика казахов. Изучая язык куманско- кыпчакских письменных памятников, составляет его частотный словарь и представляет особый пример в научной практике при изучении других памятников.

Ключевые слова: лингвохронологический, библиографический аспект, кыпчаковедение, куманские кыпчаки, казаховедение, письменность, языковой факт

Кіріспе. Жазба ескерткіштердің тілін қарастыру - қазақ тілі тарихының негізі саналады. Орта ғасыр ескерткіштерінің тілін, тарихын, сақталуын жан-жақты сөз еткен ғылыми еңбектерімен өз заманының алдыңғы қатарлы ғалымы әрі шәкірттеріне өлмес жөн-жоба ұсынып, ұстаздық атына дақ түсірмеген нағыз тұлға, әлем жұртшылығына танымал қыпшақтанушы, профессор Әбжан Құрышжанұлының есімімен тығыз байланысты болып келетін осынау ескерткіштің қазақ тіл білімінде қарастырылуын зерттей келе туған мақаламыз еді. Адамзат тарихының XIV ғасырында жазылған ескерткіштің бірі «Кодекс Куманикустың» қазақ тіл білімінде алғаш зерттеушісі Әбжан Құрышжанұлының еңбектеріне арналғандықтан, мақаланың мақсаты - осы ескерткіш туралы мәліметтерді және ғылыми талдауларды, қазақ тілінің сол замандағы лексикалық қорын жан-жақты зерттеген қазақ ғалымдарының еңбектерінде қай жағынан қарастырғанын анықтау. «Кодекс Куманикус» - кумандардың (Куман қыпшақтарының) тілінде жазылған діни мәтіндер мен сөздіктер (XIII-XIV ғ.). Бұл еңбектің авторы мен жазылған жері белгісіз. Жалпы алғанда, «Кодекс Куманикус» қолжазбасын құрастырушылар үлкен мақсат көздеген. Сондықтан да В.Бартольд бұл жазбаны «имеет первопостепенное значение не только для турецкой филологии, но и для истории культуры, как памятник практического востоковедения средневековых европейских торговцев и миссионеров» - деп жазған [1, 139]. Бұл жазба тілінде осы күнгі оғыз тілдерінің элементтері мол, демек, ол оңтүстік түркі халықтарының мәдени тарихын зерттеу үшін де құнды ескерткіш болып табылады.

Зерттеу материалы. Әдістемесі. Қазақ тіл білімінде алты томдық библиографиялық еңбек жазып қалдырған ірі ғалым - Шора Сарыбаев. Осы ғылыми мақалалар мен еңбектердің хронологиялық тізімінде, яғни *Ш.Сарыбаевтың библиографиялық көрсеткішінде* [2] қазақ тіл білімінде осы ескерткіш жайындағы ғылыми зерттеулердің саны - 22 еңбек көрсетілген.

1 Әбдірахманов А., Құрышжанов Ә. XIII-XV ғ. жазу нұсқасы. // Қазақстан мұғалімі, 1957, 1 август, №32 («Codex Cumanikus» атты ескі түркі нұсқасының тілі туралы;

2 Құрышжанов Ә. «Codex Cumanikus» тіліндегі мекендік ұғымды білдіретін септіктердің мағыналары. – Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Мақалалар жинағы. А., 1958 ж. I шығуы;

3 Құрышжанов Ә. «Кодекс Куманикус» - ескі мұрамыз. // Қазақ әдебиеті, 1960, 12 август №33;

4 Сауранбаев Н.Т., Құрышжанов Ә. «Кодекс Куманикус» // Жұлдыз, 1957, №61;

5 Абдрахманов А., Курышжанов А. Древний письменный памятник. – Учитель Казахстана, 1957 1 августа №32, [О языке памятника «Codex Cumanikus»];

6 Курышжанов А. Формы и значения падежей в языке «Codex Cumanikus». Автореферат дисс... кандидата филол. наук. А., 1956;

7 Курышжанов А. Значение аккузатива в языке «Codex Cumanikus». – Известия АН КазССР, серия филологии и искусствоведения, 1957, вып. 1(6);

8 Курышжанов А. Парадигмы склонения в языке письменного памятника XI-XIVв.в. «Codex Cumanikus» в кн.: «Вопросы истории и диалектологии казахского языка» А., 1958, вып. 1;

9 Курышжанов А. О графике одного слова в памятнике куманского языка «Codex Cumanikus». – Эпиграфика Востока, 1963, XV;

10 Кенжебаев Б. «Кодекс Куманикус». // Қазақ әдебиеті, 1968, 14 январь, №3;

11 Куман жазуы тұңғыш рет орыс тіліне аударылды. – Орталық Қазақстан, 1964, 11январь, №8 (І. Кеңесбаев пен Ә.Құрышжановтың баспаға дайындап отырған «Codex Cumanikus» атты еңбектері туралы);

12 Құрышжанов Ә. «Codex Cumanikus». – Қазақша календарь, 1962ж., 11 июль;

13 Курышжанов А.К. О замечаниях редакторов на полях рукописи «Кодекс Куманикус» . // «Советская тюркология», 1974, №6, с. 86-97;

14 Белботаев А.Б. «Кодекс Куманикус» туралы. – Біздің Отан, 1978, ноябрь, №21;

15 Дербісәлиев Ә. Қайта оралған қымбат қазына. // Ленинші жас, 1979, 20 декабрь. («Кодекс Куманикус» жазба ескерткіші жөнінде);

16 Курышжанов А.К. О «темных» словах в рукописи «Codex Cumanikus». – В кн.: «Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР: (Всесоюзная тюркологическая конференция, 27-29 сентября 1976 г. Секция №1. Тез. докл. и сообщ.). Алма-Ата, 1976, с.181-183;

17 Дербісалиев Ә. Көне жазба мұралар // Жұлдыз. 1981, №5. Б. 191-198 («Кодекс Куманикус», «Мухаббат-нама», «Латафат-нама» т.б.жазба нұсқалары туралы);

18 Құрышжанов Ә. «Кодекс Куманикус» ескерткішінен үзінділердің Қазақ ССр Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл-әдебет сериясы. 1984. №1. Б. 1-4. Резюме орыс тілінде;

19 Курышжанов А.К. К изучению лексики «Codex Cumanikus» // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары: Мақалалар жинағы. А., 1981, С. 178-196;

20 Ақатаева Л. Тіл шұрайын жеткізген // Білім және еңбек. 1986. №1. Б.47 («Кодекс Куманикус» ескерткішінің жаңа басылымы туралы);

21 Байжолов Ә. «Кодекс Куманикус» және қазақ тіліндегі жергілікті ескерткіштер// Қазақ диалектологиясын зерттеу мәселелері: ЖОО-дарының профессорлары мен оқытушыларының, аспиранттарының ғылыми мақалалар жинағы (Абай атындағы Еңбек Қызыл Ту оденді қазақ педагогика институты). Алматы, 1987, Б.16-27;

22 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері (мақалалар жинағы). Алматы, 1973, 167б. («Дивани луғат-ит түрік», «Мухаббат-нама», «Кодекс Куманикус» бөлімдерін қараңыз). Міне, біздің беріп отырған тізіміміздегі көрсеткіштен-ақ қазақ тіл біліміндегі алғаш Кодекс Куманикус тілін зерттеуші Ә.Құрышжанұлы екеніне көз жеткізесіз.

Нәтижелер. Ал енді *қазақ тілі бойынша қорғалған диссертация автореферaттарының библиографиялық көрсеткішінде* [3] 2 еңбек қана көрсетілген және екеуі осы автордың кандидаттық және докторлық диссертациялары:

1. Курышжанов А. Формы и значения падежей в языке «Codex Cumanikus». Автореферат дисс... КФН. Алма-Ата, 1956. 15с.;

2. Курышжанов А.К. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII – XIV вв. Автореферат дисс... ДФН. Алма-Ата, 1973, 58с. Сонымен қатар ғалымның осы диссертациялық еңбектерінде әлемдік лингвистикалық терминдер қоданылады. Сондықтан лингвистикалық терминология теориясын жасауда да өзіндік үлес қосқан еңбектер саналады.

Зерттеу барысында осы жарияланымдардың жалпы атаулары тізіліп, «Кодекс куманикусты» кімдер және қай сала бойынша зерттегені анықталған. Нәтижесінде осы аталмыш ескерткішті ең көп зерттеген, көп еңбек еткен профессор Ә.Құрышжанов екеніне көзіміз жетіпқана қоймай, ғалымның куман қыпшақтары тілін қазақ тілімен өте бір білгірлікпен салыстырғанын, яғни сол замандағы компаративистиканың алдыңғы қатарлы ғалымы екеніне дәлел болады.

Қазақ тілі энциклопедиясының (Алматы: “IDK-TIPO” Редакциялық - баспа орталығы. 1998.) 173-175 беттерінде Ә.Құрышжанұлының «Кодекс Куманикус» ескерткіші туралы мақаласы жарияланған. Мақалада келесідей мәселелер қарастырылған: «... ескерткіштің көлемі – 82 парақ (164б.). Түпнұсқасы 1294ж. жазылған да, оның бірінші көшірмесі 1303ж.жасалған, ол толығымен 1330ж. көшіріліп біткен. Бірінші бөлімі Қырымда генуэз авторының қолынан шыққан. Екінші бөлімін әйгілі «Қыпшақ даласының» оңтүстік-батыс өлкесіндегі францисканстар ғибадатханасындағы неміс

монархтары жазған. Екі бөлімі де готикалық көне шрифтімен берілген. Бірінші бөлім (1-110б.) «итальяндық бөлім» деп аталады. Ол үш бағана етіп жазылған латынша-парсыша және куманша (қыпшақша) үш тілді сөздік. Бұл сөздік әліпбилік және тематикалық (семантикалық) нұсқа бойынша жасалған («Алфавит» бөлімінде етістік сөздері, «Тематик» бөлімінде есімдер, бірен-саран үстеулер, қосымшалар келтірілген. Екінші бөлімі (III-164б.) «неміс бөлімі» деп аталады. Негізгі мазмұны – діни уағыздамалар. Тіл ерекшеліктері тұрғысынан алып қарағанда, қазіргі қыпшақ тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің де орта ғасырлардағы табиғи қалпын көрсетеді. Осы күнгі қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктері болып табылатын кейбір грамматикалық құбылыстары, мысалы, *ш* дыбысымен айту (*ч* орнына), *с* дыбысымен айту (*ш* орнына), *ж* дыбысымен айту (й-дің орнына), *т* дыбысымен айту (д орнына), *ғ, г* орнына *к, қ* айту т.б. болып жатқан фонетикалық сипаттамалар осы куман тілінде әрдайым байқалып отырады.

Талқылау. «Кодекс Куманикус» тілі – қазіргі қыпшақ тілдерінің қалыптасу лабораториясы. Оның сөздік қоры мен грамматикалық құрылысы – қазақ тілі тарихының қайнар көзі» [4]. Бұл мәліметтен ғалымның қазақ тіл білімінің барлық салалары бойынша (салыстырмалы дыбыстаным, салыстырмалы сөзтаным, салыстырмалы түбіртаным мен сөзтіркесі мен сөйлемтаным және сөзжасам) еңбектенгені көрінеді.

Ә.Қ.Құрышжановтың Куманша-қазақша жиілік сөздік еңбегінде XIII-XIV ғасырларда жазылған көне көне қыпшақ тілінің әйгілі ескерткіші «Кодекс Куманикус» бірінші рет қазақ тіліне аударылып жазылды. ЭВМ-нің көмегімен куман тілінің алфавиттік жиілік, кері алфавитті жиілік және жиілік сөздіктері түзілген. Олар «Кодекс Куманикус» жазбасының түпнұсқасы бойынша жасалған. Ескерткіш қазақ тілі мен қазіргі қыпшақ тілдерінің тарихын зерттеу үшін аса құнды материал болып табылады. Бұл еңбек ғылыми қызметкерлерге, аспиранттарға және филология факультеттерінің оқытушылары мен студенттеріне арналған. Бұл еңбектің басылып шығуына жауапты редактор филология ғылымдарының докторы, профессор К.Б.Бектаев.

Еңбектің алғы сөзінде (5-10б.) «Кодекс Куманикус» тексі бойынша жасалған үш түрлі – алфавиттік жиілік, жиілік және кері жиілік сөздіктері туралы жазылған.

1. *Алфавиттік жиілік сөздік.* Алфавиттік жиілік сөздік дегеніміз – белгілі бір зерттеуге алынған текст көлеміндегі сөздердің қолданылу жиілігі есептеліп көрсетілген және ол сөздер қатаң алфавит тәртібіне түсірілген сөз тізбесі.

Сөздікте омоним сөздерді ажырата көрсету мақсатымен әр сөздің соңына оның қай сөз табына жататынын анықтайтын белгі-индекстер қойылады.

«Кодекс Куманикус» ескерткішінің алфавитті жиілік сөздігі – зерттеушілерге қажет еткен сөздерін қиындықсыз тауып алуына және ескерткіш тілінің лексикалық байлығы мен бұл байлықты сол кездегі халықтың қолдануындағы тілдік ерекшеліктерін танып, білуіне көмектеседі.

2. *Жиілік сөздік.* Алфавитті жиілік сөздіктегі сөздерді қолданылу жиілігі бойынша реттеп, яғни ең көп кездесетін сөздерді алдымен беріп, әрі қарай жиілігінің азаю ретімен көрсетіп, ал жиілігі бірдей сөздерді қатаң алфавит тәртібін сақтай орналастырған сөз тізбесін жиілік сөздік деп атаймыз.

«Кодекс Куманикус» ескерткішінің жиілік сөздігі – ізденушілерге сол кездегі халықтық тілдің лексикалық топтарының мөлшерін анықтауына және лексикографтарға этимологиялық, екі тілді т.б.сөздіктер құрастыру ісінде үлкен көмекші құрал бола алады.

3. *Кері алфавитті жиілік сөздік.* Алфавитті не жиілік сөздіктердің негізінде жасалынған тек қатаң алфавиттік реті керісінше, сөздің соңғы әріптері жағынан реттелінген сөз тізбесін кері алфавитті сөздік деп атаймыз.

«Кодекс Куманикус» ескерткіштерінің кері алфавитті жиілік сөздігі-қолжазба көлеміндегі сөздердің бөлшектерін қиындықсыз ажыратып алып қарауына және кез-келген қосымшаның сол тілдегі қолданысындағы өзіндік қасиет – ерекшеліктерін зерттеп білуіне мүмкіндік береді.

«Кодекс Куманикус» ескерткішінің негізінде түзілген жиілік сөздіктердің статистикалық құрылымы мынадай:

1. «Кодекс Куманикус» ескерткішінен түзілген куманша-қазақша жиілік сөздік 2940 реестрлік сөзден тұрады. Бұл сөздер ескерткіш көлемінде 8296 рет қайталана қолданылған.

2. Ескерткіштегі сөздерді сөз таптарына үлестіргенінде мынандай мөлшерде болып шығады: бірінші орынды зат есім-1457сөз (мұның ішінде жалқы есімдер-42сөз), екінші орынды етістік-867сөз, үшінші орынды сын есім-417сөз, төртінші орынды үстеу-97сөз, бесінші орында шылау-39сөз, алтыншы – есімдік – 37сөз, жетінші-сан есім – 20сөз, сегізінші-еліктеуіш сөздер-4, тоғызыншы, ең соңғы сөз табы – одағай – 2сөз.

3. «Кодекс Куманикус» ескерткіші материалдарынан түзілген жиілік сөздікке қарағанымызда ескерткіштегі ең жиі кезіккен 25 сөз сөздіктегі текстің 19,6%, 40 сөз - 24,6%, 50 сөз - 27%, 100 сөз - 37,4%, 500 сөз - 68,6% құраса, қалған 2440 сөз бар-жоғы 31,4% қамтиды екен. Ал, бір реттен ғана қолданылған 949 сөз бүкіл текстің 11-ақ пайызын құрап тұр. Бұдан байқалатын бір жай – «Кодекс» тілінің негізі – жиі қолданылатын бастапқы 500 сөз екендігі. Мысал үшін «Кодекс Куманикустан» ең жиі қолданылатын бірнеше сөздердің тізбесін келтірейік: кім (кім) ес. – 155 (мұнда алғашқы сөз – куман сөзін, жақшаның ішіндегі – оның қазақ тіліндегі аудармасын, цифр – куман сөзінің қолжазбадағы кездесу жиілігін көрсетеді), бол - (бол) - 95, аве (әулие) - 82, теңрі (тәңрі) - 77, ешіт (есіт) - 74, кіші (кісі) - 61, барча (барша) - 53 т.т.с.с. Ал бұл еңбектің кіріспе бөлімінде қолжазбаның негізгі мазмұны жазылған, онда ғалым ескерткіш тілінде берілген лексикалық атаулардың 40 топқа бөлінгенін айтады.

Қазақ тіл білімінің ономастика саласы бойынша XIV ғасырдағы куман тілінде қолданылған сөздер бар. Әсіресе, қазіргі ғылымдағы антропоцентристік ғылыми бағыттағы адамға қатысты атаулар мысалға келтірілген: атақ-дәрежеге байланысты сөздер (90-б.), ұсталар мен ісмерлік істеріне байланысты сөздер (84-б.), аң терісінің шебері мен оның ісіне және тері түрлеріне байланысты сөздер (84-85-б.), етікшілікке байланысты сөздер (86-б.), шаштаразылыққа байланысты сөздер (86-87-б.), адам дене мүшелерінің атаулары (94-96-б.), туысқандық қарым-қатынасқа байланысты сөздер (97-б.), адамның жақсы-жаман қасиеттері туралы сөздер (97-99-б.). Ғалымдардың сол бөлімді «Итальян бөлімі» деп атайтындығын айта келіп, 111-164-беттерді «Неміс бөлімі» деп неміс миссионерлері жазған деген болжам тастаған. Осы екінші бөлімнің ішінде V-XXXVI бөлімдерін көрсете отырып, оның әр біреуінде не жазылғанын айтады. Ғалымның осы еңбегінде «Кодекс Куманикус» ескерткішінің тілін өзіне дейін зерттеген шетелдік ғалымдар Ю.Клапрот, Г.Кун, Г.Шотт, О.Блау, О.Гастлинктің ғылыми тұжырымдары талданады. Жұмыстың 32-бетінде ескерткіштегі еңбектердің берілу тәртібі 11 бөлімге бөлініп берілгенін ескертеді.

Автордың бұдан бөлек «Ескі түркі ескерткіштерінің тілі» деп аталатын монографиясында орта ғасырдағы бірнеше қолжазба еңбектерден ғылыми мәліметтер бар. Мақала көлемі көтермегендіктен келесі мақаламыздың зерттеу нысаны етіп сол еңбекті аламыз деген ойдамыз.

Қорытынды. Қазақ тіл біліміндегі «Кодекс Куманикус» ескерткішінің тілін қарастыру профессор Ә.Құрышжанұлының зерттеулерінен бастау алады. Сонымен қатар Жоғары оқу орындарының Түркітану мамандығының үш деңгейінде де, яғни *қыпшақтанудан қазақтануға* дейінгі аралықты қамтитын деңгейлік оқу модулін енгізуге ғалымның ғылыми мұрасы осы ескерткіш тілін зерделеуге ғана емес, орта ғасырдағы басқа да жиырмадан аса жазба ескерткіштерді тануға жол ашады. Ескі түркі жазба ескерткіштерін зерттеу түркітанымдық, лингвистикалық, әдеби, этнографиялық және тарихи-археологиялық зерттеулерге негіз болатыны анық. Түркітану немесе қазақтану саласында кәсіби маман даярлау жоспарларында қыпшақтану ғылымының негізін қалаушы ғалымның ғылыми тұжырымдарын зерделеу үшін *«Қыпшақтану негіздері»* бакалаврда, *«Қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілі»* магистратурада, *«Қыпшақ жазба ескерткіштерінің әдіснамасы»* кешенді модулдік оқу курсын енгізуді ұсынамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 В.В.Бартольд Новый труд о половцах. Русский исторический журнал РАН. IIГ, 1927, кн.7, стр.139.

2 Ш. Сарыбаев Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші. I-V том. Алматы. 1965.

3 Сарыбаев Ш.Ш. Қазақ тілі бойынша қорғалған диссертация авторефераттарының библиографиялық көрсеткіші. I бөлім, (1950-2000ж.ж.). Алматы, 2003

4 Қазақ тілі энциклопедиясы. Алматы: «IDK-TIPO» Редакциялық - баспа орталығы. 1998.

5 Құрышжанов А.Қ. Куманша-қазақша жиілік сөздік. – Алматы: Ғылым, 1978. – 280бет.

МРНТИ: 16.21.55

Жиренов С.А.[1],Касенов Е.С[2].

[1,2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ӘН МӘТІНДЕРІНДЕГІ ОРНИТОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ ән мәтіндеріндегі орнитологизмдердің қатысуымен, олардың қолданысына қатысты топтастырулар жасалады. Сондай-ақ, ән мәтіндеріндегі орнитологизмдердің қолданысы мен мағыналық мәнін, тақырыптық топтарға бөлініп көрсетіледі. Ән мәтіндеріндегі тақырыптық топ орнитологиялық атаулардың тек парадигмалық қатынасына негізделінбей, әрі парадигмалық, әрі денотаттардың арасындағы байланыстарға да сүйенеді. Ән мәтіндеріндегі тақырыптық топ көлемі парадигмалық қатардан да, ән мәтіндерінің лингвокогнитивтік семантикасына талдау жасалады. Ән мәтіндеріндегі орнитологизмдердің семантикасында сөздердің лексикалық мағынасының сыбайластықтарына негізделмей, өздері атау болған заттар мен құбылыстардың аллегориялық астарлы мағына негізделетіндігі көрсетіледі. Ән мәтіндеріндегі орнитологизмдердің семантикалық басымдықтары бойынша әлемді ән арқылы сезінудегі этностың танымдық ерекшеліктері көрсетіледі. Этностың дүниетанымына жақын құстардың ән мәтінінен орын алуы этностың ұлттық ерекшелігін белгілі бір дәрежеде анықтайтын көрсеткіш болып табылады. Қазақ ән мәтіндеріндегі орнитологизмдер этностың рухани әлемінде бұрыннан орын алып, бүгінге жалғасқан рухани құндылық екендігі көрсетіледі. Мұндағы құндылықты қазақ тілі ән мәтіндеріндегі тілдік материалдарға лингвокогнитивтік талдаулар жасау арқылы анықталады.

Түйін сөздер: ән мәтіні, орнитологизм, лингвистика, семантика, этнос, дүниетаным, т.б.

Zhirenov S. [1], Kasenov Y.[2]

[1,2] Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

LINGUO-COGNITIVE SEMANTICS OF ORNITHONYMS IN TEXTS OF SONGS

Abstract

In the article, the texts of Kazakh songs with ornithonyms are grouped in accordance with their use. The use of ornithonyms in the lyrics and their semantic meaning are also divided into thematic groups. The thematic group is based not only on the paradigmatic connections of ornithological names, but also on denotative ones. The linguo-cognitive semantics of the thematic group of ornithonyms and lyrics is determined. The semantics of ornithonyms in the lyrics is based not only on the similarity of the lexical meaning of words, also on the allegorical metaphorical meaning of objects and phenomena by which they are called. The semantics of ornithonyms in the lyrics reflects the cognitive characteristics of the ethnos in the perception of the world through a song. The presence of birds in the lyrics, close to the worldview of the ethnic group, is an indicator of national culture, which to a certain extent determines the ethnic identity of the ethnic group. In the spiritual world of an ethnos, ornithonyms in Kazakh poetry have long existed and are a spiritual value that remains to this day. The linguo-cognitive analysis of the language units of the lyrics reveals its significance in the Kazakh ethnic group.

Keywords: lyrics, ornithology, linguistics, semantics, ethnos, worldview etc.

Жиренов С.А.[1] Касенов Е.С[2].

[1,2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

ЛИНГВОКОГНИТИВНАЯ СЕМАНТИКА ОРНИТОЛОГИЗМА В ТЕКСТАХ ПЕСЕН

Аннотация

В статье тексты казахских песен с орнитологизмами сгруппированы в соответствии с их использованием. Использование орнитологизмов в текстах песен и их семантическое значение также делятся на тематические группы. Тематическая группа основана не только на парадигматических связях орнитологических названий, но также и денотативных. Определена лингвокогнитивная семантика тематической группы орнитологизмов и текстов песен. Семантика орнитологизмов в текстах песен основана не на сходстве лексического значения слов, а на аллегорическом метафорическом значении объектов и явлений, которым они названы. Семантика орнитологизмов в текстах песен отражает когнитивные особенности этноса в восприятии мира через песню. Наличие птиц в текстах песен, близких к мировоззрению этноса, является показателем национальной культуры, который в определенной степени определяет национальную идентичность этноса. В духовном мире этноса орнитологизмы в казахской лирике издавна существуют и являются духовной ценностью, которая сохраняется и по сей день. Лингвокогнитивный анализ языковых единицов текстов песен раскрывает его значение в казахском этносе.

Ключевые слова: тексты песен, орнитология, лингвистика, семантика, этнос, мировоззрение и т.д.

Кіріспе. Қазақ халқының рухани өмірі мен мәдени тұрмысы әнмен әрленіп, күймен көмкерілген десек артық айтқандық емес. Қазақ халқы тумысынан әнге әуес, күйге құмар болған. Бүгінде де солай. Бұл дегініміз этностың өмірдің өткелектерін бәлкім қызығы мен шыжығын, наласы мен мұңын, азабы мен мазағын, ауыры мен жеңілін әнмен басып, әнмен жеткізудегі этникалық характері болар. Хакім Абайдың *«Туғанда дүние есігін ашады өлең, Өлеңмен жер қойнына кірер денең»* - дегенін де этностың әлемді ән арқылы тануының төте жолы жатқандай көрінеді. Бұл аз десеңіз Алаштың ардақтысы С.Торайғыровтың: «Қазақ ән құмар халық. Газет оқып, не шариғат, не насихат айта бастасаң, құлағын саларсалмас шеттеп кетеді. Біреу қолында домбыра ұстап ән сала бастаса, ойдағы-қырдағысы жиылып, сегіздегі бала, сексендегі шалына дейін қалмай қамалап, айтшы-айтшылап жанын жағасына келтіреді. Соның үшін ескі кісілер “пәленнің өлеңінде де бар ғой” деп келтіріп отыратын. ...Қысқасы, бір халықтың әні кетсе, әдебиеті жесір қалады, сәні кетеді, сәні кетсе жаны кетеді. Қазақты жансыз ағаш қылып отқа жаққыларың келмесе, әнді сақтаудың қамын қылыңдар” – деген сөзінде талай мәселенің көтеріліп тұрғандығын көруге болады [1].

Зерттеу материалы. Әдістемесі. Қазақ ән мәтіндеріндегі орнитологизмдер туралы сөз қозғағанда әнге арқау болған әрбір құстың жеке-сапалық қасиеті ән мәтінінің өзегіне негіз болған. Құстар мен құс атаулары тірек болған ән мәтіндерін біз үш түрге бөліп топтастырдық. Сондай-ақ, оларды топтастыру барысында құстар әлемінің қатысуымен жасалған ән мәтіндерінің қолға түскен материалдар негізінде сандық көрсеткішіне жүгінуге кетуді де жөн санадық. Орнитологизмдердің қатысуымен жасалған ән мәтіндерінің түрлері мен сандық көрсеткіші (статистикасы) төмендегідей болып шықты.

Олар:

1) Халық ән мәтіндеріндегі орнитологизмдердің қатысуы (6 ән мәтіні бар);

2) Дәртүрлі ән мәтіндеріндегі орнитологизмдердің қатысуы (8 ән мәтіні);

3) Заманауи ән мәтіндеріндегі орнитологизмдердің қатысуы (33 ән мәтіні). Барлығы – 47 ән мәтіні кездеседі. Әрине, бұл жердегі топтастыруымыздың тұрақтылығы мен ғылыми байламы нақтылыққа негізделгенімен, сандық көрсеткіші (статистикасы) тұрақты деп айтуға келмейді. Ондағы сандық көрсеткіштер шарттылыққа құрылғандығын ескеру керек. Мұндағы сандар алдағы күндері не артуы не кемуі мүмкін.

Орнитологизмдер арқылы жасалған ән мәтіндері астарлы ойға құрылып, адамның табиғатпен етене жақындығын көрсетеді. Этнос дүниетанымындағы құстардың болмысына тән ерекшеліктер арқылы адамның бойындағы ерекшеліктерді (жақсы-жаман, жағымды-жағымсыз, мейірімді-мейірімсіз, қайырымды-қайырымсыз, т.б.) жеткізудің бір жолы ретінде таңдалынып алынған. Бұл

жерде тілдің мүмкіндігі мен «сөз бен әуеннің» мүмкіндіктері барынша пайдаланылады. Музыканттар мен өнертанушылардың «Бір әннің тарихы» деген айдармен әннің шығуы мен орындаушысы туралы жүргізетін тұрақты зерттеулері бар. Біз бұл жерде ән тарихы емес, ән мәтінін лингокогнитивтік аспектіде зерттеу арқылы, этноқауымдастықтың когнитивтік санасындағы орны мен сезіміне әсер етуінің тілтанымдық сипатын қарастырамыз. Әрине, бір ғана құс атауы қатысқан ән мәтіні емес, әралуан құс атауларына тірек болған бірнеше ән мәтінінің танымдық астарына үңіліп, танымдық талшықтардың тілдік әлеуетін былайша көрсетуге болады.

Аққу. Қазақ ән мәтіндерінде жиі кездесетін орнитологизмдердің бірі – Аққу. Аққу құсы – сұлулықтың, махаббаттың, пәктіктің, тазалықтың символы ретінде ұлт мәдениетінен берік орын алған. Аққуды қазақ халқы кейде қаз деп те атаған. Тілдік қолданыста «аққу-қаз» деген сөздің жарыса қолданылуының өзі олардың өзара мағыналас бір сөз, бір ұғым, бір атау, бір зат екендігін білдіреді.

Аққуға қатысты әуендер халық әндері мен дәстүрлі ән мәтіндерінде көп кездесе бермейді. Дәстүрлі әндерде «аққу» «аққу» атауында емес, «қаз» атауы ретінде Халық әнінде «Балапан қаз» мәтінінде, Садықожаның «Ақ қаз едің», Әсет Найманбайұлының «Қоңыр қазында» қаз атауымен кездеседі.

Бұл өлке біздің ауыл жайлаған жер-ай,
Желіге асау құлын байлаған жер-ай,
Көзіме от жалындай көрінеді-ай,
Айқасып құлын-тайдай ойнаған жер-ай.
Ей, ақау сабаз,
Ұшырдым ұясынан балапан қаз-ай (Халық әні)

– деген ән мәтіні мамыражай тірліктің әуенді бейнесі ретінде суреттелсе, Сады қожаның «Ақ қаз едің», Әсет Найманбайұлының «Қоңыр қазыда» мамыражай өмірдің, бейбіт көрінісі, лирикалық сазды әуенге құрылған.

«Қыз Жібек» жырында да «Әуелеп ұшқан алты қаз» ретінде де жұмсалса, соңғы кезеңдерде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап «Аққу» атауы активтеніп, ән мәтіндеріне көптеп арқау болған. Соңғы уақыттарда «Аққу» атауы ғана емес, Аққудың қатысуымен туындаған ән мәтіндерінің жиілігі арта түскен. Мұнда әрине бірнеше факторды атап өтуге болады. Біріншіден, мәдени өмірдегі өзгерістер бұғанға дейінгі Қаз атауының Аққуға айналуы болса, екіншіден, мәдени өмірдегі өзгерістер Аққудың символикалық мәнінің артуымен байланысты. Үшіншіден, тұрмыстық өмірдегі тұрақтылық бейбіт өмірдің маңыздылығы Аққу лиризимінің күшін арттырған. Бүгінгі заманауи өмірдегі «Аққудың» қатысуымен жасалған ән мәтініне зер салсақ. Мәселен: «Аққу арман» Сөзі: Қ.Бұғыбаева, Әні: Қ.Мәлібеков

Арман жылдарым,
Алыстадың қайта бұрылмай?
Менің жырларым,
Көңіл сырым,
Демің шырындай,
Сыбдырлашы, таныс бағым,
Ағыстарым-ай.
Қайырмасы:
Қайда жүрсің сен,
Аққу дәурен,
Гәкку сәулем,
Таранбайсың ба?
Оралмайсың ба,
Айдынына айна көлдің,
Аққу арманым

– деген ән мәтіні аққудың сағынышқа толы махаббаты, көңілдің күйі өткен мен бүгінді жалғаған сағыныш сазы, адам (лирикалық кейіпкер) мен аққуды бір-бірінен ажыратуға келмейтіндей етіп жымдастырып жіберген. М.М.Бахтиннің “әрбір мәтіннің сыртында тілдің жүйесі тұрады” – деген

сөзіне жүгінетін болсақ, әлбетте, мұндағы өлең өлшемі мен құрылымы, буын мен бунақтың үйлесімі, жұмсақ ырғақтың үндесуі ән әсерін сөз жоқ күшейтеді. Ал орындаушылық шеберлік ән мәтінінің жандануының басты күретамыры екендігі даусыз. Алайда, ән мәтіні тілдің энергитикасын бойына сіңірмесе, орындаушының шеберлігі әнді құтқара алмайтындығын ескеру керек.

Аққуға қатысты тілдік деректердің басым бөлігі әйел затымен өзара байланыста қарастырылады. Аққудың бойындағы сұлулық, әдемілік, тазалық секілді ұғымдар әйел затын суреттеуді көркем мәтіндерде кеңінен пайдаланылған. «Қазақ поэзиясының сөз кестесі мен өлең құрылысының түпкі негіздері ерте заманда, көне дәуірде қалыптасқанын дәлелдейтін мысалдар аз емес... Ер жігіт бейнесін қыранмен. Ару қызды аққумен салыстыру қазақ, басқа түркі тілдес елдер ғана емес, көптеген халықтардың көне әдеби нұсқаларында, ауыз әдебиетінің ежелгі, ескі туындыларында ұшырасады» [2, 32].

Сонымен, аққудың қатысуымен жасалған ән мәтіндерінің концептуалды байламы адам жанының тазалығын суреттеуге негізделеді. Аққу қазақ үшін қол жетпес арман, сұлулықтың символы, сағынышқа толы өткен күн, кіршіксіз көңілдің тазалығы, сезімнің сергелдеңі, махаббаттың оты мен жалыны секілді танымдық семантикаға негізделеді.

Бозторғай.Қазақ ән әлемінде бозторғайдың орны ерекше. Қазақтың сайын даласы бозторғайдың мекені болса, бозала таңнан бозторғайды көрген қазақ баласы “Бозторғайды” былайша әнге де қосқан:

Шіркін-ай, Бозторғай,
Жете алмадым жер шалғай.
Ағып жатқан дария-ай, суда мін жоқ,
Үзіп жеген әйүгәй, малда тіл жоқ.
Шіркін-ай, Бозторғай,
Жете алмадым жер шалғай.
Тіршілікте қалайық-ай, ойнап-күліп,
Жыл айналып келгенше, кім бар, кім жоқ.
Шіркін-ай, Бозторғай,
Жете алмадым жер шалғай (Халық әні).

Бозторғайға қатысты ән мәтіндерінің бірнеше варианты ел ішінде кең тараған. Бозторғай болмысынан қазақтың тұрмысына жақын құс. Оның жақындығы сол тыныштықты сүйетіндігі *(Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман).* Ал тыныштығы бұзылса, оның шарасыздығы мен дәрменсіздігі, үміті мен күдігі, аласұра “шыбын жанын қоярға жер таппай” шырылдауы, қазақтың өз бейнесін өзінің көз алдына елестетеді. Халық әндерінен бастау алған бозторғайдың әндегі бейнесі, кейінгі дәуірлерде де өз жалғасын тапқан. Қазақ сөз өнерінде Кенен Әзірбаевтың есімі ерекше тұлғалардың бірінен саналады. Кененнің “Бозторғай” әні қазақ даласына кеңінен тараған.

Бозторғай, шырылдайсың жерге түспей,
Мен жүрмін кешке дейін тамақ ішпей,
Ат қылып ақ таяқты қолыма ұстап,
Сандалып қой артында әзер кешке...
Қайырмасы:
Бозторғай шырылдайсың шіркін-ай,
Құтылар күн бар ма екен,
Қой жаюдан бір күн-ай.

Бұл ән мәтіні қой соңында жүрген бір адамның ғана зарлы үні емес, қой баққан, бетін күн қақтаған, бозторғайға мұңын шерткен, өзара мұңдас, мың адамның шерлі үніне құрылған. Қазақта “бір қайғы, мың қайғыны қозғайды” деген. Көктегі бір бозторғайдың шырылы, жердегі бозторғай тектес мыңның үніне ұласып кеткен. Бұған дәлел ретінде, бүгінгі қазақ эстрадасының кароліне баланып жүрген М.Бесбаевтың бала күнінде орындаған, А.Қоразбаевтың “Бозторғай” әні бүкіл халықтың көзіне жас үйіріп, жүрегін сыздатқаны, тыңдарманның есінен әлі кете қойған жоқ. Мұндағы ән мәтіні:

Бозторғай, бозторғай
Айналайын жыл құсым,
Аман-есен жүрмісің.
Ала таңнан шырылдап,
Қуантқалы тұрмысың.
Қанатыңды кердің бе,
Қияндардан келдің бе?
Жетімекпін мен неге?
Анамды сен көрдің бе?

– деген ән мәтіні мен әуені күні бүгінге дейін, талайлардың жүрегінде жатталып қалуының бір мәнісі ән мәтініне тікелей байланысты десек артық айтқандық емес. Мәтіннің өзегі бозторғайдың бойына тән шарасыздықтың, адам бойындағы шарасыздыққа ұласуы, риторикалық сұрақ-жауапқа құрылуы, кейіпкердің өз сауалына өзінің жауап алуы, бозторғаймен өзара тілдесуі, мұңын шағып, шерін тарқатуы, мәтіннің ситуациялық түзілісі, әннің әрі мен сөздің шері бірлесіп, жүрекке жүк артуға мәжбүрлейді. Әдетте мұндай ән мәтіндерін халықтың шерлі толғауы деп те атауға болады. Кейбір ән мәтіндері астарлы ойға негізделсе, ойы ашық мағынасы көпке мәлім мұндай мәтіндерді ситуациялық жанды мәтін десе де болады. Мұндағы мәтінде айтушы мен тыңдаушы (адресат пен адресант) тікелей дискурсқа түсіп, өзаралығындағы жасырын ойдың қалмауы мәтіннің қуаттылығын көрсетеді. Бұл ойымыздың дәлелі ретінде профессор Б.Шалабайдың: «Мәтін прагматикасы оның мағыналық-акпараттық мазмұнымен, авторлық интенциясымен, мәтін құрудың мотивімен, мақсат-мүддесімен байланысты болуымен қатар, алдымен, кабылдаушыға әсер ету, оның реакциясын туғызу, автордың тілдік тұлға ретіндегі интеллектуалдық мүмкіншілігі, қарым-қатынас аумағы сияқты мәселелермен байланысты. ... қашан қабылдаушы мәтінді түсініп, мәтін оған әсер етіп, оның жан-дүниесінде белгілі бір өзгерістер пайда болып, оның реакциясын туғызғанда ғана тілдік қарым-қатынас өз мүддесіне толық жетті деуге болады. Кез келген мәтіннің негізгі міндеті – прагматикалық талап-мүддені қанағаттандыру, пікір алмасуды іске асыру арқылы коммуниканттардың жан-дүниесіне әсер етіп, оны «ояту», «реакция туғызу» - деген пікірі мәтін жануына «автор-мәтін-тыңдаушыны» еріксіз коммуникацияға түсіріп жіберетіндігі ән мәтіндерінің үлесіне тиесілі екендігін көрсетеді [3, 131]. Мәтін біткен коммуникацияға түсіп, ауызша немесе жазбаша, диалогты немесе монологты қолданысқа түссе жанданатыны рас. Алайда ол ән мәтіні болып жететін болса, коммуникацияның барлық өлшемдерін (ауызша/жазбаша, диалогты/монологты, тікелей/жанама, т.б.) бойына жинақтап, ситуациялық мәтінге айналатындығын көруге болады.

Қасқалдақ. Қасқалдақты қазақ халқы қадірлі құс санайды. Қасқалдақтың қадірі тілдегі *«қасқалдақтың қанындай»* - деген тіркеспен өлшенген. «Қасқалдақтың қанындай» тіркесінің мағынасы бағалы, қымбат, тапшы, кез келгеннің қолына түсе бермейді дегенге саяды. Айтса айтқандай ел ішінде қасқалдақтың өз бойындағы қанының өзі аз, ал сол аз ғана қанының өзі қасиетті, қадірлі деседі. Қасқалдақтың қаны мен еті адам бойындағы мың бір ауруға шипа болатын қасиеті жоғары саналады. Осы қасиетіне бола қасқалдақтың қаны да өзі де қадірлі саналса керек. Этнос мәдениетінде осыншама қасиетті бола тұра, қасқалдаққа қатысты тілдік деректердің аздығы қасқалдақтың қадірін арттыра түседі. Тілде қадірлі деген кейбір затқа қатысты деректер (танымдық ақпараттар) не өте мол немесе өте жұтаң болып келетіндігі сол заттың сапалық қасиетіне байланысты болады. Мәселен, «Аққуға» қатысты тілдік дерекпенен «Қасқалдаққа» қатысты тілдік деректерді салыстыруға келмейді. «Аққуға» қатысты тілдік деректер молынан кездессе, «Қасқалдаққа» қатысты деректер өте аз кездеседі. Алайда, бұл дегеніміз «Қасқалдақтың» бәсінен «Аққудың» бәсі басым деген сөз емес. Екеуінің өзіндік орны, дербес қасиеттері бар. Тілде айтыла берсе сөздің де қадірі кетеді деген тәмсіл бар. Кейінгі кездері қоғамдық орта сөздің қадірі, сөздің ар жағындағы заттың қадірі дегенге мән бермейтін болды. Қазір қоғамда *«айтылы-айтыла жауыр болған", "тыңдалмаса тыңдалмасын, айтылмаған сөз қалмасын"* деп, сөздің қадірі мен бірге өзінің қадірін кетіріп жүрген дүниелерге тоқтау болмай тұрғандығы анық.

Қасқалдаққа қатысты қазақ руханиятында М.Сүндетовтың "Қасқалдақ" атты әңгімесімен қатар, құстардың жыршысына баланған ақын Е.Раушановтың "Қара бауыр қасқалдақ" атты өлеңі қасқалдақтың болмысын тануға мүмкіндік тудыратын туындылар.

Е.Раушановтың “Қара бауыр қасқалдақ” өлеңіне Л.Аманов әнін жазған. “Қара бауыр қасқалдақтың” ән болып қайта түлеуі, қазақ халқының кеңестік кезеңдегі “қышыған жеріне дөп тиген”, жан жарасына азық болған туынды болды. “Қара бауыр қасқалдақтың” ән мәтінінде:

Қара бауыр қасқалдақ, қайда ұштың пыр-пырлап?
Сазың қалды сәбидің еңбегіндей былқылдап.
Қара бауыр қасқалдақ, кері қайт,
Сиреп қалған тоғайға «қамықпа» деп көңіл айт.
Ұя қалса иесіз – айдын үшін сол қайғы,
Қаңғып келген шүрегей көлге пана болмайды.
Өз босағаң – бұл жердің тауы, қыры, белесі,
Босағасын басқаға тастай ма екен, о несі.
Қара бауыр қасқалдақ, кері қайт,
Сиреп қалған тоғайға “қамықпа” деп көңіл айт.
Ұя қалса иесіз – айдын үшін сол қайғы,
Қаңғып келген шүрегей көлге пана болмайды.

Бұл әннің тарихы жазылуы туралы мәселелер көп жерлерде айтылды да жазылды да. Біз бұл жәрдегі ән мәтінінің бүтіндей халықтың көңілінен шығып, іштегі шемен боп қатқан шерінің шипасы болғандығы, сөз бен әуеннің үйлесімі, мәтіннің біртұтастығы, айтар ойды астарлап қана жеткізу емес, әнғып жеткізудегі тілдің тылсымына бәлкім “үшінші бір күшіне” когнитивтік және синэргетикалық қуатын атап өтуге болады. Ән мәтіні саяси-азаматтық лириканың халықтық сипат алуында. 1986 жылғы кеңестер одағының солақай саясаты “Желтоқсан оқиғасының» қанды қырғыны мен адам төзгісіз зобалаңы, бүтін елдің ұстанымын белден басып, елбасына басқа жерден кадр тағайындауы ән мәтініне арқау болған.

“Қара бауыр қасқалдақ” әнінің мәтіні аллегориялық сөз қолданысына құрылған. Аталған ән мәтінінің әуені де сөзі де лирикаға негізделген. Ал, «лирика – белгілі уақыт пен ортаның жемісі, сол орта мен уақыт перзентінің көңілкүйі, жан тебіренісі. Оның бойындағы барша қасиет-қадірді нақты мезгіл рухы, дәуір мазмұны» - ретінде танитын болсақ, “Қара бауыр қасқалдақ” әні дәл уақыттында өмірге келген, тек өмірге келіп қана қоймай бүтіндей елдің мұңы мен наласын, шері мен зарын, қала берді жоқтауы мен жұбанышын бір өзі арқалаған туынды [4, 21].

Нәтижелер. Орнитологиялық ән мәтіндеріне лингвистикалық талдау жасаған уақытта ән мәтіндерінің құрамын, ондағы тармағы мен шумағын, өлең ұйқасын, әуені мен сөзін жеке дербес қарастыруға келмейтін біртұтас құрылым. Ән мәтіндері макро жүйеден тұрады. Бұл жүйеге ән мен сөз, айтушы мен тыңдаушы, адресат пен адресант, уақыт пен кеңістік, мекен мен мезгіл, т.б. секілді құрылымдардың біртұтас ажырамас, өзара бір-бірімен қатаң сабақтастықтағынан тұратын бірлікке негізделеді.

Талқылау. Қазақ тіліндегі орнитологизмдер қатысқан ән мәтіндері өте көп. Олардың барлығына лингвистикалық аспектіде зерттеу мүмкін емес. Жоғарыда біз халық жадында ерекше орын алған, танымдық ойды арқалаған, этностың жүрек түкпіріне ұя салған ән мәтіндері туралы ғана баяндадық. Сондай-ақ, бір мақаланың көлемі оның бәрін көтере бермейді. Ал қолдағы бар ән мәтіндерін тақырыптық тұрғыдан топтастырып, оларға қатысты зерттеулеріміз дербес материал ретінде алдағы уақыттарда баспа бетіне ұсынылады.

Сонымен, ән де, сөз де, ән мәтінінің түп қазығы болса, орындаушысы (айтушысы) тілдік танымдық ақпаратты әуен арқылы жеткізуші, тыңдаушысы яки тыңдарман танымдық ақпаратты қабылдаушы болады.

Мұндағы жеке бірліктердің өзі дербес категория, әрі басқа түзілімдермен өзара сабақтастықта болады. Осындағы жүйелі қатынасты зерттеу, анықтау, ұғу арқылы ән мәтіні дейтін эстетикалық-танымдық ғажайып құбылыстың әлі ашылып болмаған соны қасиеттерін түсінуге ықпал етеді.

Қорытынды. Ән мәтінінің когнитивтік семантикалық компоненттерінің биігінде әлем туралы индивидуальды-авторлық концепция тұрады. Себебі қандай да болмасын шығарма да объективті әлемнің субъективті бейнесі жатады. Мұндағы ән мәтіндерінде автордың жеке басындағы жағдаяттар, мінезі, көңіл күйі, ішкі жан әлемі, әлемді танудағы танымдық түйсінуі мәтін мазмұнына тікелей немесе жанама түрде қатысады. Осы арқылы әлем бейнесі ән мәтіні арқылы танылып, тілдік бірліктер арқылы түзіледі. Ән мәтіндеріндегі «ән-сөз-әнші" бірлігінің өзара тұтасып, иерархиялық жүйеге негізделіп, виртауальды кеңістікпен ән арқылы байланысқа түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Торайғыров С. Таңдамалы. Кереку-Баян өңірі ақын-жазушыларының антологиясы. Павлодар, 2011.

2 Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Алматы, Қазақ университеті, 2009. – 368 б.

3 Шалабай Б. Мәтін прагматикасы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 60. - Алматы, 2002. - 130-132 б.

4 Шапаев Т. Ой түбінде жатқан сөз. – Алматы, Жазушы, 1989. – 192 б.

МРНТИ: 16.01.07

Жиренов С.А.[1] Касенов Е.[2]

[1,2] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ДҮНИЕНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ ОРНИТОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОНЦЕПТІЛІК МӘНІ

Аңдатпа

Мақалада дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдердің концептілік мәні антрополингвистикалық аспектіде қарастырылып, құстардың этнос мәдениетіндегі орны қоғамдық-әлеуметтік, этномәдени факторлармен сабақтастықта қарастырылады. Этнос мәдениеті мен адам дүниетанымындағы орнитологизмдер туралы таным әлемі, салт-санасы, қоршаған ортасы мен ғасырлар бойы жинақтаған іс–тәжірибесі, рухани өресі т.б. экстралингвистикалық факторлармен сабақтастықта қарастырылады. Дүние бейнесіндегі «Құс» концептісі адамзаттық құндылық ретінде бағаланып, антропологиялық танымның, этникалық ерекшелік ретінде көрсетіледі. Дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдер әлемді тануға, этнос мәдениеті мен этноқауымдастық өкілдерінің дүниетанымын концепт негізін көрсетуге болады. Дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдердің концептілік мәні тілдік танымдық бірліктер арқылы «Табиғат–Адам–Құс» контексінде, ұлттық дүниетанымммен, этностың мәдениетімен сабақтастыра әр қырынан алып қарастырудың маңызыдылығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: дүние бейнесі, дүниенің тілдік бейнесі, орнитологизм, концепт, тілдік бірлік, этнос, т.б.

Zhirenov S[1]., Kasenov Y.[2]

[1,2]KazNPU of Abay,
Almaty, Kazakhstan

THE CONCEPTUAL IMPORTANCE OF ORNITONYMS IN THE LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Abstract

The article discusses the conceptual importance of ornithonyms in the linguistic picture of the world in an anthropolinguistic aspect. The role of birds in the culture of an ethnos is considered in conjunction with

social and ethnocultural factors. The culture and knowledge of the ethnos about ornithonyms accumulated by the ethnos over the centuries, its spiritual life is considered in continuity with extralinguistic factors. The concept of “Bird” in the picture of the world is evaluated as human value and reflects the ethnic specificity of anthropological knowledge. Ornithology in the linguistic image of the world on the basis of the concept can reveal the knowledge of the world by an ethnos, the culture of an ethnos and the worldview of representatives of an ethnographic association. The conceptual significance of ornithology in the linguistic picture of the world is reflected in the context of “Nature – Man – Bird” through linguistic cognitive units, in combination with a national worldview and ethnos culture.

Keywords: the picture of the world, linguistic picture of the world, ornithology, concept, linguistic unity, ethnos etc.

Жиренов С.А.[1] Касенов Е.[2]

[1,2]КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОРНИТОЛОГИЗМОВ В ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗЕ МИРА

Аннотация

В статье в антрополингвистическом аспекте рассматривается концептуальное значение орнитологизмов в языковом образе мира. Роль птиц в культуре этноса рассматривается в взаимосвязи с общественно-социальными и этнокультурными факторами. Культура и познание этноса об орнитологизмах накопленные этносом на протяжении веков, его духовная жизнь рассматриваются в преемственности с экстралингвистическими факторами. Концепт «Птица» в образе мира оценивается как человеческая ценность и отражает этническую специфику антропологического познания. Орнитологизм в языковом образе мира на основе концепта может выявить познание мира этносом, культуру этноса и мировоззрение представителей этнообъединения. Концептуальное значение орнитологизмов в языковом образе мира отражается в контексте «Природа–Человек–Птица» посредством языковых когнитивных единиц, в сочетании с национальным мировоззрением и культурой этноса.

Ключевые слова: образ мира, языковой образ мира, орнитология, концепт, языковое единство, этнос и др.

Кіріспе. Антропоцентристік лингвистикадағы «дүние бейнесі», «дүниенің тілдік бейнесі» категориялары тілдің әлеммен сабақтастығын көрсететін басты мәселелердің санатына жатады. Дүниенің тілдік бейнесі жалпылық (абстракциялық) және жалқылық (конкреттілік) сипатқа ие. Дүниенің тілдік бейнесінің жалпылығы адамзат баласына ортақтығы, адам баласы ортақ физикалық кеңістікте мекен етуі, белгілі бір уақыт пен кеңістік аралығында өмір сүргендіктен, тіл арқылы өзара қарым-қатынас құруы оның абстрактілік сипатын көрсетеді. Дүниенің тілдік бейнесінің жалқылығы жалпылықтан шығады. Дүниенің тілдік бейнесінің жалқылығы этникалық, мәдени, генетикалық, діни, климаттық, өмірлік дүниетанымына сәйкес ерекшеленеді.

Дүние бейнесінің жалпылығы мен жалқылығы өзара қатар жүретін, бірін-бірі толықтырып отыратын, бір-бірімен сабақтас, бір-бірімен қаншалықты шектессе, бір-бірінен соншалықты дербестікке ие категориялар. Тіл арқылы адам баласы дүние бейнесін әралуан кейіпте көре алады. Ол тілдің дүниедегі заттар мен құбылыстарды тіл арқылы таңбалауына тікелей байланысты. Адам баласының тіл арқылы таңбалаған заттары әлемнің тілдік бейнесінен орын алады. Тіл арқылы таңбаланған дүние адамның таныған әлемі. Адамның таныған дүниесі сөз жоқ тілден орын алады. Тілден орын алған дүние белгілі бір атауға (номинация) ие болады. Демек, тілден тысқары адамның өзін қоршаған ортада атаусыз қалған, таңбаланбай қалған дүние кемде кем. Ал, әлемде тіл арқылы таңбаланбай қалған дүние адамның әлі танып болмаған құбылысы болып саналады.

Зерттеу материалы. Әдістемесі.Дүниенің тілдік бәйнесін антрополингвистика ғылымының салалары арқылы көрсетуге болады. Дүние бейнесі мен дүниенің тілдік бейнесін зерттеуде әлемдік лингвистикада Г.Герц, Г.В.Колшанский, М.Хайдегер, А.А.Леонтев, О.Д.Ивицкая, Д.С.Лихачев, В.А.Маслова секілді ғалымдардың еңбектерінде әралуан аспектіде қарастырылса, қазақ лингвистикасында Ә.Қайдар, З.Ахметжанова, К.Хұсайын, Ж.Манкеева, Э.Сүлейменова, Н.Уәли,

Б.Қалиев, Ғ.Қалиев, Г.Смағұлова, С.Сәтенова, Г.Сағидолда, Г.Қызырхан, А.Ислам, Қ.Есенова, т.б. ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған.

Дүние бейнесінде адамның әлем туралы аялық білімі мен тілдік тұлғаның әлемді қабылдауымен қатар санадағы концептуалдау әрекеті көрініс табады. Қазақ тілтаным ғылымында дүниенің тілдік бейнесі әралуан аспектіде қарастырылу үстінде. Қазақ халқының дүние бейнесін танудағы этникалық ерекшеліктерінің бірі ретінде, өзін қоршаған әлемді тану барысында табиғаттың бір бөлшегі орнитологизмдер арқылы да әлем бейнесін өзінше таниды. Құстар мен құстар әлемі – табиғаттың ажырамас бір бөлшегі, хайуанаттар әлемінің байлығы. Қазақ халқы құстар әлемімен өзара жақын дәрежедегі қатынаста болған. Қазақ этносының этникалық мәдениетіндегі жеті қазынаның бірі – «Қыран бүркіт» болса, бүркіт – құстар тобына жатады. Қазақ дүниетанымындағы құстар табиғаттың бір бөлшегі ғана емес, ұлттық құндылықтар жүйесінің бірінен саналған. Құстардың етін жеп *(Ұлы тауға шықтың ба, ұлар етін жедің бе),* жүнін жастық еткен *(Құс жастыққа жастанып),* саятшылыққа салып *(Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап)* аң аулап, әуелетіп әнге қосып (*Сайрайды бұлбұл әнін тамылжыта),* күн райын болжап *(Қарлығаш жер бауырлап ұшса, күн жауын шашынды болады),* ертегі қосып айту *(құстар арқылы жасалған ертегілер)* арқылы кешегіні бүгінге, бүгінгіне ертеңге жалғап, құс пен адам арасындағы байланыстың тілдегі құндақталған (түйілген) білімді (код) ашу арқылы этностың әлем туралы түсінігін тануға болады.

Дүние бейнесін тану дегеніміз адам баласы өзін қоршаған орта, он сегіз мың ғалам, ақиқат әлем туралы санадағы білімдер жиынтығын айтамыз. Мұндағы білімдер жиынтығы тілдік/тілдік емес білім, дүниелік білім, өмірлік білім, діни білім, кәсіптік білім, т.б. көптеген формаларға негізделеді. Білім формаларын адам баласы ақиқат өмірде пайдаланады. Дүние бейнесі дегенде қандайда бір реалиге негізделген ақиқат әлем деп те тануға болады. Ақиқат әлем бейнесі тіл арқылы таңбаланғандықтан, ақиқат әлемді дүниенің тілдік бейнесі деп те атауға болады. М.Планк дүниенің бейнесін екіге бөліп қарастырады:

1. Дүниенің практикалық бейнесі – адамның қоршаған орта туралы өз тәжірибесі арқылы жинаған білімі, әлемге деген өзіндік көзқарасы;

2. Дүниенің ғылыми бейнесі – өмірдің шынайы, яғни реальді бейнесі. Ол жалпы адамзаттың не жеке тұлғалардың ойлауынан тәуелсіз болады [1,48]. Дүние бейнесі әралуан құбылыстарға толы кеңістік. Ол жай ғана кеңістік емес, әр ғылым саласының зерттеу объектісіне тірек болған нысаналы кеңістік. Лингвистикалық тұрғыдан келгенде дүние бейнесі сөздер мен заттар әлемінен тұратын, тілдік кеңістік. Ақиқат әлемдегі кеңістік пен уақыт аралығындағы құбылыстар дүние моделін (ғалам бейнесі, ғаламның тілдік бейнесі, ғаламның мифологиялық бейнесі, ғаламның діни бейнесі, ғаламның паремеологиялық бейнесі, ғаламның ертегілік бейнесі, ғаламның концептуалды бейнесі, ғаламның ғылыми бейнесі, т.б.) түзеді. Мұндағы дүние моделінің барлығы тілмен тікелей байланыстағы фрагменттер (дүние үзіктері).

Дүниенің тілдік бейнесін танудың бір жолы концептілік құрамдас компоненттерменен, концептілік бірліктердің мазмұнын тарқату арқылы білуге болады. Дүниенің тілдік бейнесінің бір бөлшегін орнитологизмдер құрайтын болса, тілдегі орнитологизмдерге концептілік талдау жасау арқылы дүниенің тілдік бейнесі көрінеді. Бұл ойымыздың дәлелі ретінде профессор Н.Уәлидің: «Әрбір тіл дүниені өзінше жүйелеп бөледі, яғни оны концептуализациялаудың өзіне тән тәсілдері болады. Ақиқат дүниедегі заттарды, құбылыстарды, уақиғаларды белгілі бір концептіге топтастырады. Бұдан шығатын қорытынды: әрбір тілдің өзіне тән дүниенің бейнесі болады. Тілдік тұлға өзінің сөзінің мазмұнын осы тілдік бейнеге сәйкес ұйымдастыруы керек» деген пікірін басшылыққа алуға толықтай ғылыми негізі бар [2, 50].

Нәтижелер. Ұлт мәдениетіндегі дүниенің тілдік бейнесін жасауда орнитологизмдердің өзіндік орны бар. Қазақ тіліндегі құс атаулары лексика-фразеологиялық қабаттан орын алатын, этнографиялық және этнолингвистикалық мәнділігі жоғары, тұрмыстық мәдени материалдық өмірде қажеттілігі жоғары, рухани мәдениетте маңызы зор бірлік. Дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдердің концептілік сипатын көрсетуден бұрын, «Құстың» өзін жеке жалпы атау ретінде макроконцепт тұрғысынан қарастыру арқылы, жекелеген құстардың түрлерін концептілік аяда қарастыруға болады. Яғни, «концепт болатын лексикалық бірліктердің саны шектеулі, кез келген атау сөз, мысалы, одағай, модаль сөздер, еліктеуіштер концепт бола бермейді. Белгілі бір мәдениет үшін ақиқат дүниедегі ерекше мәні бар құбылыс қана концепт болуы мүмкін. Ондай құбылыс, уақиға, нәрсе, заттың тілде әр алуан атауы болады. Ол атаулар мақал-мәтелдердің, поэтикалық, прозалық мәтіннің тақырыбы болады. Мұндай атаулар өздерін тудырған мәтін, ситуация, білімнің символы, эмблемасы іспетті болып тұрады. Бұлар халықтың жадындағы мәдени дүниеліктер болып табылады» [2, 44].

Дүниенің тілдік бейнесіндегі «Құс» концептісі жалпылыққа ие категория. «Құс» концептісі жалпы адамзаттық және жеке ұлттық сипатқа ие. «Құс» концептісінің жалпы адамзаттық сипаты оның адам баласына ортақтығы. Жер үсті мен аспан астын мекен ететін құстар адам өмірі үшін биологиялық, физиологиялық, этнологиялық, зоологиялық тұрғыдан қажетті мақұлқат. Адам баласы құстарды ең алдымен зоологиялық тұрғыдан таниды. «Құстар – жылықанды омыртқалы жануарлар. Құс – дене тұрқы әртүрлі, мамықты, қанатты, ұшып жүріп тіршілік ететін, еті, жүні пайдалы жәндік. Сулы жерлерді, орман-тоғайды, далалықты, тау бөктерлерін мекендейтін жабайы және қолда ұстайтын асыранды түрлері бар. Жыл құстары көктем туа келіп ұя салады, жұмыртқалап балапан басады, қанаттанған соң қоңыр күзде, қыс түсе жылы жаққа қоныс аударады. Олардың қауырсындары жылуды сақтауға және ұшуға көмектеседі. Олар артқы екі аяқтарымен жүреді, ал алдыңғы аяқ-қолдары қанаттарға айналған. Құстардың барлығы жұмыртқа салады. Құстардың денелері жеңіл болғанымен, мықты және ұшуға ыңғайлы болады. Дегенмен ұшпайтын құстарда кездеседі. Құстар 2 класс тармағына: бір ғана отряды бар кесірткекұйрықтылар (жойылып кеткен) және 34 отрядқа бірігетін 9 мыңдай түрі (оның 28 отряды осы кезде де кездеседі) желпуіш құйрықтылар немесе нағыз құстар деп бөлінеді. Құстар Арктикадан Антрактика жағалауларына дейінгі барлық табиғи белдемелерде таралған» деген ғылыми энциклопедиялық анықтамаға ие [3].

Құстарды адам баласы материалдық және рухани тұрғыдан да өз қажеттілігіне жаратқан.

«Құс» концептісінің материалдық сипаты. Адам баласы құстың еті мен жұмыртқасын жеп, жүнін жастық еткен. Алайда кез келген құсты жемеген. Құсты адам баласы жеуге жарамды және жеуге жарамсыз, үй құстары және түз құстары деп бөліп қарастырған. Жеуге жарамды *құстарға кекілік, қырғауыл, бөдене, дуадақ, қаз, үйрек, ұлар,* т.б. және үй құстары *тауық, қаз, үйрек, күрке тауық* секілді санаулы түрлері ғана жатады. Жеуге жарамды құстардың етін, жұмыртқасын, жүнін адам баласы өзінің қажеттілігіне қарай тұтынған. *«Ұлар етін жедің бе, Ұлытауға шықтың ба?»* деген сөз өткен дәуірден бүгінге жеткен тілдік дерек. *«Жұмыртқаны жегенің, тауықты құрттым денің», «Жерде жатқан жұмыртқа, Аспанда ұшар құс болар», «Табақты үйдің тауығы – Қос жұмыртқа туады», «Түсі аппақ, Тысы қатты-ақ, Екі түрлі уызы, Жесең тәтті-ақ», «Айдалада ақ отау, Аузы мұрны жоқ отау»,* т.б. поэтикалық бірліктер құстың өндірістік, тұтынушылық сипатын көрсетеді.

Қазақ халқы құстардың жеуге жарамдысы мен жарамсызымен де, үй құстары мен түз құстарымен де тең дәрежедегі қатынаста болған. Қазақ халқының этномәдени кеңістігінде түз құстарына қатысты танымдық ақпараттар көп кездеседі. Қазақ халқы түз құстарын олардың табиғи ерекшеліктері, мекені, жеке қасиеті секілді сипаттарына қарай тани білген. Қанатты құстар жайлы қоғамдық-гуманитарлық бағыттар бойынша академик Ә.Марғұлан алғашқылардың бірі болып, еңбек жазып, кең көлемді мағлұмат берген болатын. Қазақ халқы түз құстарын тұяқты құстар және желбезін құстар деп екіге бөлген. Тұяқты құстар – жемтігін тұяғымен табады. Тұяқты құстар өз ішінен керексіз заттылар және қыран құстар деп те бөлінеді. Осылардың ішіндегі қыран құстар тобы этнос мәдениетіне етене жақын. Қазақ халқы қыран баптап, құс салып, аң аулап, саят құрып тіршілік еткен. Ертеректе этностың қыран баптап, құс салу күнделікті кәсібі, тіршілігінің тірегі болса, бұл күндері қыран баптау атадан балаға жалғасқан өнер ретінде мұра боп болған.

«Құс» концептісінің руханилық сипаты. Ұлт мәдениетінде құстарды материалдық тұрғыдан ғана тұтынбай, рухани әлеміндегі кеңістікте де пайдаланылған. Этностың рухани әлеміндегі құстарға қатысты танымдық ақпараттар өте көп кездеседі. Мәселен, құстарға қатысты аңыз-әңгімелер мен ертегілер *(Қарлығаш пен дәуіт, Алып қара құс – Самұрық, Бақыт құсы, т.б.),* халық әндері мен дәстүрлі әндер *(«Саядағы бұлбұл-ай»), «Ақ Сұңқар»), «Балапан қаз», «Бозторғай», «Бұлбұлым», т.б.),* құстарға қатысты паремаеологизмдер *(Қара құс қайырғанмен бүркіт болмас; Бүркіт қартайған соң тышқаншыл болады; Қыран құс қисық ұшып, түзу іледі; Сарала қаз көлін сағынар; Отансыз - адам, ормансыз – бұлбұл; Ұшқан құстың жолы жоқ, Өтірік сөздің түбі жоқ, т.б.),* құстарға қатысты фразеологизмдер *(Аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтатты; Аузымен құс тістеген; Адасқан құдай қайырылды; Биті торғайдай, мойны ырғайдай, т.б.),* құстарға қатысты көркем әдебиеттерде прозалық және поэзиялық шығармаларда *(Кенен Әзірбаевтың «Бозторғай», С.Сейфулшинің «Аққудың айырылуы», Т.Жароковтың «Торғай», М.Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда», Т.Әлімқұловтың «Көк қаршыға», Ш.Мұртазаның «Қырғи мен құладын», Ш.Айтматовтың «Ерте келген тырналар», Қ.Жұмаділовтің «Аққуды атпас болар», М.Шахановтың «Бөдене таланттар мен қажымұқандар», А.Сейдімбектің «Бүркіт», Е.Жақыпбековтің «Тазқара құстың тағдыры», С.Досановтың «Сыңсып ұшқан сыңар аққу», Ж.Нәжімеденовтің «Қос қоңыр қаз», Е.Раушановтың «Құстар мен періштелер», М.Рәштің «Көкек*

пен көкекшілдер», Т.Нұрмағанбетовтің «Ауған құстар», Н.Дәутаевтың «Қоңыр қаз», Т.Жексенбайдың «Қыран туралы хикаялар», Маралтайдың «Қарлығаш», Б.Сарыбайдың «Қараторғай» т.б.) кездеседі. «Құс» концептісі этностың рухани кеңістігінен үлкен орын алуы құстарды макроконцепт ретінде тануға мүмкіндік береді.

Қазақ мәдениетіндегі құстар этностың күнделікті тұрмыстық өмірімен де біте қайнасып кеткен. «Құс» концептісі этностың күнделікті салт-дәстүрлері мен ырым-тиымдарынан да өзіндік орын алады. Қазақ мәдениетіндегі сал-серілер мен жас балалардың бас киімдеріне үкі тағуы, адамды бөтен кісінің яки сырт көздің сұқ көзі мен суық сөзінен сақтау үшін қолданылған. Сондай-ақ, домбыра мен бесіктің басына, жүйрік аттың маңдайына, бүгінгі күндері көліктің ішіне үкінің қауырсынын тағу үрдісі күні бүгінге дейін ел ішінде сақталған. Бұл дегеніміз «Құс» концептісінің киелілік сакральдылық сипатқа ие болатындығын көрсетеді. Қазақ халқы үшін ең киелі саналатын заттар баскиім яки бөрік, домбыра мен бесік, жылқы жануарына үкілеп (қастерлеп) үкі тағуы, киенің де киесі барын көрсетеді. Қазақ халқы бас киімді белден биік ұстаған, домбыра мен бесікке орын босағадан емес, төрден тиген. «Ер қанаты – жылқы» деп санаған халық хас тұлпарды үлкен аламанға қосарды, бас бәйге үшін емес, жылқының амандығына бола үкі тағып дүбірге қосатын болған. Міне, бұлардың барлығында киелі құс үкінің қауырсынының қатысуы құстардың сакральды сипатқа ие екендігін білдіреді.

«Құс» концептісіндегі киелілік үкімен ғана шектелмеген. Киелі құстардың санатына «Аққу», «Қарлығаш», «Көгершін», т.б. секілді қанаттыларда өзіндік культтық сипатқа ие болады. Құстардың бойындағы киелілікті этнос мәдениеті белгілі бір наным-сеніммен, тарихи жағдаятпен, көзге көріне бермейтін биоэнергиямен, психофизиологиямен сабақтастықта қарастырған. А.Ж.Жақсылықовтың пікірінше: «Киелілік – магиялық жанрларда, құран мәтіндерінде, шақыруларда, жоралық өлеңдерде құдайлар аттарының, перілердің, адами емес одақтастардың, перілердің немесе табуда жанама айтылған құрылымдардың, жобалап айтудың, семантикалық негізі бар басқа да белгілердің қатысуы болып табылады. Сөз киелілігі адами емес күштермен рухани қарым-қатынас жасауды көздейді немесе мұндай қарым-қатынастың бар екендігін білдіреді» [4].

«Құс» концептісі адамның адамдық белгісінің формуласы саналатын дінде де өзіндік орны бар. Дінде адаммен қатар қанаттылардың да жаратылуының өзіндік діни астары бар. Діни тұрғыдан келгенде жанды мен жансыздың, тірі мен өлінің, адам мен табиғаттың, жер мен көктің, аң мен құстың жаратылысы өзара үйлесімділікке негізделетіндігін байқауға болады. Діндегі құстардың орны туралы мәселені қозғағанда дініміз Ислам, Пайғамбарымыз Мұхамед ғ.с. болғандықтан, әлемдік діндер тұрғысында емес, мұмылман дінінің аясында сөз өреміз. Мұсылман дінінде «Құс» концептісі жер үсті мен аспан астын мекен еткен Алла Тағаланың ерекше бір жаратылыстарының бірінен саналады. Хақ Тағаланың жаратқан жандыларының әрқайсысының ешкімде жоқ өзіне ғана тән ерекшеліктері бар болса, құстардың да сондай ұшып-қону қабілеті өздеріне ғана тән. «Құран Кәрімде «Құстар» туралы Нәхл сүресінің 79-аятында: «Олар аспан кеңістігінде Алланың әміріне, орнатқан заңдылықтарына толық бағынған күйде самғап ұшқан құстарға зер салып қарамай ма? Олардың сол кеңістікте Алладан басқа ешкім құлатпай ұстап тұрған жоқ. Әлбетте, осының өзінде иман ететін қауым үшін көптеген белгілер, дәлелдер бар» делінеді. Құранда: «Төбелерінде қаз-қатар тізіліп, қанат қағып, ұшқан құстарға зер салып қарамай ма? Оларды әуеде Рахманнан басқа ешкім ұстап тұрған жоқ. Күмәнсіз, Ол барлық нәрсені толық көріп тұрады» дейді. Сондай-ақ, Құранда: «Біз расында да, Дәуітке өз тарапымыздан артықшылық бердік. Сөйттікте: «Уа, таулар, онымен бірге Алланы («Сен – мінсізсің, кемшілік атаулыдан адасың, серігі жоқ жалғыз Құдайсың», – деп, өз тілдеріңмен) ұлықтаңдар», – дедік, құстарға да соны бұйырдық…» деген аяттан Дәуіт пайғамбармен бірге таулар мен құстардың жарыса зікір еткенін көреміз. Алла Тағаланың ақылсыз аң-құстары кей сәттерде ақылды адамдарға өнеге болады. сол себепті де болса керек пайғамбарымыз ешкімге алақан жаймай, Аллаға тәуекел етіп, өз еңбегін сауған жандарға құстарды мысал етіп: «Егер сендер Аллаға шынайы тәуекел еткендеріңде құстарды рызықтандырғандай ризықтандыратын еді. Олар таңсәріден аштан аш ұшып шығады да, кешке бөтекесін жемге толтырып қайтады» дейді.

Құранда кездесетін құстың бірі – Қарға. Қарға туралы Құранда: «Адам Атаның Абыл (Һабил) мен Қабыл атты екі ұлы болған екен. Абылдың ақжүректілігі мен жайсаң жанына және де басқа да артықшылықтарына іштарлықпен қараған Қабыл одан қалай құтылудың жолын қарастыра бастады. Ақыры қызғанышы шегіне жетті де, Ібілістің кеңесіне жүгінген Қабыл Абылдың басын таспен езіп өлтіреді. Бұдан соң бауырының мәйітін қайда қоярын білмей әбден састы. Бұрын-соңды мұндай жағдайды басынан өткермеген ол мәйітті ұзақ уақыт жерлемей сақтап жүрді. Күндердің бір күні бір

қарғаның жерді тұмсығымен шұқып қазып, әлденені көміп жатқанын таңдана қарап тұрады да: «Әттеген-ай, осы бір қарға құрлы бола алмаған екенмін ғой», - деп өкініштен өзегі өрттей жанды. Қарғадан көргенін жасаған ол жерді қазып, бауырының денесін жер қойнына тапсырады. Содан бері адамзат тарихындағы алғашқы өлім дәмін татқан кісі – Абыл болып есептеледі. Ал, адам баласының мәйітті жерлеуді үйренуіне дәнекер болған құс – қарға» [5]. Жалпы «Құс» концептісімен қатар жекелеген құстардың дінде өзіндік орны бар. Яғни, өмірдегі жанды мен жансыздың бәрі Алла Тағаланың назарынан тысқары емес екендігін көруге болады.

Талқылау.«Құс» концептісінің ғылыми орнитологиялық байламы. Құстар туралы ғылыми байламды «Орнитология» атты құстар әлемін арнайы зерттейтін зоология ғылымының бір саласы бар. Құстар туралы орнитологиялық ғылыми сөзді Б.Е.Есжанов, С.С.Көбегенова, С.Т.Нұртазин атты орнитолог мамандардың «Орнитология» атты оқулықтарында: «Құстардың арғы-тегі ертедегі мезозой рептилиялары болған деуге болады. Ең алғаш олар артқы аяқтарымен жүгірген құрлық жануарлары болған. Алдыңғы аяқтары қармалауыш қызмет атқарған. Кейіннен олар ағашта өрмелеп тіршілік етуге көшкен. Секектеп қозғалу нәтижесінде, кейіннен қабыршақтарының ұзаруы әрі бірігуіне байланысты, қалықтап ұшу қабілеті дами бастады. Бұтақтан бұтаққа, ағаштан ағашқа секіріп қалықтау қабілеті пайда болды. Осындай қабілеттің дамуы ұшудың қалыптасуына алып келді. Құстардың алғашқы мекені орман болған. Оған дәлел қазіргі құстардың түр саны және экологиялық топтарының алуан түрлілігі орманды жерлерде көп. Ұшуға бейімделуімен бір мезгілде дене құрылысының көптеген белгілері жетіле бастады, ал қауырсын жабынының пайда болуы гомойотермділік үшін маңызды алғышарт болып табылады» деген анықтама берілген [6,31].

Дүниенің тілдік бейнесіндегі «Құс» концептісінің философиялық мәні. Құс – табиғаттың биологиялық жанды бір бөлшегі. Құстарда биологиялық жағынан туу, өсу, өну, көбею, ұрпақ өрбіту, ауру, өлу секілді физиологиялық сипатқа ие. Құстардың тіршілігі, өмір үшін күресі адам өміріне ұқсас. Сондықтан да адам баласы өз өмірінің бейнесін құстардың әрекеттерімен сабақтастырып беруі дүниенің тілдік бейнесін құстар арқылы суреттеуден туындайды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдердің концептілік мәні – жоғарыда көрсетілген «Құс» концептісінің жалпы адамзат дүниетанымы мен этнос дүниетанымында материалдық, рухани, биологиялық, аксиологиялық, теологиялық, философиялық, мәденитанымдық мәнділікке ие. Құстар – табиғат пен адамның арасындағы дәнекер, яки елшілік қызметінің жаршысы секілді сипатқа ие. Дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдердің концептілік мәні мынадай танымдық құрылымдардан тұрады:

- Орнитологизмдер табиғаттағы тепе-теңдіктің жаршысы, биологиялық тіршілік иесі;
- Орнитологизмдер материалдық мәнділікке ие адамзат баласының қажеттілігін өтейтін табиғат сыйы;
- Орнитологизмдер этностың рухани кеңістігіндегі көркем-эстетикалық, тілдік поэтикалық, ғұрыптық этникалық, діни танымдық, т.б. рухани құндылықтарының тірегі;
- Орнитологизмдер табиғаттың байлығы, адамның қамқорлығына зәру, табиғат пен адам арасындағы табиғи теңгерімнің көрсеткіші;
- Орнитологизмдер дүние бейнесінің бір бөлшегін құрайтын, дүниенің тілдік бейнесінің құрамдас комоненті;
- Орнитологизмдер этнос мәдениетіндегі адам характерін бейнелеу мен образын ашуда қолданылатын аллегориялық кейіпкер;
- Орнитологизмдер символдық мәнге ие адам дүниетанымындағы танымдық әлемінің көрсеткіші.

Сонымен дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдердің концептілік мәні – «адам-табиғат-құс» аралығындағы дүние бейнесін тануға, сол арқылы әлем бейнесіндегі орнитологизмдердің орнын көрсетуге болады. Этнос дүниетанымын көрсетуде орнитологизмдердің орны ерекше. Дүние бейнесін тану процесі жалпыадамзаттық сипатта болғанымен, этностың орнитологизмдер туралы концептуалды әлемі, тіл иесі этностың дүниетанымына байланысты ақиқат әлемде әркелкі бейнеленеді. Дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдер тұрмыстық, материалдық, шаруашылық, рухани, эстетикалық, поэтикалық, т.б. қажеттіліктерді өтеумен бірге қоғамның әлеуметтік бейнесін көрсететін, аллегориялық яки эстетикалық т.б. қызмет атқаратын болса, оған қатысты салт-дәстүрлер, наным-сенімдер, тыйымдар, аңыз-әңгімелер, поэтикалық образды сөздер, көркем поэтикалық мәтіндер адам баласының ұлттық таным көкжиегін кеңейтіп, адамгершілікке, табиғатты аялауға, гуманизмге, т.б. баулыйды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Планк М. Единство физической картины мира. – М., 1966. 203 -с.

2 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Дисс... филол. ғыл. док., -Алматы, 2007, -326 б.

3 https://kk.wikipedia.org/

4 Жаксылыков А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис. Алматы "Қазақ университеті", 1999. -422 с.

5 Құстар жайлы құранда айтылған қызықты деректер // https://stan.kz/

6 Есжанов Б.Е., Көбегенова С.С., Нұртазин С.Т. Орнитология: Оқулық. – Алматы: «Дәуір», 2011. – 272 б.

ҒТАХР 16.01.11

Жылқыбай Г. Қ ., [1] Абдукамалова Э.С. [2]

[1] Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
[2] Қазақстан республикасы Қарулы күштері Әскери-тарихи музейі, Қазақстан, Астана

СЕПТЕУЛІК ШЫЛАУЛАРДЫҢ АРМЯН ЖАЗУЛЫ ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа

Түркі тілдерінің, әсіресе қыпшақ тілдерінің тобына жататын қазақ тілі тәрізді тілдердің тарихын танып біліп зерттеу үшін олардың тарихи-салыстырмалы грамматикасы, әр тілдің өзіне тән тарихи грамматикасын жазуда ескі қыпшақ тілдерінің жазба ескерткіштері материалдары негізінде зерттеу жұмыстарын жүргізудің маңызы зор. Басқа сөз таптарының мәселелеріне байланысты қалыптасқан тұрақты теорияларға шылау сөз табының ие болуы қазақ тіл білімі, қала берді түркология үшін аса маңызды, әрі өзекті мәселелердің бірі саналады. Қазіргі қазақ тілінде шылау сөз табы аз зерттелінгені анық. Шылау сөздердің қалыптасу, даму тарихын зерттеп-зерделеуде орта ғасыр жазба ескерткіштерінің, оның ішінде армян жазуымен жеткен қыпшақ тіліндегі жазба мұралардың да орны айрықша. Осындай тарихи жазба ескерткіш материалдарына сүйене отырып, шылау сөздердің ерекшеліктерін айқындау мақала тақырыбының өзектілігін танытады.

Түйін сөздер: септеулік шылаулар, түркі тілдері, шылаулардың ерекшеліктері, жазба ескерткіштері, қыпшақ тілдері

Zhylkybay G.,[1] Abdukamalova E. [2]

[1] Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
[2] Military-Historical Museum of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Astana

THE USE OF THE POSTPOSTIONS ON ARMENIAN WRITTEN MONUMENTS

Abstract

Possessing stable theories developed in connection with the problems of other parts of speech, postpositions are one of the most important and urgent problems for Kazakh linguistics, and in Turkology. To study the history of Turkic languages, especially such languages as Kazakh, which belongs to the group of Kipchak languages, it is important to conduct research based on the materials of historical and comparative grammar, written monuments of outdated Kipchak languages in writing a specific historical grammar of each language. Currently, the conjunctions are little studied in the Kazakh language. Written monuments of the middle ages, including written heritage in the Kipchak language that came down with the Armenian script, occupy a special place in the study of the history of the formation and development of word

combinations. The relevance of the topic of the article lies in the determination of the features of conjunctions on the materials of such historical records.

Keywords: postpositions, Turkic languages, peculiarities of conjunctions, written monuments, Kipchak languages

Жылкыбай Г.К.,[1] Абдукамалова Э.С. [2]

[1] Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г.Туркестан, Казахстан
[2] Военно-исторический музей Вооруженных Сил Республики Казахстан, Казахстан, Астана

ПРИМЕНЕНИЕ ПОСЛЕЛОГОВ В ПАМЯТНИКАХ АРМЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Аннотация

Для изучения исторического развития тюркских языков, особенно таких, как казахский, относящийся к группе кыпчакских языков, особое значение имеет проведение исследования историко-сравнительной грамматики каждого отдельного языка, а также изучение материалов письменных памятников древнекипчакского языка. Как известно, в настоящее время в казахском языке недостаточно изучены послелоги. Послелоги являются одной из важнейших и актуальных проблем как в казахском языкознании, так и в тюркологии. В изучении истории образования, развития слов послелогов особое место занимают письменные памятники средневековья, в том числе и памятники армянской письменности, на основе которых развивался кипчакский язык. Выявление особенностей исторического развития послелогов на основе материалов письменных памятников определяет актуальность данной статьи.

Ключевые слова: послелоги, тюркские языки, особенности послелогов, письменные памятники, кипчакские языки

Кіріспе. Қазіргі қазақ тіліндегі септеуліктер сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді бірін екіншісіне бағындыра, яғни сабақтастыра байланыстырып өзінің алдында тұрған толық мағыналы сөздердің белгілі бір тұлғада тұруын талап етіп, әр түрлі грамматикалық, мезгілдік, мекендік, мақсаттық қатынастарды білдіреді.

В.А.Исенгалиева өзінің зерттеу еңбектерінде шылау сөздердің зерттелуіне тоқталып өтеді: «Вопрос о служебных именах и послелогах также находит свое отражение в грамматиках языков тюркской семьи современных лингвистов (Н. П. Дыренковой, Н. К. Дмитриева, И. А. Батманова, Н.А. Баскакова, А. Н. Кононова и др.) В грамматиках Н.П.Дыренковой имеется эволюция взглядов автора в вопросе трактовки послелогов и служебных имен.

Профессор Н.А. Баскаков в своей грамматике каракалпакского языка также дат подробное исследование категории послелогов и служебных имен, причем служебные имена он включает в категорию послелогов. Послелоги Н.А. Баскаковым определяются так: «Послелоги – одна из служебных частей речи, выражающая определительные и главным образом объектно - предикатные синтаксические отношения членов предложения [1].

Қазақ тілінде «тура» сөзі тәуелдеулі шығыс септік формасында да қолданылады, бірақ ол өз алдына бір сөз септеулік шылау болып есептеледі.

«Тура» сөзінің бұндай екі жақтылық қызметі басқа тілдерде де кездеседі. Мысалы, В.В. Решетов: «Өзбек тілінде аралық топтағы сөздердің бар, жоқ екендігі туралы пікір айтпаса да «туғри» сөзін әрі «послелоги имена» әрі «собственно послелоги» деген тарауда да сөз етеді.

А.Н.Кононов болса, **«туғри»** сөзінің **«туғрисида», «туғрисига»** формасында қолданылатындығын екеуінің кеңістік мағынасы барлығын сонымен бірге «туғрисида» сөзі басқа мағына беретіндігін де ескерткен [2,68].

Әдістеме. Септеуліктердің есім мен етістікті сөз тіркестерін құрауы туралы айтар болсақ, Р.Әміровке сүйенсек: «Септеуліктер зат есім, есімше сөздерге жалғасып, оларды етістікпен тіркестіреді» дейді жалпылама. Басқаша айтсақ, септік жалғаулы сөзбен тіркесетін етістіктердің көбіне септеуліктерге мұқтаждығы туады. Мұның өзі жоғарыдағы анықта-малардан көретініміздей, септеуліктердің жеке тұрғанда мағынасы солғын саналса да, атаушы сөздерменен келген жағдайда

мезгілдік, мекендік, себептік, мақсаттық, сын-сапалық, салыстырмалылық, теңестіру, қарсылықты, ортақтық, біргелік сияқты мағыналарды тудыратын қасиеті болатынын көрсетеді. Сондықтан да, түркі тілдерінің бірі қазақ тіліндегі септеулік шылаулар туралы синтаксис саласының білгірі Т.Сайрамбаев «Жалпы септеулік шылаулардың ролі біркелкі, яғни өзі қатысты сөздің мағынасын толықтырушы деген орынды» деп есептейді.

Осы жағынан да түркі тілдерінің көптеген грамматикаларында септеуліктердің атаушы мағынамен тіркескенде беретін мағыналарына орай әр түрлі топтарға бөледі. Айталық, түрік тілінің маманы Мухаррем Ергиннің жіктеуінде септеуліктердің қызметі жағынан мынадай түрлері бар:

1) Васыта вэ бэрабэрлик эдатлары (құралдық және біргелікті білдіретін септеуліктер);
2) Сэбэп эдатлары (себепті білдіретін септеуліктер);
3) Бэнзэлик эдатлары (теңеу септеуліктері);
4) Башкалык эдатлары (басқалықты, тән еместікті) білдіретін септеуліктер);
5) Микдар эдатлары (өлшемді білдіретін септеуліктер);
6) Заман эдатлары (мезгілді білдіретін септеуліктер);
7) Йэр вэ йөн эдатлары (мекен және бағыт-бағдарды білдіретін септеуліктер);
8) Сон чэким эдатлары гиби кулланылан исимелэр (септеулік секілді қолданылатын сөздер).

Ал түркімен ғалымдары 7 топқа бөледі:

1) Себеп хем максат билдирйәнлер (себеп және мақсат білдіретіндер);
2) Деңешдирме билдирйәнлер (салыстыру білдіретіндер);
3) Меңзедилмеги билдирйәнлер (теңеу мақсатында қолданылатындар);
4) Угур билдирйәнлер (бағыт білдіретіндер);
5) Дегишлилик билдирйәнлер (байланыстылық білдіретіндер);
6) Вагт ве довамлылык билдирйәнлер (мезгіл және жалғасуды білдіретіндер);
7) Билеликделиги билдирйәнлер (біргелік, ортақтық білдіретіндер);

Нәтижелер. Мұның айналасында да қазақ тілінде де біршама пікір-тұжырымдар, жіктеулер жетерліктей. Септеуліктерді *демеулер* деген терминмен атауды жөн санаған М.Балақаев қазақ тілінің сөз тіркестері мен жай сөйлем синтаксисіне арнаған еңбегінде «Демеулер қатысты етістікті сөз тіркестері әр түрлі мағыналдық қатынаста жұмсалады. Олардың бастылары мыналар» деп, септеуліктерді көлемдік, мезгілдік, мақсаттық деген үш мағыналық ерекшеліктерін көрсетеді, кейбір ғалымдардың белгілі бір септік жалғауларын меңгеретін септеуліктердің мағыналарына орай ажырату тәсілі де кездеседі [3,60]

Құралдық септік қосымшасы ежелгі жазбаларда ғана емес XIII-XIV ғ. қыпшақ жазбаларында да «біле» шылауымен жарыса жиі қолданылған.

Әрине, бұл екеуінің арасында, ескі жазбаларға қарағанда, қолданыс ерекшелігі тұрғысынан бір кезгі шектеушілік бірте-бірте жойыла бастағаны да байқалады. Кейде құралдық септік пен «біле(бірле)» шылауының бірінің орнына екіншісінің ауысып қолданылуы және ондай қолданыстың негізделмеуі соны дәлелдейді. Ал, XVI ғасырдағы половец жазбаларында, сол жазбаларды зерттеушілердің көрсетуіне қарағанда, құралдық септік атымен кездеспейді. Комитатив мәні түгелдей «біле» шылауына ауысқан. Сөйтіп, грамматикалық өз активтігін жоғалтады да, оның қызметі мен мәні шылауға ауысады. XVI ғасырдағы половец жазбаларының тілін зерттеуші Э.В.Севортян сингармонизм заңдылығының кей жағдайда сақталмауын, сондай-ақ барыс, жатыс септік жалғауларының бірінің орнына екіншісінің ауысып қолданылуын т.б. ерекшеліктерді көрсете келіп, бұлардың барлығы половец документтері тілінің біркелкі болмағандығының дәлелі деп түйеді. Қыпшақ жазбаларының өз ішінде де белгілі бір категориялардың берілу тәсілдері тұрғысынан бірізділік жоқ. Егер қыпшақ деген атпен бірнеше тайпалардың бірлестігі аталғанын еске алсақ, тілдік ауытқулардың болу фактісін түсінуге де болады. Құралдық септік жалғауымен «біле» шылауының қолданысын да сондай ауытқулардың бірі деп қарауға болар еді. Екінші жағынан, ежелгі мұралардың (V -VII ғ.ғ. XI - XIV ғ.ғ.) тілінде бұл екі тәсілдің жарыспалы қолданылу фактісін бетке ұстасақ, онда бір ғана грамматикалық қызмет пен мәннің екі түрлі тәсілі арқылы берілуі деп қарау керек болады. Тілдің дамуы барысында болатын экономия заңдылығы да осындай реттерде көрінеді. Сол заңдылықтың нәтижесінде құралдық септік жалғауы XV ғасырда-ақ көмектес септіктің осы тұлғасымен бірге, көне түркі жазбаларының тілінде бірлестік, құралдық мәнде «бірле» сөзі де қолданыс тапқан. – «Бу йірде олурып, табғач будун бірле түзелтім – Бұл жерде отырып, табғач халқымен жақындастым». (М.Қ.) –да мезгіл мәнінде «бірле» шылауын тұлғасымен жарыса қолданылуы кездеседі. – «Түн-күн біле севнелім» - күнімен, түнімен шаттанайық. Алайда, V-VIII

ғасыр жазбаларында «бірле» шылауы мекен - орын, іс-әрекеттің жүріп өткен жолын, пунктін білдіру мәнінде қолданылуы байқалмайды. Соған қарағанда, -ын тұлғасы мен бірле шылауының синонимдігі тек қана құралдық, бірлестік мәндерін білдіруде ғана болған. «Бірле» шылауы осы тұлғада V- VIII ғасыр жазбаларында кездеседі. Ол жазбаларда бұл шылаудың басқа варианты жоқ. Ал, М.Қашқари сөздігінде екі вариант та **«бірле, біле»** түрінде жазылған. Алтын Орда дәуіріне жататын «Гүлістан», «Мухаббатнама» тілдерінде бұл шылау **«бірле, біле, білен»** түрінде кездессе, «Кодекс Куманикусте», хандар жарлықтарында «біле» түрінде ғана қолданылған. Бұған қарағанда, «бірле» шылауының құрамындағы *-р* түсіп қалуы сол XI ғасырға дейін-ақ болса керек. XI ғасырдың өзінде-ақ бұл шылаудың екі түрлі айтылғанын Махмуд Қашқаридың мына ескертпесінен байқауға болады. «Бірле, біле» - Ол менің бірле ерді – Ол менімен бірге еді [4,169].

Талқылау. Сонымен, көне түркі жазба ескеркіштеріндегі септеулік шылауларға тоқталып өтейік. Септеулік шылаулардың дербес мағынасы болмайды, белгілі бір септік жалғаудағы (атау, ілік, барыс, жатыс, шығыс, көмектес) сөздермен әр уақыт «бірле» тіркесте келеді. Олар:

«бірле» (- мен, - бен, - пен).

Ізгіл будун бірле сүңісдіміз. (Ізгіл халқымен соғыстық).

Інім Күлтегін бірле, екі шад бірле. (Інім Күлтегінмен бірге, екі уәзірмен бірге).

Қадазда оғуз бірле сүңңісдіміз. (Қадазда оғызбен соғыстық).

«үчүн» - үшін.

Теңрі күч бертік үчүн. (Тәңірі күш бергені үшін).

Түрк будун үчүн түн ұдымадым. (Түрік халқы үшін түн ұйықтамадым).

«үзе» - үстіне.

Түрк оғуз беглері, будуны есідің, үзе кәк теңрі басмасар, асра иір тілінмесер. (Түркі оғыз бектері, халқы, есіті, жоғарыда (үстінде) тәңірі баспаса, төменде жер жарылмаса).

Үзе көк теңрі, асра йағыз йер қылындуқта екін ара кісі оғлы қылынмыс. (Көк үстінде тәңрі, төменде қара жер жаралғанда, екі арада адам баласы жаралды).

«Тегі» - дейін, - шейін.

Темір қапығқа тегі сүледіміз. (Темір қақпаға дейін соғыстық).

«Тапа» - бағыт, солай қарай.

Иырғару оғуз будун тапа, біргеру табған тапа улуғ сүңүш сүңішдім (Түстікке оғыз халқына қарай, ілгері қытан, татабы халқына қарай, бері табғашқа қарай үлкен соғыс жасадық).

«отрү» - содан соң.

Анта отрү оғуз қапын келті. (содан соң ол жерге оғыздың көпшілігі келді).

«Сайу»- сайын.

Йер сайу бардығ. (Жер сайын бардық).

«Кісре, кесре» - одан кейін.

Анта кісре қара түргес будун йағы болмыш. (Одан кейін қара түргеш халқы жау болды).

Анта кісре қаныш қаған учды. (Одан кейін әкем қаған өлді).

«Ара» - екі ара.

Үзе көк теңрі, асра йағыз йер қылындуқта екін ара кісі оғлы қылынмыс (Көкте тәңрі, төменде қара жер жаралғанда, екі арада адам баласы жаралды).

Егер V-VIII ғасыр ескерткіштерінде көмектес септік мәнін «бірле» шылау сөзі берген болса, кейінгі дәуір ескерткіштерінде осы шылау «бірлен, білен» түрінде кездесіп отырады. Соңғы вариант сол күйінде қазіргі түркі тілдерінің көбінде бар. О бастағы «бірле» сөзінің құрамындағы «р» дыбысының түсіп қалуы түркі тілдерінің тарихына жат құбылыс емес. Ал қазақ тілінің жергілікті говорларында көмектес септік жалғауының - мынан (-пынан) түрі кездеседі. Сөз басындағы м~б сәйкестігі түркі тілдер тарихында ескіден белгілі, қазір де бар құбылыс. Сөйтіп көмектес септік жалғауы «-мен» -нің о бастағы генезисі «бірле» шылауы екені еш күмән туғызбайды [5,115].

М.Томановтың мынадай ойымен толықтыра түссек: «Біле» шылауының қолданысынан осы күнгі көмектес септік беретін мән-мағынаның бәрі бірдей табылмайды. Көне түркі тілінде қазіргі көмектес септік мағыналары үш түрлі тұлға арқылы: - ын және бірле шылауы, - лы тұлғасы арқылы берілгенін байқауға болады. Тілдің тарихи даму процесінде - ын қолданылудан шығып қалған, -лы азын-аулақ фразалық тіркестер құрамында ғана айтылатын өнімсіз қосымша есебінде сақталғанмен, өзінің бұрынғы грамматикалық мәнінен айрылып, лексикализацияланған. Мұның барлығы энклитикалық қолданыс нәтижесінде пайда болған -мен жалғауының грамматикалық мәнінің, қолданылу сферасының кеңеюіне алып келді» [6,203-204]

Орта ғасыр ескерткіштері тілінде көмектес септігі жалғауының (немесе «бірле» шылауының) ілік септігінен соң келуі тек жіктеу есімдіктерінің септелуінде болатын құбылыс. Дегенмен, бұл шылаудың атау септігінде де тұрған жіктеу есімдіктерімен тіркесе айтылатындығын атап өткеніміз жөн: «Мен сізлер бірле мен не кім фіравы сезлеше еші турмен».

Послелог ucun «для, ради» др. -тюрк., кирг., кбалк., кар., аз., уйг., шор., ucun туркм., uci:n. ног., usin ккалп. и другие древнетюркские языки как правило связывают с uc «конец, цель, причина» считая его именем в инстр. падеже или отглагольным именем (Севортян 1974, 642-643). М.Рясянен производит ucun, icun от ic «нутро» вслед за О.Бётлингком без каких-либо комментариев по поводу фонетической эволюции и морфемного состава. В туркменских диалектах наряду с отмеченными Э.В. Севортяном имеются «ucri, ucri:n, ucuru:n».

Послелог bilen, birlen «с вместе сң является общетюркским. Уже в древнетюркских памятниках отмечены такие его варианты, как birla, bila и bilan. А.Габэн полагает, что birla и birlan – производные (конвербы) от глагола biril – «объединятся», К.Брокельман усматривает в irla числительное bir – ile (послелог), a birlan еще аффикс инструментального падежа. Bile параллельная форма к birle, видимо, возникла из birle. Г.Рамстедт считает, что birla<bir+ra, где bir «один», a ra – окончание. В. Котвич рассматривает –le/,len в bile/ bilen как суффикс комитатива, a bi считает местоименным корнем, который в результате народной этимологии позднее смешался с bir «один» [7,496].

Ал енді орта ғасыр ескерткіштеріне жататын Ахмет Игүнекидің «ћибат - ул – хақайық» (XII ғ.) ескерткішінде көмектес септігінің мағынасын негізінен **«била», «бирла»** септеулік шылауы береді.

«ер била» - ермен.

«Тил била» - тілмен.

«Кедим била» - киіммен. [2,122]

М.Қашқаридің «Дивану – лұғат ит түрк» ескерткішінде септеулік шылаулар былай берілген:

«ұндүн» - алдын.

Ол меңдән ұндүн барды (Ол менен алдын барды).

«Білэ» - бірге.

Түн – күн білэ севінәлім (Түн – күн бірге сүйінелік).

«Бірлэ»- бірге.

Ол менің бірлә нең тіләшді (Ол менімен бірге зат сұрасты).

Бін қарға бірлә қыш келмәс. (Бір қарғамен бірге қас келмес).

Ол менің бірлә сувға чомушды. (Ол менімен бірге суға сүңгісті). [8,25]

Ж.Баласағұнның «Құтадғу біліг» ескерткішінде:

«Бирла» - бірге.

Чын ћакимларының амсаллары бирла йарамыш. (Шын ғалымдардың мысалдары бірге жаратылған).

«Біле» - менен.

Йаратмыш ағырлығ білгін ер біле
Қалы кім шүкр ол қанағат тіле.
(Жаратқан қымбат біліктерменен
Егер кім шүкір етсе, ол қанағат тіле)
Елін етті, түзді, байуду будун
Бөрі қой біле сувлады ол Ұдүн.
(Елін қарады, түзеді, байыды халық
Бөрі мен қой су ішті ол заман). [9,26]

«***Ат – тухфа***» ескерткішінде септеулік шылаулар былай берілген:

«Бари, бурун, сонра» - бері, бұрын, соңында.

Мунча йылдан бари. (Мұнша жылдан бері).

Би сиздан сонра катти. (Бек сізден соң кетті).

Мандан бурун калди. (Ол менен бұрын келді).

«Арт» - артында.

Артында би турмуштур. (Сенің артыңда би).

«-Тақы / - дақы / - дағы» демеуліктері үстеу және жалғаулық шылаулар сияқты қолданылады.

- Усман тақы қолды.
- Халифа тақы жаваб айды.

«Дақы». Мұндай фонетикалық вариантар «Қисаси Рабғузи» тілінде ғана кездеседі.

- Бизим дақы қарындашымыз турур.

-Ибрахим дақы он қой кәлтурсун.

«Дағы» демеулігі негізінен «***Гүлістан-бит-түрки»*** және **«*Қисаси Рабғузи*де»** жиірек қолданылады.

- Малик дағы Йусуф сөзин қабул қылды.

- Аввал майданға Султанның ул қысқа бойлу оғлы кирди дағы наьра уруб бу байтны оқыды.

.«Йэмє»

- Улар тақы йэмє эьтиќ / қад бирлә отун салур эдилэр.

- Окуш тағат қылмақ, кәрок азық йәмє көп алмак кәрәк .[9,71-74]

Қыпшақ ескерткіштерінің тілінде кездесетін септеулік шылаулар мыналар:

«**Bila»- бірге / мен, бен, пен /**

Sukurlumen Teŋriga: siziŋ barcaŋiz ucun artiч tillar bila sxzlarmen.

Шүкірлімін тәңірге: сіздер барлығынан тіл мен сөз үшін артықсыздар.

Egar ki til bila belgirtmasaŋiz sxzni, nicik aŋlangai sxz.

Егер де тіл мен сөзді түсіндірмесеңіз, неге түсіндірілген сөз.

«Ucun» - үшін

Sukurlumen Teŋriga: siziŋ barcaŋiz ucun artiч tillar bila sxzlarmen.

Шүкірлімін тәңірге: сіздер барлығынан тіл мен сөз үшін артықсыздар.

Zera aniŋ ucun Krisdos ta xldi da tirildi, ki xlularga da tirilarga da teŋ buyruч etkay.

Өйткені оның үшін Христос та өлді де тірілді, сондықтан өлілерге де тірілерге де тең бұйрық етеді.

«Diyin»- дейін, шейін

Diyin egar emisli terarni tusnaчta bolganda kessalar ya cetanlarin kuydurgaylar egar bolsa aniŋ bilmaчi bila ya erki bila, kim ki turar tusnaчni, ziyan aniŋdir.

Егер жеміс ағаштарын шауып немесе өртейтін

Dugul soŋryuga ocaslarnir Biy da dugul meŋlik saчlar xcnu.

«Soŋra» - соңында т.б.

Soŋra bir neca kundan soŋra Xantemir mirza 50000 tatar bila ketti сач Zamosca tibina da Lublin tibina da asira kxp zarar etip, kuvdurup, buzup, da чaytti kxp yasir bila 15 kundan soŋra.

Соңында бірнеше күн өткен соң Хантемір мырза 50000 татармен Замостье және Люблинге қарай жүрді, оларға үлкен зиян келтірді, өртеді және аймақты бұзып, қомақты соң келді. [9,1083]

Қазіргі қазақ тілінде шылаулар:

«дейін, дейінгі» «Құсты Арал» саяхаты менің сол күнге дейінгі өмірімдегі елеулі бір белесім еді.

Бұл күнге дейін салт жүретін Игілік енді пәуескеге мінуді лайық көріпті.

Ірбіт, Омбы, Том, Қызылжар, Селебеге дейін барып қалған.

«үшін» Солардың әр алуан сыбыр-жыбырын біліп отыру үшін, Құнанбай өзіне қараған елдің біразын сол елдің арасына таман кірістіріп жіберу керек.

«соң» Ғазиз біраз жүрген соң, мына көшелер таныс бола бастады.

«шейін» Жүргіншілер әбден көзден таса болғанға шейін, бұлар арттарынан қарап тұрды.

«жайлы» Брилев бәрімізді жинап, сап алдында сынаудың қорытындысы жайлы қысқаша талдау жасады.

«туралы» Сұраудан сұрау туып, Шәрипа өкшелеп отырып артель туралы бірсыпыра нәрсені біліп алды.

«бері, бірге» Мына хабар шыққаннан бері, өзінен шоши бастады. 1936 жылы Қиыр Шығысқа менімен бірге бір қазақ жігіті барды.

Барыс септікті сөзбен тіркесетін септеуліктер есім сөздерге, есімшелерге, үстеулерге тіркесіп, мезгіл- мекендік, шектік мағына үстейді.

«Дейін, шейін» септеуліктері зат есімдерге, сан есімдерге, есімшелерге тіркеседі. Мысалы, Рақымбайға шейін, күн шартылдап жай түскеннің артындағыдай күн құбылып, есеңгіреп қалған тәрізді.

«Қарай, таман» септеуліктері зат есімдерге, есімдіктерге, үстеу сөздерге тіркесіп, мекендік, мезгілдік қатынасты білдіреді. Мысалы, Назыкеш ұзай берген соңғы бір көшке қарай шауып кетті. Ұзақ Ақбейіттегі жиыннан қайтып Таңбалы тастағы өз ауылына таман келгенде…

«Салым, тарта, жуық, таяу» септеуліктері зат есімдер мен сан есімдерге тіркесіп, мезгілдік қатынас білдіреді. Мысалы, Мың жарым, екі мыңға тарта жылқысы бар. Ушаковтың отызға тарта қазақ зерттеушілері бар.

Шығыс септігіндегі сөзбен тіркесетін септеуліктер зат есім, есімдікпен, өткен шақ есімшемен тіркесіп, оларға мезгілдік, мекендік мағына үстейді.

«Гөрі» септеулігі зат есім, есімдікпен заттанған сөздермен, -ған, -ген тұлғалы өткен шақ есімшемен тіркесіп, талғау, таңдау мағынасында қолданылады. Мысалы, Жас жігіт бұдан гөрі де қаталырақ кетуге Игіліктен бата лмады.

«Бері» септеулігі зат есім, есімдік, есімшемен тіркесіп, мезгілдің басталу шағын, шегін білдіреді. Мысалы, «Көктеректің бауырында көп жылдардан бері өмір сүрген жансыз ауыл бірден өзгеріп, қайнап сала берді. Оның да кешеден бергі ел сөйлеген сөзге құлағын салып, өз ішінде қорытып келгендей байлауы осылай сияқты еді.

«Бері» шылауы сабақтас құрмалас сөйлемнің баяндауышының құрамында келіп, мезгілдік қатынасты білдіреді. Мысалы, Мына хабар шыққаннан бері, өзінен шоши бастады.

«Кейін, соң» септеуліктері зат есім, есімдіктерге, қимыл атауы мен есімшеге тіркесіп, оқиғаның соңынан болатын мекендік, мезгілдік мағынаны білдіру үшін қолданылады. Мысалы, Әбден орныгып отырғаннан кейін ғана Зылиха сөз бастаған. Тағы біраздан соң, есіне Жабайдың түйіп қалғаны түсті.

«Бұрын» септеулігі шығыс септігінде тұрған сөздермен тіркесіп, оқиғаның алдын ала болуын білдіру үшін қолданылады. Мысалы, Бұрын осы көлдің басында үй саны онға толмайтын еді.

«Кейін, соң, бұрын» септеуліктері де атрибуттық мағынада қолданылатын -ғы, -гі формалы жұрнақтарды қабылдап, морфологиялық өзгерістерге ұшырайды. Мысалы, Ендігі бұдан соңғы бір кезең ұлықтың айтқанына көнбедік.

«Бетер» септеулігі іс-әрекеттің болып кеткен амалдан анағұрлым күшті болғанын білдіру үшін жұмсалады. Мысалы, Жел одан бетер соққан сайын, айнала шаңғытып еш нәрсе көрінбей кетті. [10, 561].

С.Аманжолов еңбегінде септік жалғаулары арқылы жасалатын септеулік шылауларды былай көрсетеді.

Барыс жалғауларының шылау түрлерін анықтайық. Шылаулы барыс жалғауы үшеу:

1. «Дейін» шылауы барыс жалғаулы сөздің соңынан тұрып, оның мәнісін жоймайды, тек алған бетке мән қояды. Мысалы, Оқуға барғанға дейін демалдым. Бұл сөйлемде екі «-ға» бірінің артынан бірі келуі ерекше қасиет. Мұны жалғамалықтың сырынан ғана табуға болады.

2. «Астына» шылауы өзінің алдындағы сөздің барыс жалғауын тартып алып, алдыңғы сөзді ілік жалғауға түсіреді. Мысалы, Шахтер жердің астына түсті. *Астына, үстіне* шылаулары тұрақсыз, икемді келеді. Олар *астында, үстінде, астындағы, үстіндегі* де болып келуі жалпы сөйлемге байланысты. Осы ретте «ар жағына, бер жағына» деген қосар шылаулар да жалғанып жалғау ала береді.

3. «Бола» шылауы есімнен кейін тұрады, оның да келтіретін өзгерісі жоқ, мұндағы барыс жалғауы екі түрлі, *атқа бола, ағама бола* болып өзгеріс алып отырады. «Бола» шылауы өзінің алдыңғы сөзінен бөлек айтылмайды. Бұлардың сұрауы *неге бола, кімге бола* болып қосарлы түрде айтылады.

Шығыс жалғауларының шылаулы түрлеріне тоқталайық.

«Соң, кейін, бұрын, әрі, былай» шылаулары шығыс жалғаулы сөзге тіркесіп, бір қимылдың біту шегін көрсетеді. Мысалы, Үйге қайтқаннан соң, кітап оқыдым. Бұл жердегі шығыс септік жалғауы түсіп қалып, «қайтқан соң» болып та тұра береді. Кешеден бері, таудан әрі, осыдан былай [11,229-230].

Қорытынды.Қазіргі қазақ тіліндегі **«дейін, шейін»** септеулік шылауының көне түркі жазбаларындағы тұлғасы мен армян жазулы қыпшақ ескерткіштеріндегі тұлғаларымен салыстыра қарасақ, екеуінен айтарлықтай ерекшелікті көреміз. Көне түркі тілінде «тегі», армян жазулы қыпшақ ескерткішінде «дейін» тұлғасында келеді. Сонымен, біздің септеулік шылауымыз соңғы тұлғаға жақын екендігін байқаймыз.

Сонымен армян жазулы қыпшақ жазбаларындағы шылауларды жалғаулық, септеулік, демеулік деп үш топқа бөліп жіктейміз. Армян жазулы түркі жазба ескерткіштері тіліндегі шылау сөздерді көне түркі ескерткіштері мен орта ғасыр ескерткіштері тілімен салыстырып сәл де болса ерекшеліктерін айқындауға тырыстық.

Қыпшақ жазбаларындағы шылау сөздерді тарихи-сипаттамалы тұрғыдан салыстыра келе, олардың фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктері барын, сонымен қатар қазірге дейін өз тұлғасын сақтап қалғандығы анықталды.

Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2020-2022 жылдарға арналған№ AP08856398 XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» гранттық жобасымен қаржыландырылған. Жоба жетекшісі ***Жылқыбай Гүлімжан Қызметқызы.***

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 В.А.Исенгалиева. Служебные имена и послелоги в казахском языке. -Алма-Ата, 1957. -9-стр.

2 Изысканный дар тюркскому языку. Ташкент, 1978. -62-стр.

3 Әбілқаев А., Өмірәлиев Қ. Қазақ тілі тарихи грамматикасының практикумы. Алматы, 1973. -75-бет.

4 Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. Алматы, 1983. -122-бет

5 Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. Алматы, 2002. -229-230-беттер.

6 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, 1981. -60-бет.

7 Оразов М. Көмекші сөздер. Ташкент, 1997.-68-бет.

8 Айдаров Ғ. Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің тілі. -Алматы, 1992. -52 бет.

9 Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. Алматы, 1995 -132-бет.

10 Ертаев К.Е. Лингвистический статус послелогов в трудах В.В.Радлова: Дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук.-Алма-Ата, 1992 .-25-стр..

11 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы, 1998. 286-бет.

МРНТИ 16.21.47

Жолшаева М. С., [1] Қалибекұлы Т. [2]

[1] Сулейман Демирел атындағы университет,
Қаскелең, Қазақстан
[2]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ *ЖҮР* ЕТІСТІГІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіліндегі қолдану жағынан белсенді сөздің бірі *жүр*(zhur - ходить) етістігі нысанға алынып, оның семантикалық, грамматикалық ерекшеліктері туралы тұжырымдар талданған. Аталған етістік семантикалық жағынан қозғалыс етістігі болып табылғанымен, қимылды білдіретін сөздердің мағыналық топтарына қатысты жіктемеде қалып етістіктерімен бірге қарастырылады. Мұның бірден-бір себебі – аталған етістікің грамматикалық ерекшелігімен байланысты болып келеді. Мақалада аталған ерекшеліктер ескеріле отырып, *жүр* лексемасының етістіктің лексика-семантикалық топтарымен тіркес құрау негізі анықталған. Бұл аналитикалық формалы етістік құрамындағы жетекші етістіктің семантикалық құрамына және онымен тіркесетін *жүр* көмекші етістігінің семантикалық құрамына компоненттік (семдік) талдау жүргізу арқылы іске асырылған. Нәтижесінде қазақ тіліндегі *жүр* етістігінің функционалды-семантикалық ерекшеліктері анықталып, осы сөзбен келген аналитикалық формантты негізгі етістікпен тіркесіп келгенде беретін грамматикалық мағыналары көрсетілген.

Тірек сөздер: етістік, көмекші етістік, сема, семдік талдау, функционалды-семантикалық ерекшелік, лексика-семантикалық топ, грамматикалық мағына

Zholshayeva M., [1] *Kalibekuly T.* [2]

[1] *Suleyman Demirel University,*
Kaskelen, Kazakhstan
[2] *Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,*
Almaty, Kazakhstan

FUNCTIONAL AND SEMANTIC FEATURES OF THE VERB "ЖҮР" IN THE KAZAN LANGUAGE

Abstract

The article focuses on the semantic and grammatical features of the verb zhur (zhur - walk), one of the most active words in the Kazakh language. Although this verb is semantically a verb of movement, it is considered together with the verbs that remain in the classification in relation to the semantic groups of words that mean action. The only reason for this is the grammatical features of the verb. Taking into account these features, the article identifies the basis for the combination of the lexeme with the lexical and semantic groups of verbs. This is done by conducting a component (semantic) analysis of the semantic structure of the leading verb in the analytical form of the verb and the semantic structure of the auxiliary verb associated with it. As a result, the functional and semantic features of the verb in the Kazakh language are identified, and the grammatical meanings of the analytical formant with this word in combination with the main verb are shown.

Keywords: verb, auxiliary verb, sema, seminal analysis, functional-semantic feature, lexical-semantic group, grammatical meaning

Жолшаева М. С., [1] *Калибекулы Т.* [2]

[1] *Университет имени Сулеймана Демиреля,*
Каскелен, Казахстан
[2] *Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,*
Алматы, Казахстан

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛА *ЖҮР* В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются семантико-грамматические особенности глагола *жүр* в казахском языке, который является одной из самых часто употребляемых лексем.Хотя данный глагол семантически является глаголом движения, он рассматривается вместе с глаголами лексико-семантической группы действия. Основной причиной являются грамматические особенности глагола. С учетом названных особенностей в статье определены основы сочетания лексемы с лексико-семантическими группами глаголов. Это осуществляется путем проведения компонентного (семантического) анализа семантической структуры главного глагола в аналитической форме и смысловой структуры связанного с ним вспомогательногоглагола. В результате выявлены функциональные и семантические особенности глагола в казахском языке, показаны грамматические значения аналитического форманта с этим словом в сочетании с основным глаголом.

Ключевые слова: глагол, вспомогательный глагол, сема, семный анализ, функционально-семантическая особенность, лексико-семантическая группа, грамматическое значение

Кіріспе. Тілдік қарым-қатынаста заттың қимылын, жай-күйін білдіретін белсенді қолданысқа ие етістіктердің орны ерекше болып келеді. *Жүр* етістігінің әр стиль түрі бойыша қолданыс жиілігіне қатысты толық мәліметті қазақ тілінің жиілік сөздігінен алуға болады [1].

Сөздің қолдану жиілігі оның функционалды-семантикалық әлеуетімен тығыз байланысты болып келеді. Он бес томдық қазақ әдеби тілінің сөздігінде *жүр* етістігінің төмендегідей негізгі мағыналары көрсетілген: “1. Адам, мал, аң тағы басқалардың аяғын басу арқылы бір жерден екінші жерге жетуі; баруы; 2. Поезд, машина, трактор т.б. техникалардың мотор күшімен орнынан қозғалып, ілгері қарай

жүйткіп кетуі, қатынау; 3. Бір жаққа бет алу, жолға шығу, сапарға шығу, кету; 4. Механизм тетіктерінің іске қосылуы, жұмыс істеуі, қозғалуы; 5. Карта, шахмат, дойбы ойындарда кезегі келгенде ойнау, тасын (фигураны) қозғау; 6. Қозғалу, жылжу; 7.Ауыс. Өмір сүру, тіршілік ету; 8. Ауыс. Көңілі жақын болу; 9.Ауыс. Өтпеу, іске аспау" [1, 630 б.]. Мұнда көрсетілген мағынаның өзегі ретінде *жүр* сөзінің қозғалыс семасы алынған. Сонымен қатар, осы еңбекте *жүр* етістігі толық мағыналы етістік сөздермен тіркесіп келіп, шақтық мағына (грамматикалық мағына) үстейтін көмекші сөз қызметін атқаратындығы көрсетілген.

Негізгі бөлім. Жалпы етістіктерді лексика-семантикалық топтарға саралауда *жүр* сөзді *жатыр, отыр, тұр* қалып етістіктерімен бірге қаралады. Дегенмен, аталған етістіктің қозғалысты білдіретіндігін ешкім жоққа шығармайды.Бұл *жүр* етістігінің негізгі семантикасына қатысты пікірлерді үшке топтастыруға болады: 1) қалып етістігі деп тану; 2) қалып етістіктерінің қатарына қоспай, қозғалыс етістігі деп тану; 3) екі түрлі лексика-семантикалық топқа да тиісті деп тану.

Қалып етістіктері семантикалық жағынан амал-әрекеттің белгілі бір қалпын білдіріп, оның статикалық сипатын көрсетеді. Сондықтан мағыналық жағынан олар динамикалық сипатта болып келетін қозғалыс етістіктеріне қарсы қойылады. Кеңістіктегі амал-әрекеттің қалпы *жатыр, тұр, отыр* етістіктері арқылы айқындалады. Ал *жүр* етістігіне статикалық күй емес, керісінше, динамикалық сипат тән. Сондықтан бірқатар зерттеушілер *жүр* етістігін қалып етістіктерінің қатарына қоспайды. К.Дүйсекованың "Семантика глаголов орентированного положения в пространстве в казахском языке" атты кандидаттық зерттеу жұмысында қалып етістіктері қатарына *жүр* енбейді. Автор кеңістіктегі қалыпты білдіретін етістіктердің әрқайсысының денотаттық мағынасы категориалдық семалардан, архисемалардан және дифференциалды семалардан тұратындығын айта келе, категориалдық семаны "қалып, қозғалыссыздық" деп анықтайды [3, 6 б.].

Ы.Маманов қалып етістіктерінің грамматикалық ерекшеліктеріне тоқтала келе, семантикалық жағынан былайша анықтайды: "Бұл төрт етістік адам мен жануарлардың, заттың белгілі бір қалпын немесе негізгі жағдайын (положение) көрсетеді. Барлық жүзеге асатын қимылды амал-әрекетті іске асыратын жақ белгілі бір қалыпта, жағдайда орындайды. Мысалы, адам кез келген істі белгілі бір қалыпта отырып, жатып, тұрып не жүріп орындайды. Кейбір заттарға осы төрт жағдайдың бәрі де, ал енді біреулеріне тек бір бөлігі тән болуы мүмкін" [4, 192 б.]. Ғалым ары қарай төрт етістіктің қалыптық мағынасынан басқа "мекен ету", "болу", "тіршілік ету", "келу" мағыналарының бар екендігін және оларды да негізгі мағыналардың қатарында қарайтындығын айтады. Ы.Мамановтың пайымдауынша, бұл етістіктердің қалыптық мағынасы – ертеден келе жатқан біріншілік мағына.

Қалып етістіктері, оның ішінде *жүр* етістігі де екі номинативті мағынаға ие деп санайтындардың бірі – М.Оразов. Ол жалпы етістіктердің полисемантикалық қасиетімен байланысты бір етістік екі не одан да көп лексика-семантикалық топтың аясында болуының таңқаларлық жайт еместігін айта келе, "бірақ олар номинативтік мағыналары жағынан бір ғана лексика-семантикалық топтың құрамына енеді" деп жазады [5, 26 б.]. Осылай деп жаза тұра, қалып етістіктерінің бірде қозғалу, бірде амал-әрекет етістіктері мағынасында да қолданыла беретіндігін және қалып етістіктерінің екі мағынасы да олардың номинативті мағыналары болып саналатындығын айтады. Ғалым бұл етістіктер жайында монографиясының тағы бір тұсында оларды сапа етістіктерімен бір лексика-семантикалық топтың аясында қарап, оларға мынадай анықтама береді: "бұл топ қимыл-әрекетті білдірместен қимылдың не заттың қалпын, қимылдық белгісінің бір дәрежеде болуын білдіреді" [5, 21 б.]. Сондай-ақ, ғалым "Қазақ тілінің семантикасы" атты еңбегінде сема ұғымына түсінік берген тұста мысал ретінде *жүр* сөзін алып, оның семалық құрамын былайша береді: "Бұл етістіктің лексикалық мағына құрамында, мынадай семалар бар: 1) қозғалу қимылы; 2) қозғалған заттың бір орыннан екінші орынға өтуі; 3) қозғалыстың жерде болуы; 4) бағытсыз қозғалыс; 5) қозғалыс қарқыны баяу (жүгіруге қарама-қарсы); 6) процестің созылыңқы өтуі" [6, 179 б.]. Мұнда *жүр* қозғалыс етістігі болып анықталған.

Қазақ тілінде төрт етістіктің грамматикалық та, семантикалық та жағынан басқа етістік топтарынан ерекшеленіп жататындығы анық. Семантикалық ерекшелігіне қалып етістіктерінің басқа да мағыналарда қолданылатындығын жатқызуға болады. Дегенмен, сол мағыналардың ішінде міндетті түрде бірі басым сипатта болады. Осы доминант мағына лексика-семантикалық топқа біріктіруде шешуші рөл атқаруы керек. Ал формальді-грамматикалық белгілері бойынша топтастыру міндетті түрде қажет, бірақ бұл семантикалық белгімен қатар тұрмауы тиіс, өйткені ол екеуі екі түрлі өлшем болып табылады. Төрт етістіктің лексикалық ерекшелігіне олардың толымды етістік ретінде жетекшілік қызметте келуін, сондай-ақ толымсыз етістік ретінде көмекшілік қызмет атқара алатындығын айтуға болады. Ал формальді-грамматикалық белгілері бойынша *отыр, тұр, жатыр,*

жүр етістіктері бірдей қасиетке ие болып келеді және сол қасиеттері арқылы басқа етістіктерден ерекшеленеді. Ол грамматикалық ерекшеліктер мыналар:

1) тікелей жіктік жалғауын қабылдайды. Бұл есім сөздерге тән, ал етістіктердің тікелей жіктелуі осы төрт сөздің ғана бойында бар қасиет;

2) осы тұлғасында осы шақты болып жатқан әрекетті білдіреді. Тіл тарихымен айналысатын зерттеушілер мұның сырын төрт етістіктің де құрамында бар –ыр (-р) қосымшасымен байланыстырады. Мәселен, Н.А.Баскаков *тұр, жүр* етістіктерінің о бастағы аорист формасы *турыр, жүрір* деп көрсетеді. Кейін *-ыр* көрсеткіші түсіп қалып, оның осы шақты білдіру мәні түбірде сақталып қалғандығын айтады;

3) осы тұлғада төрт етістік те қимылдың сөйлеу сәтінде процесс түрінде өтіп жатқандығын бейнелейтін аспектуалды семнатиканы да беруге қабілетті. Сонымен, жинақтап айтқанда, бұл көрсетілгендердің бәрі де төрт етістікке тән формальді-грамматикалық белгілер олардың бір топқа бірігуіне негіз болған. Дегенмен бұл таза семантикаға негізделген деп айту қиын. Ал семантикалық тұрғыда *жатыр, отыр, тұр* қозғалысқа қарама-қарсы қимылдың қалпын білдіретін сема басым болса, *жүр* етістігінде қалыптан гөрі қозғалыс семасы доминат сипатқа ие болып келеді. Бұл семантикалық ерекшеліктер олардың көмекшілік қызметіне де әсер етеді.

Бірақ жоғарыда төрт етістікке қатысты Ы.Мамановтың анықтамасына назар аударатын болсақ, ғалымның екі нәрсені баса көрсеткенін аңғару қиын емес. Ол төрт етістіктің қалыпты (состояние) білдіретіндігі және оған қоса іс-әрекеттің белгілі бір жағдайда (положение) жүзеге асатындығы. Бұл екеуі бір нәрсе емес: алғашқы мағынада төрт етістік стативтік сипатта болса, екінші мағынада (жағдай) медиалды сипатта болады. Соңғы өлшем бойынша (әрекеттің белгілі бір жағдайда жүзеге асуы) әрине, оларды бір топта қарауға болады.

Әдістеме.*Жүр* етістігінің көмекшілік қызметін айтпас бұрын, оның семантикалық құрылымын анықтап алу қажет.

Қазақ тілі деректері негізінде *жүр* етістігінің семантикалық құрамы мынадай семалардан тұратындығы анықталды:

1. Қозғалу,бір жерден екінші жерге орын ауыстыру**.** Етістік бойындағы ′қозғалу′ семасы сөйленімде бағытты білдіретін сөздермен келгенде актуалданады: *Содан соң екеуі түнде жолбарыс жылқыға шапқан жерге қарай жүрді* (М.Мағауин);

2. Болу.*Биік жалдың басында жыртқыш аңдар аз жүреді* (Қ.Жұмаділов);

3. Қалып-күй (бір жағдайда жүру, болу).*Шет жақта құйрық жүні күнге щағылып, жалт-жұлт еткен үлкен қораз жүр*(Қ.Жұмаділов); *Айналып ұшып, шарықтап көп жүрді* (Қ.Жұмаділов);

4. Ойын тасын орнынан қозғау.*Екеуіміз дойбы ойнаймыз. Бірақ қарт мені жүргізбейді* (Қ.Жұмаділов);

5. Уақыт өткізу.... *ел қатарлы институтқа аттандырып еді,* “*құлап*” *келді. Міне, содан бері ауылда бұта басын сындырмай текке жүр* (Қ.Жұмаділов); *Қолынан келмеген соң, жай жүреді* (М.Ж.Көпеев).

6. Жолға шығу, бір жаққа бет алу.– *Мен жүрейін, қош, қарағым! – деп Сатан түрегеліп, домбыраны орнына қыстырды* (І.Жансүгіров);

7. Көңілі жақын болу. – *Қане, айтыңдаршы, қай мықытың қымыз ішпей, қызбен жүрмей көріп едіңдер? – деді Тынышбай* (Б.Тілегенов);

Жүр етістігінің функционалды-семантикалық ерекшелігін анықтау мақсатында жүргізілген эксперимент қорытындысы бойынша оның көмекші етістік қызметінде келгенде *-а/-е, -й* тұлғасында келген жетекші етістікпен тіркесетіндігі 100% көрсетілген. *-ып/-іп,-п* тұлғасында келген жетекші етістікпен тіркеседі деп көрсеткені – 60%. Мұнда информанттар аталған көмекші етістіктің ойлау және сөйлеу етістіктерімен осы тұлғада тіркесетіндігін атап көрсеткен. Жетекші етістіктің лексика-семантикалық тобына келсек, 100% барлық топтармен тіркеспейтіндігі байқалды. Олардың ішінде өсіп-өну және дыбыс-сес етістіктерімен, сондай-ақ табиғат құбылыстарына байланысты етістіктермен тіркеспейтіндігін информанттардың 80% атап көрсетеді.

Жүр көмекші етістік қызметінде келгенде оның тіркесімділігіне қатысты төмендегідей түйін жасауға болады: 1) етістіктің барлық лексика-семантикалық тобымен тіркесе бермейді; 2) жетекші етістіктің -ып/-іп, -п тұлғасында келуін қажет етеді; 3) -а/-е, -й тұлғасындағы жетекші етістіктермен де тіркеседі, алайда бұл мына лексика-семантикалық топтағы етістіктерге тән болып келеді: қарым-қатынас етістіктері; сөйлеу етістіктері және ойлау етістіктері.

Ы.Маманов *жүр* етістігінің көмекшілік қызметте келгенде уақытқа қатысты мағынасын екіге бөліп қарайды. Біріншісі – амалды жүзеге асыратын тұлғаның жүріп және сөйлеушінің көз алдында жасайтын әрекетін бейнелейтін қимыл белгілі бір уақыт ішінде болады, яғни шектеулі уақыт ішінде болатын қимылды білдіру. Екіншісі – белгілі бір уақыт аралығында жасалатын әрекетті білдіру. Мұнда іс-әрекеттің созылыңқылығы қимылдың орындалу сипаты мен объектіге тікелей байланысты болып келеді. Бұл пікірмен келісе отырып, қосарымыз: қимылдың созылыңқылығы мағынасын беру үшін *жүр* жетекші етістіктің -ып/-іп, -п тұлғасында келуін қажет ететіндігі. Келесі кезекте амал-әрекет етістіктерімен *жүр* етістігінің тіркесіне мысал бере отырып, олардың тіркесімділігі қандай сема арқылы жүзеге астындығына талдау жасаймыз.

Оқы етістігінің семантикалық құрамы: 1) амал-әрекет; 2) объектілі қимыл; 3) созылыңқы; 4) субъектінің қатысуымен іске асады; 5) субъект әр түрлі қалып-күйде жүзеге асырады. *Жүр* етістігі мен *оқы* етістігінің тіркесімділігі жетекші етістіктің бойындағы соңғы бесінші сема арқылы жүзеге асқан. Бұл екі сөздің тіркесі сонымен қатар, екі етістікте де бар ′созылыңқылық′ семасы арқылы да жүзеге асқан. Мұндағы созылыңқылық белгілі бір уақыт аралығында жасалатын, бірақ созылыңқылық дәрежесі белгісіз және араға уақыт салып үздік–үздік сипатымен де ерекшеленетін созылыңқылық болып табылады. *Қыдырудың сыртында сабақты да түбін түсіре оқып жүрді* (Қ.Жұмаділов);

*Апар, әкел*етістіктері мынадай семалардан тұрады: 1) нысанға қатысты; 2) уақытқа қатысты жасалу ұзақтығы бейтарап; 3) субъектінің қатысуымен іске асады; 4) орын ауыстыру, қозғалыс; 5) бағытты қимыл, екі етістік өзара осы сема арқылы ерекшеленеді. Бұл етістіктердің дифференциалды семасы әрекеттің жасалу бағытына қатысты: бірінде – обектіден алыстау болса, екіншінде – керісінше, объектіге жақындау. Көмекші етістіктің ′қозғалыс′ семасы *апар, әкел* сөздерінің бойындағы ′қозғалыс′ семасымен үйлес келіп, өзара байланысуға негіз болған. Сондай-ақ, *жүр* сөзіндегі ′созылыңқылық′ семасы мен жетекші етістіктердегі ′жасалу ұзақтығына қатысты бейтарап′ семаларының да екі сөзді байланысқа түсіруде ықпалы бар. *Шүкір. Әйтеуір, соған ілінгелі балалар өлмес ауқатын күнде теріп әкеліп жүр* (Қ.Жұмаділов); *Қашан үйреніскенше, мектепке өзі ертіп апарып жүрді* (Қ.Жұмаділов).

Жайыл(малдың жайылуы) етістігінің семантикалық құрамы: 1) амал-әрекет; 2) қозғалыс арқылы жүзеге асадыт. ′Қозғалыс′ семасы *жүр* етістігінің семантикалық құрамында бар. Осы ортақ сема арқылы екі сөз тіркескен: *Ақшоқының аз маңдайы іспетті. Қасқая біткен беткейінде өмірінің базары секілді малы табын құрып жайылып жүр* (О.Бөкей).

Талдау нәтижелері амал-әрекет етістіктері мен *жүр* етістігінің тіркесуі қимылдың уақытқа қатысты сипатына және кейбір етістіктердің кеңістікте орын ауыстыра отырып жүзеге асу сипатына (қозғалысқа) негізделетіндігін көрсетті. ′Қозғалыс′ семасының амал-әрекет етістіктерінің бойында көрінуі барлығына тән емес және оларды екіге ажыратуға болады: 1) кеңістікте жүзеге асу қалпына қатысты бейтарап семалы етістіктер; 2) кеңістікте жүзеге асуы қозғалыспен байланысты семалы етістіктер.

Қорытынды. Сонымен, *жүр* етістіктің барлық лексика-семантикалық тобымен тіркеспейді. Нақты айтқанда, сезіну етістіктерінің ішінде дәм сезу етістіктері, табиғат құбылыстарына қатысты етістіктермен, дыбыс-сес етістіктерімен, өсіп-өну етістіктерімен, қалып етістіктерімен тіркеспейді. Өйткенібұл етістіктер мен *жүр* етістігінің тіркесуіне негіз болатын ортақ сема жоқ; *жүр* етістігі адам және тіршілік иелеріне тән әрекет болып келеді де, динамикалық сипаттағы амалдарды білдіреді. Сол себепті де адамға қатысты қимыл-әрекетті білдіретін етістіктермен еркін тіркесе береді; *жүр* көмекші етістік қызметінде келгенде жетекші етістіктің -ып/-іп, -п тұлғасында келуін қажет етеді. Ал ойлау, сөйлеу етістіктері -а/-е, -й тұлғасында келіп *жүр* көмекші етістігімен тіркесе береді; *жүр* көмекші етістігі етістіктің лексика-семантикалық топтарымен “қозғалыс”, “қимылдың жүзеге асу қалпы (жағдайы)”“созылыңқылық” синтагмемалары арқылы тіркеседі; *жүр*көмекші етістігі көсемше тұлғасында келген жетекші етістікпен тіркесіп келіп, мынадай аспектуалды семантика түрлерін жасайды:

процесс үстіндегі әрекет: *Света екеуіміз кенеп қапшықты сілкіп-сілкіп, дастарқан қылып жайып, соның үстіне ас дайындап жүрміз* (Т.Ахтанов); осымен байланысты созылыңқы әрекет: *Оның менен алыста еместігін іштей сезіп жүрдім* (Қазақ әңгімелері); *-а/-е, -й* тұлғасындағы жетекші етістікпен тіркесіп келіп, екініш қимылдың астарында жолай жасалған әрекетті білдіреді. Бұл тікелей жетекші етістіктің -а/-е, -й тұлғасымен байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы, Дәуір, 2016. -1472 б.

2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 6 том. –Алматы, Арыс, 2007. – 752 б.

3 Дүйсекова К. Семантика глаголов орентированного положения в пространстве в казахском языке: автореф....канд. филолог.наук. –Алматы, 1996. – 28 с.

4 Маманов Ы. Қазақ тіл білімі мәселелері. –Алматы, Арыс, 2007.– 490 б.

5 Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы, Мектеп, 1980. – 176 б.

6 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, Рауан, 1991. – 216 б.

МРНТИ 16.21.45

Зайсанбаева Г.Н., [1] Акимжанова Г.С.[2]

[1,2] «Тұран-Астана» университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ТУЫНДЫ СӨЗДЕРДІҢ СӨЗЖАСАМДЫҚ УӘЖДЕМЕСІ

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты – туынды сөздердің лексикалық мағынасын талдауда ғылыми маңызды сөзжасамдық уәждеме терминдерінің анықтамасын талдау. Аталымдағы сөзжасамдық уәждеме, туынды сөздердің жасалу үдерісіндегі тілден тыс факторларды көрсете отырып, сөздердің мағына негізділігі айқындалады.

Ғылыми зерттеудің жаңалығы қазақ тіліндегі аталым бірліктердің сөзжасамдық үдерісін талдау әдістемесі ұсынылады. Сөздердің ішкі мағыналық құрылымдарының зерделеуде, лингвистикалық талдаулар жүргізуде маңызды болып табылатын әдістер беріледі. Зерттеу нәтижесінде сөздердің ішкі мағыналық құрылымының түзілуіне әсер ететін жағдайлар сипатталып, сөздердің жасалуы мен әлемнің тілдік бейнесін қазақ халқын ерекшелейтін фактор ретіндегі байланысы зерделенеді.

Лексикалық бірліктердің жасалуын антропоөлшемділік тұрғысынан тануда, сөздің таңбалануы мен оның мағынасы арасындағы байланысын анықтай білу сөздің уәжділігі түсінігі арқылы беріледі. Сөздің уәжділігін анықтау барысында, бұл аталымға негіз болып тұрған мағына қандай, ол мағына қаншалықты өзгеріске түсті, яғни сөз мағынасының уәжділігі синхронды түрде қолданыста таныла ма деген сұрақтар төңірегінде ізденеміз.

Сөздердің уәжділігі мәселесін қарастыруда, ішкі мағыналық құрылым, уәждеме, уәждемелік белгі ұғымдарына кеңінен тоқталып, олардың тіл біліміндегі зерттелуіне байланысты сұрақтар талданады.

Түйін сөздер: аталым, уәждеме, уәждемелік белгі, сөзжасамдық мағына, сөздің ішкі құрылымы

Zaysanbayeva G., [1]Akimzhanova G. [2]

[1,2] Universit«Turan-Astana»,
Nur-Sultan, Kazakhstan

WORD FORMATION MOTIVATION OF DERIVED WORDS

Abstract

The purpose of the research is to reveal the meaning of the terms of word-formation motivation as an important scientific component in the linguistic analysis of the study of the process of creating derivative words. The article identifies extralinguistic factors that contribute to determining the motivation of nominative units as the basis of the lexical meaning of words.

The scientific novelty of the research consists in the development of a methodology for analyzing the word-formation processes of nominative units in the Kazakh language. As a result, the conditions for the formation of the internal form of words are described, which show the connection between word formation and the creation of a language picture of the world, as a factor determining the linvocultural features of the Kazakh people.

The motivation of words determines the anthropocentricity of the formation of lexical units and is considered as the rationality of the relationship between the sound shell and the meaning of words. By studying the motivation of words, we can understand what meaning is the basis for this name, how much it has changed, that is, the motivation of the semantics of the word is analyzed synchronously.

Keywords: nomination, motivation, motivational sign, word-formation value, internal form of the word

Зайсанбаева Г.Н., [1] Акимжанова Г.С.[2]

[1,2] Университет «Туран-Астана»,
Нур-Султан, Қазахстан

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ МОТИВАЦИЯ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ

Аннотация

Цель исследования – расскрыть значение терминов словообразовательной мотивации, как важное научное составляющее в лингвистическом анализе изучения процесса создания производных слов. В статье выявленыэкстралингвистические факторы, способствущее определению мотивации номинативных единиц, как основа лексического значения слов.

Научная новизна исследованиязаключается в разработке методики анализасловообразовательных процессов номинативных единиц в казахском языке. В результате описаны условия образования внутренней формы слов, которые показывают связь словообразования и создания языкой картины мира, как фактор, определяющиейлинвокультурные особенности казахского народа.

Мотивированность слов определяет антропоцентричностьобразования лексических единиц и рассматривается, какрациональность связи между звуковой оболочкой и значением слов. Исследуя мотивированность слов, мы можем понять какое значение имеет быть основанием для этого названия, насколько оно изменилось, то есть мотивированностьсемантики слова анализируется синхронном аспекте.

Ключевые слова: номинация, мотивация, мотивационный признак, словообразовательное значение, внутренняя форма слова

Кіріспе. Кез келген атау – халықтың ғасырлар бойы жинақталған бай тәжірибесі мен білімінің нәтижесі, ойлау үдерісінің жемісі, сондықтан да заттар мен құбылыстарадам санасында олар жайында ұғымдар мен заттық белгілері туралы ақпараттар арқылы сақталады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – туынды сөздердің лексикалық мағынасын талдауда ғылыми маңызды сөзжасамдық уәждеме терминдерінің анықтамасын талдау жасау.

Уәждеме теориясында уәждемелік мағына ұғымы атаулардың уәжділігін тануда аса маңызды. Әлем тіл білімінде уәждемелік мағына сөзжасамдық мағынамен байланыстыра қарастырылады. Сөзжасамдық мағына лингвистикада И.С.Улуханов, В.В.Лопатин, Е.А.Земская, Е.С.Кубрякова т.б. ғалымдар еңбектерінде әр қырынан қарастырылады. Бұл мәселені зерттеуде екі бағыттың қолданылып жүргені байқалады. Семасиологиялық бағытты ұстанушылар туынды сөз бен сөз тудырушы түбір арасындағы семантикалық айырмашылықты салыстыра отырып сөзжасамдық мағынаны айқындауға болады дейді. Аталым үдерісінде атауға негіз боларбелгінің маңызы сол атауды құраушы таңбалық белгісін айқындайды. Ол туралы тілші-ғалымдар аталым белгісі және уәждемелік белгі терминдерінің аражігін ажыратып алуды алға тартады. Қазақ тіл білімінде Н.Уәлиұлы, Б.Қасым, А.Салқынбай т.б. ғалымдар сөзжасамдық уәждеме тақырыбына зерттеу еңбектерін арнаған.

Атаулардың астарында тіл қолданушы таңдар белгі жатады, ол сөздің лексикалық мағынасының негізін құрайды. Уәждемеде осы белгіні анықтай білу, сөздің уәжділігін растайды.

Бұл ретте аталым белгісі «Шынайы өмірдің заттары мен құбылыстарына атау беруде таңдалынар белгі - аталым белгісі болып танылмақ» [1,131]. Тілші-ғалымдардың пікірінше, уәждемелік белгі және аталым белгісі - метатілдік мәртебеге ие түсініктер. Аталым белгісі мен уәждемелік белгі тілдік бірліктердің семантикасын қарастыруда ономосиологиялық не болмаса уәждемелік тұрғыда сараптауға байланысты қолданылады.

Аталым белгісі - көп жағдайларда тілден тыс мәртебеге ие. Өйткені аталым белгісі лексемалардың тілден тыс құбылыстармен байланысын анықтайды.

О.И.Блинова «Уәждемелік белгі - атауға негіз болған денотат белгісі», - деп көрсетеді [2,131]. Аталым белгісі тілден тыс экстралингвистикалық белгілерді анықтауда қолданылса, уәждемелік белгі лексемалардың жасалуының уәждемесінқарастыруда айқындалады деген шешімге келеміз. Аталым белгісі мен уәждемелік белгінің айырмашылығы, бірінің тілден тыс мәртебесінде болса, екіншісінің тілдік мәртебесінің басымдылығында депойлаймыз.

Әдістеме. Сөздердің жасалуын антропоөлшемділік тұрғысынан тануда, сөздің таңбалануы мен оның мағынасы арасындағы байланысын анықтай білу сөздің уәжділігі түсінігі арқылы беріледі. Туынды сөздердің уәжділігі айқын немесе жасырын болу мүмкін.Сөздің уәжділігін анықтау барысында, ең бастысы бұл аталымға негіз болып тұрған мағына қандай, ол мағына қаншалықты өзгеріске түсті, яғни сөз мағынасының уәжділігі синхронды түрде қолданыста танылма деген сұрақтар төңірегінде ізденеміз.

Мысалы, елтаңба деген сөзді алар болсақ, сөз уәжділігі, яғни мағына негізділігі айқын. Ал **байрақ** сөзіне келсек, тіл қолданушы таңба мен лексикалық мағына арасындағы байланысты бірден ажырата алмайды. Сондықтан, сөздің уәжділігі жасырын, бұл ретте бізге этимология көмекке келеді. Осы сөздің уәжділігі жайында профессор Ж.Манкеева былай деп көрсетеді: «**Байрақ: байрақ** (қыр.,тат., қар., қаз., ноғ., башқ.) Көрсетілген тілдердің бәрінде ортақ мағына ту. Осыған орай оны **байла, бау, бадал, бәйге** сөздерімен қатар қарастыруға оның тарихи-салыстырмалы жүйедегі архетиптік тұлғасы -ортақ түбірі **ба(й) байла~ ба(у) ~ба (д) (бадал) -badrug//bairag (байрақ) -ту** негіз болады» -деп, бұл сөздің қазіргі таңда қайта жаңғырғанын атап өтеді [3, 47]. Диахрондық сипаттама беру арқылы сөздің мағына негізділігі зерделенді, бірақ қазіргі қолданыста атаудың мағына негізділігі бірден айқындала қоймайтындықтан оны жасырын уәжді сөздер қатарына жатқызамыз.

Уәждеме үдерісін түсінуде аталым теориясының ұстанымдарын басшылыққа аламыз. Жаңа нысандарды тануда адам бұрын жинақтаған білім қорын тиімді қолданады. Тілде өнертапқыштық элементтері болмайды деуге болады, атаулар санада бар түсінікке негізделіп туындайды. Жаңа құбылысты немесе қатынасты атау үшін өзгертілген, жаңарған ескі тілдік материал пайдаланылады жәнетілдегі қолданыстағы таңбаларды жаңарту (репрезентация) құбылыс үнемі жүріп отырады.

«Адам баласы өзіне таныс зат пен құбылысты одан әрі тереңдей білу арқылы, олардың белгісі мен қасиетін, қабілеті мен сапасын айқындап, әртүрліпайымдауларжасайды. Ал бұрын бейтаныс ұғымы мен таңбасы жаңа затты не құбылысты көргенде, мұндағы ұғым бұрынғы бар танымдық хабармен ұқсатылып,салыстырылып байланыстырылады.Бұл аналогиялық сөзжасамның көрінісі деуге болады. Адам жаңадан танылa бастаған заттар мен құбылыстарды бұрынғы түсінігі арқылы саралап, жаңа қасиеттерін айқындап, ерекше пайымдаулар жасайды», - деген ғылыми пікір жаңа нысандарды атаудағы адамның бай тәжірибелік білім қоры арқылы қайта жаңғыру заңдылықтары суреттеледі[4, 11].

Жаңа атаудың жасалуындағы шынайы болмыс нысандары туралы білім қорының тілдік деректерге айналуы жөнінде Б.Қасым: «Зат пен құбылысқа ат қоюда өмір шындығы, болмыс - тіл деректеріне, атауға айналады. Күрделі жасалымда жаңа мағына мен жаңа мазмұн пайда болған уақытта сол кезеңде барып жаңа сөз қалыптасады», - деген ойтүйіндеуін жасайды [5,11].

Сөзжасамда атаулар белгілі бір үлгі арқылы, сөзжасамдық форманттардың қатысымен жасалады. Тілде бұл үлгілерді сөзжасамдық формулалар деп тануымызға да болады. Бұл үлгілердің нәтижесінде сөзжасамдық мағыналар түзіледі.

Е.А. Земская «Словообразовательное значения устанавливается на основании семантического соотнесения ряда базовых и производных слов, характеризуемые общностью семантики и вычленяющих один и тот же словообразовательной формант» [6, 28]. Бір сөзжасамдық формантпен жасалынған туынды сөздердің негізгі сөзбен мағыналарының байланысының айырмашылығынан сөзжасамдық мағынаны анықтау,аффикстік жолмен жасалған туынды сөздердің сөзжасамдық мағынасын ашуда қолдануға болады.

И.С.Улухановтың «Сөзжасамдық формантты берер мағынасы сөзжасамдық мағына болады», - деген пікірі туынды сөздердің сөзжасамдық мағынасын айқындап береді[7].Сондықтан сөзжасамдық талдауларда сөзжасамдық мағына ұғымының маңызы зор.

Талдау. Сөзжасамдық мағына - әр топтағы сөздердің мағыналарының ассоциациялы байланысын бейнелеуші кешенді мағына. Мысалы: **желбас** (желікпе адам), **қаңғыбас** сияқты атауларда «белгілі бір мінез иесі» және «белгілі бір мінез сипаты» сияқты мағыналартоғысқан.

Сөзжасамдық мағына - сөзжасамға қатынасқан сыңарлардың мағынасы арқылы жасалатын туынды (дериваттық) мағына және сөзжасамдық мағына сөзжасамдық үлгі арқылы жүзеге асырылады.

Әр сөзжасамдық үлгі біздің түсінігімізше, оны құраушы сыңарларының қызметі мен өзара мағыналық байланысына қарай белгілі бір мағыналық формула арқылы берілуі қажет. Мысалы: **зат есім + жай = атау** үлгісінің мағыналықформуласы «қоғамның белгілі бір кең көлемді қажеттілігін қамтамасыз ететін арнайы орын». Бұл мағына осы үлгі бойынша жасалған ***шипажай, әуежай, жағажай*** сияқты атаулардың мағыналарына ортақ болады.

Туынды сөздің сөзжасамдық мағынасы мен лексикалық мағынасының аражігінде уәждемелік мағына анықталады. Күрделіатаулардың уәждемелік мағынасы оларды құраушы сыңарлардың мағынасының негізінде жасалғандықтан, метафоралы туындаған күрделі сөздердің метафоралы мағынасы бар деп ойлаймыз. «Мотивационное значение - значение или синтез значения мотивационной формы слова», - деген пікірден уәждемелік мағына, ал метафораларда метафоралық мағына оны жасаушы сыңарлардың ауыспалы мағыналарынан құралады деген шешімге жетелейдіУәждемелік мағына шартты түрде бейнеленеді. Уәждемелік мағынаның өзге мағыналардан айырмашылығын төмендегідей кескіндеуге болады:

<u>айдала</u>

заттың атауы, біріккен сөз - грамматикалық мағына

өзге нысан қасиетіне ұқсас мекен атауы - сөзжасамдық мағына

«айдай» дала - уәждемелік мағына

елсіз, жазық, мекиен дала - лексикалық мағына

Сөздің грамматикалық мағынасы оның дыбыстық тұрпатымен байланысты болса, сөзжасамдық мағына жалпылауыш және де сыртқы факторлармен байланысты, ал уәждемелік мағынаны ішкі мағыналық құрылымның суреттемесі деуге болады. Сөздің уәждемелік формасы және уәждемелік мағынасы оның ішкі мағыналық құрылымына енетін бөлшектері. О.И.Блинова бұл жайында уәждемелік форма ішкі мағыналық құрылымның дыбыстық жамылғышын қалыптастырса, уәждемелік мағына лексикалық мағынаның түзілуін бейнелейді деген тұжырымға келеді [2, 51].

Нәтижелер.Зерттеу нәтижесінде қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде туынды сөздердің басым бөлігі уәжді сөз екеніне көз жеткіземіз. Сөздердің лексикалық мағынасын түсіндіруде олардың ішкі мағыналық құрылымына талдау жасай отырып, тілдегі мағына негізділігіне, яғни сөздердің уәжділігі ұғымына келеміз. Аталымда тіл қолданушының когнитивтік үдерісі сыртқы әлемнің зат, құбылыстарын зерттей отырып, оларға таңба беруде жадыда сақталған ақпарат қорларын белсендіріп, танымдық опрерациялар жасай отырып, атауларды ұсынады. Сондықтан да, тілдегі атаулар мағынасы уәжділігі ұғымы сөзжасамның басты түсінігі екендігін, сөзжасамдық талдауларда уәждемелік белгі, мағына, сөзжасамдық формант терминдерінің тілдік заңдылықтарды анықтауда назардан тыс қалмау керек деген тұжырым жасаймыз.

Аталымдардың жасалуын гнесеологиялық, лингвистикалық тұрғыда қалай саралау керектігі жөніндегі Б.Қасым:«Күрделі атау - дара сөз секілді қатысым және атаулық тілдік қызмет атқарумен қатар, бірінші кезекте, тілдік аталым құралы, тілде туынды лексема ретінде қалыптасқан сөздер. Сонымен күрделі атаулар - гнесеологиялық және лингвистикалық ұғымдардың жиынтығынан: зат – ұғым - таным - мазмұн – мағына – белгі - таңба т.б. тоғыса байланып, бір- бірімен сөзжасамдық заңдылықтарға сүйене отырып түзілетін күрделі лексикалық бірліктер», -деген пікіріне сүйене отырып, тілдегі когнитивтік үдерістерді саралауда әр туынды сөздің мағыналық құрылымына да талдау жасала отырып, ортақ заңдылықтарға қол жеткіземіз[2,10].

Қолданыстағы аталымдардың қалыптасуы сөзжасамдық және танымдық үдерістер мен заңдылықтарға байланысты жүзеге асады. Аталымдардың жасалуындағы мағыналық даму, олардың өзара сәйкестігі сөздердің уәждемесін қарастырумен анықталады. Сөзжасамдағы ішкі мағыналық құрылымның өз ішінде дамып, өзгеруі адамның танымының дамуымен де астасыпжатады.

Күрделі атаулардың қалыптасуына сөзжасамдық тәсіл менқұралдар қатысып, аталымға қызмет етеді және қолданылу өрісінің кеңеюіне мүмкіндік береді. Күрделі аталымның жаңа сапалы мағынаның пайда болуына сыңарлардағы уәждеуші мағыналардың түрлі өзгерістерге түсуі, ол тілдің ішкі даму заңдылығына сай қалыптасып, содан жаңа мағыналы атау туындайды, тілдің лексикалық қоры дамиды .

Қорытынды. Сөздердің уәждемелік процесіне қатысатын ұғымдардың анықтамаларына тоқталған шолуымызды қорытындылай келе оларды былайынша жүйелейміз:

Уәждеме – заттың атауында танымдық және категориялық белгінің таңдалым және бекілім процесі.

Уәждеме процесі нәтижесінде таңдалынған және бекілген танымдық белгіні сөздің уәждемелік белгісі деп түсінеміз.

Сөздің уәжділігі - олардың жасалуын антропоөлшемділік тұрғысынан тануда, таңбалануы мен мағынасы арасындағы байланысты сипаттайтын лексикалық белгі.

Сөздің ішкі мағыналық құрылымы - лексеманың морфемалық құрылымынан байқалатын тіл қолданушының санасында қалыптасқан денотаттың белгілерін елестету арқылы туындайтын бейненің көрінісі. Ішкі мағыналық құрылымда метафораланууға ұйытқы болып тұрған бейненің түзілу жолысуреттеледі.

Сөздердің ішкі мағыналық құрылымы, уәждеме, уәждемелік белгі, сөзжасамдық мағына терминдері лексикалық бірліктерге тілдік талдау жасауда маңызды және атаулар табиғаты мен тіл қолданушының дүниетанымының байланысын дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц. – Львов, 1988. – 160с.

2 Блинова О.И. Мотивология и ее аспекты.-2-е издание. -Томск: Из-во Том.ун-та, 2007. -394 с.

3 Манкеева Ж.А.Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері, Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2008.-356 б.

4 Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект: Филол. ғыл. док. дисс. – Алматы, 1999. – 284б.

5 Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері: Филол. ғыл. док. дисс. – Алматы, 2002. – 313 б.

6 Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование. – М: Просвещение,1983. – 304с.

7 Улуханов И.С. О степенях словообразовательной мотивированности слов //ВЯ,.1992, №5. – с. 107-110.

МРНТИ: 16.21.55

Исмаилова Ф.К.[1]

[1]Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ДИСКУРСТЫҢ КОММУНИКАТИВТІ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақала дипломатиялық дискурсты институционалдық дискурстың бір тармағы ретінде қарастыра отырып, оның коммуникативті және прагматикалық ерекшеліктерін анықтауға арналады. Дипломатиялық дискурс тілдік, когнитивті және коммуникативтік аспектілердің бірлігі ретінде қарастырылады. Дипломатиялық дискурстың тағы бір факторы - бұл барлық қарым-қатынастың сәттілігін анықтайтын дипломаттың лингвистикалық тұлғасы. Дипломатиялық дискурстың ажырамас компоненттері ретінде сыпайылық пен манипуляция категориялары атап өтіледі. Мақалада дипломатиялық дискурста қолданылатын тактика жан-жақты қарастырылған. Сондай-ақ, коммуникативті тактиканы таңдаудағы прагматикалық әдістің әсері анықталды: коммуникативті, интерактивті, перцептивті. Мақалада дипломатиялық дискурстың параметрлері институционалдық дискурс аясында зерттелді және оның негізгі жүйені құрайтын сипаттамалары ашылды. Соңғы жылдары ғалымдар дискурсты әртүрлі тәсілдер арқылы зерттеп жүргені белгілі. Мақалада дипломатиялық дискурсқа және оның лингвопрагматикалық категорияларына зерттеу жүргізу үшін басымдыққа алынатын алғышарттар (прагмалингвистика, дискурстық лингвистика, коммуникация теориясы) айқын көрсетілді.

Түйінді сөздер: дискурстың түрлері, институционалды дискурс, дипломатиялық дискурс, дипломатиялық қарым-қатынас, манипуляция, сыпайылық

Ismailova F. [1]

[1] *KazNPU named after Abai,*
Almaty, Kazakhstan

COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FEATURES OF DIPLOMATIC DISCOURSE

Abstract

The article is devoted to the communicative and pragmatic features of diplomatic discourse from the point of view of its institutional nature. Diplomatic discourse is viewed as a unity of linguistic, cognitive and communicative aspects. Another factor of the diplomatic discourse is the linguistic personality of the diplomat, which determines the success of all communication. The categories of politeness and manipulation are noted as integral components of diplomatic discourse. The article examines in detail the tactics used in diplomatic discourse and their influence on the choice of a particular pragmatic phenomenon: communicative, interactive, perceptual. The article defines the parameters of diplomatic discourse as institutional and reveals its basic system-forming characteristics. In recent years, scholars have been actively exploring and describing discourse using different approaches. The reference to diplomatic discourse and its linguo-pragmatic categories in the article is carried out from the position: pragmalinguistics, discourse linguistics, communication theory.

Keywords: types of discourse, institutional discourse, diplomatic discourse, diplomatic communication, manipulation, politeness

Исмаилова Ф. К.[1]

[1] *КазНПУ имени Абая,*
Алматы, Казахстан

КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация

Статья посвящена коммуникативным и прагматическим особенностям дипломатического дискурса с точки зрения его институционального характера. Дипломатический дискурс рассматривается как единство языкового, когнитивного и коммуникативного аспектов. Выделяется еще один фактор дипломатического дискурса языковая личность дипломата, которая определяет успех всей коммуникации. Отмечены категории вежливости и манипуляции как неотъемлемые составляющие дипломатического дискурса. В статье подробно рассматриваются тактики, используемые в дипломатическом дискурсе, и их влияние на выбор того или иного прагматического явления: коммуникативный, интерактивный, перцептивный. В статье определено параметры дипломатического дискурса как институционального и выявлено его базовые системообразующие характеристики. В последние годы ученые активно исследуют и описывают дискурс, используя разные подходы. Обращение к дипломатическому дискурсу и его лингвопрагматическим категориям в статье осуществляется с позиции: прагмалингвистики, лингвистики дискурса, теории коммуникации.

Ключевые слова: типы дискурса, институциональный дискурс, дипломатический дискурс, дипломатическая коммуникация, манипуляция, вежливость

Кіріспе. Жаһандану үдерісі ағымында қоғам саяси, идеологиялық, психологиялық өзгерістерді бастан өткеруде. Осыған орай қоғам мүшелерінің, яғни біздің де ақиқат дүниені тану дәрежеміз өзгере бастады. Бұған басты себеп, тәуелсіздік алғалы бергі халықаралық қатынастар, дипломатиялық коммуникация, мәдениаралық қарым-қатынастардың қарқындылығы қазақ қоғамының дамуына еуроцентристік және ұлттық құндылықтардың біріктіру және оны бірегейлендіру үрдісіне ұласа бастады. Кеңес үкіметі тұсында дипломатиялық қатынастар Ресей арқылы жүзеге асырылатын еді. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанның дипломатиялық қатынастары күшейе түсті. Демек, дипломатиялық дискурс нығая бастады деген сөз. Әлемдік мәдениет, әлемдік сауда, әлемдік спорт,

әлемдік өнер, т.б. қатынастарға кеңінен жол ашылды. Қазақ халқына әлемдік өркениетті еркін тұщынуға мүмкіндік болды. Халықаралық туризм мәдениеті дами бастады. Осының барлығы екі мемлекетті тату байланыстыратын дипломатиялық қатынастардың ықпалында екені баршамызға белгілі.

Әдістемесі. Дипломатиялық дискурс тек саяси-дипломатиялық қатынастарда орындалатын коммуникация ғана емес, адамдар арасындағы, ұжым арасында мәмілеге келу жағдайы да дипломатиялық дискурстың аясында анықталады.

Ал дискурс коммуникативтік үдерістің негізгі элементі ретінде лингвистика саласының зерттеу нысанына айналды. Осыған орай дискурсты айқындайтын анықтамалар да көбейді. Бұқаралық комуникация кеңістігінің шеңбері үлкейген сайын, қоғамдық өмірдің жан-жақты қырын танытатын дискурстың жаңа түрлері де анықтала бастады. Сондықтан дискурсты бірнеше саланың тоғысында зерттеу тілші ғалымдардың қызығушылығын арттырды әрі сөйлеу мәдениеті, мәдениаралық қатынас тілі мәселелерін шешуде оңтайлы әдіс табуға мүмкіндік жасалды. Әдетте дискурс әлеуметтану ғылымында тұлғалық және институционалды дискурске жіктелу арқылы анықталатын болған. Дискурс мәселесі тілдің зерттеу нысаны екенін алғаш анықтаған ғалым Н.Карасиктің зерттеуінде: «Персоналды дискурста сөйлеуші басты нысанға алынады және ол өзінің ішкі әлеміндегі құндылығымен тұлғалық дәрежеге жетуі зерттеледі. Ал институционалды дискурста тұлға әлеуметтік институттың өкілі ретінде зерттеледі» [1, 12б.]. Ғалымның зерттеуінде институционалды дискурс мынадай түрге жіктеледі: саяси дискурс, дипломатиялық дискурс, әскери дискурс, бұқаралық-ақпараттық дискурс, т.б.. Осының ішінде біздің зерттеу нысанымыз болып отырған дипломатиялық дискурсқа лингвистикалық талдау жасауға әбден болады. Біріншіден, дипломатиялық вербалды және бейвербалды қатынастар болады, екіншіден, дипломатиялық қатынасты құрайтын тұлғалар, өкілдер болады, үшіншіден, дипломатиялық қатынастың өзіндік ереже-талаптары, мәдениеті болады. Басқа дискурс түрлерімен салыстырғанда дипломатиялық дискурс мәртебелі рөлімен ерекшеленеді. Себебі аталмыш коммуникативтік кеңістікте халықаралық стандарттық үлгідегі дипломатиялық мәртебесіне немесе халықтық, ұлттық мәмілегерлік институттың әлеуметтік мәртебесіне жету мақсат етіледі. Дискурс категориясына сәйкес дипломатиялық дискурстың да құрылымы адресат пен адресанттан, жиілігі басым терминдерден, лексика-грамматикалық қордан құралады. Өзге дискурстардан айырмашылығы дипломатиялық мәтіннің өзіне тән тілдік шаблондары, клишелері болады (құрмет көрсету, сыйластық, «Аса қадірлі», «аса құрметті», «ханым», «мырза», т.б.).

Қазақтың дипломатиялық дискурсы қазақ мемлекетінің қалыптасуымен, сыртқы байланыс орнату тарихымен, елшілік қызметтерімен астасып жатыр. Тарих деректеріне үңілсек, түркі дәуірінде Тоныкөк, Күлтегін, Білге қағандардың жаугершілік заманында түркі тайпасын аман сақтап қалу үшін, көршілес Қытай, одан кейін Түрік империяларымен дипломатиялық қарым-қатынасқа түсіп, өзара келісімге келгендері Орхон-Енисей жазбаларында, көне түркі ескерткіштерінде айқын көрсетілген. Ел мен ел араласып, тіпті жауласып жатқан сонау заманнан бастап-ақ дипломатиялық құжаттар (хат, шақырту, келісімшарт) болған, жазылған. Осы дәстүр күні бүгінге дейін жалғасын тауып келе жатыр және жалғаса бермек. Дегенмен, қоғам дамып, өркендеген сайын саяси қарым-қатынас, дипломатиялық келісімдер мәдениеті жоғары деңгейге көтерілуде. Солай бола тұрса да, яғни мәдениаралық коммуникация өркендей түссе де, әрбір мемлекет өзінің ұлттық немесе ғұрыптық дәстүрлерін сақтап келеді. Соның ішінде дипломатиялық қарым-қатынаста тілді құрметтеу, сөйлеу мәдениетіне үлкен мән беру, саяси дискурста сәтті диалог құру қабілеттері тең келу сияқты критерийлер дипломатиялық дискурс жасау этикетін, оның тілдік нормаларын, лексикалық қорын дамыту динамикасын қарқындатады. Әрине, шетелдік өкілмен сауатты дипломатиялық кездесу жасау, сауатты саяси әңгіме құру, мәдени дипломатиялық әдептілікті сақтай білу өз мемлекеті туралы жақсы пікір қалдырумен тең. Сондықтан, қазақ дипломатиялық дискурсы жан-жақты зерттелуі тиіс.

Саяси тұрғыдан келсек, дипломатиялық дискурс тұлғааралық қатынас емес, ведомствоаралық, мемлекетаралық коммуникация. Ондағы коммуникацияның мақсаты тұлғалар арасындағы сыйластық пен байланысты нығайту емес, мемлекет арасындағы қарым-қатынасты күшейту. Сондықтан осындай мақсатты жүзеге асырушы дипломатиялық елші қандай жағдай болса да мемлекеттің мүддесін ойлауы талап етіледі. Елші мемлекеттік мәселе шешіліп жатқанда жеке тұлғалық мінезі мен эмоциясын көрсетуге құқығы жоқ және жеке ішкі пікірі мен баға беруін де шектеуі тиіс. [2, 56б.]. Осы тұста Е.Шейгел зерттеуіндегі дискурсты анықтайтын параметрлерді еске түсіруге тура келеді: Дискурсты екі параметр арқылы анықтауға болады: 1) әлеуметтік жағдайды танытушы арнайы агент; 2) дискурстың интенционалды қоры[3, 12б.].

Нәтижелер. Осы ережеге сүйенсек, дипломатиялық дискурстың арнайы агенті (коммуникаторы) - елші, дипломат, дипломатиялық қатынасты жасаушы тұлға. Агент кодталған ақпаратты қабылдаушы тарапқа жеткізу, сендіру, мойындату қызметін атқарады. кодталған ақпараттар құрамына ауызша және жазбаша (хат) тіл немесе таңбалар мен символдар. Дипломатиялық дискурста міндетті түрде дипломатиялық хат немесе құжат болады. Дипломатиялық дискурстың сәтті болуы кодталған ақпараттың дұрыс хабарлануына байланысты. Кодталған ақпараттың дұрыс жеткізілуі үшін елші диалогтік өнердің иесі болуы тиіс. Себебі елші елдің имиджін арттыру мақсатында дипломатиялық қатынас жасайды. Дипломатиялық дискурс үш түрлі қатынастан құралады: 1) коммуникативтік қатынас, 2) интерактивті қатынас, 3) перцептивті қатынас. Коммуникативтік қатынас психологиялық байланыстың сәтті болуына тәуелді. Яғни елшілер вербалды және бейвербалды қатынаста тиісілі мәдениеттілікті сақтауы тиіс. Интерактивті қатынас келісімге келу тұсында, яғни әр тарап өз көзқарасын сенімді жеткізу (уәж, дәйекті дәлел) кезінде орын алады. Өз тұжырымында табан тұру, бұйрықпен сендіру немесе мойындауын талап етуге сілтейтін сөздердің реңкі байқалса, дипломатиялық қатынас сәтсіздікке ұшырайды. Интерактивті қатынас диломатиялық комуникацияның нақ ортасына келген тұста болады. Келісімге келу/келмеу тактикасы байқалатын сәт интерактивті қатынаста анықталады. Бұдан кейін перцептивті қатынас жүзеге асады. Перцептивті қаынас тетігі - эмпатия, аттракция, төс қағыстыру, қол алысу, фотоға түсу, құжаттарға қол қою [4, 56 б.].

Е.Шейгал дискурстың кеңістіктегі құрылым екі түрге бөліп қарастырады: реалды және виртуалды. Дипломатиялық дискурс кеңістігінде осы екі құрылым да жүзеге асырылады. Реалды құрылым тілдік коммуникацияның ақиқатта болуымен сипатталады немесе стандартты тілдік қатынастың жүзеге асуы. Ал виртуалды құрылым - семиотикалық кеңістік дипломаттың тілдік мәтінді жеткізуде қолданған бейвербалды амалы, тезаурустық қоры, ұстамы мен ишараты, сыртқы мәдениеті.

Институционалды дискурстың басқа түрлері сияқты, дипломатиялық дискурстың да екі негізгі сипаты бар: қарым-қатынастың мақсаты мен қатынастары. Дипломатиялық дискурстың басты мақсаты қайшылықтарды бейбіт жолмен шешу болып табылады [5, 213б.] Бұған мәжбүрлеуші сөз тіркестерін қоспағанда және реципиент елдің ерекшеліктерін ескере отырып, жекелендірудің төмен дәрежесімен, тұжырымының қысқалығымен және айқындылығымен сипатталатын бірқатар арнайы лингвистикалық әдістерді қолдану арқылы сауатты түрде қол жеткізуге болады. Дипломатиялық дискурста коммуникацияға қатысушылардың тілдік қатынасы ситуациялық контекстпен анықталады, сондықтан институционалды дискурстағы лингвистикалық техникалар жанрларға ерекше мән беріледі. Қарым-қатынасқа қатысушылардың алға қойған мақсаттарына байланысты мәлімдемелердің келесі түрлері ажыратылады: хабарлама, пікір, пайымдау, ұсыныс, кеңес, сын, мақтау, ұсыныс, қорытынды, түйіндеме, сұрақ, жауап. Қарым-қатынас үдерісіндегі дипломатиялық тілдің негізгі функцияларына мыналар жатады: коммуникативті (ақпарат алмасу функциясы), сындарлы (ой тұжырымдау), апелляциялық (адресатқа әсер ету), эмоционалды (жағдайға тікелей эмоционалды реакция), фатикалық (ритуалды (этикет) формулалармен алмасу), метатіл (интерпретация функциясы). Дипломатиялық қарым-қатынастың мақсаты - ақпараттандыру және әрекетті қозғау. Дипломатиялық дискурстың коммуникативті-функционалды сипаттамасы - бір жағынан ақпаратты беру және сақтау, ал екінші жағынан ақпарат алушыға әсер ету, сондықтан екінші жағынан, дипломатиялық дискурс белгілі бір мақсаттылық пен прагматикалық қатынасқа ие. Ол ұйымдастырудың өзіндік шарттарымен, сонымен қатар коммуникативті формалармен және құралдармен сипатталады. Осыған сүйене отырып, дипломатиялық қарым-қатынасты когнитивті байланыс (қажетті ақпаратты беру) деп анықтауға болады; сендіретін қарым-қатынас (құндылық бағдарлары мен көзқарастарын қалыптастыру); экспрессивті қарым-қатынас (қажетті әрекеттің мотивациясы); ұсыныстық қарым-қатынас (мотивацияны, көзқарасты, мінез-құлықты және көзқарасты өзгертуге әсер ету); ғұрыптық қатынас (дәстүрлі қатынастарды бекіту және қолдау). Дипломатиялық дискурстағы сыпайылық категориясы лауазымды адамдардың теңдікке, өзара сыйластыққа, төзімділікке және дұрыстыққа негізделген қарым-қатынасты құру үшін хаттама ережелерін мұқият сақтауынан көрінеді. Әлеуметтік құндылықтар мен нормалар ақпаратты беру кезінде адресатты «ренжітуге» жол бермейтін сыпайы қарым-қатынас стандарттарын анықтайды. Әлеуметтік фактордың дипломатиялық құжаттарды жасаудағы синтаксистік, семантикалық және морфологиялық ережелерден маңыздылығы ерекшеленеді. Хат алмасу адресаттарына құрмет белгілерін беру үшін сыпайылық дәрежесі хаттаманың сақталуымен реттеледі.

Талқылау.Дипломатиялық мәселелерді дипломаттар мен елдердің басшылары мемлекеттің мүддесі мен қауіпсіздігі үшін жасырын түрде талқылайды. Әрине, дипломаттардың ниеттері әрдайым шынайы бола бермейді. Саяси біліміндегі кемшілікті көрсету, эвфемизмдер (жалтарып сөйлеу, астарлап сөйлеу, демагогия) - қазіргі дипломаттардың сұхбаттасушысын басқару мақсатында, елдің бет-бейнесін сақтап қалуда, қажетсіз қақтығыстардан аулақ болуда тілдік қару ретінде қолданатын тәсілі. Мұнда абстрактылық пен мағынаның кеңдігі, сөз шегінің анықталмауы, салыстырулар, идеологиялық полисемия жиі көрініс табады [6, 54б.]. Бірқатар лингвистикалық еңбектерде атап көрсетілгендей, халықаралық құжаттарды талдау іс жүзінде елдің «мүддесін қорғау» ұғымын бақылау жасау міндеттерімен жиі алмастыратынын байқатады. Демек, адресаттың санасына ықпал ету манипуляциясы дипломатиялық дискурсты қалыптастыруға негіз болады, ал дипломатиялық коммуникация - бұл сұхбаттасушының жасырын бақылауын білдіретін манипулятивті диалог. Адресаттың қызметін реттеу, оны осы іс-әрекеттердің қажеттілігін немесе олардың өзектілігін көрсетуге бағыттайтын арнайы маркерленген тілдік құралдар көмегімен жүзеге асырылады. Сонымен қатар терминдердің коннотациясы, дискурстың интонациясы, дауыс ырғағы, бағалауыш лексиканы оңтайлы таңдау дипломатиялық қатынастың негізгі механизмдері болып саналады. Дипломатиялық дискурстағы манипуляциялық құралдар - эмоционалды әсер ету, әлеуметтік нормалар мен идеяларды қолдану, ақпаратты лингвистикалық тұрғыдан түрлендіре жеткізу, ойды бұлынғырландыру амалдары. Дипломатиялық дискурсты зерттеуде адресаттың әлеуметтік топтағы тиісті сөйлеу әрекетінің оңтайлы жолдарын табу тұрғысынан ғана емес, сұхбаттасушының / адресаттың лингвистикалық манипуляциясының шынайы ниеттері мен жасырын әдістерін анықтау үшін де қажет екенін ескеру қажет.

Қорытынды.Сонымен дипломатиялық дискурсты үш ажырамас аспектінің жиынтығы ретінде қарастыру керек: лингвистикалық, когнитивті және коммуникативті. Осы аталғандарды қорытындылай келгенде, дипломатиялық дискурсқа мына сипаттамалар тән деп есептейміз: біріншіден, дипломатиялық дискурс - арнайы терминдері мен клишелері бар, сөйлеу стилі мен мәтіндік, синтаксистік құрылымы бар тілдік категория. Екіншіден, дипломатиялық дискурс - идеяларды біріктіретін, аялық білімдерді тоғыстыратын когнитивтік механизм. Үшіншіден, дипломатиялық дискурс - тек екі тараптың арасындағы қарым-қатынасты құрайтын коммуникативті әрекет. Төртіншіден, дипломатиялық дискурс - коммуникативтік әрекеттің сәтті болуы үшін сендіру, мойындату амалдарын қолданатын прагматикалық тактика.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Волгоград, Орлов Г. А. Современная английская речь. М., Русакова О. Ф., Спасский А. Е. (ред.) Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ. Серия: дискурсология. Екатеринбург, 2000г. - 123с.

2 Трабелси Х. Дипломатическая переписка и ее характеристики. Автореферат дис. канд. филол. наук. М.,2013, 56с.

3 Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. Волгоград,, 2004, 412с.

4 Володина Л.В., Карпухина О.К. Деловое общение и основы теории коммуникации. Санкт-Петербург, 2002ж. - 236с.

5 Вебер Е.А. Опыт лингвистического исследования когнитивного диссонанса в английском дипломатическом дискурсе. Автореферат дис. канд. филол. наук. Иркутск,, 2014: 213с.

6 Терентий Л.М. Дипломатический дискурс как особая форма политической коммуникации // Вопросы когнитивной лингвистики, N 1. Тамбов, 2010г. 58-61с.

МРНТИ 81-139

Кайдарова Г.,[1] Сүлейменова Ж.[2]

[1,2] Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы,Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ БУЫН КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ және түркі тілдеріндегі буын категориясының өзекті мәселелерінің бірі - зерттелуі қарастырылады. Қазақ тіл біліміндегі буын мәселесі, негізінен, буынның құрылым түрлері мен олардың дыбыс құрамын анықтау. Буынның тіл құрылымында алатын орны ерекше болғанымен, оның артикуляциялық сипаты аз қарастырылған. Еңбектерде, негізінен,буынның құрылымы мен дыбыс құрамы, буынның акустикалық белгілері сипатталады. Тілдік бірліктіңакустикасы мен естілім белгілері – артикуляциядан барып туындайтын қасиеттері. Сондықтан тілдік бірліктердің бірі буын мәселесінің шешімін де артикуляциядаекеніне басты назар аударылу керек. Тіл білімінде буын мәселесі туралы зерттеушілердің пікірі ортақ, бірақ буын шегін анықтауда пікріталастар баршылық. Қазақ тіліндегі буынның фонетика-фонологиялық табиғаты, тілдегі қызметі мен буын жігі мәселелері осы кезеңге дейін жіті қарастырылмай келеді. Мақалада Ә.Жүнісбек, М.Исаев, С.Мырзабеков зерттеулері негізінде буын табиғаты және оның шегара белгілері жайлы басты тұжырымдамаларға талдау жасалды. Қазақ тіліндегі буынның әуез белгісінің туыстас тілдерді (түркі тілдерін) өзара біріктіріп тұратын типологиялық ортақ, ал туыс емес тілдерді өзара ажыратып тұратын типологиялық айырым белгісі мәселесіндегі ғалымдардың пікірлері сараланды

Түйін сөздер: қазақ, түркі тілдері, буын, үндестік заңы, буын құрылымы, құрамы, акустика, артикуляция

Kaidarova G.,[1] Suleimenova Zh.[2]

[1,2] Kazakh National Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

STUDYING THE CATEGORY OF THE SYLLABLE IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article considers one of the most important issues of vowel harmony of the syllable in the Kazakh and Turkic languages. Actual problems of studying the phonetic structure of the Kazakh language consist mainly in determining the types of syllabic structures and their sound composition. Although the syllable has a special place in the structure of the language, its articulatory nature is poorly understood. Therefore, it should be noted that the solution to the problem of syllables, as one of the language units, lies in the issues of articulation. Researchers have a common opinion about the syllable problem in linguistics, but there is much debate about the definition of syllable types in the Kazakh language. The phonetic and phonological nature of the syllable in the Kazakh language, the function of the syllable in the language and the problems of the syllable have not yet been examined in detail. Based on the research of A. Zhunusbek, M.Isaev, S. Myrzabekov, an analysis of the basic ideas about the nature of the syllable and their limitations is made. The opinions of scientists were studied on the typological common feature of the Kazakh syllable, uniting related languages, and the typological distinctive feature that distinguishes unrelated languages.

Keywords: Kazakh, Turkic languages, syllable, synharmonism, syllable structure, composition, acoustics, articulation

Кайдарова Г.,[1] Сулейменова Ж.[2]

[1,2]Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ КАТЕГОРИИ СЛОГА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматривается один из важнейших вопросов сингармонизма слога на казахском и тюркском языках. Актуальные *проблемы* изучения фонетического строя *казахского языка* заключаются в основном в определении типов слоговых структур и их звуковой композиции.Хотя слог имеет особое место в структуре языка, его артикуляционная природа плохо изучена. Работы в основном описывают структуру и звуковой состав слога и акустические особенности слога. Акустика и особенности звучности языковых единиц - это свойства, возникающие в результате артикуляции. Поэтому следует отметить, что решение проблемы слога, как одной из языковых единиц, лежит в вопросах артикуляции. Исследователи имеют общее мнение о проблеме слога в лингвистике, но существует много споров по поводу определении типов слога в казахском языке. Фонетическая и фонологическая природа слога в казахском языке, функция слога в языке и проблемы слога до сих пор подробно не рассматривались. На основе исследований А.Жунусбека, М.Исаева, С.Мырзабекова сделан анализ основных представлений о природе слога и их ограничения. Были изучены мнения ученых относительно типологической общей черты казахского слога, объединяющего родственные языки (тюркские языки), и типологической отличительной черты, которая отличает несвязанные языки.

Ключевые слова:казахский, тюркские языки, слог, закон сингармонизма, структура слога, композиция, акустика, артикуляция

Кіріспе. Қазақ тілінің буын жігіне байланысты Ә.Жүнісбек төмендегідей пікір ұсынады: «Қазақ тіліндегі буын құрылымының талданым нәтижесі буын жігінің неге оңай табылатын себебін көрсетті, оның белгілі бір фонологиялық негізі бар екен. Түркі тілдеріндегі буын жігінің оңай табылатын себебі буын төрт үндесім әуездің бірімен айтылады, сондай-ақ түркі тілдерінде (дәстүрлі фонетикада қалыптасқан көзқарасқа керісінше) буыннан кіші морфема жоқ» [1, 25]. Сонымен, ғалым пікірі бойынша, қазақ тіліндегі буынның басты өзгешелік белгісі оның үндесім тұрқында болып табылады. Басқаша айтқанда, буын құрамындағы дыбыстар өзара белгілі бір әуез арқылы кірігеді, сөйтіп барып, бір буын құрайды. Буын құрап тұрған дыбыстардың арасындағы өзара әуез бірлік – қазақ (түркі) тілдерін өзге тілдерден бөлектеп тұратын ерекше белгі. Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ тіліндегі буынның әуез белгісі туыстас тілдерді (түркі тілдерін) өзара біріктіріп тұратын типологиялық ортақ, ал туыс емес тілдерді өзара ажыратып тұратын типологиялық айырым белгі болып шығып отыр.

Әліпби құрамын тиянақтап, таңба үлгілерін кірме әріптерден арылту арқылы қазақ сөзінің буын құрылымын жөнімен жазып, тасымал амалын жөніне салып, ең бастысы, қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзбайтын жазылымға тұрақтау керек [2,7].

Сөздердің айтылуында ауа толқыны үзіліп-үзіліп шығады. Осы тұрғысынан Г.К.Кайдарованың зерттеуінде:«Сөзде қанша дауысты дыбыс болса, сонша буын болады, өйткені тек дауысты дыбыс қана буын жасай алады» [3,116].

Әдістеме.М.Исаев қазақ және ағылшын тілдерінің фонетикалық ерекшеліктерін өзара салыстыра келіп, қазақ тілінің өзіндік іргелі белгісі жайлы: «Қазақ тіліндегі дыбыс түрленімі қазақ сөзінің сингармонизм заңдылығынан туындайды. Сингармонизм әуезі (жуан, жіңішке, еріндік, езулік) көрінетін тірек бірлік буын болып табылады» [4, 41] деген пікірге тоқтайды. Ғалым еңбегінің басты ерекшелігі – зерттеу нысаны ретінде жазба мәтінді емес, сөйленім мәтінді алғандығында. Сондықтан зерттеу нәтижелері қазақ тілінің шынайы айтылым тұрқын, жазу ықпалынан бөліп алып, дәл көрсетеді.

Қазақ тіліндегі буын мәселесін сингармонизм тұрғысынан арнайы қарастырған Ж.Нәзбиев болды. Ол: «…сингармонизмнен туындайтын буын сапасының сипаттамасына, яғни бірыңғай әуездің физиологиялық және акустикалық көрінісіне көңіл аударамыз. Басқаша айтқанда, біз буын түрлеріне (ашық, тұйық, бітеу) немесе буын құрамындағы дыбыстардың ассимилятив түрленіміне (қатаңдау, ұяңдау …) емес, буынның артикуляциялық, акустикалық және перцепциялық жалпы сипатына көңіл

бөлеміз» [5, 2]. Бұдан байқайтынымыз, автор буынның фонологиялық бірлік ретіндегі сипаттамаларына баса назар аударады. Автор зерттеуі буынның үндестік белгілерін талдауға арналған.

Қазақ тілінің буын құрылымын талдағанда, евроцентристік бағыт ұстанады, соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыстары *дауысты* (гласный), *үнді* (сонант) және *салдыр* (шумный) болып үшке бөлінеді. Дыбыстардың бұлай жіктелім реті үнді-европа тіл біліміне тән екенін білеміз. Бұл олардың тіліне тән белгі болып табылады. Ал қазақ тілі үшін мұндай жіктелім әдісі жарамайды. Себебі қазақ тілінің морфологиялық құрылысы дауыссыздардың үнді, ұяң және қатаң болып үш топқа жіктелуін қатаң талап етеді (түбір мен қосымшаның арасындағы үндестік байланысты мысалға алсақ та жетеді).

Жалпы, буын мәселесіне келгенде, ғалымдар арасында алшақ пікір жоқ, алайда буын шегін анықтауға келгенде, ортақ пікір табуоңай емес. Өйткені әр тілдің өз заңдылығы бар. Түркі тілдерінде сөз соңына түсетін тұрақты екпін бар деген қағида о бастан қалыптасып қалған. Сондықтан да сөздің шегін сөз соңындағы екпін көрсетеді деп есептеледі. Осы пікір түркі, оның ішінде қазақ тіл білімінде әбден орныққан. Л.Р.Зиндер «Функцию разграничения слов в связной речи часто приписывают связанному ударению. В языках, в которых ударение всегда падает на первый или последний слог слова, можно по месту ударения судить о том, какой слог перед нами – начальный или конечный. Однако этого недостаточно для того, чтобы узнать точную границу, отделяющую данное слово от предшествующего или последующего» [6, 249-250] деген пікір ұсынады. Соңғы кездегі сингармонизм теориясына жүгінетін болсақ, ғалымның пікірін талассыз қабылдауға тура келеді. Оның үстіне қазақ тілінде екпіннің жоқ екенін дәлелденген жай деп есептеу керек.

Сөзді танытатын минималды бірлік – буын. Бір буынды сөздің ішінде дыбыстар (дауыстылар мен дауыссыздар) біркелкі тембрмен айтылады. Буынды құрайтын дыбыстар түрлі тембрмен айтылмайды. Екінші теория бойынша қазақ тілінің дыбыс жүйесі көп өлшемді. Ол өлшемдерге мыналар кіреді: 1) сингармонизм – негізгі просодия; 2) сөз екпіні – жанама просодия; 3) сингармофонемалық құралдар [7,8]. Бұл мәселеден екі нәрсені байқауға болады. Бірінші, буын тарихы өте әріден басталады. Екінші, буын табиғаты жайлы зерттеушілер әзірге бір тоқтамға келе қойған жоқ. Алайда сол теориялардың ішінен ең көп тарағаны қарқын (экспираторная теория), дауыс (сонорлық) және айтылым қуаты (теория мускульного напряжения) теориялары болып отыр. Қарқын теориясын ұстанған зерттеушілер сөйлеу үстіндегі ауа бір қалыпты шықпайды, керісінше, ауа қарқыны бір күшейіп, бір басылып дүркін-дүркін шығады. Бір дүркін шыққан ауа толқыны бір буын болып табылады деп түсіндіреді. Сонда ауаның қарқыны бәсеңдеген сәт буын мен буынның арасындағы шегара болмақшы. Ал дауыс теориясы бойынша, сөйлеу үстіндегі дыбыстарға үн қатысы бірдей болмайды. Бір дыбыс басым дауыспен айтылса, екінші дыбыс, керісінше, бәсең үнмен айтылады. Сөйтіп, басым үнмен айтылған дыбыс қасындағы бәсең дауыспен айтылған дыбысты өзіне бағындырып отырады. Басым дыбыс пен бәсең дыбыс өзара тіркесіп бір буын құрап отырады. Соңғы буынның айтылым қуатына байланысты теория бойынша, бір дыбысты айтқанда, сөйлеу мүшелеріне күш көп түседі, ал енді бір дыбыстарды айтқанда, керісінше, сөйлеу мүшелері босаң қатысады. Ендеше сөйлеу мүшелеріне көп күш түсіп жасалған дыбыс босаң айтылған дыбысты өзіне тартып, буын құрап отырады. Сонымен, бір ғана буын құбылысын үш теория үш түрлі анықтап отыр.

Қазақ тілі білімінде бұл теориялар арнайы сөз болмаған. Сөйтіп, қазақ тіліндегі буынның тілдік және физиологиялық табиғатының әзірге басы толық ашылмаған. Лингвистикалық анықтамалар тек буынның дыбыс құрылымы мен оның түрлерін ғана анықтап беріп отыр.

Нәтиже.Жалпы, лингвистикадағы буын теориясы тұрғысынан қарасақ, буынның тілдік табиғаты аса күрделі құбылыстардың бірі болып табылады екен. Ендеше қазақ тіліндегі буын құбылысының артикуляциялық және акустикалық табиғатын ашу, ең бастысы, қазақ тіліндегі буынды буын етіп тұрған лингвистикалық пәрмен не деген сұраққа жауап беру керек тәрізді. Басқаша айтқанда, қазақ тіліндегі буынның дыбыс құрамы мен оның шегарасының фонетикалық сипаты мен көрінісінің басын ашып алу керек.

Түркі лингвистиксындағы буынға көзқарасты Н.А.Баскаков былай деп баяндайды: «Түркі тілдеріндегі фраза, сөйлем, сөз тіркесі және жеке сөздің құрылымы буынның қарқынды (экспираторлық) жасалымын дәлелдейді. Түркі буынының өзінің дыбыс құрамы мен буын жігіне қатысты өзіндік ерекшеліктері болумен қатар, өзге тілдермен үйлесіп жататын ортақ белгілері де жоқ емес»[8, 176].

А.Байтұрсынұлы сөйлеу мен сөйлем, сөйлем мен сөз, сөз бен буын, буын мен дыбыс желісін бір-бірінен туындатып, арасын үзбей өзара байланыстырып қарайды. Сөздерді буынға бөлудің жолын

қарастыра келіп: "Буыншы әріп басқалардың ортасында қамауда тұрса, ол буынға "бітеу" деп ат қойындар; буын аяғы буыншы әріпке тірелсе, ол буынға "ашық" деп ат қойыңдар; буын буыншыдан басқа әріпке тірелсе, ол буынға "тұйық" деп ат қойыңдар",- деп буын түрлерін саралап береді[9, 344-345]. Мұндағы –"буыншы" әріптеріміз дауысты дыбыстар. Буын құраудағы дауысты әріптердің мәнін "әлгі әріптер кіріспейтін буын" болмайды деп көрсетеді. "Буындардың бір әріптілерін бір бөлек, екі әріптілерін бір бөлек, үш әріптілерін бір бөлек, төрт әріптілерін бір бөлек шығарып жазыңдар" (деген тапсырма жаттығуынан А.Байтұрсынұлының буынның дыбыс құрамын да анықтап кеткенін көруге болады [7, 344]. Сөйтіп, осы күнгі қазақ тілінде тек дауыстылардың ғана буын құрай алатындығы, буын түрлері, олардың дауысты-дауыссызға қатысты дыбыс құрамы мен буын аттары жайлы алғашқы мәліметтің бастау көзі болып отыр.

Буын мәселесіне арналған келесі лингвистикалық еңбектер А.Байтұрсынұлының ережелерін негізге алып отырады. Айырмашылық тек буын түрлері мен олардың атауларына қатысты болып келеді. Қ.Жұбанов буынның дыбыс құрамына қарай алты түрін көрсеткен [8, 361]. "Фонациялық ауаның қарқынымен кілт үзіліп шыққан бір немесе бірнеше дыбыс тобын буын дейміз. Демек, буын экспирация арқылы (өкпедегі ауаны сыртқа шығару арқылы) жасалады", - дей келіп, осы үрдісті І.Кеңесбаев та ұстанады, буын түрлерін ашық, тұйық және бітеу деп бөліп, олардың алты түрлі дыбыс құрамын көрсетеді [10, 260-261].Буын сипатын, түрлерін, жігін, дыбыс құрамын кеңінен талдаған С.Мырзабеков: "Буын - ... ауаның кілт үзілуінің не кедергіге ұшырауының нәтижесінде пайда болатын жеке (дауысты) дыбыс, не дыбыстар (дауысты, дауыссыз) тобы", -деген анықтама береді[11, 101]. Ал буын түрлерін "Құрамындағы дауысты және дауыссыз дыбыстардың орын тәртібіне қарай қазіргі қазақ тіліндегі буынның екі түрі бар: ашық буын және тұйық буын. Бұлай бөлу буынның теориялық та, практикалық та мәніне сай келеді және есте сақтауға ыңғайлы", -деп көрсетеді[11, 103]. Буын түрлері мен оның дыбыс құрамының осы іспеттес анықтамасы қазақ тілі оқулықтарында ең кең тараған сипаттамасы болып табылады. Ал буынның "Слог – наименьшая, фонологически значимая единица, участвующая в словоразличении, в смыслоразличении. Слог является одной из важнейших единиц звукового строя языка. Изучение структуры слога выявляет основные фонетические закономерности языка",- деген жалпы теориялық анықтамасын академиялық еңбектерден кездестіреміз [10, 176].Сонымен, буын түрлерінің жіктелімі мен дыбыс құрамына қатысты пікірдің қазақ лингвистикасында бірыңғай екенін байқауға болады.

Қазақ тіліндегі буын қондырғы (инструментал) әдісімен де зерттелген. Буынның, оның құрамындағы дыбыстардың сандық-сапалық нәтижелері буын жігін ажыратудың акустикалық көрсеткіштері бола алатындығы дәлелденген. Буын құбылысын сингармонизммен тікелей байланыстыра отырып, Ә.Жүнісбек:«Қазақ тіліндегі дыбыс түрленімі қазақ сөзінің сингармонизм заңдылығынан туындайды. Сингармонизм әуезі (жуан, жіңішке, еріндік, езулік) көрінетін тірек бірлік буын болып табылады»,-деп, теориялық қорытынды жасайды. Қазақ тіліндегі буын орфоэпиясын (айтылымын) сөз еткенде, осы теориялық қисын басшылыққа алынады. Буын құрамындағы дыбыстар белгілі бір қатаң жүйеге бағынып барып басы бірігетін болса, онда оның артикуляциялық негіздемесі болу керек. Артикуляциялық негіздің акустикалық (естілім) нәтижесі болады. Қазіргі кездегі қондырғы құралдар мен компьютерлік программалар буын және оның құрамындағы дыбыстар тіркесінің акустикасын көрнекі суреттеп бере алады. Ендеше буынның басынан аяғына дейінгі, яғни өне бойындағы дыбыстар тізбегінің суретін алып, буын орфоэпиясының артикуляциялық және акустикалық көрінісін байқап-бақылауға болады деп болжам жасауға болады.

Қазақ тіліндегі буын түрлерінің, әсіресе, олардың дауысты немесе дауыссыз дыбысқа бітуінің морфологиялық деңгейге тікелей қатысы бар екендігі белгілі. Себебі келесі жалғанар қосымша дауыстыға басталады ма, әлде, дауыссызға басталады ма, ол алдыңғы буынның соңғы дыбысына тікелей байланысты кездері болады. Сонымен қатар алдыңғы буынның соңғы дыбысы мен соңғы буынның бастапқы дыбысының арасында да дауыс қатысына тікелей байланысты тұстары бар: буынның дауысты, қатаң, ұяң немесе үнді дыбысқа бітуіне қарай қосымшаның бастапқы дыбысы құбылып отырады. Осы зандылықтар қазақ тілі үшін өте маңызды болып табылады. Ендеше қазақ тілінің буын жүйесін буын түрлері мен оның дыбыс құрамын дауысты-дауыссыз тұрғысынан ғана жіктеп қойған жеткіліксіз болады екен. Мұндай жіктелім тасымал талабына сай келіп, тасымал ережелерін ғана құрастыруға ғана жарайды. Лексика (сөз) деңгейінде кемістігі жоқ талдау морфология (қосымша) деңгейінде жарамай қалып жатыр. Лексикалық деңгейде буын түрлері мен оның дыбыс құрамы үшін түбір сөздің де, туынды сөздің де мәртебесі бірдей: *бақ* та - бір сөз, *бақташы* да - бір сөз. Екі жағдайда да *бақ* - бітеу буын, ал *та* – ашық буын. Осы жіктелім тасымал

үшін жеткілікті. Ал морфологиялық деңгей үшін: *бақ* бірлігінің бітеу буын екендігі жеткіліксіз, оның қатаң дауыссызға аяқталып отырғанын қоса ескеру керек. Ендеше,*та* ашық буыны, біріншіден, дауысты дыбыстан бастала алмайды, егер дауысты дыбыстан басталатын болса, онда *бақ* бірлігі бітеу буын бола алмайды. Екіншіден, ол тек дауыссыз дыбыстан басталады, оның үстіне бастапқы дыбыс тек қатаң дыбыс болу керек. Бастапқы дыбыс қатаң дауыссыз болмаса, *бақ* пен *та* тіркесе алмайды. Сондықтан буын құбылысының өзін екі деңгей тұрғысынан қарастырған жөн сықылды. Ол үшін буынның дыбыс құрамын іштей тағы жіктей түсуге тура келеді.

Талқылау.Буынның дыбыс құрамы іштей екі салаға жіктеледі.Бірінші, буын құрамындағы дыбыстың дауыс қатысына қарай, мысалы, төмендегі бітеу буындар соңғы дауыссыздың дауыс қатысына қарай жіктеледі: *жаз* - үнді дауыссызға аяқталып тұр, *жас* - қатаң дауыссызға аяқталып түр; *жан* - үнді дауыссызға аяқталып тұр. Сонда, мысалы, ілік септік жалғауының нұсқалары бұлардың әрқайсысына талғап қана жалғанады: *жаздың* - ұяң *з* дауыссызынан кейін тек ұяң *д* дауыссызы, *жастың* - қатаң *с* дауыссызынан кейін тек қатаң *т* дауыссызы, *жанның* - үнді *н* дауыссызынан кейін тек үнді *н* дауыссызы.

Екінші, буын құрамындағы дыбыстың әуез қатысына қарай, мысалы, төмендегі бітеу буындар соңғы дауыссыздың әуез қатысына қарай жіктеледі: *қаз* – жуан езулік дауысызға аяқталып тұр; *кез* жіңішке езулік дауыссызға аяқталып тұр, *құз* – жуан еріндік дауыссызға аяқталып түр; *күз* – жіңішке еріндік дауыссызға аяқталып тұр. Сонда, мысалы, тағы да ілік септігінің жалғауының нұсқалары бұлардың әрқайсысына талғап қана жалғанады: *қаздың* - жуан езулік *з* дауыссызынан кейін тек жуан езулік *д* дауыссызы, *кездің* - жіңішке езулік *з* дауыссызынан кейін тек жіңішке езулік *д* дауыссызы, *құздұң* - жуан еріндік *з* дауыссызынан кейін тек жуан еріндік *з* дауыссызы, *күздүң* - жіңішке еріндік *з* дауыссызынан кейін тек жіңішке еріндік *д* дауыссызы.

Әрине, бұл заңдылықтардың реті бір түбірден бір қосымшаға қарай бірдей бола бермейді: соңғы ұяң дыбыстан кейін келесі буынның бастапқы дыбысы ұяң бола бермей, үнді де бола береді. Алайда басты заңдылық яғни дыбыс талғампаздық әруақытта сақталып отырады.Сонда қазақ тіліндегі буынның басқы және аяққы дыбыстарының артикуляциялық және акустикалық белгілерінің лингвистикалық мәні бар болып шықты. Лингвистикалық мәні бар фонетикалық құбылыстың әрқашан да артикуляциялық және акустикалық тірегі болады. Бұл – іргелес дыбыстардың арасындағы фонетикалық шарт.

Ал буын құрамындағы дыбыстардың бір-біріне икемделуі сингармонизм заңына байланысты екендігі жайлы деректер жеткілікті. Қазақ лингвистикасындағы сингармонизм теориясы көп мәселенің басын ашып берді. Сингармонизмді теориялық тұрғыдан зерттеу жеткілікті. Ендігі кезекте буын артикуляциясы мен акустикасын кешенді инструментал зерттеудің нысанына айналдыру кезекте тұр. Мысалы, *қи (қый), ки (кій), құй (құй), күй (күй) немесе қиын (қыйын), киін (кійін), құйын (құйұн), күйін (күйүн)* деген т.б. сөздердің буын құрамын сингармонизм тұрғысынан сипаттап шығу тек дауысты дыбыстарға байланысты болмау керек. Сингармонизмнің артикуляциялық белгісі ауыз куысындағы тілдің көлденең және еріннің езулік-еріндік қалпына қатысты десек, онда буынды бөліп-жармай, бүтін буынның тіл мен ерін артикуляциясын яғни "буын артикуляциясын" сипаттап шығу керек.

Қорытынды.Жалпы, лингвистикалық, сондай-ақ түркологиялық ғылыми әдебиеттерге сүйенетін болсақ, қазақ тіліндегі буын құбылысын сингармонизмнен тыс зерттеуге болмайды деп жорамал жасаймыз. Себебі буын, оның дыбыс құрамы, дыбыстардың үндесім құрамы, ең бастысы, буын жігін табудың әдісі сингармонизм арқылы шешілуге тиіс.

Тіл құрамындағы басты бірліктердің бірі ретінде буынның тіл құрылымында алатын орны ерекше. Сондықтан да қазақ тілінің грамматикаларында (оқулықтар, оқу-әдістемелік, оқу құралдары) міндетті түрде буынға арналған бөлім беріліп отырса, буын жайына арналған зерттеулер де жоқ емес,өзге ұлт мектептеріне арналған оқулықтарда буын жайлы мәліметтер бар.Алайда қазақ тілі грамматикалары мен өзге де сол саладағы еңбектерде буынның құрылымы мен дыбыс құрамы ғана сөз болып келді. Ал зерттеу еңбектері болса, негізінен, буынның акустикалық белгілерін сипаттауға арналды. Сөйтіп, буынның артикуляциялық сипаты назардан тыс қалып келді. Егер кез-келген тілдік бірліктің (оның ішінде буын да бар) негізінде алдымен артикуляция жататынын ескерсек, онда буын мәселесінің шешімін артикуляциядан іздеуіміз керек болады. Ал оның акустикасы мен естілім белгілері сол артикуляциядан барып туындайтын қасиеттер екені лингвистикада даусыз дәлелденген.

Қазақ тіл біліміндегі буын проблемасы негізінен буынның құрылым түрлері мен олардың дыбыс құрамын анықтауға арналған. Ал оның фонетика-фонологиялық табиғаты, тілдегі қызметі мен буын жігі мәселелеріне көп көңіл бөлінбей келді.

Жоғарыда айтылғандай, жалпы лингвистика тұрғысынан алғанда, буын мәселесі өте күрделі лингвистикалық құбылыс ретінде әлі күнге дейін пікір-талас нысаны болып келеді. Өзге тілдердегі буын мәселесіне көптеген диссертацияларлық жұмыстармен монографиялар арналып жатыр.

Қорыта келгенде, буын табиғаты және оның шегара белгілері жайлы негізгі пікірлер осы айтылғандарға келіп саяды. Өзге де пікірлер айтқан ғалымдар бар, бірақ бәрінің негізгі мазмұны осы іспеттес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. Автореф. дис.д-ра филол. наук. - Алма-Ата, Институт Языкознания. 1988. - 58 с.

2 Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы.Абзал-ай. 2018. - 368 б.

3 Кайдарова Г. Қазіргі қазақ тілі (фонетика) курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны. Оқу құралы, - Алматы. 2015. -129 б.

4 Исаев М.К. Фонетические особенности английской речи казахов. - Алматы. КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2004. – 352 с.

5 Назбиев Ж. Сингармонические сегменты в *казахском языке*. Автореф.дис.д-ра филол. наук. - *Алматы, 1998. - 57 с.*

6 Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – Москва: Высшая школа, 1979. – 312 с.

7 Ерғалиев.Қ.С. І.Кеңесбаевжәне қазақ тілінің дыбыс жүйесі, монография. - Павлодар.ПМПИ баспасы. 2014. - 120 б.

8 Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков- Москва. Наука. 1988. - 208 с.

9 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы. Ана тілі, 1992. –448 б.

10 Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы. Ғылым, 2010. –608 б.

11 Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы. Қазақ университеті, 1993. -136 б.

МРНТИ 16.21.51

Қасым Б. Қ.[1]

[1] *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «*КӨЗ, КӨРУ*» АТАЛЫМДАРЫН КОГНИТИВТІ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Қазақ тілінің сөздік құрамындағы сөздерді алып қарасақ, олардың барлығы да белгілі бір тілдік жүйеде қызмет атқарады. Алайда тілдік бірліктердің өзара арақатынасынан және күрделі құрылымнан тұратындығы анық. Сондықтан сөз мағынасы, семантикасы, тілдік қолданыста прагматикалық белгілі мақсатқа қарай өзгеріске түсіп, қызмет атқарады. ***Семантика-когниивті модель*** – тілде шындық болмысты бейнелеп, лексикалық бірліктер ортақ семантикалық компонент негізінде әр түрлі жүйелі семантикалық қатынастармен (фреймдік құрылым, синонимиялық катар) және өріс өзегімен (ядро) байланысып жатқан сөздер тобы. Сөздер ортақ семантикалық белгіге ие болып, лексика-семантикалық парадигма құрайды. Семантикалық өріс лексикалық-семантикалық топтарға қарағанда неғұрлым кең *тектік* (гипонимия) ұғымдарды топтастырады. Сонымен тіліндегі «***көз, көру***» аталымдарынғы менталды тілдік бірлік, когнитивті модель тұрғысынан және семантикалық-когнитивті құрылымын зерделеу, дамуы туыстас түркі тілдерімен ұқсас жақтарын салыстыра зерттеуге негіз болары бүгінгі таңда өзекті мәселе. «***Көз, көру***» аталымдарын тілдік бірлік ретінде теориялық аспектіде зерделеуге арналған еңбектерге жасалған шолу қазіргі ғылыми парадигмада осы тілдік бірліктерді қарастырудың қажеттілігін білдіреді. Барлық түркі тілдерінде *көру* етістігінің қолданыс аясы мен семантикалық өрісі кең.

Түйін сөздер: когнитивті модель, менталды етістіктер, семантикалық өріс, фрейм, мән, мағына. сема, семантика

Kassym B..[1]

[1] *Abai Kazakh National Pedagogical University,*
Almaty, Kazakhstan

COGNITIVE-SEMANTIC ANALYSIS OF THE NOMINATION "EYE, TO SEE" IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article examines the role of word formation semantics for cognitive language research, for studying the cognitive model, the picture of the world. Based on the material of the modern Kazakh language, a semantic and cognitive analysis of etymologically related Turkic languages with the root: КӨЗ, КӨРУ is carried out. Semantics plays an important role in the nominative process, which captures the peculiarities of human perception of the world, the specifics of the cultural and historical experience of a given nation. Cognitive-semantic models formed by these verbs represent cognitively highlighted fragments of the surrounding reality, fixed in the human mind. In derived words (motivated on a given synchronous slice of the language, preserving their internal form), such conceptual information is expressed explicitly. The analysis revealed the specific semantic features of these verbs, including fixing and active perception. As you know, in all languages, the semantic spectrum of the verbs of visual perception is wider than that of other verbs of perception, because “it is visual perception that is the most active way of understanding and understanding the world.

Keywords: cognitive model, mental verb, semantic field, frame, meaning, meaning, seme, semantics

Қасым Б.Қ. [1]

[1] *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,*
Алматы, Казахстан

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НОМИНАЦИИ «*ГЛАЗ, ВИДИТЬ*» В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматривается роль семантики словообразования для когнитивных исследований языка, для изучения когнитивной модели, картины мира. На материале современного казахского языка проводится семантико-когнитивный анализ этимологически родственных тюркских языках с корнем: КӨЗ, КӨРУ. Семантике принадлежит важнейшая роль в номинативном процессе, запечатлевающем особенности человеческого мировосприятия, специфику культурно-исторического опыта данного народа. Когнитивно-семантические модели, формируемых данными глаголами, представляют когнитивно выделенные фрагменты окружающей действительности, фиксируемые в сознании человека. В производных слов (мотивированных на данном синхронном срезе языка, сохраняющих свою внутреннюю форму) подобная концептуальная информация выражена эксплицитно. В ходе анализа выявлены специфические семантические особенности данных глаголов, в том числе фиксирующие и активное восприятие. Как известно, во всех языках у глаголов зрительного восприятия семантический спектр шире, чем у остальных глаголов восприятия, потому что «именно зрительное восприятие является наиболее активным способом осмысления и понимания мира.

Ключевые слова: когнитивная модель,ментальный глагол, семантическое поле, фрейм, смысл, значение, сема, семантика

Кіріспе. Қазіргі таңда ұлттық тіл білімінде когнитивті-семантикалық талдау сөздің табиғатын ашатын, оны тек лингвистикалық аспектіде ғана емес, адам ойлауы мен танымына қатысты кешенді жан-жақты қарастыратын әрі қазақ тіліндегі тілдік бірліктерді ұлт болмысын көрсететін, оның әрі қарай дамуына үлес қосатын іргелі зерттеу еңбектері қажет. Осымен байланысты тіл білімінде ғылыми зерттеулер бірнеше әдістер мен бағыттарда зерттелуде. Әсіресе тілді саралау екі бағытта қарастырылып келеді: бірі – тілді кешенді (*когнитивтік, логикалық, психолингвистикалық, филосфиялық бағытар* т.б.) сабақтастықта зерттеу; екіншісі – дәстүрлі грамматиканың

заңдылықтарына сүйене отырып, тілдің құрылымдық жүйесін терең және тіл табиғатынғы ұлттық ерекшелікерді толық ашып көрсету мақсатында тілдік бірліктердің тұлғасы мен мән, мазмұндық табиғатын, оның арақатынасын ішкі заңдылықтарын зерделеу, талдау. Лингвистикадағы функционалдық, коммуникативті-прагматикалық т.б. жаңа бағыттар тілге даму тұрғысынан қарап, тіл құбылысын қозғалыста танып білуді көздейді. Тілді қозғалыста танып білу – тілдің өзін, оның бірліктерін адамдардың өзара қарым-қатынасында, байланыстық үрдісте қарастыру. Соның нәтижесінде тілдің мүмкіндіктерін, атқаратын қызметін толық анықтауға мүмкіншілік туады.

Сөздің семантикасын зерттеу көп уақыт бойы жеке сөздерді мағынасын зерттеумен шектеліп келді. Өткен ғасырдың ортасынан бастап ғалымдар сөзді жеке қарастыру дұрыс емес екенін, жеке сөздер мағынасы мен формасы жағынан бір-біріне туыс сөздермен бірігіп, сөздердің топтарын немесе өрісін құрастыратынын, сөздің мән-мәнісін білу үшін оның құрамын бір-бірінен жеке алып қарастырмай, ортақ мәннің төңірегінде талдауды ұсынды.

Қазақ тілінің сөздік құрамындағы сөздерді алып қарасақ, олардың барлығы да белгілі бір тілдік жүйеде қызмет атқарады. Алайда тілдік бірліктердің өзара арақатынасынан және күрделі құрылымнан тұратындығы анық. Сондықтан сөз мағынасы, семантикасы, тілдік қолданыста прагматикалық белгілі мақсатқа қарай өзгеріске түсіп, қызмет атқарады. Тілдің басты арқауы, тірегі – сөз. Сөз, сөйлем адам ойын жеткізудің, айтудың негізгі құралы. Тіл – әлеуметтік құбылыс. Сөздің мағынасын білу, түсіну, оны орынды қолдану – тілдік жүйенің заңдылықтарын түсіну деген сөз, яғни сөйлеу әрекетін жүзеге асыратын негізгі құрал, қор. Осымен байланысты ғасырлар бойы үздіксіз даму, жетілу үрдістеріндегі тілдің тарихи кезеңдері, оны жасаушы халықтың тарихымен, ой-санасының дамуымен, когнитивті вербалдануы, тілдік білімнің жетілуі мен сұрыпталып, екшеліп, талғап, тілдік құрылым жүйесін түсіну қажет. Бұл мәселенің таза лингвистикалық қағидалармен шешіле бермейтін тұстарын айқындау қажеттігі, бүгінгі заманауи когнитивті ғылымның тұжырым-қағидаларына сүйену сұранысынан және семантикалық-функционалды мақсатта қолданумен тікелей байланысты.

Қазіргі таңда тіл білімінде сөздік құрамды сипаттауда тиімді және нәтижелі тәсілдердің бірі «когнитивті-семантикалық, өрістік» тәсіл, себебі бұл саралау тілді бір жүйе ретінде қарастыруға және тілдегі жүйелілікті анықтауға мүмкіндік береді. Мақала «Қазақ тіліндегі «**көз**», «**көру**» аталымдарының когнитивті-семантикалық моделін» сипаттау мәселесіне арналған.

Көз тірек сөзінің мазмұндық құрылымын анықтауда когнитивті-семантикалық талдау әдісі: бағалауыштық, сезімдік т.б. компоненттер қолданылады.

Әдістеме.*Мақаланың теориялық және методологиялық негіздері.* А. Байтұрсынұлы сөзді өнер деп танып, оған мынадай анықтама береді: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) *ақылға,* 2) *қиялға,* 3) *көңілге. Ақыл ісі* – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау; *қиял ісі* – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; *көңіл ісі* – түю, талғау» (*Курсив* – Б.Қасым) [1, 343 б]. А.Байтұрсынұлының осы тұжырымдамасынан қазіргі лингвистикада қарастырылып жүрген когнитивті бағытты дәлелдеп, анықтайды. Жоғарыдағы айтылған ойлардан тіл бірліктерін талдауда, зерделеуде халықтың таным үрдісі негізге алынатыны айтылады. Ойдағы, қиялдағы, көңілдегі нәрсеніні тілмен жеткізу қиын екенін көрсетеді. Сондықтан сөзді жасап, оның мән, мағынасын түсіну, тану басты шарт екенін түсінуге болады.

Тіл білімінде таным теориясы тұрғысынан қарастырған: Дж. Лакофф, М. Джонсон, А.Н. Баранов, Ю.Н. Караулов, А.П. Чудинов т.б.; менталді құрылымды тілдік және сөйлеу жағдаят құралдарымен анықтау: С.Г. Воркачев, В.В. Колесов, В.А. Маслова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Ю.С. Степанов; лексика семантикалық өріс тұрғысынан: И. Трир (I.Trier), В. Порциг (W.Porzig), С. Ульман (S.Ulmann), Л. Вайсгербер (L.Weisgerber), А. Мартине (A.Martinet), когнитивті бағытта: А. Вежбицкая, Н.Н. Болдырев, Е.С. Кубрякова, Р.М. Фрумкина; семантика жағынан: Ю.Д. Апресян, Л.Г. Бабенко және т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектері басшылыққа алынып, талдаудың теориялық және методологиялық негізі ретінде пайдаланылды.

Сөздер ортақ семантикалық белгіге ие болып, лексика-семантикалық парадигма құрайтыны белгілі. Лексикалық парадигма ретінде жалпы мағынасы бойынша біріккен бірнеше сөздердің жиынтығы түсініледі. Лексика-семантикалық топтың мүшелері арасындағы парадигматикалық байланысты анық көру үшін ғалымдар компонентті талдау әдісін жиі қолданады. Бұл әдіс бойынша сөз мағыналары бірнеше ұсақ бөліктерден – семалардан тұрады деп есептейді.

Е.С. Кубрякованың тұжырымдамаларынан, тіл біліміндегі когнитивтік бағыт тілді жаңа тұрғыдан қарастыруға, оны қабылдау, зейін, жады, сана, ойлау т.б. таным қабілеттерін негізге ала отырып, тіл жүйесінің құрамдас бөліктерін және олардың арақатынасын кешенді интерпретациялауға, когнитивті құрылымның негізгі белгілерін зерделеуге мүмкіндік береді [1, 328]. Бұл қажеттілік тіл білімінде когнитивтік теорияның, когнитивті семантиканың қалыптасуына әкелді.

Қазіргі уақытта сөзді (концептті) зерттеудің бірнеше әдістер пен бағыттар пайда болды. Мысалы, *логикалық бағыт* – Н.Д. Арутюнова, [2]; *психолингвистикалық бағыт* –А.А. Залевская [3], *философиялық бағыт* В. Колесов, [4]. Тілшілердің ғылыми еңбектер төңірегінде *концептуалды талдаудың (анализдің)* әр түрлі бағыттары қарастырылады. Ондағы мақсат *айырым* (дифференциалды) белгілердің моделдеуіне қолдануға келетін концептуалды анализдің әдістемесін анықтау.

Менталді етістіктердегі когнитивті модель – тілдегі іс-әркекеттің мәнін когнитивті аспектіде зерделеуде, саралауда назарға алынудағы ғылыми ұғым*Менталды етістіктер* (сөздер) – субъектінің (жеке адамның) тілдік бірліктер туралы ілімін көрсететін, сонымен қатар тілдік бірліктермен байланысты экстралингвистикалық және өмір тәжірибесіндегі білім деңгейін танытатын күрделі қызметтерді орындайтын жүйе. Менталді етістіктерде орын алатын түрлі үдерістердің, когнитивті тетіктердің сипаты, ерекшеліктері мен қызметі – тілдегі семантикалық мән-мазмұнына тікелей ықпал ететін факторлар. Өйткені етістіктердегі мағына мен самантиканың дамуы мен қалыптасуына, тіл жүйесінде орнығуында ерекше қызмет атқаратын тілдің ішкі мәнін мен әлеуетін тіл иесінің тілдік бірліктерді қабылдауы, танып-түсінуімен сабақтастыра қарастыру – құрылымдық және когнитивті өлшемдердің арасқатынасымен анықтауға, саралауға мүмкіндік береді. [5, с.24]. Демек, менталді етістіктердің құрылымы, біріншіден, белгілі бір ұлттық тілдің ішкі жүйесі – сөздік қордың ерекше баламасы ретінде, екіншіден, адам миына, оның интеллектісіне, адам жадына тән жалпы кеңістіктің бөлшегі ретінде анықталады. Когнитивтік семантикада сөз мағынасы – адамның ақыл-ойымен байланысты *менталды процестері* → *когнитивті модельде* ерекше көрінеді.

Өріс теориясы қазіргі тіл біліміне лексикалық топтарға немесе парадигмаларға қатысты қолданылып жүр. Тілдік өрісті біраз ғалымдар (Л. Вейсгербер, А.А. Уфимцева, В.И. Кодухов және тағы басқалары) лексика семантикалық топ түрінде түсіндіреді, бірақ олардың бәрі өрісті ЛСТ деп атамайды. Өріске арналған ғылыми еңбектерде оның бірнеше қолданысын көрсетуге болады: парадигмалық өріс (И.Трир, Э.Косериу), синтаксистік өріс (В.Порциг, Л. Вейсгербер), грамматикалық өріс (В. Адмони), лексика-грамматикалық өріс (Э.В. Гулыга, Б.И. Шенделькс), лексика-семантикалық өріс (М.Оразов, Ғ.Хасанов) функционалды-семантикалық өріс (А.В.Бондарко, З.Қ.Ахметжанова), сөзжасамдық өріс (Н.И.Букетова, Б.Қасым), лексика-фразеологиялық өріс (Е.А.Ножин, В.П. Жуков, Г.Смағұлова) және т.б.

И.М.Кобозева «Лингвистическая семантика» атты еңбегінде «семантикалық өріс деп айқындалатын құбылыстың *ұғымдық, заттық* және *қызметтік* ұқсастықтары мен *мазмұнының* жалпы болуымен біріктірілген тілдік бірліктер жиынтығын» айтады. Автордың пікірінше семантикалық өріс төмендегі қасиеттерге ие:

1) сөздердің белгілі бір семантикалық қатынастарға түсуі;
2) осы қатынастардың жүйелілігі;
3) лексикалық бірліктердің өзара байланыстылығы мен өзара тәуелділігі;
4) өрістің дербестігі;
5) өрістің ұғымдық сипатын таңбалаудың тұрақтылығы;
6) семантикалық өрістің бүкіл лексикалық жүйедегі өзара байланыстылығы [6, с 99.].

Ю.Н.Караулов та семантикалық өрістің төмендегідей қасиеттерін ажыратады:

1) өріс құрамындағы бірліктердің бір-бірімен байланыстылығы;
2) бұл байланыстардың жүйелілігі;
3) өріс бірліктерінің бір-бірін анықтауы;
4) өрістің дербестігі;

өрістің түрлі тілдердегі өзіндік ерекшелігі [7, с.61].

Ғ.Хасанов «Семантикалық өріс» атты мақаласында семантикалық өрісті жан-жақты қарастырады. Семантикалық өріс дегеніміз не деген сұраққа жауапты автор Ю.Н. Карауловтың еңбектерінен табады. Осы ғалымның еңбектеріне сүйене отырып автор үш өлшемді негізді арқау ете отырып өріске берілген анықтамаларды үш топқа бөледі: 1) лексика-семантикалық жүйенің бірлігі ретінде; 2) қасиеттері бойынша; 3) ішкі ұйымдасу принциптері бойынша. Ғ. Хасанов лексика-семантикалық топтар үлкен семантикалық өріс құрайды деген пікір білдіреді [8, 27 б.].

Ю.Д. Апресиян пікірінше, тілдің сөздік құрамы ретсіз үйіліп жатқан бірліктер жиынтығы емес. Ол сөздердің мағыналық ортақтығына байланысты біріккен бірнеше өрістерден тұрады деген пікір айтады [9].

Ю.Н. Карауловтың [7] анықтауынша, лексика-семантикалық өріс *өзегімен* (ядромен) байланысты тілдегі сөздер тобы және олар өрістің шекарасын айқын анықтауға мүмкіндік береді. Лексика-семантикалық өрісті жасауға өрісте бір-бірімен белгілі бір байланысқа түсетін сөздер мағынасы тірек болуы тиіс. Тілшінің пірінше, лексика-семантикалық өрісті зерттегенде синонимдік, түр және ассоциативтік байланыстарды есепке алу қажет. Сөйтіп, *лексика-семантикалық өріс* (ЛСӨ) бір *тектік* мағынамен біріккен белгілі бір сөздер тобы (сөз тіркестері) болып табылады. ЛСӨ құрамы мағынасы жағына өріс *ортасынан* (өзегінен) әр түрлі «қашықтықта» (орталыққа жақын және шеткері аймақтар) орналасқан тілдік бірліктерден тұрады.

Нәтижелер.«Көз», «**көру**» әрбір тілдегі үлкен, мазмұнды, ұлттық бедері айқын негізгі аталымдардың бірі. Оның әмбебаптық та, бірегейлік те сипаты ұшантеңіз. Бейвербалды коммуникациядағы көздердің рөлі туралы да соны айтуға болады. Өйткені ***көз*** – өздігінен-ақ мол ақпараттың көзі. Сондықтан да ол әрқашан күрделі зерттеулердің нысанында тұрады.

Концептті талдаудағы басқа көзқарасты ұстанатын М.И. Агиенко, аталған концепттердің концептуалды белгілерін айқындау арқылы концепттерді сипаттау әдістемесін қолданады. Аталған әдістемеге орай зерттеу барысы бірнеше кезеңдерден өтеді:

1. концепттің сөз-атауының этимологиясы зерттеледі, сөз мағынасының тарихы қарастырылады, концепттің *уәждік белгілері* айқындалады;

2. концепттің сөз-атауының сөздік дефинициялары (анықтамалары) және синонимдік қатардағы сөздердің дефинициялары компонентті анализ әдісі арқылы зерттеледі. Нәтижесінде, сөздік дефиницияларда семантикалық компонент түрінде көрініс тапқан ұғымдық белгілер айқындалады;

3. метафоралық үйлесімділікті зерттеудің нәтижесінде пайда болған концепттің образдық белгілері айқындалады [10, с. 8].

М.И.Агиенко аталымдарды (концептті) талдаудағы концептуалды белгілерін айқындау арқылы мағыналық сипаттау әдісін қолданады. Зерттеудің барлық кезеңдерінде айқындалған концепттің белгілері топтарға құрылып қалыптасады. Осындай топтар ***тектік*** немесе ***түрлік*** *сипаттаманың* (характеристика) негізінде біріктірілетін белгілердің жиынтығынан құралып, концептуалданудың белгілі-бір әдісін көрсетеді. *Белгілердің* (признаки) белгілі-бір сандық қатысымын (представленность) негізінде концептті қабылдаудағы, қорытудағы *әлемнің тілдік бейнесінде* білгілі-бір когнитивті белгілердің маңызыдылығы туралы шешімдер қабылданады. Концепт зерттеулерінің мағлұматтары кестелерде белгіленіп, аталмыш концепттің барлық дефинициялары және оның синонимдері көрсетіледі [10].

Көз *сөзінің* (концептісінің) ***этимонын*** когнитивті бағытта анықтау, зерделеуде тілдік ***мән*** мен ***мағынаны*** ажырату осы сөздің даму кезеңдерін, қазіргі тілдік деңгейдегі семантикалық өрісін көруге негіз болып табылады.

Сөздің семантикасын зерттеу көп уақыт бойы жеке сөздерді зерттеумен шектеліп келді. Өткен ғасырдың орта тұсынан бастап ғалымдар сөзді жеке қарастыру дұрыс емес екенін, жеке сөздер мағынасы мен формасы жағынан бір-біріне туыс сөздермен бірігіп, сөздердің топтарын немесе өрісін құрастыратынын, сөздің мәнін, мәнісін білу үшін оның құрамын бір-бірінен жеке алып қарастырмай, ортақ мән, мазмұнның төңірегінде талдауды ұсынды. Бұл құжеттілік тіл білімінде өріс теориясының шығуына әкелді. Ол тіл білімін тың және жаңа жолға бағыттады. Осы орайда өріс теориясының негізін салушы И.Трир және оны дамытушы Л.Вайсгербер туралы айта кеткен жөн. И.Трирдің теориясы бойынша, ***семантикалық өріс*** дәстүрлі немесе ғылыми түрде адамзат тәжірибесімен жасалған ұғымдардың нақты шектелген саласын толық жабатын, көбіне этимологиялық жағынан байланысты емес, оның үстіне өзара тұтас сурет құрайтын мозайка тастары сияқты қатар орналасқан кездейсоқ, еркін, жеке психологиялық әсерлермен байланыспайтын сөздер жиынтығы. И. Трирдің және оның ойын жалғастырушылардың пікірінше, семантикалық өріс – қандай да бір ортақ нышандармен біріккен, яғни ортақ мағыналық компоненті бар тілдік бірліктер жиынтығы. Өрістің барлық лексемаларын *негізгі мағынамен* (архисема), лексемамен берілген *ортақ семантикалық белгі* біріктіреді [11] (*курсив* – Б.Қасым).

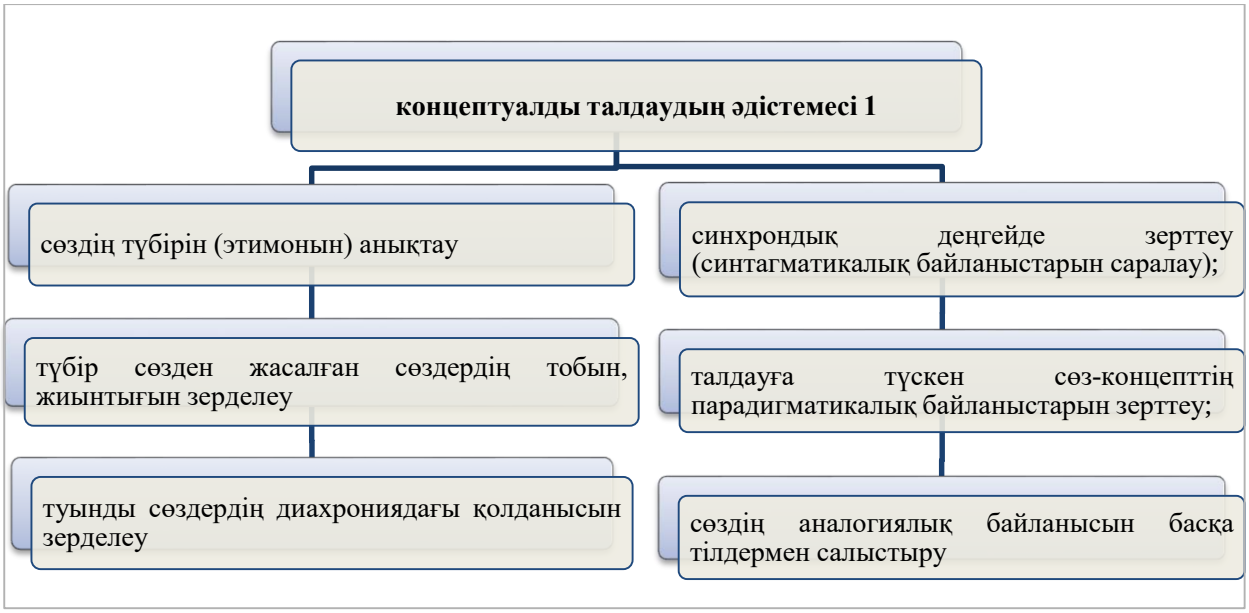
Семантикалық өріс ілімі туралы айтылған ой пікірлерді мойындай отырып, біраз тілші-ғалымдар оның шектелгендігін құрылымдауға онша көп көне бермейтінін атап айтады: А. Мартине, У. Вейнрейх, П. Гиро т.б. Бірақ ғалымдар лексика жүйелік құрылымдауға неге оңай көнбейді деген

сұраққа ашық және толық жауап бере алмады. Бұл мәселені шешу үшін ең алдымен «лексика құрылым» деген сөз тіркесінде «құрылым» немесе «жүйе» деген сөз нені білдіреді соны анықтап алу қажет болды. Өткен ғасырдың ортасында негізі қаланған өріс теориясы туралы ілім тіл білімінде әлі де қарастыратын тұстары бар. Өрісті лексика жүйесінің басты бірлігі ретінде қарастырып, оның теориялық мәселелерін жан-жақты зерттеген ғалымдар: Ю.Д. Апресиян, В.Г. Гак, Е.В. Гулыга, Ю.Н. Караулов, А.А. Уфимцева т.б. Ю.Д. Апресян пікірінше, тілдің сөздік құрамы ретсіз үйіліп жатқан бірліктер жиынтығы емес. Ол сөздердің мағыналық ортақтығына байланысты біріккен бірнеше өрістерден тұрады деген пікір айтады [12]. Ю.Н. Карауловтың анықтауынша, лексика-семантикалық *өріс өзегімен* (ядромен) байланысты [7] тілдегі сөздер тобы және олар өрістің шекарасын айқын анықтауға мүмкіндік береді. Лексика-семантикалық өрісті жасауға өрісте бір-бірімен белгілі бір байланысқа түсетін сөздер мағынасы тірек болуы тиіс. Автордың пірінше, лексика-семантикалық өрісті зерттегенде синонимдік, түр және ассоциативтік байланыстарды есепке алу қажет. Сөйтіп, *лексика-семантикалық өріс* (ЛСӨ) бір тектік мағынамен біріккен белгілі бір сөздер тобы (сөз тіркестері) болып табылады. ЛСӨ құрамы мағынасы жағына өріс ортасынан (өзегінен) әр түрлі «қашықтықта» (орталыққа жақын және шеткері аймақтар) орналасқан бірліктерден тұрады.

Ғалымдардың өріске анықтама берудегі пікірлеріндегі ортақтық – лексика-семантикалық өрістің мағыналық құрылымындағы ортақ бір семантикалық компоненттің негізінде біріккен қандай да бір тақырыпты қамтитын сөздердің жиынтығынан тұруы. А.Е. Карлинскийдің де пікірі осыған жуық. Автор семантикалық өрісті лексика-семантикалық топ түрінде түсіндіреді [13, с.42]. Мәселен, М.В. Пименова *концептуалды анализдің* келесідей әдістемесін ұстанады:

1. сөздің этимонын анықтау («концепттің жазбаға дейінгі тарихын» анықтау);
2. түбірлік тобын зерттеу (аталған этимоннан құрылған сөздердің тобын зерттеу);
3. диахронияда туынды сөздердің негізгі қолданысын зерттеу (эпидигматикалық байланыстарды анықтау);
4. аталған сөздердің негізгі қолданысын синхрондық деңгейде зерттеу (синтагматикалық байланыстарды зерттеу);
5. анализге (талдауға) түсіп отырған сөз-концепттің парадигматикалық байланыстарын зерттеу;
6. көрсетіліп отырған сөзді басқа тілдердегі аналогиялық (ұқсас) сөз-концеппен салыстыру [14].

Ғалымдардың тұжырымы бойынша ***когнитивті модель*** туралы үш түрлі қағидаларды жинақтап көрсетуге болады (Сурет 1):

Когнитивті моделдің **(КМ)** лингвистикада төрт түрлі типі көрсетіліп жүр:

пропозиционалды, образды (схемалық), *метафоралық* және *метонимиялық*; адам баласының санасында ойлау механизмі мен концептуалды жүйенің құрылуы (түзілуі) арқылы сипатталады.

Дж. Лакоффтың пікірінше КМ-ді категориялау мен мағынаны сипаттауда дәстүрлі көзқарастарды пайдалану қажеттігін көрсетеді. Ол келесі тұжырымдарға негізделеді:

• концептуалды жүйе адамның тікелелей қабылдауына незіделеді және қоғамдық-әлеуметтік тәжірибесіне байланысты;

• ой бейнелі: сөз (концепті) тікелей тәжірибеге негізделмеген, метафора мен метонимияны пайдалану және «менталді бейнелілік» яғни кез келген заттың тікелей бейнесі емес, сыртқы шынайылықтың репрезентациясы;

• ой гештальттық қасиетке ие, ұғымдық «құрылымдық блоктар» жалпы құрылымдық сипат бар [16] (сурет, 2)

КОГНИТИВТІ МОДЕЛЬ: *үш түрлі мағынада қолданылады*		
Тұжырымдама: «*Тіл - когнитивті үдерістердің көрінісі. Тіл мен таным когнитивті ғылымның негізі болып саналады*». [Петров, Герасимов 1988].	*сөз семантикасын түсіну моделі - табиғи тілдік деректерді өңдеу нәтижесі. сөздің семантикалық менталді құрылымы. Жекелеген жағдаят, сөйлеу барысындағы КМ құрылым, көру арқылы* қабылдау [Караулов, Дейк 1989]	*Табиғи тілдегі категориялау үдерісінің ерекшелігі* [Лакофф,1990].

Түбірлік тобын зерттеу (аталған этимоннан құрылған сөздердің тобын зерттеу). Бұл жерде ***лексикалық фрейм*** – қазіргі когнивистикада көпмағыналы (полисемантические) сөздерді түсінеміз. ***Лексикалық фрейм*** мәтінде өзінің семантикалық құрылымы жағынан екі деңгейге бөлінеді:

А) ***терең деңгей*** – заттың шындық өмірдегі *менталді бейнесін* (образ) береді (***когнитивті модель***); -

Б) ***семантиканың сыртқы деңгейі*** – дәстүрлі реалийде нақты сөздің қолданыс табуы.

Диахронияда туынды сөздердің негізгі қолданысын зерттеу (эпидигматикалық байланыстарды анықтау).

Талқылау. Сөз-атаудың (концепттің) этимологиясы зерттеледі, сөз мағынасының шығу тарихы қарастырылады, концепттің уәжділік белгілері айқындалады.

KÖZ *глаз*: körür közüm körmaz teg... – зрячие глаза мои.. словно ослепли (КТб) künka bagsa köz qamar – если смотреть на солнце в глазах рябит (МК I) [ДТС, 320].

Академик Ә.Қайдар түбірдің құрылымы мен оның бірнеше мағынасын мына тұрғыда қарастырады: «***Көз*** [köz] 1) *глаз, глаза* (человека и животных), *око*; 2) перен. *исток, источник, начало* (ручья, богатства, знания и др.); 3) *ушко, отверстие, глазок* (иголки, кольца и др.)»[15, 227].

ГӨЗ турк., тур., тур,диал., аз., гаг., кум., **гөз**’ ктат., кар.к., кум.; **köz** уйг.диал.; **qüz** сал.; **qoz** сал.., кум.хак., саг. **күс** тат.диал., **кус** чув.

1. А. *Глаз(а), око* (в анатомическом и общеупотребительном значениях); *глазок* – аз., гаг., кир., каз., ног., уйг.диал., алт., чув. ***Б.*** *Отверстие* – турк., аз., каз., ног., алт., чув; окно – тур.диал., кум.; окошечко – кум.диал.; раствор – аз.; дырочка, дыра – турк., аз., алт., алт.диал., чув. ***В.*** *Ушко* – турк., тур., кир., каз., ног., ккал., баш., сал., хак.; петелька – кир., баш., чув.; *петля силка* – кир.; *узел основы* – чув.; ***Г.*** *Источник, родник, ключ* – тур., аз., каз., ног., уйг., уйг.диал.; исток ручья – аз., каз.; ***Д.*** зерно – Буд.; *крошка, крупинка* – тат.диал. ***Е.*** *Полынья, места с открытой водой среди болота* – тат.диал.;

2. *Взгляд* – кум., ног., уз., алт., алт.диал., сал., чув.; *взор* – аз., кум., ног., уз., чув.;

3. *Зрение* – турк., ног., баш., алт., алт.диал., сал., чув., хор., *восприятие*

4. *Глазной* – турк., гаг., кум., уз.; *оптический* – гаг.;

5. ***А.*** *Часть целого* (почка листьев, ушко иголки, постава мельницы); *один из мелких предметов*; ***Б.*** *Отделение* – турк.; *отделение* (шкафа, стола и проч.) – тур., аз.; *закрома в амбаре* – гаг.; *сусек,*

секция, отделение в зернохранилище – гаг.; *комната* – тур.диал.; *ячея* – турк., ног., баш., чув; *очок* (улья) – алт., алт.диал.; *надвижной ящик* – тур., аз.; *полка* – тур., аз.; *звено* – чув.; *часть оконного переплета* – гаг.;

6. *Чашка весов* – тур., аз., *одна половина переметных сум* – кир.;
7. *Арка, пролет* – тур., аз.;
8. *Яма, бассеин* – тур.;
9. *Сама вещь* – кир-каз.;
10. *Масть (в картах)* – алт., алт.диал.;
11. *Сторона, конец* – TS;
12. *Лучшее создание, венец создания* – аз.;
13. *Фунт* – алт.диал.; [ЭСТЯ; 60-61].

Ежелгі көне ескерткіштердегі мәтіндегі деректерде *көз* мағынасы ғана сақталған болса, басақа көне және ортағасыр ескерткіштеріндегі мәтіндегі деректер көп жағдайда мағынасы белгісіз, тек дереккөз ретінде көрсетілген. Сонымен қатар *көз* сөзі лексикаланған тіркес ретінде мәтінде жиі қолданыс тауып, мына етістіктермен көбірек тіркескен: **ач-, аларт-, ыз-, йару-, кыл-, кемиш-** және осыған ұқсас барыс септігімен тіркескен **козке**, күрделі сөз түрі: **коз қарақ** және т.б. кездеседі.

Э.В.Севортян: «Кроме имени *гөз ~ көз* ...реален, по-видимому, также омоформный глагол, который выявляется из следующих своих производных: тур.диал.**göze – göz-e** – родник, фонтан, протока; **gözen** - родник, **gözmek** - фонтак, маленькая дыра, **коз-мәх** дыра, ноздри вз.диал., **күз-мәк** отверстие в стене конюшни для сбрасывани навоза аз.диал.; **гөз-әк** петля аз.диал.; **güz-el** – кружок вокруг глаз животных сюг.; **közer** – показывать; **köz-ün** – показываться, виднеться, казаться;» дкп тарихи деректерді келтіреді [ЭСТЯ, 61].

ГӨЗ~КӨЗ түбірінен тараған туынды сөздердің көбісі түбірдегі негізгі ортақ мағынаны сақтай отырып өрбіген:

-(ы)қ – көрсеткішімен қалыптатасқан медиалды етістік (Медиальный глагол с показателем -(ы)қ -):

Белгілі түркітанушы Э.Севортян ***көз*** сөзінің түркі халықтарының тілдерімен салыстыра отырып, тарихи шығу тегі мен түбірлес сөздердің мағыналарын, қалыптасуын көрсетеді: «*Гөз-үк* – турк., тур., гаг., кум. *Көзүк* – кир., уйг., алт., алт.диал.; *көзик* – ккал., *козик* – ул., *кезик* – кар.г., *күзік* – баш. – со значениями *показываться турк., гаг., кум., *gözükmek* (тур.) [ЭСТЯ, 62-63].

гөз сөзінің **-ла-** сөзжасамдық жұрнағы арқылы қалыптасқан туынды етістіктер: «...от *гөз* в его основном значении «глаз»: *гөз-ле* – турк., тур.диал., *гөзлә* – гаг., *көсте* – алт.диал., хак.; *көстө* – алт., алт.диал., *күсте* – алт.диал., *кезле* – кар.г., *кусла* – чув. – со значениями наблюдать, смотреть, турк., кар.г., алт., алт.диал. , чув. *Gözlemek* – тур., *gözde* – тур.диал.» [ЭСТЯ, 62-63]. Қазақ тілінде: *байқау, бақылау, қарау* т.б.

3. ***гөз-көз*** сөзіне **-анақ** сөзжасамдық жұрнақ арқылы объектіні немесе қимылдың орнын (места действия) білдіретін зат есімдер мен етістіктер жасалған. «***көз-**, о котором говорилось выше: *Гөзенек* – турк., тур. диал., *гозенәк* – уз. диал., *көзенек* – ног., хак., тув., *көзенәх* – аз. диал., *козәнәк* – уз., *көзнәк* – уйг. диал., *козинек* – алт., алт.диал., *көзүнек* – алт.диал., *көзөнөк* – кир., *көзнөк* – алт., *күзәнәк* – тат., баш., *күсәнәк* – тат. диал., *küzlük* козилик – алт. диал., *гөзелдирик* – кум. (словообразовательный аффикс **-(х)лдырық)** – со значением «очки» во всех источниках, кроме турк. и Vam: «наглазные повязки» (для лошадей) турк., «бдительный» Vam. и ряд отдельных значений по языкам. Кроме приведенных от основы **гөз-көз** образовался также ряд других производных» [ЭСТЯ, 62-63]. Басқада туынды сөздердің, тілдік бірліктердің жасалуына бұл сөздер негіз болған.

- Аталған сөздердің негізгі қолданысын синхрондық деңгейде зерттеу (синтагматикалық байланыстарды зерттеу).
- Анализге (талдауға) түсіп отырған сөз-концепттің парадигматикалық байланыстарын зерттеу;
- Көрсетіліп отырған сөзді басқа тілдердегі аналогиялық (ұқсас) сөз-концеппен салыстыру [14].

КӨЗ 1. Адамның, жан-жануардың көру мүшесі. 2. Заттың жіп я басқа да бір нәрсе қткізетін тесігі. 3. Бір нәрсенің шығар жері, қойнауы. 4. Бір нәрсенің нақты өз басы. 5. Өткеннен қалған нәрсе; біреуге арналған ескерткіш, мұра, ұрпақ. 6. **Ауысп**. Ақыл, ес, сана. **Көз айырмады (жазбады, алмады, аударады)** – қадалып көп қарады, тесіле қарады. **Көз байлаушы (бояушы)** – арбаушы сиқыршы, фокус көрсетуші. **Көзге көрінді** – жұрт көзіне түсті, ауызға ілікті. [ҚТТС, 404]. **Көз қысты** – көзімен белгі берді, кедісім білдірді. **Көзін сатты** – телміріп қарады. **Көзі жайнады** – қуанышқа бөленді, жаны рахат тапты [ҚТТС, 405].

КӨЗ 1. *көру мүшесі*. Алғашқыда олар маған ұнап жүрді, *Көзінің* көктігімен, бетінің ақтығымен, мүләйім қылығымен – көбінесе жаңалығымен... (Ж. Аймауытов, Шығ.). алпыс бала ата деп Алдыңа түсіп бастаса, Тәңірі нұрлы жаратқан Маңдайдағы *көз* болмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** анат. «лат. oculus» *Адамда, барлық омыртқалы жануарларда және кейбір омыртқасыз жануарларда жарық әсерін қабылдайтын мүше.* Адам және омыртқалы жануарларда *көз* – жұп мүше [ҚҰЭ]. Көздің анатомиялық қалыпты құрылысына атаулар: *көз* алмасы (ағы), бұлшығы, қалтасы, пердесі, қылауы,... (Ж. Бабалықұлы, Төрт түлік). **3.** ауыс. *әсемдеп жасалған дөңгелек, ою-өрнек, шеңберлі әшекей*. Қазақстанның Орталық музейінде сақталған бір ғана әйел ерінің өзінде отыз бір *көз* орнатылған (Х. Арғынбаев, Каз. ер-тұрман.). Сақиналар да өрнектеліп, тастан *көз* орнатылып әсемделеді (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері). **4.** ауыс. *Нәрсенің өзі*. Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға, Бермек болған айғырдың *көзі* қайда? *Көзді* көрсең – бересің, тайсаң – танып Алдамшы атанғанның несі пайда? (Абай, Тол. жин.). Германияның бұл қылығы Европа *көзіне* кем кешілмес зор кінә (Ә. Бөкейханов, Шығ.). **5.** ауыс. *Адам, жан. Көздер* бар, мені көрсе жылымайтын, Соны да сезгендеймін бүгін айқын... (Т. Молдағалиев, Шақырады). **6.** ауыс. *өткеннен қалған, өткеннің тұсында болған нәрсе*. Хас батырдың *көзі* еді қара жорға, Қара жаудың астында ойнап кетті (М. Мақатаев, Шығ.). Кәріңе де, жасыңа да ие бол, Осы жердің енді қалған *көзісің*!... (С. Жиенбаев, Алтын қалам). **7.** ауыс. *Ақыл, ес, сана*. Білімдіден шыққан сөз Талаптығы болсан кез Нұрын, сырын көруге Көкірегінде болсын *көзі* (Абай, Таңд.жин.). **8.** ауыс. *Жемістің өніп шығатын жері, бүртік кіндігі.* Мария өстіп налып жүргенде, академик Лысенконың картоп *көзін* қалай егіп өсіруге арналған мақаласы газетке жарияланды (Ж. Тілеков, Шалғай шепте). **9.** ауыс. *Иненің жіп өткізетін тесігі*. Кесте тігетін инелер молтақ, *көздері* кең болғаны жөн (С. Қасиманов, Қаз.қолөнері). **10.** ауыс. *Кереге және торлы заттардың тесігі.* Керегенің босаға жағындағы *көздерін* пайдаланатын болған (С. Қасиманов, Қаз.қолөнері). сол сәт аудың бір *көзі* шортанның желбезегіне киіліп қалды (А. Сарбөпин, Ала қарға). **11.** ауыс. *Белгілі бір нәрсенің алынатын орны, қоры*. Май алмасу жөнінде өте мәнді мәселенің бірі – денеге май болып бітетін майдың қайдан алынатын *көзін* білу (Т. Күлтебаев, Қой төлі). **12.** ауыс. *Алды, көз алды.* Дұшпанның *көзінде* болсаң да, көңілінде болма (Мақал-мәтел). **13.** ауыс. *Бұлақтың су қайнап шығып жаңқан жері, қайнар тесігі.* Бұлақтың *көзі* шыққан қайнар жері Бұрқылдап аспанға атып тұр шымырлап (О. Шипин, Дастан). Ол екі қолымен жер тірей еңкейіп, *көз* суынан ғана ішті (Т. Әлімқұлов, Туған ауыл.). **14.** ауыс. *Тұрғы, көзқарас, ұстаным*. ...Біз де Абайға сол *көзбен* қарауға керек (М. Дулатов, Шығ.). (ҚТӘС, 173-174).

Концепттің сөз-атауының сөздік *дефинициялары* (анықтамалары) және синонимдік қатардағы сөздердің дефинициялары компонентті анализ әдісі арқылы зерттеледі. Нәтижесінде, сөздік дефиницияларда семантикалық компонент түрінде көрініс тапқан ұғымдық белгілер айқындалады.

КӨЗ 1. *Адамның, жан-жануардың көру мүшесі*. Бадана *көз* (Ит, бота, қарақат, көк). 2. *Заттың, я басқа да бір нәрсе өткізетін тесігі*. Иненің тесігі, керегенің тесігі, аудың тесігі. 3. *Бір нәрсенің шығар жері, қойнауы*. *Байлықтың сарқылмас көзі, бұлақ көзі*. 4. *Бір нәрсенің нақты өз басы*. *Көзі* тұр ғой, айтсын (Тілегенов). 5. *Өткеннен қалған нәрсе, біреуге арналған ескерткіш, мұра, ұрпақ*. Әкесінің көзі, ескіден қалған *көз*. 6. Ауыс. *Ақыл, ес, сана.* Нұрын, сырын көруге, көкірегінде болсын *көз* (Абай). *Көз алартты* – қарсылық білдірді, сұс көрсетті. *Көз байлады* – алдып арбады, сиқырлады. *Көзге күйік болды* – көзге шыққан сүйелдей болды, жексұрын көрінді. *Көз жазып калды* – қапелімде айрылып қалды, жоғалтты. *Көз тартады* – көңіл аудартады, қылықтырады [ҚТС, 319].

КӨЗ сөзінен туынды сөздер:

Көзайым: көзайым болды (етті) – сағынған, күткен адамы келіп, қуанышқа бөленді. *Көзәйнек*: көзге тиетін көзілдірік. *Көзбе-көз*: бетпе-бет, жүзбе-жүз. *Көзгелдек*: жерг. *Көздей* ғана кішкентай ыдыс. *Көзде:* 1. Нысанаға алып дәлдеу, 2. Белгілі бір нәрсені мақсат ету. *Көздей:* кіп кішкентай, өте шағын. *Көзді:* 1. Көзі бар, 2. Суы мол, 3. Ауыс. Білімпаз, көзі ашық. *Көземел*: иненің бір түрі. *Көзеші:* көзе жасаушы шебер. *Көзқарас:* ой-пікір, түсінік, т.б. *Көзтана,* көзтесік: сығалап көру үшін жасалған есіктегі кішілеу дөңгелек тесік. *Көзше:* сабақ пен жапырақтың біріккен жердегі жанама бүршік, қолтық бүршік. *Көзілдірік*: көзге киетін екі әйнекті оптикалық аспап. *Көзінше:* көзіне көрсетіп, ашықтан-ашық, көзбе-көз. [ҚТС, 320].

КӨЗ 1. *Адамның, жан-жануардың көру мүшесі*. 2. *Заттың жіп я басқа да бір нәрсе өткізетін тесігі*. 3. *Бір нәрсенің шығар жері, қойнауы*. 4. *Бір нәрсенің нақты өз басы.* 5. *Өткеннен қалған нәрсе*; біреуге арналған ескерткіш, мұра, ұрпақ. 6. Ауысп. *Ақыл, ес, сана*. ***Көз айырмады*** **(жазбады, алмады, аудармады)** – қадалып көп қарады, тесіле қарады. ***Көз байлаушы*** **(***бояушы***)** – арбаушы сиқыршы, фокус көрсетуші. ***Көзге көрінді*** – жұрт көзіне түсті, ауызға ілікті. (ҚТТС, 404). ***Көз қысты***

– көзімен белгі берді, кедісім білдірді. ***Көзін сатты*** – телміріп қарады. ***Көзі жайнады*** – қуанышқа бөленді, жаны рахат тапты [ҚТТС, 405]. ***Көзайым болды*****:** *жолаушылап кеткен, зарыға күтіп отырған адамы келіп қуанды, масайрады, көңілі тыншыды.* Балам, дені-қарның сау ма, Айнұр байғұсты әбден сағындырып едің, баласы келіп *көзайым болған* екен ғой. (А.Хангелдин). ***Көз алартысты***. *Өштесті, жауласты, аңдасты.* Я көрсеқызарлық қылып, *көз алартыспақ* лайық па? (Абай). ***Көген көз***. *Өңкей қыршын, өрім жас, көгендегі төлдей жас*. *Көген көзді* қосақтап, Қалай қиып береміз (Жамбыл). ***Көз байлады***. *Алдап, арбады*. Түн, бұғау, алдау, арбау, дін, шариғат, қан құйып, халық *көзін байлауменен* (Жамбыл) [ФС, 323-324].

Проф. БҚасым *метафора* құбылысын тілдік тұрғыдан зерделеп, лексикалық бірліктердің қалыптасуы мен жасалуын дәлелдей келе, *метафоралық үйлесімділікті* зерттеудің нәтижесінде пайда болған образдылық белгілері аталымдарда айқындалады [18]. Талдаудың барлық кезеңдерінде айқындалған тілдік бірліктің белгілері топтарға жіктелеп, топтасып құрылып қалыптастады. Осындай топтар ***тектік*** немесе ***түрлік*** сипаттаманың (характеристика) негізінде біріктірелетін белгілердің жиынтығынан құралып, *концептуалданудың* (*концептуализация)* белгілі бір әдісін көрсетеді. *Белгілердің* (признаки) белгілі бір сандық қатысымның (представленность) негізінде тілдік бірліктің қабылдаудағы, қорытудағы *әлемнің тілдік бейнесінде* білгілі бір когнитивті белгілердің маңызыдылығы туралы шешімдер қабылданады. Сөздің семантикасын саралауда мағлұматтары *кестелерде* (таблицаларда) белгіленіп, аталмыш тілдік бірліктің (***КӨЗ***) барлық дефинициялары және оның синонимдері көрсетіледі:

Кесте-1

№	ДТС	Э.Севортян	Ә.Қайдар	ҚӘТС	ҚТТС	ҚТС
1	*глаз*: körür közüm körmaz teg... (МК I) [ДТС, 320].	***А.*** *Глаз(а), око* (в анатомическом и общеупотребительном значениях; *глазок* – аз., гаг., кир., каз., ног., уйг.диал., алт., чув. ***Б.*** *Отверстие* – турк., аз., каз., ног., алт., чув; *окно* – тур.диал., кум.; *окошечко* – кум.диал.; *раствор* – аз.; *дырочка, дыра* – турк., аз., алт., алт.диал., чув. ***В.*** *Ушко* – турк., тур., кир., каз., ног., ккал., баш., сал., хак.; *петелька* – кир., баш., чув.; *петля силка* – кир.; *узел основы* – чув.; ***Г.*** *Источник, родник, ключ* – тур., аз., каз., ног., уйг., уйг.диал.; *исток ручья* – аз., каз.; ***Д.*** *зерно* – Буд.; *крошка, крупинка* – тат.диал. ***Е.*** *Полынья, места с открытой водой среди болота* – тат.диал.;	1) *глаз, глаза, ока*	*көру мүшесі.*	***1.*****Көзбен байқау, бағдарлау, байыптау**	1. *Адамның, жан-жануардың көру мүшесі.*

2		*Взгляд* – кум., ног.,; *взор* – аз., кум.,	2) перен. *исток, источник, начало* (ручья, богатства, знания и др.)	**2.** анат. «лат. oculus» *Адамда, омыртқалы жануарларда және омыртқасыз жануарларда жарық әсерін қабылдайтын мүше.*	**2. Қарау, көзбен шолу;**	2. *Заттың, я басқа да бір нәрсе өткізетін тесігі.*
3		*Зрение* – турк., ног., баш., алт., алт.диал., сал., чув., хор., *восприятие*	3) *ушко, отверстие, глазок* (иголки, кольца и др.)	**3.** ауыс. *әсемдеп жасалған дөңгелек, ою-өрнек, шеңберлі әшекей.*	**3. Бастан кешу;**	3.*Бір нәрсенің шығар жері, қойнауы.*
4		*Глазной* – турк., гаг., кум., уз.; *оптический* – гаг.;	-	**4.**ауыс. *Нәрсенің өзі.*	**4.*Ауыс.* Айыптау, жазғыру, кінәлау;**	*Бір нәрсенің нақты өз басы.*
5		***А.*** *Часть целого* (почка листьев, ушко иголки, постава мельницы); *один из мелких предметов*; ***Б.*** *Отделение* – турк.; *отделение* (шкафа, стола и проч.) – тур., аз.; *закрома в амбаре* – гаг.; *сусек, секция, отделение в зернохранилище* – гаг.; *комната* – тур.диал.; *ячея* – турк., ног., баш., чув; *очок* (улья) – алт., алт.диал.; *надвижной ящик* – тур., аз.; *полка* – тур., аз.; *звено* – чув.; *часть оконного переплета* – гаг.;	-	**5.**ауыс. *Адам, жан.*	**5.*Ауыс.* Есептеу, санау, білу, тану;**	5.*Өткеннен қалған нәрсе, біреуге арналған ескерткіш, мұра, ұрпақ.*
6		*Чашка весов* – тур., аз., *одна половина переметных сум* – кир.;	-	**6.** ауыс. *өткеннен қалған, өткеннің тұсында болған нәрсе.*	-	6. Ауыс. *Ақыл, ес, сана.*
7		*Арка, пролет* – тур., аз.;	-	**7.** ауыс. *Ақыл, ес, сана.*	-	-
8		*Яма, бассеин* – тур.;	-	**8.** ауыс. *Жемістің өніп*	-	-

				шығатын жері, бүртік кіндігі.		
9		*Сама вещь* – кир-каз.;	-	**9.** ауыс. *Иненің жіп өткізетін тесігі*.	-	-
10		*Масть (в картах)* – алт., алт.диал.;	-	**10.** ауыс. *Кереге және торлы заттардың тесігі.*	-	-
11		*Сторона, конец* – TS;	-	**11.** ауыс. *Белгілі бір нәрсенің алынатын орны, қоры*.	-	-
12		*Лучшее создание, венец создания* – аз.;	-	**12.** ауыс. *Алды, көз алды.*	-	-
13		*Фунт* – алт.диал.; [ЭСТЯ; 60-61].	-	**13.** ауыс. *Бұлақтың су қайнап шығып жаққан жері, қайнар тесігі.*	-	-
14		-	-	**14.** ауыс. *Тұрғы, көзқарас, ұстаным.*	-	-

Көз, жанар.*Көру мүшесі*. Абайдың екі *көзі* сонау алыс көк тау, Шыңғыс жотасын қыдырады (М.Әуезов). Шалдың іштегі мысқыл қуатының әсері ме, екі *жанары* жарқырап, езуі дір-дір етеді (З.Шашкин) [Синомдир сөздігі, 287]. *Синоним*: *көз – жанар – шырақ.*

антоним: *Көз* – қорқақ, қол – батыр. *көз* – шындық, құлақ – өтірік.

омоним: Бұлақтың *көзін* аш. *Көзі* бар адам екен. (https://znanija.com/task/).

Б.Қасым *«Менталді кеңістік* және *менталді етістік* ұғымы етістікті бірліктерді концептуалды талдауда қолдануға ыңғайлы және ерекше маңызды. Себебі етістіктің барлық табиғаты, категориялары шынайы өмірде ешбір теңдесі жоқ концептуалды мән-маңызды білдіреді» [17].

Жалпы көру ***етістіктерінің*** семантикалық өрісі***:*** көру, қарау, тесірею, байқау, үңілу, тану, аңғару, тесілу, оқыраю, адыраю, одыраю, бағжию, бажыраю, жаудырау, жалтақтау, едірею, байқау, аңғару, шұқшию, сығалау, қадалу, мөлтеңдеу, сығыраю, телміру, тану ***және т.б. (Қазақ тіліндегі* көру *етістіктерінің толық тізімін қосымшадан көруге болады).***

Көру қимыл мәнін қазақ тілінде *көру, қарау* ***етістіктері білдіреді:*** **Абай жалт** қарап **барып жаңа** көрді. **Анадай жерде, қонақ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен** ***[19, 9б.].***

Көру ***етістігінің семалық құрылымы өте қарапайым:*** **қарау, көз салу, көз салып байқау. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі***: 10 томдық* **көру** ***етістігінің 6 мағынасы көрсетілген: 1.*** **Көзбен байқау, бағдарлау, байыптау; 2. Қарау, көзбен шолу; 3. Бастан кешу; 4. Ауыс. Айыптау, жазғыру, кінәлау; 5. Ауыс. Есептеу, санау, білу, тану; 6. Күрделі сөз құрамында жұмсалып, қосымша мағына үстейтін көмекші етістік** ***[ҚТТС, 191б.].***

Мақсатты түрде **көру** ***үрдісін, көру органдарының активті түрде*** көру ***үрдісіне қатысуын доминант*** қарау ***етістігі білдіреді:*** қарау, көз салу, назарлау, үңілу, бетін бұру, барлау, бақылау, шолу ***және т.б.; ауызекі тілде:*** бақыраю, ақшию, тесірею, жіті қарау, қадалу ***және т.б. Қазақ***

тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігінде *қарау* ***етістігі 12 түрлі мағына береді деп көрсетілген:*** **1. Көз жіберу, назар аудару; 2. Іздеу, қарастыру, табуға тырысу; 3. Көру, тексеру, бақылау; 4. Ескеру, елеу, тыңдау, құлақ асу; 5. Аңғару, байқау, бағу. 6. Күту, тосу, бөгелу; 7. Бағып-қағу, күту, баптау; 8. Бағыну, қарауына, қол астына өту, тәуелді болу; 9. Есептеу, санау, ойлау; 10. Ауу, беттеу, ойысу қадам басу; 11. Арнайы сөз ету, талқылау; 12. Дәл бағытталу, тура келу** ***[ҚТТС, 55-56 б.]. Ал қазақ тілінің сөздігінде*** қарау ***етістігінің 10 мағынасы берілген:*** **1. Назар аудару, көз жіберу; 2. Іздеу, қарастыру. 3. Көру, тексеру, аңғару, бағу, байқау, бақылау. 4. Ескеру, елеу, ден қою; 5. Күту, тосу, бөгелу; 6. бағып қағу, күту, баптау; 7. Біреудің қол астында болу; 8. Есептеу, санау, ойлау; 9. Ауу, өту, қадам басу; 10. Арнайы сөз ету, талқылау.** ***Мысалы: Абай қайда өзі? – деп еді, Ұлжан Абайдың жатып қалғанын айтып, Жиреншеге біраз наразы салқын жүзбен*** **қарады** ***[ҚТС, 36 б.]. Абай әкесіне көз салып еді, үндемей, түйіліп, Айғызға аса салқын*** **қарап қалған екен** ***[ҚТС, 130б.].*** **Көріп,** ***біліп келдік. Кәмшат ауру. Әл үстінде. Бізді танымады [ҚТС, 130б.].***

Сонымен қазақ тіліндегі **көру** ***етістіктерін мағыналық нышандарына қарай талдай келе олардың*** **он лексика-семантикалық топты** ***(ЛСТ) анықталды:***

ЛСТ «Көру» үрдісіндегі әртүрлі оқшау қарасты білдіретін етістіктер *(«ұнатпай, жек көре қарау» немесе «үрейлене қарау» нышанды етістіктер)*

Бұл топқа ***адыраю, ажыраю, ақыраю, ақию, ақилану, алару, алақтау, ақшию, бадыраю, бақшию, бажыраю, бағжию, бақыраю, бежірею, бедірею, едірею, ежірею, ожыраю, оқшию, оқшыраю, оқыраю, одыраю, шадыраю*** етістіктері жатады. Аталмыш етістіктердің архисемасы *«қарау»* және *«бақырая қарау, көзін бағжиту»* болғанмен олар тек қана *«қарау»* семасымен шектелмейді, олардың семантикалық құрылымында *«көз салып байқау, көзбен байқау»* семасы негізгі емес, өйткені бұл етістіктер көру үрдісінің әрекетін емес, оның сипатын, әртүрлі қырларын білдіреді. Олардың мағыналық құрамында *«бақшиып қарау», «жақтырмай қарау», «сескеніп қарау», «үрке қарау», «үрейлене қарау», «қорқып қарау», «таң қалып қарау», «көз алартып тесірейіп қарау»* сияқты мағыналық реңктер бар. Мысалы, **алақта** етістігі туралы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» мынандай түсініктеме алуға болады: 1. *«Көздің шарасынан шығып аларуы, алақ-жұлақ етуі». Осы кезде Жаппардың екі көзі жын соққандай* ***алақтап****, өңі бұзылып, бет ауызы жыбырлап кетті.* (К.Оразалин. Көктем.) 2. «*Жалтақтап жан-жаққа қарау, асып-сасу». Жүгіріп басып Күләнда келеді. Үлкен қара көздері ойнақшып, жан-жағына* ***алақтап қарайды.*** (С.Ерубаев. Шығ.) Қазақ тілінің сөздігінде де екі мағынасы көрсетілген: 1. *«Көзі алақ-алақ етті. 2. «Жан-жағына алақ-жұлақ қарау».* ***Одырай*** етістігіне «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» мынандай төмендегідей түсініктеме берілген: «*үрке қарау, едірею, адыраю».* Мысалы: *Сәкен қиғаштай кеп жанаса берген мені көрмегендей* ***одырая*** *өтіп кетті* (С. Мұқанов) [***ҚТТС***, 375б.]. *Сілем қатып өлгелі отырсам, - деп Қалампырды оқты көзімен атып****, одырая*** *сөйледі* (А.Хангелдин. Табысқан тағдырлар). Ал қазақ тілінің сөздігінде осы етістікке *«адыраю, едірею, ежірею, одыраю»* деп түсініктеме берілген. Мысалы: *Ол үріккен өгіздей маған* ***одырая қарады***. **Ежірей** етістігі туралы қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «*екі көзін тікірейтіп тесірейе қарау, бақшию»* делінген [ҚТТС, 167б.]. Мысалы: *Ит көрген текедей боп, иегі мен сақалын омырауына тыға түседі. Екі көзін* ***ежірейте қарап*** *тыңдап қапты* ***[ҚТС*** 276 б.]. **Бағжию** етістігіне «*көзі бақшиып тесірейе қарау»* деп түсініктеме берілген. Мысалы: *Шал* ***бағжиып қарады.*** Бұл етістіктер бір-бірімен синонимдік қатынасқа түсіп тұр. Қазақ тілінің синонимдер сөздігінде бұл етістіктер туралы: *«Бірдеңеден сескеніп қорыққанда, үрейленгенде, таңданып таңырқағанда, біреуді жақтырмаған пішін көрсету, көз алартып тесірейіп қарау»* деп жазылған. Мысалы: *Ислам* ***ақия қарап*** *еді, қатыны жым болды* (О.Сәрсембаев). *Бұзаубақ нанарын да, нанбасын да білмей,* ***бажырайып*** *қарады* (Майлин). *Айша бір қызарып, бір сұрланып, Дәмешке* ***бадырая*** *қарады* (Шашкин). *Бұл жауапты естігенде, бағанадан бері үндемей мелшіп отырған Майбасар, Жақыптар селт етіп, қабақ түксиіп,* ***ажырая қарасты [ҚТС,*** 80б.]. *Екеуі оңаша қалып, бір-біріне* ***ажырайысып қарасқанда,*** *түстерінде үлкен ыза бар еді* ***[ҚТС,*** 557б.]. *Кейбіреулер осындай сөз шыққан жаққа қарай үріккен аттай* ***оқырая қарап,*** *ала көздерімен атып тастардай оқталысады* (А.Хангелдин. Қара торғай). Осы келтірілген мысалдардан аталмыш етістіктер көру үрдісіндегі әртүрлі оқшау қарасты білдіретін етістіктер екеніне, яғни, *«ұнатпай, жек көре қарау»* немесе *«қорқып қарау», «үрейлене қарау»* нышандарын білдіретін етістіктер екеніне көз жеткізуге болады.

Лексика-семантикалық өріс деп тілде шындық болмысты бейнелеп, лексикалық бірліктер ортақ семантикалық компонент негізінде әр түрлі жүйелі семантикалық қатынастармен (синонимиялық,

антонимиялық, гипер-гипонимиялық) және өріс ортасымен байланысып жатқан біріккен сөздер тобын яғни лексикалық бірліктердің жиынтығынан тұратын микрожүйешелерді (лексика-семантикалық топты) түсініледі.

Сөздер *ортақ семантикалық белгіге* ие болып, лексика-семантикалық парадигма құрайтыны белгілі. Лексикалық парадигма ретінде жалпы мағынасы бойынша біріккен бірнеше сөздердің жиынтығы түсініледі. Лексика- семантикалық топтың мүшелері арасындағы парадигматикалық байланысты анық көру үшін ғалымдар компонентті талдау әдісін жиі қолданады. Бұл әдіс бойынша сөз мағыналары бірнеше ұсақ бөліктерден – семалардан тұрады деп есептейді. Семалар қызметі жағынан жалпылаушы (интегралды) және айырушы (дифференциалды) семалар болып екіге бөлінеді. Жалпылаушы семаны архисема деп те атайды. Лексикалық-семантикалық топтар архисемалардың негізінде семантикалық өріске бірігеді. Семантикалық өріс лексикалық-семантикалық топтарға қарағанда неғұрлым кең тектік ұғымдарды топтастырады. Семантикалық өріс белгілі сөз тобына жататын лексикалық-семантикалық топтардың жиынтығы ғана емес, ол өз құрамына бірнеше сөз табына жататын лексикалық-семантикалық топтарды да біріктіреді. Өрістің аймақтары мен құрылымының критерийлерін анықтаудың бірі – тіл құралдарын қолданудың ұдайылығы және жиілігі, қажет жағдайда өрістің семантикалық инвариантын және өріс мүшелерінің семантикалық құрылымының ерекшелігін белгілеу болып табылады. Сонымен, тілдік өрістің орталық аймағын өрістің семантикалық инвариантының аталымы (номинациясы) ретінде ұдайы және жиі пайдаланатын бірліктер құрады.

Қазақ тіліндегі әр түрлі сөздіктен жиналған «көз» аталымдарының сипаты мен ерекшелігі. **Семантикалық өрісі** Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (15 том).

Кесте-2

№	**«Көз» аталымының семантикалық өрісі**	**Көркем әдебиеттен мысалдар**
1	зат. *Көру мүшесі.*	Көп заманнан бері басымыздан кешірген зорлық зомбылық, кедейлік, надандық мұра қылып біздерге мерез, құрт, қотыр, ***көз*** ауруы сықылды пәлелерді қалдырған (М. Дулатов, Шығ.).
2	анат. *Адамда, жануарларда және кейбір омыртқасыз жануарларда жарық әсерін қабылдайтын мүше.*	Адам және омыртқалы жануарларда **көз** – жұп мүше (ҚҰЭ).
3	ауыс. *Әсемдеп жасалған дөңгелек, ою-өрнек, шеңберлі әшекей.*	Қазақстанның Орталық музейінде сақталған бір ғана әйел ерінің өзінде отыз бір **көз** орналылған.
4	ауыс. *Нәрсенің өзі.*	Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға, Бермек болаған айғырдың **көзі** қайда?(Абай, Тол.жин.).
5	ауыс. *Адам, жан*	***Көздер*** бар, мені көрсе жылымайтын... (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем)
6	ауыс. *Өткеннен қалған, өткеннің тұсында болған нәрсе.*	Хас батырдың **көзі** еді қара жорға, қара жаудың астында ойнап кетті (М.Мақатаев, Шығ.).
7	ауыс. *Ақыл, ес, сана.*	Білімдіден шыққан сөз, Талаптыға болсын кез. Нұрын, сырын көруге, Көкірегінде болсын **көз** (Абай, Таңд. жин.).
8	ауыс. *Жемістің өніп шағатын жері, бұртік кіндігі.*	...академик Лысенконың картоп көзін қалай егіп өсіруге арналған мақаласы газетке жарияланды (Ж. Тілеков, Шалғай шепте).
9	ауыс. *Иненің жіп өткізетін тесігі.*	Кесте тігетін инелер молтақ, *көздері* кең болғаны жөн (С. Қасиманов, Қаз.қол өнері).
1	ауыс. *Кереге және торлы заттардың тесігі.*	Керегенің босаға жағындағы *көздерін* пайдаланатын болған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

1	ауыс. *Белгілі бір нәрсенің орны, қоры.*	Май алмасу жөнінде өте мәнді мәселенің бірі – деген май болып бітетін майдың қайдан алатын *көзін білу* (Т.Күлтебаев, Қой төлі).
1	ауыс. *Алды, көз алды*	Дұшпанның *көзінде* болсаң да, көңілінде болма (мақал).
1	ауыс. *Бұлақтың су қайнап шығып жатқан жері, қайнар тесігі*	Бұлақтың *көзі* ашылып, Бұлдырап келді жылғаға... (М.Мақатаев, Шығ.).
1	ауыс. *тұрғы, көзқарас, ұстаным*	Неше жүз жылдан бері Ломоносовтың атын орыс халқы көңілінде һәм тілінде сақтап келеді, мұнан соң мың жылдар өтсе де оған көрсетілген қадір, құрметтері артпаса кему жоқ. Біз де Абайға сол көзбен қарауға керек (М.Дулатов, Шығ.).

Қорытынды.Осылайша субъектінің белгілі бір объектіге деген қатынасына және сол объектіге берген субъектінің бағасына қарай фразеологизмдер «жасырын, ұрлана қарау», «тесіле, қадала қарау», «зейін сала, зер сала қарау», «менсінбей қарау», «немқұрайды қарау», «таңдана қарау», «жақтырмай қарау» т.с.с. тақырыптық топтарды қамтиды. Назарға ілінген нысанға түрлі түрлі болғандықтан неше түрлі жағдайларды көріп, басынан өткеріп отырған адамның эмоциясы да, істеп отырған қылығы да, өзін ұстау мәнері де сан-алуан болып келеді [1].

Талданылып отырған ***көз, көру*** аталымдарының М.Оразов «Қазақ тілінің семантикасы» атты еңбегінде сезім мүшелерінің қызметімен байланысты жалпылауыш семаға ие сезіну етістіктерінің тобына, оның ішінде *көру* етістіктерінің семантикалық тобына жатқызады. Сезім мүшелерінің ең негізгісі – ***көз***. Адам *көз* арқылы дүниедегі заттар мен құбылыстарды көріп, олардың түр-тұрпатын, сан-қилы формаларын, түсін, қимыл қозғалысын және т.б. толып жатқан белгілерін біліп, таниды. Соның нәтижесінде адам санасында белгілі бір ұғымдар қалыптасады.

Сонымен, ***семантика-когнитивті модель*** – бұл сөздер тобы, тілдегі шындық болмысты крсетеді, тілдік бірліктер әртүрлі семантикалық қатынастардың жүйесін (фреймдік құрылым, синонимдік қатар) және семантикалық өріс жалпы семантикасын құрайтын топтың *негізмен* (тірек сөз – *көз, көру*) байланысын сақтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Байтұрсынов А. Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.

2 Аспекты семантических исследований // под ред. Н. Д. Арутюновой и А. А. Уфимцевой. – М.: Наука, 1980. – 357 с.; Арутюнова, Концептуальный анализ: методы, результаты, перспективы. //Тезисы докладов конференции / под ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: ИЯ АН СССР, 1990. – 93 с.

3 Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 382 с. : ил. - ISBN 5-7281-0282-4.

4 Колесов В. Русская ментальность в языке и тексте. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2006.

5 Кубрякова Е.С. О ментальном лексиконе: лексикон как компонент речевой способности человека // Актуальные проблемы современной лингвистики. – М.: Флинта-Наука, 2011. – С. 327–343.

6 Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.

7 Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантического поля // Филологические науки. -1972. -№ 1 – 57-63 с.

8 Хасанов Г. Семантикалық өріс // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 1996. – № 5. – Б. 14-22.

9 Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М., 1974. – 366 с.

10 Агиенко М.И. Структуры концептов правда, истина, truth в сопоставительном аспекте. Авторферат дисс...канд.филол.наук. – Екатеринбург, 2005. – 23 с.

11 Trier, J. Der Deutsche Wortschatz. Bd. i. Heidelberg:/ J.Trier // Winterin Sinnbezirk des vestandes, 1931. S. 347

12 Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М., 1974. – 366 с.

13 Карлинский А.Е. Принципы, методы и приемы лингвистических исследований. – Алматы, 2003. – 184 с.

14 Пименова М.В. Методология концептуальных исследований.//Антология концептов // Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – М.: Гнозис, 2007. – С. 14–17.

15 Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1986. – 328 с.

16 Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387–415.; Лакофф Дж. Когнитивное моделирование // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1996. – С. 143–184.

17 Қасым Б. Түркі тілдеріндегі қозғалыс етістіктерінің құрылымы мен мағынасы. //Академик Ө.Айтбайұлы және мемлекеттік тіл мәселелері атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары – Алматы, 2016. – 241-246 б.

18 Қасым Б. Метафоралы аталымдар: когнитивті-семантикалық сөзжасам. – Алматы: ЖК Волкова Е.В. 2015. – 300 б.

Сөздіктер:

***ДТС** – Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с. [ДТС].*

***ЭСТЯ** – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – 767с. [ЭСТЯ].*

***ҚТС** – Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Алматы, Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.*

***ҚТТС** – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974-1986.*

***ҚТӘС –** Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том. - Қ. – Алматы: Арыс, 2009. – 752 б.*

ҚТСС – Қазақ тілінің сөзжасам сөздігі. 1-3 бөлім/ құраст.: А.Б.Салқынбай. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 418 б.

***ФС**– І. Кеңесбаев. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.*

Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.

интернет ресурсы:https://znanija.com/task/

МРНТИ 16.01.09

Калбирова Т.Н. [1]

[1] Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ФРАНЦУЗ ТІЛІНДЕГІ ӨЛШЕМ КАТЕГОРИЯСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада заттың, нәрсенің сапалық және сандық сипаттарының диалектикалық бірлігін көрсететін философиялық категория саналатын өлшем ұғымы туралы мәлімет беріледі. Қазақ және француз тілдеріндегі өлшем атаулары қарастырылады. Өлшем ұғымын білдіретін соматизмдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері сөз болады. Адамның денесі дүниедегі алғашқы өлшеу құралы болғандығы, адамдар сызғышты және бір нәрсенің көлемін өлшеуге арналған өзге де құралдарды ойлап тапқанға дейін заттарды өз денесімен салыстырғандығы, тұрмыстық жағдайларға байланысты адам өзінің болашақ баспанасының ұзындығын, енін және биіктігін өзінің бойына шақтап жасағандығы туралы айтылады. Қазақ және француз тіліндегі өлшем атаулары салғастырмалы және компоненттік талдау әдістері арқылы зерттеледі. Соматикалық өлшем атауларының адам тұрмыс-тіршілігіндегі нысандардың арақатынасындағы реттілік пен меже-шаманы, көлем мен мөлшерді айқындаудағы ментальдық сипаты қарастырылады. Өлшем бірлігі ретіндегі соматикалық атаулардың ерекшеліктері талданады.

Түйін сөздер: өлшем, өлшеу құралы, өлшеу жүйесі, соматизм, қазақ және француз тілі

Kalbirova T. [1]

[1] *Doctoral student of KazNU named after Al-Farabi,*
Almaty, Kazakhstan

MEASUREMENT CATEGORY IN KAZAKH AND FRENCH

Abstract

This article contains information about the presence, which is a philosophical category that determines the dialecticization of units of qualitative and prickly characteristic objects, objects. We are talking about circulation in Kazakh and French. We are talking about the lexico-semantic foundations of somatism, representative assemblies. He said that telemedicine was the first measured environment in the world to be used to gain access to information and other means for the development of cheques, and it had therefore been divided. In this regard, methodology and component analysis are being analysed in Kazakh and French. It is assumed that the mental nature of these closed goals in determining tasks and quantities, objects and species in accordance with the living conditions of people. The relevance of the main directions of development is analyzed.

Keywords: extraction of instruments, measurement system, somatism, Kazakh and French writing

Калбирова Т.Н. [1]

[1]*КазНУ им. Аль-Фараби,*
г. Алматы, Казахстан

КАТЕГОРИЯ ИЗМЕРЕНИЯ НА КАЗАХСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье приводятся сведения о понятии измерения, которое является философской категорией, отражающей диалектическую единицу качественных и количественных характеристик предмета, предмета. Рассматриваются названия измерений на казахском и французском языках. Речь идет о лексико-семантических особенностях соматизма, представляющих собой понятие измерения. Говорят о том, что тело человека было первым в мире измерительным средством, что люди сравнивали вещи со своим телом до изобретения чертежей и других средств для измерения размеров чего-либо, и что в силу бытовых условий человек строил на себе длину, ширину и высоту своего будущего жилища. Названия измерений на казахском и французском языках исследуются методом сопоставительного и компонентного анализа. Предусматривается ментальный характер названий соматических измерений в определении последовательности и величины, объема и размера в соотношении объектов жизнедеятельности человека. Анализируются особенности соматических названий как единицы измерения.

Ключевые слова: измерение, измерительное средство, система измерений, соматизм, казахский и французский языки

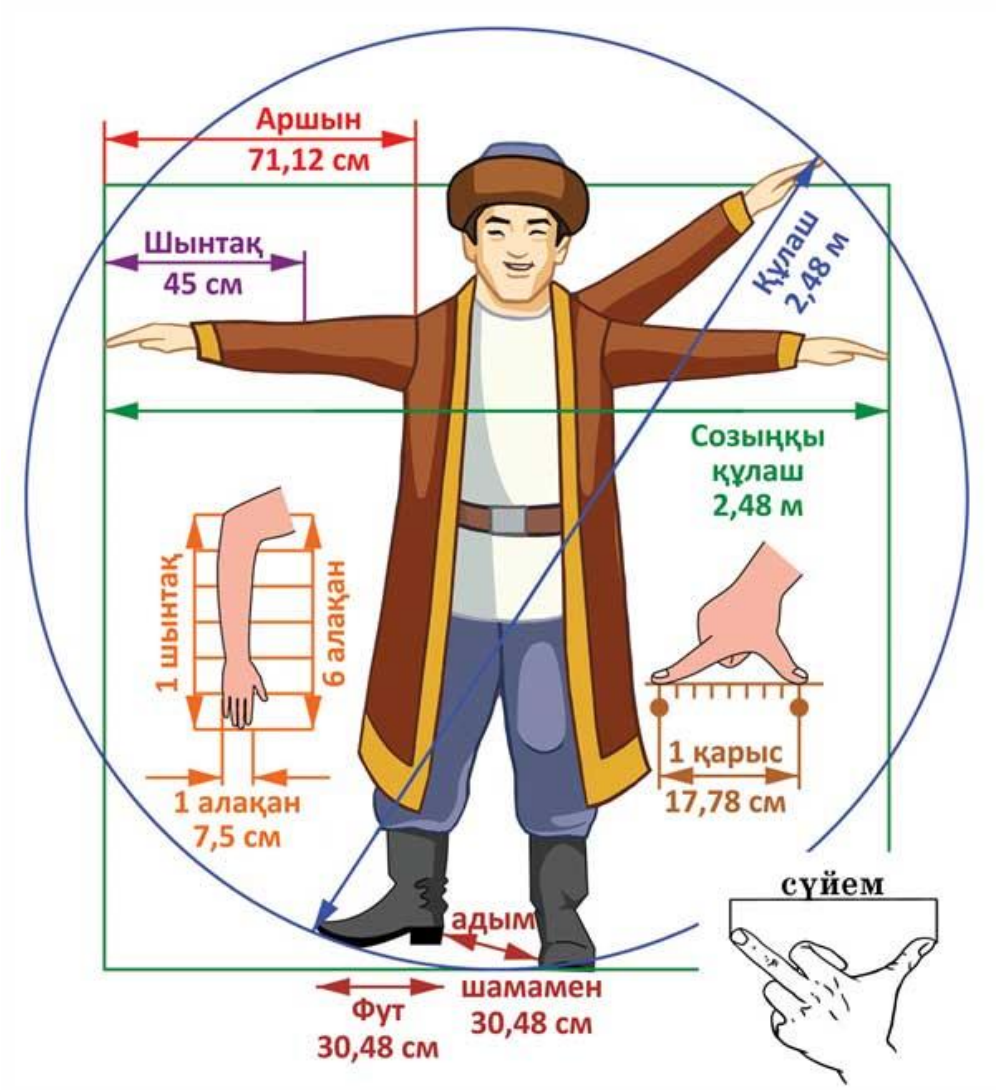
Кіріспе. Өлшем – заттың, нәрсенің сапалық және сандық сипаттарының диалектикалық бірлігін көрсететін философиялық категория. Диалектика теориясында өлшем оның негізгі заңдарының бірі болып табылатын сандық өзгерістердің сапалық өзгерістерге және керісінше, сапалық өзгерістердің сандық өзгерістерге өту заңының құрамына енеді. Бұл заң бойынша, қандай да болмасын объектінің сапасы мен сандық сипатының арасында терең байланыс бар. Өлшем берілген сапаның өзін сақтай отырып, сандық өзгерістердің шегін білдіреді. Бұл шектен асқанда объект сапалық өзгеріске ұшырайды, ал сапаның өзгеруі, жаңа сапаға өтуі өз кезегінде сандық өзгерістерге жетелейді. Сондықтан Гегель өлшемді «сандық сапа» немесе «сапалық сан», яғни сапа мен санның бірлігі деп анықтаған [1].

Өлшемдер жөніндегі ғылым – метрология деп аталады. “Метрология” (грек “метрон” - өлшем және “логос” - сөз, ой, түсінік) деген сөздерінен алынған. Өлшеудің жалпы теориясы, физикалық шамалардың және оның жүйелерінің бірліктерін ұйымдастыру, өлшеудің әдістері мен құралдары, өлшеудің дәлдігін анықтау әдістері, өлшеу бірлігін және өлшеу құралдарының метрологиялық

жарамдылығын қамтамасыз ету, эталондар мен өлшеу құралдарының үлгілерін жасау, эталонды бірлік өлшемдерін тарату әдістері осы ғылым аясында зерттеледі. Философиялық сөздікте: “Өлшем – тиісті өлшеуіш аспаптардың көмегімен ғылыми зерттеуді эмпирикалық деңгейде іске асыратын, материалдық нысандардың сипаттамаларын (салмағы, ұзындығы, нүктелік шамасы, жылдамдығы, т.б) анықтайтын танымдық рәсім” [2, 525б.], - ретінде сипатталады.

Әдістеме. Адамның денесі дүниедегі алғашқы өлшеу құралы болған. Адамдар сызғышты және бір нәрсенің көлемін өлшеуге арналған өзге де құралдарды ойлап тапқанға дейін заттарды өз денесімен салыстыратын. Тұрмыстық жағдайларға байланысты адам өзінің болашақ баспанасының ұзындығын, енін және биіктігін өзінің бойына шақтап жасады. Еңбектің қарапайым құралдарын дайындай, үйін салды. Осы күнге дейін көлемді немесе қашықтықты өлшеу бірлігі ретінде адамның дене мүшелерінің атауларын пайдаланылады. Адамдар саусақтарын санау үшін, ал қол-аяғын өлшеу үшін пайдаланады. Өлшеудің ең үлкен өлшем мөлшері – адам денесінің ұзындығы, ең кіші өлшем мөлшері - бір тал шаштың қалыңдығы.

1-сурет – адам дене мүшелері арқылы жасалған өлшем атаулары

Әлемдегі барлық халық өлшемді дене мүшелері арқылы өлшеген. Зерттеуші И.Ньютон ежелгі египеттік **шынтақ, қары ұзындық** өлшемдерінің авторы ретінде әлемге танылған. Ресейліктер ғалым Д.И.Прозоровский орыс халқының метрологы ретінде көптеген зерттеулер жазған. Оның “Древняя русская метрология” атты еңбегі орыс метрологиясының қайнар көзі, бастауы болып саналады. Сонымен қатар Л.В.Черепнина, Н.В.Устюгова, Б.Р.Рыбакова, Е.И.Каменцевалар да өлшемді білдіретін атауларды жан-жақты қарастырады. Ресейлік зерттеуші Л.А.Молчановаңың

“Народная метрология” еңбегінде ұзындық өлшемдерінің тарихы жан-жақты қарастырылған. Ғалым өз еңбегінде: “Начало измерений можно отнести к периоду, когда людям при выяснении своих взаимоотношений и взаимоотношений с окружающим миром потребовалось ввести понятия: много и мало, близко и далеко, скоро и долго, легко и тяжело. Вначале единицы устанавливали применительно к физическим возможностям. Известное изречение древнегреческого философа Протогора: “Человек есть мера всех вещей” доказало, что в основах метрологии у всех народов мира использовали части человеческого тела в качестве мер длины, в частности, ступня – фут, кисть руки – пядь, палец – дюйм”[3, 11 б.], - деп өлшемдік ұғымдардың қалыптасу ерекшелігіне тоқталады.

Қос тілдегі соматизмдер арқылы жасалған өлшем атауларының қолданылу жиілігі әртүрлі. Көзге көрінер негізгі мүшелер мен ағзалардың негізінде, олардың атқарар қызметі негізінде қалыптасқан соматикалық атаулар арасында қол мен аяққа арқылы жасалған өлшем атаулары басым түседі. Себебі бұл соматизмдер екі тілдің әр түрлі құрылымды, туыстас тілдер емес екендігіне қарамастан, қос тілде де фразеологиялық бірліктерді құруда жиі қолданысқа түседі және тақырыптық көп түрлілігімен ерекшеленеді. Оның қажеттілігі мен қызметі айқын. Осы соматизмдер негізінде құралған өлшем атаулары салғастыра зерттелінеді. Жалпы салғастырмалы зерттеудің негізгі міндеті туыстас тілдер мен туыстас емес тілдердің өлшем атауларының маңызды және терең ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықтау болып табылады. Мұндай зерттеулер туыс емес тілдердегі тілдік құбылыстардың заңдылықтары мен ерекшеліктерін түсінуге, тілдік құрылымды терең тануға, терең зерттеуге, тек бір тілді қарастырған кезде жасырын қалатын құбылыстарды айқындауға көмектеседі. Әр түрлі құрылымды екі тілдегі өлшем атауларды салғастырмалы зертеу үшін компонентті талдау әдісін қолдануға болады. Ең алдымен соматикалық лексемалардың тура номинативтік мағыналарының семасын анықтау үшін қажет. Екітілде де “аяқ” және “royal foot” соматизмдерінің өлшеу құралы ретіндегі мағыналары сәйкескеледі. Яғни олар қостілге ортақ ұғымдар.

Нәтижелер. Қазақ танымында “өлшем – тұрмыс-тіршілігіндегі нысандардың арақатынасындағы реттілік пен меже-шаманы, көлем мен мөлшерді айқындаудағы ментальдық негізгі ұғым” [3, 60 б.] ретінде көрініс табады.

Заманында ата-бабаларымыздың кеңінен қолданған “*қолдың қары”* өлшемі ағылшын “*ярдымен”* шамалас. Ал Ресейде 17-20 ғасырларда қолданылып келген ағылшын футы (*foot – табан*) байырғы қазақ өлшемі “*табанға”* жуықтау келеді: “*табан”* өлшеміне қазақ табанның енін алса, ағылшын футы – табан тұрқына тең. Сондай-ақ ағылшынның *дюйм* (*голландша – үлкен саусақ*) өлшемі қазақ халқының байырғы “бармақ” өлшеміне (“*Бармақ елі қазы”*) сәйкес келеді. Орыстың ***“верстасы”*** мен қазақтың “***шақырымы”***, орыстың “***долясы”*** мен қазақтың “***мысқалы”***, сондай-ақ ағылшынның “***фунты”*** мен қазақтың “***қадағы”*** шығу төркіні, атқаратын қызметі жағынан төркіндес, тектес деуге әбден болады.

Орта Азия мен Қазақстанда ұзындықтың ең көп тараған байырғы өлшемдері қолдың қары немесе қары – кеуденің орта тұсынан кере созылған қолдың ортаңғы саусағының ұшына дейінгі аралыққа (*80 – 85 см шамасы*) тең ұзындық бірлігі. Кейде оң иықтан бүкіл кеудені бойлай өтіп, кере созылған сол қолдың ортаңғы саусағының ұшына дейінгі аралық та (*шамамен 1 м*) қары ретінде алынады.

Қарыс – толық жазғандағы бас бармақ пен шынаша құштарының арасына тең ұзындық (шамамен 19 – 20 см) бірлігі. Ол тұрмыста, құрылыс жұмыстарын да пайдаланылған. Мысалы, киіз үйдің уығы он екі – он алты қарыс мөлшерінде жасалады.

Қарыстың туынды бірлігі – сүйем, ол кере созылған бас бармақ пен сұқсаусақ ұштарының арасына тең (*шамамен 17 – 18 см*). Ал бармақ пен бүгілген сұқ саусақтың арасына тең өлшемді сынық сүйем дейді. Сүйем – шамамен аршынның ширегіне (*төрттен бір бөлігіне*) тең. Елі – сұқ саусақтың еніне тең ұзындық бірлігі (*шамамен 2 см*). Қазы майының қалыңдығы, ою-өрнектің мөлшері, т.б. елі мен өлшенген.

Буын – ортаңғы саусақтың ұшынан оның ортаңғы буынына дейінгі аралыққа тең ұзындық (*шамамен 5 – 6 см*) бірлігі. Сәулетті сарайлар мен түрлі ғимараттардағы ою-өрнектің мөлшері осы буынмен өлшенген. Ол тігін, киім пішу жұмыстарында да қолданылған.

Қадам – адамның бір адымына тең ұзындық (*шамамен 60 – 70 см*) бірлігі.

Құлаш – иық деңгейіне сәйкес кере созылған екі қол ұшының арасына тең ұзындық бірлігі. Орта Азия мен Қазақстанда кеңінен тараған кейбір салмақ өлшемдері:

Қазақтанымында өлшем бірлігі ретінде адамның өз сүйегі алынған:

Бой – кісі бойы;

Құлаш – иық деңгейінде кере созылған екі қол ұшының арасы (166см-170 см), әркімнің құлашы өз бойына тең;

Құшақ – периметрі кісі бойына тең шеңбер;
Жарты құшақ(құлаш) – кісі бойының 2:1-не тең өлшем;
Адым – жарым құлашы қатең;
Жарты адым – бойдың 4:1-не тең өлшем;
Қолтық – қолдың басы мен қолтықтың аралығы;
Шынтақ – қолдың басы мен қолтықтың аралығы;
Білем – қолдың бірінші буынының арасындағы қашықтық;
Керекқарыс – бас бармақтың ұшы мен кішкене саусақтың ұшын кергендегі ара қашықтық;
Қарыс – бас бармақ пен төртінші саусақты кергендегі ара қашықтық;
Сүйем – бас бармақтың ұшы мен сұқ саусақты екінші буынынан бүгіп, кергендегі ара қашықтық;
Сыныққсүйем – бас бармақтың ұшы мен сұқ саусақты екінші буынынан бүгіп, кергендегі ара қашықтық;
Елі – бір саусақтың қалыңдығы, бір еліге тең, екі саусақ – екіелі, үшсаусақ – үшелі, төрт саусақ – төртелі;
Табаннемесетабанелі – төртсаусақ пен бас бармақтыбіріктіреұстағандағықалыңдық;
Тұтам – жұмырзаттытұтамдапқысыпұстағандағықалыңдық;
Табан – аяқтыңөкшесі мен бас бармағыныңарасы;
Шымшым – ұсақ затты бас бармақ пен сұқ саусақтың арасына қысып алғандағы сиымдық өлшемі;
Уыс – қолдың алақанын қобылай ұстағандағы сыйымдылық өлшемі;
Қосуыс – қос қолдың алақанын біріктіре қобылай ұстағандағы сыйымдылық өлшемі;
Кез – саусақтардың ұшынан иыққа дейінгі қашықтық (70-80 см);
Аршын – бір метрге жуық ұзындық (90-100 см);

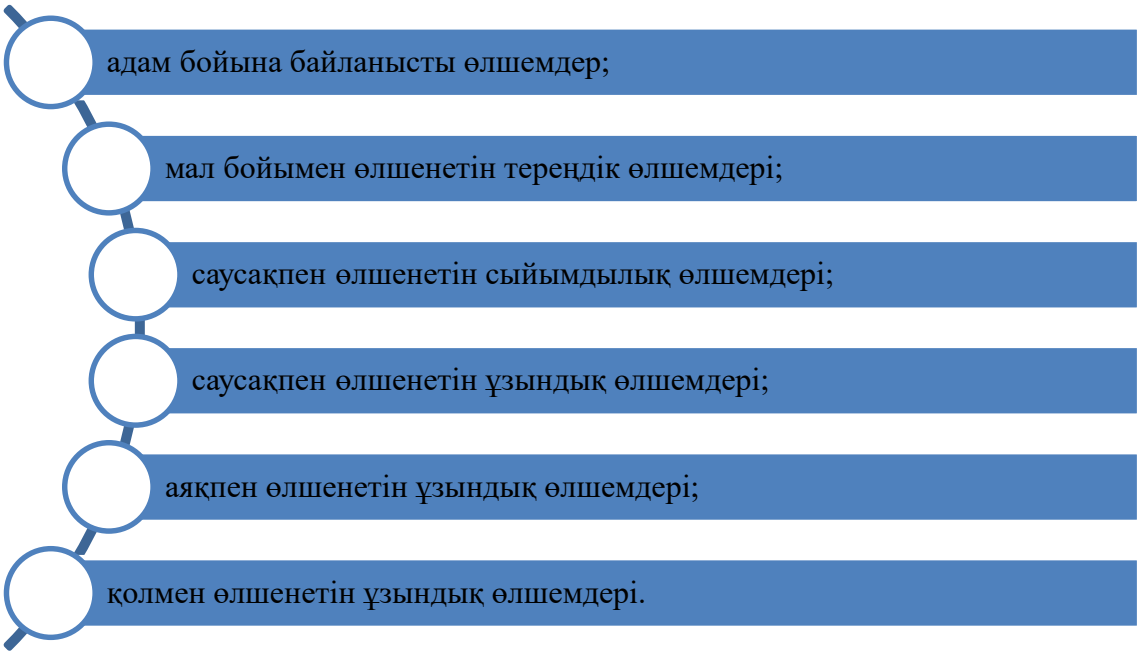
Ғалым Ә.Болғанбаев көлем мөлшері, төгіліп-шашылып немесе топталған заттардың өлшемдері, малдың сүті мен етінен істелген тағамдарға қатысты, ыдыстық бұйым өлшемдері, бір сан есімнің көмегі арқылы жасалған өлшемдер, қазының арық-семіздігіне байланысты мөлшер, кеңістікті білдіретін өлшем, тереңдікті кісі бойымен салыстырып өлшеу – қазақ халқының күнделікті тұрмысында, кәсібінде жиі кездесетіндігін айтады. Өз пікірінде: “Су тереңдігін ат бойымен өлшеген. Мәселен: *аттың шашасынан, үзеңгіден, қабырғалықтан, ат кекілінен, ат құлағынан, ат бойынан асады, келеді”* [4, 28 б.] – деп мысалдармен нақтылай түседі. Сонымен қатар судың тереңдігін *бақайдан, қызыл асықтан, тізеден, белуардан, кіндіктен, иықтан, төбеден, кісі бойынан* деп өлшеудің де қолданыста жиі айтылатынын сөз етеді.

Саусақтар оның ішінде бас бармақ та, адамдарда әртүрлі болғандықтан, сенімді өлшеу құралы болып табылмайды. Сондықтан “бас бармақ қағидасы” “шамамен” дегенді білдіреді. Көптеген еуропалық тілдерде (соның ішінде француз, испан, итальян, швед, партугал) “дюйм” сөзі “бес бармақ” дегенді білдіреді[5].

Француз тіліндегі mesurer avec deux coudées - екішынтақпенөлшеу, parler avec deux bouches – екіауызбен сөйлеу, travailler d’arrache-pied – белсенді жұмысжасау, l**ever le pied – а**яқты көтеру» (жылдамдықты төмендету) сияқты тілдік бірліктерді соматизмдер арқылы жасалған өлшем атаулары деп қарастыруымызға болады.

Талқылау. “Өлшемдік атауларға деген қажеттілік сауда-саттықтың, зат алмасудың дамуымен, мемлекеттің өркендей түсуімен арта түсті. Тұрмыстық жағдайда орын алып жататын үй салу, қару-жарақ әзірлеу, киім-кешек тігу сияқты әрекеттердің бірде-бірі «өлшем үлгісінсіз» іске аспаған”[3, 15 б.].

1-кесте Қазақ және француз тіліндегі соматизмдер арқылы жасалған өлшемдік атаулар

Соматикалық атаулардың өлшемге ауналуы туралы зерттеуші К.Күркебаев: “Соматикалық атаулар – дене мүше атауларының өте ежелгі лексика-сематикалық сөздер тобы. Тілдің эволюциялық дамуына сәйкес, дене мүше атаулары сөз мағыналары дамуы мен кеңеюі үрдісінде өлшемге айналған” [6, 62б.].

Адамның дене мүшелері жаратылыстан берілген түрлі физикалық-биологиялықтабиғи функцияларға ие екені белгілі. Айталық, *қол* – барлық жұмысты атқару құралы, ал *аяқ* – көзделген бір нысанадан екінші нысанаға жетудің құралы. Тұрмыс-тіршілігінде бұл құралдарды адамдар қажеттілігініне қарай өлшем атауларына айналдырған. Адам дене мүшелерінің қосалқы қызметтері туралы “адам ағзаларының екінші, үшінші, деңгейдегі фукнциялары, ең әуелі, тілдік санада ұғым ретінде пайда болады, содан кейін нақты тілдік бірліктерге айналады. Процесс мұнымен тоқтамайды, алғашқыда соматикалық мөлшер болжаммен, шамамен айтылады да, шамасы нақты сандық мәнге жақындай бастайды, нәтижесінде нақты сандық мәнге теңеседі. Бұл тек соматикалық мөлшерліктердің қасиеті ғана емес, өлшем бірлікке айналған барлық мөлшерлердің даму иерархиясы” [7, 65 б.], - дейді.

Бүгінгі таңда Францияда құрылған метрикалық жүйе-бұл АҚШ, Либерия және Мьянма (Бирма) қоспағанда, әлемнің барлық елдерінде ресми өлшеу жүйесі. Бірақ олар халықаралық сауда мәселелерінде метрикалық жүйеге көшеді.

XVIII ғасырдың аяғында француз революциясына дейін дәл солай болды, сол кезде өлшемдер мен салмақтардың бірлігі әртүрлі елдерде ғана емес, сонымен бірге бір аумақта да ерекшеленді. Кейбір бағалаулар бойынша революцияға дейінгі бір ғана Францияда 250 мыңнан астам түрлі өлшем бірлігі болған. Француз революциясы бәрін өзгертті. 1789-1799 жылдардағы турбулентті онжылдықта революционерлер монархия мен шіркеуден билікті алып, саяси жүйені өзгертуге ғана емес, сонымен бірге ескі дәстүрлер мен әдеттерден бас тарту арқылы қоғамды түбегейлі реформалауға тырысты. Осы мақсатта олар 1793 жылы сағатына 100 минут және минутына 100 секунд болатын 10 сағаттық күндерден тұратын республикалық күнтізбені ұсынды. Осылайша олар шіркеудің күнтізбеге әсерін жоюға тырысты, бұл католиктерге жексенбі мен діни мерекелерді бақылауды қиындатты, бірақ бұл жаңа Үкімет енгізген ондық жүйеге көшуге сәйкес келді. Бірақ күнтізбедегі ондық жүйе тамыр алмаса да, ол біз әлі күнге дейін қолданатын метр мен килограмның өлшем бірліктерінің негізін құрады. Ағартушылықтың ең жақсы ойшылдарына жаңа өлшеу жүйесін ойлап табу тапсырылды. Олар жергілікті дәстүрлерге емес, ұтымдылыққа негізделген біртұтас шаралар жиынтығын құруға тырысты. Осылайша, жаңа өлшем бірлігі тек табиғат заңдарына негізделуі керек деп қабылданды.

Қорытынды. Қазақ және француз халқы өз тіршілік-тұрмысында ертеден кәсіптік ерекшеліктеріне, атқаратын әрекеттерінің түрлеріне сай өлшемдік ұғымдағы сөздерді, тіркестерді мол қолданған. Заттардың, құбылыстардың сыр-сипатын, түрлі ерекшеліктерін бір-бірімен салыстыра қарастыруда да бұндай мағыналы сөздердің септігі ерекше болды. Кез келген халық тіліндегі өлшем ұғымдар астарынан сол халық тұрмыс-тіршілігінің айқын көрінісін аңғаруға болады. Мұндай өлшем ұғымдар әр ұлттың дүниетанымын, болмысын сипаттайды. Кез келген елдің, ұлттың халықтың тұрмыс-тіршілігі қашанда оның тілінде көрініс табады. Өлшем ұғымы астарынан да әр халықтың өмір сүру салтын аңғаруға болады. Әр елдің, мемлекеттің тарихы - бәрі де уақытпен өлшенеді. Қазақ және француз халықтары табиғаттың небір құпия сырларын ғасырлар бойы ой елегінен өткізіп, ұзақ жылғы тәжірибесі негізінде туған уақыт пен мезгілді болжайтын лексемалардың метрологиялық лексиканың ауқымды бір саласын құрайтыны айдан анық. Уақыт пен кеңістік, өлшем категориялары кез келген халықтың бағыт-бағдарын айқындауының алғышарты болып есептеледі және дүниетанымдық ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді. Уақыт өлшемдері ұғымдары мен олардың атаулары жоқ кезінде белгілі бір іс-әрекеттің белгілі мерзім ішінде өтуі немесе белгілі бір мезгілде басталуы уақыт өлшемі ретінде пайдаланған. Өлшемдік атаулар мен бірліктер өзі өлшейтін, мөлшерлейтін затына жақын алынады. Соның нәтижесінде өлшем бірліктер айтуға ыңғайлы, түсінуге жеңіл қалыптасады. Ұзындықты, енді, қалыңдықты, биіктікті, тереңдікті білдіретін өлшем бірліктері өлшеуде ғана қолданылып қоймай, сөздік қордың молаюына да септігін тигізері сөзсіз. Өлшемдік атауларды, өлшемдік ұғымды білдіретін сөздерді қарастыру бүгінгі күні қазақ тілі үшін ғана емес, басқа да шет тілдері үшін өзекті мәселе. Өлшемнің есепке қатысты түрлі мағыналық реңктегі сөздер мен сөз тіркестері әлемдегі барлық халықтарда өз тұрмыс-тіршілігі мен танымдық ерекшеліктеріне қарай қолданылады. Өлшемдік мәндегі сөздердің қолданыстық сипатын зерттеу арқылы сөздік қордың толығуын айқындауға болады. Қазақ және француз тіліндегі өлшем атаулары сөздігін, өлшем атаулары анықтамалығын құрастыруда мұндай зерттеулердің маңыздылығы орасан зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 kk.wikipedia.org

2 Философиялық сөздік. – Редкол.: Р.Н. Нұрғалиев, Ғ.Ғ. Ақмамбетов., Ж.М. Әбділдин. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. – 525 бет.

3 Сабырханова Р.Т. Ж.Көпеев шығармаларындағы метрологиялық лексика (халық өлшемі мен нумеративтер): монография. -С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2007. – 161 бет.

4 Болғанбаев Ә., Қалиев Б. Қазақ тілінің лексикологиясы мен лексикографиясы. – Алматы, 2006. – 264 бет.

5 Қазақтың байырғы өлшем бірліктері - Білімділер порталы// bilimdiler.kz

6 Күркебаев К. Қазақ тіліндегі өлшемдікатаулардыңэтнолингвистикалықсипаты. Филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2003. – 120 бет.

7 Маралбек Е.М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі «өлшем-мөлшер» ұғымын білдіретін соматизмдер //Абай атындағы ҚазҰПУ, Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы, №2 (60), 2017. – 65-66 бб.

Мамедова Ф.З.,[1] Дулаева Э.З.[2]

[1]Шетел тілдері және іскерлік карьера университеті,
[2] аль-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ОРЫС ЖӘНЕ АРАБ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ АНТРОПОЦЕНТРИКАЛЫҚ ПАРАДИГМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада орыс және араб тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің антропоцентрикалық парадигмасы зерттеледі. Тұжырымдамаларды жүзеге асыру белгілі бір деңгейде қарастырылған: әлеуметтік, рухани, физиологиялық, материалдық, эмоциялық, зияткерлік. Құндылықтардың әлеуметтік деңгейі "еңбек, жұмыс – жұмыстың жоқтығы, ішсіз, жалқау, демалыс" аксиологиялық диадасымен ұсынылған. Құндылықтардың рухани деңгейі "мейірімді, жомарт – ашкөз, жомарт емес" аксиологиялық диадамен ұсынылған. Физиологиялық деңгей антонимов мысалында қарастырылған: өмір-өлім, денсаулық-ауру, ұйқы-ұйқысыздық. Материалдық деңгей "Байлық – кедейлік" жұбы ұсынылған. Құндылықтың эмоциялық деңгейі "қуаныш – қайғы"парадигмасының мысалында қарастырылады. Құндылықтардың зияткерлік деңгейі "ақыл, ақылды – ақымақтық, ақымақтық" аксиологиялық диадамен ұсынылған. Ұсынылған антропоцентрикалық белгілер "адам" концептін жан-жақты сипаттайды: бұл бейне, ақпараттық мазмұн және бағалау белгілері.

Түйін сөздер: антропоцентрикалық парадигма, фразеологиялық бірліктер, әлеуметтік деңгей, рухани деңгей, физиологиялық деңгей, материалдық деңгей, эмоциялық деңгей, зияткерлік деңгей

Mamedova F[1]., Dulayeva E[2].

[1]University of languages and business career,
[2]Al-Farabi Kazakh national University,
Almaty, Kazakhstan

ANTHROPOCENTRIC PARADIGM OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN RUSSIAN AND ARABIC

Abstract

The article examines the anthropocentric paradigm of phraseological units in Russian and Arabic. The implementation of concepts is provided at a certain level: social, spiritual, physiological, material, emotional, intellectual. The social level of values is represented by the axiological dyad "labor, labor – lack of work, idleness, laziness, rest". The spiritual level of values is represented by the axiological dyad "kind, generous-greedy, not generous". The physiological level is considered on the example of antonimov: life-death, health-illness, sleep-insomnia. The material level is represented by the "wealth-poverty" pair. The emotional level of value is considered on the example of the "joy-grief" paradigm. The intellectual level of values is represented by the axiological dyad "mind, mind-stupidity, stupidity". The proposed anthropocentric features comprehensively characterize the concept of "man": this is an image, information content, and evaluation features.

Keywords: anthropocentric paradigm, phraseological units, social level, Spiritual level, physiological level, material level, emotional level, intellectual level.

Мамедова Ф.З.,[1] Дулаева Э.З.[2]

[1]Университет языков и деловой карьеры,
[2] Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РУССКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье исследуется антропоцентрическая парадигма фразеологизмов в русском и арабском языках. Реализация понятий предусмотрена на определенном уровне: социальном, духовном, физиологическом, материальном, эмоциональном, интеллектуальном. Социальный уровень ценностей представлен аксиологической диадой "труд, труд – отсутствие работы, безделье, лень, отдых". Духовный уровень ценностей представлен аксиологической диадой "добрый, щедрый-жадный, не щедрый". Физиологический уровень рассмотрен на примере антонимова: жизнь-смерть, здоровье-болезнь, сон-бессонница. Материальный уровень представлена пара "богатство-бедность". Эмоциональный уровень ценности рассматривается на примере парадигмы"радость – горе". Интеллектуальный уровень ценностей представлен аксиологической диадой "ум, ум-глупость, глупость". Предлагаемые антропоцентрические признаки всесторонне характеризуют концепт "человек": это и образ, и информационное содержание, и оценочные признаки.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, фразеологизмы, социальный уровень, Духовный уровень, физиологический уровень, материальный уровень, эмоциональный уровень, интеллектуальный уровень.

Введение. Когнитивный подход к изучению языка дает возможность не только взглянуть на использование языка человеком, но и на то, как язык позволяет познать внешний мир сознанием человека. Если в системе языка фиксируются знаки для называния того, что пропускается через мозг в процессе познавательной деятельности, то в концептуальной картине мира происходит упорядочение представлений, систематизация опыта, с одной стороны, а с другой, культурное наслоение размывает знаковость, выстраивает ассоциативные сети. Если в знаке закреплено значение, то в концепте – знания, культурный опыт. В методике исследования антонимов соединяется семантический анализ языкового/речевого с концептуальным. При исследовании антонимии наиболее значимым признается семантико-когнитивный подход, который позволяет соотнести семантику языка с концептосферой культуры, семантические процессы с когнитивными.

Рассмотрение антонимов как системного явления служит основой для их когнитивной интерпретации в соответствии с антропоцентрической парадигмой. Рассмотрение фразеологизмов с точки зрения отражения в них концептов ставит ряд вопросов: как соотнести ситуацию, отраженную во фразеологизме, с концептом? Может ли фразеологизм соотноситься с несколькими концептами?

Методы. Выполненный сравнительно-лингвокультурологический анализ позволил определить основные антропоцентрические парадигмы фразеологических единиц в русском и арабском языках.

Результаты. Антропоцентрическая парадигма ФЕ включает в себя семь фразеотематических групп по достаточно убедительным критериям:

1) ощущения и восприятия;
2) память;
3) мышление;
4) воображение;
5) эмоции и чувства;
6) воля;
7) свойства личности.

Фразеотематическая группа выражает категорию мира, т.е. объединение концептов, релевантное для обыденного сознания. Внутри каждой фразеотематической группы есть фразеосемантические группы и подгруппы.

При исследовании фразеологизмов в **аксиологическом аспекте** используется понятие аксиологической фразеологической диады, которая представляет собой единство двух блоков: 1)

фразеологические единицы, семантика которых коррелирует с конвенциональными ценностями; 2) фразеологические единицы, семантика которых коррелирует с конвенциональными антиценностями [1, 107, 132 стр.].

Сами ценности/антиценности рассматриваются на различных уровнях: на социальном, духовном, физиологическом, материальном, эмоциональном, интеллектуальном. Рассмотрим их подробнее.

1. Социальный уровень ценностей может быть представлен аксиологической диадой «**труд, работа – отсутствие работы, безделье, лень, отдых**».Приведем пример фразеосемантической группы «Отношение к труду», которая в классификации Г.А. Багаутдиновой отнесена к фразеотематической группе «Свойства личности».

Во фразеосемантической группе «Отношение к труду» представлены противоположные концепты «Труд. Работа – Отсутствие работы. Безделье. Лень. Отдых». Группа включает в себя такие фразеологизмы, как: 1) араб.عمل كالنحلة*(работает как пчелка)*;غرق حتى أذنيه في العمل*(по уши погрузиться в работу)*; حتى قصم ظهره (*спину ломать*); حتى انقطعت أنفاسه*(работать до последнего вздоха);* рус.*до седьмого пота, горит в руках, засучив рукава, живинка в деле, в одной упряжке, потом и кровью, как белка в колесе, не покладая рук, в поте лица*; 2) араб. نش الذباب(букв. *отгонять мух),*نام على أذنيه*(спать на ушах, ничего не делать)*; يَجْلِسُ مِثْل تَنَابِلة السُّلْطَان (*сидеть как лентяи султана–люди в окружении султана, которые ничего не делали, а лишь давали советы*); рус. *бить баклуши, собак гонять, пальцем не шевельнуть, кипучий лентяй, сложа руки, лежать на боку, лодыря гонять*.

Различие во фразеологических единицах проявляют те лексемы для понимания которых нужны знания о данной культуре, соответствующие пресуппозиции. В приведенных примерах в представлении концепта «работа» соотносимыми являются только рус.*как белка в колесе* и араб. عمل كالنحلة*(работает как пчелка)***;** в представлении концепта «безделье» – русс. *собак гонять* и араб. نش الذباب(букв. *отгонять мух)*. Это говорит о разнородности, большом расхождении в представлении данных концептов в русском и арабском языках. Экстенсионал знаков, означающий родо-видовое определение, является общим, интенсионалы существенно различаются, т.к. ассоциации продиктованы особенностями среды и культуры.

Отличными от русских сочетаний в арабской фразеологии являются ассоциации, с которыми связывается лень: *спать на ушах*, *сидеть, как люди султана*.

Применительно к русской коммуникации Е.О. Опарина говорит о существовании двух модусов внутри фрейма «лень». Первый формируется фразеологизмами тяжелая, тупая, дикая, беспробудная, чудовищная, губительная, неискоренимая лень. Такая лень нападает, сковывает, заедает, в нее впадают, погружаются, ее искореняют. В этом модусе, заключает исследователь, лень концептуализируется как агрессивная враждебная сила [2, 142 стр.]. Через образные значения она уподобляется сну, дурману, включается в семантический ряд смерти.

Но в других контекстах лень – сладкая, приятная, томная, беспечная. Данное значение закрепляется благодаря авторитету текста: «нас мало избранных, счастливцев праздных», «сын лени вдохновенный» (А.С. Пушкин).

Осмысление фрейма «работа» в разных культурах очень схоже. Концепт «труд, работа» наполняется конкретным и универсальным содержанием. Потому разночтений здесь немного. Но в русском языке оценка работы производится посредством метафоры рукава: *работать засучив рукава*; *работать спустя рукава*. Подобного не отмечаем в арабской фразеологии.

Другое дело лень: контекст наделяет данный концепт негативным, нейтральным или позитивным содержанием. Диапазон его осмысления широкий. Во фразеологическом словаре лексемы «работа», «труд» употребляются для обозначения других концептов: *брать на себя труд, с трудом ноги волочить, брать в работу; кому не лень* (в значении: всякий, кто хочет). Сами лексемы в составе фразеологизмов участвуют в репрезентации других концептов.

2.Духовный уровень ценностей может быть представлен аксиологической диадой **«добрый, щедрый – жадный, скупой».** 1) Араб. مبسوطاليدين(букв. *простая рука,* т.е. *щедрый),* أجود من حاتم *(щедрее, чем Хатим (Хатим – имя собст. арабского поэта, который обладал великодушием и был очень щедрым);* أبيض اليد(букв. *белая рука,* т.е. *щедрый человек);* يده مفتوحة (букв. *его рука открытая, используют по отношению к щедрому человеку);* рус.*щедрой рукой, от щедрот своих;*2) араб. جمدت يده (كفه)(букв.*рука его затвердела,* т.е. *он скуп);* لا تسقط الخردلة من يده (букв.*ни одно зернышко не упадет из его рук,* т.е. *большой скряга;* كز اليدين(букв. *сухость руки, по отношению к скупому);* غُلَّت يده إلى عنقه (букв. *у него рука привязана к шее,* т.е. *он скуп); рус.зимой снега не выпросишь,дать от жилетки рукава,от мертвого осла уши, он большой скряга.*

Значение щедрости или ее отсутствия в арабской фразеологии передается метафорой руки. В русском языке аналогом может служить сочетание «щедрая рука». Но для противоположного значения – жадности – она не используется. В русском языке концепт «жадность» передается значением «отдать ненужное»: *зимой снега не выпросишь, дать от жилетки рукава, от мертвого осла уши*. Лексема «щедрость» во «Фразеологическом словаре русского языка» под редакцией А.И. Молоткова содержится в двух фразеологических единицах: *щедрой рукой, от щедрот своих*. Лексема «добрый» употребляется в сочетаниях: *от доброго сердца, к добру, в добрый час, поминать добрым словом* [3]. Об этих характеристиках личности арабов Е.В. Кухарева пишет: «Неотъемлемыми качествами человека, которыми гордится любой араб и которые нашли отражение в арабских паремиях, являются щедрость и великодушие. Лексема, обозначающая эти понятия, несет в себе также значение «достоинство, благородство», а еще «честь, престиж» [1, 16 стр.].

Возвеличивая щедрость, арабы с доисламских времен порицают и жестоко высмеивают скупость, жадность, скаредность. Щедрость и достоинство – священный для арабов долг, прежде всего, в гостеприимстве. Однако щедрые по натуре, арабы, тем не менее, справедливо считают, что радушие и гостеприимство не равнозначно бесконечному праву на него. Человек щедрый пользуется почетом и уважением, память о нем может пережить его самого. Если человек щедр, ему можно простить любые недостатки. Гостеприимство рассматривается как проявление щедрости.

Скупость представляется как одно из самых порицаемых качеств, как отражение всех пороков. Арабское сознание отождествляет скупость и подлость, низость. Скупой – враг Аллаха.

3. Физиологический уровень рассмотрим на примере трех пар: **«жизнь – смерть», «здоровье – болезнь», «сон–бессонница».**

а) Достаточно разнообразно выражены концепты жизнь и смерть в арабском и русском языковом сознании. В арабской культуре концепты жизни и смерти оказываются весьма важными, поэтому они широко представлены во фразеологии:

1) Араб. أخو النوم*(приятель, друг сна вечного)*; دعاه الله إلى جواره*(всевышний призвал его к себе);* انتقل إلى جوار ربه (букв. *переселился к всевышнему*), انتقل إلى الدنيا الآخرة (*ушел на тот свет*); مات حتف أنفه (букв. *он нашел свою смерть*, т.е. *умер своей смертью*); إختارته المنية (*смерть похитила его*); إختاره الله إلى جواره (*Всевышний прибрал его к себе*); أدركته الموت (*его постигла смерть*); سَلَّمَ نفسه الأخيرة (*он сделал последний вздох*); سُوِّيَتْ عليه (به) الأرض (*он сравнялся с землей*); طلعت روحه (*его душа поднялась*); غادر الدنياغادر الدنيا(*покидать этот мир*); فارق الدار الفانية إلى الدار الباقية*(покинуть сей мир и переселиться в другой мир (вечный;,* يتوفاه الموتحضره الموت (*пришла к нему смерть*); أخنى عليه الذي أخنى على لُبَد (букв. *его постигло то, что постигла Лубада,* т.е. *его постигла смерть.* Миф. *Лубад один из семи орлов мудреца Лукмана; сумма возраста орлов после их смерти определяет долголетие хозяина*); جاء أجله (*его смертный час пробил*); الموت الأبيض (*белая смерть* т.е. *естественная смерть*); الموت الأحمر (*красная смерть* т.е. *насильственная смерть*); الموت الأسود (*черная смерть,* т.е. *смерть от удушения*); рус.*уснуть вечным сном, уйти из жизни, покончить с жизнью, приказать долго жить, покинуть этот мир, найти смерть, лечь в гроб,отправиться на тот свет, при смерти, бледен как смерть, лишать жизни, лишиться жизни, отдать /отдавать/ Богу душу, ноги протянуть, на ладан дышать,испустить дух*; *отдать концы*; *копыта отбросить, отправиться к праотцам, сойти в могилу, бог прибрал, вгонять в гроб (доводить до смерти), почить вечным сном, испускать последний вздох, класть жизнь, класть голову, лишиться жизни.* 2) араб.أطلّ على الدنيا (*Появиться на свет,* букв.أطلّ *– выходить, смотреть на الدنيا – мир, вселенную)*, وكأت قدمه الأرض (букв.*وكأت – вступила قدمه – его ступня الأرض – на землю*), هَلَّ على الدنيا (букв. هَلَّ على *– появлятьсяالدنيا на свет,всходить о месяце* т.е. *родиться*); рус.*появиться на свет*, т.е. *родиться*, в*озвращать к жизни, воплощать в жизнь, вызывать к жизни* т.е. *служить причиной появления чего-либо, путевка в жизнь*, т.е. *возможность полезного существования, аредовы веки жить* т.е. *очень долго жить, до гробовой доски,* т.е. *до конца жизни, до последнего дыхания*.

В арабском языке широко представлены ФЕ с семантикой смерти. Это обстоятельство можно объяснить влиянием религии. Концепт «смерть» имеет в своей структуре информационное содержание, связанное с существованием потустороннего мира. Оно составляет ядро данного концепта в арабском языковом сознании. Важность веры в потусторонний мир является показателем истиной веры араба мусульманина. Согласно мусульманской религиозной философии сотворение изображения потустороннего мира и присущих ему восприятий, ощущений происходит по Божественному закону. Со смертью разрывается связь с этой жизнью и телом. Душа же, является частичкой души Аллаха, она бессмертна. Для обозначения причин смерти в арабском языке

используются названия цвета, которые интерпретируются культурным кодом. Ср. рус.*на миру и смерть красна*.

Значения концепта «смерть» в русском и арабском языках совпадают. Однако сравнительная характеристика показывает, что концепт «смерть» в арабском языке выступает во фразеологии более разнообразно, чем в русском. Так, в русской фразеологии нет семантики цвета для обозначения смерти. Но количественно преобладают фразеологизмы русского языка. Структура концепта «смерть» в русской фразеологии определяется следующими компонентами:

1) сон (уснуть вечным сном);
2) гроб, могила (вгонять в гроб, сойти в могилу, сыграть в ящик, дать дуба, т.е. дубовый гроб);
3) дух, дыхание (испустить дух);
4) время (смертный час, день);
5) уход (уйти из жизни, сойти в могилу, отправиться к праотцам, отправиться на тот свет, уходить в лучший мир).

Соотношение фразеологизмов, реализующих данные концепты, также существенно отличается от арабского языка. Значительно больше во фразеологическом словаре русского языка в сравнении со словарем арабского языка единиц, реализующих концепт «жизнь». Жизнь связывается не только с семантикой рождения, но и с начинанием дела, с качеством существования. Семантика смерти также передается ФЕ, содержащими лексему «жизнь».

б) Семантическое поле «**здоровье** – **болезнь**» включает фразеологизмы: 1) араб. ملء بُرْديه صحة و عافية*(бурдюк набит здоровьем и энергией)*; ذو الصحة الدافقة*(обладающий цветущим здоровьем, т.е. совершенно здоровый)*; في غاية الصحة*(крайне здоров)*; تكاد العافية تثب من وجهه*(лицо пышет здоровьем);* рус. *в добром здравии,* т.е. *совершенно здоров, кровь с молоком*, *в здравом рассудке, подобру-поздорову,* т.е. *в целости и сохранности, без скандала;* 2) араб. طحنته الأيام*(время подточило его здоровье)*; يكاد يسقط من أيامه الأعياء *(вот-вот упадет от слабости и боли)*; استلَّ المرض صحته*(болезнь отняла у него здоровье)*; معدودة*(дни сочтены);* рус.*болен, как Лазарь, голова трещит, сесть на иглу, еле-еле душа в теле, болеть душой,* т.е. *испытывать тревогу, беспокоиться*

Деривационная антонимия переводит антонимы из разряда одной части речи в другую. Это увеличивает число парадигм. Так, к противопоставлению существительных добавляются антонимические пары прилагательных. Например, *сваливать с больной головы на здоровую*. Такое деривационное расширение объясняется наличием в семантике антонимов качественных признаков.

В русской фразеологии единицы, содержащие лексемы *здоровый* и *больной*, имеют широкую контекстуальную интерпретацию, о чем можно судить по приводимым выше примерам.

в) Третьим концептом физиологического уровня ценности/антиценности является **«сон – бессонница»**.

1) Араб.نام على أذنيه (*спать на ушах, т.е. непробудным сном*), نام نوم أهل الكهف (*данная ФЕ приведена из Корана - (спит как спали жители пещеры (следует отметить, что они спали 300 лет)*; إستغرق في جفنيهملءنام ,نام على أكاليل النصر (*он по уши погрузился в сон*); ينام مثل النائم في العسل (*спит как в меде*); النوم إلى أذنيه (*спать не моргнув и глазом,* т.е. *спать непробудным сно*м); рус. *спать мертвецким сном*, *спать крепким сном*, *спать непробудным сном*, *сладкий сон*, *задать храпака*; 2) араб. ظل يُبَرْبِشُ بإحدى عينيه طول الليل (*всю ночь моргал глазами*); لم تكن في عينيه قمحة واحدة من النوم (*ни одного сонного зернышка в его глазах*); لَمْ يَذُقْ للنَّوْم طَعْمًا (*لَمْ يَذُقْ طَعْمًا – не попробовать, не искусить للنَّوْم – вкус – сна*); рус.*он всю ночь не сомкнул глаз, он не заснул ни на минуту.*

Осмысление понятия «сон» в арабском языке не отличается заметно от русского языкового сознания. Но образные признаки в структуре концепта в арабском языке являются национально-специфичными: *по уши погрузиться в сон; спать, как в меде*. В русском языке нет такого разнообразия ФЕ с подобным значением.

Судя по словарным статьям, концепты «сон», «бессонница» не представлены большим количеством фразеологизмов. Разнообразие создается использованием определений, которые конкретизируют значение ФЕ. Имеются определения, по которым можно строить типологию сна: крепкий, приятный, беспокойный. Но не все ФЕ включаются в эту типологию. Немотивированным с точки зрения современного языка представляется фразеологизм «ни сном, ни духом», однако он активен в употреблении.

4. Материальный уровень может быть представлен парой «**богатство – бедность**».Это универсальная оппозиция, но всегда имеет культурные коннотации.

Уровень «богатство – бедность» включает фразеологизмы: 1) араб. ولد و في فمه ملعقة من الذهب(букв. *не успел родиться, а во рту уже золотая ложка);* عايش عيشة الملوك*(живет королевской жизнью,* букв. *живет как король;*, الجيبعامر*(с толстым карманом;*, وثّق الله حزامه*(всевышний укрепил его пояс* حزام *– пояс, кушак)*; рус.*денежный мешок, как сыр в масле кататься, бешеные деньги, делать бизнес, жениться на деньгах, грести деньги лопатой, денег куры не клюют, денег без счета, полная чаша, золотой телец*; 2) араб. لا و ثاغ له راعليس(букв. *у него ни овцы, ни верблюда);* يقاسي ضيق العيش*(оказаться в нужде)*, هو أنظف من الصينية غسيله*(он чище вымытого подноса);* لا يملك شروى نقير*(у него нет даже бороздки на косточке финика,* т.е. *у него нет ни гроша)*; рус.*беден как Иов, голь перекатная, лаптем щи хлебать, кот наплакал, перебиваться с хлеба на квас, ветер свистит в карманах, как церковная мышь*.

Различия в рассматриваемых концептах объясняется теоцентрической направленностью арабского языкового сознания. Используются метафора цвета, символы богатства: *золотая ложка*, *толстый карман*, *королевская жизнь*. С другой стороны, бедность, отсутствие богатства сравнивается с чистым подносом. В русской фразеологии концепт представлен образно, когда сравнением передается значение количества денег или их отсутствие.

5. Эмоциональный уровень ценностей

Данный уровень ценности в сопоставительном исследовании выявляет наиболее заметные различия, т.к. эмоциональная сфера связана с поведенческой. Рассмотрим реализацию данных антонимических концептов на примере парадигмы «**радость – горе**»: 1)концепт радость реализуется следующим образом, араб.إبيضّ وجهه*(букв. его лицо побелело (от радости);* طار من الفرحة *(летать от радости);* رقص من الفرح *(танцевать от радости); рус.не слышать земли под собой / под ногами, не слышать / не чуять / не чувствовать под собой ног, быть / чувствовать себя на седьмом небе (от радости), быть / чувствовать себя на верху блаженства***.**

Проявление радости в обоих языках представлены целым рядом выражений:

- в русском языке: *прыгать от радости*, *скакать от радости*, *танцевать от радости, в радость.* Ср.: [Знайка] *прыгал от радости посреди двора* (Н. Носов), *Братан Колька радостно подпрыгивал в люльке* (В. Астафьев).

- в арабском языке: رقص من الفرح (танцевать от радости). В качестве вариантов названных выражений, традиционно приводимых в арабских словарях, некоторые опрошенные информанты – носители арабского языка предложили также аналогичные русскому выражения с различными глаголами со значением «прыгать», например قفز من الفرح*(прыгать от радости)*.

Для описания человека, испытывающего радость, оба языка располагают, помимо указанных выражений, описывающих вполне реальные симптомы типа *прыгать / танцевать от радости*, и другими – метафорическими или полуметафорическими симптоматическими выражениями.

Горе – одно из фундаментальных человеческих чувств, соответствующих состоянию печали, страдания. В обоих языках в структуре концепта содержатся компоненты «сердце», «голова», в русском языке – еще и компоненты «нос», «душа».

2) Концепт **«горе»** дан в следующих выражениях: араб.منقبض الصدر(القلب)(букв. *сердце у него сжалось,* т.е. *угнетенный);*هو حزين القلب*(он с опечаленным сердцем),* شايل الدنيا على رأسه*(весь мир обрушился на его голову);* اسودت الدنيا في عينه*(от горя весь мир потемнел (чернеть -* اسودت*) в его глазах);* يحزُّ الأسى في نفوسنا*(скорбь (горе) надрывает нам душу); рус.как в воду опущенный, вешать нос (на квинту), кошки скребут на душе.* تَتَفَجَّرُ العيون للمصيبة*(глаза наполняются слезами (от горя);*,

В метафорике горя, представленной в русских и арабских выражениях, можно отметить и национальные особенности. Так, например, в русском языке нет близкого аналога для арабского выражения منقبض الصدر(القلب) «*угнетенный*» (букв.*сердце у него сжалось*) – испытывает горе. В качестве органа – выразителя горя в арабском языке, в отличие от русского, как мы видим, выступает сердце.

6. Интеллектуальный уровень ценностей может быть представлен аксиологической диадой **«ум, умный – глупость, глупый».**

Аксиологическая фразеологическая диада «ум, умный – глупость, глупый» в арабской фразеологии включает единицы: 1) Араб.علم بما بطن و ظهر (букв. *знать скрытое и явное*, т.е. *знает все*); عقلهيحكم (*раскидывать умом, шевелит мозгами*); موسوعةهو (*настоящая энциклопедия*); وائلسحبانبلاغةله (*красноречив и умен как СахбанУаиль*); рус. *аттическая соль, светлая голова, серое вещество, ходячая энциклопедия;* 2)араб.الألفحتىيعرفلا (*не знает даже первую букву алфавита «букву алиф», которая изображается, пишется просто как палочка*) كرنب*(капуста, т.е. пустая голова);*

البضاعةقليلهو (букв. *маленький багаж,* т.е. *багаж знаний*); рус. *не все дома, винтиков не хватает, пороть ерунду, пустая голова/башка, пуст как бубен,глуп как сивый мерин, пороху не выдумает.*

При анализе 40 арабских фразеологизмах об уме было выявлено, что в них нашли свое воплощение представления философии науки в исламе о гносеологии источника знания.

Для арабов (мусульман) «знание исходит от Бога и воспринимается через каналы здоровых чувств, здравого рассудка и интуиции при посредстве достоверного сообщения, основного на авторитете». Проводником этого знания является духовная сущность, которая в Коране называется иногда сердцем – ″قلبٌ″, иногда душой или «самостью» – ″نفسٌ″, иногда духом – ″روحٌ″, а иногда интеллектом, или разумом – ″عقلٌ″. При чем все эти термины содержат «каждый по два значения: одно относится к материальной, или физической сущности человека, т.е. к телу, тогда как другое связано с нематериальной, способной к воображению и мышлению духовной стороной, с его душой» [4, 233-234 стр.].

Можно соотнести содержание этих терминов с понятием «сознание».

Вместе с тем, обращает на себя внимание то, что в арабском языке не только с духовно-теологической, но и светской точки зрения, слово ″قلبٌ″ очень многозначно и важно. Это и *сердце*, и *душа*, и *ум*, и *сердцевина*, *ядро*, *зерно*, и *середина*, *центр*[5].

Однако с лексической точки зрения, во ФЕ, народных пословицах и поговорках предпочтение отдается слову ″عقلٌ″ *ум*, *разум*, *интеллект*.

Именно интеллектом создаются абстрактные образы объектов внешнего мира, осмысливаются реальность вещей. Именно через интеллект человек обретает как высшее, божественное, знание, так и приобретает практические знания и опыт в различных областях.

Синонимом ″عقلٌ″. Выступает слово ″رأسٌ″ – *голова*, т.е. вполне конкретная часть тела, в которой содержится мозг – орган, различные части которого выполняют вышеуказанные функции интеллектуальной деятельности. Для народно-разговорного языка ″عالمٌ″ (*знающий) и* ″عاقلٌ″ (*разумный)* одно и то же [6]. Между ними нет разницы, ибо все, что делается бездумно даже при наличии знания, есть невежество и глупость.

Обсуждение. Целью данного исследования являлось определение антропоцентрической парадигмы фразеологических единиц в русском и арабском языках.

1. Концепт **смерть** в эксплицитном контексте – 8, в имплицитном 45.

В структуре концепта также выделяются маркеры восприятия через осмысление, ассоциации посредством лексем.

2. Концепт **жизнь** передан тремя фразеологизмами, маркирующих лексем нет.

3. Концепты **здоровье-болезнь** переданы соотносительными единицами 9:4, эксплицитных способов нет.

4. Концепты **труд-лень** реализованы в соотношении 9:6, слова труд, работа употреблены в 5 ФЕ, имплицитное представление отмечает в 3 случаях.

5. Концепты **сон-бессонница** реализованы в соотношении 7:4, все они представлены эксплицитно.

6. Концепты **богатство-бедность** даны в соотношении 14:12, эксплицитных способов нет, все ФЕ представлены имплицитно.

7. Концепты **счастье-горе** переданы соотносительными единицами 9:7, эксплицитных способов четыре.

8. Концепты **щедрость-скупость** реализованы в соотношении 8:7, эксплицитное представление значения отмечается в одном случае.

Заключение. Представленные антропоцентрические признаки в аксиологических диадах характеризуют концепт «человек» всесторонне: это и образ, и информационное содержание, и оценочные признаки, создающие основу интерпретационного поля. Рассмотренное распределение антонимов является универсальной когнитивной классификацией, которая может иметь разную степень дробности. Соотносимые со сферами жизни типы антонимов представляют качественные признаки, что особенно хорошо иллюстрируют антонимы, отражающие свойства человека. Если парадигмы лексических антонимов совпадают, то фразеологический контекст создает интерпретационное поле концепта. Его отличие в русском и арабском языках обусловлено спецификой образного осмысления, влиянием культурного и религиозного контекстов.

Список использованной литературы:

1 Кухарева Е.В. Лингвострановедческий словарь арабских паремий (с лексико-фразеологическими комментариями). – М.: МГИМО, 2007. – 277 с. - книга

2 Опарина Е.О. Лексические коллокации и их внутрифреймовые модусы// Фразеология в контексте культуры / Отв. ред. В.Н.Телия. – М., 1999. – С.139-143. - книга

3 Фразеологический словарь русского языка. /Под ред. А.И. Молоткова. – М., 1968. – 543 с. - словарь

4 Фавзи А.М., Шкляров В.Т. Учебный русско-арабский фразеологический словарь. – М.: Русский язык, 1989. – 534 с. - словарь

5 Морозова В.С. Фразеология современного арабского языка. - М.,1985. - книга

6 Борисов В. М. Русско-арабский словарь / Под ред. В. М. Белкина. – М.: Сам Интернешнл, 1993. – 932 с. - словарь

МРНТИ 16.21.39

Мазибаева Ж.[1]

[1] *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

Т.АХМЕТЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ *АР КОНЦЕПТІСІНІҢ* РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Аңдатпа

Қазіргі таңда концепт ұғымын зерттеу тек тіл білімі саласында ғана емес, сондай-ақ жалпы дүниетанымдық тұрғыда да өзекті мәселеге айналып отыр. Концепт ой елегінде, сезімдік таным жүйесінде, ішкі бейне әлемінде қалыптасады. Мақалада қазақ тіліндегі *Ар* концептісінің репрезенттеуші лексемасының мағынасы сараланады және оның ұлттық мәдени ерекшеліктері анықталады. *Ар* концепті адамның күнделікті өмірінде, оның басқа адамдармен, қоғам мүшелерімен араласуында адам өмірінің негізгі лингвистикалық аспектісі болып табылады. Мақалада *Ар* концепті *адамгершілік, ұят, намыс, иман, адалдық, абырой,* т.б. тұжырымдармен өзара байланысы көрсетілген. *Ар* концептісінің интерпретациялық зерттеу материалдары ретінде жазушы Т.Ахметжанның шығармалар жинағы таңдалып алынды. Жалпы қазақ танымында *Ар* концептісі арқылы адамның өмірлік болмысын айқындауға болады.

Түйін сөздер: концепт, лексема, тілдік сана, ар, әлемдік бейне, ұлттық ерекшеліктер

Mazibayeva Zh.[1]

[1] *Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan*

REPRESENTATION OF CONSCIENCE CONCEPT IN THE WORKS BY T.AKHMETZHAN

Abstract

Currently, examination of concept notations is becoming relevant not only in the field of linguistics, but also relevance an urgent problem in the context of worldviews. The notation is formed in the mind, in the sensory cognition system, in the world of the internal image. Article analyzes the meaning of a representative lexeme concept of conscience in the Kazakh language and identifies its national-cultural features. The concept of Conscience is the main linguistic aspect in the daily lives of individuals, between his communication with members of society. In this article examined discusses the relationship concepts of morality, modesty, honour, faith, honesty, dignity, etc. As an input for concept of conscience an interpretive study of was chosen , a collection of works by the writer T. Akhmetzhan . Generally in Kazakh knowledge, the concept of conscience can determine a person's life.

Keywords: concept, lexeme, linguistic consciousness, honour, concept, vision of the world, national circumstances

Мазибаева Ж.[1]

[1] *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан*

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА СОВЕСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Т.АХМЕТЖАНА

Аннотация

В настоящее время изучение понятия концепта становится актуальной не только в области языкознания, но актуальной проблемой в контексте мировоззренческих. Понятие формируется в уме, в системе сенсорного познания, в мире внутреннего образа. В статье анализируется смысл репрезентативной лексемы понятия ар (совести) в казахском языке и выявляются его национально-культурные особенности. Концепт Ар (совести) является основным лингвистическим аспектом в повседневной жизни человека, его общении с другими людьми, членами общества. В данной статье рассматриваются взаимосвязи понятия морали, скромности, чести, веры, честности, достоинства и т.д. В качестве материала для интерпретативного исследования концепта совести был выбран сборник произведений писателя Т.Ахметжана. В целом казахском познании понятие совесть может определять жизнь человека.

Ключевые слова: концепт, лексема, языковое сознание, совесть, понятие, образ мира, национальные особенности

Кіріспе. Адамды толық зерттеу тенденциясы лингвистика, мәдениеттану, психология, философия салаларында қарқынды даму байқалады. Аталмыш ғылыми парадигманың айналасында екі ғылыми бағыт қалыптасты: лингвомәдени белгілі бір тілді, ұлттық ділді жеткізуші ретінде, және когнитивтік лингвистика тілдегі білімділік процестерінің бейнесі ретінде қарастыру [1, 5б]. Когнитиивті лингвистиканың басты мәселесі тілдің ішкі когнитивтік құрылымында және айтушы-тыңдаушы ретіндегі қозғалыс түрінде тілдік суреттеулер мен сипаттаулар беру, сонымен бірге ақпараттарды жүйелеуші ретінде жекелей тәуелсіз модуль және тілдік ақпараттарды саралаушы қызметін атқарады [2, 93б]. Тіл мен ойлау арасындағы күрделі қарым-қатынастарға араласу, сол сияқты тілдегі таңбалар мен ақпараттағы өзгерістерді анықтайтын когнитивті лингвистиканың базалық түсінігі концепт екені анық. Концепт ұғымын ашу мәселесімен көптеген ғалымдар айналысып, жүздеген еңбектер жазылды. А.Вежбицкая, В.Н.Телия, Н.Д.Арутюнова, А.П.Бабушкина, С.Е.Никитина, Р.М.Фрумкина еңбектеріндегі терминдерде едәуір айырмашылықтар байқалады.

Жалпы тілтаным теориясының когнитивті лингвистика қағидаларына ұласар ғылыми сипатын ғалым Н.Уәли “концепт” ұғымының жан-жақты зерттеле бастауымен айғақтады. “Сөзді белгілі бір концептінің атауы ретінде ала отырып, сол сөздің тілдегі мағынасына, ақиқат дүниемен байланысына, ақиқат дүниенің санадағы бейнесіне және ол жөнінде санада жинақталған ақпараттардың қайта “өңделіп”, қайыра атауға ие болуына талдау жасау арқылы аталмыш сөз-концептінің мазмұн құрылымындағы лингво-этно-мәдени ақпараттарды айқындау, сөйтіп, санадағы дүниенің тілдік бейнесін ашу жөнінде зерттеулер қолға алына бастады”, - деп атап көрсетті. [3, 204б].

Концепт категориясы қазіргі уақытта жаңа дерек көздері мен жаңа әдістер қолданыла отырып бірнеше рет және біріккен лексика-семантикалық, лексика-фразеологиялық, лексика-грамматикалық және семантикалық аймақтарға бөлініп қарастырылауда. Осыған байланысты зерттеушілер бір-бірімен байланысты біріккен концептілерді американдық ғалымдар теориясы бойынша концептуалды ұғым-прототип ретінде қарастырған. Зерттеушілер әртүрлі концептілерді қарастыра отырып шетел когнитивистерінің еңбектерінде арқау болған концептің түрлері мен типтері жайлы сөз қозғайды (фреймалар, сценарийлер және т.б.). Әр халықтың концептосферасында өзіне тән концептер аз ұшыраспайды, ол ұлттық ерекшелікті айқындай түседі. Яғни, логикаға негізделген философиялық тұжырымдар ғасырлар сүрлеуінен өткен концептінің санада сәулеленген қарапайым бейнесін жасауға негіз болар алғышарт деп танылады. “Халық өзі танып, білген заттар мен құбылыстарға жеке-жеке ат қойып, айдар тағып қана қоймайды. Олар тектестігі, туыстығы, түрлі-түсті қасиеттерінің ұқсастығы мен ортақтығына қарай топтастырып, жинақтап, классификация жасайды. Ал, классификация жасау – заттар мен құбылыстарды белгілі бір дәрежеде танып-білу” [3, 213б].

Ұлттық ерекшелікті айқындауда, олардың ойы мен табиғатын түсінуде, суреттеу мен мазмұндауда концептінің атқарар қызметі өте маңызды. Когнитивтік лингвистиканың негізгі

категориясы – концепт. Лингвокогнитивтік бағыттағы зерттеулер концепт мазмұны мен лексикалық бірлік мағынасының мазмұнын ажырату мүмкіндігіне назар аудартады. Сөздің семантикасы коммуникация процесінде сөйлеушілердің өзара түсінісуін қамтамасыз етеді. Концепт – концептілік аяға (концептосфера) тән бірлік, яғни халықтың ойлау жүйесіндегі бірліктердің реттелген жиынтығы. Концепт белгілі бір халықтың санасында көрініс тапқан қандай да бір құбылысқа тән барлық менталды белгілерді қамтиды. [4, 38б]. Концепт болмысты түсінуге мүмкіндік береді. Когнитивтік лингвистиканың семантикалық-когнитивтік бағытында концепт оны атайтын тілдік бірліктің мағынасы арқылы зерттеледі. Тілдік бірліктер тілдік сананы материалдаушы құрал ретінде қызмет атқарады.

Әдістеме. Қандай да бір концептіге негіз болатын тілдік бірліктің мағынасы, яғни тілдік сана, ал түпкі мақсаты – белгілі бір тілдегі ойлау бірлігі ретінде концептіні құрылымдау (модельдеу), яғни когнитивтік сананы құрылымдау. Осымен байланысты лингвистикалық сипаттау бойынша алынған нәтижелерді когнитивтік интерпретациялау әдісі арқылы талдау – семантикалық-когнитивтік бағытта концептіні зерттеудің аса маңызды және қажетті сатысы; зерттеудің дәл осы сатысында тілдік деректің когнитивтік сипатына өтуге болады. Бұл кезең болмаса концептінің моделін жасау мүмкін емес, егер бұл процедура жүзеге асырылмаса, зерттеліп отырған бірліктің мағынасы мен сәйкес концептінің атауы теңестіріледі.

Қандай бір тілдік бірліктің санада орнығуы, тілдік санада танылуы, танымға енуі когнитивтік белгілердің қамтылуы арқылы жүзеге асатындығы белгілі. Тілдік бірліктің мағынасын сипаттауда алынған нәтижелерді абстракциялаудың ең жоғары деңгейінде ойша қорыту, жинақтау және бірыңғайлау жатады, бұл когнитивтік белгілерді нақтылау үшін қажет; яғни концепт мазмұнының жинақталған моделін жасау үшін когнитивтік белгілер тілдік бірліктің белгілі бір мағынасы немесе семантикалық компоненттері арқылы репрезентацияланады.

Талқылау мен нәтиже. *Ар* концептісін таңдап алу біз үшін кездейсоқтық емес, бұл концепт адамның күнделікті өмірінде, оның басқа адамдармен, қоғам мүшелерімен араласуында адам өмірінің негізгі аспектісі болып табылады. *Ар* философия тілінде бағалы бағытта адамның жеке тұлғалық бейнесін суреттейтін, Аристотель, Цицерон, сол сияқты Б.Паскаль, Т.Гоббс, И.Кант, А.Г.Баумгартен, Шиллер, т.б. философтардың пікірімен сәйкес келеді. Шиллердің бағалауы бойынша мәртебелі, игі адам бейнесін: “Біз *Ар* деп айтып жүргеніміз адамның ішкі жан дүниесіндегі ұнамдылық қасиеттердің басқа қасиеттер үстінен үстемдік құруы” деп жазады [4, 60-61бб]. Қазіргі уақытта *Ар* деп адамның жеке тұлға ретіндегі басты қасиеттерін ұғынамыз. [5, 144б]. “*Ар* білімі” деген терминді қолданған Шәкәрім *Ар* сөзін совесть деп тәржімалаған. *Ар* дегеніміз не? Ол тек адамға ғана қатысты түсінік. Адамның ар-намысы түсінігі жеке тұлға бойындағы бағалы құндылық. Философ Ғ.Есімнің айтуынша: “Арлы адам – алдымен, Құдайына қараған, Құдай мақұлдамайтын іске бармайтын адам. Ар – әр адамның өз ісінің төрешісі”. [6]. Бізде *Ар* сөзіне ғылыми тұрғыдан қандай анықтама беріледі? “*Ар* – адамгершілік сана, этика-философиялық категория. Адамгершілік (адамшылық, адамдық) қазақ халқында адам бойындағы жақсы қасиеттердің жиынтық мағынасын білдіретін ұғым-өлшем болса, *Ар* – оның шығу тегі, бұлақ бастауы. Арды адам бойындағы жақсы қасиеттердің өлшемі, адамгершілік санасы деуге негіз бар”. [6, 11б]. *Ар* – адамдық сананың негізі. Шәкәрімше айтқанда, *ар* өзіне жақын, әлі ара жігі ашылып зерттелмеген ұят, ұждан ұғымдарымен бірлікте.

Арлы адам деп толықтай халық құрметіне ие, елге танымал, ел сенімін артқан адамдарды айтқан. Қазақ тіліндегі ар концептін зерттеу үшін сөздік дефициядан тірек лексеманы, синонимдерге сынама, таралу аймағы, сол сияқты тірек лексемаға лексикалық қорытынды жүргізу жатады. Қазақ тіліндегі тірек лексема ретінде концепт бойынша мына сөздер берілді - ар, арлы. Және *Ар* концептісінің қатарын ұят, намыс, адамгершілік, иман, адалдық, абырой, т.б. макрофреймдер қатары толықтыра түседі. Т.Ахметжан шығармаларында *Ар* концептісін аталмыш макрофреймдерді біріктіре отырып көрсеткенін байқаймыз. Оларды өзара бір-бірімен байланысқа түсіп, бірін-бірі толықтырып отыратын адамилық бірліктер ретінде қарастыруға болады.

Қазақ тіліндегі ар концептісінің репрезенттеуші лексемасының мағынасын саралап көрейік. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде Б.Қ.Қалиевтің редакциялауы бойынша [7, 317б] *ар* сөзіне мынадай анықтама берілген: *Ар* з.е. – Адамгершілік ізгі қасиет. Арлы арына қараса, Арсыз жеңдім дейді (Мақал). Ар көрді – намыс көрді, ұят санады. Арын арлады - намысын жыртты. Арын аттады (сатты, төкті) – атына кір келтірді, ұятқа қалтырды. Арын аяққа басты – арын сатып қорлады. Арын сақтады – намысын қорғады. “Арлы да намысқой адам мұндайға төзе алмайды” [8, 145б], “Ақшаға арын сатқан қыздарды: “Арыңды қайтадан ақшаға сатып ала алмайсыңдар!” - деп дөңбекшітті”. [8, 19б].

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде [9, 572б] *ар* сөзі келесідей мағына береді: *Ар* зат. – Адамгершілік қасиет, намыс, ұят. Арын аяққа басты – Арын сатты, қорлады. “Бірақ олай істесе жігіттік ары аяққа басылды емес пе...” [8, 77б]. Ә.Қайдардың этнолингвистикалық сөздігінде [10, 34б] *ар* сөзіне келесідей түсінік берілген: *Ар* – адам болмысына тән аса қымбат, аса құнды әрі мәнді зиялы қасиеттерінің бірі. Оны ұлттық менталитетінің өзекті мәселесі *Ар* деп білетін қазақ жұртының арасында кеңінен тараған “Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы” деген қанатты сөзінен аңғаруға болады. Ар-намыс, ар-ұят, ар-ұждан деген т.б. күрделі ұғымдардың баршасы осы *ар*ға байланысты туындаған. Сөздікте *Ар* ұғымына қатысты біраз тілдік деректер келтіріледі.

Әртүрлі лексемалар мен лексика-семантикалық нұсқалар жалпы концептің әрқилы белгілерін көрсетеді. Тілдік-жүйелі спецификасы концептің әртүрлі белгілері мен факторлары нәтижесінде бір бағытта жүруіне мүмкіндік жасайды. Арлы сын есімі де сол сияқты сипатқа ие болады. Азаматты арлы ету, ұятты бойына сіңіру, ар алдында биік болу – адамға тәрбиемен келген асыл қасиеттер, адам бойына тәрбие арқылы жақсы қасиеттерді сіңіру ұлт алдындағы маңызды мәселе. Аталмыш сөздіктерден келтірілген мысалдар концептің сөздік қорда басқалай да мазмұнда кездесетінін жоққа шығармайды. Ол үшін аталған концептің мәтінде кездесетін лексемалық, репрезенттік түріне қорытынды жасау керек.

“Адамзат жаратылғалы алдымен заттық табиғатқа ие болған, яғни басқы мақсат – ішіп, жеу, қарынды тойындыру. Бұл – тән жүйесі. Екінші болып жан жүйесі айтылады. Үшіншісі – адамның санасы. Төртінші – нәпсі жүйесі, ол тек ішіп-жеу емес, артына ұрпақ қалдыру ниеті. Бесінші – көңіл жүйесі, яғни көңіл азығын іздеу. Алтыншы жүйе – рух жүйесі, яғни адамның рухани мәдениеті. Жетінші жүйе – ар жүйесі, ол Жаратушыға барар соңғы баспалдақ”. [6]. Т.Ахметжан адам бойына осы жақсы қасиеттерді қалыптастыру мақсатында “Ар-ұят періштесін” ұтымды қолдана білген: “Пенделер өзінің адамдық қасиетін жоғалта бастады. Ар-ұят періштесі, пенделердің қалғып кеткен ар-ұятын оят!.. Әрі өктем, әрі сондай мейірімді дауыс ұзақ уақыт жаңғырығып тұрып алды. Бүкіл дүние О-я-т, о-я-т, о-я-т! деп қайталап жатты... – Мен пенделердің ұйықтап кеткен ар-ұятын оятуға әзірмін!” [8, 4б]. “Иманжүзді жігіт екен, жақсы болды ғой”, - деп қуанып қалды” [8, 6б]: “Ассистенттің жүрек тұсы шым етті,.. уылжыған жасты ажал тырнағынан арашалап қалу мұның дәрігерлік һәм ар алдындағы адамгершілік парызы емес пе...” [8, 7б]. Мысалдардан ар сөзінің тағы бір мағынасы ашылғанын көреміз – ар-иман – иманды, тәрбиелі адам бойындағы жағымды қасиет. Жай ғана *ар* деген қасиетке ие болып қою аз, оны қорғай білу, оны алып жүре білу, имансыздықпен күресе білу қажет. Бұл жерде *ар* сөзі орыс тіліндегі “совесть” сөзімен сәйкес келеді. *Ар* ұғымын орынды қолданбау оның коннотациялық ұғымнан керісінше жағымсыз мағынада да қолданылуына әкеліп соғады. Бұл жағдайда *Ар* концепті өзінің тікелей мағынасынан гөрі менмен, өзімшіл деген мағыналардағы түсінікті береді. *Ар* сөзін өз деңгейінде сақтай білу - өзін-өзі сыйлай отырып, өз бойындағы жақсы қасиеттерді қолдана білу. Сонымен әр семема қазақ тіліндегі концептуалды белгілері бойынша зерттелген концептің мазмұнын береді. Сол семемалардың негізінде *Ар* концептінің бейнесін ашып көрсетеміз. Ар, ұят синонимдерінің мағынасын салыстырып көретін болсақ П.В.Косовичтің қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздігінде [11, 169б] мынадай мағына береді: ар – 1) совесть, честь 2) стыд – ұят, ұят болу. Синонимдерді салыстыру барысында намыс сөзінің семасы: ар көру, ары қашқан; арлы болу. Жақсы арына құл, жаман малына құл. Синонимдердің өзара үйлесімділігін байқап көрсек. Ер азамат туралы намыс көру, ар көру тіркестерін алсақ, сол сияқты жалған намыс деп қолданылады, бірақ жалған ар айтылмайды. Сол сияқты қыздың ары, ер намысы деп қолданылып, керісінше ер ұяты деген тіркес қолданысқа енбеген. Адам бойында ар, намыс қасиеттерін сіңіру барысында мынадай тіркестер жиі қолданылады: азаматты арлы ету, намыскерлікке үйрету, намыскер болып өсу, бірақ бұл сөздердің орнында “ұят” сөзі қолданысқа түспейді. Ал адам бойындағы әртүрлі эмоциялық сезім түрлерін бергенде ұят сөзі қолданылатындығын байқадық – “Әй, қу қыз, жазарыңды жазып алып, несіне ұялып отырсың?” дейді бір дауыс” [8, 57б]. Ар, намыс сөздері эмоционалдық жағынан мағыналас болғанымен намыс сөзінің беретін мағынасы жеке адам бойындағы - намыс, жақсы атақ, репутация болса, ар сөзі - адамның ішкі жандүниесіндегі тұлға ретіндегі қасиеттерінің көрінісі. Ар концептінің өзегі өз бойында жақсы ат, ұят, намыс сияқты ұғымдарды біріктіреді. Арға байланысты көбінесе адам, жан лексемасына қатысты пікірлер жиі кездеседі. [12]. Адам, жан лексемасы негізгі компоненттерде кездесіп жеке адамның қасиеттерін көрсететін репрезентация ретінде халқына адал қызмет ететін, арлы, сыйлы, сонымен қатар жеке тұлғаның эгоцентрикалық ішкі әлемімен ғана шектелмей отан, халық сөздерінің

мағынасын аша түседі: “Малыңа сүйенбе, арыңа сүйен”, “Жігітке жар қымбат, намыс пен ар қымбат”, “Жақсы арына құл, жаман малына құл”, “Ер мойынында қыл арқан шірімес”, “Жарлы болсаң да, арлы бол”, “Тәнім – жанымның садағасы, Жаным – арымның садағасы”, “Мал сақтама, ар сақта”, “Жігіттің құны – жүз жылқы, Ары – мың жылқы”, “Әдептілік, ар-ұят - адамдықтың белгісі, тұрпайы мінез, тағы жат надандықтың белгісі”, “Адалдық ардың ісі”, “Ер жігітке өлімнен ұят күшті”, “Арсыз-адамның қоры” (Ж.Баласағұни). Сонымен жалпы қазақ ұғымындағы ар лексемасы мынадай мағына береді: 1) ар – байлықтан артық саналады. арлы адам басты құндылық; 2) ұяты, намысы бар адам; 3) арлы адам өзінің өмір сүру қағидаларын берік ұстанады. 4) адамның ары оның жасаған ісінен көрінеді;

Ар концептінің интерпретациялық зерттеу материалдары ретінде жазушы Т.Ахметжанның шығармалар жинағы таңдалып алынды [8]. Зерттеу барысында байқағанымыздай жалпы қазақ тілінде *Ар* лексемасының өзі сирек кездеседі. Ар туралы 15 шақты ғана қазақ мақал-мәтелдері бар. “Ар жүйесі дегенде адамшылық кеңістігі айтылады. Ар таза күйінде кездеспейді, оның көрініу формалары: ұят, намыс, ұждан, ғашықтық, достық, кісілік, жомарттық, ізгілік, парасаттылық, даналық, талаптылық, т.б. Ар дегеніміз көңіл мен рухтың сапалық өлшемі немесе анықтаушысы деуге болады» [6]. Т.Ахметжан шығармаларында да *Ар* концептісі ар-ұят, ар-намыс, ар-иман, адамгершілік, абырой, т.б. макрофреймдер арқылы біріктіріле отырып көрсетілгенін байқаймыз. Оларды өзара бір-бірімен байланысқа түсіп, бірін-бірі толықтырып отыратын адамилық бірліктер ретінде қарастыруға болады. Сонымен бірге *Ар* сөзі немесе басқа да макрофреймдер қолданылмай-ақ кісі ақысын жемеу [8, 190б], жанына жаққан кірден арылу [8, 111б], қарауға жүзі шыдамау [8, 109б] сияқты т.б. тұрақты тіркестер арқылы *Ар* концептісінің ұғымдық мәні көрініс береді.

Ар концептісі Т.Ахметжанның өн бойына толықтай сіңіп кеткен концепті. Оның бар идеясы да осы ұғымды өз оқырмандарына жеткізу. Иман, ұят, ар бар жерде адамзат бар екенін жазушы үнемі еске салып отырады. Т.Ахметжанның *Ар* концептісінің *құрылымдық моделі* мынадай сипатта келеді: *Арсыздық, сатқындық, опасыздық* – “Ақшаға айырбастамайтын дүние жоқ!” [8, 146б], “Мен пара алмаушы едім, адал едім” деген біреуді көрсетші маған” [8, 46б], “Бұдан былай маған ешкім де пара бере қоймас” [8, 46б], “Жалғанның бір пайдасын көргенде, арланбай арыңды да сатасың (Шәкәрім)” [8, 4б]; *Ар-ұяттан өртену, намыстан өртену* – Үйге келгенде мамам айтқанда ұрлығымның үстінен түскендей бетім ду етіп, ұялып кеттім [8, 54б], “Әй, қу қыз жазарыңды жазып алып, неменеге ұялып отырсың?” дейді бір дауыс” [8, 57б] *Адамдық сипат, адамгершілік қасиет, табиғи құбылыс* – “Пенделер өзінің адамдық қасиетін жоғалта бастады” [8, 4б], “Иманжүзді жігіт екен, жақсы болды ғой...” [8, 4б], *Адам тағдыры* (Пайда ойлама, Ар ойла. Абай) – ““Ақшаны қайтесің, алдымен адам тағдырын ойласаңшы! – деді періште ассистентке” [8, 7б]. Сонымен қатар *Ар* концептісінің *мейірімділік, адамгершілік, кісілік, жалған намыс, ардан аттау (ардан аттамау), намыстан өртену, ар алдындағы жауапкершілік, қорланған намыс, тапталған ар, кісі ақысын жемеу, т.б. логикалық модельдері* Т.Ахметжан шығармаларының өн бойында өріліп жүр.

Жазушы шығармаларында кездесетін *Ар* онцептісі ұлттық мінезді саралап, белгілі бір кейіпкердің мінез-құлық өзгешелігін көрсетуде де көрсетілген. Мәселен, жеке басқа тән “*намыс*” немесе *қоғамға тән “намыс”* т.б. Ал, *Намыс* концептісінің синонимі *Ар* концептісі қазақи ортада ежелден қалыптасқан ұғым болып саналады. Т.Ахметжан *Ар* концептісін “*өлімнен ұят күшті”, “ар-намысты таптатпау”, “ар-намысты аяққа бастырмау”,* т.б. деген тұрақты метафоралық сөз тіркестерімен де алмастырып қолданған.**“**Желтоқсан оқиғасынан кейін “ұлтшыл”, “жікшіл”, “ағайыншыл” деген аттарға ие боп, қудалауға да түстік. Қызметтен айрылдық, партия қатарынан қуылдық. Небір сорақы жалаларды естідік. Ар-намысымыз аяққа тапталды. Өлімнен ұят күшті, сынбадық. Мүжілдік, бірақ мұқалмадық. Күреспен, азаматтық намысымызды аяққа бастырмаймыз деген деген жанталаспен өмір сүрдік... Соңымыздан ерген ұрпақ бар, олардан өрбитін болашақ бар...**”** [13,8б**].** *Ар* концептісін адами қасиеттерді қамтитын және *белгілі бір ортада өмір сүруге бейімделген* адамдар санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін танымдық лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі ретінде де алуымызға мүмкіндік бар. Сонымен бірге, адам баласының өзін қоршаған ортаға бейімделу ерекшелігінің нәтижесінде қалыптасқан рухани дәстүрлік ережелерін сақтау да *Ар* концептісімен тығыз түрде байланыстырылған. Мәселен, “Ең басты мақсат – соңымнан ерген ұрпақтарыма туған жерінің қадір-қасиетін білдіру. Еліне, жеріне, адамға деген құрметін, махаббатын арттыру. Өйткені олардың түп-тамыры сонда жатыр. Адам түп-тамырынан ажырап қалса көктеп, көгере алмайды. Бұл – табиғаттың заңы... Байқаймын, қазір кейбір жетілдік деген азаматтар ауылдасымен амандасуға, бір дастархан басында отыруға да арлана бастапты...” [13,

8-9бб]. “Жамандықты жамандықпен жеңе алмайсың. Адам рухани биіктеген сайын осыны түсінеді” [13, 8б]. Демек, кез келген адамға тән қасиет тұжырым жасау арқылы адам ойлау әрекетін ғана жүзеге асырып қана қоймайды, ол әлемді танудың негізін құрайтын тәжірибе мен білім жүйелерін талдауды, олардың болмыс-табиғатын пайымдауды міндет етеді. Тұжырым жасау барысында адам өз санасында бұрыннан орныққан қағидаларды басшылыққа алады әрі дүниені тану, оның зандылықтарын ой таразысынан өткізу, тың деректерді жинақтау, оларды жадыда сақтау секілді мақсаттарды да жүзеге асырады. Ойша жасалған болжам мен адам нақты көріп білген, бақылау нәтижесінде көз жеткізген фактілер өзара тығыз байланыс құрай келе, концептілер жүйесінің негізгі құрылымдық бөлшектерін қалыптастырады. Сөйтіп, субъективті тәжірибе мен объективті қоғамдық норма ұстанымдары адамның танымдық әрекетін айқындауға, оның кез келген қоғамда дұрыс бағдарлай білуіне және заттар мен құбылыстардың, ұғымдардың өзіндік ерекшеліктерін нақты айыра білуге көмектеседі**.**[14]. Мысалы, “Көзіме қарауға дәті шыдамады, жүзін жерден көтермеген күйі: – Мына масқараны мен өлгенше тірі пендеге айтпаңдаршы, садағаң кетейін, қарағым! – Мына шірікте ұят жоқ, оған бәрібір. “Ішінде Дәркембай бар екен” деген сөз сүйегіме таңба болады ғой... Елдің бетіне қалай қараймын?!. ...Осы оқиғаны есіме алсам тікен үстіне отырғандай ыңғайсыз күйге тап боламын. Жүрегімді әлдекандай бір түсініксіз сезім өткір тырнағымен бүре түскендей қиналып, қапаланып қаламын” [13,97б]. Осыған орай, ғалымдар тұжырым жасау тек теориялық ұстанымдар арқылы ғана емес, нақты антропологиялық функциялар негізінде де дәйектеледі деп есептейді.Олар маңызды концептілер адамның жақсы, жамандықты сезу, бақылау, пайымдау, зер салу әрекеттерімен байланыса дамытылады деп атап көрсетеді, себебі затты я болмаса құбылысты жанжақты тану процесі оның сыртқы формалық сипатына түсініктеме берумен шектелмейді, ол үшін оның ортаға деген көзқарасы, сезімталдық қабілеттеріне, бағалану ерекшелігіне және жалпы мақсатына да мән беріледі**.** Мысалы, “Қарлыға көшетін болыпты дегенді естігенде әкем қатты қиналған. Көшірісуге ары жібермеді. Намысшыл кісі еді ғой. Шешеме өкпелеп теріс қарап жатып алған болатын. Ас та ішпеді... Содан әкем айықпас дертке ұшырады...” [8,133б]. Т.Ахметжан шығармаларындағы (образ, портреттік негіздегі) намысқа, ар ұжданға негізделген адам ойы тек тілдік құралдар негізінде ғана емес, портрет негізін көрсететін адамның бейвербалды қимыл-әрекеттері арқылы да көрініс береді, себебі оларадамның логикалық заңдылықтарға бағынған әрекеттерінің нәтижесі болып табылады. Осыдан келіп, когнитивтік әдеби негіздерде *Ар* ұғымы, ождан ұғымы және ұят мағынасы сөздерінің ара-жігін ажырату қажеттігі туды. Бастапқы кезде өзара мағыналас, синонимдес деңгейде қарастырылған бұл терминдер, кейін тек мазмұны жағынан ғана емес, әдіснамалық тұрғыдан да, ғылыми жүйеге қатыстылығы тұрғысынан бөлшектеніп талданатын болды. Біріншіден, *Ар* ұғымы – объектінің танып білген белгілерінің ғана жиынтығы делінсе, *А* концептісі –кез келген ұғым емес, ментальді ұлттық сипаттағы құрылым, белгілі бір мәдениеттің табиғатын ашуға көмектесетін күрделі механизм ретінде анықталды; екіншіден, ар ұғымы логика мен пәлсапа терминдері қатарында қабылданса, концептісі математикалық логика, мәдениеттану, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика ғылымдарының нысанын құрады; үшіншіден, ар мен ұят сөздерінің мағына айырмашылығы да екеуінің ұғымдық арақатынасымен дәйектеледі: ар концептісі шынайы объектінің әлдеқайда тұрақты танымдық көшірмесі іспеттес, өйткені ұятты білдіретін мағынаға қарағанда, ол қоршаған ортамен еркін байланысқа түсе алады, ал сөз бен оның мағынасы, керісінше, сол концепттің бір бөлшегі деп қабылдану керек. Дегенмен, өзге танымдық әрекеттер секілді концептік тану да, негізінен, тек метафоралық құралдар арқылы, яғни сөз, сөйлем, дискурс құрылымдарымен бірлікте ғана жүзеге аса алады [14].

А.Б.Әмірбекованың ғылыми зерттеуінде ар-намыс концептісі мәселесі қарастырылып, концептің лингвомәдениеттану, лингвокогнитивтік, психолингвистикалық салаларында өзара ұштасатын қасиеттері айқындалады. Аталған ғылым салаларыңда концеп тар деңгейде ұғынылатындығы сөз болады. Концепт когнитивтік тіл білімінің басты термині ретінде қаралады. Зерттеушілер арнамыс концептісі лексикалық мағынаға қарағанда ауқымы кең дүние, – деп таниды. Егер ұғым танылатын объектінің, мазмұнды қасиеттерінің жиынтығы болса, ал ар-намыс концептісі –ұлттық болмысқа негізделген ментальді білім жиынтығы. Оның мазмұн межесі – объект туралы ұжымдық, тұлғалық санадағы барлық біліми ақпараттар шоғыры болса, тұрпат межесі- тіл бірліктерінің жүйеленген көрінісі (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б.). Концептіні белгілі бір мағына бере алатын, әлемді танытатын таңба ретінде қарастыруға болады. [15]. Ар-намыс концептісі ретінде барлық ұғымды ала алмаймыз, тек белгілі бір мәдениетті тануда қолданылатын және автор үшін маңызы зор деп танылатын күрделі ұғымдарды, ең бастысы жалпыадамзаттық, жалпыхалықтық,

жалпыұлттық құндылықты таныта алатын ұғымдарды тани аламыз. Т.Ахметжан шығармаларында қолданылған: қазақ халқы үшін - *намыс, ар, ұят, ұждан* ұғымдарына тікелей қатысты метафоралы-эпитетті сөздер – "қара шаңыраққа ие болу" [8,184б], "түтеткен түтініне ие болу" [8,128б], "жесіріне ие болу" [8,126б] "Алланы аузынан тастамау" [8,191б], "садақа" [8,192б], "тектілігін таныту" [8,70б], "шаңырағын шайқалтпау" [8,128б], "ошақтың тағдыры" [8,128б], т.б. сөздер лингвомодени бірлік ретінде ар-намыс концептісі деп таныла алады. Яғни "ар, намыс, ұят, абырой" концептілері қоршаған ортаның берген тәрбиесінен бастау алады.

Қорытынды. Т.Ахметжан шығармашылығының негізгі лейтмотиві – адамдықты, адалдықты, әділдікті, тазалықты, пәктікті паш ету, ездікті, арамдықты, зұлымдықты әшкерелеу. Дегенмен жазушының ұлттық танымы мен өзіндік психологиялық когнициясы көрініп, аракідік айқын жағымсыз коннотацияда сыртқа шығып отырады.

Т.Ахметжан шығармаларында ар концептісі әртүрлі қырынан кең түрде көрсетіледі. Арлы адам арына сай өмір сүреді, оның өмір сүру мәнерінде, әдет қылығында мұның бәрі сәйкес келеді. Арлы адам – бұл жеке адам бойындағы асыл қасиеттердің бірі ретінде адами баға болып қоғаммен қабылданады, қазақ концептосферасында *Ар* лексемасы тікелей денотативті белгісіне қарай емес, коннотативтік семема-халықтық белгісімен белгілі. Қазақ тіл мәдениетінде халықтан алған баға ең жоғары баға болып есептеледі. Қазақ тілінде ар лексемасын – елсүйгіштіктің негізгі ұғымы ретінде қабылдауға болады. Т.Ахметжан бүгінгі қоғамның рухани, адамгершілік көкейкесті мәселелерін жалпы адамзаттық деңгейге көтереді. Автордың айтатын ойының ауқымы глобальды, жаһандағы проблемалық мәселелерді көтереді. Т.Ахметжан адамзатты ежелден толғандырып келе жатқан, қазіргі уақытта да аса алаңдатып отырған мәселелерді түбегейлі көрсетуге тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. – М.: Академия, 2001. – С. 5. - книга

2 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Кубряковой Е.С. – М.: Филологический факультет МГУ им. Ломоносова, 1997. – С. 93, 90-92. - книга

3 Уәли Н. "Қамшы" концептісі //Академик Ш.Ш.Сарыбаев және қазақ тіл білімі мәселелері: Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, Дайк-Пресс, 2005. – 204-213 бб. - журналда жарық көрген мақала

4 Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2003. – С. 38, 60-61. - книга

5 Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра, 1999. – С. 144. - книга

6 Есим Г. Наука совести. – Алматы, Раритет, 2008. – С. 11. - книга

7 Қалиев Б.Қ. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1983. – 317 б. - кітап

8 Ахметжан Т. Мұң. – Алматы, 2003. – 234 б. - кітап

9 Қазақ әдеби тілінің сөздігі // Тілтаным. – Алматы, Арыс, 2006. - кітап

10 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде // Этнолингвистикалық сөздік. I том. – Алматы, 2009. - кітап

11 Косович П.В. Казахско-русский и русско-казахский словарь. – Костанай, Толмач – Евразия, 2009. – С. 169. - книга

12 Рыспаева Д.С. Қазақ тіліндегі намыс концептінің лингвистикалық репрезентациясы. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №4-5 (150-151). 2014. - журналда жарық көрген мақала

13 Ахметжан Т. Ақиқат жолы. – Алматы, Жалын, 2008. – 240 б. - кітап

14 Шеризат А. М.Әуезов шығармаларындағы "намыс" концептісінің қолданылу ерекшеліктері . "Мәңгілік Ел" идеясы мен ұлттық идеясының әдебиетінде көркемдік көрініс табу дәстүрі мен инновациялық жаңашылдық мәселелері": Халықаралық ғыл.-теор. конф. материалдары. – Алматы, әл-Фараби ат. ҚазҰУ ун., 2015. – 228 с. - журналда жарық көрген мақала

15 Әмірбекова А. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар. Монография. – Алматы, Елтаным, 2011. – 204 б. - кітап

ҒТАМР 16.21.07

Мухамеджанова Г.Т., [1] Мухамеджанова А.Т. [2]

[1,2] М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІННІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі таңда кез келген ұлттың мәдениеті, тілі, ұлттық болмысы, әсіресе әдебиетімен арасындағы ара-қатынастарды байланыстыруда тілдік тұлғалардың арқасында ұлттың болмыс-санасымен ұштастырып, әдебиетті дамытуда лингвистика мен лингвомәдениеттануда оның түрлі қыры мен сыры ашылуда.

Осы тұрғыдан лингвистика сөз болғанда, алдымен лингвистикалық поэтиканың мәнін ашуда оның тілдегі, әдебиеттегі тұратын дәрежесін айқындап, сол саланың зерттелуі, дамуы, пәнде оқытылуы, ғылымның өзге салаларымен байланысын көрсету мәселенің маңызды тұсын ашып көрсетеді.

Бұл мақалада көркем шығарма тілінің фонетикалық микропоэтикасы қарастырылады, сондай-ақ көркем шығармада қолданылған фонетикалық құбылыстардың табиғаты нақты мысалдармен талданады.

Түйін сөздер: қазақ тіл білімі, лингвистикалық поэтика, макропоэтика, микропоэтика, фонетикалық құбылыстар,протеза, редукция, метатеза, элизия, гаплология, паронимдер

Mukhamejanova G., [1] Mukhamejanova A. [2]

[1,2] North Kazakhstan State University named after M.Kozybayev, Petropavlovsk, Kazakhstan

POETIC FEATURES OF THE LITERARY TEXT

Abstract

Currently, due to linguistic personalities associated with culture, language, national existence, especially with literature, various aspects and aspects of linguistics are revealed in the development of literature in linguistics and linguoculturology.

From this point of view, linguistics, first of all, reveals the essence of linguistic poetics, determines the degree of its residence in the language, literature, reveals the subject of study, development, teaching, and connections with other branches of science.

This article examines the phonetic micropoetics of the language of a work of art, and also analyzes the nature of phonetic phenomena used in a work of art, using specific examples.

Keywords: kazakh linguistics, linguistic poetics, macropoetics, micropoetics, phonetic phenomena, prosthesis, reduction, metathesis, elision, the haplology, paronyms

Мухамеджанова Г.Т., [1] Мухамеджанова А.Т. [2]

[1,2] Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Казахстан

ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация

В настоящее время благодаря языковым личностям, связанному с культурой, языком, национальным бытием, особенно с литературой, в лингвистике и лингвокультурологии в развитии литературы раскрываются различные аспекты и аспекты лингвистики.

С этой точки зрения лингвистика, прежде всего, раскрывает сущность лингвистической поэтики, определяет степень ее проживания в языке, литературе, раскрывает предмет изучения, развития, преподавания, связи с другими отраслями науки.

В данной статье рассматривается фонетическая микропоэтика языка художественного произведения, а также анализируется природа фонетических явлений, использованных в художественном произведении, на конкретных примерах.

Ключевые слова: казахское языкознание, лингвистическая поэтика, макропоэтика, микропоэтика, фонетические явления, протеза, редукция, метатеза, элизия, гаплология, паронимы

Кіріспе.Бүгінгі таңда қай халықта болмасын, тіл және әдебиеттің, әдебиет пен мәдениеттің ара-қатынасын байланыстыру үшін тілдік тұлғалардың арқасында ұлттың болмыс-санасымен ұштастырып, әдеби тілді дамытуда лингвистика саласы мен лингвомәдениеттану аясында зерттеу арқылы оның түрлі қыры мен сырын ашуда өзінің ықпалын тигізуде.

Осы тұстан қарастырар болсақ, лингвистикалық поэтиканың мәнін анықтауда және оның тіл мен әдебиет саласында дәрежесін айқындап, поэтиканың зерттеу нысанасы мен пәнде оқытылуын, негізгі мәнісі мен ғылымда басқа салалармен байланысын көрсетуде, сол салалармен ара-жігін ажыратып қарастыру мәселенің маңызды тұсын ашып көрсетеді.

Жалпы поэтика түсінігін бізде қазақ тіл білімінде көптеген ғалымдар зерттеп зерделеген, алайда тілмен қатар әдебиет жағы да қалыс қалып қоймаған. Қазақ тіл білімінде көптеген ғалымдар бұл салада кеңінен зерттеу жүргізген, оның бастауы Р.Сыздықтан бастау алады.

Поэтика терминін поэтикалық ұғымымен байланыстыратын ғалым зерттеуші Р.Сыздық өз еңбегінде: “Поэтикалық деген анықтауыш тек поэзияға (өлеңге) қатысты ғана емес, жалпы бейнелілікке (образдылыққа), көркемдікке қатысты деген мағына береді. Сондықтан поэтикалық сипат тек өлең сөзде ғана емес, прозалық шығармаларда да көрінеді”,– деп көрсетеді белгілі ғалым [1, 74 б.].

Поэтика ұғымына анықтама беруде қысқа әрі нақты анықтама берген Т.Жанұзақов өзінің “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі” еңбегінде: “Поэтика әдеб. Поэзиялық шығарманың құрылысын, суреттеу, бейнелеу тәсілдерін зерттейтін ғылым”– деп жазады[2, 679 б.]. Осы тұрғыда бұл ұғымның әдебиетте көркем шығармалар мен драмаларда айқын көрінетінін ұғамыз.

Поэтика терминін зерттеп зерделеу барысында тілтанушымыз А.Тымболова әдебиеттанушылар секілді бұл терминді негізгі 3 түрге бөліп қарастырады: “Жалпы әдебиеттегі көркемдік құралдардың барлығы тілге қатысты екенін ескерсек, онда поэтика тілді зерттейтін көркемдік құралдардың жиынтығы деп те айтуға болады. Негізінде, поэтика, жалпы, (теориялық немесе жүйелік “макропоэтика”), жеке баяндау түрінде “микропоэтика”) және тарихи поэтика болып үшке бөлінеді”,– деген пікірін алға тартады [3, 104 б.]. Соның ішінде макропоэтика – берілген көркем шығарманың дыбыстық жағын, сөздік жүйесін және жоғарыда тоқталған образдық жүйесін қамтиды. Және де композицияны, мәтіннің сюжетін, шығарманың тақырыптық жағы мен авторлық жеке пікірін де қарастырады. Яғни, жалпы түрде қамтиды, ал микропоэтикаға макропоэтикаға қарама-қарсы термин ретінде анықтама береді.

“Микропоэтика–негізі жеке шығарманы, зерттеу талабының ерекшеліктеріне сай топ шығарманы (бір циклды, жеке автордың, әдеби бағыттағы жанрдың, тарихи кезеңнің қатысына қарай) баяндап, талдап түсіндіреді. Оның тақырыптық және идеялық қалыптасуында, сөзбен зерделенуіне дейінгі үдерістің (генеративтік поэтика) қамтылуы да қарастырылады”,– деп жазады А.Тымболова [3, 108 б.]. Демек, микропоэтика көркем мәтіннің табиғатын барынша ашып, ондағы эстетикалық әсерлердің өз алдына дара жүйесін құрап, оның жеке құрылымын жасайды. Ал, макропоэтикада шығармада қолданылған көріктеуіш құралдарды саралап, олардың жай-күйі анықталады.

Әдістеме.Лингвист-мамандар түркі оның ішінде қазақ тілінің үндесім құбылысын ең маңыздысы деп таныған. Тілдік құбылыстарда фонетикалық және фонологиялық сипаттарына назар аударып отырған. Фонетика ұғымы айтылғанда көркем шығармалардағы кездесетін фонетикалық құбылыстарға да кеңінен зерттеулер жүргізілген.

“Әр тілдің өзіне ғана тән дыбысталу заңдылықтары – сол тілді дербес тіл етіп тұратын белгілердің бірі”– деп жазады ғалым Р.Сыздықова [4, 7 б.]. Десек те, сол тіл өзінен басқа тілдерден сөздер қабылдамай тұра алмайды, себебі сөздік қоры кеңеюіне себепші болады. Ал сол өзге тілден келіп енген кірме сөздер тілге ену барысында түрлі өзгерістерге ұшырайды. Сол сияқты оның айтылуы мен жазылуында үлкен айырмашылықтар болады. Түрлі дыбыстық өзгеріске ұшырап, кейбір жат дыбыстар төл дыбыстарға айналуы мүмкін. Сөйтіп сөздің құрамында сапалық та, сандық

та айырмашылықтар туындауы мүмкін. Мұндай өзгерістер тілдің төл дыбыстарында да ара-тұра кездесіп тұрады.

Мақалада поэтика терминіне қатысты ғылыми зерттеулер, оқулықтар, монографиядағы ғылыми теориялар басшылыққа алынды. Атап айтқанда Р. Сыздықова, Б. Шалабай, Г.С. Нуриев, П.А. Николаева, Ғ. Қалиев, Т. Жанұзақов, А. Тымболова, А.М. Алдашева, Х.Р. Курбатов, Н.В. Шевченко, В.В. Виноградов, В.М. Жирмунский сынды ғалымдардың еңбектері жұмысымызға негіз болды. Сонымен бірге жазушы Ғ. Мүсіреповтің "Ұлпан" атты көлемді шығармасы талдауға пайдаланылды.

Сондай-ақ поэтикамен қатар макро және микропоэтика ұғымдарына түсіндірмелер беріледі. Макропоэтика – әдебиеттегі жазушылардың туындыларының көркем идеясын, құрылымын, ондағы эстетиканың қолданылуын қарастыратын сала. Яғни, оның қатарын анықтап айтсақ, көркем шығарманың сюжет құрылысын, туынды композициясы мен жазушының өзіне тән стилін атап өтуге болады. Микропоэтиканың басты мақсаты жеке бір автордың иелігіндегі жеке көркем шығармасының зерттелуі, оның әдеби бағыттағы жанры қандай, тарихи жағына да назар аудару болып табылады. Бұл салада тақырыбы да, шығарма мазмұнының идеясы қандай, бәрі де жан-жақтама қарастырылады.

Көркем әдебиеттегі жазушының жеке көркем шығармасының лингвистикалық тұрғыдан құрылымын, құрылысы мен ондағы тілдік құбылыстарын анықтау, сондай-ақ тілдік қолданымдарға мән беру және де тіл мен әдебиеттегі тілтанушылар мен ғалымдардың поэтика мен лингвистика ұғымдарына берген анықтамаларын саралап ажырату және де зерттеу барысында сақталып отырған мәселелерге талдау жасау жұмыстың басты мақсаты болып табылады.

Зерттеудің мақсатына сәйкес, жалпы тіл білімінде қалыптасқан сипаттамалы, салыстырмалы, тілдік фонетикалық талдау әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар, жүйелеу, топтау, бағалау, талдау тәсілдері де қолданылады.

Зерттеудің өзекті тақырыбы лингвистикалық поэтикада жоғарыда атап өткен поэтика ұғымы мен лингвистикалық заңдылығын байланыстыра отырып, көркем шығармалардың тілдік ерекшеліктерінің сыртқы формасына тоқталып өтеміз. Оның ішінде көркем шығармалардың қолданыстағы тілдік ерекшеліктеріне фонетикалық құбылыстарға мысалдар келтіру арқылы талдау жасалынды.

Нәтижелер мен талқылау.Фонетиканың ғылым саласында болсын, теориялық жағынан болсын үлкен маңызға ие екенін дәлдеп айта аламыз. Оның маңызын әдістемеде қолдану барысында және ана тіліміз қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту кезінде байқай түсеміз. Тіл біліміндегі қазақ тілін оқыту әдістемесін биік деңгейге жеткізу үшін, оның негізгі бастау бұлағы фонетика саласынан бастаған оңтайлы.

Біз білеміз, қазақ тілтанымындағы фонетикалық зерттелімдер барысында бұл саланың бірнеше тарихи дәуірлерден өткенін, оның қалыптасуы мен дамуында зерттеушілердің түрлі пікірлері барын. Қазіргі таңда фонетиканың қалыптасуын, фонетикалық талдау және оның ішіндегі түрлері мектеп бағдарламасынан басталып, жоғарғы оқу орындарына дейін тереңінен оқытылуда.

Тілдегі фонетикалық құбылыстар – кейбір сөздердің құрылымында кездесетін әр түрдегі дыбыстық өзгерістер. Тілдегі мұндай өзгерістегі дыбыстардың өзіне тән ерекшеліктеріне қарай ғалымдарымыз келесідей түрлерге бөліп қарастырған: протеза, эпентеза, редукция, метатеза, эпитеза, элизия, гаплология, синкопа, апакопа және т.б.

Біз ендіосы аталған дыбыстық өзгерістерге кеңінен тоқталамыз.

Протезалық өзгеріс.Протеза негізінен грек тілінен енген, қазақ тіл білімінде протеза болатындар қысаң дауыстылар, *л, р* дыбыстарынан басталатын кірме сөздердің алдында айтылуында кездеседі. Осыған шығармадан мысал келтірсек: "*Атақ құмар, лақап құмардың сөзін қайталай береді"*. Берілген мысалдағы протеза болып тұрған сөз – *лақап*. Ондағы *ылақап* деп айтылады да, лақап болып жазылады. *Ы* дыбысы алдынан қосылып айтылады да, сөзге бір күш түсіріп тұрғандай болады. Сонымен қатар *ы* дыбысының қосылып айтылуының бір себебі сөз толық жуан дыбыстан жасалып тұрғандықтан жуан дыбыс қосарланып айтылады. Фонетикадағы айтылым мен жазылым мәселесінде оның санында айырмашылық байқалады, айтылғанда бес дыбыс, жазылған кезде алты дыбыс болады.

Ал келесі мысалға тоқталсақ. *"Түрікпен Мүсіреп жас жігіттің сөз саптауынан ашынғандық лебін өзі де танып тұрған"*. Бұл мысалымызда *лебін* сөзі протеза болып тұр. Мұнда сөз толық жіңішке дыбыстардан құралып тұрғандықтан айтылуда алдынан жіңішке *і* дыбысы қосылып айтылады. Яғни *ілебін* болып айтылады да, сан жағынан да сапа жағынан да айырмашылыққа ұшырайды.

Негізінен протезаны зерттегенде ғалымдардың көпшілігі байырғы сөздерден құралатынын айтады. Протезада сөздер өз алдына күшке иеленіп, өз алдына буын болып тұрады. Сондай-ақ араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздерде дауыссыз дыбыстан басталғандықтан алдынан дауысты дыбыс бірінші айтылады.

Ие, "малым – жаным садағасы, жаным –арым садағасы" дейтін елдің нақылын еске алсаң, лайықты жұмыс болмапты. Бұл берілген сөйлемдегі протезалық құбылысқа ұшыраған ерекше сөз – екінші жай сөйлемдегі *лайықты* сөзі. Бұл сөзде де жоғарыдағы секілді жуан дыбыстардан құралғаны үшін *л* дыбысының алдына *ы* жуан қысаң дыбысы қосылып шығады. Сөйлемде берілгендей жеті дыбыстан құралып нақты жазылады, ал айтылуы кезінде айырмашылық еніп сегіз дыбыс айтылып жазылады.

Протезада *л* және *р* дыбыстары негіз болатынына жоғарыда тоқталып өттік. Келесі мысалда *р* дыбысының алдына қосарланған дыбыс туралы сөз болады. *Кенесары орыс шекарасынан шеткей отырған Керей – Уақ елдерін екі рет шауып әкетті.* Берілген мысал сөйлемдегі *рет* сөзі *і* дыбысының алдына қосылып айтылуынан жасалады. Сөйлемде берілгеніндей үш дыбыспен жазылып, алдына бір дыбыстың қосылып айтылуы нәтижесінде төрт дыбысқа айналады. Сонымен қатар айта кетсек, *рет* сөзінің алдында екі сөзі де жіңішке әріптермен жасалып *рет*, сөзінің алдында *і* дыбысының қосарлануына өз ықпалын тигізіп отыр.

-Қозыдай көгендеп қойып маңдайларына қырықтық қыздырып басып, «Итжеккенге» айдатайын деп жатыр дейді. Құдай біледі, рас!.. Бұл берілген мысалда *рас* сөзі протезалық құбылысқа жатады. *Рас* сөзінде *ы* дыбысы қосарланып сөздің алдында айтылымда қолданып тұр, ал жазылғанда *рас* болып қолданылады. Фонетикадағы айтылым бойынша үш әріп, ал *ы* дыбысы қосылып айтылғанда төрт әріпті құрап тұр.

Протезада сондай-ақ *ы, і* дыбыстарымен қатар кейде *ү, ұ,* дыбыстарыда айтылуында қолданылады. Бұл сөздер көбіне араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздерде болады. Осы сөзімізге дәлел ретінде келесідей мысалды келтіре аламыз. *Жүрер алдында генерал-губернаторға кіріп, лұқсат сұрап шықтым.* Мұндағы мысалда көрініп тұрғандай *лұқсат* сөзі протезалық құбылыстағы өзгеріске түскен сөз. Берілген протезалық құбылыстағы сөздің алғашқы буынында *ұ* әріпі кездескен, сондықтан осы езулік әріп сөздің алдынан *ұ* дыбысының қосарлануына өзінің септігін тигізіп тұр.

Ендігі кезекте қазақ тіліндегі байырғы сөздердің о бастағы атауына байланысты протезалық құбылысқа аз ғана тоқталсақ. Қазақ тіліндегі кейбір сөздер анығырақ *о*дыбысынан басталатын сөздер де протезаға жатқызылады. Оны кейінгі мысалдан көре аламыз. *Аманқарағай дуанына қарайтын көп рулы елдердің өміріне базар кірген, шай, қант, нан, орамал, сабын, сиса, барқыт, жібек, былғары кірген.* Бұл сөйлемдегі *орамал* сөзін жатқыза аламыз. Мұндағы *орамал* бастапқы кездегі атауы *ромал*, кейіннен *о* дыбысы алдына қосылып айтылуына байланысты *орамал* болып толықтай аталып, *орамал* болып жазылатын болып кеткен.

Эпентезалық өзгеріс.Эпентезалық құбылыс негізінен сөздің арасындағы айтылуға тиісті екі дауыссыз дыбыстың арасында дауысты дыбыстың қыстырылып айтылуы. Эпентезалық өзгеріске мысал сөздермен дәлелдесек. *Қысқа қарай жылқы малын ықтасыны бар қара отты шұбарға жақын ұстамасаң – "Байлық – бір жұттық, батыр – бір оқтық" - кейде тақыр-таза жаяу да қаласың.* Осы сөйлемдегі *жаяу* сөзін алсақ, ол эпентезалық құбылысқа ұшырап тұр. Ондағы *жаяу* сөзі төрт әріптен жазылып тұр, ал айтылым саласында ол бес әріптен құралып айтылады. Оның бірден-бір себебі *я* әріпінің айтылуда екі дыбыстың нәтижесінде пайда болуы. Яғни *я* әріпі *й* және *а* дыбыстарының қосылып бір таңбаны беруі. Демек *жайау* болып айтылуда бес дыбыстың естіліп, төрт дыбыстың жазылуына куә боламыз.

-Шырағым, арызың аяқсыз қалмас, - деді ол, - аяқсыз қалдыратын арыз сияқты емес. Ауылдарыңа осыны айта барарсың. "Түсі игіден түңілме" дегендей, көргенсіз деуге ішім қимай тұр. Әттең, ашынғандықтан болса да азды-көпті асқақтай сөйлегеніңде болды. Аулыңа мұны да айта барарсың. Берілген бұл сөйлемде эпентезалық құбылысқа бір емес бірнеше мысалды келтіре аламыз. Оның біріншісі *аяқсыз* сөзі, бұл сөзді жоғарыдағы сөйлемде талқылаған болатынбыз. Яғни *я* әріпіне қатысты екі дыбыстың қосарлануына байланысты ережені атай аламыз. Дәл осы ережеге қатысты сөйлемдегі *сияқты* сөзіндегі *я* әріпі жатады. Ал келесі эпентезалық құбылыстағы сөз *қимай* сөзі, мұнда тіл біліміндегі тағы бір ережені атаймыз. Екі дауыссыз дыбыстың арасындағы бір дауысты дыбыстың қыстырылып айтылып, айтуға жеңілдік беруі. *Қ* және *и* дауыссыз дыбыстарының арасында *ы* дыбысының қыстырылып айтылып, *қыймай* болып өзгертілгенін байқауға болады. Мұнда әріп санына әріп қосылып тұр, яғни бес әріпті сөз *ы* дыбысының қыстырылуының арқасында алты әріпті сөз болып өзгеріске түсіп тұр.

Осы тұста эпентезалық құбылыстың грек тілінен енгенін, оның tpenthesis – қыстырылу деген мағынаны білдіретінін айта кетсек жөн болады. Эпентезалық құбылыс негізінен сөздердің айтылуына жеңілдік тудыруға өз ықпалын тигізеді. Бұл ертеректе орыс тілінен енген кейбір кірме сөздердің әсерінен туындаған деседі ғалымдар. Алайда кейіннен өзге ғалымдарымыз эпентезаның тек кірме сөздерде ғана емес, қазақтың байырғы сөздерінде де кездесетінін айтады.

*Тобыл, Бағлан, Стап, Кпитан қалаларына жақын отырған бес болыс Керей – Уақтың шетірек отыратындарын әлденеше рет шауып әкетті.*Бұл берілген мысалда екі фонетикалық құбылыс бар, олар эпентеза және протезадағы сөз *рет* сөзі. Эпентеза болып тұрған сөз қаланың атауы – *Кпитан* сөзі, бұл сөз – сөздің басында келген екі дауыссыз дыбыстың арасындағы бір дауыстының қыстырылып шығуы. Яғни *Кыпитан* болып айтылуы, *Кпитан* болып жазылуы. Мұнда *К* және *п* екі қатаң дыбыстың арасындағы *ы* дыбысының қосарлануынан болып тұрған құбылысқа жататын сөз.

Әділ де қатал би атанған адам. Енді осы сөйлемдегі эпентезалық өзгеріске түсу арқылы ерекшеленіп тұрған сөзге тоқталсақ. Ондағы *би* сөзін жатқыза аламыз, себебі *би* сөзінде *б* және *и* дауыссыз дыбыстарының арасында *і* жіңішке дауыстының қыстырылып қалуы себеп болып тұр. Яғни *біи* болып айтылып үш дыбыстың естілуі, ереже бойынша би болып екі әріптің жазылуынан құралып тұр. Осылай екі ұяң дауыссыздың арасында *і* жіңішке дыбысының қосарлануы арқасында эпентазаға ұшырап тұр.

Ал келесі ойды өлең жолдарынан келтіріп, эпентезаны толығырақ тани түссек:

-Қазақ – қазақ болғалы,
Өз алдына ел болып,
Оңаша бір қонғалы,
Хандығынан айрылса.

Мұндағы берілген өлең түрінде келген мысалда біз фонетикалық өзгеріске түскен *айрылса* сөзін нақты атай аламыз. Бұнда *й* және *р* екі үнді дауыссыздардың арасындағы бір дауыстының қыстырылып естілуі жатады. Демек анығырақ *айырылса* деп ы жуан дыбысы жағаласып тұр. Сондай-ақ айта кетсек, негізінен бұл сөзді кейбір ғалымдарымыз эпентезаға жатқызбайды, ол сөздің қалыптасуы осылай болған, ғалымдардың екінші тобы эпентезалық құбылысқа жататынын баса айтады.

Ендігі уақытта біз өзге ғалымдарымыздың эпентезаға қатысты басқаша ойларына да мысалмен тоқтала кетсек. Эпентезаны сөз ішіндегі қатар келген екі дауыссыздың арасына дауыстының қыстырылып айтылуын жатқызамыз. Алайда бұл фонетикалық өзгеріске түсуді жоққа шығарып, айтылуға тиісті екі дауыссыздың арасындағы дауыстының түсіп қалуында жатқызамыз. Бұл көбіне араб-парсы тілдерінен енген сөздердің қатарында кездеседі. Байырғы қазақ тіліндегі сөздер *ғ, h, г* дыбыстарынан басталмайтындығы айқан нәрсе. Олар қазақ тілінде әртүрлі орын тапқан. Көп жағдайда олар жат дыбыстан «қашып», сөз басындағы дыбыстар түсіріліп қалған. Соның нәтижесінде мысалы *әзір* сөзінде *қазір* болып, қазақ тіліне лайықталып құрамы өзгерген.

Жоғарыдағы сөзімізді бір мысалмен айқындап ашық көрсетсек. Мәселен, келесідей сөйлемдегі қазір сөзін әзір сөзімен алмастырылған. *Тілеуімбет би аға сұлтан сайлауында бұрынғы би атағынан айрылып қалып, қазір Кенесарының "анда бар, мында барында" жүр.* Қазақ тілінде эпентезалық құбылыста негізі қатып қалған қағида жоқ. Ол өз орнымен өзгеріске түсіп тұрады. Онда ереже бойынша эпентеза бір ғана сөйлем мүшесі болуы керек немесе бір ғана қызмет атқаруы керек дегені емес. Ол кейде еліктеуіштерде де көрінеді.

Олары әрі аға сұлтанды қорғаушы, әрі тырп еткізбейтін бақылаушы болатын. Әуелі солар ат үстіндегі ойындарды көрсетті. Тырп етпей жатып қалады. Қазақ аттары мұндайда өзінен-өзі есеңгіреп, болмашыдан үркіп әурелер еді. Осы берілген қатар екі сөйлемдегі бір ғана еліктеуіш *тырп* сөзін алсақ, ол фонетикалық оның ішінде эпентезалық өзгерістегі сөз болып тұр. *Тырп* сөзінің құрамындағы сөздің соңындағы екі дауыссыздың *р* және *п* әріптерінің арасындағы *ы* дауысты дыбысының жағаласып айтылуында. Және айта кетсек, тырп сөзі *ы* жуан дыбысының әсерінен *тырып* болып эпентезаға ұшырап бес әріптің естілуіне ықпал жасап тұр.

Алдағы сайлауда Шыңғыс Есенейді орнынан түсіріп басқа біреуді би қоюға әзірленіп жүр. Кенесары қолымен Есенейдің соңғы айқасы аяқталып қалғанда кездесті де, жауынгер казак-орыстардың қол қышуы қанған жоқ... Бұл мысалға алынған қатар екі сөйлемдегі фонетикалық құбылыс жасап тұрған сөздер – *қоюға* және *аяқталып* сөздері. Бұл аталған сөздердің құрамындағы

аяқталып сөзіндегі құбылыс жоғарыдан бері айтылып жатыр. Ал екінші сөзіміз қоюға – мұнда *ю* әріпін аламыз, онда й және у екі дыбысының қосарланып бірге айтылыуынан жасалады. Солай бірге жасалуынан протензалық құбылыстың түріне жатқызылып тұр, негізінен *қою* деп жазылып заңдылық бойынша үш әріптен, *қойу* деп дыбысталғанда төрт әріпке айналады.

Жалпы осы жоғарыда атап өткен *я (йа), ю (йу)* дыбыстарының айтылуы мен жазылуында, дыбыстық өзгеріске түсуінде және т.б. жайттар тіл білімінде кең түрде зерттелген. Бұл заңдылық өз жүйесін тапқан ережелердің бірі. Бұл өзі жеке мәселе болып зерттелгенінен кейін оны фонетикалық құбылыстардың қатарына жатқызыла бастады.

Осы ретте келесі мысалда жіңішке дыбыстың эпентезаға ұшырауына назар аударсақ. *Сол өрік-мейіз, тана-моншақ арқылы бала қыз Ұлпан Есенейге бір жетіден кейін әрең үйірілген*. Осы көрсетілген сөйлемнің құрамындағы соңғы баяндауыш қызметінде тұрған *үйірілген* сөзі. Бұл сөзіміз фонетикалықтың ішіндегі эпентезелық өзгеріске түсіп тұр. Айтар ойымызды сөзбен дәлелдей түссек, *үйірілген* сөзі заңдылық бойынша ережеге сүйеніп, қатаң түрде дұрыс жазылып беріліп тұр. Алайда мұнда фонетикалық құбылысқа сөздің арасындағы *і* жіңішке дауыстының қыстырылуы дәлел, яғни үйірілген деп жазылып, *үйірілген* боп қыстырылумен айтылуы. Сапасымен қатар санында да айырмашылық болады. Негізі фонетикалық өзгеріске түскен сөздердің құрамы мен қатар саны жағынан да ерекшеленеді. Бұл сөзімізді мысалға келтіріп жатқан сөйлемдердің ішіндегі өзгеріске ұшыраған сөздердің көпшілігі дәлелдей түседі.

Кейінгі кезекте эпентезаның еліктеуіштен жасалған түріне тағы бір мысалмен тереңінен ашсақ. Келесі мысалды өлең жолдарымен келтірсек:

Кәрі Каспий қара көк көзін ашты,
Терекке жылы жүзбен амандасты,
Жыбыр қағып қозғалып, сылқ-сылқ күліп –
Қатынды алды, қитықсыз араласты...

Бұл беріліп тұрған өлең құрылысынан фонетикалық өзгеріске түсіп тұрған ерекше сөз – *сылқ-сылқ* сөзі. Бұндағы алдымен айта кететін жайт бір сөздің қайта-қайта қайталануынан жасалып, қайталама қос сөз, еліктеуіштен жасалуында. *Сылқ* сөзінің құрамындағы *л* және *қ* әріптерінің арасында *ы* дауыстының қыстырылып, жағаласып жалған буын жасау арқылы эпентезаның түріне жатқызылып тұр. Сонымен қатар сан жағынан да айырмашылығы барын білдіріп тұр, *сылық* болып өзгеріс еніп отыр.

Қазақ тіл білімінде фонетиканың орнының ерекше екені бәрімізге белгілі. Осы сала арқылы бүкіл дыбыстардың айтылуы, жазылуы мен дыбысталуындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтардың қыры мен сыры ашылады. Олар тіл мен әдебиеттің дамуында, оның сауаттылығына алып келеді. жоғарыда біз осы саланың зерттелген кейбір тұстарына тоқталып өттік. Мұнымен фонетикалық өзгерістер тоқтап қалмайды.

Редукциялық өзгеріс.Бұл құбылыс тілдегі кейін ысырып тастау, қайта оралуды білдіреді. Бұл өзгерістегі сөздер тілде, әдебиетте кейбір бірқатар сөздерде байқалады. Мәселен, сөзімізге дәлел ретінде мына мысалдарды қарастырайық. *Қыр жайлаулардан құлап келе жатқан Есенейдің жылқысы екенін аулы біліп отырған.* Біз мұндағы *аулы* сөзін редукция құбылысына жатқыза аламыз. Осы тұста айта кетсек, әдетте редукция тілдегі дауысты дыбыстарға тән болып келеді, соған байланысты оның кейбірі сөздің ішінде әлсіреп, түсіп қалады. Сол сияқты берілген мысалдағы аулы сөзінде ы дыбысы түсіп қалып жазылып отыр, ол негізінен ауыл, аулы деп айтылып жазылады. Бұл сөз тілде ертеден осылай қалыптасқан сөз.

-Қара жорғаның мойнына ат қосақтап қайтарған дұрыс болар! – деді "түрікпен" Мүсіреп. Мұндағы көрсетілген *мойнына* сөзі, ол да жоғарыда айтқандай әбден тілде осылай қалыптасып, сіңісіп кеткен сөздердің қатарында. Ол заңдылық бойынша шөгіп, кері дамыған, тілде қоректің жетіспеушілігінен де немесе тілдегі атрофияға да ұшырауынан болуы мүмкін. Кейбір ғалымдар бұны алға шығарады. Сонымен қатар мұндағы редукция құбылысына *мойны* сөзіндегі *(мойыны) ы* түсіп қалуы, ықшамдалу құбылысан да жатқызылады. Және де тілдегі буынның айтылу мәнеріне сай дыбыстардың артикулициялық, акустикалық сипаттағы айырмашылығының да әсерінен болуы мүмкін.

Алайда, кей зерттеуші ғалымдарымыздың редукция құбылыс жайлы пікірлері басқаша сипатта. Олардың көпшілігі бұны түркі тіл білімінің құбылысы деп таниды, орыстың тілінің үлгісімен

дауысты дыбыстардың түсіріліп қалуы деп танылады. Ал қазақ тіліндегі редукциялық өзгерістердің көбісі сөздердің құрамындағы кездесетін ашық және жабық буындарымыздың сазы мен әуенділігіне байланысты дүниелер болып табылады.

Ханның қазанына түсіп кеткеннің сенің аузыңа көбігі де тимейді, сүйегі де тимейді. Ал бұл келтірілген мысалымызда *аузыңа* сөзі, ол тілде қалыптасуы *ауызыңа* деп айтылуы, *ы*-ның ысырылып әлсіз болуы. Мұнда екі дауыссыз дыбыстың арасындағы дауыстының әлсіреп, түсіріліп айтылу құбылысы. Негізінен бұл қазақ тіліндегі қай сөз болса да бірдей келген екі ашық буындарда жүзеге асады.

Осы құбылыстың тіл ғылымында зерттелуінде қазақ және түркі зерттеушілерінің ойлары мен тұжырымдары қарама-қайшы келетіндері де аз емес. Негізінен тілде болсын, көркем әдебиетте болсын сөйлеу мен жазуда оның өзіне тиісті жүйесі болуы тиіс. Кейбір зерттеушілердің пікірінше фонетикалық өзгерістер сөздің құрамынан, ал кей жағдайларды айналасындағы сөздердің әсері болуы мүмкін, немесе сол сөздердің қаыптасу тарихынан да болуы әбден мүмкін. Соның бірі осы редукциялық құбылыс.

Қыз мұрнына келіп көрмеген жиіркеніш иістен жүрегі айнып кетті. Енді бұл сөйлемімізде *мұрнына* сөзі, мұндағы *мұрыны* сөзінің құрамындағы *ы* әріпінің көнеден қалыптасып, кейіннен айтылуы мен жазылуында түсіріліп қалғанын байқауға болады. Бұл сөздің де құрамындағы өзгеру процесі зерттеушілердің кейбір пікірлеріне сайып келеді. Сонымен қатар, айта кететін жайт, жоғарыда кей өзгеріске түсетін сөздер қасындағы сөздердің құрамынан болуы мүмкін деген пікір айтқан болатынбыз. Осы сөйлемдегі *қыз мұрны* сөзі егер *қыздың мұрыны* деп те өзгертіліп айтылуы мүмкін. Ол сөздер көнеден сіңісіп кеткен сөздер.

Қыз даусы танылып қалды.

Апарады да, сасық Мырзаштың қойнына салады. Осы берілген екі сөйлемнің ішіндегі *даусы* және *қойнына* деген сөздерді дауыстылардың түсіріліп айтылу құбылысына жатқыза айтамыз. Алғашқы сөйлемнің құрамындағы *дауысы* сөзінің *ы*- сы ысырылып, қыз даусы болып жазылуы құбылысы. Екінші мысалдағы қойнына сөзі алдыннан *қойыны* болып айтылған, кейін *қойны* болып тілімізде сіңісіп кеткен. Тіл мен әдебиеттегі редукциялық ысырылып түсірілу өзгерісіндегі сөздердің құрамында анау айтқан мәселе жоқ.

Метатезалық өзгеріс. Метатеза бәріміз білетіндей грек тілінен енген термин болып табылады. Бұл ұғымның беретін мағынасы және көркем шығармалардағы сөздердің құрамындағы екі қатар келген дыбыстардың (не әріптердің), немесе кей буындардың орын ауыстыруын айтамыз. Олар қатар келіп өзара орындарын алмастырғанымен, ол сөздің мағынасы өзгермеуге тиіс.

Негізінен метатеза құбылысындағы сөздердің саны әдебиетте тым аз, санаулы ғана, бұл құбылыстағы сөздердің өзіне тән қатарлары бар. Олар о баста қалай қалыптасқан болса, солай айтылу мен жазылуда қалыптасып кеткен.Бұл сөзімізге мынадай мысалдарды баса айта аламыз.

Қазір Кенесары қалың қолын Керей – Уақтың өкпе тұсына, Есіл бойына топтап, Есенейге қарсы үлкен жорыққа әзірленіп жатқаны байқалған. Біз мұнда белгіленген *өкпе* сөзін метатезалық өзгеріске түскен деп айта аламыз. Себебі, *өкпе* сөзі әуелден *өпке* деп деп әдеби көркем шығармаларда қалыптасып кеткен сөздердің болмысының қатарынан. *Өкпе* сөзіндегі тілдегі ереже бойынша қатар келген *кп* дыбыстарының *пк* болып орын ауыстырып тұрғанын байқаймыз.

Келесі бір мысалдағы сөзімізді метатезаға жатқызуға кейбіреулер қарсы. Алайда бұл сөздің құрамы жоғарыда келтірген мысалымызбен ұқсас сөз, тек мағынасы жағынан беретін айырмашылыққа ие. *Ұлпан әуелі оның өкшесіне шығып, жағасынан тартып әрең дегенде қолы мойынға іліккен соң: енді тұр! – дейді.* Енді мұндағы мысалымызда оның *өкшесіне* деген сөзіндегі *өкше* сөзін атай аламыз. Онда өкше сөзінің құрамындағы *кш* әріптерінің *шк* болып, сөздің *өшке* болғанын, олардың қатарынан келіп, орындарының ауысқандығын байқай аламыз.

Негізі тілдегі метатеза құбылысының құрамына көбіне *өкпе* сөзінің арасындағы екі дыбыстың өзгерісі жатады, көптеген көркем шығармаларда осы *өкпе* сөзі көптеп кездеседі. Қазір де мысалға алып отырған Ғ.Мүсіреповтің “Ұлпан” романында сол сөз көптеген сөйлемдерінде кездесіп отырады. Ол сөйлемдерді қайта-қайта мысалыға келтіре берудің қажеті жоқ деп санаймыз. Сондай-ақ, айта кетсек, көптеген әдебиеттегі көркем туындылардың (роман, поэзия, көркем шығармалар т.б.) арасында осы фонетикалық өзгерістің түрі аздап келтіріледі десек болады, жазушылардың көбі пайдалана бермейді.

Эпитезалық өзгеріс.Бұл фонетикалық құбылысымыз жоғарыда атап өткен протезалық құбылысымызға қарама-қайшы десек те болады. Яғни, протеза сөздің басында қосылып жағаласып

айтылса, бұл құбылыс сөз құрамындағы соңғы буында жүретін түрі. Эпитеза көбінесе сөздердің соңғы дыбысына жағаласып жүреді, мәселен келесі сөйлемге назар аударсақ. *Жазы-күзі мал тұяғы тимеген шүйгін екені көрініп-ақ тұр.* Яғни мұндағы сөйлемнің басындағы сөз *жазы-күзі* деген қос сөзді аламыз. Ондағы сөз негізінен *жазы-күзі* сөз бен *жаз-күз* сөзінінің арасындағы мағыналары жағынан да ешқандай айырмашылық байқалмайды. Жай ғана екі сөздің оқылым кезіндегі интонация жағынан айырмасы бар екенін сеземіз.

Шығармада көп кездесетін эпитезаға *тәңірі* сөзін атай аламыз.

-Жоқ, жоқ! Иесіз демедім бе? Бұл өңірде мен білмейтін жер бар ма, тәңірі! Қасқыры мен түлкісінің ен-таңбасына дейін білемін. Құдай біледі деп айтайын, "Қаршығалыда" үш мың қасқыр, бес мың түлкі, он екі мың күзен, жеті мың қоян бар!.. Мұндағы *тәңірі* сөзінің соңындағы *і* дыбысының интонациялық өзгеріске түсіп тұрғанын байқай аламыз, ал негізінен *тәңірі* сөзі мен *тәңір* сөзіндегі арасындағы мағынасы жағынан ештеңе сезіле қоймайды.

Ал келесі мысал сөйлемде екі бірдей фонетикалық құлыстар байқалады. *Тәңірі-ау!, менің ойыма не келіп жатыр өзі! Ләқаулы елда-белда, ғалы мен қазым... оң жағыма аунап жатайыншы, ұйықтайыншы...* Яғни бұл көрсетілген сөйлемде бір-біріне қарама-қарсы мән тудыратын екі құбылыс та қатар келген. Олар *тәңірі-ау* сөзі зпитезалық өзгерісте, *ләқаулы* сөзіндегі протезалық (сөздің алдынан *і*-нің қосарлану) құбылысты баса айта аламыз.

Элизиялық құбылыс. Осы жоғарыда аталғандардан басқа элизиялық құбылыс та көркем шығармаларда көптеп жолығып отырады. *Ат шашасынан аз-ақ асатын алғашқы жауған ақша қар жердің шөбін әлі жасыра алмапты. Сондай жерге ертерек келіп ірге тепкеніне байдың көңілі әбден тоятгағандай*. Бұл жерде элизияға *жасыра алмапты* деген етістік болып тұрған өзгерісті мысалыға ала аламыз. *Жасыра алмапты* сөзіндегі қатар келген екі дауыстының біріншісі ығыстырылып, *жасыралмапты* болып өзгеріске түсуін айтамыз. Элизиялық жағдай осылай дауыстыларға тән болып келеді. Бұл жерде дауыс ырғағының да әсері барын ұмытпауға тиіспіз.

-Есенейі жоқ елді де ел екен, жұрт екен десеңіздер, қара өрттей қаптап келе жатқан жылқысының бетін кейін бұрсаңыздар екен. Осы арызымыз. Бұл мысалымызда элизиялық өзгерістегі сөзіміз айдан анық байқалып тұр. Яғни, *қара өрттей* сөзін аламыз, бұның құрамындағы *қара* сөзіндегі соңғы *а* дыбысы екінші тұрған *өрттей* сөзіндегі *ө* жіңішке дыбысының ықпалымен түсіп қалып отыр. Демек, *қара өрттей* болып жазылып, айтылғанда *қарөрттей* болып дауыс ырғағына байланысты элизияға жатқызылады.

Осы тұста айта кететін жайт, кебір зерттеулер бір-біріне қарама-қарсы келеді, тілде зерттелген редукциялық және элизилық фонетикалық өзгерістерде ұқсайтын тұстары көрінеді. *Мұрны (мұрыны), орны (орыны), ерні (еріні)* сөздеріндегі өзгеріс редукцияға жататынын жоғарыда татап көрсеттік. Бірақ зерттеулерде контактісіз элизия да бар, яғни ол дегеніміз екінші кездескен дауыстының алғашқы буындағы дауыстымен тығыз қатысы бар деген тұжырымды атай аламыз. Ал қалған сөздердің өзгерісін контактілі элизия қатарына жатқызамыз.

Ендігі сөйлем құрамындағы элизиялыққа *ы* мен *а* дыбыстарының қатар келуіне мысал айтамыз. *Осы кісі бас болып келіп, екі жеті өтті, сары аланың тұқымын түгел айдап әкетті. Содан кейін өзім кеше көшіп келіп, Кпитан аузына тоқырадым*. Бұндағы *сары аланың* сөзінің құрамындағы элизияға жататын жеріне тоқталсақ. *Сары ала* сөзінің айтылу ырғағындағы өзгерісі *сарала* болып айтылуы, екінші сөз *ала* сөзіндегі *а*-ның ықпалымен сары сөзіндегі *ы*-ның ығыстырылуы фонетикалық құбылысқа жататынын дәлелдейді.

Біз жоғарыда келтірген мысал сөйлемдер мен мысал сөздердің құрамындағы өзгерістер тілдегі терең зерттелген фонетиканың құбылыстары.

Гаплологиялық құбылыстар. Тілде бұл да өзге құбылыстар секілді зерттеуден қалыс қалмаған. *Әлі ақ кірмеген сақал-мұртын жарасымды қырқып ұстайды*. Гаплологияға *кірмеген* сөзін атай аламыз, ондағы сөздің құрамы түбегейлі өзгергенмен мағынасында анау айтқан өзгеріс байқай алмаймыз. Кірмеген сөзінің негізгі толық нұсқасы кіріп көрмеген болып табылады. Ол сөздің құрамындағы ұқсас буындардың әсерінен осы гаплологиялық өзгеріске түсіп отыр.

Гаплологиялық құбылыс сөздердің ішіндегі бір-біріне ұқсас буындардың түсіріліп қалып айтылуы, ол сөйлеуге де жеңілдік береді. Бір тұсынан бұл сияқты өзгерістегі сөздерді диалектикалық құбылыс деп тануға да келеді, яғни сөздердің қысқартылып жеңіл қолданыста жүруі.

*Найзаларымды қайрап, оқ жонып ермек етем. Маңайда жан жоқта нысана атам. Кейде оғым нысанаға дәл тиеді, кейде жосып айдалаға кетеді.*Берілген көркем шығарманың бұл мысалында екі бірдей гаплологиялық сөз бар. Олар *етем* және *атам* сөздері, *етем* сөзі толық *етемін*, *атам*

сөзі*атамын* болып толық айтылады. Алайда, ол сөздердің ереже бойынша ұқсас буындарының түсіп қалуы жағынан тілде гаплологиялық құбылысқа жатқызамыз. Негізінен бұл түрге айта берсең мысал көп, *әкелген – алып келген*, *әкетуге – алып кетуге*, *әкел – алып кел* болып буындарының ығыстырылуының нәтижелерінде гаплологияға жатады.

Біз осы мысалдармен фонетикалық құбылыстарға дәлелдемелер бердік, ендігі кезекте фонетикалық құбылыстың басқа бір түріне де мысал сөйлемдер келтірсек. Ол паронимдер, паронимдер сөйлемнің арасындағы бір-біріне айтылуы ұқсас сөздер, алайда мағына жағынан бір-бірінен ерекшеленіп тұрады. Мына бір сөйлемге тоқталсақ. *"Барлық түні ойын-күлкі, мастықта, күндіз басы жастықта!"- дейтіні де бар.* Мұнда біз паронимдердің қатарына *мастықта* және *жастықта* сөздерін айтамыз. Ондағы *мастықта* сөзінің мағынасы жаман қылық, *жастықта* сөзінің мағынасы жас, дәурен шақты айтып тұр. Екі сөздің арасында жай ғана дыбыстық ұқсастықтар бар.

Соның бірде-бірін не иіріп, не шиырып әкете алмадым. Ұстата бердім. Паронимге алғашқы жай сөйлемдегі *иіріп*, екінші сөйлемдегі *шиырып* сөздерін жатқызамыз. Бұл мысал сөздердің құрамындағы дыбыстық ұқсастықтар, алайда айта кетсек, *иіріп* сөзінде бірыңғай жіңішке, *шиырып* сөзінде бірыңғай жуан дауыстылар келіп тұр. Бірақ айтылу жағынан ұқсас, беретін мағыналары жағынан әр түрлі.

Ұлпан не айтса да қағып алып... біресе күлдіріп, біресе ойландырып... кейде төбесінен шүйілген қырандай... кейде оқтай қадалып... күйдіріп, жандырып... қайтармын...Күйдіріп, жандырып сөздері паронимдік өзгерістер қатарына еніп, алайда жоғарыдағы мысалдағыдай жуан-жіңішке дауыстылар жағынан және мағыналық құрамы жағынан айырмашылық байқалып тұр.

Пароним құбылыс кейде көркем шығармаларда өлең жолдарынан да байқалады:

Бәт құндыз қыз балаға жарасқандай,
Тұман жоқ ер жігітке адасқандай.
Саласын Сартоғайдың мекен еткен
Бар екен Қантай атты бір асқан бай.

Мұнда берілген алғашқы жолдағы *жарасқандай* сөзі мен екінші қатарда тұрған *адасқандай* сөздерін жатқызамыз. Олардың айтылуы жағынан ұқсастықтары айқын байқалады, беретін мағынасы жағынан екі түрлі.

Қорытынды. Жалпы қарастырылған фонетикалық құбылыстар, олар тілде кеңінен таралған өзекті мәселелердің бірі. Жоғарыда талданған еңбектерге қатысты түйінді тұжырымдарды былайша санамалап көрсетуге болады:

- поэтикалық тіл әлемді, кеңістікті образ жүйесімен сипаттайтын, оқырманның ойына көз алдына құбылысты елестету арқылы әсер беретін, танымдық дүниені қалыптастыратын ерекше құбылыс. Демек, поэтика мен поэтикалық тілдік жүйе эстетикалық әсер туғызуға бағытталған.

- Поэтиканың негізгі мақсаты – шығарма құндылығынан эстетикалық әсерленуді қалыптастыруға қатысатын текстегі элементтерді айқындап және оны жүйелеу болып табылады.

- Поэтикалық мәтіндегеніміз – тілдің феномені болып табылады. Поэтикалық мәтін тіл арқылы жасалатын шығармашылық өнер. Мәтіннің тілі – шығармаға поэтикалық және эстетикалық сапа дарытатын қару.

- Лингвистикалық поэтиканың тіл мен әдебиет саласында дәрежесін айқындалды.

- Шығармада қолданылған фонетикалық құбылыстардың түрлері анықталып, нақты мысалдармен дәлелденді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Сыздық Р. Сөз құдіреті .– Алматы, Санат, 1997. – 224 б.

2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы, Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

3 Драмалық шығармалардың лингвистикалық поэтикасы. А.Тымболова. –Алматы, «Елтаным баспасы», 2013. – 328 б.

4 Сыздықова Р. Сөз сазы: дұрыс айту нормалары. Алматы, Санат, 1995.– 119 б.

5 Мүсірепов Ғ. Ұлпан. Роман. – Алматы, Атамұра, 2003. – 264 б.

МРНТИ 811.124

Миров М. О.,[1] Садуақас Н. А.[2]

[1] С.Бәйішев университеті,
[2] Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

ЖҰБАНОВТАНУ САЛАСЫНЫҢ ЖАҢА БЕТТЕРІ

Аңдатпа

Профессор Құдайберген Жұбанов - өткен ғасырдың бас кезеңінде қызмет еткен ғалым. Ол қазақ тіл білімі саласының қалыптасуына ерекше үлес қосқан еді. Қазіргі кезде оның ғылыми еңбектері терең зерттеліп, «жұбановтану» деген атпен ғылыми ортаға танылды. Оның Есет Жұбанов және Асқар Жұбанов деген екі баласы да қазақ тілін зерттеуге ерекше үлес қосқан ғалым адамдар болды. Сондықтан мақалада «Жұбановтану» саласындағы зерттеулерді одан әрі жалғастырудың бағыттары туралы баяндалған.Жұбановтану – ағайынды Құдайберген және Ахмет Жұбановтардың ғылыми мұрасын танып-білуге қатысты ортақ анықтама. Сондықтан біз бұл мақаламызда қазақ тілі мәселелерін ғана сөз етпекпіз. Қазақ тіл білімі ғылымының қалыптасып, дамуының алғашқы бастауында тұрған А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанов, Е.Омаров, Қ.Кемеңгерұлы сынды т.б. біртуар ғалым азаматтардың ана тіліміздің зерттелуіне қосқан еңбектері ерекше болды. Осы айтулы азаматтар қатарында қазақ тілінің болашағы үшін ерінбей еңбек етіп, өзінің артында мол ғылыми мұрасын қалдырған профессор Құдайберген Жұбанов есімін ерекше атап көрсетеміз

Түйін сөздер:Қазақ тіл білімі, түрік тілдері, ғылым, әліпби, жазу, ауыз әдебиеті, тіл мен математика

Mirov M.,[1] Saduakas N. [2]

[1] Bayishev University,
[2] Zhubanov University,
Aktobe, Kazakhstan

NEW PAGES OF JUBANOVATION

Abstract

Professor KudaibergenZhubanov is a scientist who worked at the turn of the last century. He made a significant contribution to the formation of Kazakh linguistics. Currently, his scientific works are deeply studied and are known in the scientific community as "Zhubanovedenie". Both of his sons, EsetZhubanov and AskarZhubanov, were scientists who made a significant contribution to the study of the Kazakh language. Therefore, the article describes the directions of further research in the field of "Zhubanovedenie".Zhubanovedenie is a general definition of the scientific heritage of the brothers Kudaibergen and AkhmetZhubanov. Therefore, in this article we will focus only on the issues of the Kazakh language. A. Baitursynov, H. Dosmukhamedovich, T. Shonanovich, K. Zhubanov, E. Omarov, K. Kemengerovich and others, who stood at the origins of the formation and development of Kazakh linguistics. The contribution of prominent scholars to the study of the native language was special. Among these outstanding citizens, we note the name of Professor KudaibergenZhubanov, who worked tirelessly for the future of the Kazakh language and left behind a rich scientific heritage.

Keywords: Kazakh linguistics, Turkic languages, science, alphabet, spelling, folklore, language and mathematics

Миров М. О.,[1] Садуақас Н. А.[2]

[1] Университет С. Баишева,
[2]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Актобе, Казахстан

НОВЫЕ СТРАНИЦЫ ЖУБАНОВЕДЕНИЯ

Аннотация

Профессор Кудайберген Жубанов - ученый, работавший на рубеже прошлого века. Он внес значительный вклад в становление казахского языкознания. В настоящее время его научные труды глубоко изучены и известны в научном сообществе как «жубановедение». Оба его сыновья, Есет Жубанов и Аскар Жубанов, были учеными, внесшими значительный вклад в изучение казахского языка. Поэтому в статье описаны направления дальнейших исследований в области «жубановедение». Жубановедение – это общее определение научного наследия братьев Кудайбергена и Ахмета Жубановых. Поэтому в этой статье мы остановимся только на вопросах казахского языка. А. Байтурсынов, Х. Досмухамедович, Т. Шонанович, К. Жубанов, Е. Омаров, К. Кеменгерович и др., Стоявшие у истоков становления и развития казахского языкознания. Особенным был вклад выдающихся ученых в изучение родного языка. Среди этих выдающихся граждан отметим имя профессора Кудайбергена Жубанова, который неустанно трудился во имя будущего казахского языка и оставил после себя богатое научное наследие.

Ключевые слова: Казахское языкознание, тюркские языки, наука, алфавит, орфография, фольклор, язык и математика

Кіріспе.Жұбановтану – ағайынды Құдайберген және Ахмет Жұбановтардың ғылыми мұрасын танып-білуге қатысты ортақ анықтама. Сондықтан біз бұл мақаламызда қазақ тілі мәселелерін ғана сөз етпекпіз. Қазақ тіл білімі ғылымының қалыптасып, дамуының алғашқы бастауында тұрған А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанов, Е.Омаров, Қ.Кемеңгерұлы сынды т.б. біртуар ғалым азаматтардың ана тіліміздің зерттелуіне қосқан еңбектері ерекше болды. Осы айтулы азаматтар қатарында қазақ тілінің болашағы үшін ерінбей еңбек етіп, өзінің артында мол ғылыми мұрасын қалдырған профессор Құдайберген Жұбанов есімін ерекше атап көрсетеміз[1]. Ол XX ғасырдың бас кезеңі, яғни ғалым еңбек еткен 30-жылдары қазақ филологиясы саласында жүзеге асырылған ғылыми және практикалық жұмыстардың басында болып, қазақ тіл біліміндеқазақ әліпбиі мен орфографиясын жасау, қазақ жазуын араб графикасынан латын әліпбиіне көшіру, қазақ грамматикасының ғылыми теориялық заңдылықтарын орнықтыру, қазақ тіліндегі әрбір категорияға анықтама беру, қазақ терминологиясының ғылыми принциптерін белгілеп, қазақ терминдерін жасау, қазақ тілінің алғашқы ғылыми оқулықтарын жазу сияқты т.б. күрделі жұмыстарды ғылыми деңгейде зерттеп-шешуге белсене араласты. Қазақ әдебиетіндегі абайтану мәселесіне де «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» деген бір ғана мақаласымен ғылыми тұрғыда жаңа көзқарас қалыптастыруға үлес қосты[2.16]. Ол өз еңбектерінде И.А.Бодуэн де Куртенэ, Х.Штейнталь, О.Бетлинг, Н.И.Ильминский, П.М.Мелиоранский, В.В. Радлов, В.А.Богородицкий, Е.Д.Поливанов, А.Н.Самойлович, Н.Э.Вундцетель, Чобан-Заде, К.К.Юдахин, А.М.Пешковский, Ф.Ф.Фортунатов, А.Б.Шапиро, М.Н.Петросон, С.О.Карцевский, Н.Я.Марр, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, т.б. ғалымдардың еңбектеріне жүгініп, олардың көзқарастарына сын-ескертпелер де келтіргенін байқаймыз[3.58].Оның есімі де сол өзі еңбек еткен кезеңде-ақ С.Е.Малов, К.К.Юдахин, А.К.Боровков, И.И.Мещанинов, Н.А.Баскаков сияқты көрнекті орыс түркологтеріне белгілі болып, ғылыми еңбектері жоғары бағаланған еді.Бірнеше тілді меңгерген полиглот ғалым Қ.Жұбанов әр еңбегінде өз көзқарасын дәлелдеу барысында сол тақырыпқа қажетті деректерді жан-жақты жинақтап, осы мәселеге қатысты айтылған ойларға мұқият қарап, терең зерттегенін байқатып отырады. Ғалым зерттеулерінен оның түрік тілдерін, еуропа тілдерін жетік білгенін байқауға болады. Мәселен, «Из истории порядка слов в казахском предложении» деген орысша жазылған мақаласын жазуда М.Қашқаридың «Диуани лұғатын» (Ыстамбұл басылымын), Әбу-Хаян Альгарнатаның «Kitab al-idrak Ii-Lisan al-Atrak» (бірінші Ыстамбұл басылымын), Ибн-Муханнаның «Kitabu halijatul lisaan ve halebe-tu-l-insaan» (Ыстамбұл басылымын және П.М.Мелиоранскийдің «Филолог-араб түрік тілі туралы» басылымын), Смирновтың «Кочубей Гюмюрджинский», Н.Ашмариннің «Подражание в языках Среднего

Поволжья», Б.Л.Владимирцовтың «Монғол жазба және хакас халық тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» еңбектерін және Н.Поппе мен Б.Л.Владимирцовтың монғол тілі туралы және 1929 және 1930 жылдары Ленинград қаласында оқыған басқа да еңбектерді пайдаланғандығын жазады[3.63]. Қ.Жұбановтың тума талант ғалым екендігін өткен ғасырдың орта тұсында халқымыздың белгілі азаматтары М.Әуезов, І.Кеңесбаев, Ахмет Жұбанов, М.Қаратаев, А.Ысқақов, Ы.Маманов, Ғ.Мұсабаев, М.Балақаев, Ә.Тәжібаев, Ғ.Орманов, Х.Есенжанов, Б.Кенжебаев, Ә.Дербісалин, Қ.Бектаев, одан кейінгі кезде А.Әбдірахманов, Қ.Есенов, А.Ибатов, Р.Сыздық, Ә.Қайдар, Ө.Айтбаев, Б.Хасанұлы, Б.Әбілқасымов, Н.Оралбаева, Т.Жанұзақов, М.Мырзахметов, т.б айтып, жоғары ғылыми бағасын берген[4]. Ғалымның бізге жеткен еңбектерінің құндылығын осы кезге дейін жүргізілген ғылыми зерттеулер дәлелдеп қана қоймай, оның еңбектерінде қазіргі ғылыми жетістіктерге байланысты пайда болған жаңа ғылыми бағыттардың да алғашқы ұшқындары көрініс табатындығымен ерекшеленіп отыр. Сондықтан профессор Құдайберген Жұбанов еңбектерін таныту бағытындағы «жұбановтану» саласындағы зерттеулердің маңызы зор деп білеміз.

Зерттеу материалы.Әдістемесі. Қазіргі таңда «жұбановтану» бағытындағы ғылыми зерттеулердің маңызы арналарының қатарына оның ғалым балалары Есет Құдайбергенұлы Жұбанов пен Асқар Құдайбергенұлы Жұбанов зерттеулерін жалғастыра қараған жөн деп санаймыз. Себебі қазақ тіл біліміндегі Жұбановтар әулетінің ғылыми қолтаңбаларының ғылымның кейінгі дамуымен ұштасуын анықтаудың да маңыздылығы бар. Сондықтан «жұбановтану» саласының жаңа беттері жаңа көзқарастармен толығып, заманға сай жаңа қырынан дамып, одан әрі терең зерттеулермен жалғаса түсетінін атап айтуға болады.

Қазақ тіл білімінде фольклор тілін зертеген алғашқы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Есет Құдайбергенұлы Жұбанов еңбектерінде түркі халықтарына кең танымал «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қобыланды батыр» т.б. жырлары стиль-тілдік тұрғыда жан-жақты терең зерттелді. Ол 1967 жылы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» эпосының әдеби-лингвистикалық ерекшеліктері» деген тақырыпта филология ғылымдарының кандидаттығына жазған еңбегін қорғайды. Түркітанушылардың кеңестік комитеті 1982 жылы Москвада өткізген әдеби тіл мәселесіне арналған симпозиумда Есет Жұбанов «Эпос тілі - әдеби тілдің алғашқы үлгісі» тақырыбында баяндама жасап, «фольклор тілін әдеби тіл деуге негіз жоқ» деген бұрыннан қалыптасқан қасаң көзқарасты сынап, эпос тілінің әдеби тілдің алғашқы үлгісі, бастауы болғанын баяндап, оны тайпа диалектілерінен жоғары тұрған, қалыпқа түскен, төбе (көсем) тіл деп дәлелдейді. Оның бұл тұжырымдарын Э.Р.Тенишев сияқты атақты түрколог ғалымдар қолдап сөйлейді.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының түркі халықтарындағы нұсқаларын өзара салыстыра отырып, олардың тілдік ерекшеліктеріне, сөздің семантикалық, этимологиялық, эстетикалық, диалектологиялық, стилистикалық қолданыстарына ерекше назар аударған. Жырдың әр түрлі нұсқаларындағы миф элементтері мен ертегілік мотивтерге батырдың астындағы атына тіл бітуі, Қозының түсін құбылтып, өзгертуі, сәуегей кемпірдің Қозының алдын болжап айтуы, Қарабай мен Сарыбай атып алатын буаз маралдың адамша сөйлеуі сияқты т.б. деректерді келтіріп, мифологиялық образдардың эволюциясы, мифтік түсініктер жырдың лексикалық құрамынан орын алатынын, кейіннен жыршылардың реалистік тәсілдерді көп қолдануынан алғашқы мифтік элементтер солғындап, азайып, жұмбақ сырынан арыла бастайтынын айтады[5.97]. Халық әдебиеті тілін зерттеуде бейтарап лексиканың өзі сөздердің семантикалық өрісінде болып, бір сөздің өзі қоғам дамуы барысында жаңа ұғым тудырарлық мүмкіндіктерге ие болатынын нақты мысалдармен көрсетеді.

Нәтижелер.Ғалым Есет Жұбанов еңбектеріндегі ғылыми құнды ойлардың бірі -ғалымның «әдеби тіл» ұғымы туралы пікірі. Қазақ тіл білімінде «әдеби тіл» жөніндегі танымымыз батыс елдері тілдеріне қатысты заңдылықтар арқылы қалыптасқандығын, сондықтан осы кезге дейін жаңсақ пайымдауларды «малданып» келгендігімізді айтады. «Әдеби тіл» атты «жасанды категория» өзге тіл арқылы енген «дүмбілез қағида» екендігін, сондықтан әр халықтың өзіндік даму жолына байланысты тілінің де қоғамдық қызметі заманына сай болғанын айтады. Қазақ халқы ұлт болған XV ғасырға дейін-ақ өздерінің ру-тайпа тілдері мен әдебиетінен қол үзбеген, халық әдебиеті ол кезде үлкен қоғамдық қызмет атқарғанын айтып, «Ол- биліктің, шешендіктің, шежіренің, ру басы, қолбасылардың тілі болды, суырып салма ақындықты, жыраулық толғауларды, айтыс өнерін дамытып, кәсіп пен харекеттің атауларын біздің заманымызға дейін сақтап әкеліп мемлекеттік ресми тілімізге ұластырды» дейді[5.16]. Қазақ халық әдебиеті тілі барлық тарихи кезеңде халқына қызмет етіп, оның барлық қажеттілігін өтеп келгенін, «мемлекеттік мәртебеден айырылуы тек кешегі қызыл

кеңес дәуірінде, орыс тілін ресми тіл етіп зорлықпен енгізу тұсында басталғанын» айтады. Әдеби тіл туралы қағиданың жазумен байланысты қарастырылуы да барлық халық тіліне сәйкес келе бермейтінін, қазақтың ауызекі көркем тілінің мемлекеттік мәртебесін баба тілден іздеу қажеттігін, халық әдебиеті сол бабалар тілінің көзі екендігін, сондықтан «ресми тілді елде жоқ ерекшелігіне қарап танымай, бүкіл қоғам мүшелеріне етене болған ортақ белгілеріне, қасиеттеріне қарап мойындау қажеттігін» айтады[6.36].

Талқылау.Ғалым Е.Жұбанов «халық әдебиетінің тілі әдеби ме?» деген мәселе жөніндегі өз ойын риторикалық сұрақтан бастап, халық әдебиеті тілі күнделікті қарым-қатынас тілінен биік тұрған, өңделген, көркем тіл, баба тілі, диалект атаулыдан шоқтығы биік тіл, барша жұртқа түсінікті тіл, «әдебиетке түсіп қалыптанған халық тілі» екендігін айтып, сонымен қатар «ауыз әдебиетінің тілінен, оның өз мүмкіндігінен артық ештеңе талап етудің қажеті жоқ, өйткені оның қалыптасқан заманын, дүниеге кеу себептерін, атқарған қызметін, көркемдік сапаларын, жанрлық ерекшеліктерін жазба әдебиетінің осы тақылеттес белгілерімен өлшестіруге тіпті де болмайтынын» таза халықтық тілге табан тіреген, ұлтқа дейінгі әдеби тіл міндетін төбе тіл үлгілері атқарғанын айтады[5.32]. «Әдеби тіл дегеніміз әртүрлі стильдердің жиынтығын білдіретін шартты ұғым...», «Біздің әдеби тіл деп ат қойып, айдар тағып жүрген нәрсеміз табиғи тіл емес, уақыт факторымен шарттас ұғым ғана. Ол халықтың қоғамдық, әлеуметтік өміріне, саяси-экономиялық жағдайына байланысты туып, қалыптасып, өзгеріп отыратын көкейдегі (санадағы) категорияның abstract түріндегі танымы» деп анықтама берген еді [7.56]. Ол «ауыз әдебиеті», «халық ауыз әдебиеті», «ауызша әдебиет» деген қолданыстар да «..нәрсіз де нәркенсіз, мейлінше жаңсақ қисындалған немесе әлдебіреулерге еліктеуден туған, мағынасын ешкім жете түсінбесе де, әйтеуір сүйреткі қылып тастамай жүрген бірқыдыру «ерқашты» қолданыстар»,- деп, түсіндіріп, бұлайша танудың себебі «фольклор» терминінің тар мағынадағы «устная литература» деген орысша баламасына қарай қазақша «ауыз әдебиеті» деген тіркестегі калька жасалғанын айтады[7.5]. Ал ел ішінде «халық ертегісі», «халық жыры», «халық әні», «халық даналығы», «халық өнері» деген қалыптасқан үлгілер бар, сондықтан дұрысы осы ыңғаймен «халық әдебиеті» деп айтуды ұсынады. Біз де өз тарапымыздан «әдеби тіл» туралы мәселеге қатысты ғалым көзқарастарын қолдаймыз.

Жазу өнері тумай тұрған кезеңде, немесе жазу жалпы қоғам мүшелеріне тегіс қызмет етпей тұрған кезеңде «бұқара көпшілік өзінің поэзия түріндегі тіл өнерін жалпыға бірдей ортақ қарым-қатынас құралы еткен», сондықтан Е.Жұбанов қазақтың фольклоры тілін «ауызекі көркем тіл» атауымен түсіндіреді. Фольклор тілін зерттеудің қыр-сырын жетік меңгеріп, оның теориялық негіздерін қалыптастыруға көп үлес қосқан ғалым Е.Жұбанов ауызекі әдеби тілдің ұлтаралық сипатына да терең барлау жасаған. Тегі бір, тілі жақын туысқан халықтар ауыз әдебиетіндегі тектестіктен туған ұқсастықтарды көрсетіп, жазу мәдениеті пайда болмастан көп бұрын түркі халықтарына ортақ үлгісі болып ұлтаралық төбе тіл қызметін ауызекі әдеби тіл атқарғанын айтады. Түркі тілдерінің ортақ лексикалық қоры болып келгенмен, олардың әрқайсысының өз сөйлеу машығы, дыбыстау ерекшелігі бар, сондықтан ғалым:«Ауызекі әдеби тілдердің негізгі ұлтаралық немесе аймақтық белгілері- олардың фонетикалық айырымдары емес, сөз бұйымын тұтудағы бірізділігі, бір үлгі-модельді ұстануы, барлық жерде бірдей қоғамдық қызмет атқаруы»,-деп көрсетеді [6.40]. Ғалымның ғылыми ұстанымдарын дұрыс деп есептеп, үнемі қолдау білдіреміз. Оның ғылыми еңбектері туралы сөзінде белгілі ғалым Б.Әбілқасымов: «Е.Жұбанов қазақ тіл білімінде ауыз әдебиеті тілін алғашқы және түбегейлі зерттеуші ретінде тіл тарихында аты қалды»,-деп баға берді[8.15]. Тектінің текті ұлы Есет Жұбановтың артында оның ғылыми тағылымды істері мен құнды зерттеулері бар, сондықтан оның шығармашылығын зерттеу де ғылыми маңызды істердің бірі деп есептейміз.Сондықтан оның еңбектері де «жұбановтану» саласының бір бағыты ретінде қарастырылады.

Профессор Құдайберген Жұбановтың кенже баласы Асқар Жұбанов математик маман бола тұра, еңбек жолын математика жағынан тілге қарай бұрып, сол кезеңде тілдік бірліктердің сандық өлшемін есептеп, оны алгоритмдік негізде жүйелеуге, мәтінді электронды есептеуіш машина арқылы қарастырып, аударма жасау ісін де компьютерлік техника көмегімен жүзеге асыруға бағытталған жаңа ғылыми сала ретінде «қолданбалы тіл білімі» ғылымының аясында бой көтере бастаған «математикалық лингвистика» саласынан бастаған болатын. Алғашқы уақытта тілді тек тілдік тұрғыдан зерттеу керек деген көзқарастағылар тілді математикалық есептеулермен байланыстыра қарастырудың қажеттілігін дұрыс сезіне алмай жатқан кезінде, яғни, бүгінгі таңда керекті ақпараттарды алу, не өз ақпаратымызды екінші бір жерге жіберу сияқты толып жатқан барлық іс-

әрекетімізді автоматты түрде үйде отырып-ақ жүзеге асыратынымызды ойласақ, Асқар Жұбановтың бүгінде цифрлық технология деген жаңа атаумен бүкіл адамзаттың қажеттілігіне айналып отырған осы салаға қарай бұрылуын ғылыми көрегендік, батыл қадам, ғылымдағы сирек құбылыс деп те бағалауға болады. Ол тілді математикалық жағынан зерттеу жолына түсуіне профессор Құдайберген Жұбановтың еңбектерінде де тілдік бірліктерді санмен байланыстыра зерттеудің алғашқы үлгісікөрініс тапқандығы болса, екінші жағынанан әке жолын жалғастыру керектігі туралы өзінің ағасы, ғалым Есет Жұбановтың да ағалық ақылының қозғау салғанын айтып отыратын еді[9.7].

Әке жолын қуып, тіл саласына келген математика маманы Жұбанов Асқар Құдайбергенұлы 1967-1970 жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтының күндізгі бөлімінің аспиранты болып, Минск қаласындағы Шет тілдер институты жанында ғылыми тәжірибеден өтіп, Мәскеу-Ленинградтың осы саладағы ғалымдарымен байланыс жасап тұрады. Тіл білімі институтындағы тілді зерттеуде математика мүмкіндігін пайдалануды іске асыратын жаңа бағыттағы «Статистика-лингвистикалық зерттеу және автоматтандыру» тобының кіші, кейіннен аға ғылыми қызметкері бола жүріп, тілдің сөз байлығын жаңа қырынан зерделеу жолында лингвистикалық сөздіктерді сандық және сапалық белгілеріне қарай математикалық статистика тәсілімен зерттеуді қолға алған алғашқы белгілі математик - ғалым Қалдыбай Бектаевпен бірлесе еңбек етеді. Асқар Құдайбергенұлы физика-математика ғылымдарының кандидаты, филология ғылымдарының докторы Қ.Б.Бектаевтың және академик І.Кеңесбаевтың ғылыми кеңесшілігімен 1973 жылы «ЭЕМ көмегімен қазақ мәтінін статистикалық зерттеу» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғап, қазақ тілін математикалық әдіспен, яғни статистика мен ықтималдылықтар теориясы әдістерімен зерттеу жұмыстарын жүргізді. Қазақша мәтіндерді электронды есептеу машинасының көмегімен зерттеп, тұңғыш рет сөзформа, негіз сөз, әріп, әріп тіркесі, т.б. тілдік бірліктердің автоматтанған жиілік сөздіктерін құрастырудың алгоритмі мен бағдарламасын жасап шығарады. Осындай зерттеулер нәтижесінде заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясында 465966 сөзқолданысты пайдаланғанын, онда сөз саны – 16983, ал сөзформасы – 61824 екенін ғылыми түрде анықтайды[10.48-50]. Асқар Жұбанов өзі еңбек ететін А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қолданбалы лингвистика» бөлімінің меңгерушісі, кейіннен жаңаша аталымдағы «Компьютерлік лингвистика» ғылыми тобының бас ғылыми қызметкері міндеттерін атқарды.Ол осы бағыттағы ізденістері негізінде 2002 жылы сол мекеменің ғылыми кеңесінде «Қазақ мәтіні мазмұнын формалдаудың негізгі ұстанымдары» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғап, филология ғылымдарының докторы ғылыми атағын алады[9.8]. Қазақ тіл білімінің корпустық лингвистика деп аталған жаңа бағыттағы саласының бірден-бір білікті маманы ретінде өзіне ізбасар ғалым-шәкірттер дайындаумен шұғылданды.

Адам бойында ата сүйегімен біткен, ана сүтімен сіңген тектік сипатымен қатар, әркімнің өзіне ғана тән табиғатына біткен қарым-қабілеті болады десек, әкесі Құдайберген Жұбановтан келген тума талантылығы, дарынды ғалым ағасы Есет Жұбановтан алған үлгі-өнегесі бар Асқар Жұбанов та ерекше қабілетті, білімді азамат еді. Асқар Жұбанов «М.О. Әуезовтің толық шығармалар жинағы мәтінін ЭЕМ-ге енгізуге дайындау және сөзнұсқағыш-сөздіктерді құрастыру», «М. Әуезовтің 20 томдық шығармалары бойынша автоматтанған картотекалық қор жасау», «М. Әуезовтің шығармалары бойынша сөзформалар мен сөздердің жиілік сөздіктерін ЭЕМ арқылы құрастыру» атты ғылыми тақырыптарға жетекшілік етеді. Профессор Асқар Жұбанов корпустық лингвистиканың еліміздегі алғашқы ірі маманы ретінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филолог магистранттары мен студенттеріне математикалық және компьютерлік лингвистика пәндері бойынша дәріс беріп, осы салаға арналған жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарын дайындап шығарады[10.6]. Корпустық лингвистика маманы, ғалым Асқар Жұбановтың жетекшілігімен осы салада бірнеше диссертация қорғалды. Ғалымның корпустық лингвистика саласындағы ғылыми ұстанымдарын қолдай отырып, оның өзге елдегі мамандарға да дұрыс жол сілтеп келе жатқанын айтпақпыз.

Көпшілікке жете таныс емес «формалды логика» дегенді тіл ғылымына қарай бұру, қазақ тілін зерттеуде математикалық әдістерді қолдануда, сол арқылы «машиналық аударма» жасаумен айналысатын ғылыми саланың дүниеге келіп, оның статистика, формалды модельдер, мәтін лингвистикасы, қолданбалы лингвистика, компютерлік лингвистика, корпустық лингвистика деген атаулармен дамуында осы бағыттың алғашқы маманы ретінде Асқар Жұбановтың көп еңбегі сіңген еді. Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде аталған саланың сандық технологиялармен үндесе жаңа қырынан дами бастағанын ескерсек, Асқар Жұбанов еңбектерінің заман көшімен бірге ілесіп, жаңа

леппен дамып бара жатқанын көріп, ғалымның осы жаңа саланың алғашқы бастаушылардың бірі ғана емес, оны әрі қарай алып барушы да болғанын атап айтуға болады. Корпустық лингвистиканың білгір маманы Асқар Жұбанов «Квантитативная структура казахского текста»(1987), «Куманша-қазақша жиілік сөздік» (құрастыруш. бірі. -1978), «М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері» (құрастыруш. бірі. -1995), «Основные формализации содержания казахского текста» (2002), «Қолданбалы лингвистика:қазақ тілінің статистикасы»(2004), «Қолданбалы лингвистика: формалды модельдер» (2006), «Қолданбалы тіл білімінің мәселелері»(2008), «Корпустық лингвистика» (2017), т.б. еңбектер жазып қалдырды. Қазіргі ғылыми-техникалық үдерістер заманында ақпарат көлемінің бұрын-соңды болмаған дәрежеде артуына байланысты қажетті мәліметтерді тез тауып алу бағытындағы ізденістер Асқар Құдайбергенұлының компьютерлік лингвистика саласындағы зерттеулерінде өз шешімін тауып, ақпаратты іздестіру, оны табу әрекеттері, аталған қызметтерді жүзеге асыратын құралдары мен әдістері, яғни ішкі жүйелерді жабдықтау түрлері, ақпарат іздестіру тілінің грамматикасы, қазақ тілінің компьютерлік қорын құрастыру, т.б. теориялық мәселелер қарастырылды. Сондықтан осы саланы жастарға оқытуда ғалым еңбектерінің пайдасы тиіп отыр. Бүгінгі таңда осы аталған саланың ғылым қуған жас мамандары ғалым ғалымдар Асқар Құдайбергенұлының зерттеулері арқылы корпустық лингвистиканың ғылыми негіздерімен танысып, корпустық технологиялардың мәнін түсініп, корпустармен жұмыс істеу дағдысын меңгеріп жатыр. Ғалымның еңбектерін «жұбановтану» саласында одан әрі зерттеуді қолға алған жөн.

Қорытынды. ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ф.Ш. Оразбаеваның сөзімен айтсақ, «Шын мағынасындағы дарынды перзенттерімен ұлттың рухани әлемін байытқан Жұбановтардың қазақтың тұлғатану іліміне өз үлесін қосып, сапалы ұрпақ тәрбиелеп, әулеттану дейтін сирек айналымға түсер ұғымды да ұлт топырағында қалыптастырғаны даусыз!» [9.5].Профессор Құдайберген Жұбанов өзінің өлшеусіз ғылыми мәнді еңбектерімен қазақ тіл білімін биікке көтерсе, одан кейін оның туған баласы ғалым Есет Жұбановтың да қазақ фольклорының тілін зерттеуді алғашқы болып қолға алып, өзінің өзгеге ұқсамайтын терең білімімен ғылымға өшпестей үлес қосып кеткенін ескерсек, осы істің жалғасы ретінде қазақ тіл білімінде алғашқы болып корпустық лингвистиканың іргесін қалап, оның ғылыми нәтижелерін ел игілігіне ұсынып, соңына ерген ізбасар ғалым шәкірттеріне жол көрсете білуі Асқар Жұбановтың да ғылымдағы өзіндік дара жолын көрсетеді.Қазіргі таңда профессор Қ.Жұбановтың ғалымдық және азаматтық биік тұлғасын танытқан елеулі еңбектер жазған ғалымдар Р.Сыздық, Б.Хасанұлы, М.Жұбанова, А.Тайжанов, Ж.О. Тектіғұл, Ф.Е.Терекова, А.Қ.Омарова, Ә.Оралбай, Н.А.Садуақас, М.Қ.Жазықова, М.О. Миров, Ж.И.Сұлтан, т.б. авторлығымен жарияланған басылымдар оқырмандарға кеңінен таныс[11.86]. Ал осы істің жалғасы ретінде Есет Жұбанов пен Асқар Жұбанов еңбектерін де зерделеу ісі де, бүгінгі «жұбановтану» саласындағы зерттеулердің жаңа беттері де осы ғалымдар еңбектерімен жалғасып, жаңа зерттеулерге ұштасып, қазақ тіл білімінің болашағына қызмет ете береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. //Құрастырған: Ғ.Әнес. –Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. - 640 б.

2 Миров М.О. Құдайберген Жұбановтың лингвистикалық танымдары //монография//Ақтөбе. 2014. / 200 б

3 Құдайберген Жұбанов. // Ұлы дала тұлғалары. Жалпы редакциясын басқарған филол. ғ. д., профессор М.Малбақов. - Алматы: «Шафран» ЖШС, 2013. - 528 б.

4 Құдайберген Жұбанов және қазақ совет тіл білімі. -Алматы: «Ғылым», - 1990.-368 б.

5 Жұбанов Е. Қазақтың ауызекі көркем тілі.- Алматы: Ғылым, 1996. -200 б.

6 Жұбанов Е. Халық әдебиеті тілін зерттеудің лингвостилистикалық аспектілері. ДДА.- Алматы: 1997.-43 б.

7 Жұбанов Е.Қ. Халық әдебиеті тілін оқытудың лингвостилистикалық аспекттері. /оқу құралы/. -Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе МУ баспасы,2003. - 96 б.

8. Әбілқасымов Б. Фольклор тілін түбегейлі зерттеген... // Эпос тілін зерттеудің өзекті мәселелері. Көрнекті фольклортанушы ғалым, ф.ғ.д., проф.Е.Қ.Жұбановтың туғанына 80 жыл толуына арналған халықаралық дөңгелек үстел материалдары. -Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2011.-14-16 б.

9 Оразбаева Ф.Ш. Жұбанов тағылымының ұлағаты // «Жұбанов тағылымы-IX» дәстүрлі халықаралық ғылыми конференция материалдары жинағы (30.11.2017 ж). -Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе ӨМУ, 2017. -5-9 б.

10 Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: Қазақ тілінің статистикасы. Оқу құралы. - Алматы: «Қазақ университеті», 2007. -210 б.

11 Садуақас Н. А. Профессор Қ.Жұбанов ұлт тілі мен жазуы туралы// Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 90 жылдығына орай «Алаш зиялыларының ғылыми-әдістемелік мұралары: дәстүр мен жаңашылдық» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы.- Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2018.- 84-88б

МРНТИ 16.31.02

Муллагаянова Г., [1] Абзулдинова Г. [2]

[1] Набережночелнинский филиал ФГБОУ Казанский национальный Исследовательский технический университет им. А.Н. Туполева - КАИ, Набережные Челны, Россия
[2] Павлодарский государственный педагогический университет, Павлодар, Казахстан

КАЗАХСТАНСКАЯ РУСИСТИКА: ПЕРСОНАЛИИ (К 60-ЛЕТИЮ З.К. ТЕМИРГАЗИНОЙ)

Аннотация

Статья посвящена обзору научной деятельности и трудов доктора филологических наук, профессора высшей школы гуманитарных наук Павлодарского государственного педагогического университета Зифы Какбаевны Темиргазиной, приуроченному 60-летнему юбилею ученого. Темиргазина З. К. занимается теоретическими проблемами лингвоаксиологии, прагмалингвистики, которым посвящены ее монографии и статьи, в том числе изданные под ее редакцией международные коллективные монографии “Лингвистическая аксиология”, “Прагмалингвистика”, а также “Гендерная лингвистика”. В последнее десятилетие предметом ее научных изысканий стали педагогический и политический дискурсы, а также прикладные аспекты языкознания, в частности, проблема полиязычного образования в Республике Казахстан и методологические основы разработки учебников для казахстанских общеобразовательных средних школ, которые начали внедрять полиязычное образование и их учебно-методическое обеспечение.

Ключевые слова: лингвоаксиология, прагмалингвистика, гендерная лингвистика, политический дискурс, педагогический дискурс, полиязычное образование

Mullagayanova G., [1] Abzuldinova G. [2]

[1] Naberezhnye Chelny branch of Kazan National Research Technical University named after A.N. Tupolev-KAI, Naberezhnye Chelny, Russian Federation
[2]Pavlodar state pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

KAZAKH RUSSIAN STUDIES: PERSONALITIES (TO THE 60TH ANNIVERSARY OF Z.K. TEMIRGAZINA)

Abstract

The article is devoted to the review of scientific activity and works of the doctor of philological sciences, professor Z.K. Temirgazina and is dedicated to her 60th anniversary. She deals with theoretical problems of linguistic axiology and pragmatic linguistics, which her monographs and articles are devoted to including the international collective monographs Linguistic Axiology, Pragmalinguistics, and Gender Linguistics published under her editorship. In the last decade, pedagogical and political discourses as well as

applied aspects of linguistics, in particular, the problems of multilingual education in Kazakhstani schools and their educational and methodological support have become the subject of her scientific research.

Keywords: linguistic axiology, pragmatic linguistics, gender linguistics, political discourse, pedagogical discourse, multilingual education

Муллагаянова Г., [1] Абзулдинова Г.[2]

[1]А.Н. Туполев атындағы Қазан ұлттық зерттеу техникалық университеті – КАИ ФГБОУ Набережные Челны филиалы,
Набережные Челны, Ресей
[2]Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар, Казақстан

ҚАЗАҚСТАН РУСИСТИКАСЫ: ЕСІМНАМА (З.К. ТЕМІРҒАЗИНАНЫҢ 60 ЖЫЛДЫҒЫНА)

Аңдатпа

Мақала Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің Гуманитарлық ғылымдар Жоғары мектебінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Зифа Какбайқызы Темірғазинаның ғылыми қызметі мен еңбектеріне шолу жасауға және ғалымның 60 жылдық мерейтойына арналған. З. К. Темірғазина лингвоаксиология және прагмалингвистика ғылыми теориялық мәселелерімен айналысады, ол монографиялар мен мақалаларға, оның ішінде оның редакциясымен шығарылған “Лингвистическая аксиология”, “Прагмалингвистика”, “Гендерная лингвистика” халықаралық ұжымдық монографияларына арналған. Соңғы онжылдықтың ішінде оның ғылыми ізденістерінің тақырыбы педагогикалық және саяси дискурстар, сондай-ақ тіл білімінің қолданбалы аспектілері, атап айтқанда, Қазақстан Республикасындағы жалпы білім беру орта мектептерінде көптілді білім беру мәселесі және оларды оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз етуді енгізетін қазақстандық орта мектептер үшін оқулықтар әзірлеудің әдіснамалық негіздері болып табылды.

Түйін сөздер: лингвоаксиология, прагмалингвистика, гендерная лингвистика, саясат дискурсы, педагогикалық дискурс, көптілді білім беру

“*Велик тот учитель, кто на деле исполняет то, чему учит*”
Народная мудрость

Введение. В канун юбилея нам хотелось бы рассказать об удивительном человеке, об Учителе с большой буквы, который отдал научно-педагогической деятельности более 35 лет и своим самоотверженным трудом заслужил признание и любовь своих учеников, – о Темиргазиной Зифе Какбаевне.

Мы часто произносим слово Учитель, но не задумываемся, какую огромную роль играет он в нашей жизни. Людей во многом формирует именно Учитель. Сколько сил, труда, души, терпения он вкладывает в каждого из своих учеников, чтобы они выросли настоящими профессионалами своего дела. Сколько душевных сил и энергии отдают они своим ученикам, научив их идти верной дорогой не только в научных поисках, но и в жизни вообще.

Зифа Какбаевна Темиргазина сегодня работает профессором высшей школы гуманитарных наук Павлодарского государственного педагогического университета, выпускницей которого она была. Профессиональная деятельность нашего научного руководителя началась с обычной общеобразовательной школы, как у многих выпускников педагогических вузов страны. В систему высшего образования Зифа Какбаевна пришла в 1987 году и прошла путь от ассистента до профессора кафедры. В свое время она работала на различных должностях в павлодарских вузах, включая должности заведующего кафедрой, директора НИИ языкознания, декана и проректора вуза.

Методика. В 1993 году в ведущем вузе Казахстана – Казахском национальном университете им. аль-Фараби – З.К. Темиргазина защитила кандидатскую диссертацию на тему “Конструктивные свойства предложно-падежной словоформы “с+твор.п.” как компонента предложения в современном русском языке” (научный руководитель профессор В.П. Бредихина). Докторскую диссертацию “Оценочные высказывания в современном русском языке” она готовила на кафедре русской

филологии КазНУ имени аль-Фараби, которой заведовала известный ученый-русист профессор, доктор филологических наук Надежда Ивановна Гайнуллина. Научным консультантом докторской диссертации была Татьяна Андреевна Колосова (Новосибирский государственный университет, Россия), автор многих трудов по теории семантического синтаксиса. В 1999 году также в КазНУ в диссертационном совете, в котором председательствовала выдающийся казахстанский языковед профессор Э.Д. Сулейменова, она защитила докторскую диссертацию. В своем отзыве на докторскую диссертацию видный казахстанский ученый З.К. Ахметжанова писала: “Докторская диссертация З.К. Темиргазиной является разработкой нового перспективного научного направления – лингвистической аксиологии, основы которого были заложены трудами Н.Д. Арутюновой, Е.М. Вольф”.

В 2010 году был издан двухтомник трудов профессора Темиргазиной “Избранные работы по лингвистике” [1], который получил высокую оценку российской лингвистической общественности. Так, в рецензии профессора Е.А. Красиной отмечено: “… Перед нами – многоаспектное объективированное исследование, масштабность и фундаментальность которого вполне очевидны. Об этом свидетельствуют широкий спектр обсуждаемых теоретических вопросов, разработка и применение новых методологических подходов при изучении проблематики лингвоаксиологического, лингвоконцептологического и лингвопрагматического направлений, привлечение объемного корпуса эмпирического материала … и научных источников. Одним из ярких достоинств представленного российскому читателю сборника являются блестящие язык и стиль изложения, точность и четкость формулировок, строгая логика — все это свидетельствует о высокой научной квалификации его автора. Бесспорно, двухтомник избранных работ З.К. Темиргазиной является заметным событием в лингвистической науке” [2, с.115-119].

Результаты. Действительно, особое место в ее научном творчестве занимают такие направления, как лингвоаксиология, прагматическая лингвистика и гендерная лингвистика. Под ее редакцией в 2013-2014 гг. была организована работа над одноименными коллективными монографиями, авторами которых выступили ведущие ученые Казахстана, России, Беларуси, Украины и Польши [3, с.245; 4, с. 215;5, с. 320]. Мы, ее ученики, с удовольствием отозвались на призыв нашего научного руководителя написать главы в монографиях и издать их в одном ряду с такими признанными учеными, как В.А. Маслова, М.В. Пименова, Л.В. Компанцева и др. Готовясь к защите своих кандидатских диссертаций, мы неоднократно обращались к их трудам, поэтому услышав о предложении создать совместный коллективный труд, охотно согласились, несмотря на сжатые сроки и немалую педагогическую нагрузку, которая сопровождала каждого из нас. Монография “Гендерная лингвистика” была заметным событием в постсоветской лингвистике, видные московские ученые В.П. Синячкин и Г.Т. Хухуни посвятили ей аналитическую рецензию в журнале “Филологические науки”, в которой отмечали оригинальность, фундаментальность и глубину разработки гендерных проблем языка и речи: “Неоспоримыми достоинствами коллективного труда также являются разнообразие и тщательная изученность теоретических источников, ясность и четкость видения проблемы, богатейший иллюстративный материал, целостность осмысления и описания языковых аспектов в рамках гендерного подхода. Обладая безусловной актуальностью, новизной, теоретической и практической значимостью, монография представляет собой значительный вклад в развитие гендерной лингвистики на постсоветском пространстве [6, с. 120].

Сжатые сроки и строгое соблюдение их – это то, что присуще нашему дорогому Учителю Зифе Какбаевне. Сколько помним себя и своих коллег, у нас всегда были временные рамки, лимитирующие сроки выполнения заданий, связанных с нашей научной деятельностью, и это не позволяло нам расслабляться. Лучшее поведение учителя, на наш взгляд, успешно развивать себя на глазах учеников, пусть они усвоят это стремление, и пусть оно в них укоренится. Успех – самый лучший воспитатель, ибо он дает нам главное: уверенность в собственных силах и самом себе. “Тот, кто победил самого себя, победит весь мир”, – утверждали мудрые. Только спустя время понимаешь, насколько это было для нас важно – ставить конкретные временные рамки – мы всегда знали, *что, когда* и *в каком виде* нужно сдать нашему руководителю. Не будь этих рамок, вряд ли многие из нас смогли бы довести свои диссертационные исследования до логического завершения – до защиты. Ведь всегда возникают какие-то проблемы, рабочие ситуации и жизненные сложности, которые тормозят процесс научного творчества. Так, требовательность со стороны нашего дорогого руководителя сыграла важную роль, доведя нас до поставленной цели. Именно это открыло нам дорогу к вершинам научных и педагогических достижений.

Обсуждение. Прежде чем выйти на защиту диссертации, каждый из нас прошел “боевое крещение” через многочисленные выступления на научных семинарах и обязательную процедуру предзащиты в пенатах родного вуза. Причем в этих семинарах всегда участвовали представители научной общественности всех вузов Павлодара. Участие в научных мероприятиях, казахстанских и зарубежных, способствовало развитию научно-исследовательской компетенции аспирантов, а также расширению круга знакомств в научном сообществе, что немаловажно в нашей профессии.

До сих пор поражает, как Зифа Какбаевна, такой скромный, внешне хрупкий человек, смогла объединить своих учеников, таких разных, в один большой и дружный коллектив! Каждый из нас всегда был готов поддержать друг друга во время предстоящей защиты и в последующие годы. Обратись любой из нас друг к другу с какой-то просьбой, требующей поддержки в профессиональной деятельности, всегда найдутся отозвавшиеся и предложат свою помощь, а это немалого стоит. Каждый из учеников Зифы Какбаевны старался обязательно присутствовать на защите диссертаций другого, просто поддержать, посмотреть, как проходит процедура защиты, вдохнуть атмосферу научной дискуссии, будь то в Алматы, Астане, в Тюмени, Тобольске или Екатеринбурге.

Сейчас уже прошел не один год после наших защит, однако мы до сих пор чувствуем шефство нашего милого руководителя. Нас, как учеников известного в широких кругах ученого З.К. Темиргазиной, никогда не забывают: нам отправляют информационные письма из других вузов, приглашают на различные конференции, предлагают работу в научных проектах, в жюри олимпиад и конкурсов, просят рецензировать труды вузовских коллег, учителей, научные проекты школьников.

Перечислять достоинства и показатели успешности трудовой деятельности и заслуг нашего руководителя можно до бесконечности, однако наиболее важным показателем является ее умение поддержать, направить и поощрить своих учеников. Между собой мы в шутку говорили, что нам требуется “волшебный пендель», выражающийся в дельном совете, моральной поддержке или, порой, в строгом выговоре за простой в работе и затягивание, и это всегда было плодотворным.

За годы работы Зифа Какбаевна создала свою научную школу лингвистики и подготовила немало высококвалифицированных научно-педагогических кадров, работающих в вузах Казахстана и России: 20 кандидатов наук, 10 из которых защитились в вузах России, 1 доктора наук. Профессор З.К. Темиргазина ведет плодотворную научную деятельность, издавая свои труды и внедряя их результаты в теоретические курсы по философии языка, семиотике, методологии лингвистических исследований, лингвистической прагматике, психолингвистике и т.п. Ее приглашают читать курсы лекций в университетах других стран: Российском университете дружбы народов (РФ, г. Москва), Витебском государственном университете им. П. Машерова (Республика Беларусь). О высокой научной репутации профессора Темиргазиной говорит тот факт, что она является, наряду с другими зарубежными учеными из стран Европы, США, Китая и т.д., членом международной редакционной коллегии трех авторитетных российских журналов, входящих в Перечень ВАК РФ: “Вестника РУДН. Теория языка. Семиотика. Семантика” (г. Москва), “Неофилология» (г. Тамбов), “Жанры речи” (г. Саратов), а также членом редколлегии журнала “Вестник КарГУ. Серия Филология”.

Кроме вышеназванных направлений лингвистики, в круг интересов Зифы Какбаевны в последние годы входит изучение коммуникативной специфики различных дискурсов, прежде всего педагогического и политического. Она исследует апеллятивы в педагогическом дискурсе вуза и школы [7, с. 220], коммуникативные условия осуществления различных речевых актов, вербальной агрессии в педагогическом дискурсе [8, с. 54], включая правила эффективного общения, применимые в любой сфере коммуникации. В политическом дискурсе ее научные интересы касаются проблем языкового манипулирования в речи казахстанских политиков [9, с. 70; 10, с.179; 11, с. 48]. Темы диссертаций учеников З.К. Темиргазиной заслуживают отдельного разговора и демонстрируют не только обширный научный кругозор руководителя, но и оригинальность и свежесть трактовки языковых явлений и фактов. Необходимо отметить и разнообразие языков, ставших объектами исследования в “темиргазинской” научной школе: русский, казахский, английский, немецкий, татарский и другие языки.

Кроме теоретических проблем, она занимается прикладными аспектами языкознания, в частности, проблемой полиязычного образования в Республике Казахстан и методологическими основами разработки учебников для средних школ, внедряющих полиязычие [12, с.109; 13, с. 2750; 14, с. 320].

Заключение. Учебные пособия и монографии Зифы Какбаевны получили широкое распространение в постсоветском пространстве: Казахстане, России, Беларуси, Украине и т.д. В 2015

году авторитетное московское издательство “Флинта” переиздало ее книги: “Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике» [15, с. 135]. “Лингвистическая Аксиология: Оценочные высказывания в современном русском языке [16, с. 155], “Образ человека в русской ценностной картине мира” [17 с. 48], “Лингвоэстетическая оценка внешности человека в казахской и русской картинах мира” [18, с. 87].

Сколько любви, сил, доброты, знаний, упорного труда потребовалось, чтобы за годы своей деятельности дать прочные, глубокие знания сотням учеников. Она – Учитель, который находится в вечном поиске, вечном труде, и мы гордимся тем, что судьба свела нас с таким человеком, как Зифа Какбаевна Темиргазина.

Государство отметило заслуги профессора Темиргазиной в развитии науки и воспитании казахстанской студенческой молодежи: Указом Президента РК Н.А. Назарабаева в 2010 году она награждена медалью “Ерең еңбегі үшін”, в 2004 году МОН РК отметил ее нагрудным знаком “За заслуги в развитии науки Республики Казахстан”, она имеет звание “Лучший преподаватель вузов – 2012”, две Почетных грамоты МОН РК 2000 и 2018 гг. Международная Ассоциация преподавателей русского языка и литературы (МАПРЯЛ) в 2018 году вручила ей медаль А. Пушкина.

Список использованной литературы:

1 Темиргазина З.К. Избранные работы по лингвистике. В 2-х тт. / З.К. Темиргазина. – Павлодар: ЭКО, 2010. – сборник научных трудов

2 Красина Е.А. Рецензия на “Избранные работы по лингвистике” (в 2-х тт. – Павлодар, Издательство “ЭКО”, 2010) З.К. Темиргазиной // Вестник РУДН. Теория языка. Семиотика. Семантика – 2013. – #3. – С. 115-119. – сборник научных трудов

3 Гендерная лингвистика. Коллективная монография / Отв.ред. З.К. Темиргазина. – Павлодар: ИП Сытина, 2013. – 587 с. – монография

4 Прагмалингвистика. Коллективная монография / Отв.ред. З.К. Темиргазина. – Павлодар: ИП Сытина, 2014. – 436 с. – монография

5 Лингвистическая аксиология. Коллективная монография / Отв.ред. З.К.Темиргазина. – Павлодар: ИП Сытина, 2014. – 422 с. – монография

6 Синячкин В.П., Хухуни Г.Т. Рецензия на коллективную монографию “Гендерная лингвистика” (Павлодар, Издательство “ЭКО”, 2010. 656 с.) // Филологические науки. – 2013. – #1. –С. 118-120.

7 Темиргазина З.К. Апеллятивы на “Вы” и на “ты” в педагогическом дискурсе вуза и школы // Гуманитаризация инженерного образования: методологические основы и практика: Матер. Междунар. научно-методической конф., Тюмень, 2018. – С. 218-224. – статья

8 Темиргазина З.К., Бачурка М.С. Речевые акты агрессивного характера в педагогическом дискурсе // Жанры речи. Саратов. – 2017. – #1(15). – С.51-57. – статья

9 Темиргазина З.К. “Сны разума” в казахстанском политическом медиа-дискурсе // Политическая лингвистика. – 2016. – #4 (58). – С.68-74. – статья

10 Темиргазина З.К., Акошева М.К. Когнитивно-языковое моделирование образа чужого в казахстанском медиадискурсе // Один пояс – один путь. Лингвистика взаимодействия: Матер. междунар. научно-практ. конф., Екатеринбург, УрГПУ, 2017. – С. 178-180. – статья

11 Темиргазина З.К. Модальные значения как эффективное средство языкового воздействия в речи политиков // Политическая лингвистика. Екатеринбург, – 2019. – #6 (78). – С. 44-50. DOI 10.26170/pl19-06-05. – статья

12 Темиргазина З.К. Полиязычное образование: научно-методические основы создания электронных учебников по биологии на английском языке для школ с русским языком обучения // Успехи современного естествознания. – М. –2015. #7. – С.107-110. – статья.

13 Temirgazina Z., et.al. Scientific and methodological bases of creating electronic textbooks on Biology in the English language // Biosciences, Biotechnology Research Asia. – 2015. – Vol.12. #3. – P. 2747-2756. – статья

14 Temirgazina Z., et.al. Didactic Features of a Learner’s English-Russian Dictionary of Biology Development // Research Journ– Статья.al of Pharmaceutical, Biological and Chemical Sciences. – 2016. – 7(2). – P. 317-326.

15 Темиргазина З.К. Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике / З.К. Темиргазина. – М.: Флинта, 2015. – 142 с. – книга

16 Темиргазина З.К. Лингвистическая аксиология: Оценочные высказывания в современном русском языке/ З.К. Темиргазина. – М.: Флинта, 2015. – 248 с. – книга

17 Темиргазина З.К. Образ человека в русской ценностной картине мира / З.К. Темиргазина. – М.: Флинта, 2015. – 102 с. – книга

18 Темиргазина З.К., Каирова М.К. Лингвоэстетическая оценка внешности человека в казахской и русской картинах мира / З.К. Темиргазина, М.К. Каирова. – М.: Флинта, 2015. – 124 с.

МРНТИ 17.82.10

Nadir İlhan[1]

[1] *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi,*
Kirşehir, Türkiye

TÜRKÇEDE KÖKÜ UNUTULAN KELİMELER*

Özet

Oluşumu ve değişimi bilinmediği için dil, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli anlaşmalar sistemidir. İnsanla birlikte var olan dil insanla birlikte gelişmekte, insanla birlikte değişmektedir. Toplumsal gelişmelere teknolojik değişmelere bağlı olarak insan hayatı değişirken hayatı anlamamızı ve anlamlandırmamızı sağlayan dil de bu gelişim ve değişimlere paralel olarak kendini değiştirmekte, yenilemektedir.

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan bir iletişim aracıdır. İnsanla birlikte ortaya çıkan dil, insanla birlikte değişmekte ve gelişmektedir. Türk dilinin ilk yazılı belgeleri Köktürkler döneminde ortaya çıkmıştır. O dönemden bu döneme bazı sözler günümüze ulaşmış, bazıları ise ulaşmamıştır. Bu durumun belli başlı sebepleri bulunmaktadır. Bu çalışmada eskiden aktif olan ama günümüzde unutulan köklerden türetilmiş kelimelere değinilecektir.

Anahtar Sözler: Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi, arkaizm, kö

Надир Ильхан [1]

[1] *Қыршехир Ахи Евран университеті,*
Қыршехир қаласы, Түркия

ТҮРІК ТІЛІНДЕ ТҮБІЛІ ҰМЫТЫЛҒАН СӨЗДЕР

Аңдатпа

Қалыптасуы мен өзгеруі белгісіз болғандықтан, тіл - бұл белгісіз уақыттарда қалыптасқан құпия келісімдер жүйесі. Әлеуметтік оқиғалардың технологиялық өзгеруіне байланысты адам өмірі өзгеріп жатқан кезде, өмірді түсінуге және түсінуге мүмкіндік беретін тіл де осы даму мен өзгерістермен қатар өзгеріп, жаңарып отырады.

Тіл - адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы. Адаммен бірге пайда болатын тіл адаммен бірге өзгеріп дамиды. Түрік тіліндегі алғашқы жазба құжаттар Көктүріктер кезеңінде пайда болды. Кейбір сөздер осы уақытқа дейін сақталды, ал кейбір сөздер қазір қолданылмайды. Бұған белгілі себептер бар. Бұл зерттеуде бүгінде белсенді болған, бірақ ұмытылған тамырлардан шыққан сөздер айтылады.

Түйін сөздер: Көне түрік тілі, Түркиядағы түрікше, архаизм, түбір

* *Bu yazı Türk Dil Kurumunun düzenlemiş olduğu **VII. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 24-28 Eylül 2012**'de sunulan bildiriye dayalı olarak hazırlanmıştır.*

Надир Ильхан [1]

[1] *Университет Кыршехир Ахи Евран,*
г.Кыршехир, Турция

СЛОВА ЗАБЫТЫХ КОРНЕЙ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Поскольку становление и изменение неизвестны, язык-это система секретных соглашений, сформировавшаяся в неопределенное время. В связи с технологическими изменениями социальных событий, когда жизнь человека меняется, язык, позволяющий понять и понять жизнь, меняет и обновляется наряду с этим развитием и изменениями.

Язык-средство общения между людьми. Язык, возникающий вместе с человеком, изменяется вместе с человеком. Первые письменные документы на турецком языке появились в период Коктюрцев. Некоторые слова сохранялись до сих пор, а некоторые слова сейчас не употребляются. Есть определенные причины для этого. В этом исследовании говорят слова, которые сегодня были активными, но из забытых корней.

Ключевые слова: древнетюркский язык, турецкий язык в Турции, архаизм, корень

Giriş. Oluşumu ve değişimi bilinmediği için dil, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli anlaşmalar sistemidir. İnsanla birlikte var olan dil insanla birlikte gelişmekte, insanla birlikte değişmektedir. Toplumsal gelişmelere teknolojik değişmelere bağlı olarak insan hayatı değişirken hayatı anlamamızı ve anlamlandırmamızı sağlayan dil de bu gelişim ve değişimlere paralel olarak kendini değiştirmekte, yenilemektedir.

İlk insanın yaşayışıyla bizim yaşayış şartlarımız bir olmadığı gibi Türkçenin ilk yazılı belgelerini ortaya koyan Köktürklerle bugün Türkçenin farklı lehçelerini konuşan insanların yaşayış tarzları, karşılaştıkları kavramlar kullandıkları eşyalar da aynı değildir. Bütün bu değişimlere farklılaşmalara rağmen dil sistemi içerisinde değişmeyen temel yapılar, gramer şekilleri, temel kelimeler, yapım ve çekim şekilleri, sözdizimi gibi unsurlar bir dili milli dil yapan temel özelliklerdir. Ancak dillerde bu değişmeyen yönler yanında dilin canlılık ve değişip gelişme özelliklerine bağlı olarak sistem içerisinde uzun bir tarihi sürece bağlı olarak bazı değişmeler farklılaşmalar da tespit edilebilmektedir.

Doğan Aksan da söz varlığı içerisinde vücutla, organlarla ilgili kelimeler, doğayla ilgili kelimeler, hayvan adları, renk adları, sayılar ve eylemler gibi kelimelerin temel söz varlığını oluşturduğunu; bunlardan bir kısmının hiç değişmeden bir kısmının ise fonetik değişimlerle günümüze ulaştığını ifade ettikten sonra fiillerin durumu hakkında da şunları söylemektedir: "*Temel sözvarlığı içinde yer alan, sık kullanılan eylemlerden bugüne kadar değişikliğe uğramamış olanlar çoktur. Aç-, al-, bil-, boz-, öl-, kon-, sür- ... eylemleri bunlardandır. Sesçe değişime uğrayan* ***adırıl-*** *(ayrılmak), kör-(görmek),* ***olur-*** *(oturmak) ... gibileri de boldur*."[1]

Türkçenin eski kelimelerinin bir kısmının günümüze ulaşmamasının sebebi yabancı dillerin etkisine bağlanabilir. Ancak bir kısım kelimelerin kullanımdan düşmesinin sebebi ise eş anlamlı veya yakın anlamlı kelimelerin baskın hala gelerek bazı kelimelerin kullanım görevlerini üstlenmesi ve böylece kullanılmayan kelimenin de yazı dilinden düşmesi şeklinde açıklanmalıdır. Örneğin Yunus Emre divanında da geçen eyitmek fiili, en eski dönemlerden beri kullanılıp günümüzde de kullanılan demek, söylemek, anlatmak fiilleriyle eş anlamlı olduğu için, bu fiillerin kullanım yaygınlığının artmasıyla kullanımdan düşmüştür. Bu yazıda kullanımdan düşen, kökü unutulan kelimeler Türkiye Türkçesi temelli olarak değerlendirilmiştir. Aşağıda üzerinde durulacak bazı kelimelerin Türkiye Türkçesinde olduğu gibi başka Türk lehçelerinde de unutulması söz konusu olabileceği gibi bazı kelimelerin de unutulmamış olması, yaşayan dilde kullanılıyor olması söz konusu olabilir.

Kök Kelimelerin Unutulmasının Nedenleri: Dilimizde eskiden kullanılan kök kelimelerin unutulmasını üç temel nedene bağlamak mümkündür. ***Birincisi*** Doğan Aksan'ın da dediği gibi, "*Türkçe, geniş söz varlığının bir bölümünü, yabancı etkiye büyük ölçüde kapılarını açma ve yabancı sözcükleri yeğleme sonucunda yitirmiştir.*"[2] düşüncesine bağlayarak günümüze ulaşamayan, günümüz yazı dilinde

[1]. *Doğan Aksan,* ***Anadilimizin Söz Denizinde****, Bilgi Yayınları, İstanbul 2002, s.35-36*

[2]. *Doğan Aksan,* ***Türkçenin Söz Varlığı****, Engin Yayınları, Ankara 1996, s.48*

kullanılmayan sözcüklerin kayboluş sebebini yabancı etkiye bağlayabiliriz. Bu tür yabancı sözcükleri yeğlemeyle kaybedilen kelime örnekleri daha çok kültür kelimelerinde olmakla birlikte temel kelimelerde de görülmektedir, Türkçenin sü kelimesi Arapça askerle, Türkçe yağı Farsça düşmanla, Türkçe bitig Arapça kitapla, Türkçe em kelimesi Farsça ilaclaTürkçe esrimek fiili Farsça sarhoş ismi ve olmak veya Farsça mest ismi ve olmak yardımcı fiiliyle, Türkçe ivmek fiili Arapça acele isminin etmek yardımcı fiiliyle kullanılmasıyla kullanımdan düşmüştür. Türkçe uçmak Arapça cennet ile Türkçe tamu Arapça cehennem ile ortadan kaldırılmıştır.

Türkçenin eski kelimelerinin bir kısmının günümüze ulaşmamasının sebebi yabancı dillerin etkisine bağlanabilir. Ancak bir kısım kelimelerin kullanımdan düşmesinin **ikinci nedeni** ise eş anlamlı veya yakın anlamlı kelimelerin baskın hale gelerek bazı kelimelerin kullanım görevlerini üstlenmesi ve böylece kullanılmayan kelimenin de yazı dilinden düşmesi şeklinde açıklanmalıdır. Örneğin Yunus Emre divanında da geçen eyitmek fiili, en eski dönemlerden beri kullanılıp günümüzde de kullanılan demek, söylemek, anlatmak fiilleriyle eş anlamlı olduğu için, bu fiillerin kullanım yaygınlığının artmasıyla kullanımdan düşmüştür. Ög ve ana / anne eş anlamlı kelimelerinden ananın / annenin baskın hale gelmesiyle ög unutulmuştur. Yine Türkçe kökenli olan ve Eski Türkçe döneminde yaygın olarak kullanılan kañ ile günümüzde aynı anlamda kullandığımız baba kelimeleri eş anlamlı olmasına karşılık; bugün kañ kelimesi unutulmuştur.

Üçüncü olarak bazı yapım eklerinin çekim eklerinden farklı olarak kelime kökleriyle kaynaşarak kökün bir parçası haline dönüşebilmeleri dolayısıyla dil sistemimiz içerisinde yer alan bir kısım kök kelimeler bugün unutulmuştur. Kökü unutulan bu tür kelimelerin yapım ekli şekilleri bugün kelime kökü gibi algılanarak kullanılmaktadır. Nasıl ki, dilek kelimesinin sonundaki –k düşürülerek dile-n- fiili, büyük kelimesinin sonundaki –k düşürülerek büyü-t- fiili, göz kelimesinin sonundaki –z düşürülerek gö-r- fiili, adak kelimesinin sonundaki –k düşürülerek ada-n- fiili (örnekler arttırılabilir) oluşturulmuyorsa seyrek isminin sonundaki –k düşürülerek seyre-l- fiili de oluşturulmamıştır. Yukarıdaki örnekler aynı kökten türeyen kelimelerin isim ve fiil şekilleridir.

Yapım ekleri ile kökler arasında daimi bir ilişki olduğunu bu sebeple yapım eklerini kökten ayırabilmek için çok fazla dikkat etmek gerektiğini belirten Muharrem Ergin, "Kökü unutulmuş ve kullanıştan düşmüş gövdelerde ise görünüşte yapım ekini kökten ayırmağa imkân yoktur. Çünkü böyle gövdelerde yapım eki kökle kaynaşmış bir şekilde bulunur ve gövde kök gibi görünür."[3] diyerek bazı unutulan köklerin varlığına işaret etmektedir.

Zeynep Korkmaz, Türkçede kelime köklerinin özellikleri hakkında bilgi verirken Türkçede köklerin genellikle tek heceli olduklarını, birden fazla heceden oluşan köklerin ise çok az olduğunu belirtmektedir. Bunların da tarihi dönemlere götürüldüğünde tek heceli köklere indirgenebileceğini kabul etmektedir. Korkmaz, "… birden fazla heceli kelimelerin kök yapıları zamanla unutulmuş ya da değişikliğe uğramış olduğundan, bunları bugün tek heceli yalın köklere indirgemek mümkün değildir."[4] sözleriyle Türkçede bir kısım kök kelimelerin günümüzde unutulduğunu kabul etmektedir.

Bizce de dildeki bir kısım kökler unutulmuş olmakla birlikte, eklerle kaynaşarak oluşan *türemiş kökler*[5] içerisinde varlığını sürdürmektedir. Muharrem Ergin ve Zeynep Korkmaz'ın da kabul ettiği gibi bir kısım unutulmuş ve değişime uğramış kökleri tespit etmek mümkün olmayabilir. Ancak anlam ilişkileri dolayısıyla bugün kök gibi kullanılan bir kısım kelimelerin daha küçük ortak köklere indirgenebileceğini de kabul etmek yanlış olmaz.

Bu bildiride; bun: bun-a bun-al- bun-ak; depre-: depre-n- depre-t- depre-m; gö-: gö-z gö-r; sö-: sö-y- sö-v- sö-z; seyre-: seyre-k seyre-l- ....vb. pek çok (yaklaşık 40 kelime) unutulan kök ve onlardan türemiş yapılar üzerinde durulacaktır.

Unutulan Kök Kelimeler ve Onlardan Türeyen Kelimeler:

Ag (ıg /hıg) ağ-la- ağ-ıt

Bugün kullandığımız ağlamak ve ağıt kelimelerinin ortak kök olan ağ (>ıg />hıg yansıma kelime kökünden gelmiş olmalıdır. Çünkü her iki kelime de anlam itibarıyla bir biriyle ilişkili kelimelerdir. Ağıt kelimesinin yapısından bahsederken Talat Tekin kelimeyi ET. *āġı ~*īgı yansımasından)+t yapım ekiyle türetilmiş bir yapı olarak göstermektedir. Talat Tekin'in Makaleler adlı eserinde "Ağıt 'Ağıt, ağlama' <*aġ

[3] *Muharrem Ergin,* ***Türk Dil Bilgisi,*** *Bayrak Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2005, s.123.*

[4] *Zeynep Korkmaz,* ***Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)****, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 2003, s.10.*

[5] *Kamile İmer,* ***Türkiye Türkçesinde Kökler****, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1976, s.17.*

‘feryat, ağıt’ ET. *āġı ~*īgı yansımasından)+t…”[6] şeklinde verilen bilgiyle kelimelerin ortak kökünün ‘feryat, ağıt’ anlamındaki *aġ ismi olarak gösterilmektedir.

Tuncer Gülensoy da ağla- fiilinin yapısını Talat Tekin’den farklı olarak hıg yansıma kelimesine bağlamaktadır. Gülensoy, ağla-, ağlat- fiillerini anlatırken kelimenin kökeni ve oluşumundaki yapısı ve yapıdaki değişimini şöyle göstermektedir: *“…: <ağ+la+ ‘addan ad yapan ek+(ı)t eki. *ıgla-<īgla-<*hıgla- (<*hıg ‘yansıma’ +la-) AT. Īgıla-*"[7]

Al (hile) Al-da- alda-n- alda-t-

Aldan- ve aldat- fiilleri de bugün unutulan ortak fiil kökü alda-‘tan türetilmiştir. Alda- fiili de aslında türemiş bir kelime olup, Farsçadan alıntı bir kelime olan hile ile yazı dilimizden düşen al isim köküne dayanmaktadır. Bu kelime kökü eski Türkçe metinlerde de aynı anlamla al / altag : hile, aldatma şekliyle geçmektedir.[8]

Unutulan asıl kök olan al ‘hile’ kelimesinin yazı dilimizde çekim ekleriyle bugün tek başına kullanılmadığı bilinmektedir. Ancak kelime Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını devam ettirmektedir. Derleme Sözlüğü’nde “al 1. Hile, tuzak: Haydin arkadaşlar al oldu bize, Sılanın dikenleri gül oldu bize. (Feselek *Reşadiye * Zile, Dodurga, Artova, -To.; Mesudiye...)”[9] şeklinde anlamı verilen ve pek çok ağız bölgesinden örneklenen al kelimesi ağızlarda varlığını korumakla birlikte yazı dilinde kullanılmamaktadır.

Al kelime kökünün XIV-XVIII. Yüzyıl eserlerinde yer aldığı Derleme Sözlüğündeki birçok örnekle tanıklanmıştır: “al (I) Hile.

Anı bir al ile harami almış

Temam bir yıl anın ile dirilmiş (Dah.XIV. 95)”[10]

Unutulan şekil olan alda- fiili Yunus Emre Divanında –mış sıfat fiil ekli haliyle aşağıdaki örnek beyitteki kullanımıyla yer almıştır.

Bu şârun hayâlleri dürlü dürlü hâlleri

Aldamış gafilleri câzû 'ayyâra benzer[11]

Alda- şeklinin Çarhnâme’de yer aldığını Gülsevin - Boz +dA isimden fiil yapım ekinin işlevini anlatırken “+dA- Seyrek kullanılmıştır güvülde- (KŞ.892) alda- (Çrh.24) ...” şeklinde göstermişlerdir.[12]

Alça- alça-l- alça-k

Alçal- ve alçak kelimeleri de anlam ilişkisi dolayısıyla aynı kökten ortaya çıkan iki kelime gövdesi olup bugün kelime kökü gibi algılanmakta bazı sözlüklerde madde başı olarak yer almaktadır.

Alçak kelimesinin yapısı Gülensoy[13] “‘alt, aşağı’+çak” ve Nişanyan[14]’ın eserlerinde altçak şeklindeki bir yapıya bağlanmaktadır. Gülensoy alçal- fiilinin yapısını alçak isminin sonundaki k’nın düşmesi ve –l fiilden isim yapım ekinin al+ça şekli üzerine gelmesi şeklinde *(alçal-.... <al+ça-l- (<*al+ça(k=Ø)+l-))*[15] değerlendirmiştir. Ancak buradaki yapı seyrek ve seyrel- yapılarındaki gibidir. Yani Seyre-l-mek fiili oluşturulurken seyrek isminin sonundaki *fiilden isim yapım eki –k* ünsüzü düşürülerek –l fiilden fiil yapım eki getirilmediği gibi –l- fiilden fiil yapım eki de –k fiilden isim yapım eki gibi seyre- kökü üzerine getirilerek yeni fiil oluşturmuştur. Alçak ve alçal- kelimeleri için de aynı durum söz konusudur. Yani alçak kelimesinin sonundaki –k sesi düşürülerek –l fiil yapım eki burada kullanılmamıştır. Bugün artık kullanılmayan alça- ortak fiil kökü üzerine –k fiilden isim yapım eki getirilerek alça-k ismi ve alça- fiil kökü üzerine fiilden fiil yapım eki –l getirilerek de alça-l- fiili oluşturulmuştur.

Ar- (yorul-): ar-gın (yorgun, zayıf, bitkin) ?

Bugün genellikle yorgun argın ikilemesi şeklinde kullandığımız argın kelimesi türemiş bir kelimedir. -g°n / -k°n fiilden isim yapım ekiyle türetilmiş ‘aş-kın, ar-gın, bit-kin, bez-gin, düş-kün, taş-kın, yıl-gın, yor-gun...’ vb. pekçok kelime mevcuttur. Bu türemiş kelimeler içerisinde argın kelimesinin kökü olan ar- fiili dışındaki fiil kökleri başka eklerle de kullanılabilmesine karşılık ar- fiilinden türetilmiş başka kelime de

---

[6] *Talat Tekin, Makaleler I, 312*

[7] *Tuncer Gülensoy, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin KÖKEN BİLGİSİ SÖZLÜĞÜ,** 1.cilt A-N, 2. Cilt O-Z, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2007, s.55-56.*

[8] *Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları İstanbul 1968, s.12.*

[9] *TDK. **Derleme Sözlüğü I** A, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.165-166.*

[10] *TDK **Tarama Sözlüğü I** A-B, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.79.*

[11] *Mustafa Tatçı, **Yunus Emre Divanı Tenkitli Metin,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.56.*

[12] *Gürer Gülsevin – Erdoğan Boz, **Eski Anadolu Türkçesi** Gazi Kitabevi, Ankara 2004, s.156.*

[13] *Gülensoy, **age.**, 2007 s.64.*

[14] *Sevan Nişanyan, **Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü,** Adam Yayınları, İstanbul 2002, s.34.*

[15] *Gülensoy, **age.**, 2007 s.65.*

dilimizde yoktur. Mesala taş-kın, taş-ır-; yorgun, yorul-, yorucu; bitkin, bitmiş, bitirici vb. Gibi aynı kökten türemiş kelimeler varken; ar-ıl-, ar-ıcı, ar-mış, ar-tır-ıl-mış gibi türemiş kelimeler dilimizde olmadığı gibi ar-acak, ar-dı-lar, ar-ıyor gibi çekimli şekilleri de dilimizde kullanılmamaktadır.

Ban ***ban-la-*** ***ban-gır***

Derleme sözlüğünde XIV ve XV. Yüzyıl eserlerinde bañ kelimesinin 'ezan' anlamıyla kullanımı örneklenmiştir. Bañ bañlatmak 'ezan okutmak' şekli de Dede Korkut Hikâyelerinde yer almaktadır.[16] Ban kelimesinden türetilen ban-la- şekli Timurtaş'ın hazırladığı Yunus Emre Divanı'nda da

Banladı ol mü'ezzin turdı kamet eyledi
Hazret'e tutdı yüzin döndi niyyet eyledi[17]

beytinde yer almaktadır. Ancak günümüzde ban ve banla- kelimeleri yazı dilimizde kullanılmamaktadır. Farsça ezan kelimesiyle birlikte bu kelimeler kullanımdan düşmüştür.

Timurtaş, Yunus Emre Divanında banlamak kelimesinin ezan okumak anlamı yanında seslenmek, bağırmak anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir.[18] Kelimenin seslenmek, bağırmak anlamlarına uygun olan ve ikileme şeklinde kullanılan bangır kelimesi de ban kökünden türetilmiş olmalıdır. Çünkü bangır bangır ikilemesinde ses bağırarak, yüksek bir tonda çıkarılmaktadır.

Bay ***bayı-*** ***bayı-n-*** ***bayı-n-dır-***

Zengin, varlıklı anlamına gelen bay ismi ile ondan türetilen 'zenginleşmek, varlıklanmak' anlamındaki bay-ı- fiilleri bugün yazı dilimizde kullanılmamaktadır. Bayımak : zenginleşmek, varlıklanmak anlamlarıyla Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde[19]; bayımak : zengin olmak, zenginleşmek anlamlarıyla da Yunus Emre Divanı'nda[20] karşılanmıştır.

Benüm gibi bâzirgân kim sagıncıla bayır
Bir pula gücüm yitmez Mısır metâ'ım çatdum

Bayı- fiili Gülsevin ve Boz'un Eski Anadolu Türkçesi adlı eserinde de yer almıştır.[21]

Bek ***bek-çi*** ***bek-le-*** ***pek-iş-***

Bekçi ismi ve bekle- fiili de anlam ilişkisine bağlı olarak aynı kök kelimeye dayanmalıdır. Burada kök üzerine gelen +çi isimden isim yapım eki ile –le isimden fiil yapım eki günümüzde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Göz+cü, göz-le-; diş+çi, diş-le-; yem+ci, yem-le vb. pek çok isim köküyle bu ekler kullanılmaktadır.

Gabain, Eski Türkçenin Grameri adlı eserinde bek kelimesinin "bärk, bk, pärk (br.), bäk (br.) sağlam, …"[22] şekliyle Brahmancadan geldiğini söylemektedir. Hasan Eren Etimoloji sözlüğünde bekçi ve bekle- kelimeleri hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Gülensoy Köken Bilgisi Sözlüğü'nde bekçi ve bekle- kelimeleri ile bekiş- / pekiş- fiilinin yapısını anlatırken bu kelimeleri "… < *bek [< *berk] 'katı, sağlam, sert'" Türkçe kelime köküne bağlamaktadır. Gülensoy bekçi kelimesinin oluşumunu 'bekçi <* bek [< *berk] 'gözcü'+çi' şeklinde göstermekte, DLT'de de bekiş- 'sağlamlaştırmak' bekle- 'beklemek, gözetmek' şekillerinin bulunduğunu söylemektedir. [23]

Yukardaki açıklamalardan hareketle 'sağlamlaştırmak, gözetmek, beklemek' anlam ilişkileriyle bekçi ismi ile bekle- ve pekiş- fiillerinin ortak bir kökte birleşebilecekleri görülebilmektedir. Pekiş- fiilinin başında yer alan p- ünsüzü b-'den değişimle ortaya çıkmıştır.

Bud ***bud-a-*** ***bud-a-n-*** ***bud-a-k***

Budamak, budanmak gibi fiillerle budak ismi içerisinde de ortak bir kelime kökünün olması gerekir. Talat Tekin, buda- fiili ve budak ismini < *but[24] kelime köküne bağlamıştır. Gülensoy da buda- fiilini Köken Bilgisi Sözlüğü'nde Talat Tekin ile aynı görüşü paylaşarak: "buda- 'Budamak' =ET. būta- ~butı- < *būt+ı (T.Tekin)"[25] şekliyle but köküne bağlamıştır. Divanu Lugati't-Türk'te butak / butık şekli geçen budak kelimesi de but kökünden gelmektedir. Gülensoy'un bildirdiğine göre Clauson kelimenin yapısını **butı-** 'budamak' **+k** şeklinde kabul ederken; Talat Tekin ***butık*** kelimesinin **<but <*būt** 'bacak' **+ık** küçültme ekiyle oluştuğu görüşünü benimsemektedir.

---

[16] *TDK **age.,** 1988, s.395-397.*
[17] *Timurtaş, age., 1980, s.202.*
[18] *Timurtaş, age., 1980, s.271.*
[19] *Caferoğlu, **age.,** 1968, s.36.*
[20] *Faruk Kadri Timurtaş (Haz.), **Yunus Emre Divanı,** Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1980, s.124.*
[21] *Gülsevin – Boz, **age.,** 2004, s.156.*
[22] *Gabain, **age.,** 2003, s.267.*
[23] *Gülensoy, **age.**, 2007, s126-127 ve s.133.*
[24] *Talat Tekin, **Makaleler I Altayistik**, Grafiker Yayınları, Ankara 2003, s.374.*
[25] *Gülensoy, **age.,** 2007, s.175.*

Bun bun-a bun-al bun-ak

Buñ kelimesi Eski Türkçenin Köktürk kitabeleri ile Uygur dönemi metinlerinde yer alan ve "sıkıntı" anlamına gelen bir isimdir. Kelime Caferoğlu'nun EUTS'de "**mung** Keder, endişe, kaygu: Ust. 209, 24"[26] şeklinde yer almaktadır. Gülensoy'un Köken Bilgisi Sözlüğü'nde "bun 'Sıkıntı' =ET. buŋ (Eleges, 10) <*muŋ 'sıkıntı, ıstırap, mihnet"[27] şeklinde geçmektedir. Kırgız Türkçesinde kelime mung şekliyle "Mung I. Keder, can sıkıntısı; ..."[28] şeklinde kullanılmaktadır.

Caferoğlu'nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde mung şeklinde yer alan kelime m>b değişimiyle tarihi dönemlerde bung şekliyle kullanılmış ve Oğuz grubu lehçelerinde de bun köküne bağlı olarak türetilen buna-, bunal-, bunalt-, bunalım, bunak vb. gibi kelimelerde varlığını devam ettirmiştir.

Bun kelimesinden yapım ekleriyle türetilen yapılarda öncelikle bun isim kökü üzerine gelen +a- isimden fiil yapım ekiyle buna- fiil gövdesi ortaya çıkarılmıştır. Asıl kök olan bun yazı dilinde zamanla unutulmasına karşın buna- türemiş fiil gövdesi kök gibi kullanılarak bundan yeni kelime gövdeleri ortaya çıkarılmıştır. Buna-l, buna-l-t- buna-l-ım, buna-k gibi.

Dağı- dağı-t- dağı-l- dağı-n-ık

Dağıl-, dağın- ve dağıt- gibi üç farklı fiil ve bunlardan türetilen isim ve fiil gövdelerine bakıldığında anlam ilişkisi açıkça görülmektedir. Dolayısıyla bu yapıların da ortak bir kök kelimeye bağlanması gerekir. Buradaki yapılara bakıldığında ortak kök dağı- şeklindeki yapı olarak kabul edilebilir. Dağı- kelimesinin başındaki d-'nin de tarihi dönemlerde t- olduğu kabul edilirse asıl kök de tagı- olmalıdır.

Sevan Nişanyan dağılmak kelimesini Etimoloji Sözlüğünde tarılmak < tarmak ve Moğolca targa- fiillerine bağlamaktadır.[29] Gülensoy ise bu kelimelerin kökü olarak < *tağı- fiilini ortak kök kabul etmektedir. Kelimelerin oluşumunu da "< ***tağı-*** 'dağılmak'***+l-***, dağın- 'Dağınmak'< ****tağı-n-***, dağınık 'Dağınık'< ****tağı-n-(ı)k***, dağıt- 'Dağıtmak'< ****tağı-+t-***"[30] şekilleriyle göstererek kelimelerin ortak bir kökten türetildiğini göstermiştir.

Dar- : dar-ıl- dar-gın

Anlam ilişkisi dolayısıyla dargın ismi ve darılmak fiili aynı kökten türetilmiş iki kelime olmalıdır. Ayrıca yapılarda yer alan -gın eki fiilden isimler türeten -'bez-gin, yıl-gın, taş-kın, kır-gın, kız-gın vb.leri'- bir ek olması; -ıl ekinin de fiilden fiil yapım eki -kap-ıl-, yaz-ıl, gör-ül, sor-ul- vb gibi'- olması bu yapılardaki ortak kökü de göstermektedir.

Depre- depre-n- depre-t- depre-m

Depre- fiil kökünden türetilen depre-n-, depre-t- fiil gövdeleri ile depre-m isim gövdesi de depre- (>tepre-) fiilinin yaygın olarak kullanılmamasına bağlı olarak ayrı kelime kökleri gibi algılanmakta, ayrı kelime kökleri gibi değerlendirilebilmektedir. Depren- ve depret- fiilleri Yunus Emre Divanında aşağıdaki beyitlerde yer alan şekilleriyle geçmiştir.[31]

Zahir suya banmadın el ayak deprenmedin
Baş sücûda inmedin kılmur tâ'atümüz s.91

Benüm degül bu keleci varlık senün Yûnus neci
Çün dilüme sensin kadîr sensüz lisân depretmeyem s. 146

Dil- dil-in-(miş) dil-im dil-me

Köken Bilgisi Sözlüğü'nde "**dil-** 'Dilmek' < ET. ***til-*** **'**uzunlamasına kesmek'"[32] anlamı verilen dil- fiili günümüzde kök haliyle kullanılmamaktadır. Kelime kökü bugün dil-im, dil-im-le-, dil-in-miş, dil-me gibi bir kısım kelimelerde yazı ve konuşma dilimizde varlığını sürdürmektedir. Tarama Sözlüğünde de 'yarmak'[33] anlamıyla kullanılan dilmek fiilinde de anlam olarak 'uzunlamasına kesmek' manası yer almaktadır. Derleme Sözlüğü'[34]nde farklı anlamlarla yer alan dilme kelimesinin 1. anlamı da ağacın kerestenin uzunca kesilmesi şeklindedir. Ağacın kereste yapılması için uzunlamasına kesilmesiyle ortaya çıkan şekli dilme de dil- fiilinin anlam alanına bağlı olarak ortaya çıkarılmıştır.

---

[26] *Caferoğlu,* ***age.,*** *1968, s.132.*
[27] *Gülensoy,* ***age.,*** *2007, s.182.*
[28] *K.K. Yudahin (çev. Abdullah Taymas)* ***Kırgız Sözlüğü, C. I-II****, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1994, s.574.*
[29] *Sevan Nişanyan,* ***Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimoloji Sözlüğü****, Adam Yayınları, İstanbul 2002, s.97.*
[30] *Gülensoy,* ***age.****, 2007, s.260.*
[31] *Tatçı,* ***age.,*** *1990, s.91 ve 146.*
[32] *Gülensoy,* ***age.****, 2007, s.284.*
[33] *TDK,* ***Tarama Sözlüğü II*** *C-D, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1965, s.1158.*
[34] *TDK,* ***Derleme Sözlüğü VI*** *D, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1969, s.1497.*

Emge- emge-n- emge-k (emek)

Bugün kullandığımız emek kelimesinin kökü de unutulan, kullanımdan düşen kök kelimelerdendir. Eski Türkçe dönemi metinlerinde yer alan emgek ismi emge- fiilinden gelmiş olmalıdır. Kelimenin emge-n- şekli de metinlerde geçmektedir. Emge- fiilinden fiilden isim yapım eki –k ile türetilen emgek kelimesi Oğuz grubu lehçelerinin özelliği olan çok heceli kelimelerde kelime içindeki –g-'nin düşmesi özelliğine bağlı olarak emgek< em(g)ek < emek şekline değişmiştir.

Gö- gö-r- gö-z gö-s-ter-

Gör- fiili ve göz ismi karşıladıkları kavram açısından ortak bir kökten türetilmiş kardeş kelimeler olmalıdır. Türkçenin tarihi dönemlerinde *kö- şeklinde görülen fiil Oğuz grubu mlehçelerinin özelliklerinden biri olan kelime başı k-'lerden bir kısmının g-'ye dönüşmesine bağlı olarak gö- şekline dönüşmüştür. Kit- , ked- kéy-, kel- kergek vb. Pekçok kelimenin başındaki k-'ler gör- ve göz kelimelerinde olduğu gibi g'-li kullanılmaktadır. Gö- fiili üzerine –r fiilden fiil yapım ekiyle gör- şekli, –z fiilden isim yapım ekiyle de göz ismi oluşturulmuştur. Hacıeminoğlu, "kör- < kö-r- "görmek" Eski Türkçede bir kö- fiilinin bulunduğu köz- < kö-z "göz" isminin mevcut oluşundan anlaşılmaktadır."[35] sözleriyle göz ismi ve gör- fiilinin yapısında kö- fiilinin olduğunu söylemektedir.

Bugün gö- fiilinden yapım ekleriyle başka kelimeler türetilmezken gör- fiilinden görüş, görüş-, görün- görüntü … gibi kellimeler; göz isminden de gözlük, gözet-, gözetle-, gözle-, gözlem, gözcü … vb. pekçok kelime de türetilmiştir. Göster- fiili de karşıladığı anlam açısından kö- / gö- kökü ve ondan türetilen gör- fiili ve göz ismiyle ilişkili bir yapıdır. Kelime gö-s-ter- yapısıyla bu ortak kökten türetilmiş olmalıdır. Yapıdaki –s- ve -ter ekleri fiilden fiil yapım ekleridir. Hatiboğlu'nun Türkçenin Ekleri adlı eserinde –s- ve –ter- ekleri gösterilmemiş dolayısıyla da göstermek fiili örneklenmemiştir.

Göster- ve görset- fiillerinin yapısı üzerine yayınladığı incelemesinde Ahmet Günşen bu fiillerin kök-kök fiiline bağlı olduğunu "İster *göster-*, isterse *görset-* biçimiyle düşünelim, bu fiillerin *kö-* 'bağlamak' fiiline dayanan ettirgen ve geçişli birer fiil gövdesi oldukları açıktır."[36] sözleriyle belirtmiştir.

Göster- fiilinin yapısını da "bu fiil, bizce *göster-* < *gö-s-ter-* < *gö-z-ter-* şeklinde izah edilebilir. Yani, *gö-* < *kö-* fiil köküne önce, fiilden fiil yapımı eki olan ve ettirgenlik bildiren -z- eki, sonra yine yapı ve işlevdeki -ter- eki gelmiştir."[37] şeklinde açıklayan Günşen ile Mevlana'da Türkçe beyit ve ibareleri işleyen yazısında[38] Mecdut Mansuroğlu fiildeki yapı konusunda aynı kanaati paylaşmaktadırlar. Mansuroğlu ve Günşen, fiildeki *-s-* ve *-ter-* eklerini ettirgenlik bildiren fiilden fiil yapma eki olarak kabul etmekte, -s- < -z- dönüşmesi ile de *göster-* fiilini < gö-s-ter- < gö-z-ter- şeklinde değiştiğini kabul etmektedirler.

İl- il-iş- il-in- il-gi il-in-ti

İlgi, ilginç, ilişmek, ilinmek, ilinti gibi kelimelerin de anlam ilişkisine bağlı olarak ortak bir kökten türedikleri söylenilebilir. Bu ortak kök de il- ya da ili- şeklinde bir fiil kökü olduğu söylenebilir. Ancak Türkçedeki kelime köklerinin çoğunlukla tek heceli olmasına bağlı olarak buradaki ortak kökün il- fiil kökü olduğu sonucuna varabiliriz.

Tuncer Gülensoy il- fiilinin anlamını 'ilişmek, bağlamak, takmak'[39] şeklinde vermiştir. İlişmek, bağlamak anlamlarıyla, il- fiili ile ilgili olarak düşündüğümüz yapılarda anlam açısından aynı köke bağlanmayı gerektiren bir ilişki görülmektedir. İl- fiil kökü günümüzde tek başına veya çekimli halleriyle kullanılmazken ondan türetilen iliş-, iliştir-, ilin-, ilgi, ilginç, ilinti, ilişik, ilişki vb. fiil ve isimler yazı dilimizde ve günlük konuşmalarımızda sıkça kullanılmaktadır.

Kuc- kuc-uş- kuc-ak kuc-ak-la-

Bugün yazı dilimizde ve ağızlarda yaşayan kucak, kucaklamak, kucaklaşmak, kucuşmak gibi kelimelerin ortak kūç- kökünden geldiği dilcilerin tarafından ittifakla kabul edilmektedir. Talat Tekin Makaleler II kitabında kucak kelimesinin '< *kuç-gak[40]'tan geldiğini göstermektedir. Gülensoy, "**kucak** ...=OT. kucak (DLT) ... < **ḳūç-** 'kucaklamak' ~koç (DLT) + **-(a)k**"[41] şeklindeki açıklaması ve yapı

---

[35] *Necmettin Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1991, s.36.*

[36] *Ahmet Günşen, "Göster- ve Görset-/ Ġörset- Fiillerinin Yapısı Üzerine", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 20, (Özel Sayı: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı), 2006, s.45.*

[37] *Günşen, **agm.,** 2006, s.45.*

[38] *Mecdut Mansuroğlu, "Mevlâna Celâleddin Rumî'de Türkçe Beyit ve İbareler", **TDAY Belleten 1954**, 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara1988, ss. 207-220*

[39] *Gülensoy, **age.**, 2007, s.431.*

[40] *Talat Tekin, **Makaleler II Tarihî Türk Yazı Dilleri**, Öncü Kitap Yayın, Ankara 2004, s.435.*

[41] *Gülensoy, **age.**, 2007, s.562.*

unsurlarını ayırarak göstermesiyle kelimenin **ḳūç-** köküne dayandığını ve tarihi dönemlerden beri kullanıldığını kabul etmektedir.

Sevan Nişanyan da kucak kelimesinin kökünün kuc- olduğunu ve Eski Türkçeden beri kullanıldığını, kucmak kelimesinin 'kucaklamak, sevişmek' anlamlarına geldiğini de Sözlüğünde dile getirmiştir.[42]

Kut kut-la- kut-sa- kut-al- kut-lu kut-sal

Kutlu, kutla-, kutsa-, kutsal, kutal- gibi isim ve fiil kökleri ile bunların çekimli halleri ve bunlardan türetilmiş kelime gövdeleri günümüzde yazı ve konuşma dilimizde sıkça kullanılmaktadır. Eski ve Orta Türkçe dönemi metinlerinden Orhun Yazıtlarında, Divanu Lugat'i-Türkte, Kutadgu Biligde de yer alan kut kelimesi bu yapıların türetildiği kök kelimedir.

Kut kelimesi Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde, "ḳut 1. Kut, saadet, kutlama, takdis, rahmet…, 2. Haşmetpenah, hazret … azamet …"[43] anlamlarıyla yer almaktadır. Günümüzde kullanılan *kutlu, kutla-, kutsa-, kutsal, kutal-* gibi isim ve fiil kökleri de sözlükteki bu anlamlara bağlı olarak birbirleriyle ilişkilidir.

Köken Bilgisi Sözlüğünde kut kelimesi ve ondan türetilen kelimeler tarihi dönem ve lehçelerdeki kullanımlarıyla gösterilmiştir. Eserde, "kut[1] 'Uğur, baht, talih; mutluluk' =ET., OT. Ḳut (KT., DLT., KB.)"[44] anlamıyla kut'un kullanıldığı gösterilmiştir.

Kut isim kökü günümüzde yalın ve çekimli halleriyle kullanılmamasına karşı, bu kökten türetilen *kutlu, kutla-, kutsa-, kutsal, kutal-* gibi isim ve fiil kökleri günlük hayatımızda ve dilimizde yaygın bir biçimde kullanılmaktadır.

On- on-ar- on-ar-t on-ar-ım

Onmak : şifa bulmak, iyileşmek, düzene girmek anlamındaki fiil kökü de bugün kullanımdan düşen kelimelerimizdendir. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde de "onmak Sağlamak, onarmak, tedavi etmek, şifa bulmak : Man. I. 36, 288."[45] şeklinde anlamlandırılan kelime Yunus Emre Divanı'nda da yer almaktadır.

Danışmamın câhili onamaz dervişleri
Dervişile danışman yavlak üleşgen olur[46]

beytinde yer alan bu fiil günümüzde onar- fiil gövdesinde ve ondan türetilen onart-, onarım gibi kelime gövdelerinde varlığını sürdürmektedir.

Gülensoy onarmak, onulmak, onay gibi kelime gövdelerinin kökü olarak "on- '(iş) düzeltmek'" kökünü göstermektedir. Ancak onar-, onart, onarım gibi kelime gövdelerinin taşıdığı anlam-karşıladıkları kavramlar açısından onan-, onay, onayla gibi gövde kelimelerle anlam ilişkisi olmasa gerektir.

Kelime başlangıçta şifa bulmak, iyileşmek, tedavi etmek, düzene girmek gibi anlamları karşılarken, türetilen kelimeler anlam daralmasıyla günümüzde alet ve makinalar için kullanılmaktadır. İnsanla ilgili olarak şifa bulmak birleşik kelimesi, iyileşmek fiili gibi kelimeler baskın hale geçerek on- fiili ve türevlerinin yerini almış, on- da kullanımdan çekilmiştir.

Ona- ona-n- ona-y ona-y-la-

Onay, onayla-, onan- gibi isim ve fiiller anlam açısından ortak kök olan ona- köküne dayanmalıdır. Bu yapılardaki –n- fiilden fiil yapım eki ile –y fiilden isim yapım ekleri çıkarıldığında geriye ona- fiil kökü kalmaktadır. Ancak bu kök de dilimizde kullanılmayan, kullanımdan düşen kelimelerden biridir.

Gülensoy, onay isminin yapısını "onay 'Uygun bulma, tasdik' <ET. oŋ-a-y …"[47] şeklinde göstererek oŋ- kökünün varlığını düşünmüştür.

Ög öksüz üvey öğüt

Öksüz, öğüt ve üvey kelimeleri de aynı ortak köke dayalı olarak ortaya çıkan ancak kökü unutulan kelimelerdir. Kelimelerin yapısı ve ortaya çıkışları ile ilgili düşüncelerimiz ayrıntılı olarak Turkish Studies adlı dergideki makalemizde dile getirilmişitr.[48]

Farklı köklere bağlı olarak türetilmiş gibi görünen *öksüz, öğüt* ve *üvey* kelimeleri anne anlamındaki ög kelimesine eklenen kelime ve eklerle meydana çıkmış; kaynaşmalar ve kökte meydana gelen ses değişimleri sonucunda farklı şekillere bürünmüş ortak köke sahip, aynı ögden türemiş / doğmuş "öz" kardeş

---

[42] *Nişanyan,* ***age.****, 2002, s.254.*

[43] *Caferoğlu,* ***age.,*** *1968, s.188-189.*

[44] *Gülensoy,* ***age.****, 2007, s.582.*

[45] *Caferoğlu,* ***age.,*** *1968, s.142.*

[46] *Timurtaş,* ***age.,*** *1980, s.35.*

[47] *Gülensoy,* ***age.,*** *2007, s.626.*

[48] *Nadir İlhan, "ÖKSÜZ ÖĞÜT ÜVEY KARDEŞ Mİ? Bir Etimoloji Denemesi ARE ORPHAN ADVISE STEP-SISTER ? An Etymological Experimentation",* ***Turkish Studies****, (Prof.Dr. Gürer Gülsevin Armağanı) www.turkishstudies.net, Volume 6/1 Winter 2011, s.467-475*

kelimelerdir. Ög kelimesi, baba anlamındaki bir başka unutulan kök olan kañ ile tarihî metinlerde yer almaktadır.

Öksüz, üvey ve öğüt kelimelerinin kökünde yer alan ög kelimesi ana/anne kelimesinin baskın hale gelmesiyle kullanımdan düşmüş, unutulan kökler içerisinde yer almıştır.

ögre- ***ögre-n-*** ***ögre-t-***

Öğren- ve öğret- fiillerinin de aynı köke dayalı olduğu anlam ilişkilerinden anlaşılmaktadır. Ortak kök olarak düşündüğümüz ögre- fiili günümüzde fiil kökü olarak kullanılmamakta, ancak bu kökten türetilen öğren- ve öğret- kelimeleri ve onlardan türetilen öğrenci, öğretmen, öğretim, öğretici vb. kelimeler yazı dilimizde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Seyre- ***seyre-l-*** ***seyre-k***

Seyrek ve seyrel- kelimeleri aslında seyre-mek fiil kökünden türetilen seyre-k isim gövdesi ve seyre-l-mek fiil gövdeleridir. (‘**seyre-mek**’ fiil kökü yaygın olarak kullanılmadığı için bu kelimeden türetilen seyrek ve seyrel-mek kelime gövdeleri bugün kök gibi değerlendirilebilmektedir.) Seyre-l-mek fiili oluşturulurken seyrek isminin sonundaki **fiilden isim yapım eki –k** ünsüzü düşürülerek –l fiilden fiil yapım eki getirilmemiştir. –l- fiilden fiil yapım eki de –k fiilden isim yapım eki gibi seyre- kökü üzerine getirilerek yeni fiil oluşturmuştur.

Türk Dil Kurumunun **Yazım Kılavuzu**, TDK Yay., Ankara 2005 ve **Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara 2005 baskılarına ve www.tdkgov.tr sayfasında yer alan sözlük yazım kılavuzu linklerinde seyrek isim kökü ve seyrel- fiil kökü ve bunlardan türetilmiş yeni kelimeler yer almaktadır. Bu kelimelerin yapısı, tarihi Türk lehçeleri ile Çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımları konusundaki ayrıntılı bilgiler için, ‘Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü,* kitabının 759-760. sayfalarına bakılabilir.

Nasıl ki, dilek kelimesinin sonundaki –k düşürülerek dile-n- fiili, büyük kelimesinin sonundaki –k düşürülerek büyü-t- fiili, göz kelimesinin sonundaki –z düşürülerek gö-r- fiili, adak kelimesinin sonundaki –k düşürülerek ada-n- fiili (örnekler arttırılabilir) oluşturulmuyorsa seyrek isminin sonundaki –k düşürülerek seyre-l- fiili de oluşturulmamıştır. Yukarıdaki örnekler aynı kökten türeyen kelimelerin isim ve fiil şekilleridir.

Sı- ***sı-n-*** ***sın-ık***

Eski Türkçe Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde sı- / sın- (kırmak, kırılmak) şekillerinde kullanılan bu fiil de gümümüzde kullanımdan düşen kelimelerdendir. Ancak bu kelime kökü de bugün sı-n-ık, sı-n-ık-çı kelimeleri içerisinde varlığını devam ettirmektedir. Sı- ve sın- fiilleri Yunus Emre Divanından örneklenen aşağıdaki beyitlerde yer almaktadır.[49]

Sordum deniz balığına ırak degül salığına
Girdüm gönül sımağına gönülleri düzer oldum[50]

Sımak gerek gönlün bütin fasiddür kamu tâatun
Geçmeyince ibadetün Hak'dan sana ma'zür nedür[51]

Sıca- (ısıg+ca) ***sıca-k (ısıg+cak)*** ***sıca-mış***

Sıcak kelimesinin yapısı üzerine muhtemelen iki farklı değerlendirme ortaya konulabilir. Bunlardan birincisi, sıca- kelimesi aslında bir kelime kökü olmamakla birlikte bugün yazı ve konuşma dilimizde yaygın olarak kullandığımız sıcak kelimesinin kuruluşunda görev alan kök niteliğindeki kaynaşmış kelimedir. Yapı aslında Eski Türkçe döneminden beri kullanılan ısıg ismi ve +CA eşitlik ekinin kaynaşması ve kelime kökünün başındaki ı- ünlüsüyle kelime sonundaki -g ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan isimdir. Ancak zaman içerisinde zıt anlamlısı olan soğu- fiiline benzetilerek, fiil görevinde kullanılması ve üzerine –k fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle sıcak kelimesi ortaya çıkarılmış olmalıdır.

Derleme Sözlüğü’nde sıcamak fiilinin halk ağzındaki varlığı sadece bir örneğe bağlı olarak tanıklanmıştır. Sözlükte, “sıcamak Isınmak : Oda sıcamış mı? (Karlık *Ürgüp –Nş.)”[52] şeklinde gösterilen yapının sadece bir örneğe dayalı olması ve yaygın olarak halk ağızlarında yer almaması yukarıdaki açıklamamızın geçerli olabileceğini göstermektedir. Eğer asıl kök sıca- şeklindeki yapı olsaydı kullanımın ağızlarda daha yaygın olması gerekirdi.

---

[49] *Nadir İlhan, Yunus Emre’nin Eserlerinde Kullanılan Ancak Yazı Dilinde Unutulan Fiiller,* ***X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri*** *(6-8 Mayıs 2010), Eskişehir 2011, s.468*

[50] *Tatçı,* ***age.,*** *1990, s.182.*

[51] *Timurtaş,* ***age.,*** *1980, s.36.*

[52] *TDK,* ***Derleme Sözlüğü X****, S-T, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1978, s.3600.*

Daha önceki bir yazımızda sıcamış kullanımı için *"Gözdenin, oyunda kaybetmiş, yenik veya yenilmiş yerine kaybedik, soğuk yenmesi gereken bir yiyeceğin ısınmış halini, "ben bu sıcamışları yemem." diye reddetmesi sırasında kullandığı sıcamış kelimeleri çocuk mantığıyla üretilmiş kelimelerdir."*[53] şeklinde bir yorum ortaya konulmuştu.

Sıcak kelimesinin oluşumu ile ilgili ikinci değerlendirme, Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılan ısıg kelimesi üzerine +cak isimden isim yapım ekinin / (küçültme eki?)nin getirilmesi ve yine kelime kökünde ses düşmeleri ve kök ek kaynaşmasıyla sıcak kelimesi ortaya çıkmış olabilir. Gülensoy Köken Bilgisi Sözlüğü'nde sıcak kelimesinin yapısını, "***sıcak*** *'Yakmayacak derecede ısısı olan,* ***soğuk*** *karşıtı' =* ***ısıġ*** *'sıcak' (EUTS, 87: ısıt-) ... <OT.* ***isī-g*** *'sıcak' (DLT : isig)+****cak***"[54] şeklinde göstermiştir.

Her iki değerlendirmede de yapıda varlığı vurgulanan ısıg kelimesi bu şekliyle günümüz yazı dilinde kullanımdan düşmüş bir kelime köküdür.

Sö- ***sö-y-*** ***sö-v-*** ***sö-z***

Söy-, söv- fiilleri ile söz ismi ve bunlardan türetilen kelimeler de ortak bir **sö-** fiil köküne bağlanabilir. Söymek, söylemek, sövmek, söz, sözlemek, söylem vb. kelime gövdelerinin hepsinde de anlam ilişkisi vardır.

Köken bilgisi Sözlüğü'nde Gülensoy, sövmek fiilini "söv- 'Küfretmek' =OT. Sög- sök- … < *sö:g/k …" şeklinde g'den v'ye dönüşümden bahsetmiştir. Ancak söz ve söy- kökleriyle ortak kökten gelen söv- türemiş kökünde de sö- fiil kökü olmalıdır.

Tarı- ***tarı-g*** ***tarı-m*** ***tarı(-g)-la(g)***

Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinden İyi Prens Kötü Prens Öyküsü'nde de "tarıg tarıyu amarı tınlıgları ölürür…"[55] şeklinde yer alan tarı- fiil kökü günümüzde kullanımdan düşen bir başka kelimedir. Tarı- fiili belki günümüzde kelime sonundaki –ı ünlüsünün genişleyerek –a'ya dönüşmesiyle tara- şeklinde kullanılmaktadır diyebiliriz. Çünkü tarı- eylemi de tara- eylemi de benzer şekilde yapılmaktadır. Tarı- eylemi bir veya iki dişli ilkel tarım aletleriyle torağın düzgün bir sırayla kazılması iken, tara- eylemi çok dişli aletlerin (taraklarla) saçın içerisine girdirilerek saç tellerinin bir birinden ayırılmasıdır, bir bakıma birbirinden kazılarak ayırılmasıdır.

Bugün kullanılan tarla ve tarım kelimeleri de tarı- fiil kökünden çıkmıştır. Tarla tarıma elverişli yerdir. Tarım kelimesi de tarı- fiilinden –m ekiyle türetilmiş olduğuna göre tarıglag da aynı kökten ortaya çıkarılmıştır.

Tarla kelimesinin etimolojisi üzerinde duran Hasan Eren, kelimenin yapısını, "*tarla 'tarıma elverişli olan, sınırlı ve belirli toprak parçası' ... tarığ-la+-g eki. Eski Türkçe tarığ 'ekin, bitki; arpa, buğday; tane, tohum; aşlık' anlamına gelir.*"[56] şeklinde açıklamıştır. Eren, tarla kelimesini Eski Türkçe döneminde de var olan tarı- fiili yerine ondan türetilen tarıg kelimesine bağlamaktadır. Nişanyan da tarla kelimesinin yapısını Eren gibi *tarıglak* yapısına bağlamaktadır.[57]

Gülensoy ise tarım ve tarla kelimelerinin kökü olarak Eski Türkçedeki tarı- fiilini kabul etmekte ve yapıyı şöyle göstermektedir: "tarım 'ziraat' … ***<tar-ı-m*** *<tari-m <tarı-m*; tarla … ***< tarı-ġ***'ekin, darı; arpa, buğday, tane, tohum' (--> darı) ***+lag***"[58]

Ton/Don ***don-at-*** ***don-an-*** ***don-an-ma***

Günümüzde anlam değişmesiyle sadece iç çamaşırın bir türünü karşılayan don kelimesi Eski Türkçedeki anlamıyla bugün yazı dilimizde kullanımdan düşmüştür. Ton / don Türkçenin tarihî dönemlerinde, genel anlamıyla 'elbise, giyecek, kıyafet' anlamlarında kullanılmıştır.

Don 'İç çamaşırı elbise, üst baş' < ET. ton 'giysi, elbise, kürk'; Uyg. ton < *tōn"[59] şeklinde anlamı ve tarihi dönemlerdeki kullanımı verilen kelimenin Çağdaş Türk Lehçelerinde de yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Donan-, donat- fiilleri ve donanma ismi günümüzde yaygın kullanılmasına karşılık, don ismi anlam daralmasıyla sadece iç çamaşırın alta giyilen kısmı için kullanılmaktadır.

---

[53] *Nadir İlhan, "Çocukların Dil Edinimi Gelişimi ve Dile Katkıları"* ***Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi****, Cilt Sayı:13, Bişkek, 2005, s.155-160.*

[54] *Gülensoy, age., 2007, s.762.*

[55] *James Russel Hamilton (çev.: Vedat Köken)),* ***Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü,*** *Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1988.*

[56] *Hasan Eren,* ***Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü****, 2. baskı Ankara 1999, s.395.*

[57] *Nişanyan,* ***age.,*** *2002, s.443.*

[58] *Gülensoy,* ***age.****, 2007, s.861-862.*

[59] *Gülensoy,* ***age.,*** *2007, s.298.*

Tüg- düg-me düg-üm düg-üm-le-

Bir birine bağlamak, birleştirmek anlamlarına gelen tüg- fiilinden isim yapım ekleriyle tüg-üm ve tüg-me gibi kelimeler türetilmiş, tüg- kökünün unutulmasıyla da bu köke bağlı olarak türetilen kelimeler kök gibi kullanılmaya devam edilmiştir. Oğuz grubu lehçelerinin bir özelliği olan kelime başı t<d değişimi ile de kelime günümüz Türkçesinde düğme ve düğüm şekilleriyle kullanılmaktadır. Bu kelimelerden türetilen düğmelemek ve düğümlemek şekilleri de yaşayan dilimizde kullanılmaktadır.

Tüke- tüke-n- tüke-t-

Bitmek, sonu gelmek gibi anlamlara gelen tüke- fiili, üzerine getirilen yapım ekleri ile zamanla ekleşerek bugün kullandığımız tüken- tüket- gibi fiil gövdelerini ortaya çıkarmıştır. Ancak asıl kökün unutulmasıyla aynı köke bağlı olarak ortaya çıkarılan tüken- ve tüket- fiil gövdeleri kök gibi algılanmaya başlanmış ve bu kelimelerden yeni kelimeler türetilmiştir. Tüke-t-im, tüke-t-ici, tüke-t-il-; tüke-n-mez kalem, tüke-n-miş sabır vb. gibi.

Tün tün-e- tün-ek

Eski Türkçe dönemi metinlerinde de yer alan tün[60] kelimesi gece anlamına gelmektedir. Kelime Kültigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında da geçmektedir. "'türük bod(u)n üçün tün ud(ı)m(a)d(ı)m künt(ü)z ol(u)rm(a)d(ı)m...' 'Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım'"[61] cümlesinde geçen tün kelimesi 'udı-' uyumak fiiliyle kullanılmış olup gece anlamındaki Türkçe kelimedir. Zaman içerisinde kelimede meydana gelen ses değişimi, anlam değişimi ve gece kelimesinin baskın hale geçmesiyle kelime bu anlamıyla kullanımdan düşmüştür. Tün kelimesi kelime başı t-<d- değişimiyle bugünden önceki gün anlamında dün şekliyle kullanılmaktadır.

Kıpçak Türkçesi Sözlüğü[62] adlı eserde yer alan 'tün, tüne-, tüneği, tünle' gibi madde başı kelimeler anlam açısından gece ile ilgili yapılardır. Kelimeler Codex Cumanicus, Gülistan Tercümesi, İrşadü'l-Mülûk ve's-Selâtin, Kitabu'l-İdrak Li Lisani'l Etrâk, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l- Luggâti't-Türkiyye vb. gibi Kıpçak dönemi eserlerinden örneklenmiştir.

Bugün tün-e- ve tün-ek kelimelerinde yaşayan tün kelimesi kökü ile ilgili olarak Hasan Eren'in Etimoloji Sözlüğünde şu bilgiler yer almaktadır: "**tün** 'gece'. Dilimizde dün olarak kullanılır. Bk. dün. Ancak eski *tün* biçimi, *tünemek* '(kuşlar, evcil kanatlılar) uyumak için bir dala veya sırığa konmak', tünek (>dünek) 'geceleyecek, yatacak yer, yatak, ev ve kümes ' gibi türevlerde kalmıştır."[63]

Uwa/uva- ufa-l- ufa-t- ufa-k

Ufal-, ufat- fiilleri ve ufak simi ile bunlardan türetilen kelimeler arasında da anlam ilişkisi ve aynı kökten gelmiş olma bağlantısı vardır. Kelimelerin kökü olan ufa- şekli tarihi Türk lehçelerinde uva- şeklinde kullanılmıştır. Gülensoy, ufak kelimesinin yapısını anlatırken kelimeyi uw(/v)- 'ufalamak'[64] köküne bağlamıştır.

Ufak, ufal-, ufala-, ufalt-, ufat-, ufantı gibi pekçok kelime kökü ortak kök olan uwa-/ufa- /ufa- kökünden türetilmiştir. Bu kök günümüzde yalın ve çekimli halleriyle kullanılmazken türemiş yapıla içerisinde varlığını devam ettirmektedir.

Yan- yan-ıl- yan(ı)l-ış yan-kı yan-sı ???

Yanılmak fiili hata etmek anlamıyla günümüzde herkes tarafından bilinmekte ve kullanılmaktadır. TDK'nun Türkçe Sözlük'ünde kelime "**1.** Tanımayarak, niteliğini iyi anlamayarak aldanmak, **2.** Sonucunu düşünmeden veya bilmeden uygunsuz bir davranışta bulunmak."(TDK Güncel Türkçe Sözlük) şeklinde açıklanmıştır.

İ. Zeki Eyuboğlu'nun eserinde yanılmak fiili ve etimolojisini "es. Tr. **yang** (yan)dan **ıl-mak** ekleriyle **yang-ıl-mak / yangılmak / yanılmak** (yana kaymak, yana sapmak, eğilmek, ayrılmak). **G** sesinin düşmesiyle **yanılmak** (aldanmak, yana kaymak, sapmak, ayrılmak)."[65] (Eyuboğlu 1998) şeklinde verilmiştir.

Eyüboğlunun yukarıdaki açıklamalarına bağlı olarak yanıl- fiilini yan ismine bağlı olduğunu düşünmek olası olduğu gibi yanıl-, yankı gibi kelimeleri anlam ilişkisi dolayısıyla Orhun Yazıtlarında[66] ve Codex

[60] *A. Von Gabain (çev. Mehmet Akalın),* ***Eski Türkçenin Grameri****, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 2003, s. 303.*

[61] *Talat Tekin,* ***Orhon Yazıtları****, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1988, s.14-15.*

[62] *Recep Toparlı -Hanifi Vural – Recep Karaatlı,* ***Kıpçak Türkçesi Sözlüğü****, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s.287.*

[63] *Eren,* ***age.,*** *1999, s.420.*

[64] *Gülensoy,* ***age.****, 2007, s.958.*

[65] *İsmet Zeki Eyuboğlu,* ***Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü****, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, s.86.*

[66] *Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yaınları Ankara 1988,-s.182.*

Cumanicusta da yer alan ‘dönmek’ anlamındaki yan- filine bağlamak da mümkündür. Yanılmak doğru olandan dönmek, ayrılmaktır. Yankı ise sesin geri dönmesidir.

Kültigin abidesinin güney cephesi 6. satırında yer alan **‘bir kişi yanılsar’** ifadesindeki yanıl- hata yap- anlamından çok, **bir kişi ayrılsa / ayrılmaya kalksa,** anlamıyla değerlendirildiğinde metnin anlam bütünlüğüne daha uygun düşmektedir.

Yanıl- ve yankı kelimelerinin yapısı Gülensoy tarafından da ele alınmıştır. *‘’< *yang ‘örf, gelenek, usul, nizam’ (EUTS, 283)+(ı)l- ; yankı < yang <yan-/yañ-‘dönmek’+ku”* [67] Alıntıda da görüldüğü gibi Gülensoy’un değerlendirmesinde iki kelime farklı köklere bağlanmıştır. Ancak yanıl- fiili ve yankı isminin **yan**- ortak kökünden türetildiği anlam ilişkisine bağlı olarak söylenebilir.

Şinasi Tekin Yazı Yazmak Nereden Geliyor adlı yazısında**, yanıl-** fiilinin yapısını *“ya- ‘yanlış bir şey yap mak’+-ng+(ı)l- ‘günah işlemek’ (krş. Bugünkü yanılmak ve yanlış)”* [68] şeklinde göstermiştir. Tekin, kelimenin kökü konusunda Eyüboğlu ve Gülensoy’dan farklı düşünmektedir. Tekin, ya- kökünden ya-n-, ya-z-, ya-l-, ya-t- gibi fiillerin de türetildiğini ileri sürmektedir. Kelimelerin kökü ya- veya yañ- olsa da günümüzde her iki şekilde kullanımdan düşmüştür Varlıkları yanıl-, yanlış, yankı, yansı gibi türemiş köklerde yaşamaktadır.

Yo-g* yoğ-ur- yoğ-ur-t yoğ-un yoğ-uş-

Yoğun, yoğur- ve yoğurt kelimeleri de anlam ilişkisine bağlı olarak aynı kök kelimeden yani yoğ isminden türetilmiş olmalıdırlar. Yoğur- fiili unun suyla karıştırılarak yoğun bir kıvama getirilmesidir. Yoğurt sütün mayalanarak yoğunlaştırılması, belli oranda katılaştırılmasıdır.

Tuncer Gülensoy da yoğun yoğur- ve yoğurt kelimelerinin anlamını ve yapısını verirken bu kelimeleri *yo /*yu kökülerine bağlamıştır.[69] Gülensoy’un yapılarla ilgili açıklamaları da özetle şöyledir:

yoğun ‘1. Hacmine oranla, ağırlığı çok olan, kesif; 2. koyu, ağır, kalın **…<*yo-g-(u)n*** …’ **yoğur-** ‘1. Katı veya toz durumundaki bir maddeyi herhangi bir sıvı ile karıştırarak hamur haline getirmek; …**<*yu-g-*** ‘yoğurmak’**+*(u)r-*‘**ettirgenlik eki’ =yoğun, koyu durumuna getirmek. **Yoğurt** ‘Maya katılarak koyulaştırılmış beyaz, kıvamlı süt ürünü’ **< **yu-g-*** ‘yoğunlaştırmak’ **+*(u)r-*** ‘kalınlaştırmak’ **+*(u)t***…

Talat Tekin, “… Çünkü yoğur- eylemi TT ve Az. Dışında her yerde /**u**/ iledir. İkinci olarak yoğurt ile ‘yoğur-‘ eylemi arasında anlam ilişkisi yoktur. … yoğurt, yoğun sıfatı ile kökteş olabilir.” diyerek yoğur- fiilinin yoğurt ile ilişkili olmadığını düşünmektedir. Ancak yoğur- kelimesi katı veya toz bir maddenin su ile karıştırılarak koyu, kalın hale getirilmesi olduğuna yoğun ve yoğurt kelimeleriyle anlam ilişkisi vardır ve aynı köke bağlı olarak türetilmiş olmalıdır.

Yu- yu-n- yu-n-ak

Eski dönem metinlerimizde kullanılan yu- yun- fiilleri günümüzde bazı ağız bölgelerinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak bu kelimeler bugün eş anlamlıları olan yıka- yıka-n- fiillerinin baskın kullanımıyla kullanımdan düşmüşlerdir. Yu- ‘yıkamak’ anlamına gelirken +n dönüşlü ekiyle yun- ‘yıkanmak’ anlamındadır.

Yunak kelimesi yu-n-ak şeklinde türemiş bir isim olup çeşmelerin önüne yapılan ve insanların içinde yıkandığı, çeşitli eşyalarını içinde yıkadıkları küçük havuz şeklindeki yapıdır. Genellikle kırsal alanlarda köylerde kullanılan yunakların da günümüzde havuz kelimesinin kullanımıyla unutulmaya yüz tuttuğu görülmektedir. Yu- fiili Yunus Emre Divanında aşağıda örneklenen beyitlerde de yer almıştır.

Bir tona kan bulaşıcak yumayınca mismil olmaz
Gönül pası yunmayınca namaz edâ olmayısar[70]

Gönül pisin yudunısa kibr ü kini kodunısa
İkrar bütün olmayınca erden nazar olmayısar[71]

Yükse- yükse-l- yükse-k yükse-l

Yüksel- fili ile yüksek ve yüksel isimleri yükse- ortak kökünden ortaya çıkmış olmalıdırlar. Bu üç gövde kelime de anlam ilişkisiyle bir biriyle bağlantılıdır.

Tuncer Gülensoy da, yüksel- ve yüksek kelimelerinin aynı köke bağlı olarak ortaya çıktıkların kabul etmekte; yapıları “KT. (Orh.): yüg(g)erü ‘yukarıya yüg+gerü … **yüksek <yüg+se-** ‘yüksek olmak yükselmek’+**k …. yüksel-** ‘1. yükseğe çıkmak … <**yüg+se-l-**“[72] şekilleriyle göstermektedir. Kök ve ekler

[67] *Gülensoy,* ***age.****, 2007, s1056-1057.*
[68] *Şinsi Tekin,* ***İştikakçının Köşesi,*** *Simurg Yayınları İstanbul 2001, s.68-69.*
[69] *Gülensoy,* ***age.,*** *2007 s.1151-1152.*
[70] *Tatçı,* ***age.,*** *1990, s.21.*
[71] *Timurtaş,* ***age.,*** *1980, s.14.*
[72] *Gülensoy,* ***age., 2007,*** *s.1189-1190.*

hakkında bir açıklama yapmamakla birlikte Gülensoy'un değerlendirmesinden yük kökünün isim olduğu, -se- ekinin isimden fiil yapım eki, -k ekinin fiilden isim, -l ekinin de fiilden fiil yapım eki olduğu görülmektedir. Gülensoy'un yüksel- ve yüksek kelimelerinin yapılarıyla ilgi düşünceleri Hacıeminoğlu'nun düşüncelerinden farklılık göstermektedir.

Türk Dilinde Fiiller adlı eserinde ü (uzun ü-) "yükselmek, yukarı çıkmak" fiili ve ondan türetilen yapıları anlatırken Hacıeminoğlu, "yükse- < yük-ü-z-e- "yükselmek" (KB)" gibi bir yapıdan da bahsetmekte, yapı içerisindeki ü- fiilinin –r / -n / -z ekleriyle genişletildiğini kabul etmektedir.[73] Hacıeminoğlu'nun bu değerlendirmelerinden hareket edersek yükse- yapısının birleşik bir fiil gövdesi olduğunu söyleyebiliriz. Buradaki yük-ü-z-e- fiil gövdesindeki ü-'nün düşmesiyle z<s değişimiyle yükse- şekli ortaya çıkmaktadır. Bu yükse- fiil gövdesi -Kamile İmer'in deyimiyle türemiş kökü- de günümüz yazı dilinde çekimli olarak kullanılmadığı için unutulan türemiş kök niteliğindedir.

Sonuç:

Diller yaşayan canlı varlıklar olmaları dolayısıyla durağan varlıklar değildir. Türkçe de bu özelliğe bağlı olarak geçmişten günümüze çeşitli değişimler göstermiş, farklı coğrafi alanlarda farklı yazı dilleri haline dönüşmüştür.

Bu değişimlerden biri de kelime köklerinin üzerine gelen yapım ekleriyle kaynaşarak kökün unutulması ve yeni oluşan kelime gövdesinin kök gibi kullanılmasıdır. Yukarıda değerlendirilen 40 kadar kök kelimenin de kök ek kaynaşmasıyla unutulduğu ancak yeni oluşan gövdelerin kelime kökü gibi ek alarak kullanılmaya devam edildikleri görülmüştür.

Değerlendirilen kelimelerden bazılarının Türkiye Türkçesinde olduğu gibi başka Türk lehçelerinde de unutulmuş olması mümkün olabileceği gibi bazı kelimelerin unutulmadan en eski şekliyle yaşayan dilde kullanılıyor olması söz konusu olabilir.

Kaynaklar:

1 *AKSAN Doğan, Anadilimizin Söz Denizinde, Bilgi Yay., İstanbul 2002.*

2 *AKSAN Doğan, Türkçenin Söz Varlığı, Engin Yay., Ankara 1996.*

3 *CAFEROĞLU Ahmet Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları İstanbul 1968.*

4 *EREN Hasan, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2. baskı Ankara 1999.*

5 *ERGİN Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2005.*

6 *EYÜBOĞLU İsmet Zeki, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998.*

7 *GABAİN A. Von (çev. AKALIN Mehmet), Eski Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 2003.*

8 *GÜLSEVİN Gürer – BOZ Erdoğan, Eski Anadolu Türkçesi, Gazi Kitabevi Ankara 2004.*

9 *GÜLENSOY Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin KÖKEN BİLGİSİ SÖZLÜĞÜ, 1.cilt A-N, 2. Cilt O-Z, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2007.*

10 *GÜNŞEN Ahmet, "Göster- ve Görset-/ Ġórset- Fiillerinin Yapısı Üzerine", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S 20, (Özel Sayı: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı), 2006, s. 35-49.*

11 *HACIEMİNOĞLU Necmettin, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1991.*

12 *HAMILTON J. Russel, (çev. Vedat KÖKEN), Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1988.*

13 *HATİBOĞLU Vecihe, Türkçenin Ekleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.*

14 *İLHAN Nadir, "Yanılsar... Beşiğine Tegi Kıdmaz Ermiş", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:14, Sayı:2, Elazığ, 2004, s.121-128.*

15 *İLHAN Nadir, "ÖKSÜZ ÖĞÜT ÜVEY KARDEŞ Mİ? Bir Etimoloji Denemesi ARE ORPHAN ADVISE STEP- SISTER ? An Etymological Experimentation", Turkish Studies, (Prof.Dr. Gürer Gülsevin Armağanı) www.turkishstudies.net, Volume 6/1 Winter 2011, s.467-475.*

16 *İLHAN Nadir, "Çocukların Dil Edinimi Gelişimi ve Dile Katkıları" Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt Sayı:13, Bişkek, 2005, s.155-160.*

17 *İLHAN Nadir, Yunus Emre'nin Eserlerinde Kullanılan Ancak Yazı Dilinde Unutulan Fiiller, X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri (6-8 Mayıs 2010), Eskişehir 2011, s.451-475.*

18 *İMER Kamile, Türkiye Türkçesinde Kökler, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1976*

19 *KORKMAZ, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 2003.*

[73] *Hacıeminoğlu, **age.**, 1991, s.26*

20 MANSUROĞLU Mecdut, "Mevlâna Celâleddin Rumî'de Türkçe Beyit ve İbareler", TDAY Belleten 1954, 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara1988, s.207-220.

21 NİŞANYAN Sevan, Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, Adam Yayınları, İstanbul 2002

22 TATÇI Mustafa, Yunus Emre Divanı Tenkitli Metin, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

23 TEKİN Talat, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1988.

24 TEKİN Tekin, Makaleler I Altayistik, Grafiker Yayınları, Ankara 2003.

25 TEKİN Tekin, Makaleler II Tarihî Türk Yazı Dilleri, Öncü Kitap Yayın, Ankara 2004.

26 TİMURTAŞ Faruk Kadri (Haz.), Yunus Emre Divanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.

27 TOPARLI Recep - VURAL Hanifi - KARAATLI Recep., Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

28 Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü I A, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

29 Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü I A-B, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

30 Türk Dil Kurumu, Yazım Kılavuzu, TDK Yayınları, Ankara 2005

31 Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 2005

32 Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, www.tdkgov.tr

33 YUDAHİN K.K. (çev. TAYMAS Abdullah) Kırgız Sözlüğü, C. I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1994

МРНТИ 16.41.99

Оспан Ж. А.,[1] Қалыбаева Қ.С. [2]

[1,2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗООНИМДІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі құрамында зоонимдік атаулары бар фразеологиялық бірліктерге танымдық әрі семантикалық талдау жасалған. Яғни екі тілдегі зоонимдердің фразеологиялық бірліктердің құрамдағы рөлі туралы, ондағы әлемнің тілдік бейнесін танудағы түркілік таным ортақтығы мен қалыптасқан айырмашылықтары жан-жақты талдауға түскен. Қазақ және түрік тіл біліміндегі жинақталған фразеология теориясына қатысты зерттеулердің аз еместігіне қарамастан, екі тілдегі фразеологизмдерді салыстыра зерттеу мәселесінде назар аударатын тұстар баршылық. Себебі, туыстас екі халықтың даму тарихында орын алған әлеуметтік, экономикалық жағдайлар, түрлі тарихи оқиғалар, екі халықтың өмір сүру ортасы сөзсіз тілдің дамуіна да әсер етті. Әсіресе, ондай өзгерістер туыстас екі халықтің фразеологиялық қорына да, сонің ішінде зоонимдік фразеологизмдердің қалыптасуында да өз іздерін қалдырып отырды. Ұсынылып отырған мақаламызда біз түбі бір туыстас екі халықтың тіліндегі зооморфті фразеологизмдерді мәдениеттер қарым қатынасы аясында салыстыра қарастыруды басты назарға алып отырмыз.

Түйін сөздер: фразеологизм, қазақ тілі, таным, түрік тілі, зоонимдер, жылқы,түйе, ит

Ospan J.,[1] Kalybaeva K. [2]

[1,2] Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

NATIONAL FEATURES OF ZOONYMIC PHRASEOLOGIES IN KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

Abstract

The article provides a cognitive-semantic analysis of phraseological units of the Kazakh and Turkish languages containing zoonymic names. In other words, the role of zoonyms of the two languages in the

composition of phraseological units, commonality and differences in the formation of Turkic knowledge in recognizing the linguistic image of the world in it is analyzed in detail. Despite the fact that in Kazakh and Turkish linguistics there is a lot of research on the generalized theory of phraseology, there are many aspects of the comparative study of the phraseology of two languages. This is due to the fact that social and economic conditions in the history of the development of two kindred peoples, various historical events, the habitat of the two peoples undoubtedly influenced the development of the language. In particular, such changes left their mark on the phraseological fund of two related peoples, including the formation of zoonymic phraseology. In this article, we will focus on the comparison of zoomorphic phraseology in the languages of two peoples with similar roots in the context of intercultural communication.

Keywords: phraseology, Kazakh language, Turkic language, zoonyms, horse, camel, pig, dog

Оспан Ж.А.,[1] Калыбаева К.С. [2]

[1,2] Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗООНИМИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье проводится когнитивно-семантический анализ фразеологизмов казахского и турецкого языков, содержащих зоонимические названия. Иными словами, подробно анализируется роль зоонимов двух языков в составе фразеологизмов, общности и различия в формировании тюркского познания в распознавании языкового образа мира в нем. Несмотря на то, что в казахском и турецком языкознании ведется много исследований по обобщенной теории фразеологии, существует множество аспектов сравнительного изучения фразеологии двух языков. Это связано с тем, что социальные и экономические условия в истории развития двух родственных народов, различные исторические события, среда обитания двух народов, несомненно, повлияли на развитие языка. В частности, такие изменения наложили свой отпечаток на фразеологический фонд двух родственных народов, в том числе на формирование зоонимической фразеологии. В данной статье мы сосредоточимся на сравнении зооморфной фразеологии в языках двух народов со схожими корнями в контексте межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: фразеология, казахский язык, тюркский язык, зоонимы, лошадь, верблюд, свинья, собака

Кіріспе.Көшпелі ортадағы материалдық игілік пен оны иеленуші адам арасындағы бірегей, ажырамас байланысты білдіретін ұғым – мал-жан. Қазақтың бірі бірімен "Мал-жан аман ба?" деп амандасуында үлкен таным жатыр. Яғни, халық танымындағы мал –қазақы ортадағы материалдық игіліктерді толығымен қамтитын төрт түлікті, ал жан ұғымы оны иеленуші адам дегенді білдіреді. Бұл әрине қазақ халқының дүние танымындағы, ешкімге ұқсамайтын терең философиясынын тереңдігін көрсетсе керек.Тіпті сонау ғасырлардан келе жатқан көне түркі тілдерінде жазылған ескерткіштерде де, ортағасырлық жәдігерліктерде де малға байланысты сөздер мен сөз тіркестері көп кездеседі. Айталық, М.Қашқаридің "Диуани лұғат ит-түрк" (XI ғасыр) сөздігінде алты жүз жиырма төрт (624) түлік атаулары кездеседі екен [1, 48 б.]. Демек барлық түркі халықтарына ортақ көне кәсіп түрі мал шаруашылығы болып отыр. Сондықтан да болар түркі халықтарындағы мал атаулары жалпы алғанда ортақ болып келеді. Дегенмен, фразеологизмдердің құрамында кездесетін зоонимдердің уәжділігі туыс тілдердің өзінде біркелкі еместігімен таңғалдырады. М.М. Копыленко түркі тілдеріндегі жануарлар атауларының фразеологизмжасаудағы уәждемелеріне әсер ететін негізгі факторларды төмендегіше атап көрсетеді: 1) түркі халықтарының өздерін қоршаған ортаға деген байқағыштық қасиетінің жоғары болуы; 2) тілдер аралық жануарлар атауларына байланысты дамыған омонимияның болуы; 3) жануар атауларының екінші бір жануар атауы арқылы белгілі мөлшерде дамуы [2, 32 с.].

Әдістеме. Қазақ және түрік тілдеріндегі зоонимді фразеологизмдерді салыстыра қарастыру мақсатында екі тілдегі фразеологиялық сөздіктердің материалына шолу жасалды. Фразеологиялық сөздіктер мен бірқатар зерттеу еңбектеріндегі теориялық материал талдауға түсті. Жинақталған

мақалалар тарихи салыстырмалы тұрғыдан семантикалық және танымдық тұрғыдан қатарластыра салыстырылды.

Талқылау.Түркі халықтарында кең таралған малдың бірі түйе малы. Бұл малдың атауы түркі тілдерінің барлығында да кездесетін кең таралған бірден бір сөз. Башқұрт, татар тілдерінде "дөе", "тәбә" қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерінде "түйе", қарашай тілінде "тюе", түркімен тілінде "дүйе",түрік тілінде "деве",ұйғыр тілінде "төгә", өзбек тілінде "туя", қырғыз,ойрат,шор тілдерінде "төө" түрінде кездеседі. Ал, М.Қашқари сөздігінде "деве, теви, теве,тевей"[3, 160].

Қазақ халқының танымында түйе малы еркше киелі болып келеді."Түйесі бардың киесі бар", "Көтерем деп түйедей безбе – салтанатың емес пе? Тебеген деп биеден безбе қос қанатың емес пе?деп келетін оралымдар соның дәлелі.Қазақта түйе түлігін қастерлеп "ұлық" деп те атайды. Түйешіні "ұлық баққан" деп құрметтеп, оған көпшілік жиналған жерде төрдей орын берген. Фразеологизмдер құрамында түйенің атан, бура, аруана, інген, тайлақ, бота, нар деген түрлері кездеседі. Әр фразеологизмнің бойында түйе малының атауына байланысты олардың келбеті, қылықтары адамның іс әрекетімен астастырылады. Мысалы, нар бір өркешті ірі түйенің түрі. Оның ірілігін қазақ ірі адамға қатысты «нар атандай" деп қолданған. Тайлақ −ботаның бір жасар түрі. Бұл жаста тайлақты жетелеп жүруге қолайлы болу үшін мұрнын тесіп, мұрындық ктгізген. Осыдан келіп тілде"мұрнын тескен тайлақтай" яғни, адамның біреуге бағынышты болғндығын" суреттейтін фразеологизм келіп қалыптасқан. Түйе малы жалпы өте сезімтал, эмоцияға бай малдың түрі. Оның осы ерекшелігі бірқатар "қаңтардағы бурадай тісін қайрау "ашулану", нар бурадай шабыну "бой бермеу", боталаған нардай зарлау "емірену", ботадай боздау "еңіреу, ағыл-тегіл жылау" секілді эмотивті фразеологизмдерде көрініс тапқан. Ел арасында түйе малының аса кешілдігі жайында аңыздар аз емес. Осының бір көрінісі түрік халқында"Deve kini": (сөзбе-сөз:түйе кегі). Көптен іште сақталған кегі бар деген мағынада қолданысқа енген. Кейбір түйе сөзімен байланысты фразеологизмдерде түрік халқының тарихы көрініс береді. Айталық "Ya bu deveyi güdersin, ya bu diyardan gidersin" фразеологизмі сөзбе сөз аударғанда"Не мен осы түйені бағып қағамын, не осы жерден жоқ боламын" яғни міндетке алған жұмысты тыңғылықты аяұтау керек, немесе бірдеңе алу үшін міндетті түрде орындалатын ережелер бар екенін білдіретін фразеологизм бар. Бұл фразеологизмнің қалыптасуына халық жадында қалған бір аңыз себепші болған. Аңыз бойынша бір замандарда үнділік махараджалардың бірі (патшаға билігі бар мемлекет басшысы) түйеге мініп қажылыққа барған екен. Қажылықта жүргенде қасына ерте барған уәзіріне өздері алып келген түйеге күтім жасауды қатаң түрде бұйырды.

"Уәзір, егер бұл түйе бірдеңеге ұшыраса, мен алдымен сені жауапқа тартамын. Күнде таңертең осы түйені жайылымда бағасыз, дұрыстап бақпасаң, мен сені бұл елден қуып шығамын" деген екен. Кедей уағызшы әр таң сайын түйе бақтаушы болып жұмыс істеуге мәжбүр болды.Бірде елдің көрнекті данышпандарының досы оны көргенде таң қалды: Білдей уәзір түйені жайып: "Мынау не сұмдық? Сіз бұл салада не істеп жатырсыз? Бұл түйемен не болып жатыр?"деп сұрады. Уәзір жағдайын баяндап, "Ал, менің досым осындай. Мен не түйені жаямын, не осы елден кетемін" деп түсіндіріпті. Әрине бұл аңыз десек те, фразеологизмнің қолданысында түйе малына о бастан қалыптасқан халықтың құрметі жатқаны байқалады. [1, 286 б]. Түрік фразеологизмдерінің табиғатын зерттеген И.А. Меметов деген ғалымның мақаласында түрік халқында түйе малына көзқарас жайында мынадай дерек келтіреді:"Интересен и примечателен тот факт, что на востоке особое внимания заслуживаетверблюд. В философии востока небосвод отождествляется с горбом людского бытия Если для других народов моделью мира служит конь или волк, то для турок, арабов иперсов верблюд является внеземным, вселенским существом" [1, 48 б.]. Түрік тіліндегі бірқатар фразеологизмдерге назар аударайық: Devede kulak: (сөзбе сөз: түйенің құлағындай ғана») Өте аз, мардымсыз деген мағынада. Бұл фразеологизм түйенің ірі денесіне біткен кішкентай құлағына қатысты қалыптасса керек. Аз мағынасында қазақ "түймедейді түйедей ету" десе, түрік жұрты "Pireyi deve yapmak"яғни, битті түйедей ету деп қолданады екен.Deveyi havutuyla (hamutuyla) yutmak: (сөзбе сөз: түйені ер тоқымымен асау) Жамандық жасау, ұрлау мағынасында. Қазақ тілінде осы мағынаға жақын келетін "түйені түгімен жұту" деген фразеологизм бар.

Ал, ат сөзімен қалыптасқан фразеологизмдер барлық түркі халықтарында оның ішінде қыпшақ тобында да кеңінен қолданылғанымен, олар әрқашан бір біріне сай келе бермейді. Жалпы ат сөзімен байланысты жасалған фразеологизмдердің қай қайсысы да бойында халықтың өткен өміріндегі рухани құндылықтарынан сіңірген. Соның бірі түркі халқы үшін жақсы ат міну үлкен абырой, ел алдында беделділіктің белгісі болғандығы аңғарылады. Бұл тілдердегі ортақ кездескен атқа міну

фраземасының қыпшақ тілдерінің бәрінде сыйлы болу мағынасында кездесуі осыны дәлелдейді. Қазақ тіліндегі төрт түлік мал атауларын зерттеген С. Тоқтағұл төрт түлік атаулары ішінде жылқы атауларынан жасалған фразеологизмдердің аса мол екендігін айта келіп, «Жылқы малы ұғымынан туындаған тұрақты тіркестер қолданыс жиілігі жағынан басқа төрт түлікке қарағанда бірінші орынға ие. Төрт түлік мал атаулары ұйытқы болған екі мыңнан аса тұрақты тіркестер болса, соның ішінде бір мыңға жуығы тек жылқы атауы ұйытқы болған тұрақты тіркестер» деп көрсетеді.

Нәтиже.Қазақ тілінде ат жалын құшу "қаза болу, оққа ұшу", ат кекілін кесісу "араздасу, безу", ат бауырына алу «өлімші етіп сабау», ат құлағында ойнау "пысық, икемді»"т.б. фразеологизмдерді атауға болады. Мысалы:Ат жалын құшты. Қален оның сойылын қағып жіберген бойы темір сүйменімен оны иықтың тұсына ала соқты. Қаба сақалды ат жалын құшты (Ә.Н.). Екінші жігіт кеп қартты қамшының астына ала бастаған кезде, кесек денелі бір әйелдің қолындағы бақаны желкесінен тиіп, ат жалын құштырды (Қ.Ә.).

- Ат кекілін кесісті. Екеуін де бай жуанға жығып берген, бетіне дақ салған кедейлерге үлкен өкпелі бұлар, түңіле сөйледі. Сонда да олардан ат кекілін кесіп кете алатын түрі жоқ (Ғ.М.). Жаңа жылда жас балапан өсеміз,Байдан аулақ ат құйрығын кесеміз (А.Т.).
- Ат бауырына алды; Аттың бауырына алып, сабады. Атпен қуып, өлімші етіп сабады. Мысалы*:* Қаршадай жетім көдекті ат бауырына алады (А.Ә.). Сен неге қашасың деп, аттың бауырына алып сабады. (Қ.Е.).
- Ат жалын тартып мінді – "адам болды, ер жетті, азамат болды". Мысалы: Алыс елдің қонақтары бірсәрі болса, Тобықтының өзінен де ат жалын тартып мінген еркектен бірде біреу қалмағандай.
- Ат құлағы көрінбейді – 1) өте биік, өте ұзын. Мысалы: Шоқпардай сары торы тұр басын иіп, Көрінбес ат құлағы тоғай биік (І.Ж.); 2) ақ түтек боранға байланысты айтылады. Мысалы: Аспаннан жауып, жерден көтеріліп ат құлағы көрінбейтін ақ боран ұйтқып соқты-ай кеп (Ж.Мұз.).
- Ат құлағында ойнау – "пысық, өте икемді, жеңіл" (атқа мінуге құмар, шабандоз кісі туралы айтылады.). Мысалы: Қазақтың бес жасар баласы ат құлағында ойнауды ешбір мектептен оқыған жоқ (Ғ.Мүс.). Ат, жылқы атаулары барлық түркі халықтары үшін кеңінен танымал. Ал, қарақалпақ тілінде ат көтермес "сөз көтермейтін, ерке", атқа мину "қатарға қосылу", ат ойнату "басыну" секілді фразеологизмдер қолданылады. Татар.: атлы барып йәйәу кайткан "атпен барып, жаяу қайтқан", ат койрогон төйнәү ат құйрығын түю т.б.

Түрік халқы да жылқы малына аса үлкен құрметпен қарайтын халық. **Анатолы**ға көшкен кезде жылқыға байланысты әдет-ғұрыптарын өздерімен бірге ала келеді. Түрік тұлпарының даңқы жан-жаққа тараған. Жылқы Селшұқты мен Османлы дәуірінде де түрік мәдениетіндегі орнын сақтады. Ғұн, Көктүрік, Селшұқты мен Османлы империялары жылқы үстінде тіршіліктерін жалғастырып құрылды. Дала мәдениетінің ең маңызды тақырыбы болған жылқы түрік шабуылдары арқылы Үндістанға, Иранға, Иракқа, Еуропаға және Жерорта теңізіне қарай тарады. Османлы дәуірінде мемлекеттің әртүрлі жерлеріне құрылған жылқы жайларында таңдаулы жылқыларды баптаған. Түріктер байрақ пен биліктің символы ретінде жылқының құйрығынан жасалған ту қолданған. Ту Османлы дәуірінде де жалғасқан. Түріктердің жылқы малына деген құрметі бірқатар фразеологизмдерінде орын алған.

- *At almadan ahır dikme* (*yapıyor*) сөзбе сөз: ат алмай тұрып, қора салма; Қазақ тілінде "тумаған сиырдың бұзауынан дәмету", яғни, әлі жоқ нәрсеге малдану деген мағынада қолданылса керек.
- *At ölürse yerine tay geçer* сөзбе сөз: ат өлсе, орнына тай келер; Қазақ тілінде «ат тұяғын тай басар»; яғни, заман ауысады, уақыт тоқтап қалмайды, ұрпақтар жалғаса береді деген мағынада жұмсалады.
- *El atıyla uzağa gidemezsin* сөзбе сөз: біреудің атымен ұзаққа кете алмассың, яғни, біреудің байлығы саған байлық болмайды деген мағынада қолданылады.
- *Yavaє atın tekmesi pek olur* сөзбе сөз: Жуас аттың тепкені жаман болар, яғни қазақ тіліндегі «жуастан жуан шығады»деген мағыналы фразеологизмге жақын келеді.

Ит сөзі түркі тілдерінің барлығында да кездеседі. "Собака относится к числу тех домашних животных, которые играли существенную роль в быту восточных народов уже со времени раннего неолита, о чем свиетельствуют археологические данные а также обилие разного рода дополнительных найменовании собаки (название пород имеющих большей частью тюркское пройсхождение" [4, с.74]. Жалпы ит сөзінің жағымды мағынасы қолданылуы сирек кездесетін құбылыс. Иттің адамға жасайтын қызметі жоғары бағаланғанымен, тілдік қолданысты ол жағымсыз

жағынан сипаттайды. Ит сөзінің қатысымен жасалған фразеологизмдер саны өте көп. Алайда басым көпшілігі төменгі эмоцияны білдіреді. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігіне ендірілген тұрақты тіркестің біреуі ғана жағымды мағына беред. екен. Ол – "жақсы ит өлігін көрсетпейді" фразеологизм. Бұл "өзін ешкімге қорлатпайды, көз түрткі болмай шетке кетеді" деген мағынаны мегзейді. Мұның дәлелі І. Кеңесбаевтың басшылығымен жарық көрген. "Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде" ит сөзі 429 жағымсыз мағынасы көрсетілген.

Қазақ тілінде ит жүрек фразеологизмі қызық қуанышы жоқ, құлазуға көнген көңіл сияқты мағыналарды береді. Бұл өмірден күтер жақсылығы жоқ, басына іс түссе де ешбір қарсылықсыз мойын ұсынатын адамдарға қатысты қолданылатын тіркес. Мысалы: Сенісерге жан таба алмай, Сенделеді ит жүрек.

- Ит мінез – (ыржаңы мен ашуы қатар жағымсыз қылық). Түсінігі аз, лезде ашуланып, жұрттың мазасын кетіріп, жағымсыз қылық көрсететін адамдардың мінезін ит мінез деп жататынын ауызекі сөйлеу стилінде жиі кездестіреміз. Тіркесті жеке алып қарастырғанның өзінде мұнан жеккөрушілік және жаратпаушылық сияқты эмоционалдық реңк сезіліп тұрады. Мысалы: Арылмас әдет болды күлкішілік, Ыржаң-қылжаң ит мінез деген дейін. Осы қарашығыма әкесінің осы ит мінезін бере көрме!
- Ит тиген арам ас (керексіз, қадірсіз). Мұсылман халқы діни сенім-нанымға байланысты итті арам жануар деп есептейді. Сонымен қатар ит иіскеп кеткен асты да арам ас деп есептеген. Жоғарыдағы тұрақты сөз тіркесі осының негізінде пайда болған. Керексіз, қадірсіз болған заттың адамның ой-санасына жағымды әсер ете қоюы екіталай нәрсе. Салыстырсақ: Ақ Жүністей аруым, Болғаны ма мұның да, Ит тигендей арам ас.
- Ит тиген табақтай қарады деген фразеологизмін ит тиген арам ас фразеологизміне синоним бола алады десек те болады.

Ит қорлық, ит жанды, ит қылды, ит өлім, ит өмір, ит түрткі болды, иттік жасау секілді көптеген тұрақты сөз тіркесінің қайсысының болмасын түп-төркінінде қорлық, қадірсіздік пен қажетсіздік, жиіркеніштілік сияқты жағымсыз эмоция тудыратын мағыналар бар

Біз салыстырып отырған түрік тілінде ит сөзі "*köpek”*деп айтылады. Ит сөзінің өзі бұл тілде көнерген сөздердің қабатында қалып қойған. Түрік тілінде де бұл сөздің мағыналық реңкі өте төмен. Алдамшы, қатігез, адамгершілігі жоқ адамның мінезіне қатысты фразеологизмдердің құрамында "*köpek”* сөзі кездеседі.

- Köpeğin ağzına kemik atmak: Итке сүйек тастағандай, яғни, біреуді жақтырмай жарылқаған болу деген мағына екі тілдің фразеологзімінде де сақталып отыр.

- Köpekin duası kabul olsaydı gökten kemik yağardı – егер иттің тілегі қабыл болса, аспаннан сүйек жауар еді; Яғни, болмашыны армандаудың қажеті жоқ деген мағынада қолданылады.
- Köpekle yatan pire ile kalkar: Сөзбе сөз: Итке жақындасаң, бүргесін жұқтырарсың. Яғни, жаманға жуысаң, бәлесі жұғар деген мағынада қолданылады.

Қорытынды: Адамзат баласының ғасырлар бойы қалыптасқан төл мәдениетімен ұштасып жатқан ең қымбат дүниесі, ұлт болмысының нақты көрінісі – оның тілі. Бар қазақтың бүгінгі мол мұрасының бірі мақал мәтелдер, яғни сан ғасырлық сүзгіден өтіп, сұрыпталып, ата бабаларымыздың төрт түлікке қатысты дүниетанымынан туындап, ой елегінен өткен даналық сөздері. Мақал мәтелдер, қай тақырыпта болмасын тек өз жүйесінде ғана жүрмейді. Ол, көркем шығарманың негізгі өзегі, ақындарымыздың поэзиясының көркемдеуіш, өң беретін тілдік бірлігі. Халықтық наным сенімдер мен салт дәстүрлердің мызғымаз тірегі, негізі. Төрт түлікке қатысты мақал мәтелдерден халықтың дүниеге деген көз қарасы айқын аңғарылады. Халық дүниетанымынан туындаған даналық сөздің өмір сүру формасы – *"өмір – халық – мал – даналық – сөз мұра"* жүйесі арқылы үздіксіз жүріп отыратын күрделі құбылыс.

Әлем бейнесін сипаттайтын тілдік құралдардың (*лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б.*) жиынтығы – концепт. Төрт түлікке қатысты мақал-мәтел бүтін бір ұлттың ой өрісінің дүниетанымының ерекшелігін айқындауда зор маңызға ие концептілер ақиқат дүниені, ғаламның тілдік бейнесін түсінуге мүмкіндік беретін құбылыс. Оған дәлел ретінде "*жылқы", "түйе", "сиыр", "қой"* концептілерінің ішкі құрылымы арқылы ұлттың дүниетанымындағы ұғым түсініктердің танымдық мәні ұғынылады. Аталған концептілер қазақ мақал - мәтелдерінің өн бойында түрлі тілдік бірліктер арқылы көрініс тауып, халық дүниетанымын, әлемді қабылдау, тіршілікпен байланыс, жан жануарлармен қарым қатынас, пайымдау, толғау, наным сенім – негізінде көрініс тауып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қалыбаева Қ.С. Салыстырмалы түркі фразеологиясы (қыпшақ тобы тілдері материалы негізінде). – Алматы, 2009. -92 б.

2 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия. 1995. -184 б.

3 Меметов И.А. – Книга для чтения./ Турецкий язык. – Симферополь: Таврический экологическийинститут, 2002. -194 с.

4 Сетаров Д.С. (2008) Именование животных: принципы и типы мотивации в славянских и тюркских языках: автореферат дис. ... доктора филологических наук. – Москва, 2008. -106 с.

ГРНТИ 16.01.11

Оналбаева А.Т., [1] Орынханова Г.А., [2]Аскарова Г.С.[3.]

[1,2] Казахский национальный женский педагогический университет,
[3]Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г.Алматы, Казахстан

ТАБУ И ТАБУИРОВАННАЯ ЛЕКСИКА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В работе рассматривается лингвистическая и этнографическая природа табу и эвфемизмов как одного из актуальных вопросов лексикологии и стилистики казахского языка. Подробно изучен вопрос о возникновении и распространении табу. Дается классификация табу и эвфемизмов казахского языка. Изучены табу и эвфемизмы, возникшие на раннем этапе развития языка в силу религиозных представлений, а также обычаев, бытовавших некогда в народе. Классифицируются запретные слова и эвфемизмы, возникшие на иной социальной основе, которая включает в себя этикет, установленные моральные нормы и др. Выявлены приемы и языковые средства эвфемизации. Определены роль и и функция табу и эвфемизмов в изменении значений слов и обогащении словарного состава и развития культуры речи.

Ключевые слова: табу, эвфемизмы, приемы, методы,функционирование

Оналбаева А.Т., [1] Орынханова Г.А., [2]Асқарова Г.С.[3.]

[1,2] Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
[3]Әл –Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТАБУ ЖӘНЕ ТЫЙЫМ САЛЫНҒАН ЛЕКСИКА

Аңдатпа

Мақалада қазақ тілінің лексикологиясы мен стилистикасының өзекті мәселелерінің бірі ретінде табу мен эвфемизмдердің лингвистикалық және этнографиялық табиғаты қарастырылады. Табудың пайда болуы және таралуы туралы мәселе егжей-тегжейлі зерделенеді. Қазақ тілінде табу мен эвфемизмдердің жіктелуі беріледі. Діни көзқарастар, сондай-ақ салт-дәстүрлерге байланысты тілдің ерте даму кезеңінде пайда болған табу мен эвфемизмдер зерттеледі. Басқа әлеуметтік негізде пайда болған тыйым салынған сөздер мен эвфемизмдер жіктеледі, ол этикетті, белгіленген моральдық нормаларды және басқаларды қамтиды. Сөз мәндерін өзгертудегі, сөздік құрамды байытудағы және сөйлеу мәдениетін дамытудағы табу мен эвфемизмдердің рөлі мен функциясы анықталады.

Түйін сөздер: табу, эвфемизм, әдістер, тәсілдер, қолданылатын жері

Onalbayeva A.,[1] Orynkhanova G.,[2] Askarova G.[3]

[1,2] Kazakh national women's teacher training University,
[3]Kazakh National University named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

TABOO AND TABULAR VOCABULARY IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

This article examines the linguistic and ethnographic nature of taboos and euphemisms as one of the topical issues of lexicology and stylistics of the Kazakh language. The question of the origin and spread of taboos has been studied in detail. The classification of taboos and euphemisms of the Kazakh language is given. Taboos and euphemisms that arose at an early stage of language development due to religious beliefs, as well as customs that once existed among the people, are studied. Forbidden words and euphemisms that arose on a different social basis, which includes etiquette, established moral norms, etc., are classified, techniques and language means of euphemization are identified. The role and function of taboos and euphemisms in changing the meaning of words and enriching the vocabulary and developing the culture of speech are defined.

Keywords: taboos, euphemisms, techniques, methods,functioning

Введение. Табу в лингвистическом понимании представляет собой слова, употребление которых запрещено как вследствие мифологических верований, суеверий и предрассудков, так и цензурных запретов боязни грубых или неприличных выражений [1, с. 99].

Что же касается эвфемизма, то он является следствием языкового табу. Эвфемизм – это употребление смягчающих, благозвучных выражений вместо грубых, енприличных, неприятных, вместе с тем эвфемизмы – это и замена запрещенных (табуированных) слов разрешенными [1, с. 453].

Целью является изучение способов образования, сферы функционирования табу и эвфемизмов в современном казахском языке. Определение сферы и темы эвфемизации в современном казахском языке, описание лингвокультурологических особенностей эвфемистической лексики.

Методика. В качестве методов исследования применялись: метод сплошной выборки, метод количественного анализа представленных эвфемизмов с точки зрения их тематики и способов образования, метод контекстуального анализа значений, метод анализа словарных дефиниций, а также компонентный анализ и интерпретационный метод.

Результаты. Из-за религиозных представлений подвергались запрету, следовательно и эвфемизации, названия некоторых животных, насекомых, болезней, слова, вызывающие дурные предзнаменования, а также имена людей. Исходя из этого, мы попытались классифицировать табу и эвфемизмы следующим образом:

1. *Названия животных***.** Издревле у казахов существовал запрет на упоминание волка. По словам Р.Карутца, казахским детям строго запрещалось называть волка, так как иначе он нападал на стадо. Из-за страха перед хищником его окликали иносказательными эвфемистическими именами: *қара құлақ* (букв.черные уши), *ұлыма* (букв.воющий), *ит-құс* (досл.собака-птица) и т.д.

Аналогичному запрету подвергалось слово *жылан* (змея). Поэтому употреблялись эвфемистические названия *түйме* (букв.плеть), *ұзын құрт* (букв.длинный червь) и др.

Из суеверного страха перед тигром его также называли эвфемистически. Так, вместо прямого названия *жолбарыс* употребляли другле – *қара құлақ*, т.е. черные уши [2, с. 186].

По данным Бухатын Базылхан, казахи, проживщие в Монголии, не называют своим именем даже такого безобидного животного, как елік (косуля). Вместо *елік атып алдым* там говорят *жирен атып алдым* (букв.застрелил рыжего). Ясно, что это – охотничье табу.

По суеверным убеждениям, в народе не называют своим именем даже такгого насекомого как клоп, причем этот запрет мотвтруется тем, что его настоящее имя якобы приводит к быстрому их размножению. на основе этого верования у клопа появились эвемистические названия: *қызыл* (букв.красное), *сасық* (букв.вонючий), *кебек* (букв. отрубь).

2. *Болезни.*Из суеверного стараха казахи в прошлом избегали употребления прямых названий болезней, исребляющих людей и скот. Этот страх особенно усиливался обычно во время эпидемии и эпизотии. Вот, что писала в свое времяпо этому поводу “Киргизская степная газета” (1894, №47):

“Особенно появление эпидемии и эпизоотии производит на киргиз (казахов) панический страх. Они убеждены, что когда люди позабывают Бога, тогда на земле появляются эпидемии. ...Оспа на землю является в виде дряхлой старухи без звуков, с большой косматой головой...”

На основе подобного верования подвергались запрету имена следующих болезней: *қызылша* (корь), *шешек* (оспа), *мәлік* (чума). Например, если в доме кто-либо заболел *корью*, болезнь открыто не упоминали, а называли ее эвфемизмом *қызыл көлек* (букв. красное платье) и др.

Название оспы также старались не произносить и употребляли вместо него известные эвфемизмы: *мейман, қонақ* (гостья), *әулие* (святая), или *қорасан*. Например, если в семье кто-нибудь заболел оспой, посторинним дали об этом узнать, сказав: *үйде қонақ (мейман) бар* (букв.у нас в доме гостья или к нам гостья пожаловала).

Вместо *мәлік* (чума скота) предпочитали употреблять эвфемистические имена – *қыз* (девушка), *кемпір* (старуха), *ақ байпақ* (букв.белый чулок).

3. *Имена злых духов* также являются одним из объектов запрета. Так, раньше, по словам Г.Мусабаева, казахи избегали слово *шайтан*. Вместо него употребляли эвфемистическую замену *сары бала,* что буквально означает желтый мальчик [3, с. 25-27]. Кое-где слово *шайтан* заменяли эвфемистическими сочетаниями *теріс табан* (букв.криволапый), *щимұрын* (букв.остроносый). Иногда, болезни считались делом рук злых духов и в таких случаях о больном говорили: *бір нәрсе көрінген* (**что-то** ему показалось) или *бір нәрсенің салқыны тиген* (букв.задело его что-то своим холодком). Здесь слов *бір нәрсе* (что-то) употреблено именно с уелью не называть злого духа его настоящим именем. Подобной же ээвфемистической заменой можно назвать и слово *қара*(черный), встречающееся в поклятии *қара басқыр* (букв.да подавит тебя черный), где слово *қара* явно заменяет *албаст,* ибо иногда наряду с проклятием *қара басқыр* также употребляю *албасты басқыр,* т.е. да подавит тебя дьявол.

4. *Слово, вызывающие дурные предзнаменования или вред.* По своей природе они разнообразн, но в целом обусловлены суевернми приметами и древними обычаями. Так, казахи раньше избегали слов: *ұрланды* (украдено), *жоғалды* (потеряно). Вместо них употребляли эвфемизм *қолды болды*, который буквально означает “дело (чужих) рук”. Боялись также говорить слово *жай (молния),* заменив его эвфемизмом *жасыл* (зеленая). Вместо *күн батты* (солнце садилось) предпочитали говорить *күн байыды* (букв.солнце разбогатело), вместо *мал суалды* (букв.скот перестал доиться) – *мал байыды* (букв.скот стал богат). Одним словом, дурное воздействие и магическое свойство потенциально могли приписваться лбому слову. Об этом красноречиво говорят следующие строки Ч.Ч.Валиханова: “Язык человека через слово имел, по мнению киргизов (казахов), разрушительное влияние. “Слово человека может раздробить камень, если не камень, то голову человека”... Если у киргиза (казаха) умрет красн ребенок, пропадет хороший конь, улетит хороший сокол, испорттся ружье – все приписывается человеческому языку? [4, с. 482].

Приписывая словам магическую силу, люди обычно воздерживались от проклятий, боялись хвалить детей, животных, охотничьих птиц и много др., чтобы не сглазить их. А в случаях нарушений этого обряда немедленно прибегали к «спасительным формулам», т.е. выговариванию заклинания: *тіл-аузым тасқа* (букв.пусть сказанное мною заденеть камень) или *тфа,тфа* – имитация плевания. Вот наглядный пример: *Тіфа, тіфа, тіл аузым тасқа, қалқам-ау,* соқтауылдай жігіт боп қалыпсың ғой...(С.Муканов). в буквальном переводе: “Тфа, тфа, будь это сказано камню, милый ты мой, каким ты вырос боьшим-пребольшим”.

В определенных ситуациях любое обыкновенное слово могло стать опасным, потому и объектом запрета, подлежащим эвфемизации. Убедительно об этом пишет Ч.Валиханов: “Рым, т.е. обычаи, соблюдение которых в шаманствеизбавляло от несчастий, а нарушение вело за собой какое-ибудь бедствие... Особенно много рымов киргизы(казахи) наблюдает во время походов и баранты. Слова: түс – сходи с лошади, байла – вяжа, дабы не послужили дурным предзнаменованием, заменяет благоприятными для них по смыслу словами: қон, бекіт, иір. Песен не поют; вместо сапты-аяқ говорят джулды-аяк (жолды аяқ) кобылу называют жеребцом, потому что ездить на баранту на кобылах считается неблагоприятным для успеха” [4, с. 483-487].

Из этого следует заключение, что число подобных запретных слов и заменяющих их эвфемизмов могло быть довольно многочисленным.

Таких примеров много. Поэтому ограничимся лишь перечислением эвфемистических слов и выражений, обычно употребляющихся вместо слова *өлді* (умер). Так, например: а) смерть представляется как уход (из этого мира) или возвращение (в потусторонний мир): *өтті*

(досл.прошел), *кетті* (ушел), *жүріп кетті, аттанып кетті* (отправился), *қайтты, қайтып кетті* (возвратился); *қайтпас сапарға кетті* (букв. отправился в безвозвратное путешетсвие), *о дүниеге жөнелді* (отправился в тот мир); б) смерть представляется как покой, отдых или вечный сон: *жұмды* (букв.закрыл глаза), *мәңгі ұйқыға кетті* (букв.заснул вечным сном); в) смерть представляется как потеря или лишение представляется как нечто оборвавшееся, остановившееся движение, течение, дыхание: *үзілді, демі бітті, демі тоқтады;* д) понятие «умер» также передается выражениями различных образных представлений: *қайындап кетті, шейіт болды* и др.

Слова, обозначающие такие понятия как “могила”, “кладбище”, “хоронить” также подвергаются эвфемизации. Например, вместо *көр* (могила) нередко употребляют эвфемистические слова *орын, жай* (место). Очень часто вместо яə *өлік* (мертвец, труп) предпочитают употребить более благозвучные слова: *сүйек* (букв.кость), *дене* (тело), *мәйіт* (останки). Точно также вместо слова көму (хоронить) приянто говорить *қою* (букв.ставить), *жерлеу* (букв.засыпать землей).

*Политические эвфемизмы***.** Возникновенно политических эвемизмов способствуют несколько иначе, чем морально-этические религиозно-бытовые и другие предпосылки.

О назначениях политических эвфемизмов и причинах их возникновения достаточно сослаться на исчерпывающие определение проф. Р.А.Будагова: (В тех случаях, когда эвфемизмы имеют стилистическое назначение, например в поэзии, или когда прибегают кзамене слов, обычно непринятых в разговоре (например, наименование некоторых частей человеческого тела, отправлений организма и пр.), или когда не хотят обидеть человека, имеющего физические недостатки, эвфемизмы вполне возможны и в современном языке навшего общества. Это особыйй вид эвфемизмов. В тех же случаях, когда эвфемизмыупотребляются с цельюотделить язык “благородных людей” от языка “простого народа” или в тех случаях, когда эвфемизмы выступают как своеобразный признак своеобразного языка буржуазных дипломатов (по принципу Талейрана: “язык дан дя того, чтобы скрывать свои мысли”, т.е. обманывать народы) – в этих случаях мы имеем дело с другим типом эвфемизмов, в эвфемизмы, тяготеющие к синонимам (например, “быть навесле” - быть пьяным). Напротив, второ тип эвфемизмов – это эвфомизмы, обусловленные желанием говорящего умышлению исказить действительность” [8, с. 78-79].

Средства массовой информации издавна прибегали и прибегают к политическим эвфемизмам и завуалированным фразам, как одному из излюбленных приемов ограждения своих корыстных и алчных целей от масс.

Пути и способы эвфемизации речи в казахском языке разнообразны.

1. Простейшим приемом эвфемизации речи является – *эллипсис,* который в письме обозначается многоточием. Этот прием эвфемизации чаще всего применяется по отношению к вульгарным выражениям. В основном, эвфемистический эллипсис делается или самим втором или цензурой. А в устной речи эффект достигается путем орывания речи и изменением интонации или жестами. Например:

Сенген қойым сен болсаң,
Күйсеген аузыңды... (Поговорка)
Сөзіне ақ Айманның шыдай алмай,
Жіберді Теңге ...дамбалына (Айман-Шолпан).

Иногда вульгарное слово не опускается полностью, а подвергается буквенному сокращению. Например: “Асыңды ішейін, дағарыңа т...ның”) кері болмай ма оныңыз? (С.Муканов). или:

Сатып алма сөз сатса,
Ол асылды таба алмас,
Б.. байы – ақша,
Ер жақсысын таңдамас. (Абай)

2. Своеобразным приемом эвфемизации служила частичная деформация Запретного слова. К такому пиему главным образом прибегали женщины вследствие родового обычая в дореволюционном Казахстане, согласно которому им запрещалось называть настоящие имена родственников мужа. Так, вместе Ахмет говорили Сахмет (прибавлено «С»), вмсето Жақып – Мақып, вместо Мамбет – Самбет (замены: “Ж”> “М”, “М”>”С”) и др.

В настоящее времы с связи с исчезовением этого старого обычая такой прием эвфемизации также перестал существовать. Однако другой прием, который используется также для образования эвфемизмов, существует и поныне. Им является прием, согласно которому к именам, по тем или иным причинам не подлежащим открытому или полному произношению, прибавляется полусуффикс – ақа//-еке, қа//-ке, этимологически восходящий к слову *аға<ақа.* Например, когда неудобно называть Ахмета в силу национальной традиции Ахметом, его можно переиначить как Ақа, Ербола – Ереке, Жандоса – Жаке и т.д. этим и одновременно выражется оттенок уважительности, почтительности.

3. *Замена запретного слова словом обобщенно-нейтрального значения* так же служит одним из способов эвфемизации. Такая замена обычно происходит в тех случаях, когда прямое названиепредмета или явления неблагозвучно воздействует на слух окружающих или собеседника. Для того, чтобы не называть конкретную болезнь, которой страдает человек, можно говорить о нем просто *науқас* , которое имеет более общее, собирательное значение. Точно также вместо того, чтобы назвать конкретный физический недостаток человека (скажем: ақсақ, шолақ и пр.) можно обходиться словом *кемтар,* которое также имеет общее значение «недостаток».

4. Замена запретного слова иноязычными элементами.

По поводу иноязычных слов-эвфемизмов французский лнгвист Ж.Вандриес писал следующее: “Пристойность или непристойность слова устанавливается условно: одно и то же слово становится приличным, перейдя границу национального языка. Слова pissoirпо-немецки звучит менее неприличным, чем по-французчки. Заимствование из чужого языка смягчает грубость выражаемого понятия. Иностранное слово в таких случаях становится эвфемизмом” [9, с. 205].

В казахском языке к числу иноязычных эвфемистических слов можно отнести следующее: *нәжіс* (арабское), обозначающее “экскременты”, *кеюана* (персидское), употребляющееся вместо грубоватого *кемпір* (старуха). Некоторые слова, заимствованные из русского или через русский язык как, например, *бюстгалтер* или *эпилепсия, рахит, диабет* и др. также не лишены эвфемистического смысла.

5. Тропы поэтического языка (метафора, метонимия, синекдоха, парафраза, ирония, символ и др.) также являются наиболее продуктивными способами эвфемизации речи.

а) *Эвфемистическая метафора.*Как известно, метафора – это троп, в котором слова и выражения употребляются в переносном смысле на основании сходства, аналогии. Благодаря своей гибкости метафора позволяет сближать самые разные явления. На основе этой же гибкости происходит и процесс эвфемизации. Иначе говоря, метафора иногда выступает в качестве обыкновенного эвфемизма. Например:

...Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң,
Алмасы өкпе болар қол батпаған... (Абай)

В данном примере подчеркнутые слова алма(яблоко) – метафора. Оно не только образно представляет женскую грудь, но и выступает в качестве эвфемизма, так как заменяет слово *емшек,* открытое употребление которого считается неприличным. В работе приводятся и анализируются и другие примеры, которые ярко характеризуют эвфемистическую функцию метафоры.

б) *Эвфемистическая метонимия.*В образовании эвфемизмов заметную роль играет и иметонимия. В отличие от метафоры в метонимии перенос названия с одного предмета на другой производится не на основе сходства и аналогии, а на основе наличия каких-либо реальных связей между ними, т.е. на основе ассоциации по смежности. Именно это качество нередко позволяет метонимии выступать в роли эвфемизма. Примеры:

Әпен Ефимнің қызы Марияны алғанда замандастары: - Енді сіздің үйден *қорсылдықтың құлағын жейміз ғой... - деп мазақтаған болатын (Г.Мусрепов). – Үйде анау ащы* бар ма еді!? (“Жалын”).

В приведенных примерах подчеркнутые слова *қорсылдақ* (досл.хрюшка), *ащы* (горький) представляют одно из многих свойств, присущих отдельным вещам. В данном случае под словом “хрюшка” подразумевается “свинья”, а “горький” - водка. Ноо несмотря на то в вышеприведенных примерах признак предмета полностью заменяет его названия, что является процессом не только метонимическим, но и эвфемистическим.

Нередко в устно речи вместо *шошқа* предпочитают употреблять *ақ қой* (букв. белая овца), а вместо *арақ – көк мойын* (досл. Синее горлышко) и др. и здесь налицо функция эвфемистической метонимии. В работе анализируются и другие примеры.

Не менее важное значение в образовании эвфемизмов играют и другие виды тропа – синекдоха, символ, ирония т парафраза. В работе они рассмотрены также подробно. Поэтому здесь мы ограничимся лишь примерами на них.

в) Эвфемистическая синекдоха: Өзіміздің де қарнымыз ашты. Біздіңбәйбішенің жолға берген азын-аулаһ азығы бар. (С.Мұқанов).

В данном случае употребление мн.числа (*-мыз//-міз)* вместо единственного придает данному выражению оттенок вежливости, скромности.

г) Эвфемистический символ:

...Арызымызды сізге айтайын
Көтерсең менің назымды:
Саусағы алтын сұңқарға
Ілдірейін деп келдім
Көлдегі *үйрек қазыңды*;
Алтайы қызыл түлкіңе
Қосайын деп ойлап ем
Құмай жүйрік тазымды;
Тікбікке ақ үй сұраймын
Ел қонбаған *сазыңды*... (Батырлар жыры).

В этом отрывке, извлеченном из эпоса «Қамбар батыр», посыльны калмыского хана обращается к отцу Назым с просьбой выдать ее (Назым), замуж за Карамана. Но посыльный Келменбет об этом открыто не заявляет. Он выражает свою мысль образно, завуалированными эвфемистическими фразами, которые подчеркнуты в выщеприведенном примере. Так, *саусағы алтын сұңқар, құмай жүйрік тазы* являются символическим образом Карамана, а под словами *үйрек, қаз, түлкі, саз* (соответственно: утка, гусь, лиса, лужайка) подразумевается Назым.

д) Эвфемистическая ирония:

...Көрінсін Біржан салға *ай секілді,*
Ақ құйрық көңіл ашар шай секілді.
Ұсынса қол жетпейтін *арғымағым,*
Арғынға баламаймын тай секілді... (Айтыс)

Приведенный отрывок, взятый из извесного состязания “Биржан-Сара”, является блестящим примером эвфемистической иронии. Прибегая к иронии непревзойденная Сара какбы ограждает своего неудачливого мужа от полного разоблачения. Именно ирония смягчает здесь резкость и оскорбительность высказывания, адресованного уродливому Жиенкулу в присутствии его близких.

е) Эвфемистическая парафраза:

– Әй, қураған-ай.. – деп, соған қосып аса қатты, сұмдық бір боқтықты айтып қалды. Оспанға ұрсамын деп Ұлжанды боқтаған еді. (М.Әуезов).

Настоящий пример ярко выражает эвфемистическую функцию парафразы. Только благодаря ей вульгарнаяя фраза (в примере она отмечена многоточием) полностью завуалирована, хотя суть ее остается незатронутой.

Таким образом, вследствие запретов в качестве реакции на них язык тут же приобретает эвфемизмы. А это влечет за собой явные изменения в структуре лексики языка.

В частности, языковой запрет и эвфемизация в той или иной мере способствуют образованию синонимичских рядов, омонимов и расширению значений слов. К прмеру можно взять слово *түйме* (пуговица). В обычном употреблении оно не имеет ничего общего со словом жылан (змея). Однако, последнее вследствие запрета некогда подвергалось эвфемизации и в результате чего получило завуалированное название – **түйме.** Таким образом, **жылан** и **түйме** формально стали синонимами. И здесь же наблюдается другая картина: превратившийся в название нового и необычного для себя предмета слово **түйме** как-бы становится омонимом самого себя. Ср.: **түйме –** пуговица, **түйме –** змея.

Иногда в соответствующей ситуации или контексте слово, выполняя эвфемистическую функцию, приобретает совершенно неожиданное значение. Например, в обычных усдловиях, т.е. вне

контекста, никто не видит эвфемизмы в словах: *жәндік, адал, арам, асу, қара жол* (соответственно: существо, преданный, паганый, перевал, тропа). Но достаточно им ооказаться в соответствующем контексте, чтобы они приобрели необычный смысл. Подтвердим сказанное примерами:

Қызға қарасам, басын көрпесімен бүркеп алған. Бірақ оны да *жәндіктер* шаға ма, немене, көрпе астында тыпршып, бүлкің-бүлкің етеді (С.Муканов).

...Ақ Айман, абұйыр мен ұят керек,
Табылса әрбір жерден сөздің ағы.
Түсіп ең қорқау қасқыр ауызына,
Өзіңе **адал,** бізге **арам** болдың дағы,
Жан аспас қия беткей **асуыма**
Талқын қып **қара жолды** салдды дағы.
(Айман-Шолпан).

В данном случае *жәндік* представляет собой эвфемистическое название бытовых паразитов, а остальные тонко намекают на якобы совершившуюся супружескую измену. И все это достаточно ясно говори о влиянии языковых табу и эвфемизмов на изменение в семантической структуре лексики.

Заключение. Интерес к табу и особенно эвфемизмам объясняется неограниченными возможностями этих явлений, выступающих в качестве одного из факторов изменений значений слов, обогащения словарного состава языка, развития культуры речи.

Список использованной литературы:

1 *Реформатский А.А. Введение в языкознание.- М., 1967. - учебник*
2 *Потанин Н.Н. Очерки Северо-западной Монголии, вып. 4.- СПб, 1883.-книга*
3 *Мусабаев Г. Современный казахский язык, I, Лексика.- Алма-Ата, 1967.- учебник*
4 *Валиханов Ч. Собр. Соч. В пяти томах. Т. I.- Алма-Ата, 1961.- книга*
5 *Самойлович А.Н. Запретные слова в языке казах-киргизской замужней женщины, «Живая старина», т. 14, вып. 1-2.- Петроград, 1915.- книга*
6 *Рақышев А. Анатомия терминдерінің қазақша-орысша-латынша және латынша-орысша-қазақша сөздіг, 2-білім. - Алматы, 1966. -словарь*
7 *Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі.- Алматы, 1966.- словарь*
8 *Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. -М., 1953. - книга*
9 *Вандриес Ж. Язык.- М., 1937.- книга.*

МРНТИ 16.41.99

Сагидолда Г.,[1] Жылқыбай Г.Қ. [2]

[1] Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
[2] Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

ТҮРКІ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ: ЖЕТІСТІКТЕРІ ЖӘНЕ АЛДАҒЫ МІНДЕТТЕРІ

Аңдатпа

XX ғ. 50 жылдарынан көне қыпшақ тілінің мұрагерлері – қазақ, қарақалпақ, ноғай, башқұрт, татар, қарайым, құмық, қарашай, балқар т.б. қыпшақ тобын құрайтын қазіргі тілдердің сөз қазынасын, грамматикалық құрылысын, дыбыстық жүйесін зерттеуге бағытталған іргелі зерттеулер жарық көрді, олардың әрқайсысының тіл білім ғылымы қалыптасты. Тіл жүйесінің дыбыстық, лексика-грамматикалық құрылым-құрылысы фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, фразеология, лексикография т.б. салаларының дербес нысандарына айналып,ол салалар іштей тармақтарға (фонология, морфонология, мәтін синтаксисі, терминология, ономастика, тарихи лексикология, лексикография т.б.) жіктеле дамыды. Осылайша тарамдала дамыған жеке бір тілдің тіл білімінде орта ғасыр түркі ескерткіштерінің тілі нақты сол тілге қатысы тұрғысынан зерттелді.

Лингвистикалық қыпшақтанудың келелі мәселелерімен тоғыса келіп, орта ғасырларда көне қыпшақ әдеби тілінде жазылған шығармалар тілін бүгінгі жекелеген қазақ, қарақалпақ, башқұрт, татар, ноғай, құмық, қарашай, балкар, қырғыз т.б. сияқты оншақты қыпшақ тілдерінің әрқайсысымен «тарих: тіл: мәдениет» тоғысында зерттейтін қыпшақ тілдерінің салыстырмалы-тарихи лексикологиясының негізін қалыптастыруды міндеттейді.

Түйін сөздер: түркі лексикографиясы, қыпшақтану, салыстырмалы-тарихи лексикология, қазіргі қыпшақ тілдері лексикографиясы

Sagidolda G., [1] Zhylkybay G. [2]

[1]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
[2] Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan

TURKIC LEXICOGRAPHY: ACHIEVEMENTS AND UPCOMING TASKS

Abstract

Since the 50s of the XX century, fundamental research has been published to study the vocabulary, grammatical structure and sound system of modern languages, which are the heirs of the ancient Kipchak language - Kazakh, Karakalpak, Nogai, Bashkir, Tatar, Karaim, Kumuk, Karachay, Balkar, etc. The science of linguistics was formed in each of them. The sound, lexical and grammatical structure of the language system has become an independent form of phonetics, morphology, syntax, lexicology, phraseology, lexicography and other branches, which are subdivided into phonology, morphology, text syntax, terminology, onomastics, historical lexicology, lexicography, etc.). Thus, in the linguistics of a single branch of language, the language of medieval Turkic monuments was studied in terms of its relation to that language.

Faced with the problems of linguistic Kipchak studies, the language of works written in the ancient Kipchak literary language in the Middle Ages is divided into today's Kazakh, Karakalpak, Bashkir, Tatar, Nogai, Kumuk, Karachay, Balkar, Kyrgyz and others, obliges to form the basis of comparative-historical lexicology of Kipchak languages, studied at the intersection of "history: language: culture" with each of the dozens of Kipchak languages.

Keywords: Turkic lexicography, Kipchak studies, comparative-historical lexicology, lexicography of modern Kipchak languages

Сагидолда Г., [1] Жылқыбай Г.Қ.[2]

[1] Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
[2] Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан

ТЮРКСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ: ДОСТИЖЕНИЯ И ЗАДАЧИ

Аннотация

С 50-х годов XX в. были опубликованы фундаментальные исследования, направленные на изучение словообразования, грамматического строя, звуковой системы современных языков, составляющих кыпчакскую группу наследников древнего кипчакского языка - казахского, каракалпакского, ногайского, башкирского, татарского, караимского, кумыкского, карачаевского, балкарского и др., у каждого из них сформировалась лингвистическая наука. Звуковая, лексико-грамматическая структура -структура языковой системы стала самостоятельными формами отраслей фонетики, морфологии, синтаксиса, лексикологии, фразеологии, лексикографии и др., которые были классифицированы на внутренние ветви (фонология, морфонология, синтаксис текста, терминология, ономастика, историческая лексикология, лексикография и др.). Таким образом, в языкознании одного отдельного языка изучался язык средневековых тюркских памятников с точки зрения отношения к конкретному языку.

Столкнувшись с проблемами лингвистического кипчаковедения, произведения, написанные на древнем кипчакском литературном языке в Средние века, обязывают сформировать основу сравнительно-исторической лексикологии кипчакских языков, изучающих язык на стыке «история: язык: культура» с каждым из десятков современных кипчакских языков: казахским, каракалпакским, башкирским, татарским, ногайским, кумыкским, Карачаевским, балкарским, киргизским и др.

Ключевые слова: тюркская лексикография, кыпчаковедение, сравнительно-историческая лексикология, лексикография современных кыпчакских языков

Кіріспе. Қазіргі түркі тілдері – адамзаттық құндылықтар жүйесінің құрамдас бөлігі, түркі халықтарының төлтума болмысын айқындайтын әлеуметтік-қоғамдық фактор және түркі әлемінің тұтастығын қамтамасыз ететін басты тетіктердің бірі ғана емес, бірегейі. Замана көшінде тарихи сан алуан жағдайларға байланысты түркі тектес халықтарда қарым-қатынас үдерістерінің әлеуметтік шарттары мен әлеуметтік-мәдени факторлары, этногенетикалық үдерістердің тілдік салдары, әрбір этносқа тән ұлттық-мәдени дүниетанымның өзіндік ерекшеліктері қалыптасты.

Бүгінгі күні түркі әлемінің саяси, әлеуметтік, экономикалық, құқықтық, тарихи, мәдени кеңістігінде болып жатқан түбегейлі өзгерістер салдарынан тарихи тамырын жалпытүркілік бір ғана тектілден алатын әр түркі тілінің сөздік қорында мазмұндық құрылым мен құрамы жағынан түрлену, жаңа атаулармен толығу, терминологиялық шет-шекарасын кеңейту тәрізді тілдік үдерістер қарқынды жүрілуде. Түркі тілдерінің алуан түрлі тілдермен қарым-қатынасқа, өзара ықпалдастыққа түсуі тілдік қорларында кірме сөздердің молаю процесін де жеделдетуде. Бұл үдерістер түркі тілдерінің барлық деңгейлеріндегі алшақтықтардың ұлғаюына алып келуде. Сондықтан қазіргі түркі тілдерініңзаманауи лексикалық қорын толық жинақтап алу, терминологиялық жүйесін біріздендіру түркі тіл біліміндегі ең өзекті мәселе саналуда.Демек техногендік өркениеттің, әлемдік ақпараттық кеңістіктің біртұтастануы, түркілердің өзара және өзге халықтармен жасап отырған мәдениетаралық қарым-қатынастарының сапалық жаңа деңгейге көтерілуі, жаһандану жағдайында жалпытүркілік этномәдени құндылықтарды сақтап қалудың және оны насихаттаудың маңыздылығы т.б. факторлар түркі тілдерінің сөз қазынасын әр сипаттағы сөздіктер түрінде барынша жинақтаудың, түстеп-түгендеудің қажеттілігін алға тартады. Ол үшін, ең алдымен түркі лексикографиясының қалыптасу тарихына үңіліп, осы күнге дейінгі сөздік түзу тәжірибесін қортындылауға, сондай-ақ жеткен ірі жетістіктерін анықтап, өзекті проблемалары мен алдағы мақсат-міндеттерін айқындауға тура келеді.Басқаша айтқанда, этникалық құндылықтарға қауіп төніп отырған қазіргі ғаламдастыру заманында түркі лексикографиясына толыққанды лексикографиялық талдау жасау,жетістіктер мен кемшіліктерді анықтай отырып, сөздік түзу ісіндегі дәстүр сабақтастығын жаңғырту, жекелеген түркі лексикографияларындағы тарихи дамудың алғышарттарын, динамикасын айқындау, алға қарыштап басудың тетіктері мен жолдарын қарастыру – заманауи түркі лексикографиясының қазіргі таңдағы ең өзекті мәселелері болмақ.

Түркі лексикографиясының тарихында ортағасыр салыстырмалы көптілді және екі тілді аударма сөздіктер түзудің дәстүрін қалыптастырған кезең болып саналады. Ортағасырлық түркі лексикографиясында, ортағасырлық араб жазулы сөздіктерде, сондай-ақ, кейінгі түркі тілдерінің лексикографиясында, соның ішінде қазақ, түрік, өзбек, башқұрт, ноғай т.б. түркі тілдерінің лексикографияларында белгілі бір дәрежеде бұрынғы дәстүр сабақтастығы жалғасып келеді.

Әдістеме.Түркі лексикографиясының тарихында салыстырмалы ұстанымды басшылыққа алған ең алғашқы көптілді сөздік XI ғасырдағы Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігі болды. Бұл бірегей сөздік түркі тілдерінің сөз қазынасын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеудің басы ғана емес, лингвистикалық түркітану саласындағы ғылыми зерттеулерге осы күнге дейін дереккөз қызметін атқарып келе жатқанымен құнды екені белгілі. Орта ғасырлық араб лексикографиясының түркі лексикографиясына игі әсерінің нәтижесінде екі тілді аударма сөздіктер түзудің негізі қаланып, көптеген түркі-араб, араб-түркі сөздіктері дүниеге келді. Солардың ішінде қыпшақ сөздіктері атанған Әбу Хайан сөздігі, «Ат-тухфа», Халил Мухаммад ибн Юсуфтың «Тәржіман» сөздігі, Жамаладдиннің «Бұлғат әл-мұштақ» сөздігі т.б. бар. Аталған сөздіктердің сөздік құрамы аралас (оғыз-қыпшақ) болғанымен, олардағы қыпшақша сөздер тобының қазақ, башқұрт, ноғай, қарақалпақ, татар тәрізді қазіргі қыпшақ тілдеріне етене жақын екендігі анықталып отыр.

Жалпы лексикографиялық еңбектердің қай түрлерін алсақ та, түркі тілдері бойынша даму динамикасының әрқилылығы көзге түседі. Тәжірибенің де, ғылыми-теориялық ізденістердің де дәреже-деңгейінде алуан түрлікті байқаймыз. Түрік тіліндегі Шемсеттин Самидің «Қамуси Түрки»

сөздігі 1317 жылы түзілсе, ортаазиялық түркі (шағатай) тіліндегі алғашқы аударма сөздіктер қатарында Әлішер Науаи шығармалары негізінде түзілген «Бадайи лұғат» (XV ғ.) атты шағатайша-парсыша және «Абушқа» (XVI ғ.) атты шағатайша-түрікше сөздіктер, М.Махдихан құрастырған «Саңлақ» атты шағатайша-парсыша сөздік (XVIII ғ.), Фазлуллаханның шағатайша-парсыша сөздігі (1825) бар.

Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігі арқылы негізі қаланып, тарихи құманша туынды «Кодекс Куманикус», «Мәмлүк қыпшақтарының сөздігі» секілді орта қыпшақ кезеңіндегі сөздіктер арқылы буыны бекіген түркі лексикографиясындағы салыстырмалы ұстаным XIX ғасырдың соңы және XX ғасыр басында жарияланған Л. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (I 1869; II 1871) және В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» (I–IV, 1893, 1899, 1905, 1911) сөздіктерінде өз жалғасын тапты. Дегенмен XX ғ. түркі лексикографиясында бірқатар түркі тілдері лексикасын қатар қоя отырып, жарыстыра түгендеген және салыстыра сипаттаған мұндай іргелі сөздіктер санаулы болды. Мұндай сөздіктердің бірі –Наделяев В.М., Насилов Д.М., Э.Р.Тенишев, Щербак А.М., Боровкова Т.А., Дмитриева Л.В., Зырин А.А., Кормушин И.В., Летягина Н.И., Тугушева Л.Ю. тәрізді белгілі түркітанушы ғалымдардың авторлығымен 1969 жылы Ленинградта жарық көрген «Көне түркі сөздігі». 20 000 көне түркі сөздері мен тұрақты тіркестер қамтылған «Көне түркі сөздігі» күні бүгінге дейін 8-13 ғасырлардағы орхон-енисей, араб, ұйғыр, манихей, брахми тәрізді әртүрлі жазу жүйесінде жасалған жазба ескерткіштер бойынша дереккөз қызметін атқаруда.

Э.В. Севортянның (1901-1978) басшылығымен 1974 жылы басталып, қазіргі кезде жалғасын тауып отырған (7 том жарық көрді) «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» (ЭСТЯ) түркі лексикасының тарихи дамуы барысындағы морфемдік, фонетикалық және семантикалық өзгерістерін көрсеткен бірден-бір ірі сөздік ретінде құнды. Көптеген жылдар бойы алтаистикалық және түркологиялық бағыттағы теориялық-методологиялық, қолданбалы-практикалық зерттеулерге аса маңызды лексикографиялық дереккөз қызметін атқарып келе жатқан түркі тілдеріаралық деңгейдегі ЭСТЯ [1], «ЭСЧЯ» [2], EDAL [3] тәрізді танымал сөздіктер генеалогиялық принципті басшылыққа алған этимологиялық сөздіктер болып табылады.

Нәтижелер.Қазіргі түркі тілдерінің салыстырмалы сипаттағы алғашқы көп сөздіктерінің бірі – XX ғасырдың соңғы ширегінде жарық көрген Куртулуш Өзтопчының сегіз түркі жазба тілінің сөз қорына негізделген «Түркі тілдері сөздігі» [4]. Бірақ мұнда бассөздің реестрлік қатары ағылшын тілі сөздеріне құрылғандықтан, сөздік ағылшын тіліндегі сөздің өзге түркі тілдеріндегі баламасын беру бағытындағы салғастырмалы сипат алған-ды.

Қазіргі түркі тілдерінің көптілді аударма сөздігін жасауға деген талпыныс 1991 жылы Анкарада жарық көрген «Karsilastirmali turk lehceleri sozlugu» (Жалпы редакциясын басқарған А. Ержиласун) атты сөздікте бой көрсетті. Реестрлік тізімге барлығы 8000 лексикалық единица қамтылған бұл сөздікке түркі тілдерінің қыпшақ тобынан қазақ, қырғыз, татар, башқұрт тілдерінің, оғыз тобынан түрік, әзірбайжан, түрікмен тілдерінің, қарлұқ тобынан өзбек, ұйғыр тілдерінің материалдары енді және соңғы қатарда түркі сөздерінің орыс тіліндегі баламасы берілді. Сөздікте 9 түркі тілдеріндегі XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы ең актив лексикалық бірліктердің салыстырмалы сипатын таныту мақсатын көзделді. Демек,«Karsilastirmali turk lehceleri sozlugu» (Анкара, 1991) сөздігін түркі лексикографиясында В. Радловтың «Опыт тюркских наречий» (I–IV, 1893, 1899, 1905, 1911) сөздігінен кейін қазіргі түркі тілдерінің лексикалық құрамының ядросы саналатын негізгі лексикалық қорды біршама толық қамтуғаталпыныс жасалған сөздік деп санауға болады.

XX ғасырда түркі лексикографиясы негізінен әр түркі тілдерінің сөздерін сол тіл шеңберінде әр қырынан (диалектологиялық, орфографиялық, түсіндірме т.б.) түстеп-түгендеген немесе орыс, ағылшын сияқты құрылымы басқа тілдерге аударып берген сөздіктердің көптеп жарық көруімен ерекшеленеді.

XX ғасырдағы түркологиялық бағытта жүргізілген сан алуан зерттеулердің эмпирикалық материалдық базасын құрап, дереккөз ретінде пайдаланылған түркі лексикографиясының айтулы жетістіктері қатарын қазақ, қырғыз, әзірбайжан, түрік, түрікмен, өзбек тәрізді мемлекеттік деңгейдегі түркі тілдері бойынша, сонымен қатар, башқұрт, чуваш, ноғай, құмық, тува, якут т.б. региональдық деңгейдегі түркі жазба тілдері бойынша жарық көрген әр алуан сипаттағы сөздіктер құрайды. Мәселен, XX ғасырдағы екінші жартысынан бастап қазақ лексикографиясы саласында айрықша маңызды еңбектер жарық көрдідесек, Н. Сауранбаевтың «Орысша-қазақша сөздігі» (Алматы, 1954), «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (Алматы, 1963),Ғ. Мұсабаевтың «Орысша-қазақша сөздігі»

(Алматы, 1978), «Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі» (Т. 1−10., Алматы, 1974−1986), он мыңнан аса фраза қамтылған І.К. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (Алматы, 1977), «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі» (Алматы, 1996) және т.б. сөздіктер − қазақлексикографиясының толағай табыстары.Ал қазақ тілінің барша лексика-фразеологиялық-паремиологиялық байлығын мүмкін болғанынша түгел қамтып, мағына-мәніне, қолданысына түсініктеме беру, жүздеген тақырыптардан тұратын единицаларды жинақтап, жүйелеу мақсаты көзделген Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты үш томдық этнолингвистикалық сөздігі [5] XXI ғасырдың алғашқы он жылдығындағы қазақ лексикографиясының жоғары деңгейін көрсететін еңбек деуге болады.

Қырғыз лексикографиясының негізі К.К. Юдахиннің «Қырғызша-орысша сөздігімен» (Мәскеу, 1965) қаланды. Қырғыз лексикографиясы тарихында Х.Карасаевтың орфографиялық сөздіктерінің, нақыл сөздер сөздігінің, қырғыз тіліндегі кірме сөздер сөздігінің «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (1966), «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (2009), « Накыл сөздөр (тил казынасынан баян)» (1982), «Өздөштүрүлгөн сөздөр» (1986) алатын орны ерекше.

Қырғыз ғалымдары әртүрлі типтегі сөздіктерді құрастыру және жариялау ісімен көптеген жылдар бойы айналысты, нәтижесінде энциклопедиялық сөздіктер «Кыргыз Совет энциклопедиясы» (I–VI томдор; 1976 – 1980), «Географиялык энциклопедиялык сөздүк» (1987), «Үй-тиричилигинин кыскача энциклопедиясы» (1989), «Манас» энциклопедиясы» (I–II, 1995 және т.б.), түрлі сипаттағы лингвистикалық сөздіктер жарық көрді: «Русско-киргизский словарь» (1938), «Киргизско-русский словарь» (1955), «Русско-киргизский словарь» (1944), «Русско-киргизский словарь» (1957), «Русско-киргизский фразеологический словарь» (1977), «Русско-киргизский гнездовой словарь» (1979) тәрізді аударма сөздіктер; «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (1969), «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (1984), «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү» (1986), «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» (1988), «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү» (1972) түсіндірмелік сипаттағы сөздіктер; «Орфографический словарь киргизского языка» (1942), «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (1956), «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (авт.: Х. Карасаев 1966; 2009) көрсеткіштік сипаттағы сөздіктер.

Әзірбайжан лексикографиясының тарихында XX ғ. 50–60 жылдарынан бергі кезең «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»(Bakı, 1966), И.Тагиевтің жетекшілігімен 4 томдық «Орысша-әзірбайжанша сөздік» (Баку, 1986, 1989, 1997, 2000), «Әзірбайжан тіліндегі араб-парсы сөздер сөздігі» (Баку, 1945), «Әзірбайжан тілінің энциклопедиялық сөздігі» (10 томдық, 1965-1975), Әзірбайжан тілінің орфографиялық сөздігі (1929, 1940, 1960, 1975, 2004), «Шет тілдер сөздерінің қысқаша сөздігі» (1981), «Әзірбайжан тілінің диалек-тологиялық сөздігі» (Баку,1964; Анкара,1999) тәрізді екітілді сөздіктер, түсіндірме сөздіктер, орфографиялық, диалектологиялық сөздіктер т.б. жарық көрген жемісті жылдар болып саналады. Жаңа ғасыр басында әзірбайжан тілінде бірқатар терминологиялық сөздіктер, энциклопедиялық сөздіктер, орыс-әзірбайжан, әзірбайжан-орыс дипломатиялық сөздіктері т.б. жарық көрді.

Талқылау.Түрік лексикографиясы тарихында Осман империясының ресми тілі – түрікшеге қатысты Османша сөздіктер, сондай-ақ латынша, немісше, итальянша, французша және полякша салғастырылмалы сипаттағы көп тілді «Thesaurus onomasticus» және «Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae (Lexicon Turcico – Arabico – Persicum)» т.б. сөздіктер болды.

Түркияда Тіл реформасымен басталған якут, қырғыз, чуваш сияқты түркі тілдерінің сөздіктерін түрікшеге аудару, сондай-ақ Хусейн Казым Кадрының «Түркі лұғатынан» (*Hüseyin Kâzım Kadri*. Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lûgatları, Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası, İstanbul I 1927, II 1928; Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lûgatları, Maarif Vekaleti, Türk Dil Kurumu Neşriyatı, Cumhuriyet Matbaası, II İstanbul 1943, IV 1945) басталған салыстырмалы сөздік түзу тәжірибесі түрік лексикографиясының тарихындағы салыстырмалы көптілді сөздіктер түзудің алғашқы үлгілері болып табылады. Бұл үрдістің заңды жалғасы ретінде 1991 жылы Анкарада жарық көрген «Karsilastirmali turk lehceleri sozlugu» (Жалпы редакциясын басқарған А. Ержиласун) атты сөздікті көрсетуге болады.

Башқұрт лексикографиясында соңғы 40-50 жылда тілдің семасиологиялық және сөзжасамдық құбылыстары бойынша лексикографиялық жұмыстар жүргізіліп, синонимдер сөздігі (құрас.: З.Г. Ураксин; 1966, 1985, 2000), омонимдер (құрас.: М.Х. Ахтямов; 1966, 1986), антонимдер (құрас.: М.Х. Ахтямов; 1973, 2009), паронимдер (құрас.: К.Г. Ишбаев, З.К. Ишкильдина; 2001), фразеологиялық бірліктер (құрас.: З.Г. Ураксин, Ф.А. Надршина, Х.Г. Юсупов; 1973, 1989, 1996, 2006), морфемалар (құрас.: М.Х. Ахтямов, З.Г. Уразбаева, Ф.Г. Хисамитдинова, А.М. Ишегулова; 1992, 1994, 2004, 2005,

2008); ономастикалық материалдар жарияланды: жалқы есімдер сөздік-анықтамасы (құрас.: Т.Х. Кусимова, С.А. Биккулова, Ф.Г. Хисамитдинова, Р.И. Султанова, С.Х. Тупеев; 1976, 1982, 1991, 2000), топонимдер (құрас.: А.А. Камалов, Р.З. Шакуров, Г. Ураксин, М.Ф. Хисматов, Ф.Г. Хисамитдинова, З.А. Сиразитдинов, Н.Ф. Суфьянова, Ю.Х. Юлдашбаев; 1980, 1992, 1994, 2000, 2001, 2002, 2005, 2006, 2008, 2009); сөздіктің жаңа формалары жарық көрді: функциональды-когнитивті (2000, 2002, 2003, 2007), жиілік (құрас.: З.А. Сиразитдинов; 1995, 1997, 2002, 2006), идеографиялық (құрас.: М.Г. Усманова; 2005).

Соңғы онжылдықта әртүрлі ғылым саласына қатысты терминологиялық сөздіктерді жасау жұмыстары жанданды: ауылшаруашылығы (2001), омарташылық (2001, 2008), қоғамдық-саяси терминдер (2001), ботаника (2002), лингвистика (2002), педагогика және психология (2002), этнолингвистикалық және этномәденитанымдық лексика (2002, 2003, 2006), мифология (2002, 2010, 2011), техника (2003), заң (2003), офтальмология (2004), архитектуралық-құрылыстық терминдер (2004), сауда және қоғамдық тамақтандыру қызметкерлері үшін сөздік (2005), халықтық медицина (2005), малшаруашылығы (2006), кітапхана, баспа және ақпараттық қызмет қызметкерлері үшін сөздік (2006), медицина (2007), орман шаруашылығы (2007), экономика (2007), әскери лексика (2007), өлікті жерлеу, бата оқу дәстүрі бойынша сөздік (2008), астрономия (2008), экология (2008), эстетика (2008), сызу (2008), этика (2009), денешынықтыру және спорт (2009), жаратылыстану (2009), мәдениет қызметкерлері үшін сөздік (2009), сауда, кәсіпкерлік және сыртқыэкономикалық қызмет, дипломатия бойынша сөздік (2009) және т.б. екітілді сөздіктер мен анықтамалар шығарылды. Башқұрт лексикографиясының ең ірі жетістіктері қатарын 10 томдық Башқұрт тілінің академиялық сөздіші толықтырады [6]

Ноғай тілі бойынша лексикографиялық жұмыстар А.Ш. Джанибековтың терминологиялық сөздіктеріне енген Н.А. Баскаковтың «Қысқаша ноғай-орыс глоссарийінен» басталады. 1940 жылы Н.А. Баскаковтың «Ноғай тілі және оның диалектілері» деген еңбегі жарық көреді. Мұнда автор грамматика және мәтіндерден кейін, сөздікті қосымша етіп тіркейді. 1956 жылы Н.А. Баскаковтың редакциялығымен ғылыми қызметкер С.А. Калмыков құрастырған «Орыс-ноғай сөздігі», ал 1963 жылы «Ноғай-орыс сөздігі» жарық көрді. 1960 жылы З.З. Бамматов редакциялығымен 30 000-ға жуық сөз қамтылған «Орыс-құмық сөздігі» жарияланды. Бұл сөздікте құмық тілінің кең қолданылатын лексикасы алғаш рет жинақталып, жүйеленіп берілді. 1969 жылы З.З. Бамматов редакциялығымен 13000 сөзден тұратын «Құмық-орыс сөздігі», 1984 жылы Д.М. Шихмурзаевтың «Ноғай тілінің фразеологиялық сөздігі» жарық көрді. Ноғай лексикографиясы тарихындағы айтулы жетістік 1999 жылы Б.Г. Бамматов редакциялауымен 40 000 сөзден тұратын «Орыс-құмық сөздігінің» баспадан шығуы болды. Бұл сөздік аударма тілінің жаттықтығымен, онда қамтылған сөздердің әдеби нормаға сәйкестігімен ерекшеленеді. Жаңа ғасыр басында ноғай тіліндегі көнерген сөздер, атап айтқанда, ескі қару-жарақтар, тұрмыс-зат атаулары, анатомиялық және медицианалық терминдер, жан-жануарлар және өсімдік әлеміне қатысты атаулар т.б. ноғай тілінде сирек қолданылатын лексика, калькалар және кірме сөздер қамтылған «Ноғайша-орысша тақырыптық сөздік» (2005 ж.), ал 2013 жылы 30 000 сөзден тұратын «Құмық-орыс сөздігі» жарияланды.

Ғаламтор кеңістігінің кең жайылуы сөздіктердің жаңа түрлерінің пайда болуына әсер етіп, тіларалық, мәдениетаралық байланыстар өріс алып, күшейе түсті. Бұл өз кезегінде лексикография мәселелеріне деген қызығушылықты арттырды. Техникалық мүмкіндіктердің кеңейе бастағанына байланысты қоғамның қажеттілігі де арта бастады, осының негізінде лексикография теориясы мен тәжірибесі жаңа деңгейге көтерілді. Бұл сөздік жасауды автоматтандыру жұмыстары мен ғаламдық жүйеге енумен тығыз байланысты болды. Бүгінгі күннің талаптарына сәйкес түркі лексикографиясында сөздік жасаудың жаңа форматы, яғни электронды сөздіктері пайда бола бастады. Мәселен, татар лексикографиясында онлайн екітілді татарша-орысша сөздіктер, түсіндірме сөздік, жеке бір автордың шығармаларының сөздігін дайындап және түркі тілдерінің ішінде алғашқы бастама ретінде көтеріп Қазан лингвографиялық қоры дайындаған Қазан өлкесіндегі XVI ғ., XVII ғ. ескерткіштер тілінің интернет сөздіктері жасалды:

1. Жаңа сөздер мен жаңа мағыналардың татарша-орысша сөздігі.
2. Татарша-орысша он-лайн сөздік.
3. татар тілінің tatsoft он-лайн сөздігі.
4. Аңлатмалы татар тілінің түсіндірме сөздігі.
5. “Lingvo” татарша-орысша, орысша-татарша сөздік.
6. Berençe on-line tatar-rus-tatar süzlege.

7. Татарша-орысша үлкен сөздік. Ред. Р.А. Сабыров.
8. КАМУС сөздігі (Комплексный Автоматический Мультилексемный Универсальный Словарь//Кешенді автоматтық мультилексемалық әмбебап сөздік).
9. Қазан лингвографиялық қоры дайындаған Қазан өлкесіндегі XVI ғ., XVII ғ. ескерткіштер тілінің интернет сөздіктері.
10. Мұса Жәлелдің "Моабиттік дәптерлер" тілі
11. Сөздікке арналған М.В.Ломоносов хаттарының тілі
12. Ғабдолла Тоқайдың поэзия тілінің интернет сөздігі.

Қазақ лексикографиясында да бұл салада жетістіктер жоқ емес. Қазақ тілінің электрондық лексикографиялық ресурстары негізінен екітілді қазақша-орысша, көптілді аударма сөздіктер және энциклопедиялық сөздіктен тұрады:

1. “ABBYY Lingvo” қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік.
2. sozdik.kzқазақша-орысша, орысша-қазақша сайты
3. Н.Сауранбаев атындағы қордың жасаған қазақша-орысша сөздігі сөздік: http://www.kaz-rus.kz
4. СөзАна 1.0электрондық сөздігі
5. IZET Tilmash 1.5
6. СөзКөмек 4.0 сөздігі – бұл қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде ұсынылған 500 мыңға жуық сөздік мақалалар.
7. Лена Ленешмидт құрастырған ағылшынша-орысша-қазақша сөздік (http://www.kazakh-glossary.com)
8. Википедия ашық энциклопедиялық сөздігі

Электрондық лексикографиялық ресурстардың жаһандық жүйесіне енуінде түрік және өзбек лексикографиялары да мән беруде. Айталық, «ABBYY Lingvo түрікше-орысша, орысша-түрікше сөздік» және «Түрік тілінің түсіндірме сөздігі: Türkçe sözlük ve Yazım Kılavuzu» тәрізді түрік тілінің электрондық сөздіктері, сондай-ақ «http://fmc.uz/word өзбекше-орысша, орысша-өзбекше электрондық сөздік», «http://jazyki.ru/uzbekskij», «www.jargon.uz» тәрізді өзбек тілінің электрондық сөздіктерін түркі лексикографиясының жаңа форматтағы жетістіктері ретінде атап айтуға болады.

Электрондық лексикографиялық ресурстардың жаһандық жүйесіне енуі, түркі тілдерінің қолданыс аясын кеңейтіп, жан-жақты дамуына айтарлықтай септігін тигізері сөзсіз. Жалпы түркі тілдерінің сапалы электрондық сөздіктерін жасау және оларды кешенді тұрғыдан зерттеу ісін қолға алу күн тәртібінде тұрған міндеттердің бірі. Бұл күн тәртібіне әлемдік электрондық лингвография саласынының теориясы мен тәжірибесін жүйелеу, сонымен қатар даму бағыттарының маңызды нақты ұстанымдарын анықтау мақсатында түркі тілдерінің электрондық лексикографиясын талдау мәселесін қойып отыр.

Электрондық ресурстарды білім алудың жаңа форматы ретінде қарастырып, электрондық лексикографиялық құралдардағы сөз мағынасының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін берудің жаңа жолдарын табу дереккөз тұрғысынан ғылыми негіздеуді қажет етеді.Электрондық сөздіктердің негізгі түрлерін анықтап, олардың құрылымы мен композициясын талдау, электрондық сөздіктерді білім берудің жаңа формасы ретінде бола алу мүмкіндігін зерттеу де бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Түркі лексикографиясының қалыптасуының алғашқы кезеңдерінен бастап қазіргі кезге дейін қол жеткізген табыстары ерен екеніне қарамастан, қазіргі түркі тілдерінің лексикалық байлығын бір арнаға тоғыстыруды көздеген, түркі тілдерінің өз арасында жасалған әр сипаттағы (салыстырмалы-түсіндірме, диалектологиялық, фразеологиялық, терминологиялық, екітілді, көптілді аударма т.б.) қолға алына қойған жоқ.

В. Радлов (XIX ғ. соңы XX ғ. басы) заманынан бері бір ғасырдай уақыт өткенін ескерсек, бұл аралықта қоғамдық-әлеуметтік факторлар ықпалымен көптеген жаңа сөздердің пайда болуы, қоғамдық санадағы қайсыбір ұғымдардың ескіруі салдарынан бір кезде актив қолданыста болған сөздердің көнеленіп, көне сөздердің архаизмдерге айналуы, техногендік өркениеттің, ақпараттық жаһанданудың әсерінен терминологиялық қордың интер-националдық шет-шекарасы кеңеюі түркі тілдерінің сөз қазынасын, сөздік қорын толассыз толығуларға, айтарлықтай өзгерістерге жетелегені сөзсіз. Сондықтан түркі тілдерінің лексикалық қазынасының біртұтас электрондық базасын түзу және қазіргі түркі тілдерінің негізгі лексикалық қорын барынша түстеп-түгендеуге бағытталған сөздіктерді құрастыру, ондай сөздіктерде қамтылатын лексикалық бірліктердің лексика-семантикалық, морфологиялық, генеалогиялық, қолданыстық т.б. сипаттамаларын салыстырмалы түрде толықтай көрсетуді көздейтін түркі тілдеріаралық деңгейде екітілді, үштілді және көптілді сөздіктерді жасаудың маңызы зор болмақ.

Түркі халықтарының сөз байлығын жинақтай отырып, оларды жүйелеуге, реттеуге, біріздендіруге қызмет ететін жалпытүркілік сөздіктерді жасаудың қажеттілігі дау тудырмайды. Сондай-ақ, жекелеген түркі тілдерінің арасындағы қатынасты реттеуге қызмет ететін екітілді аударма сөздіктерді түзу де заман талабынан туындап отырған қажетті іс.

Түркі тілдері аралық деңгейде сөздік түзу тәжірибесін жандандыру сайып келгенде түркі әлемінде жүріліп жатқан интеграциялық үдерістергеқызмет етері сөзсіз. Әлемдік және отандық лексикографияның соңғы жетістіктерін пайдалана отырып, түркі тілдерінің сөздіктерін ғылыми негізде түзу – заман талабы. Соған орай жалпытүркілік тарихи-этимологиялық сөздіктерді, түркіаралық біртілді және екітілді түсіндірме сөздіктерді, екітілді аударма сөздіктерді, шағын көлемді оқу сөздіктерін түзудің негізгі ғылыми-әдістемелік ұстанымдарын анықтап алу да заманауи түркі лексикографиясында ең маңызды мәселе қатарынан орын алады

Осы орайда жаһандану үдерісіне сай ғаламдық акпараттық кеңістіктің біртұтастануы; өркениеттер тоғысының, мәдениеттераралық диалогтардың, діндераралық келісім мен толеранттылықтың халықаралық қауымдастықтың тұрақты дамуының кепіліне алынуы, инновациялық технологияның айрықша дамуы және т.б. заманауи факторлар еліміздің қоғамдық қарым-қатынастар жүйесінің сан-алуан салаларында жедел қарқынмен жүріліп жатқан интеграциялық үдерістердің тілдік және мәдениеттанымдық тетіктерін іздестіруді міндеттейді. Осы орайда қазақ лексикографиясы – интеграциялық үдерістердің жедел қарқын алуына игі әсерін тигізетін тілдік және мәдениеттанымдық тетіктердің бірі ғана емес бірегейі саналады. Сондықтан әлемдік озық тәжірибеге және отандық ғылыми дәстүрлерге сүйене отырып, қазақ лексикографиясында үштілді және көптілді аударма сөздіктер жасау тәжірибесін қолға алудың және олардың электрондық лексикографиялық қорын қалыптастырудың маңызы зор.

Көптілді аударма сөздіктер қоғам өміріндегі мәдениеттанымдық және тілдік бағыттағы қажеттілікті, тәржімелік-практикалық сұранысты өтеуге ықпал етеді.Түркітілдес мемлекеттер және олармен геосаяси, әлеуметтік, экономикалық қарым-қатынастардағы өзге халықтар арасындағы қарым-қатынас үшін аса қажет түркі тілдерінің әр сипаттағы сөздіктерін ғылыми негізде түзуге, түркі терминологиясын біріздендіруге белгілі дәрежеде септігін тигізеді, қазақ лексикологиясы мен лексикографиясын ғылыми тұрғыдан байытып, дамудың жаңа сатысына көтереді.

Сөздіктерді әлемдік және отандық лексикографияның соңғы жетістіктерін пайдалана отырып, ғылыми негізде түзу – заманауи мәдениеттің талабы. Сондықтан жалпытүркілік тарихи-этимологиялық сөздіктерді, түркіаралық біртілді және екітілді түсіндірме сөздіктерді, екітілді аударма сөздіктерді, шағын көлемді оқу сөздіктерін түзудің негізгі ғылыми-әдістемелік ұстанымдарын анықтап алу ең маңызды мәселе болып отыр. Зерттеуде алға қойылатын басты міндеттер ретінде: түркі тілдері бойынша тарихи-этимологиялық сөздік түзудің басты ұстанымдарын айқындау; біртілді және екітілді, көптілді түсіндірме сөздікте ашылатын негізгі параметрлер құрамын анықтап, түркі сөздіктері бойынша лексикографиялық параметрлік талдау жасау; сөздіктердің нысанға, көлемге, адресатқа байланысты басты типтері мен жанрларына жіктеме жасау; екітілді, үштілді және көптілді аударма сөздік жасаудың басты ұстанымдарын айқындау, туыс тілдердің аударма сөздіктерін түзудің өзіндік ерекшеліктерін анықтау; ареалдық және аймақтық, елтанымдық біліктерді ашудың, тілтанымдық, мәдениеттанымдық, елтанымдық құндылықтарды лексикографиялаудың заңдылықтарын белгілеу; шағын көлемді оқу сөздіктеріне алынатын базалық лексиканың құрамы мен құрылымын айқындау; түркі сөздіктерінің типологиялық, жанрлық ерекшеліктеріне байланысты сөзтізбеге сөздік бірліктерді сұрыптап алу ұстанымдарын анықтау; түркі сөздіктерінің типологиялық, жанрлық ерекшеліктеріне байланысты сөздік бірліктерге жасалатын фонетикалық, грамматикалық,лексика-семантикалық сипаттама түрлерін анықтау тәрізді мәселелерді атап көрсетуге болады. Түркі тілдерінің электрондық және қағаз сөздіктерін лексикографиялық жүйе ретінде және қолданушы үшін дереккөз материалы ретінде қарастыру келешектегі зерттеу жұмыстарының нысаны болмақ. Ғаламтор арқылы жаңа ғылыми және лексикографиялық коммуникацияға, парадигмаға жол ашылып, қазіргі лексикография қарыштап даму үстінде, соған сай түркі тілдерінің сөздіктеріне жаңаша бір даму серпін беріп, өз кезегінде түркі лексикографиясының теориясы мен практикасының алдына жаңа міндеттер мен мақсаттар қойып отыр. Жақсы сапалы электрондық сөздік тілші мен бағдарламашының бірігіп жұмыс жасауынан туындайтындығын тәжірибе көрсетіп отыр.

Қорытынды.Қорыта айтқанда түркі әлемінің саяси-экономикалық, әлеуметтік-құқықтық, мәдени-гуманитарлық өміріндежүріп жатқан түбегейлі өзгерістерге игі ықпалын тигізіп отырған

көптеген экстралингвистикалық факторлар түркі тілдерінің әрқайсысының сөздік қорының мазмұндық құрылым мен құрамы жағынан түрленіп, жаңа атаулармен толығуы, терминологиялық шет-шекараның кеңеюі тәрізді тілішілік үдерістердің қарқын алуына жетелеуде.

Қазақстанның халықаралық қауымдастықтың терезесі тең, сенімді мүшесі ретінде танылуы және түркі әлемінің геосаяси кеңістігінде көшбасшылық рөлі атқаруы, Қазақстанның экономикалық жедел дамудың индустриялық-иновациялық бағытын ұстануы, Қазақстанның Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан, Түркіменстан, Өзбекстан тәрізді түркітілдес мемлекеттермен, сонымен қатар құрамында көптеген түркі халықтары өмір сүріп жатқан Ресей, Қытай, т.б. мемлекеттер арасында сан-салалы форматта дамып отырған өзара ықпалдастық пен ынтымақтастық, стратегиялық серіктестік, тамыры терең тарихи-мәдени байланыстар қазақ лексикографиясы алдына түркі тілдері аралық деңгейдегі жаңа форматтағы сапалы сөздіктер түрлерін түзу міндетін жүктейді.

Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2020-2022 жылдарға арналған №AP08856398 XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» гранттық жобасымен қаржыландырылған. Жоба жетекшісі ***Жылқыбай Гүлімжан Қызметқызы.***

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Институт языкознания.- Москва, 1974;Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву»Б» /АН СССР. Ин-т языкознания. - Москва, 1978; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «В»,»Г» и «Д»/ Ред. Н.З.Гаджиева/. - Москва, 1980;Севортян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ҷ», «Ж», «Й». - Москва, 1989; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К», «Қ» /Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. - Москва, 1997; Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С». – Москва, 2003; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ» / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин/. – Москва, 2000.

2 Федотов М. Р. Этимологический словарь чувашского языка.- Чебоксары, 1996. Т. 1-2.

3 Starostin S., Dybo A., Mudrak O. Etymological Dictionary of the Altaic Languages. – Leiden; Boston: Brill, 2003. – Vol. 1. – P. 858. (A-K); Vol. 2. – P. 859-1556. (L-Z); Vol. 3. – P. 1557-2096. (Indices).

4 ÖztopçuKurtuluş. Dictionary of the Turkic languages: English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uighur, Uzbek. – London: Routledge, 1996. – 422 p.

5 Қайдар Ә. Қазақтаранатіліәлемінде.– Алматы: Дайк-Прес, 2009. – 780 б.

6 Академический словарь башкирского языка: в 10 т. / под ред. Ф.Г. Хисамитдинова. – Уфа: Kuman, 2011. – Т. 1. – 432 с.

МРНТИ 16.21.23

Сейтбатқал Ә.Б. [1] Бектемірова С.Б.[2]

[1,2] әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы , Қазақстан

ХХІ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІ ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ ӘЛЕМДІК ТАРАЛЫМЫ

Аңдатпа

Мақалада түркі халықтарының әлем өркениетінде алатын орны шынайы деректерге сүйене отырып айтылады. Теориялық тұрғыдан қазақ және бауырлас түркі, шетел ғалымдарының зерттеулеріне және түркітану ғылымының қайнар көзі саналатын еңбектерге шолу жасалады. Түркі тілдес халықтардың орналасуы мен әлемдік таралымы тарихи дәуірлермен сабақтаса сипатталады. Бір тектен шыққан түркі тілдерінің ақпарат қорын түзу, оны жүйелеп ұсыну басшылыққа алынды. Мәліметтер қоры келесі бағыттарды қамтуды жоспарлауда: қазіргі дүние жүзіне таралған түркі тілінде сөйлеушілердің санын анықтау,түркі тілдерінің таралымын WebGIS жүйесінде көрсету,түркі тілдерінің жіктелуі туралы мәліметтерді саралау, қазіргі түркі тілдерінің мәртебесін көрсету, жойылу қаупі төнген түркі тілдерін жандандыруға нақты бағдарлама негізіндеұсыныс жасау.Қазақ түркітану ғылымына жаңа серпін әкелетін ғылыми жұмыс – Түрік Одағының дамуынаөзіндік үлесін қосады.

Түйін сөздер: алтайтану, түркітану, ареалды лингвистика, лингвожағрапия, түркі халықтары, түркі тілдері

Seytbatkal A.,[1] Bektemirova S. [2]

[1,2] Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

WORLD SPACE OF TURKIC-SPEAKING PEOPLES AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Abstract

The article reveals the role of Turkic peoples in world civilization. Theoretically, a review of the research of Kazakh and Turkic, as well as the works of foreign scientists which are the source of Turkic science is conducted. Localization and world distribution of Turkic-speaking peoples is characterized by a combination of historical epochs. It is necessary to form and systematize the database of Turkic languages of the same origin. The database includes the following directions: to determine the number of speakers of Turkic languages in the modern world, to show the distribution of Turkic languages in the WebGIS system, to analyze data on the classification of Turkic languages, to demonstratethe status of modern Turkic languages. It is planned to make proposals on the activation of Turkic languages under threat of extinction on the basis of the specific program. The scientific work, which brings a new impetus to the Kazakh Turkology, contributes to the development of the Turkic Union.

Keywords: altaistics, Turkology, areal linguistics, linguogeography, Turkic peoples, Turkic languages

Сейтбаткал А.Б.,[1] Бектемирова С.Б.[2]

[1,2] КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

МИРОВОЕ ПРОСТРАНСТВО ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Аннотация

В статье раскрывается роль тюркских народов в мировой цивилизации. Теоретически проводится обзор исследований казахских и тюркских, а такжетрудовзарубежных ученых, являющихся

источником тюркологической науки. Локализация и мировое распространение тюркоязычных народов характеризуется сочетанием исторических эпох. Следует формировать и систематизировать базу информации тюркских языков одного происхождения. База данных включает следующие направления: определить числа носителей тюркских языковв современном мире,показать распространение тюркских языков в системе WebGIS,анализировать данныео классификации тюркских языков, показать статус современных тюркских языков. Планируется внести предложения по активизации тюркских языков, находящихся под угрозой исчезновения, на основе конкретной программы. Научная работа, которая приносит новый импульс в казахскую тюркологию, вносит свой вклад в развитие Тюркского Союза.

Ключевые слова:алтаистика, тюркология, ареальная лингвистика, лингвогеография, тюркские народы, тюркские языки

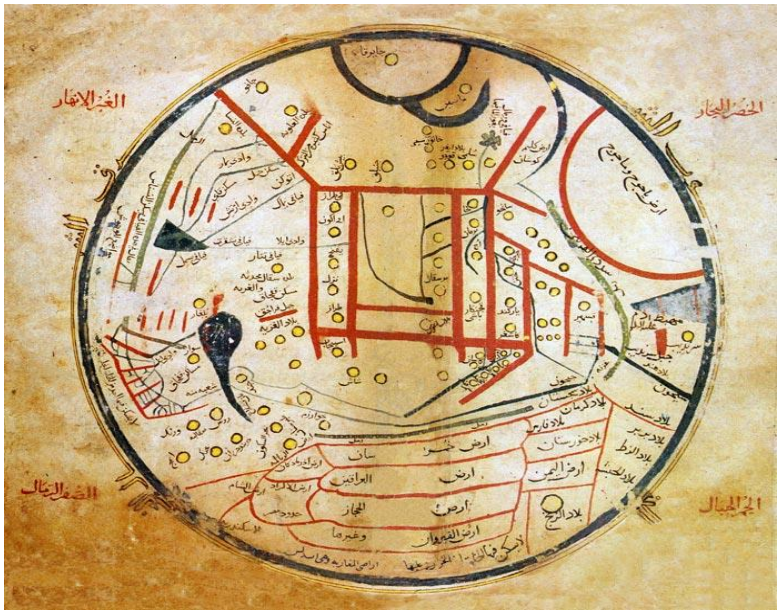
Кіріспе.Мың жарым (1500) жыл уақыт бұрын Еуразия даласында Ұлы Түрік қағанаты дүниеге келді. Ол сақ, ғұн мемлекеттерінің заңды жалғасы әрі мұрагері болды. Түрік қағанаты корей түбегінен Қара теңізгедейінгі кең байтақ өлкеге иелік етті .

Б.з.б. 1 мыңжылдықта Еуразия далаларында мекен еткен сақ, үйсін, қаңлы, ғұн, сарматтардың көне түрік тілінде сөйлеген халықтар екені баршаға мәлім. Олардың төл жазуы болған және қалалар салып өз мемлекеттігін қалыптастырған. Темір дәуірінде өмір сүрген түркі тектес халықтардың адамзат өркенитіне берген дүниесі айдай анық. Түркілердің арғы тегі саналатын Ботайлықтардың жылқыны алғаш қолға үйретіп, тұрмысында пайдалануы олардың жаратылыс жайлы терең білімін дәлелдесе, «Аң стилі» өнері мензергерлік бұйымдардыңкөркемдігі сана-сезімінің биіктігін көрсетеді.

Ерте орта ғасырда түрік тілі өркендеп, түрік жазуы халық арасында қанат жайды. Түрік жазба әдебиетінің негізін салған Йоллығ тегін сияқты ғұламалар тасқа қашалып жазылған мәңгі мұраларынаманат етіп қалдырды.Түрік қағанаты тұсында сақ, ғұн дәуірінен де көп бұрын пайда болған жазу әдеби норма дәрежесіне көтерілді.Көне түрік әдеби тілінде ежелгі түріктер Талас, Шу, Орхон, Енесайбітіктастарын дүниеге әкелді. Түркітану, түркі филологиясын зерттеудеосы ескерткіштердің және орта ғасырда жазылған М. Қашқаридың «Түрік сөздігінің» орны ерекше.

Бұл сөздік түркі әлемін тілдік тұрғыдан зерттеуге негіз болатын еңбек. Сонымен қатар әлемдік ғылым кеңістігінде салыстырмалы-тарихи тіл білімінің алғашқы үлгісін көрсеткен ғылыми еңбек саналады. Мұнда бай тілдік деректермен қатар түркі халықтарының сол кездегі қоныстанған аймақтары мен этнографиясынан да құнды деректер бар (1-сурет).

1-сурет. XI ғасырдағы түркі халықтарының қонысы

Әдістеме.Түркітану қазіргі кезде түркі тілдерін зерттейтін ғылымның атауы ретінде де қолданылып жүр. Түркітану – түркі тілдерін тұтастай алып зерттейтін жалпы тіл білімі іспеттес. ТүркітануXX ғасырда жалпыдан жалқыға өтіп, жеке түркі тілдері негізгі зерттеу нысанынаайналды. Осы кезеңде ұлттық тілтанушы ғұлама ғалымдар келіп, тіл білімінің берік іргетасын қалап, кейінгіге мол мұра қалдырды. А.Байтұрсынұлы, Қ.Қ.Жұбанов, Ә.Т.Қайдар, Р.С.Сыздық,Ғ.Айдаров, Т.Жанұзақ т.б. ғалымдар қазақ тіл біліміне көп еңбек сіңірді.

Қырғыз тіл білімінде Б.М. Юнусалиев, Б. Орузбаева, Т.Ахматов, Т.К. Сартбаев, татар тіл білімінде М.З.Закиев, Д.Г.Саттаров, башқұрт тіл білімінде Ж.Кигенбаев, А.А.Юлдашев, Н. Ишбулатов, З. Ураксин, С.Миржанова, А. Харисов, қарақалпақ тіл білімінде Д.Насыров, Е.Бердімұратов, О. Доспанов, өзбек тіл білімінде С. Ибрагимов, Ф. Абдуллаев, А.И. Гулямов, Ш. Шабдурахманов, Ғ. Абдурахманов, А. Шерматов, С. Муталлибов, Ш. Рахматуллаев, әзірбайжан тіл білімінде М. Ширалиев, А. Демиарчи-заде, А.А. Ахундов, Ф. Зейналов, А.А. Абдуллаев, түрікмен тіл білімінде А. Азимов, Б. Чарыяров, М. Хыдыров, Т. Таджмұратов, З. Мұхаммедова, қарайым тіл білімінде С.М. Шапшал, К.М. Мұсаев; құмық тіл білімінде Ю.Д. Джанмаев, А.Т. Базиев, қарашай-балқар тіл білімінде А.М. Аппаев, У.Б. \ Алиев, М.А. Хабичев, М. Ахматов, ұйғыр тіл білімінде Э.Р. Тенишев, Ә.Т. Қайдар, Г. Садвакасов, Т. Талипов, А. Шамиева, Р.А Авакова, тува тіл білімінде А.А. Пальмбах, Д.А. Монгуш, З.Б. Арагачи, алтай тіл білімінде Т.М. Тощакова, А.Т. Тыбыкова, хакас тіл білімінде М.И. Боргояков, Д. Патачакова, О. Субракова, шор түркітану ғылымы: Ш.С. Сат,М.Д. Бичеоол, саха тіл білімінде Л.И. Харитонов, Н.К. Антонов, Е.И. Коркина, В.В. Наделяев, Н.Д. Дьячковский, чуваш тіл білімінде В.Г. Егоров, И.П. Павлов, И.А. Андреев, Л.П. Сергеев қажырлы еңбек етті. Аталған ғалымдардың еңбегінен қазіргі түркі тілдері туралы негізгі мәлімет аламыз. Жекетүркі тілдерінің құрылымы,дыбыстық ерекшеліктері, сөзжасам жүйесі, сөйлем құрылысын XX ғасырдың басында ұлттық тіл ғалымдары зерттеді. Қазақ тіл білімінен мысал келтірсек: “Осы орайда КСРО түркологиясының басшысы академик А.Н. Кононовтың бір сөзі еске түседі. 20-шы жылдардан бастап әр түріктектес республикаға орталықтан мамандарды жолдадық. Басында жергілікті тілді үйреніп, кейіннен Мәскеуден жетекшілік жасап отыру үшін. Әр жерге ғалымдарды жібердік. Тек қана Қазақстанға ешкімді аттандырмадық. Өйткені, ол кезде Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбановтар бар еді ғой... Яғни қазақ зиялылары – КСРО түркологиясы мен алтаистикасының іргесін қалаған ғалымдар екені дау туғызбайтын ақиқат. А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков сынды ірі түркітанушы ғалымдардың ұстаздары да – сөзсіз, біздің арыстарымыз болған»[1, 296].

Талқылау.Түрік тілдерін дәуірлеу Алтай кезеңінен басталады.Түркі тілдері – алтай әулеті бұтағының бір бөлігі.Алғашқы руникалық жазбалардың сырын ашқан дат ғалымы В.Томсен. Ол 1893 жылы құпия болып келген жазудың сырын тауып, түркі тілдес халықтардың төл жазуы екені дүниежүзі алдында дәлелдеді. XVIII-XIX ғ.ғ.шетел ғалымдары түрік тілдес халықтардың мәдениетін, тарихын, тілін зерттеп, ғылым айналымына енгізді. Олардың көрнекті өкілдері В.В. Радлов, М.М. Казем-Бек,П.М. Мелиоранский, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов,Э.Н. Наджип,Э.В. Севортян, К.К. Юдахин, Н.А. Баскаков А.М. Щербак, Н.З. Гаджиеват.б. XX ғасырда өмір сүрген көрнекті түркітанушыН.А. Баскаковтың топтастыруы әлі күнге дейін өзінің маңызын жоғалтқан жоқ. Ол өзіне дейінгі жасалған бөліністерді қорытындылаған топтастыру болып саналады.Көрнекті түркітанушы Н.А. Баскаков Түркі тілдерінің тарихын төмендегідей кезеңдерге бөледі:

1) алтай дәуірі;
2) ғұн дәуірі;
3) көне түркі дәуірі;
4) орта түркі дәуірі немесе негізгі түркі тайпаларының дамуы мен қалыптасу дәуірі;
5) жаңа түркі дәуірі немесе түркі халықтарының қалыптасуы мен даму дәуірі;
6) ең жаңа дәуір немесе түркі тілдерінің Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі даму дәуірі.

Түркі тілдері дамуының Алтай дәуірі уақытын дәл айту мүмкін емес, белгісіз уақыттан б.з.д. III ғасырға дейінгі кезеңді қамтиды. “Б.з.д. I мыңжылдықта Еуразия даласында Ордостан Донайға дейін антикалық және ежелгі шығыс жазуларында скифтер, сақтар, ғұндар, сарматтар атымен әйгілі болған халықтар қоныстанды”[2, 240].

Ғұн дәуірі б.з.д. III ғасырдан б.з. V ғасырына дейінгі уақытты қамтиды.Б.з.д.V ғасырда Оңтүстік Моңғолия мен Ордоста түркі тілдес ғұндардың мекен еткені жайлы деректер бар. Бұл аймақты ғұндардың атамекені ретінде санасақ болады. Түркі тілдес халықтар б.з.д. 3-2 мыңжылдықтан бастап, қазіргі күнге дейін, Қиыр Шығыстан Қара теңізге дейінгі кең байтақ далада қоныс тепкенін тарихи деректер айғақтайды. Ғұндардың ұлы көші мен батысқа жасаған жорықтары олардың Еуразияның

батысына одан да терең енуіне ықпал етті. Еділ патша кезінде ғұн империясы Қара теңіз жағалауынан Днестрге дейінгі аралықты өз иелігіне қосты.

Көне түркі дәуірі Еділдің өлімінен кейін, яғни, V ғасырдың ортасынан басталады. Бұл кезде Еділ құрған патшалықтың орнына батыста Бұлғар мен Хазар мемлекеті пайда болды. Олардың иеліктеріне Еділ, Донөзенінің бойы, кавказ етегі, Қара теңіз бен Қырым даласы кірді. Көне түркі дәуірінде түркі тілдері тармақтана, бөліне түсті. "Батысты V-IX ғасырларда көптеген түркі тайпаларының басын қосқан хазар және бұлғар тілдері өмір сүрді. Түркі тілдерінің орталық аймақтарында қыпшақ, оғыз, қарлұқ одақтарының тілдері бөлініп шықты, ал шығыста көк түрік, ұйғырлар жене қырғыздар одағы құрылды. Көне түркі дәуіріндегі ескерткіштер Орхон-Енисей немесе Көне түркі жазулары деп аталады. Түркі халықтарының тасқа қашалып жазылған алғашқы жазба есктеркіштері осы әліпбимен жазылған.IV ғасырда қазіргі батыс Моңғолиядан Донға, Қара теңіз жағалауына дейін көшіп-қонған түркі тайпасы, Ғұн одағы ыдыраған соң, тарих сахнасына бұлғарлар мен хазарларды, IX ғасырда печенегтер мен оғыздарды алып келеді. Түркі тайпаларының ішіндегі ең күштісі де, ықпалдысы болған қыпшақтар XI ғасырда Балқаш пен Ертістен бастап, Прут өзеніне дейінгі ұлан-байтақ өлкеде көшіп-қонған. Түркі ру-тайпалары туралы алғашқы мәлімет біздің жыл санауымызға дейінгі дәуірде жазылған қытай жылнамаларында берілген. Одан кейінірек көне армян, көне еврей, көне грузин, араб жылнамалары мен тарихи жазбаларында ертедегі түркі тайпалары туралы хабар берілген. X ғасырдан бастап түркі тайпалары туралы мәлімет орыс жылнамасы мен жазбаларында кездесе бастайды.

Орта түркі дәуірі (IX-XV ғ.) Қарахан және Моңғол кезеңі деп екіге бөлінеді. Бұл кезеңде қазіргі түркі тілдерінің негізі жасалды. Батыста бұлғар мен хазар тілдерінің бірігуінен чуваш тілі пайда болды, қыпшақ-бұлғар тайпасы тілдері, қыпшақ-половец, қыпшақ-ноғай, оғұз-бұлғар, қарлұқ-үйғыр тілінен тува, қарақас, якут тілдері, көне қырғыз тілі калыптасты. Осы кезеңде жазылған жазба ескерткіштер араб графикасында сақталған" [3, 332]. Орта түркі дәуірі ғылым-білімнің дамып, мәдениеттің гүлденген дәуірі болды. Көптеген ғылыми еңбектер, әдеби көркем шығармалар дүниеге келді. Түркі жұртынан шыққан Махмұд Қашғари«Түрік сөздігін», Жүсіп Баласағұн«Құтты білік» дастанын, әлемнің екінші ұстазы әл-Фараби мен ибн-Сина өзінің мол мұрасын, Қожа Ахмет Йассауи«Даналық кітабын», Ахмет Йүгінеки«Ақиқат сыйы» аталатын теңдессіз туындаларын жарыққа шығарды. Осы кезеңде түркі тілдес халықтардың таралу ареалы шығысқа, араб, парсы қалалық аймақтарына бағытталды.

«Жаңа түркі дәуірінде (XV-XIX ғ.) қазіргі түркі тілдерінің диалектілері және кейбірінің әдеби тілдері қалыптасты. Батыста бұлғар диалектісінен – чуваш тілі; қыпшақ-бұлғар тобынан – татар және башқұрт тілдері; қыпшақ-половец тобынан – қарайым, қарашай-балқар, құмық, қырым татары тілдері; қыпшақ-ноғай тобынан – ноғай, қазақ және қарақалпақ тілдері; оғыз-бұлғар тобынан – гагауыз тілі, балқан түркілерінің диалектілері; оғыз-селжүк бірлестігінен – түрік, әзірбайжан тілдері; оғыз-түрікмен тобынан – түркімен тілі, қарлұқ-хорезм және қарлұқ-ұйғыр тобынан – өзбек, ұйғыр тілдері тарады. Шығыста тува, қарақас, якут, камасин, шор, сағай, белтір, қойбал, качи, телеуіт, төлеңгіт, қызыл, тува, құманды, чалкан, кюэрик, сары ұйғыр, қазіргі қырғыз т.б. тілдер бөлектенеді.

Ең жаңа дәуірде – XX ғасырда бұрынғы Кеңестер Одағындағы көптеген түркі тайпасы, тайпа одақтарының тілдері, диалектілері бірігіп, ұлт тілдері пайда болды. Жазуы жоқ және жазуы кеш дамыған халықтардың әліпбиі жасалды, әдеби тілі өркендеді»[3, 332].

«Соңғы бес ғасырда жер шары халқының саны күрт өсті. Оның бірнеше тұрғыдан әсері бар. Бұл тілдердің барлығы дерлік өз сөйлеушісіне ие болды дегенді білдіреді»[4, 244]. Бес ғасыр бұрын қазіргі түркі халықтары қалыптасып дами бастады. Осы кезеңде халық саны өсіп, ұлттық әдеби тіл бой көрсетті. Тіл болу үшін бірінші алғы шарт тілдің атауы болу керек. Атаусыз тіл де жоқ, өйткені ол туралы ешкім ештеңе айта алмайды. Түркі халықтарында ұлт атауы мен тіл атауы бір. XIV ғасырда түркі халықтары этникалық тұрғыдан бірігіп, ұлт ретінде ұйысты. Ұлт атаулары этникалық мәнге ие болды да, тілге де сол атау берілді. Мысалы, Қазақтар қазақ тілінде, өзбектер өзбек тілінде, ноғайлар ноғай тілінде, қарақалпақтар қарақалпақ тілінде сөйлейді.

Нәтиже.«Түркі тілдері – Қиыр Шығыстан Жерорта теңізі мен Үнді мұхитына дейінгі кең байтақ өлкеде тұрып жатқан 40-қа жуық туыстас халықтардың тілі. Түркі тілдері – алтай семьясы бұтағының бір бөлігі. Қазіргі таңда түркі тілдері 170 млн-ға жуық адамдардың сөйлеу тілі (2008). Олардың басым көпшілігі ТМД елдері мен Түркия, Иран, Әзірбайжан, Өзбекстан мемлекеттерінде тұрақтанған. Ресей, Қытай, Қазақстан секілді іргелі елдердің әрқайсысын 12-15 млн. түркі тілдес халықтар мекендейді. 2008 жылғы мәлімет бойынша түркі тілдес халықтар өкілі Еуропалық одақ – 2 млн (Ұлыбритания, Германия және Франциияны қоспағанда), АҚШ – 1 млн., Германия – 5 млн., Франция – 0,4 млн.,

Ұлыбритания – 0,4 млн., Моңғолия – 80 мың, Жапония – 0,1 млн., Канада – 0,2 млн., Бразилия – 0,1 млн., Аргентина – 0,1 млн., Украина и Белоруссия – 0,3 млн., Латин Америкасы (Бразилия және Аргентинаны қоспағанда) – 0,8 млн., Австралия – 60 мың. Дүниежүзінің қалған аймақтарында – 1,4 млн». [5, 826] (1-кесте).

«Түркі тілдерінде сөйлейтіндердің жалпы саны – 250 миллиондай, тіпті кейбір деректерде 250 миллионнан астам деп көрсетілуде»[6, 456]. Түркі әлемінің мәдени мұрасы қазіргі таңда әлемде ана тілдерінде сөйлетін 300 млнға жуық халықтың ұлттық қазынасы болмақ [7,482].

Қазіргі түркі тілдерінің грамматикасы бір, сөздік қоры ұқсас, тек сөздердің дыбысталуында айырмашылық бар. Түркі тілдерінің өзіндік құрылымы бар. Ол жалғамалы тілдер тобын құрайды. Қыпшақ тобына кіретін қазақ, ноғай тілінде сөйлейтіндер бұлғар тобындағы чуваш тілінде, оғыз тобындағы гагауыз тілінде, сондай-ақ шығыс ұйғ бұтағының ұйғыр-оғыз тобына кіретін хақас тіліндегі адамдармен тілдесіп, түсінісу өте қиын. Оның себебінаталған тілдердің тарихынан және жағрапиялық орналасуынаніздеген жөн. Тіл өзгермелі құбылыс және оған сыртқы-ішкі факторлар, атап-айтқанда әлеуметтік-саяси, экономикалық жағдай ықпал етеді.Бұл тілдер бір-бірінен көне түркі дәуірінде оқшауланып, барыс-келіс азайған және басқа тілдік отбасыға жататын тілдермен араласып өзара ықпалға түскен. “Өткен ғасырдың өзінде атақты түркітанушы В.В. Радлов түркі ұлысы секілді ұлан-байтақ өлкеге, үш алып құрлыққа бірдей тарай қоныстанған халық жоқтың қасы деген еді. Өкінішке орай, таяу тарихи кезеңге дейін бір ғана тілде сөйлеп келген халықтың тілі әр түрлә тарихи, саяси, әлеуметтік себептен жеке говорларға ажырап, уақыт озған сайын бір-бірінен алшақтай түскені белгілі. Соның салдарынан қазіргі таңда 40 шақты жеке дара түркі тілдері қалыптасып отыр. Көп ғасыр бойы байланысы болмай, арақатынасы үзіліп қалғандықтан, бұл тілдердің біразы түсінісуге де ауырлап кеткен»[8, 288]

«Орта Азия және көршілес аймақтардағы этникалық, тарихи мәдени орталықтарды зерттегенде тіл маңызды этникалық белгі болатындықтан, ол әрдайым есте болуға тиіс. Орталық Азияның түркі тілдес халықтары ежелден алтай тілдері дүниесімен ғана емес, үнді-еуропа тілдерімен де қатынасқан.

Тілдердің материалдық және типологиялық, құрылымдық ұқсастығы бір-бірімен тығыз байланысты. Олардың аражігін анықтаудың өзі кейде дүдәмал келтіріп, қиындық туғызады. Алтай, орал тілдерінің ортақ белгілері – үндестік заңы, жыныстық белгінің жоғы, есімдердің тәуелденуі, предлог орнына септеулік шылаулардың қолданылуы, анықтауыштардың анықталатын сөздердің тек алдында тұруы. Сонымен қатар ортақ түбір мен қосымша морфемалардың барлығын кірме элементтер деп түсіндіру де қиын.

Ертедегі түркі тілдерінің үнді-еуропалық тілдермен араласы (қатынасы) грек-түркі, хетт-түркі, тохар-түркі, үндіиран-түркі лексикаларының қатарласуымен дәлелденеді. Мұнымен қатар ертедегі орал-алтай тілдерінің үнді-еуропа тілдерімен де алыс туыстығы бар деген болжам туады» [9, 344].

XXI ғасырда әлем кеңістігіндегі түркі халықтарының таралымы мен орналасуына байланысты ғылыми тұжырымдар мен пікірлер соңғы уақыттарда көптеп қарастырылуда. XXI ғасыр басындағы түркі тілдес халықтардың әлемдік таралымын, қазіргі түркі тілдерінде сөйлейтін этностардың статистикалық көрсеткішін, дүниежүзіндегі түркі халықтарының санын, қазіргі түркі халықтарының генеалогиялық топтастырылуын, қазіргі түркі халықтарының таралу және тіркелу ареалын, қазіргі түркі ұлттық автономияларын нақты көрсететін еңбектер мен электронды ресурстар кеңінен таралуда.

XXI ғасырда әлемдегі түркі халықтарының саны 300 млнға жақындады. Олар әлемнің барлық түкпіріне тараған. Түркі тілдерінде сөйлеушілерінің саны бұл санға сәйкес келмейтіні заңдылық. Өйткені тіл бірлігі мен этникалық бірегейлік әрқашан сәйкес келе бермейді. Дегенмен түркі тілінде сөйлейтін халықтар да алты құрлыққа қоныс аударып, тіршілік етуде.Сондықтан олардың экономикалық, әлеуметтік және мәдени даму көрсеткіші бірдей емес. Бұл олардың тілінде анық байқалады.

1-кесте. Қазіргі түркі тілдері

1	алтай	16	қырымшақ	31	түрік
2	әзірбайжан	17	құман	3	түрік-месхетин
3	балқар	18	құмық	33	түрікмен
4	башқұрт	19	қырғыз	34	туркоман
5	гагауыз	20	нағайбақ	35	өзбек

6	долған	21	ноғай	36	ұйғыр
7	сары ұйғыр	22	салар	37	хакас
8	қарайым	23	сібір татарлары	38	халадж
9	қазақ	24	татар	39	челкан
10	қарақалпақ	25	телеңгіт	40	чуваш
11	қараманлиды	26	телеуіт	41	чұлым
12	қарапапах	27	тофа (саха)	42	шор
13	қарашай	28	трухмен	43	юрюк
14	қашқай	29	туба	44	якут
15	қырым татарлары	30	тувин		

Қорытынды.Қазіргі таңда әлемде 6 тәуелсіз (2-сурет) , 13 ұлттық автономиялытүркі мемлекеті бар (3-сурет). 6 егемен елдеана тілі мемлекеттік тіл деңгейінде өмірдің барлық саласында қолданылады. Ал қалған 13-інде ұлттық тіл ретінде қызмет атқарады. “Татар, башқұрт, саха сияқты түркі тілдері орыс тілінің ықпалында, екінші мемлекеттік тіл ретінде қолданылып, Ресейдің пошта, қатынас байланыстарында қолданылуы шектеуген тіл санатына жатады. Тіпті тұрмыстық қажетті ғана атқаратын түркі тілдері де бар екені рас» [10, 360].

Түркі тілдерінің орналасқан жері – тіл иелерінің көпшілігі қоныстанған ел немесе мемлекет. Ал түркі тілдерінің таралған аумағы олардың ареалы (лат. area – алаң, кеңістік). «Ареал»тіл таралымында жағрапиялық, демографиялық, әлеуметтік мәнде қолданылады. Яғни, орналасқан жері – атамекені, ал таралуы – осы атажұрттан шығып әлемге жайылуы.

2-сурет.Қазіргі тәуелсіз түркі мемлекеттері

Қазақстан– *73 %* халық (2010)

Түрікменстан – *85 %* жуық халық *(2003)*

Әзірбайжан – *90 %* аса халық (1999)

Түркия – 70-75% халық (2008)

Қырғызстан – *85 %* аса халық (2009)

Өзбекстан – 80% халық (1996)

3-сурет. Қазіргі түркі ұлттық автономиялары

ҚХР
Синьцзян-Ұйғыр автоно-миялық ауданы – *64%* халық

Өзбекстан
Қарақалпақстан Рес-публикасы – *94,9 % (2011)* асахалық

Ресей
Башқұртстан Респуб-ликасы – *57 % (2002)* халық (башқұрттар,татарлар, -чуваштар)

Саха(Якутия)Респуб-ликасы –*47%* халық

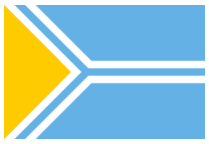
Кабардин-Балқар Республикасы – *14,8 % (2002)* халық(балқарлар,түріктер,татарлар)

Татарстан Республикасы – *56 % (2002)* халық (татарлар,башқұрттар, чуваштар)

Қарашай-Черкес Республикасы – *44,3 % (2002)* халық (қарашайлар, - ноғайлар)

Тува(Тыва)Республикасы –*77% (2002)*халық

Дағыстан Республикасы – *20,50 % (2002)* халық (әзірбайжандар, құмықтар, ноғайлар)

Хакас Республикасы –*12% (2002)*халық

Алтай Республикасы – *40% (2002)*халық

Чуваш Республикасы — *70 % (2002)* халық (чуваштар, татарлар)

Молдавия
Гагауыз Республикасы — *82 %* жуық *(2004)* халық

Қазіргі түркі тілдерін сипаттап, олар жайлы мәліметтер қорын жинақтау уақыттың талабы. Сонымен қатароның көпшіліктің пайдалануына ыңғайлы пішінде болуы көзделуде. Осы себептен де, бұл тақырыпты басқа ғылым салаларымен бірлікте қарастыру қажеттігі туып отыр. Түркі тілдес халықтардың таралымын көрсетуде лингвистика, жағрапия, информатика ғылымының бірлігінде қарау зор нәтиже беретініне, түрік дүниесі, түркі жұртының болашағынаөз үлесін қосатынына сенімдіміз. Түркі республикалары, түркі халықтары өзара саяси-экономикалық, мәдени-ағартушылық байланыстарды нығайтуда.Осы себептен және ғылым сұранысынаорай әлемдік ғаламтор желісінде түркі халықтарының жағрапиялық мәліметтер қорын түзу,қазіргі түркі тілдерінің таралымын көрсету, типологиялық төлқұжатын жасау өзекті тақырып болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қажыбек Е. Ұлы дала тұлғалары: Жұбановтар тағылымы және жазу реформасы // Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2019. – 6 б.

2 Төлеубаев Ә., Қасымбаев Ж., Қойгелдиев М., Қалиева Е., Далаева Т. Қазақстан тарихы // жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманит. Бағытындағы 10- сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2010, 54 б. –кітап

3 Вакова Р.А., Бектемирова С.Б. Түркі филологиясына кіріспе. – Алматы, 2013. – 6 б. –кітап

4 Янсон Т. Тіл тарихы: Кіріспе – Алматы // Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2019. – 154 б. –кітап

5 Barbara A. West., Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania. 2008. – 826 б. –кітап

6 Асқаров Н., Исхан Б.Ж., Зайсанбаев Т.Қ., Мәтбек Н.Қ., Оспанова Б.Р., Сабыр М.Б. Түркі тілдері: Ұжымдық монография. // Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы РМҚК.– Астана, 2015. – 448 б. –монография

7 Авакова Р.А. Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан, I, – Астана, 2011, 59 б.

8 Бизақов С. Түбі бір түркілер. – Алматы: 2013, 38 б. –кітап

9 Аманжолов А.С. Түркі филологиясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 2012, 69 б. –кітап

10 Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004, 216 б. –кітап.

МРНТИ 16.31.02

Садық Д.А.,[1] Мәдиева Г.Б.[2]

[1,2] әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы , Қазақстан

КОМПЬЮТЕРЛІК ЛИНГВИСТИКА КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫ СӨЗДІКТЕРДІҢ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Мақалада компьютерлік лингвистиканың бір саласы – қолданбалы лексикографияның даму динамикасына назар аударылған. Лексикография саласында еңбек еткен ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, сан тарап пікірлеріне талдау жасалды. Интернет және технология салаларының дамуына байланысты лексикография саласы да жаңа бағыт бойынша даму алды. Компьютерлік лексикографияның жаңа саласы, жалқы есімдердің сөздік түзу тәжірибесін қарастыратын қолданбалы ономографияның теориясы мен практикасы жайлы кеңінен талданады. Сондай-ақ, автор мақалада электронды сөздік немесе компьютерлік сөздік деп аталатын сөздіктердің жаңа түрлерін талдап, жалқы есімдерге арналған “atau.kz”, машиналық аударма саласындағы “sozdik.kz” сайттарының құрылымына тоқталып, жетістіктері мен болашағы жайлы баяндайды. Шетелдік сөздік түзу тәжірибесін негізге ала отырып зертейді.

Түйін сөздер:жалқы есімдер,қолданбалы тіл білімі, компьютерлік лексикография, компьютерлік ономография, электронды сөздік

Sadyk D.,[1] Madieva G. [2]

[1,2] Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

ADVANTAGES OF ELECTRONIC DICTIONARIES IN THE SPACE OF COMPUTER LINGUISTICS

Abstract

The article is devoted to the development of applied lexicography in one of the areas of computer linguistics. Discusses the discussion of lexicography, caused by the fact that it is complex in nature, incorporates both theoretical and applied researches. The development of the Internet and technological industries has influenced the development of lexicography in a new direction. A new section of computer lexicography is widely analyzed in theory and practice of applied onomography, which studies the vocabulary of proper names. The author also analyzes new types of dictionaries, such as “Atau.kz”, “sozdik.kz”. The article is told about the successes and prospects dedicated to proper names in the field of electronic dictionaries.

Keywords: proper names,applied linguistics, computer lexicography, computer onomography, electronic dictionary

Садык Д.А.,[1] Мадиева Г.Б.[2]

[1,2] КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ПРЕИМУЩЕСТВА ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЕЙ В ПРОСТРАНСТВЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

Статья посвящена развитию компьютерной лексикографии как одного из направлений прикладной лексикографии. Анализируются дискуссии о лексикографии, вызванные тем, что она

носит комплексный характер, вбирает в себя как теоретические исследования, так и прикладные изыскания.Активное развитие интернета и технологических отраслей повлияло на развитие нового направления лексикографии – компьютерной лексикографии, в том числе теория и практика компьютерной ономографии, которая изучает словарный фонд собственных имен. В статье анализируются новые типы словарей, разещенных на сайтах “atau.kz”, “sozdik.kz”. В статье анализируются состояние и перспективы электронных словарей, посвященных собственным именам.

Ключевые слова:имена собственные,прикладная лингвистика, компьютерная лексикография, компьютерная ономография, электронный словарь

Кіріспе.Тілдерді оқыту тәжірибесінде жаңа технологияларды ендірудің жай-күйін зерттеу барысында лингвистиканың жаңа бағыты – компьютерлік тіл білімі дейтін саланың туып, дамуына әкелді. Бұл ғылым саласының пайда болуына жаһандану үрдісі, техниканың қарыштап дамуы, әлемдік ақпараттық технологиялардың орасан жетістіктері, жасанды тілдер үлгілерінің қажеттіліктері ықпал етті. Алайда бұған уәждеме болған ақпараттық технология болса, тілдің қандай қатысы бар деген сауал туындары анық. Жоғарыдағы қажеттіліктерді тағы санамалап шықсақ, аталған үрдістерді лингвсика ғылымынсыз, тілдің құрылымынсыз шешу мүмкін емес екен. Мәселен, жасанды тілді жетілдіру үшін тілдің құрылымын білу міндетті. Сондай-ақ, адаманың компьютермен табиғи тілде қарым-қатынас жасаудың үлгілері мен күрделі адам-тіл-машина түсінігінің кешені классикалық лингвистика постулаттарының көмегінсіз жүзеге аса алмайды.

Компьютерлік лингвистиканың маңызды мәселелері – автоматты түрде жүзеге асып оқылатын лингвистикалық жүйені анықтау. Р.Г. Пиотровскийдің[1, 32]пікірінше автоматты лингвистиканы қолданудың өзіндік екі қыры бар:

1. Дәстүрлі – оқыту бағдарламалары негізінде нақты грамматикалық бөлімін оқытуда немесе қойылымдық сипаттағы жаттығулар көмегімен, компьютерлік тестпен жасай алатын қыры.

2. Когнитивті-интеллектуалдық – тілдерді оқытуды компьютермен қамту. Лингвостатистика әдісін, семантикалық жүйені, автоматты оқу сөздіктерін, грамматикалық кестелер қолданылады. Бұл аталған бағыт бойынша К. Маккьюин[2, 1]мен О. Руденко-Моргун[3, 1] шұғылданды.

Мәселен, «электронды сөздік» термині тіл білімінде шамамен он жыл бұрын пайда болса, «компьютерлік лексикография» термині одан ертеректе қолданыста болған. Ғалымдар оны әртүрлі терминмен атайды, мысалы: Ю.Н. Марчуктың еңбектерінде – «есептеуіш лексикография» (1976 ж.), Е.В. Вертель –«машиналық лексикография» (1984 ж.), А. Казакевич – “автоматтандырылған лексикография” (1985 ж.), ал В. Марковкин – “компьютерлік лексикография” (1990 ж.) десе, кейін Ю.Н. Марчук барлық осы атауларды ортақ мағынаға біріктіріп «компьютерлік лингвистика» деген атпен танылған қолданбалы лингвистика мәселелерін жүзеге асырды. Бұл тақырыпта М. Мандрикова өз еңбектерінде«есептеуіш лексикография», «есептеуіш машина» және «автоматты лексикография» терминдері синонимдес болып табылады, өйткені олардың барлығы өз жұмысында бір құралға сүйенеді, ол – компьютер деп тұжырымдаған. Ол компьютерлік лексикография деген қорытындыға келеді. Лексикография тіл білімінің жеке бөлімі болып қабылдануы мүмкін. Бұл ғылымның мазмұны әр түрлі компьютерлік сөздіктердің теориялық және практикалық сұрақтарының болуын, сондай-ақ осы мәселеге қатысы бар барлық түсініктерді ұғынуды құрайды.

Компьютерлік лингвистика мәселелері көптеген зерттеулердің тақырыбы екені даусыз. Компьютерлік лексикографияның кейбір мәселелері 1980 жылдың басында құрылған компьютерлік лингвистика қауымдастығында талқыланды. Көрнекті лексикографовтарданбұл салаға А. С. Герда, В.М. Анрющенко, Ю. Н. Марчук, И. Убина, С. В. Меркурова, В. Морковкина, Г. М. Мандрикова және т. б. зор үлес қосты.

Әдістеме.Алдымен компьютерлерді пайдалану әдісі лексикографтың жұмыс процесін автоматтандыру құралы ретінде ғана қарастырылды. Алайда, белгілі сөздіктер жасау ұзақ уақыт бойы қауырт жұмысты талап етеді. Кейінненсөздіктер жасауды машиналарға ұсыну неғұрлым орынды деп санай бастады. Бұл бағыттағы алғашқы қадам IBM компьютерлерінің көмегімен жылдам қос тілді сөздікті жасау болды. Ол компьютерлік лексикографияның көптеген артықшылықтары бар екенін көрсетті. Компьютерлерді пайдалану лексикографиялық материалды кез келген қажетті түрде теруге, сөз жиілігін анықтауға, суреттер жасауға, иллюстрациялар жасауға мүмкіндік береді.

Ақапарттың толассыздығы, қайсыбірін есте сақтауды мүмкін ете бермейді. Сондықтан үнемі көмекке жасанды интелектпен толықтанған компьютердің барлық мүмкіндіктері адам санасының жағдайын оңтайландырып келеді. Компьютер тілін зерттеу, автоматты аударма саласы өткен ғасырда

шетелде зерттеліп, алғашқы ғылыми арналарын ашқан екен. Ал қазақ даласында зерттеуге зәру болып жүрген компьютерлік тіл білімі дейтін жаңа ғасырдың жаңа саласына кезек енді келген сыңайлы. Қазақ даласындағы шын мәніндегі статистикалық ізденістерді ғалым Қ. Жұбанов қазақ орфографиясын ғылыми негізде құру мақсатында қолданған.

Кеңес одағы кезінде Тіл білімі институтында «Түркі тілдерін статистикалық және ақпараттық зерттеу» (1969 ж.) атты Бүкілодақтық ғылыми-практикалық жиналысынан кейін-ақ тілдің жаңа технологиялық саласы жаңғырды деуге болады. Қолданбалы лингвистика бөлімі проф. Қ.Б.Бектаевтың ғылымдағы жолын жандандыру мақсатымен, қазақ тілінің жаңа саласының қалануына қомақты үлес қосқаны айғақ. Мәселен, 1990 жылдары М.Әуезовтің шығармалар жинағы ЭЕМ жадына енгізіліп, 1994-1995 жылдары «М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері» атты жиілік жүйесінің шыққаны, тілдің қолданбалы жағы және корпустық мәселелерімен айналысуға мүмкіндік берді. Кейін, тілінің статикалық, қолданбалы саласындағы өзекті мәселелері жөнінде ғалым А. Жұбанов, Ә. Болғанбаев, Ш. Дәулетқұлов сияқты ғалымдар еңбек етті.

Алғаш болып қазақ тіл білімінің қолданбалы саласында өнімді еңбек еткен профессор А.Қ. Жұбанов: «қолданбалы лингвистика саласының кең мағыналығын – тілдің құрылымы мен қызметіне қатысты ғылыми мағұлматтарды тілге қатыссыз пәндер саласында, адам баласының практикалық мұқтаждығынан және мұндай қызметтің теориялық негіздемесі ретінде қолданылуынан туындайтынын көруге болады»[4, 12] – дейді. Расында, компьютерлік лингвистиканың пәнаралық байланысы тіл біліміндегі концептуалдық тұжырымының жаңаруына мүмкіндік берді.

Тіл білімі ғылымының дәстүрлі зерттеулері өзінің жемісін беріп келеді, алайда қазіргі зерттеулерге жаңашылдық пен алға басушылық жетпейді. Біз үнемі ескінің кертарпалығынан арыла алмай, жаңа ғасырдағы қазақ тіл білімінің феноменін құра алмай келеміз. Мәселен, «электорнды сөздік» атауы күнделікті қолданатын үйреншікті сөзге айналып кеткені анық. Осындағы «электронды» деген сөз болмаса, жай сөздіктің қазіргі атқаратын қызметі мен әлеуеті әлдеқайда тар екенін мойындайықшы. Дәстүрлі, тәжірибелік лексикографияның дамуымен қатар оның зардап шегуінің үш фундаменталды себептері бар:

1. Жаңа сөздердің күн санап енуі сөздіктегі сөз қоры мен оның көлемінің артуының айғағы. Сөздіктердің көлемді болуы сол тілдегі лексикалық қордың молдығын көрсетеді, - онымен жұмыс жасау да қиындық тудырады. Мәселен қазақ тілінің бір томдық үлкен түсіндірме сөздігі, болмаса 15 томдық қазақ әдеби тілінің сөздігі. Яки Оксфордың 20 томдық сөздігі.

2. Лексикалық мәндердің сипаттамасы неғұрлым толық және тереңірек болған сайын, соғұрлым сөздік дәрежесі сол тілдің ұлттық әрі мәдени жағдаятынан алшақтайды.

3. Сөздіктің лексикографиялық концепциясы қызығырақ болған сайын, лексикалық мәндерді сипаттаудың құралдары соғұрлым интегралды болады.

Талқылау.Ал компьютерлік лексикографияның мүмкіндіктері қандай?

1. Сөздік мақаласының мазмұнын, оның ішінде әр түрлі өлшемдер бойынша ішінара көрсету мүмкіндігін (әр түрлі «проекциялар»), әдеттегі сөздіктерде пайдаланылмайтын әр түрлі графикалық құралдардың кем көлемдігі.

2. Морфологиялық және синтаксистік талдау, дыбыстыжәне т.б. тану және синтездеу сияқты әртүрлі лингвистикалық технологияларға қол жеткізу мүмкіндігі.

Электронды және қағаз сөздіктердің өзіндік ерекшеліктері бар. Бірақ, екеуінің ортақтығы – ақпаратты сақтаушы, тасымалдаушы, жинқатап өңдеуші құрал болғандығында. Электронды сөздіктің басты ерекшелігі – іздеу жүйесі бар жаңашылдығы мен техникалық функциялары, аспектілерінің артықшылығында.

Ал Н. Сивакова мен Г. Мандрикова электронды сөздіктердің дәстүрлі сөздіктерден мынандай айырмашылықтарын атап өтеді:

- икемділігі – лингвистикалық бағдарламалы кешен сөздікті пайдалануды жеңілдетеді және қолдану кезінде мүмкіндіктерді кеңейтеді;

- тәуелсіздігі – тілдің заңдылықтарына қарамай әр түрлі тілдердің лексикалық бірліктері арасында байланыс жасай білуі;

- динамикалығы – сөздік мақалаларын түзете алу, ескірген сөздерді алып тастау т.с.с. мүмкіндігі. [5, 112]

Алайда, электронды сөздіктер бірқатар кемшіліктерге де ие. Мәселен, сөздікті іздеу арқылы кіру кезінде бірнеше сәйкес келетін сөздік терезелері ашылады және тиісті әрі нақты керек сөздікті таба

алмай қалады. Сөздікті кең көлемде көру мүмкін бола бермейді, онда тек сөздік мақаласының үзігі ашылады, сондықтан пайдаланушы терезеден жиі шығуға мәжбүр болады. Сондай-ақ, интернет-технологиясындағы білімі жеткіліксіз пайдаланушы көп уақытын сөздіктің құрылымын игерумен жоғалтып алуы мүмкін

Дегенмен, электрондық сөздіктердің құны кітап қорынан әлдеқайда қымбат. Бағдарлама құрастырушылары электрондық сөздіктер ұсынатын барлық мүмкіндіктерді пайдалана алмайды. Кейбір пайдаланушылар өздерінің қажеттіліктерін дәстүрлі сөздіктер қанағаттандыра алады деп ойладйы, бірақ кітап сөздігінде сөзді іздеу әлдеқайда қиын. Дәстүрлі сөздікте сөздердің алфавиттік ретпен орналасуы тұрғысынан ғана ыңғайлы. Мұнда іздеу шектелген. Жоғарыда жүргізілген талдауға негізделе отырып, біз электронды және дәстүрлі сөздіктердің күшті және әлсіз жақтарын салыстыру мақсатын қойған жоқпыз, өйткені бұл жерде пайдаланушының өзіндік ыңғай таба білу қабілеті басты рөл атқарады. Мазмұнға сәйкес келетін сөзді түсіну және таңдау, икемділік көрсету – пайдаланушы шеберлігінің негізгі шарттарының бірі.

Электронды сөздіктердің әлеуеті, ғылыми кеңістіктегі орны кеңдеу болып тұрғанын көріп келеміз. Қазақ тілінің қолданыс аясы мен мұқтаждығына қарай бірнеше электронды сөздіктердің жемісті қызмет етіп келе жатқанын білеміз. Оған «sozdik.kz», «lugat.kz» және т.с.с танылып келе жатқан сөздіктердің тізбесін мысалға келтіре аламыз. Сондай-ақ, 2019 жылдың 9 желтоқсанында өткен «Компьютерлік лингвистикадағы қазақ тілі» атты дөңгелек үстелде «Translators Group» компаниясының 300 000 сөздік мақаланы қамтитын«audaru.com» атты ағылшын-қазақ терминологиялық сөздігінің таныстырылымы өтті. 1 айдан кейін пилоттық нұсқада іске асатын бұл сайттың берері мол болатыны сөзсіз. Алайда бұл сөздіктердің барлығы орфографиялық, аударма, түсіндірме сөздіктердің негізгі базасында жасалған. Ал өз маңызын арттырып келе жатқан «dic.academic.ru»атты орыс тілінің әмбебап электрондық сөздігінің құрылымы күрделі, пайдаланушылардың барлық сұранысына жауап беретін құнды порталға айналып отыр. Сайтта медицина, биология, жаратылыстану, география, дінтану, экономика, юриспруденция, тарих, этимология, әдебиет, өнер,философия және әлеуметтану тіпті құрылыс энциклопедияларының жинақтары мен сөздіктерінің базасы берілген. Электронды сөздікте жалқы есімдердің анықтамалық және түсіндірмелік базасы да бар.Сондай-ақ, 14 тілдің аударма сөздігі мен бір мультитілдік электронды жинақ бар. Ал Қазақстанда қоғамдағы мемлекеттік тілдің қажеттілігі туындамаса, дәл *dic.academic.ru* секілді әмбебап сөздік жасаудың уәжі де уақыты да келмейді. Біздегі электронды сөздіктердің реті түсіндірмелі, ономастикалық, аударма болып бірнеше түрге бөлініп, жеке-жеке сайт болып шашырап жүр.

Нәтиже.Ал қазақ тіліндегі ономастикалық электронды сөздіктер тек 2017 жылдың басында ғана қолдау тауып, жаңғыра бастады. Жалқы есім сөздіктерінің түзілу теориясы мен тәжірибесін зерттейтін ономастиканың саласын ономография (onomastike – ат қою өнері, grapho – жазамын) деп атап жүрміз. Ал компьютерлік ономография ономастикалық электорнды сөздіктердің түзілу тәжірибесін зерттейтін ғылымның жас саласы. Мәдениет және спорт министрлігінің қолдауымен жарық көрген “atau.kz”ономастикалық электронды сөздігінің базасы мен иллюстрациясы көзді қуантып, халықтың көңілінен шығып отырғаны айғақ. Бұл электронды сөздік ономастиканың топонимдік аспектісін негізге алады. Atau.kz-тің сонылығы – жалқы есімдерді категорияларға жіктеуінде. Мәселен: ең үздік категориялар деп: *қала, көше, театр, мәдениет үйлері, мектептер, мектепке дейінгі білім беру ұйымдары, кәсіптік оқу орындары, саябақ, ауыл* деп бөліп алған.

Алайда Қазақстандағы барлық географиялық нысандарды түгелімен қамтыған *yandexmap-тың* жемісті жұмысынан кейін, atau.kz-тің халыққа тигізер пайдасы шамалы екенін шүбәсіз мойындаймыз. Егер atau.kz-те географиялық анықтамалықпен қатар, елді-мекеннің тарихы, аты атап тұрғандай, әр атаудың жалпы этимологиялық коды берілген болса, бұл сөздіктің көпшілік халық арасында да, тіл мамандары арасында да қолдау тауып, қолданыс аясы кеңейер еді. Болмаса, бұл электронды базаны *yandexmap*-тыңкестеде берілген түрі деп есептер едік.

Дүниежүзіндегі географиялық объектілер электронды карталарға түсіріліп, әр ай сайын жаңарып, өңделіп отырады. Әлемдік желі әртүрлі географиялық ақпараттарға да өте бай, сондықтан топонимдердің барлық мүмкіндіктерін аша отырып, адам өміріне қажетті қазақ сөздігін жасап шығару өте күрделі мәселе. Мәселен, қазақ топонимдерін миссионерлік бағытта зерттеген Ф. Щербин жылдар бойы қазақ атауларын жинақтау барысында 12 томдық «материалы по киргизскому землепользованию» (1912 ж.) атты статикалық жинағы жарық көреді. Ал алаш зиялылары Ә. Бөкейханов пен Т. Шонанұлының жер қатынасына қатысты еңбектеріне диахронды талдау жүргізіп,

әрі қазіргі атаулармен салыстырып, байырғы атаулардың да электронды базасын әзірлеу кезек күттірмейтін мәселе. Себебі елбасының «архив-2025» жеті жылдық бағдарламасында: «Архив деректерін тек жинақтап қана қоймай, барлық мүдделі зерттеушілер мен қалың жұртшылыққа қолжетімді болуы үшін оларды белсенді түрде цифрлық форматқа көшіру керек. Өз тарихына деген мақтаныш сезімін ұялатып, отаншылдық тәрбие беру мектеп қабырғасынан басталуы тиіс. Сондықтан, мектептер мен барлық өңірдегі өлкетану музейлерінің жанынан тарихи-археологиялық қозғалыстар құру маңызды. Ұлт тарихын санаға сіңіру барша қазақстандықтардың бойына өз бастауларына деген ортақтық сезімін қалыптастырады»[6, 2] – дейді.

Қазіргі өскелең ұрпақ үшін қарапайым қағаз сөздіктерді пайдалану қызық емес болып қалған. Сондықтан ономастиканың антропонимика саласындағы соны еңбектерді электронды база етіп жинақтау – заман талабы. Белгісіз автордың басшылығымен «*esimder.kz*» сайты ашылған екен, алайда атаулардың базасы санаулы әрі жұпыны, аяқталмаған жұмыс. Профессор Телғожа Жанұзақтың «Есімдер сыры» дейтін қазақ есімдерінің этимологиялық жинағы қазірге дейтін өз құндылығын жоғалтқан емес. 1988 жылдың өзінде-ақ, профессор: "қазақ есімдері жайлы көлемді де мазмұнды кітап әсіресе Азаматтық Хал актілерін тіркеу бөлімдері мен ауылдық, аудандық Советтерге, паспорт орындарына қажет боп отыр"[7, 25]– деп жазады. Арада 30 жылдан астам уақыт өткенімен, бұл мәселе әлі күнге дейтін өз шешімін тапқан емес. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, ономастика бөліміне қазақ азаматтары өз есімдерін мемлекеттік тілде дұрыс рәсімдеуін талап етіп келеді. Ал егер қазақ есімдерінің бекітілген электронды базасы болған жағдайда, АХАТ бөлімдерінің, паспорт орындарының есімдерге қатысты күрделі мәселелері өз шешімдерін табар еді. Ал 2025 жылға қарай Қазақстан азаматтарының куәліктері мен құжаттары латын әліпбиінде таңбаланатын болса, қазақ есімдерінің кирил-латын негізіндегі параллель электрондық сөздігін әзірлеудің мәселелері актуалды болып отыр.

Қорытынды.Сөздіктің өмірдегі қызметі айқын және арнайы растаудыкерек етпейді. Екінші және үшінші мыңжылдықтардағы тілдік және мәдени байланыстарды жаңғырту барысында лексикография мәселелеріне деген қызығушылықты арттырып, лексикографиялық теория мен тәжірибені жаңаша деңгейге бағыттау үшін ақпараттық технологияның мүмкіндіктері арқылы қоғамның айрықша қажеттілігінің пайда болуына алып келді. Соңғы сөздіктерді жасау – жұмысты автоматтандырумен, сондай-ақ, әлемдік желіге қол жеткізумен, XXI ғасырдың талаптарына жауап беретін жаңаша базаны пайдалану бойынша жаңа мақасттар мен міндеттерді қоюмен байланысты. Қазіргі таңда лексикография ғылымыдамудың жаңа сатысын бастан өткізуде. Ақпараттық, мультимедиялық технологиялардың дамуының арқасында сөздік қордың жаңа буынын электронды нұсқадабелсенді қолдана отырып, тілдік материалды автоматты өңдеудің әдіс-тәсілдері мен лексикографтың жемісті өнімдеріңәмбебап көрінісі негізінде өндіруге мүмкіндік болды.

Әлемнің дамыған елдерінің қатарына қосылу мақсатымен Қазақстанның әлемдік қауымдастық, мемлекеттер арасындағы экономикалық, мәденибайланысы жақсы. Қытай, Ресей, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстан секілді еөршілесмемлекеттермен де мәдениетаралық байланысымыз артып барады. Мемелкеттердің ішінде Қытайдан басқа көрші елдерменхалықаралық орыс тілі арқылы коммуникацияға түсе аламыз. Бірақ қытай тілін меңгерген мамандардың тапшылығы көрішлес алпауыт мемлекетпен қарым-қатынас жасауда тілдік барьер туғызады.Демек бүгінде қазақ тілі мен қытай тілін білетін мамандарға деген сұраныс арттырып отыр. Оның үстіне пайдалануға ыңғайлы электронды сөздіктің жоқтығы өзіндік қиындықтарын тудырып отыр. Бұдан бөлек әлемдік автоматты аударма саласындағы қазақ тілінің жаңа шыңға шығуы 2014 жылдың 15 желтоқсанынан басталды. Себебі дәл осы күні қазақ тілі әлемдегі ең танымал «google translate» автоматты аударма жүйесінекірді. Күн сайын 500 миллионнан астам адам қолданатын google аударма жүйесіне қазақ тілін енгізу жобасын «wikibilim» қоғамдық қоры жүзеге асырды. Дегенмен қазақ тілінің семантикалық, синтаксистік, контекстік автоматты аударма жүйесіндегі шешер мәселелері жетерлік.

Электронды сөздіктердің пайда болып қолданысқа енуі пайдаланушылар үшін көптеген мүмкіндіктерді ашып беріп, олардың жұмысын жеңілдетті. Электронды сөздіктер шет тілдерін тез меңгеруге, аударма қызметін жеңілдетуге, ақпарат алмасу қашықтығын жоюға, үлкен көлемдегі ақпаратты қабылдауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ғаламтор желісіндегі электронды сөздіктер арқылы ақпаратты көшіруге, өңдеуге, дыбысталуын естуге болады. Электронды сөздік – қағаз сөздікке кірмей қалған көптеген мәліметтерді енгізуге болатын үлкен лексикографиялық кешен. Ал біздің бүгінгі мақсат – әлемдік ономастика кеңістігіндегі электронды ономографиялық кешен әзірлеу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Пиотровский Р.Г., Бектаев К. Б., Пиотровская А. А.Математическая лингвистика: Учеб. пособиедля пединститутов/ Р.Г. Пиотровский и др. –М.: Высшая школа, 1977. -383 с.–кітап

2 Маккьюин К. Дискурсивные стратегии для синтеза текста на естественном языке: монография/ К. Маккьюин.–М., 1989.–126 с.–кітап

3 Руденко-Моргун О.И. Принципы моделирования и реализации электронно-методического комплекса по русскому языку на базе технологии гипермедиа: автореферат на соискание ученой степени доктора наук/ О.И. Руденко-Моргун.– М., 2006, –41с.– автореферат

4 Жұбанов. А.Қ. Компьютерлік лингвистикаға кіріспе: оқу құралы/ А.Қ. Жұбанов.–А.: Қазақ университеті, 2007. – 204 б.– кітап

5 Сивакова Н.А.Лексикографическое описание английских и русских фитонимов в электронном глоссарии: дис. канд.филол.наук/ Н.А. Сивакова.–Т., 2004. -162 с.– диссертация

6 Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры. –Алматы: Егемен қазақстан, 2018. – Б. 2. – мақала

7 Жанұзақ Т. Есбаева И. Қазақ есімдері: анықтама сөздік/ Т. Жанұзақ, И. Есбаева. –А.: Наука, 1988. – 478 б.– сөздік.

МРНТИ 16.21.07

Турашбек Е.,[1] Ныязбекова К. С.[2]

[1, 2] Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

К ВОПРОСУ О СПЕЦИФИКЕ ВХОЖДЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК ОБЛИГАТОРНОГО ЗАИМСТВОВАНИЯ ИЗ СФЕРЫ ЗОЖ

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению освоения англоязычного заимствования, входящего в широкий спектр лексем из сферы “здоровый образ жизни”, которые относится к числу облигаторных заимствований (лексемы *фаст-фуд*). В качестве инструментария для изучения частотности употребления, процесса вхождения и распределения по типам текстов в работе были использованы данные Национального корпуса русского языка. На основании рассмотрения материалов Национального корпуса русского языка и использования предлагаемых инструментов, был выявлен 41 текстовый фрагмент, содержащий данное заимствование, при этом негативная оценка наблюдается в 19 случаях из 41, т.е. в 46% рассмотренного нами материала; также выявлено 12 случаев нейтральной оценки, что составляет около 29%; позитивно оценочная ориентация концепта *фастфуд* отмечается в 10 случаях, что соответствует 25% рассмотренных нами случаев его употребления. В статье отмечается, что в процессе освоения происходят трансформации как семантического, так и прагматического характера.

Ключевые слова: облигаторное заимствование, Национальный корпус русского языка, сфера ЗОЖ, позитивная оценка, негативная оценка, нейтральная оценка

Турашбек Е.,[1] Ныязбекова К. С. [2]

[1,2] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ОРЫС ТІЛІНЕ СӨС САЛАСЫНАН ОБЛИГАТОРЛЫҚ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ЕНУ ЕРЕКШЕЛІГІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақала “салауатты өмір салты” саласынан орыс тіліне ағылшын тілінен енген кірме сөздер, және оның ішінде міндетті түрде ағылшын тіліндегі нұсқасынан кеңінен енген лексемаларды (мысалы, *фаст-фуд* лексемасын) игеру мәселелерін зерттеуге арналған. Орыс тілінің Ұлттық корпусының

деректері шығармалардағы мәтін түрі бойынша енгізу, тарату процестерін және қолдану, пайдалану жиілігін зерттеу құралы ретінде пайдаланылды. Орыс тілінің Ұлттық корпусы материалдарын шолу және ұсынылған құралдарды қолдану негізінде 41 мәтін үзіндісінің ішінен дәл осы зерттеліп отырған лексема табылды; ал оның ішінде біз қарастырып отырған материалдардың 46 пайызы – "теріс бағалануы", яғни 19 жағдайда байқалған болса, 12 жағдайда – "бейтарап бағалануы" анықталды, бұл – шамамен 29 пайызы; *Фаст-фуд* концептінің "оң бағалануы" 10 жағдайда белгіленді, ол біз қарастырған оны қолданудың 25 пайызына сәйкес келеді. Сонымен қатар, мақалада ағылшын тілінен енген лексаманы игеру барысында семантикалық және прагматикалық сипаттағы трансформацияланудың орын алуы байқалады.

Түйін сөздер: облигаторлық (міндетті) кірме, орыс тілінің Ұлттық корпусы, "салауатты өмір салты" саласы, оң баға, теріс баға, бейтарап баға

Turashbek Y., [1]Nyyazbekova K. [2]

[1,2] Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

TO THE QUESTION OF THE SPECIFIC ENTRY IN THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE OF OBLIGATORY BORROWING FROM THE SPHERE OF HLS

Abstract

The article is dedicated to the evolution of one word borrowed from English into Russian, which is considered as a part of a wide range of lexemes related to the sphere of "healthy lifestyle". This word ('fast food') corresponds to the obligatory type of borrowings. The data of Russian Language National Corpus were used as a tool for studying frequency of its usage, the process of occurrence and distribution by type of texts. On the basis of the above mentioned data consideration and using its tools we identified 41 text fragment containing this borrowed word; herewith, negative meaning was observed in 19 cases out of 41, i.e., in 46% of the reviewed material; also, we identified 12 cases of neutral meaning, which was about 29%; positive connotation of 'fast food' concept was marked in 10 cases, which corresponded to 25% of cases. In our opinion, both semantic and pragmatic transformations occur in the process of adaptation of the borrowed word.

Keywords: obligatory borrowing, Russian Language National Corpus, sphere of "healthy lifestyle", positive meaning, negative meaning, neutral meaning

Введение.На современном этапе развития русского языка одной из важных проблем является проблема заимствований, поскольку языковые контакты становятся все более и более интенсивными. Следовательно, возрастает и необходимость осмысления причин, характера и типов заимствований, а также квалификации тех или иных типов заимствований.

Так, Л. П. Крысин говорит о целом ряде условий, необходимых для вхождения заимствованного слова в систему языка-рецептора, к которым на уровне структуры относятся его передача фонетическими и графическими средствами заимствующего языка, соотнесение с грамматическими классами и категориями, фонетическое и грамматическое освоение, словообразовательная активность. На уровне семантики в процессе адаптации формируется определенность значения, происходит дифференциация значений и их оттенков между заимствуемым словом и существующей в языке исконной лексики. Наконец, одним из основных признаков адаптированности слова является его регулярная употребляемость в речи [1].

В свою очередь, опираясь на степень необходимости заимствования того или иного слова для восполнения имеющейся в языке лакуны, Д.Д. Шайбакова выделяет облигаторные, аддитивные и инвазивные заимствования [2,91]; при этом в число облигаторных заимствований попадают лексемы и фразеосочетания, которые восполняют отсутствующее в русском языке обозначение той или иной реалии ввиду того, что данная реалия сравнительно недавно вошла в жизнь, и, соответственно, в языковое сознание носителей русского языка.

Методика.В данной работе мы сосредоточим внимание именно на заимствовании такого рода, входящем в число лексем из сферы ЗОЖ, которое относится к числу облигаторных заимствований, а именно, на лексеме *фаст-фуд.* Микроконтексты, содержащие данную заимствованную лексему,

получены с помощью методики сплошной выборки. В качестве, как поисковой программы, так и инструментария для изучения частотности употребления, процесса вхождения и распределения по типам текстов нами были использованы данные Национального корпуса русского языка. На основании этих данных, мы также подтверждаем тот факт, что данная лексема является заимствованием, сравнительно недавно вошедшим в лексический фонд современного русского языка; во-вторых, налицо облигаторный тип заимствований (в соответствии с классификацией, предложенной Д. Д. Шайбаковой в рамках изучения языковых контактов). Помимо этого, укажем, что акцент был сделан на семантическом освоении заимствования, т.к. мы следуем утверждению о том, что "ученые, исследующие рецепционные процессы, считают семантическое освоение иноязычного слова центральным и решающим моментом в его адаптации" [3,4].

Результаты.На основании рассмотрения материалов Национального корпуса русского языка (НКРЯ) и использования предлагаемых инструментов, мы выявили 41 микроконтекст, с учетом как слитного, так и раздельного, и дефисного написания данного слова, поскольку на данный момент мы наблюдаем орфографическую вариативность. По данным НКРЯ, мы видим, что процесс вхождения этого заимствования в современный русский язык начался с середины 1990-х годов; частота употребления лексемы ***фаст-фуд*** достигает своего пика в 2009-2010 годах (4 словоупотребления на 1 млн.), после чего наблюдается некоторое ее снижение (3-3,2 на 1 млн.), затем некоторый подъем (3,5-3,6 на 1 млн.) наблюдается к 2012 году. На наш взгляд, такая эволюция и такие колебания частоты употребления отражают не только динамику этого заимствования, но и более глубокие языковые процессы, а также отношение к заимствованиям в целом. Не случайно еще Р.А. Будагов выделял культурно-исторические и чисто языковые заимствования, где в число культурно-исторических заимствований включались а) слова, проникающие в другой язык с предметом, или понятием, либо создающиеся в языке по аналогии с другим языком; б) слова, заимствующиеся без нового понятия для дифференциации уже существующих [4,129];

Безусловно, на материале облигаторного заимствования становится понятным, что даже в случае отсутствия замены (поскольку исконно русское сочетание ***быстрое питание*** не является полноценным эквивалентом и не служит устойчивой номинацией для данного явления) возможны колебания в частоте употребления, отражающие как экстралингвистические факторы, например, популярность самого явления, так и интралингвистические (мы усматриваем здесь как колебание отношения к заимствованию, так и изменение аксиологической составляющей).

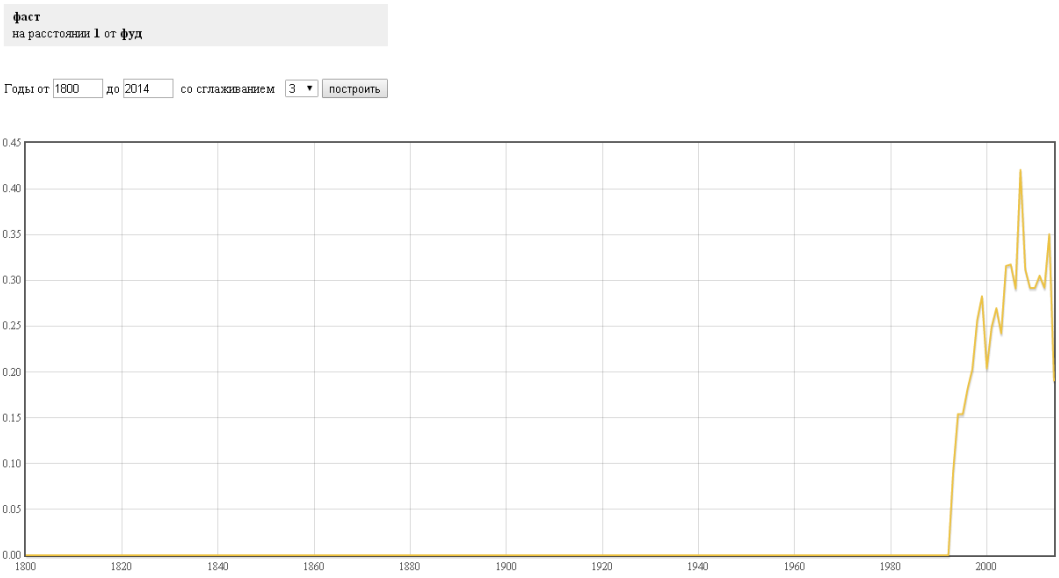

Рисунок 1. Источник: http://processing.ruscorpora.ru/search.xml?env=alpha&mycorp=&mysent=&mysize=&mysentsize=&dpp=&spp=&spd=&mydocsize=&mode=main&sort=i_grtagging&lang=ru&nodia=1&text=lexform&req=%D1%84%D0%B0%D1%81%D1%82+%D1%84%D1%83%D0%B4

Обратимся к рассмотрению языкового материала, представленного в НКРЯ. В данном материале очевидна его аксиологическая составляющая, причем она колеблется от резко негативной до ироничной, либо в определенных случаях мы видим стремление к нулю оценки. В большинстве случаев мы имеем дело с негативной оценкой, например: *Причем это – полноценный высококачественный ресторан, а не* ***фаст-фуд*** (Лина Калянина, Александр Раппопорт. "Если вы видите красивые, интересные, свежие лица – это моя публика" // "Эксперт", 2015);

За это Соня была готова простить американцам странный синтетический запах в лавках, хлеб из прессованной ваты и прочий бесконечный кошмарный ***фаст-фуд*** (Татьяна Соломатина. Сонина Америка (2010)) – резко негативная оценка, усиленная негативно определением; сравним также рекомендации по здоровому образу жизни: *Если вы живете не в Дании и не в Голландии, забегаловки "****фастфуд****" лучше исключить из списка любимых заведений* (А. Марголина. Что такое транс-жиры и надо ли их бояться? // "Наука и жизнь", 2007), а также *Именно гидрогенизированный жир стал основой индустрии "****фастфуд****" и двигателем ее бурного развития* (А. Марголина. Что такое транс-жиры и надо ли их бояться? // "Наука и жизнь", 2007) . Зачастую в микроконтекстах, представленных в НКРЯ, мы видим актуализацию негативно оценочной семы 'второсортный', 'низкопробный' как антитезы элитному и высококачественному питанию, ассоциирующемуся со здоровым образом жизни: *Слишком уж давно он зазывал ее куда-нибудь на совместный ужин и едва ли имел в виду ларек "фаст фуд" с сосисками* (Анна Берсенева. Полет над разлукой (2003-2005));

Для эффективного использования конвектомата нужен поток, как в ресторанах ***фаст-фуд с ограниченным ассортиментом и массовым производством*** (Евгения Ленц. Огонь, вода и медные трубы (2004) // "Бизнес-журнал", 2004.08.17);

С трудом в это верится: сознательно обезличенный ***фаст-фуд****, например "Макдоналдс", ежедневно пропускает через себя тысячипосетителей, идущих туда по необходимости, однако, чтобы получить удовольствие, люди выбирают небольшие уютные ресторанчики, а не систему общепита…* (Марина Лацис. Особенности национального пейзажа (2001) // "Ландшафтный дизайн", 2001.11.15);

Правда, вся эта химия и "непольза" может уйти не только в рост, но и в толщину,как это можно видеть на примере США, где более чем где бы то ни было популярен ***фастфуд*** (Елена Голованова. Я опять во сне летал... (2002) // "Домовой", 2002.03.04);

Это был первый итальянский ***фастфуд*** *сэндвичные забегаловки с горячими хлебцами с начинкой…* ***Фастфуд****, особенно в применении к Италии, – не то слово, которое вызывает аппетит* (Гелия Делеринс. Горячее сердце // "Огонек", 2015).

Весьма интересным является переосмысление данного заимствования и актуализация не только негативно оценочной семантики, но и расширение значения, т.е. расширение негативно оценочного потенциала слова: от тематической группы со значением '*еда'* до сферы ЗОЖ, которая включает в себя не только данное значение, и затем – до резко негативного 'нечто низкопробное и дешевое в любой сфере', будь то культура, искусство и пр.: *Особенно когда меню ресторанов перепробовано по несколько раз, музеи и выставки закрываются еще до окончания рабочего дня, а смотреть в киноголливудский* ***фастфуд*** *уже невозможно физиологически* (Сергей Баричев. Учиться, учиться и еще раз? (2004) // "Бизнес-журнал", 2004.08.17) – фастфуд, т.е. нечто, пригодное для весьма низкопробных вкусов в сфере кино; *Рынок, расширенно производя легкоусвояемую, общедоступную пищу, трансформирует чтениев своего рода* ***фаст-фуд****, а литература – будто и в самом деле наперекор – выдает произведения повышенной сложности и повышенной дискомфортности, когда неудобочитаемость зачастую интерпретируется уже не как недостаток, но как примета высокой качественности* (Сергей Чупринин. Нулевые годы: ориентация на местности // "Знамя", 2003) – о превращении чтения в поглощение текстов и информации, опять-таки весьма невысокого качества;

*К сожалению, сейчас курить дорогие и престижные "гаваны" ему не позволяют средства, ну адовольствоваться дешевыми сигарами машинной сборки – взыскательный вкус, поскольку табачный "****фаст фуд****" лишь утоляет никотиновый голод, не принося никакого удовольствия.* (Алиса Гоголь. Спутница романтиков и олигархов (2001) // "Эксперт: Вещь", 2001.07.23) – табачная продукция низкого качества, суррогат, годный лишь для "утоления голода". В сфере музыкальной критики также отмечено метафорическое употребление данного заимствования:

Сегодня нельзя писать музыку и для тех, и для других. Попса канцерогенный ***фастфуд,****который проглатывает большинство. Это приводит к вымиранию нетолько нашей нации, но и всего белого этноса, наиболее подверженного великому культурному одичанию* (коллективный. Диалог с

Владимиром Дашкевичем: “Великое культурное одичание”, или Культурный реквием // “Знание – сила”, 2011).

На наш взгляд, метафоризация заимствованного слова свидетельствует о том, что оно вошло в язык, прошло все ступени адаптации; ведь, по образному выражению Р.А. Будагова, в процессе заимствования язык-рецептор «как бы протягивает свои щупальца для того, чтобы взять для себя то, что ему нужно в данный исторический период» [4 ,121]. Кроме того, следует учитывать и тот факт, что “в рамках смыслового заимствования происходит восприятие семантических компонентов понятия языка-донора при абсолютном изменении формальной структуры языковой единицы, однако использование компонентов языковой системы целевого языка не может не отразиться на значении вновь образованного понятия, коннотативные обертона, заложенные самой языковой практикой – силой словоупотребления, будут привносить в общую смысловую структуру некоторые изменения и способствовать её расширению” [5,21].Эти положения подтверждаются такими микроконтекстами, представленными в НКРЯ, как, например: *Для того чтобы сделать идею понятной всем, т. е. универсальной с точки зрения ее употребления и “переваривания”, нужно всего лишь превратить ее в интеллектуальный* ***фаст-фуд*** *и до предела упростить способ ее передачи* (Андрей Гусев. Скажи жизни хоть что-нибудь! // “Психология на каждый день”, 2010).

Фаст-фуд имеет место и в сфере духовной пищи, как это уже было показано выше, в частности, в сфере психологии и даже психотерапии; подобные метафоризованные словоупотребления становятся возможными лишь при высокой степени освоения данного заимствования языком, вхождения его в принимающую культуру: *Рождение психотерапии стало и частью революции европейской повседневности, и одним из еекатализаторов.* ***Фастфуд*** *для Психеи. Во время Второй мировой войны душевные страдания уже привычно объясняли именно в психологических терминах – как психологические проблемы (а не как, допустим, “грех”, “наказание”, “испытание”… Как* ***фастфуд:*** *быстро накормить голодного, у которого нет ни времени, ни средств годами сидеть в психоаналитическом ресторан* (Ольга Балла. Психотерапевтическая утопия и проект Модерна // “Знание – сила”, 2005).

Негативный смысл заимствования может усиливаться контекстом, например, как в следующем случае, где часть негативной оценки берет на себя предикат:

- *Я рано утром* ***жру****, у меня рядом с домом* ***фастфуд*** *круглосуточный*. (Алексей Иванов (Алексей Маврин). Псоглавцы. Гл. 1-20 (2011)) – таким образом, подчеркивается, что фастфуд можно только ***жрать***, но никак не ***есть, кушать*** и пр. В некоторых случаях отрицательная оценка предельно рациональна, в частности, есть случаи, когда ***фастфуд*** просто рассматривается как нечто не рекомендуемое, находящееся за пределами понятия *здоровый образ жизни,* как, например, в следующем фрагменте текста: *Я думаю еще надо исключить сладкие газировки. Быстрое питание –* ***Фаст Фуд****. Наверное, рыбу в виде балыка и соленостей* (коллективный. Форум: Чем нельзя кормить маленьких детей (2008)).

Таким образом, расставлены акценты, и данная лексема воспринимается как однозначно негативное явление в большинстве рассмотренных нами случаев.

С другой стороны, в ряде случаев мы наблюдаем, отсутствие той или иной оценки, то есть оценочный нуль, предельно нейтральную номинацию дескриптивного характера, которая просто призвана обозначить явление, например:

- Фастфуд как тип меню: *Надо разработать два типа меню:* ***фаст-фуд****,который будут в изобилии поедать в зоне игры (но только то, что можно употребить без вилок и ножей!* (Александр Ходаков. По накатанной дорожке. Куда катится российский боулинг? (2004) // “Бизнес-журнал”, 2004.02.13);

- Фастфуд как явление, которое можно принимать либо не принимать, но которое уже прочно вошло в нашу жизнь, и, следовательно, обозначение данного явления так же прочно вошло в современный русский язык: *В общем, каждый* ***фаст-фуд*** *имеет право на существование, почему бы нет?!* (Ольга Колева. Буфет на колесах (2004) // “Бизнес-журнал”, 2004.01.30);

- Фастфуд как явление, предполагающее трансформацию и популяризацию того или иного объекта, в особенности – из той же сферы питания, например: *В борьбе за посетителя кофейням придется постепенно превращаться в кафе – то есть “кофейный* ***фаст-фуд****”.* (События (2004) // «Бизнес-журнал», 2004.01.30).

- Раскрытие самого понятия *фастфуд,* данное во вполне нейтральном ключе: мог бы питаться исключительно устрицами и фазанами, но отдает предпочтение пище **фаст-фуд”** –гамбургерам,

чипсам и молочным коктейлям. (Елена Семенова-Андриевская. Чем тешат себя миллиардеры (2001) // «Аргументы и факты», 2001.03.07);

- Попытка найти исторические корни данного понятия и объяснить через него иные реалии (в нашем случае, весьма далеко отстоящие на временной шкале): *В Древнем Риме был* ***фастфуд****, только назывался он красивым словом «термополия».* (коллективный. Форум: Древний Рим и общество потребления (2010)).

- Определение места данной реалии в футурологической (фантастической) модели образа жизни: *При желании из домов можно вообще не выходить:* ***фастфуд*** *доставляется прямо к окну летающим лапшечником.* (Василий Корецкий, Юлия Идлис. 10 жилищ будущего в мировом кинематографе // «Русский репортер», № 45 (223), 17 ноября 2011);

- Характеристика национальных разновидностей фастфуда как реалии, прочно вошедшей в культуру питания совершенно разных народов (что также служит определенным обоснованием необходимости данного заимствования и его места в современном русском языке, например: *Классический английский «****фаст фуд****» – это fish & chips* (Николай Качурин. Правь, Британия! (2002) // «Автопилот», 2002.08.15); *Отдельная песня – мексиканский* ***фаст-фуд****, в отличие от шавермы совсем нам не знакомый* (Н. В. Карпова. Письмо из Америки об американской кухне (1999));

Скорее стоит вспомнить именно «Двойную порцию», первый фильм Сперлока, историю о том, как Америка ест ***фастфуд*** (Марина Латышева. «Мне бы Ляпишева повидать...» (2009.01.21) // http://www.rbcdaily.ru/2009/01/21/lifestyle/398177.shtml, 2009).

- В сфере нейтрально оценочной подачи данного заимствованного понятия находится также весьма парадоксальное сочетание *русский фастфуд* (т.е. блюда, которые не всегда быстро готовятся, но достаточно популярны, служат своеобразным «брендом» русской кухни, такие, как, например, блины или пельмени (последнее слово, равно как и реалия, уже давно не воспринимаются как заимствование): *Вот и давеча: позвольте, говорит, мадам, познакомить вас с русской* ***фаст фуд***. (Авдотья Ипполитова. Русская быстрая пища (1997) // «Столица», 1997.12.22); *Сначала это был обычный многопрофильный* ***фаст фуд****, где наряду с русским меню предлагалось несколько видов японской лапши по очень скромным ценам* (Дарья Цивина. Ресторанная критика (1996) // «Коммерсантъ-Daily», 1996.01.20); *Михаил Гончаров в конце 90-х увидел в Париже* ***фастфуд*** *на основе блинов* (Вера Краснова, Анастасия Матвеева. Свадьба дела с идеалом // «Эксперт», 2009); *Популярная же сеть* ***фаст-фуд*** *называется «Быстрые пельмени»* (Александр Мостовщиков, Александр Кабаков. Шило & Мыло (1997) // «Столица», 1997.11.24).

- Микроконтекст со словом *фастфуд* может также содержать нейтральное сообщение о связи данного явления с другими явлениями экономической жизни: *А в США, где* ***фастфуд*** *особенно популярен, возможность такого налога обсуждается на самых разных уровнях уже не один год.* (Татьяна Глазкова. Налог на гамбургер (2010.01.12) // http://www.rbcdaily.ru/2010/
01/12/world/451583.shtml, 2010).

На наш взгляд, сюда же можно отнести и те случаи, где оценка как бы балансирует на грани отрицательной и положительной. На нашем материале это рассуждения о вестернизации культуры, и понятие *фастфуд* становится одним из символов этого процесса:

Уже упоминавшийся Зед Нельсон полагает, что сегодняшний идеал красоты –такая же неотъемлемая часть экономической глобализации, как голливудское кино или ***фастфуд*** *с гамбургерами: «вестернизация» идеалов человеческого тела становится новой формой глобализации.* (Маринэ Восканян. Молодость вместо нефти // «Однако», 2010); *Реальные же коды идентичности,вся эта масса американской индустрии* ***фастфуд****, эти нескончаемые бигмаки и гамбургеры, коробки чипсов и овсяныхххлопьев, бутылки кокаколы; дневное или ежевечернее токшоу, звезды Голливуда и Бродвея, наиболее стильная модель «форда» или «хонды», бейсбольный матч, баскетбольная майка с номером Джордана…* (В. А. Подорога. Гибель Twin peaks. (Заметки по поводу События) // Отечественные записки, 2001)

Наконец, заимствованная лексема *фастфуд* в процессе употребления может сопровождаться коннотациями, которые близки к положительной оценке:

- Так, например, наличие точки питания по типу *фастфуд* может быть оценено и как определенное преимущество наряду с расположением, разнообразием предлагаемого питания и пр.: *Начнем с плюсов: удобное место расположение. Отличный ассортимент, есть не только японская еда, но и* ***фаст-фуд*** (коллективный. Суши МинТЦ Республика)…

- Выявление привлекательности фастфуда и тем самым – наделение самой лексемы положительными коннотациями: ***Фаст-фуд*** *– одна из наиболее интересных областей для бизнеса* (Леонид Владимиров. 10 лучших франшиз России (2004) // «Бизнес-журнал», 2004.03.16); *Subway первой связала* ***фаст-фуд*** *и здоровый образ жизни, – а это модно и актуально* (Леонид Владимиров. 10 лучших франшиз России (2004) // «Бизнес-журнал», 2004.03.16);

- В рамках данного явления, как это подчеркивается в ряде текстовых фрагментов, которые представлены в НКРЯ, отмечается даже некая градация фастфуда: *Поэтому мы занимаем верхний уровень в сегменте* ***фастфуд****, доступном для всех* (Вера Краснова, Анастасия Матвеева. Свадьба дела с идеалом // «Эксперт», 2009); *Ресторан «Японская лапша» удостаивается оценки **** в категории «****фаст фуд****»* (Дарья Цивина. Ресторанная критика (1996) // «Коммерсантъ-Daily», 1996.01.20)

Обсуждение.Таким образом, как показал анализ представленного выше материала, негативная оценка наблюдается в 19 случаях из 41, т.е. в 46% рассмотренного нами материала. В то же время, нами выявлено 12 случаев нейтральной оценки, что составляет около 29% рассмотренного нами материала. Позитивно оценочная ориентация концепта *фастфуд* отмечается в 10 случаях, что соответствует 25% рассмотренных нами случаев его употребления. Мы считаем, что в данном случае подтверждается положение, выдвинутое С.В. Кудряшовой о том, что «иноязычное слово считается полностью адаптированным, если оно было освоено не только на формальном уровне, но и обрело свое самостоятельное лексическое значение, т.е. стало выражать предметно-понятийные отношения, а также развило способность сочетаться с другими словами» (Кудряшова, 2015, с. 71). Обретение заимствованным словом «права гражданства» в языке, на наш взгляд, сопровождается и соотнесением его с позитивной, негативной, или нейтральной оценкой, а также может быть связано с процессом метафоризации значения.

Заключение.Как указывает С.Г. Сидоренко, “практически неисчислимое количество граней смысла в воспринимаемом понятии, в связи как с уже существующими, так и со вновь приписываемыми в принимающей лингвокультуре, невозможно воспринимать единовременно, а потому постоянное, каждый раз новое распредмечивание смысла является нецелесообразным для того или иного члена лингвокультурного сообщества, ускорить работу по репрезентации смысла в новой воспринятой конструкции и “осознанию” его помогают общие “схемы действования”, основными узловыми единицами которых и являются метасмыслы, метасредства, метасвязи, прогностические стратегии, трансформации онтологической картины” [5].

Рассмотренные нами трансформации заимствования *фастфуд* как лексемы из сферы ЗОЖ подтверждают данные положения; более того, мы можем утверждать, что трансформации происходят как на уровне семантики, так и на уровне прагматики. Свидетельством этому являются многообразные связи, обретаемые словом в языке-рецепторе, а также тот факт, что облигаторное заимствование, не имеющее аналога в принимающем языке, обрастает системными связями и приобретает особый колорит. Перспективы изучения данных заимствований, как нам представляется, находятся, прежде всего, в сфере изучения становления их системных связей, а также в сфере восприятия данных заимствований носителями языка-рецептора.

Список использованной литературы:

1 Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. Электронный ресурс. Режим доступа: URL https://portal.tpu.ru/SHARED/s/SHCHITOVA/Aspir/Aspirantam/Krysin_slovo.pdf

2 Шайбакова Д.Д. Социально-языковая контактология. – Алматы, КазНПУ им. Абая, изд-во «Ұлағат», 2015. – 192 с.

3 Шайхутдинова Р.Р. Англо-русские языковые контакты конца XX – начала XXI вв. в сравнительном освещении. АКД. Казань, 2008. – с. 4.

4 Будагов Р.А. Введение в науку о языке https://studfile.net/preview/4534988/page:14/

5 Сидоренко С.Г. Типы и этапы трансформации семантической структуры заимствованных понятий – Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1. (часть 1) https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=18030

6 Кудряшова С. В. Процесс заимствования как разновидность языкового контакта – Известия высших учебных заведений. Поволжский регион – № 4. (36), 2015. Гуманитарные науки. Филология. – С. 66-75.

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE

МРНТИ 17.82.30

Әшімбаева Ә., [1] Тұрсынәлі Ж., [2] Сабигазина С. [3]

[1] Шыңжаң университеті, Қытай
[1,2] Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ БАЛАЛАР ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ балалар прозасы, соның ішінде тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген әңгімелерге талдау жасалады. Ұлтымыздың болашағы саналатын балалар әдебиетінің өзектілігі, оған мән берудің қажеттілігі дау тудырмайды. Қазіргі балалар әдебиетінің көркемдік сипаты, даму жағдайы, көтерген әлеуметтік мәселесі сынды дүниелерге мақалада нақтылы мысалдар негізінде талдау жасалады. Бала психологиясы қаншалықты нәзік, қаншалықты құнды болса, оған арналған әдебиеттің де талданып, өз деңгейінде сөз болып, мораль, адамгершілік, ұлттық құндылық хақындағы жазушы ойлары жеткілікті сөз болады. Автор өскелең ұрпақ тәрбиесіне жауапкершілікпен қарай білген және дер кезінде үн қоса білген қаламгерлердің шындықты өз бояуында, нанымды бере білген туындылардың көркемдік ерекшелігі мен құндылығын, оқырман жүрегіне жол тапқанын сөз етеді.

Түйін сөздер: балалар әдебиеті, балалық шақ, өнеге, дүниетаным, проза, құндылық, тұлға

Ashimbaeva A.,[1] Tursynali Z., [2] Sabigazina S. [3]

[1] Xinjiang University,
China
[1,2] Kazakh Ablai Khan University of International Relationsand World Languages,
Almaty, Kazakhstan

THE ARTISTIC WORLD OF MODERN CHILDREN'S PROSE

Abstract

The article tells that the main character traits are laid in childhood. It is during this period of growing up that a worldview and ideas about morality are formed, one of the main sources of which, of course, is children's literature. It is for this reason that, over time, people began to understand the need for the existence of works especially for children. Modern children's prose is developing, transforming, no worse than the one that was before. The problems of the past are being replaced by more urgent and fresh ones. The works of the latest children's literature are a treasure trove of the most important diverse information that you need to be able to reveal, discern, and read between the lines. Thus, the latest literature pushes us ourselves to seek morality, hidden meaning, which leads to the development of various spheres of personality. Today children's literature begins to return to its main task - the ethical education of the younger generation. Writers talk about morality, morality, mutual understanding between parents and children.

Keywords:children's literature, childhood, morality, worldview, prose, treasure, personality

Ашимбаева А.,[1] Турсунали Ж.,[2] Сабигазина С.[3]

[1] Синьзяньского университета, КНР
[2,3] КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР СОВРЕМЕННОЙ ДЕТСКОЙ ПРОЗЫ

Аннотация

В статье говорится что основные черты характера закладываются в детстве. Именно в этот период взросления формируются мировоззрение, представления о морали, одним из главных источников которых, безусловно, является детская литература. Именно по этой причине с течением времени люди стали понимать необходимость существования произведений специально для детей. Современная детская проза развивается, преобразуется, не хуже той которая была раньше. Проблемы прошлых лет заменяются более актуальными, свежими. Произведения новейшей детской литературы - это кладезь важнейшей разнообразной информации, которую нужно уметь раскрыть, разглядеть, прочесть между строк. Таким образом, новейшая литература толкает нас самих искать мораль, скрытый смысл, что ведёт к развитию различных сфер личности. Сегодня детская литература начинает возвращаться к своей основной задаче – этическому воспитанию подрастающего поколения. Писатели говорят о нравственности, морали, взаимопонимании родителей и детей.

Ключевые слова: детская литература, детство, мораль, мировоззрение, проза, кладезь, личность

Кіріспе. Қазақ балалар әдебиетінің негізін салып, арнайы оқулығын жазып, бағыт-бағдарын айқындап берген Ыбырай Алтынсарин заманынан бастап, бүгінгі тәуелсіздік кезеңінде іргелі, өрісті арнаға айналған балалар әдебиеті – ұлт руханиятының кесекті бір бөлшегі. Түрлі тарихи дәуірді басынан кешіріп, даму сатыларынан өткен балалар әдебиетінің көкжиегін кеңейткен ақын-жазушылардан қазақ әдебиеті де кенде емес. С.Бегалин, М.Әлімбаев, С.Мұратбеков, Ш.Әлдибекұлы, С.Сарғасқаев, М.Гумеров, Т.Молдағалиев, Е.Өтетілеуов, Ә.Табылдиев сынды қаламгерлер қазақ балаларының рухани жан-дүниесінің молайып, эстетикалық талғам-түйсігін қалыптастыруда және өмірге деген іңкәрлік, ынтызарлығын арттырып, азаматтық пен адамгершілікке тәрбиелеуде ерекше үлес қосқаны белгілі. Олардың балаларға арналған әрбір туындысының өз уақытымен үндес, бала психологиясына сай жазылған шоқтықты туындылар екенін уақыт дәлелдеген. “Бүгінгі балалар әдебиеті құрғақ ақылға, бояма суреттерге, жасанды іс-әрекеттерге зәру емес. Балалардың оқуына жеңіл, ұғынықты, оқиғалары қызғылықты әңгіме, өлеңдер көптеп саналады. Балалар тақырыбына жазатын қаламгерлер де жеткілікті. Тек олардың туындыларын көркемдік тұрғыдан талдау, сараптау жағы кемшін түсіп жатады”[1,169б.] деген пікірді ескере отырып, балаларға арналған әңгімелерді көркемдік талдаудың қажеттілігі айқындалды.

Әдістеме. Қазіргі балалар прозасының көркемдік әлеуетінде бала жанының қалтарысына үңіліп, нәзік те мөлдір сезіміне бойлай алған бірқатар туындылар баршылық. Солардың қатарында Л.Қоныс, Б.Сарыбай, А.Мантай сынды жазушылардың әңгімелеріне тоқталуды жөн санадық. Қала тіршілігі көрініс тапқан Бейбіт Сарыбайдың “Рауғаш ерте гүлдейді” әңгімесінің тілі жеңіл, сөйлемдері қысқа. Баланың оқып шығуына ауырлық тудырмайтын, жас ерекшелігіне, психологиясына салмақ түсірмейтін, бала тілімен жазылған туынды. Жалпы мазмұнынан әншілік өнері бар, сабақты жақсы оқитын, тіл алғыш, соны өзі мақтан тұтатын, ашық жарқын Рауғаш қызды танимыз. Әрине, оның шын аты оқырман үшін беймәлім болып қалады. Бірақ, автордың мақсаты – оның шын есімін білдіру емес, алыс тауларда ғана өсетін, өзі ерте гүлдейтін, тез пісіп, тез қатып қалатын, әркімнің қолы жете бермейтін рауғаш гүлінің айрықша қасиетін ұқтыру; сол арқылы аз ғана уақыт таныс болып, тез тіл табысып, тез ажыраған қыз бен гүлдің ұқсастығы барын түсіндіру. Әйтпесе, кейіпкерінің есімі кім екенін айту авторға қиын емес екені белгілі. Автор шығарма атауы мен негізгі кейіпкерін іштей сабақтастықта, өзара байланыста алу арқылы рауғаш гүлі секілді екеуінің арасындағы қызықты сәттің тым қысқалығын түсіндіреді. Шығарма фабуласына көз жүгіртсек, сабақты өте жақсы оқығаны үшін (онысы білініп те тұр, сабақ беретін мұғалімнің өзін сүріндірген екі пәнге қатысты сұрақтары баланың алғырлығын, зеректігін білдіреді) ата-анасының уәде бойынша берген ақшасына сіңлісі мен інісін алып, саябақтан келе жатқан қуанышты көңіл-күйдегі қыз бала мен мұғалім жігіттің арасындағы шағын диалогтан құрылған шығарма. Автордың шеберлігі – осы шағын ғана диалог

арқылы әңгіменің идеясын да, көтерген мәселесін де жинақы күйінде оқырманға жеткізе білгендігінде. Бір қарағанда әңгімеде алып бара жатқандай үлкен мәселе жоқ секілді, ал байыптай қарасақ, мұнда автор бала сөзі арқылы қазіргі таңда орын алған үлкен әлеуметтік проблеманы көтеріп отыр деуге болады. Ол – бала тәрбиесі проблемасы. Жазушы баланың "папам автобус айдайды. Ал мамам сол автобуста кондуктор. Таңғысын біз ұйықтап жатқанда кетеді де, түнде біз ұйықтап жатқанда келеді. Бір-бірімізді көп көре бермейміз. Өзіміз өсіп жатырмыз" деген өкінішке толы бір ауыз сөзі арқылы қазіргі қазақ қоғамында орын алған үлкен мәселенің бетін ашады. Баланың әр сөзі қорғасын құйылғандай ауыр: "*таңғысын біз ұйықтап жатқанда кетеді де, түнде біз ұйықтап жатқанда келеді, бір-бірімізді көп көре бермейміз, өзіміз өсіп жатырмыз*"[2]. Негізінен алғанда қазіргі отбасының көпшілігі дерлік дәл осындай ахуалды кешіріп отырғаны, ата-ананың бала қамы, отбасын асырауы үшін таңның атысы, кештің батысы жұмыс деп жүріп, балалардың өздері өсіп жатқаны жасырын емес. Ал бұл өз кезегінде бала тәрбиесіне үлкен әсер ететіні сөзсіз. Өйткені, баланың бәрі Рауғаш сияқты емес екені тағы белгілі. Бәрі бірдей өз бетінше сабағын тиянақты оқып, жақсы білім алып кетсе құба-құп. Тіпті бірінші тоқсанды беске аяқтағаны үшін баласына бес мың теңге беруінің өзі – анасының баласының алдында өз кінәсін сезінгендігі, балаға ашып ештеңе айтпаса да өзінің тиісті дәрежеде көңіл бөле алмағандығын іштей ойлап, сол қателігін жуып-шаю үшін көңілін аулап тұрғаны айқын. Әрине, бір жағынан балаға мотивация екенін де жоққа шығара алмаймыз, бірақ сол уәдесінде тұрып, бар сабағын беске аяқтаған баласын ертіп, паркте қыдыртуға да сол ата-ананың уақыты жоғының өзі өкініште. Ал, әңгімеде көзге түсетін тағы бір ащы шындық – мұғалім үстіндегі киімнің тым қораштығы. Оны тіпті бала көзінен жасыру мүмкін емес. Баланың аузынан шыққан "мұғаліммін деп қояды, үстіне киіп алған киімді қарап қойсашы" деп күлуінің өзі көп нәрсені аңғартады. Ал одан кейінгі "Әй, мұғалім-ай, ұятқа қалдыңыз, иә. Егер сіз мұғалім болсаңыз, онда бізге оқудың керегі жоқ шығар" деген сөздерді де сынамалап енгізу арқылы автор мұғалімдердің арасында білімі орташалардың бар екенін меңзеп өтеді. Бұл кейіпкер-мұғалімнің өзіне қатысты болмаса да, жоғары оқу орнында оқымай, дипломды сырттай сатып алып, халықтың сеніп тапсырған баласын оқыта алмай, сөзге ілініп жатқан мұғалімдер де қаншама бүгінде. Міне, шағын дүниесінде автор осындай қадау-қадау мәселелердің көтере білген. Қолдан жасалып, ойдан шығарылған дүние емес, өмірдің өзінен алынған түйткілді жайтты қозғаған шығарма барынша шынайы, нанымды, шымыр шыққан. Бұл жазушының ұлттың көкейтесті мәселелерін түсінуден, соған шындап жаны ашудан, азаматтық толғанысынан туған түйінді деуге болады.

Нәтижелер."Жаңбырлы көктем еді. Күні-түні жауған жаңбыр бір-біріне егіз қозыдай ұқсайтын ауылдағы қоржын үйлердің адамдарына көп қиыншылық тудырды. Елу жылдық тарихы бар үйлердің ескі шатырлары толассыз жауған жаңбырға төтеп бере алмай жарылып, сынып жатты. Сол кезде біздің үйге қонақ болып келген адам төрт бөлмеден жаңбыр суына арнап қойылған шылапшын, шелек, қазандарды көрер еді"[3] деп табиғат көрінісін суреттеумен басталатын жас прозаик Аягүл Мантайдың "Маргарита" әңгімесі де оқырмандар көңілінен шыққан туынды. Бір қарасаң, автор пейзажды суреттеп отырған секілді. Бірақ сол пейзаж арқылы үйлері бір-бірінен айнымайтын қазақы ауылды, оның шұрқ-тесік шатырлы үйлерін бірден көз алдымызға әкеледі. Мұнда бала психологиясы шебер өрілген. Әңгіменің артықшылығы автор бала ғана емес, ата-ананың да мінездемесін жақсы бере білген. Бая-аяғы жинақы, шашау шыққан бірде-бір сөз жоқ, композициясы шымыр, қызықты сюжетке құрылған әңгімеде автор қазақ пен неміс халқының арасындағы айырмашылықтарды жалаң баяндау, құрғақ сөзбен емес, нақ өмір шындығының өзінен, оқырманның көз алдында өзі күнде көріп жүрген, бірақ аса мән бермейтін жайлар арқылы безбендеген. Ең бірінші неміс халқының еңбекқорлығы, оны Федордың өз шаруасына мықтылығынан байқаймыз. Қазақ аулына көшіп келген Федордың шаруаға ұсынықтылығы ауылдың бар әйелінің жыры болды. "Көрші Федордың пысықтығын айтам, біздің үйден жиырма жыл бұрын салынған үйінің төбесінен бір тамшы су өтпейді. Ол, шіркін, күндіз-түні жауып жатқан жаңбырда үйінің шатырын қалай бүтіндеп алды екен? Сендердің жалқау әкелерің құдайдың жазында шатырды түгел ауыстырмақ тұрмақ, жамап-жасқауды білмейді. Не деген бейғам жан екенін білмеймін" деген қазақ әйелінің күңкілі арқылы еркектерінің бірқатары шаруағы қырсыз болып келетінін, үйдің тірлігінен гөрі түздің тірлігіне үйреніп кеткендігін, үкіметтің жұмысына тік барып, тік келетін адамдарды танимыз. Ал отбасындағы мұндай жағдайлар үшін күйеуін жамандап, оған әлі келмесе балаларына ұрысып, апшысын қуырып алу – көп әйелге тән қасиет екені белгілі. Оны да автор әдемі көрсете білген: "мамам әкем туралы әңгімені бір бастамасын, бастаса аяқтауы қиын. Аудан орталығындағы педучилищеге құжаттарын тапсырып, оқуға түсейін деп жүрген жерінен әкемнің алып қашып кеткенін, күйеуге тиіп, қор болғанын, күйеуінің ауру атасы мен

әжесін баққанын жыр етіп айтып барып тоқтайды" деген сөздердің жаны бар. Әйел затының дені күйеуін жамандағанда тоқтай алмай ұзақ сөйлейтін әдетін де жоққа шығара алмаймыз. Бас кейіпкерінің шаруаға қырсыздығын автор зілсіз ирониямен, астарлап жеткізеді. Оның бірі – тәтті тамақ үшін қазақ қыздарының неміс үйінен шықпауы, екіншісі балаларының үнемі кір-қожалақ болып жүретіні. Екі қазақ қызы Мәуе мен Құрбангүл неміс отбасы көшіп келгелі, оның өздерінен бір жас үлкен қызы Маргаритамен танысқаннан кейін ұйқыдан ояна сала беті-қолын жуар-жумас Маргаританың үйіне қарай жүгіреді. Үйлерінен түскі ас ішуді ұмытты, өйткені, Маргаританың анасы тамақты тәтті дайындайды: котлет, бифштекс, саңырауқұлақтан дайындалатын тағамдарды сол Маруся апайдың қолынан жеп көрді. Өз үйінде тәртіпке бағынбайтын бұл екі қыз Марусяның тәртібіне бағынып, түскі астан соң сол үйде жатып ұйықтауды да әдетке айналдырды. Осы тұста автор Құрбангүлдің анасының: - Маруся күнде екеуіңнің кірлеріңді жуып шаршайтын болды (жалаңаяқ жүретін ауыл қыздарының кір аяғына Маруся апай шошына қарайтын). Түсте үйге келіп ұйықтасаңдаршы. Әлде, аппақ жаймасыз ұйықтай алмайсыңдар ма? – деп күлген тілдік деталін енгізу арқылы кейіпкердің қызына күлу арқылы өзіне күліп тұрғандығын түсіндіреді. Оқырман ойға қалады, біле тұрып неге қызының аяғын жуып, аяқ киім кигізбейді. Қалайша ол да баласының астына ақ жайма төсемейді деп. Гүлзат тәте өзінен Марусяның артықшылығын біліп тұр, бірақ сондай болуға тырыспайтын бейғамдығы байқалады. Автор кейіпкер болмысын қаз-қалпында бере білген, одан идеалды бейне жасауға тырыспайды. Басты кейіпкердің құрбысы Құрбангүл екеуінің терезеден қарап тұрып, көрші үйдің қызыл шатырына қызыға қарауы, "біздің үйдің де шатыры осындай болса екен" деп армандауы, іштерінен ол үйде өздері емес неміс қызының тұратынын ойлап қызғануы – бәрі де сенімді. Үш қыздың балалық бал-дәурені бірге өтті. Бірге қуыршақ ойнады, арықтың суына бірге түсіп, күнге қыздырынды, көршінің бақшасынан бірге алма ұрлады, үшеуі қосылып Жексен атаға ән салып беріп, балмұздаққа ақша алды. Міне, балалық бал дәуренді тым қысқа суреттей келіп, Маргаританың неміс қыздары секілді тез есейіп, ата-анасының айтқанын қылмай, соңы трагедиямен аяқталатын шындық арқылы оқырман көңіліне үлкен ой түйеді. Шығарма барлық оқиғаның куәгері болған бала көзімен берілген. Оқырман баланың көзқарасы, баланың талдауы, бала ойларының жетегінде отырады. Автор оқырманын Мәуемен бірге жетелеп әкеліп, негізгі түйінді көрсетеді. Ол – тәрбие тал бесіктен екендігі. Маруся анасының айтқанын тыңдамай, тобықтан келетін шашын өз еркімен шолтитып кесіп тастаса, дәл соның жасында Мәуенің шашын басына жара шықты деп, әкесі рұқсат та сұрамастан тақырлап алып тастайды. Жастайынан тәртіпке бағынып өскен қазақ баласының бойындағы мейірімділік пен тазалықты, аңқаулықты дәріптеу арқылы автор оқырмандарын ізгілікке, бауырмалдыққа, ата-анасына деген құрмет пен сыйластыққа тәрбиелейді.

Талқылау. Қазіргі балалар әдебиетінде мифтік элементтер де көрініс тапқан. Қисынсыз қызық оқиғаны қуаламай, бала өмірінің көлеңкелі бір тұсын суреттеген жазушы Лира Қоныстың "Тиын" атты әңгімесіндегі әкесінің қайтқанына бір жыл да толмай тұрып, шешесінің көкбеттеніп, басқа еркекпен кетіп қалған қатігездігін көтере алмай, құсалықтан өлген бала трагедиясын қамықпай оқып шығу мүмкін емес. Бұл да – біздің өміріміздің шындығы. Қазақтың салт-дәстүріне берік арды ойлаған ана болса, мұндай әрекетке бармайтыны анық. Күйеуі өлгеннен кейін бір жыл қара жамылып отырудың өзінде үлкен мән бар екенін түсінбеген жас келіншектің, оған қоса "қарағым, тым құрығанда жылын күтсең болар еді" деген сөзін құлағына да ілмей, қарсы сөз қайтарып, ішінен шыққан баласын тірілей жетім етіп қалдырып бара жатқандығына өкінбейтін, сол бөтеннің етегінен ұстап кетіп бара жатқан безбүйректің алдағы өмірі қалай болары да белгісіз ғой. Қауқарсыз жас пен кәріні бірдей жетімсіретіп тастап кеткенмен оның бақыты баянды боларының өзі күмәнді. Осы оқиға арқылы қазіргі өмірімізде жауапкершілік дегеннің не екенін білмейтін санасыз, ойсыз жастардың көбейгендігін алға тартады.

Бала жанының болмысына тереңдеп үңілген жазушы қазіргі жайма шуақ заманда бала жүрегін тілгілеп, осындай азапқа салған оқиғаны жай ғана баяндай салмай, мифологиямен байланыста алуының сыры – оқырманына ой салу, қатігездіктің алдын алу, әрбір ата-ананың бала өміріне жауапты тұлға екенін тағы бір мәрте сезіндіру. Грек мифологиясына негізделген бұл әсерлі туындыда шешесінен тірілей айрылып, қайыр жоғын түсінген баланың ендігі жерде бар арманы – о дүниеге мезгілсіз кеткен әкесіне жету болады. Сол үшін, яғни ескекші Хиронға беру үшін ақша жинай бастайды. Ақша табудың соңы жылан шағып өлуімен аяқталады. Зерттеуші Б.Майтанов әдебиет ордасындағы тұрақты елші, көркемдік әлемінің жұлын-жүйкесі деп таныған психологизм бұл әңгімеде кең орын алған [4]. Ол заңды да. Баланың ішкі жан-дүниесі, көңіл-күй толқынысы, сөз өнерінің сипат-қасиетіне бағындырыла суреттелген. Атасының жанында болса да сағыныштың

зардабын тартып, жүрегі сазған қамкөңіл баланың психологиясын автор тереңінен бере білген. Салы суға кетіп, үнемі мұңайып жүруі, бар қызықтан, бар тәттіден өзін тыйып атасының сағыз, балмұздаққа берген бір тиынына дейін жұмсамай, өз мақсатына жету үшін тығып жүруі, баланың өзіне тән аңғал ойлары жүректі шымырлатады. Оқырман барынша балаға тілектес болып отырады. Құдды бір баламен бірге сен де тезірек ақша тауып, ескекшіге жеткің кеп отырады. Бірақ, баланың алдына қойған мақсаты – өлім екенін әрине, ол түсінген жоқ, өзі де айырып білген жоқ. Бірақ өмірінің еш мәні қалмаған баланың одан басқа амалы да жоқтай, бір түрлі жазушы шешімімен келіскендей де боласың. Шығарма оқырманын әрі-сәрі күйге түсіреді. Кемпірі мен жалғыз баласынан айрылған шалдың соңында қалған жалғыз тұяғы – немересінен айрылу сәті де терең психологизмге құрылған.“Осындай психологиялық жағдайларды жазушылар өз кейіпкерлерінің ішкі дүниесін толық ашуға, олардың бойындағы әртүрлі қасиеттері мен кемшіліктерді екіұдай түрде көрсетуге, адам мен қоғам арасындағы қайшылықты терең бейнелеуге, сөйтіп, өмірді, адам болмысын тануға пайдаланады”[5, 171б.].

Бейбіт Сарыбайдың бір отбасының тағдыры сөз етілген “Ақтабан” хикаятында қазақ отбасындағы жалғыз ұлдың басқа ортаға келіп, сіңісуі, балалықтан өтіп, бозбалалыққа аяқ басқан, есейген баланың психологиясын танимыз. Жанындағы балаларға өзіндік ықпалы бар кейіпкердің жақсы-жаманды ажырата, дұрыс-бұрысты тани білуін, ортаны қабылдау ерекшелігін автор бала көзімен нанымды сипаттаған. Шығарманың экспозициясында әкесінің атына мінгесіп, компас, сағатына дейін беріп, күшік алып келе жатқан, Махамбетпен бірге есейіп, тізгінге ие болып, арқа сүйер ешкімі жоқ болған соң, белін бекем буып, атқа мініп туған жерге оралған баланы танимыз.

Автор шығармасында композицияның сыртқы элементі – эпиграфқа үлкен мән берген. Туындының бар идеясын осы эпиграф көтеріп тұр деуге болады. Оңы мен солын танымаған, әкесінің мойнына мініп кеткен кіп-кішкентай баланың ер жетіп, есейген шағында кіндік қаны тамған туған жері – өз аулына оралды. Сол балалық шағының қимас күндерінің бәрі Ақтабанмен бірге өтті. Шығарма атауын ит атымен беру арқылы автор қазақтың жеті қазынаның бірі деп танып, құрметтейтін иттің адам өміріндегі мәніне тоқталады. Иесінің отбасын туған аулына нақ бір адам ұқсап шығарып салып, оң аяғын көтеріп, жәудіреп, көзінен жас ағып, шығарып салған иттің адалдығы, өз иесіне берілгендігі әдемі кестеленген.

Қорытынды. Түйіндей келгенде қазіргі уақыттың өзі талап етіп отырған белсенділікті, сергектікті балалар прозасынан айқын аңғаруға болады. Қазіргі балаларды ертегілік кейіпкерлермен қызықтыра, таңқалдыра алмайтынын түсіне білген қаламгерлер өмірлік мәселелерге арқа сүйеген. Шындықты өз бояуында, нанымды бере білген туындылар өз оқырманын тапқан деуге негіз бар. Көркемдік шындықты бейнелеуде мифологиялық кейіпкерлерді өз шығармаларына негіз етіп алып, сол арқылы тың туындыларымен балалар әдебиетінен өзіндік орнын алып үлгерген қаламгерлер де бар. Қазіргі қазақ балалар әдебиеті әлем әдебиетін жаулаған “суперкейіпкерлерді” емес, күнделікті өмірдегі жан-дүниесі таза қарапайым кейіпкерлерді дәріптейді. Балалардың күрделі де қызықты тіршілігін көркем түрде жеткізе алған балалар прозасының көркемдік даму сипаты айқын, уақыт талабына сай, баланың эстетикалық талғам-түсінігін қалыптастыруға, ой-өрісін жетілдіруге және адамгершілікке тәрбиелеуде өз үлесін қосады деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қадырбаев Н. Бүгінгі балалар әдебиетінің көркемдік сипаттары мен түрлері // Қазақ тілі мен әдебиеті және инновация мәселелері: халықар.ғылыми-практ.конф.матер. 25 сәуір 2008 жыл. – Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008. -388 бет. - – конференция материалдары.

2 Сарыбай Бейбіт. Рауғаш ерте гүлдейді: Проза. –Алматы, Жалын, 2009. -160 б. – кітап.

3 Мантай А. Маргарита. http://www.elarna.com/video.php - интернет дереккөздері.

4 Майтанов Б. қазақ романы және психологиялық талдау. –Алматы, Санат, 1996. -336б. – кітап.

5 Қазіргі әдебиет және фольклор. Монография. –Алматы, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. 2009. -391б. –кітап.

МРНТИ 17.09.91

Базылова Б.К. [1]

[1] *Казахский национальный женский педагогический университет,*
г. Алматы, Казахстан

КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРАВ ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ

Аннотация

Статья посвящена исследованию концепции национального характера в романе МухтараАуэзова «Путь Абая». В художественной литературе национальный характер представляет особенность менталитета, мироощущения человека, в ней закрепляются национальные традиции народа. Национальный характер выражается в конкретных поступках, действиях героя. Это позволяет проследить его эволюцию, динамику и особенности развития на различных этапах национальной истории. В романе «Путь Абая» национальный характер показан посредством создания образа великого поэта Абая. В нем гармонично сочетаются представления о глубинных традициях народа, весь духовно-нравственный опыт предшествующих поколений и его эволюцию под влиянием времени.

Национальный характер, созданный М. Ауэзовым совместил в себя качества, которые существуют в реальной действительности, а также это результат творческого процесса, сознательного обобщения особенностей, свойств представителей определённой нации.

Ключевые слова:национальный характер, концепция, исторический роман, менталитет, традиции, поэт

Базылова Б.Қ. [1]

[1]*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,*
Алматы, Қазақстан

ТАРИХИ РОМАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ СИПАТТАҒЫ ТҰЖЫРЫМДАМА

Аңдатпа

Мақала Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» романындағы ұлттық сипаттағы тұжырымдаманы зерттеуге арналған. Көркем әдебиетте ұлттық сипат менталитеттің, адамның дүниетанымының ерекшелігі болып табылады, онда халықтың ұлттық дәстүрлері бекітіледі. Ұлттық сипат кейіпкердің нақты іс-әрекеттерінен, мінезінен көрінеді. Бұл оның эволюциясын, динамикасын және ұлттық тарихтың әр түрлі кезеңдеріндегі даму ерекшеліктерін байқауға мүмкіндік береді. «Абай жолы» романында ұлттық сипат ұлы ақынның бейнесін жасау арқылы көрсетілген. Онда халықтың терең дәстүрлері туралы түсінік, алдыңғы ұрпақтың барлық рухани-адамгершілік тәжірибесі және уақыт әсерінен оның эволюциясын көрсете біледі.

М.Әуезов құрған ұлттық сипат шын мәнінде бар қасиеттерді біріктірді, сондай-ақ бұл шығармашылық процестің нәтижесі, белгілі бір ұлт өкілдерінің ерекшеліктерін, қасиеттерін саналы түрде жинақтау.

Түйінді сөздер: ұлттық сипат, тұжырымдама, тарихи роман, менталитет, дәстүр, ақын

Bazylova B.[1]

[1] *Kazakh national women's pedagogical university,*
Almaty ,Kazakhstan

THE CONCEPT OF NATIONAL CHARACTER IN THE HISTORICAL NOVEL

Abstract

The article is devoted to the study of the concept of national character in Mukhtar Auezov's novel «The Path of Abay». In fiction, the national character is a feature of a person's mentality and

attitude to the world, also the national traditions of the people are fixed in it. The national character is expressed in the specific actions of the hero. This allows us to trace its evolution, dynamics, and features of development at various stages of national history. In this novel, the national character is shown by creating the image of the great poet Abay. It harmoniously combines ideas about the deep traditions of the people, all the spiritual and moral experiences of previous generations and its evolution under the influence oftime.

The national character created by M. Auezov combines the qualities that exist in real life, and it is also the result of a creative process, a conscious generalization of the characteristics and properties of representatives of a certain nation.

Keywords: national character, concept, historical novel, mentality, traditions, poet

Введение.Сегодня у людей все большую тревогу вызывают причины дефицита морали и духовности. Понять его корни помогут исследования концепции национального характера, сложившейся в литературе, как один из источников знаний о качествах человеческой натуры, ее возможностях. В определение «национальный характер» мы вкладываем такие понятия, как менталитет, этнические особенности культуры, манеру поведения, что отличает один народ от другого. Каждый народ обладает своей национальной самобытностью, особым складом характера и нормами поведения.Черты народа, определяющие его характер, проявляются в материальной и духовной культуре, которая отражает условия существования, традиции. Эти черты концентрируются в стереотипах, сформированных обществом на протяжении определенного периода развития нации. Но при этом нация сохраняет ту базовую основу качеств и признаков, которые остаются неизменными при изменении условий жизни народа.

Методы.В статье использованы социологический подход с целью исследования закономерностей материальной и духовной культуры казахского народа 19 века, с помощью культурно-исторического метода была рассмотрена эволюция духовного национального характера главного героя романа, описательный метод–для определения художественно-эстетического своеобразия произведения.

Результаты.Изучением национального характера занимаются многие ученые – философы, литературоведы, социологи, психологи и другие. Его анализ осуществляется с позиций географического расположения или социальной принадлежности, социокультурной среды. Ряд исследователей путем наблюдения, описания, сравнения, психологических тестов стремятся раскрыть сходства и различия представителей разных народов. Объектом сравнения и сопоставления выбирают систему воспитания, образования и пути социализации. И они не ограничиваются только современным периодом развития общества.

«Национальный характер» – это выражение национальной идентичности [1, с. 105].

Первые представления о разнообразии характеров разных наций сложились еще в античности. Специфические особенности поведения и условий жизни того или иного народа отмечают и путешественники в своих записках. Например, Геродот в своих работах подчеркивал, что каждый народ убежден в том, что его собственные обычаи и образ жизни некоторым образом наилучшие [2].

Платон писал, что «где большинство говорит таким же образом и об одном и том же: «это – мое!» или «это – не мое!», там, значит, наилучший государственный строй» [3, с. 238].

Известный писатель, философ И.Л. Солоневич считает, что компоненты, «образующие нацию и ее особый национальный склад характера, нам совершенно неизвестны. Но факт существования национальных особенностей не может подлежать никакому сомнению» [4, с. 20].

По мнению американского психологаД. Макклелланда, изучение национального характера может зависеть от целого ряда составляющих: культурные ценности, передача народного опыта, почитание истории, чувство патриотизма в определенных границах времени. Сходства или различия национальных характеров этнических групп выражается как тенденция времени, что не исключает стереотипизацию национальных черт – оценку, восприятие человека, события или явления с опорой на полученный опыт и сформированные убеждения.

Шпенглер О. думает, что у каждого народа существует непостижимая душа, неизмеримая рассудком, а культура является ее телом, оболочкой. А БердяевН.А. говорит, что душа – это духовность народа, его верования, стремления и жизненные установки, притом для каждой этнической группы или народности духовность имеет первоначальное значение в построении человеческой судьбы и судьбы страны, в которой эта группа проживает [5, с. 37]. Ученый понятие духовности ассоциирует с силой и духом русского народа, с образом России.

Гуревич П.С. и Шульман О.И. считают, что национальный характер – «общая духовная настроенность, относительно целостная совокупность мыслей, верований, навыков духа, которая создает картину мира и скрепляет единство культурной традиции или какого-либо сообщества» [6, с. 27].

Малиновская Н.И. и Шилова М.И. определяют национальный характер как сложный, противоречивый феномен, синтезирующий, объединяющий в себе «духовные особенности народа, ценностные ориентации, на основе которых разворачиваются целенаправленные действия людей, проявляющиеся в исторических, социальных, экономических условиях жизни и скрепляющие людей в единую нацию» [7, с. 26].

Горохова М.А. определяет национальный характер как «системную категорию, складывающуюся под воздействием определенных геополитических, исторических, этнопсихологических и экономических факторов и синтезирующая комплекс модельных перцептивных, поведенческих, ценностных установок, форм восприятия окружающей действительности и образцов реакции на нее, специфических психологических черт и ассоциативно-эмоциональных проявлений, которые свойственны в большей или меньшей степени всем представителям данного этноса и регламентируют внутреннее и межэтническое взаимодействие»[8, с.19].

Национальный характер находит своё отражение в поведенческих установках, системе аксиологических модусов, складе ума, реакции на внешний мир, эмоциональных и волевых проявлениях, межличностном и межгрупповом общении, традициях, обычаях, искусстве, образе жизни. Сафина А.М. считает, что «функциональное назначение национального характера выражается в качестве мощного фактора нравственного и духовного возрождения народа и в роли средства национального воспитания и самовоспитания» [9, с.10].

Разные области науки представляют свою позицию к определению национального характера, что обусловлено противоречивостью, многогранностью самого феномена. Исходя из приведенных определений, мы выделили несколько основных признаков понятия «национальный характер». Основные признаки национального характера представлены на рисунке:

В художественной литературе национальный характер представляет «выражение определенного стержня человеческой личности, своеобразия менталитета, особенностей психики и мироощущения людей», «важнейшая категория литературоведения, в которой закреплены национальные традиции народа, его психологический склад, переданный в структуре текста и поэтическом языке» [9, с.10]. Он отражается в конкретных поступках, действиях героя, что позволяет наглядно проследить его эволюцию, динамику и особенности развития на различных этапах личностной и национальной истории. В исторических произведениях национальный характер «раскрывается посредством создания такого типа, который вбирает в себя представления о глубинных традициях народа, весь духовно-нравственный опыт предшествующих поколений и эволюцию его под влиянием времени» [9, с.3]. Писатель изучает национальные черты личности, складывавшиеся веками, оформившиеся под влиянием исторического времени, религии, языка, политического устройства государства, климатических условий жизни, менталитета народа. В литературе национальный характер выражается в конкретных поступках и действиях героев, что дает увидеть его эволюцию на разных этапах истории народа.

Художественная литература – своеобразный и незаменимый хранитель исторической памяти, национального достоинства каждого народа. И роман о прошлом, как особая форма отражения познания истории и взаимодействия истории и литературы в поисках исторической правды, выявил глубокое внимание МухтараАуэзова к проблемам изучения прошлого, к изображению характера исторической личности.Обращение к событиям далекого прошлого обязывало писателя не только как можно объемнее и шире показать незнакомое для своих современников общество, его социальную структуру, быт и нравы далекой эпохи, но и обратить внимание на исторические события, на жизнь целого народа и отдельной личности – Абая.

Каждый самобытный художник формируется под влиянием определенных традиций. В результате выкристаллизовывается творческая почва, способствующая становлению мировоззрения писателя. Концепцию национального характера М.О. Ауэзовв романе «Путь Абая» решает через изображение образа главного героя. Авторсмог показать образ реального исторического персонажа, выдающейся личности казахского народа, великого поэта, просветителя, основоположника казахской письменной литературы и философа Абая Кунанбаева.

Личностью Абая писатель начал интересоваться еще семинаристом, затем студентом Ленинградского университета. Уже в эти годы он накопил большой фактический материал из жизни Абая. Однако тогда еще не осознавал насколько серьезно его увлечение Абаем: «Вплотную как биограф я занялся собиранием материала о жизни Абая уже после 1930 года. К сожалению, в это время из людей лично знавших его, в живых осталось только несколько стариков. И все же мои записи рассказов, услышанных непосредственно из уст современников Абая, начиная с 1933 года, стали появляться в печати» [10, с. 399]. Свою длительную работу по сбору материала об Абае сам писатель сравнивал «с трудом запоздалого путника, который приходит к месту стоянки давно ушедшего каравана, находит последний тлеющий уголек угасшего костра и хочет своим дыханием оживить, раздуть этот уголек в яркое пламя» [10, с. 399]. Исследовательская работа осложнялось тем, что было мало сведений: при жизни Абая было опубликовано всего четыре его стихотворения («Лето», «Вот и выбран я волостным», «Охота с беркутом», «Стихотворение о коне»). М. Ауэзов собрал воедино те исторические свидетельства, ставшие для него главным источником при описании конкретных жизненных ситуаций и событии в биографии героя, а также психологических характеристик персонажей.

Ауэзов стремится правдиво передать психологические мотивировки действий своего главного героя, связанные классовыми побуждениями. Художник пытается постичь духовный мир поэта, показать лучшие черты его души. И в этом сказалось большое мастерство романиста, раскрывшего с огромной эмоциональной силой творческую психологию своего героя, представившего непрерывный процесс рождения поэтической мысли. Писателю дорог герой романа своим духовным миром, высокими идеалами. Автор создал новые традиции реалистического романа, вводя в эпическое полотно фигуры человека-творца и народа-созидателя, обогатил концепцию исторической личности монументальным изображением ее роли в подъеме творческих сил народа. М. Ауэзованализировал, сопоставлял, обобщал все познанное, пережитое, как философ.

Писательв образе Абая показывает формирование национального характера, личностные качества представителя казахской культуры, которые складывались под влиянием следующих факторов:

1) геополитические факторы обусловленыгеографической средой обитания нации, этноса, особенностями флоры и фауны. Образ Абая в произведении рисуется в динамике, «в пути» своих изменений, превращения в борца за права и свободы казахского народа, более того, уже первое предложение произведения акцентирует внимание на мотиве дороги: «*Мальчик спешил домой. Он готов был на все, чтобы третий день пути был и последним»*.

Образ пути не только акцентирует внимание читателя на том, что главный герой находится в движении, в пути, но и отражает особенности национальной культуры казахов, которые вплоть до начала XX столетия были кочевым народом, образ жизни их был неразрывно связан с дорогой, передвижением. Иначе говоря, уже в начале произведения отражается тот факт, что национальный характер Абая является детерминированным историческими, экономико-политическими факторами.

Художник через детальное описание особенностей природы Казахстана, быта кочевого народа, делает акцент на том, что главный герой является неотъемлемой частью национальной культуры, что его характер сформировался под влиянием казахской природы и быта: «*Караульная сопка. Тайное ущелье – все эти места знакомы Абаю не хуже, чем родной аул. Каждое ущелье, овраг, лощина,*

*места, где привязывают жеребят или ставят юрты, овечьи пастбища на возвышенности, что видна с дороги, – все это знакомо и мило Абаю».*Или: «*Я так соскучился по тебе! Может быть, другим ты кажешься страшной –только не мне! Родная моя, милая степь!»*

Такое изображение природы края и культуры знакомит читателя с бытом казахов, о котором на период написания произведения было известно не так много.

Природа, быт, культура – все это родное и близкое Абаю: с нежностью и волнением он смотрит на окружающий его мир: на бескрайную степь, на простор, на сопки, где он родился и где провел детство. Описание особенностей ландшафта, географических и природных факторов, под влиянием которых сформировался национальный характер Абая, позволяет подчеркнуть его любовь в родной природе, к бескрайним степям и просторам. Образ пути, бескрайних степей и просторов, которые ассоциируются в сознании личности с морем (*Да нет, не степь это, –бескрайное море, сказочное море*) формируют стремление к постоянным путешествиям, поискам, образованию.

Абай воспринимает степь как «родную, милую», подчеркивает, что другим, иным, «чужим» она может казаться страшной, но не ему.В данном аспекте на основании противопоставления эпитетов страшная – родная, милая осуществляется противопоставление «мы – они», формируется самоидентификация казаха, живущего в бескрайни степных просторах, другим. Чувство глубокой любви к родине, к родной природе отражается при помощи обращения к средствам экспрессивного синтаксиса, восклицательным знакам, отражающим чувства героя.

В процессе описания родной природы автор используется многочисленные эпитеты, смелые сравнения, метафоры. Эпитет «зелено-серебряные» придает повествованию особую выразительность, создавая загадочный, привлекательный образ необъятных степей Казахстана.

2) экономико-политические факторы, отражают особенности быта, социального устройства нации: «*Лай собак, окрики пастухов, блеяние овец и ягнят, топот коней, скачущих на водопой и поднимающих золотистую дымку пыли, ржанье жеребят, только что спущенных с привязи и мечущихся по степи в поисках маток… Дым, поднимающийся от костров к прозрачному вечернему небу, висит над юртами сплошной темно-серой завесой… Вот о чем тосковал в городе мальчик!».* Этот фрагмент знакомит читателя со спецификой животного мира родного края, с особенностями быта кочевых народов, а также с такой чертой национального характера главного героя, как любовь к животным. Кочевая культура, традиционная жизнь в ауле ассоциируется в сознании главного героя со свободой, противопоставляется жизни в городе, отмечается противопоставление традиционного уклада кочевых народов и формирование нового уклада «городской» жизни казахов.

3) этнопсихологические факторы, определяющие особенности взаимодействий в обществе, эмоции, особенности поведения. Под влиянием этнопсихологических факторов формируется такое качество Абая, как уважение к старшим: «*Войдя, Абай отчетливо и громко отдал всем салем. Взрослые ответили ему».* Или же: *«Абай уже давно замечал, что отец уважает старика… Мальчик перестал смеяться и подъехал к Жумабаю».*

Уважение к старшим – одно из качеств, определяющих национальный характер казаха. Оно прививается с детства, является одной из сущностных характеристик национального характера, в романе автор это показывает в образе Абая. А через изображение взаимоотношений главного героя с женскими образами писательподчеркивает такую черту национального характера, как почитание семейных традиций, общение младших в семье со старшими: *«В многолюдной толпе мальчик сразу увидел родную мать. Он бросился к ней, но Улжан остановила его:– Э, свет мой, сынок, посмотри – вон стоит твой отец! Сперва отдай салем ему».*

4) религиозные факторы, отражающие особенности религиозных верований, традиции, обычаи, сформированные под влиянием верований.

«Бедняга! Видно, всю зиму пропадал в ***медресе*** *со скуки»* – автор отмечает, что обучение в медресе необходимо для образования Абая, но в то же время это вызывает у него скуку. Медресе – у мусульман средняя (реже – высшая) религиозная школа. Обязательное обучение в медресе является признаком такой черты национального характера, как уважение к образованию, стремление к повышению уровня самообразования: «*Слава богу, отец, – и, помолчав, добавил: – Занятия еще не кончились, но вы прислали за мной, хазретблагословил, и я вернулся домой»*.

Подчеркивая мужество, храбрость, смелость молодого Абая, автор характеризует его следующим образом: *«Я – сын матерого волка»* – отмечает автормужество, храбрость, смелость молодого Абая. Образ волка традиционно выступал одним из основных в культуре кочевых народов Центральной Азии. Писатель, изображая Абая как «сына матерого волка», одновременно

подчеркивает не только его смелость и решительность, но и самобытность национального характера казахов, древнейшие верования которых наделяют волка надприродными, сверхъественными силами. На формирование национального характера казахов влияние оказывал не только ислам как система религиозных убеждений, но обращение к древним верованиям.

Обсуждение.МухтарАуэзовв романе в раскрытии национального характера одновременно достигает реализации ряда функций: 1) сообщает реальные биографические факты из жизни Абая, характеризуя его принадлежность к древнейшему казахскому роду; 2) описывает место происходящих событий; 3) информирует об особенностях социального устройства; 4) отражает особенности исторического развития; 5) акцентирует внимание на выборной демократической традиции в сознании казахов.

В романе «Путь Абая» изображается полувековая история казахского народа и благодаря масштабности авторского горизонта, эпопея воспринимается как произведение, охватывающее не одну историческую даль. В романе-эпопее также были развиты казахские национальные традиции в изображении человека как наставника народа, как личности эпически цельной, выражающей народные идеалы. Автор описывает не только положительные черты характера своего народа, но и отрицательные качеств. И это полно раскрывает национальный характер казахского народа. Эпопея «Путь Абая» - вершина казахского художественного слова XIX века. В этом произведении проявились огромный талант, высокое писательское мастерство, многогранный духовный мир художника М. Ауэзова, проложившего путь жанру исторического романа последующих лет.Этот роман мог быть написан человеком, глубоко знающим весь исторический путь своего народа за все время его существования, путь, который он прошел с ним от начала. МухтарАуэзов был именно таким человеком, знавшим не только историю своего народа, но и личность, творчество великого Абая.

Появление романа «Путь Абая» явилось огромным вкладом в национальную художественную культуру казахского народа.

Заключение. В XXI веке на фоне процессов глобализации, ослабления связи между поколениями особую ценность приобретают наследие прошлого, народные традиции, самобытность нации. В наше время остро встает вопрос о развитии нашего общества. Традиционные ориентиры, заложенные нашими предками, для молодого поколения не актуальны, но и новые идеалы у них еще не сформировались полностью. У подрастающего поколения свои мечты, свои цели, свой идеал. Но важно не забывать национальные идеалы и национальные характеры, сформированные и проверенные временем.

В современных условиях национальный характер может рассматриваться как система определенных качеств, степень и форма проявления которых и составляют национальное своеобразие.Национальный характер, созданный автором художественного произведения, с одной стороны, вбирает в себя качества, которые существуют в реальной действительности, с другой – это результат творческого процесса, сознательного обобщения отличительных свойств представителей определённой нации.

Изучение национального характера в историческом романе «Путь Абая» раскрывается посредством создания образа Абая, который вобрал в себя представления о глубинных традициях народа, весь духовно-нравственный опыт предшествующих поколений и эволюцию его под влиянием времени. Особенность национального характера выражается в интенсивности реакции на происходящие в обществе события.

Сегодня актуальность данной темы определяется тем, что специфика национального характера, его сохранение и прогресс играют важную роль по сохранению национального своеобразия народа, самобытности культуры, языка и образа жизни.

Список использованной литературы:

1 Смирнов П. И. Социология личности. – СПб., 2001. – 105 с. - книга

2 Геродот. История // Историки античности. Т. 1. Древняя Греция. – М., 1989.- книга

3 Платон. Собрание сочинений. – М., 1987. Т. 3. – 238 с.- книга

4 Солоневич И. Л. Народная монархия. – М., 1991. – 512 с. – книга

5 Бердяев Н. А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века // Мыслители русского зарубежья. – СП б., 1992. – 540 с. - книга

6 Гуревич П.С., Шульман О.И. Ментальность, менталитет // Культурология. XX век: Энциклопедия. - Т. 2. – СПб., 1998. - энциклопедия

7 Шилова, М.И. Черты национального характера: российский вариант / М.И. Шилова, Н.И. Малиновская // Педагогика. - 2002. - № 8. – С. 24 - 28. – статья

8 Горохова М. А. Репрезентация британского национального характера в паремиологическом фонде английского языка: Дисс. канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 2017. – 204 с. – С. 23. – диссертация

9 Сафина А. М. Национальный характер в татарской исторической прозе (вторая половина XX века): Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Казань, 2010. – 27 с. – автореферат диссертации

10 Ауэзов М.О. Как я работал над романом «Абай» и «Путь Абая» // М.О. Ауэзов. Мысли разных лет: Исследования. Статьи на каз. И рус. Языках. – А., 1959.- статья

11 Ауэзов М. Путь Абая. Перевод под ред. А. Никольской, Т. Нуртазина, Л. Соболева. Книга первая. – Алматы, Ана тілі, 1997. – 328 с. – книга

12 Ауэзов М. Путь Абая. Перевод под ред. Л. Соболева. Книга вторая. – Алматы, Ана тілі, 2004. – 328 с. – книга.

МРНТИ 16.31.51

Бектурганова Ж.М., [1] Сейталиева Қ.У.[2]

[1] Нархоз Университеті,
[2] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ТАЛДАМАЛЫ ЭССЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі таңдағы өте өзекті жанрлардың бірі - эссе туралы, соның ішінде талдамалы эссе мәселесі көтеріледі. Талдамалы эссе - мазмұны жағынан терең пайым мен талдауға, бұлтартпас айғақтар мен дәлелдерге, мысалдарға құрылатын эссе түрі. Оны тілі мен стилистикасы жағынан ғана емес, композициясы, логикасы жағынан талдау нысанына алу кез келген оқырманның білімін кеңейтіп қана қоймай, ойлау мәнері мен машығын, дәлелдеу өнерін игеруге мүмкіндік береді. Талдамалы эсселердің ұғымдық аппараты мен дәлелдеу аппараты оны дидактикалық мақсатта оқу үдерісінде қолдану әлеуетін арттыра түседі. Оқырманды ұғым, пайымдау, ойқорытынды сияқты ойлау формаларына, диалектикалық ойлаудың заңдарына үйретеді. Сол себепті де талдамалы эсселердің дидактикалық әлеуетін оқу үдерісінде, парасатты оқырман тәрбиелеуде дидактикалық маңызы ерекше болып табылады.

Түйін сөздер: эссе, талдамалы эссе, ұғым, пайымдау, дәлел, мазмұн, тақырып атауы

Bekturganova Zh.,[1] Seytalieva K. [2]

[1]Narxoz University,
[2] Kazakh National Pedagogical University named Abai,
Almaty, Kazakhstan

ANALYTICAL ESSAY AND FEATURES OF ITS USE FOR DIDACTICAL PURPOSES

Abstract

The article deals with the problem of the analytical essays as one of the contemporary topical genres of our time. An analytical essay is a type of essay where the author makes a deep analysis of the topic under consideration using methods of proof and argumentation. Analyzing not only the language and style, also the logical structure, composition of such essays enables the reader to develop his style of thinking, to master the art of reasoned speech. The conceptual apparatus and the apparatus of argumentation increase the potential of using such essays for didactic purposes in the educational process. Teaches the reader such forms of thinking as concept, reasoning and inference and the laws of dialectical logic. Therefore, the use of analytical essays is especially important in the educational process, in the process of forming a thinking reader.

Keywords: essay, analytical essay, concept, reasoning, proof, content, titles

Бектурганова Ж.М.,[1] Сейталиева Қ.У.[2]

[1]Университет Нархоз,
[2] Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

АНАЛИТИЧЕСКОЕ ЭССЕ И ОСОБЕННОСТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ДИДАКТИЧЕСКИХ ЦЕЛЯХ

Аннотация

В статье рассматривается проблема аналитического эссе, как один из современных актуальных жанров нашего времени. Аналитическое эссе - это вид эссе, в котором автор делает глубокий анализ рассматриваемой темы, используя методы доказательства и аргументирования. Анализ не только языка и стилистики, но и логической структуры, композиции таких эссе дает возможность читателю развивать свой стиль мышления, освоить искусство аргументированной речи. Понятийный аппарат и аппарат аргументации увеличивает потенциал использования таких эссе в дидактических целях в учебном процессе. Обучает читателя таким формам мышления, как понятие, рассуждение и умозаключение и законам диалектической логики. Поэтому использование аналитических эссе является особенно важным в учебном процесс, в процессе формирования мыслящего читателя.

Ключевые слова: эссе, аналитическое эссе, понятие, рассуждение, доказательство, содержание, загаловок

Кіріспе.Авторды толғандырған қандай да бір мәселе, арнайы тақырып төңірегіндегі терең талдауға, парасатты ойға құрылған эсселердің де көлемі аз емес. Әлем әдебиетіндегі М.Монтеннің, А.Камюдің "Сизиф туралы миф" атты абсурд философиясы туралы философиялық эссесі осы санатқа жататын үздік туындылардың бірі [1].

Нағыз тартысты, сарапшыл ой, терең пайым эссенің осы түрінде көбірек кездеседі, өйткені бұл эсселер талдауға, зерттеуге құрылады. Ол әсіресе философия, мәдениет, тарих, әдебиет, өнер саларына қатысты мәселелерді ғылыми-көпшілік, эссеистік тілмен түсіндіріп береді. Әрине эссені бұл ғылым салаларымен шектеп қоюға болмайды. Эссе жас, мамандық таңдамайды деуге лайық. Қолына қалам ұстаған, айтатын сөзі мен ойы бар, өмірлік тәжірибесі мен ой-өресі, ақыл-парасаты қандай да бір ой айтуға, тұжырым жасауға жеткен әрбір адам эссе жанрында көсіліп жаза алады. Десе де, бүгінгі таңда эссе негізінен әдебиет пен мәдениет, философия салалары шеңберінен шыға алмай келеді. Одан шыққан күнде қазақ тілінің де ғылым мен білімдегі тынысы кеңейіп, эссе жанры қазақ тілінің жалынды жанрына айналары хақ.

Әдістеме.Арнайы мәселе төңірегінде терең ой қозғап, "парасат майданында" тұшымды пікір, сын айту, жан-жақты зерттеу жүргізу қиын да болса, қазіргі көпшілік, оқырман үшін өзекті. Бұл ретте Мұрат Әуезовтің "Энкидиада", Ғарифолла Есімнің "Сана болмысы" (саясат пен мәдениет туралы ойлар) атты еңбектері эссе элементтерін бойына сіңірген шығармалар. Сондай-ақ, Қ.Мырзалиевтің "Жазмышы", Д.Амантайдың "Постмодернизм уақыты", "Шығармашылық жол - жұмбақ жол", "Болмыс туралы" атты эсселері нақты пайымға, ал кейбірі ғылыми түсініктерді таразылауға құрылған. Бұл бағытта жазатын авторлардың ішінде өзінің терең талдау, тұшымды ойларымен ерекшеленетін автор - А.Кемелбаева. Оның "Рух бастауы. Мұрат Әуезов", "Ілиястың "Құлагері", "Жүз жұрттың жұмбағы. Қадыр Мырза Әлидің жұмбақтар әлемі", "Шебер мен Мусанниф. Шәкір Әбенұлының хадистік қос әңгімесі", "Оноре де Бальзак. Құлан жарғақ", "Абай мен Блейк", "А.С.Пушкин. "Мысыр түндері", "Ата жұртта арыңның қазағы бар", "Ақын Ғалым Жайлыбай", "Құлагер болмысты пырақ. Суретші Мұратбек Жоламанов", "Байсын өмірдің шуақтары. Жазушы Сапар Байжанов", "Бас сүйектің қаңқасы", Әмірхан Балқыбектің "Қасқыр құдай болған кез", "Ақын апологиясы" жинағына енген тарихи эсселері өзінің терең талдауларымен, жаңа пайымдауларымен құнды.

Нәтиже.Бұл эсселердегі тақырып атауларының берілуінде өзіндік ерекшелік бар. Енді бір эсселерде тақырып атауларында автордың иә өз кейіпкерлеріне деген өз көзқарасы, өз бағамы, иә өзі үшін маңызды пәлсапа бірден көзге көрініп тұрса, мұндай эсселерде автор оқырманды кейіпкерге де емес, өз пайымына да емес, назарды өз эссе туындысындағы мәселеге аудартып, қызықтыруға тырысатыны байқалады. Автор жеке жазушы, ақын, ғалымның шығармаларын талдауы мүмкін, бірақ

ол жерде оның өзі емес, оның туындылары басты назарда болады. Және автор оқырман назарын барынша өзіне немесе кейіпкерге емес, мәселеге, шығармаға аудартуға тырысады. Сол себепті кейде оларды номинативті атаумен атап қана кетсе ("Сана болмысы", "Болмыс туралы", "Постмодернизм уақыты" т.б.), енді бірде оқырманның өзіне сұрақ қойып қызықтырады (Ә.Балқыбек: "Атлантида түркілер мекені болған ба?", "Пайғамбар кім? Автор ше?" т.б.), оқырманға бірден ашыла қоймайды (Ә.Балқыбек: "Бір аңыздың ізімен" - мәселен, аңыздың атын айтып кетсе де болушы еді, "Будда бірде дүниеге келгенде" - уақытын ашып айтпай, тұспалдайды, "Кісі есімінен басталған соғыс" - кісі есімін нақты көрсетпейді, "Шыңғыс хан тыңдаған жырдың шындығы" - жырдың атын айтпайды. "Гомер "Илиадасы". Түркілер және мәңгілік қала" - мәңгілік қаланың аты айтылмайды. Бұл тақырыптарды оқыған оқырман өзі соның жауабын білгісі келіп, шығарманы оқығанда да осы сұрақтың жауабын іздеумен болады), ресми, ғылыми стильге тән қатаңдық пен көркемдікті жазуда қатар ұстанып, авторлық позициясын да айқын көрсетіп тұрады (А.Кемелбаева: "Құлагер болмысты пырақ. Суретші Мұратбек Жоламанов", "Байсын өмірдің шуақтары. Жазушы Сапар Байжанов", "Рух бастауы. Мұрат Әуезов", "Жүз жұрттың жұмбағы. Қадыр Мырза Әлидің жұмбақтар әлемі", "Оноре де Бальзак. Құлан жарғақ", "А.С.Пушкин. "Мысыр түндері"), нақтылықпен әрі жинақылықпен оқырманның есінде қалуға тырысады. Қалыптасқан мақал, фразеологизмдерді трансформациялау арқылы тартыс тудыру (Ә.Балқыбек: "Түгел сөздің түбі бір, түп атасы - Тәңірі" - бұл жерде лексикалық трансформация орын алған), тақырып атауына антоним-сөздерді қосу арқылы қайшылықты түсініктермен тақырыпқа қызықтыру (Ә.Балқыбек "Қара бала ұлы қаған болғанда" - бұл жерде "қара" мен "ұлы" сөздері авторлық қолданыста контекстік антонимдер болып тұр), грамматикалық құрылымдарды пайдалану (Д. Амантай - "Шығармашылық жол - жұмбақ жол", Ә. Балқыбек: "Нағашың еврей болса", "Қара бала ұлы қаған болғанда", "Будда бірде дүниеге келгенде" - соңғы құрылымдарда автор оқырманды қызықтыру үшін тақырыптың сырын бірден ашпайды, ол лексикалық қана емес, синтакасистік бірлік - аяқталмаған формадағы сабақтас құрмалас сөйлемдер арқылы да жүзеге асқан). Аталған қатарлардағы эсселерден Ә.Балқыбектің эссе тақырып атауын қою шеберлігі ерекше байқалады. Автор өзінің шығармаларының қалың көпшілікке арналғанын естен шығармайды. Сол себепті сол көпшілікке түсінікті, жақын тілмен сөйлеуге әрдайым тырысып отырады. "Ажалмен алысқан алыптар әфсанасы" - ассонанс тәсілімен тақырып атауының құлаққа жағымды естілуін ойлап қана қоймай, "мифтік әңгімелер, аңыз" деуден бас тартып, "әфсана" сөзін қолданады. "Ұлы даладан Үндістанға дейін" - мұнда да дыбыстық ырғақ бар, сондай-ақ, "Махабхарата" жырының атауын емес, оның ауқымын тақырып атауына арқау етеді. "Мысырлық ақын" деудің орнына "Перғауын ақынның құпиясы" деп айдар береді. Сол сияқты "Таураттағы" баба түркі іздері, "Гомер" эпосының жаңғырықтары", "Нағашың еврей болса", "Қасқыр құдай болған кез", "Ақын апологиясы", "Шыңғыс хан тыңдаған жырдың шындығы" сияқты эсселердің қай-қайсысында автор үйреншікті, стандарт қолданыстардан бойын аулақ ұстап, халыққы тартымды, жақын тақырып-атауларын жасайды. Автор тақырып атауынан бөлек шығарма мазмұнының да соған лайық болуын әсте естен шығармайды.

Пайымдауға құрылған бұл эссе туындыларының қатаң логикалық композициялық құрылымы бар. Алдыңғы эссе түрлерінде көлемі қысқа эсселер бар болған болса, бұл эсселердің көлемі орташа және ауқымдылары да бар. Мысалы, Қ.Мырзалиевтің "Жазмыш" туындысы 2 бөлімнен, 22 тақырыптан, жалпы көлемі 381 беттен тұратын көлемді шығарма. Ә.Балқыбек, Д.Амантай, А.Кемелбаеваның туындыларының көлемі негізінен ғылыми мақалалардың көлеміндей.

Бұл эсселердің басқа эсселерден басты айырмашылығы:

1) қарастыратын мәселесінің болуы;

2) сол мәселеге қатысты ұғымдық аппаратының болуы;

3) дәлелдеуді қажет ететін тезисінің болуы;

4) дәлелдеу аппаратының болуы.

Әрине, барлық шығарма өз алдына бір мақсатты көздейді, мәселені көтереді. Бірақ әр жанрдың бұл мәселені шешу тәсілі әрқалай болатыны мәлім. Көркем шығармада ол кейіпкерлер мен образдар жүйесі, сюжет, оқиға арқылы эстетикалық шешімін тапса, ғылыми шығарма оны ғылыми талдау, зерттеу жолымен объективтік ғылыми тұжырымдар шығарып шешеді немесе шешу жолын қарастырады. Публицистика, бұқаралық ақпарат құралдары бұл мәселеге көпшіліктің назарын аудартып, оны шешуді көпшілік, қоғам талқысына ұсынады. Эссе болмысына тән басты ерекшелік - оның "біз" деп емес, "мен" деп батыл айта алатыны. Сондықтан мұндай эсселерде мәселе автордың көзқарас танымы тұрғысынан қарастырылып, автор көзқарасы тұрғысынан пайымдалады. Д.Амантайдың "Постмодернизм уақыты" эссесінің тақырып атауының тұсында жақша ішінде "Мен

постмодернизмді қалай түсінемін" деп жазып қоюы да осының дәлелі. Осы арқылы автор эссесін постмодернизм мәселелерін танып-білудің қыр-сырына арнайды. Автордың осы және осы сияқты "Болмыс туралы", "Әдебиет - әріп", "Шығармашылық жол - жұмбақ өнер (классикалық модернистік және постмодернистік кезеңдер)" деп аталатын эсселерінде, Ә.Балқыбектің, А.Кемелбаеваның эссе туындыларында баға беру немесе тек тұжырым жасау мақсатын көздемейді. Эсседе сөз етіліп отырған мәселені талдау, ақыл таразысына салуды мақсат етеді. Сондықтан бұл шығармалары "ғылыми пайымға", яки пәлсапаға құрылады. Бұл - осы эссе түрлерінің бәрін ортақ, басын қосатын ұқсастық болса, тілі, баяндау мәнері жағынан, әрине, әрқайсысы өзінше бөлек. Бұл жағынан келгенде әр автордың өзіндік дара стилі, мәнері мен талғамы бары айқын көрінеді.

Талдау.Бұл эссе түрлерінің ұғымдық аппараты өте ауқымды, өйткені пайым белгілі бір ұғымдарға сүйенеді. Философиялық еңбектердегі анықтамаға сүйенетін болсақ, ойлаудың негізгі үш формасы бар: ұғым, пайымдау, ойқорытынды. Бұлардың әрқайсысы шартты түрде жекелеген тіл бірліктерімен сәйкеседі: ұғым - сөз, сөз тіркесі, пайымдау - сөйлем, ой қорытынды - мәтін. Қандай да бір талдау әдістерін қолдана отырып пайымдау, ой-қорытынды жасау үшін әр адам ұғымдарды басшылыққа алады.

«Ұғым дегеніміз заттар мен құбылыстардың елеулі белгілері мен қасиеттерін бейнелейтін абстрактілі ойлау формасы. Ұғым – заттардың жалпы, елеулі белгілерінің тікелей бірліктік формасындағы ойда бейнеленуі. Ұғым – нәрселер тобының бәріне ортақ жалпы мәнді белгілерін бейнелейтін ой» [2,64]. Сондай-ақ, «Көп заттардың ортақ сындарын алып жия білу, екінші түрлі айтқанда, зат туралы ой ұғым деп аталады....Ұғым жалпылықты тілейді. Жалпыламасаң, яғни бір топ заттардың әрқайсысының дербес сындарын алып тастамасаң ұғым болмайды. Сондықтан ұғым – ойдың ғана ісі. Ұғымды оймен ғана жасауға болады» [3,61]. Пайымға құрылған эсселерде авторлардың осы ұғымдарды басқарып, қандай да бір пайымдау, ой қорытындылар жасау шеберлігі, яки интеллектуалдық өрісі көрінеді.

Әрбір автор өз эссесінде белгілі бір сөз - ұғымдарды басшылыққа алады, қарапайым адам үшін көп сөздің бірі болғанмен, эссе авторы үшін бұл сөздер актуалданып, белгілі бір философиялық мағыналық, логикалық жүк арқалап тұруы мүмкін.

Пайымдау эсселерінің көбінің басты ерекшелігі - онда арнайы және жекелеген ғылым сөздерінің молынан кездесуі. Әрине, ол ең алдымен шығарманың пайымдау мәнеріне тікелей байланысты бір туындыда ол мол болса, бір туындыда азырақ ұшырасады. Дегенмен, белгілі бір терминдермен, арнайы сөздермен пайым жасау осы эссе авторларына тән болып келеді. Мысалы, Д.Амантайдың шығармаларында кездесетін болмыс, ойлау, ойшыл, құбылыс, ой, қағидат, ғалам, дүние, ұғым, абстракциялық категория, түсінік, таным онтологиясы, таным, ілім, таным-түсінік, философиялық категориялық ұғым, әдіс-тәсіл, постмодернизм, постмодерн т.б., Ә.Балқыбектің шығармаларында кездесетін миф, тотем, қасқыр мифі, көшпелілер, Тәңірі, метаморфоза, астарлы аллегория, түйсік, иудаизм, прототүркілер, жебірейлер, арабтар, тарих, археология, геология, мұхиттану т.б. А. Кемелбаеваның шығармаларында кездесетін суфизм, шабыттың персонификациялануы, афоризмге құштарлық, көпшілік мәдениеті, өнер символы, әдеби дәстүр, суретші, шығармашылық процесс, аллегориялық кейіп, діни философия т.б. осы сияқты терминдер бұл жазушылардың тілін ғана сипаттап тұрған жоқ, оның ғылыми ойлау аппараты мен білімдерінің жиынтығын көрсетіп тұр.

Осы санатқа жатқызылған Қ. Мырзалиевтің "Жазмыш" туындысында автордың сөз саптауы ғылыми болмағанмен, ойлауы, мақсаты - пайымдау. Шығарма автордың нақты бір тақырып аясындағы ой-толғамдары мен пайымына құрылған. Оны автор шығарманың "тілге тиек еткен" кіріспесінде былай деп көрсетеді: "Жазмыш" - ақындар және ақындық қасірет туралы дара көзқарас" дейді. Шығарманы жазудағы автордың мақсаты ақындар - "болмысынан бөлек, табиғатынан тылсым, қайталанбас құбылыс, уникум", ақындық, ақындық өмірдің тылсым, жұмбақ сырлары, туралы өз көзқарасын білдіру. "Иірім" шығармасы автордың өз өмірінен алынған тағылымды әңгімелерге толы болса, "Жазмыш" - пайымға құрылады. Соның салдарынан болар, шығарма танымал адам есімдерімен бірге, автордың ойлары мен болжамдарына негіз болатын мысалдарға толы. Ол туралы да автор бір сөзінде "ғылыми түсініктер бере алмағанмен, жиналған деректерді баяндап шығу қолымнан келетін шығар деп ойлаймын. Ал, енді, ондай мысалдар көл-көсір" дейді. Шығармадағы линиялық сюжет - "Жазмыш" болса, бұл мысалдардың барлығы осы сюжеттің нақты дәлелдері деуге болады. Бұл мысалдар жалаң емес, әр мысал автордың нақты ой-тұжырымдары мен ой-толғаныстарының себебі, иә болмаса дәлелі қызметін атқарып тұр.

Қ.Мырзалиевтің "Жазмыш" шығармасында арнайы лексика жоқтың қасы болғанмен (автор оған басымдық бермегенмен), шығарма мәнмәтінінде актуалданып, ұғымдық мағына алған сөздер баршылық. Ондай сөздерді тақырып атауларынан байқаймыз: даңқ пен абырой, даңққұмарлық пен мәшһүрлік ("Даңқ"), көріпкелдік, әулиелік, көрегендік ("Көріпкел-әулиелік"); ішімдік, маскүнемдік ("Дерт"), мансапқорлық ("Биік мансап"); әуесқойлық ("Енді бір ермек"); құмарлық, құштарлық ("Әйел. Махаббат. Дон-жуандық"); ойынқұмарлық ("Карта ойыны") т.б. Ұғымдық деп танитынымыз, автор шығармада бұл сөздерге емес, түсініктерге тоқталып (ұғымның басты белгісі - оның анықтамасының болуы, түсіндірілуі), олардың ақын өмірінде алатын орнын, маңызын сөз етеді. Оларды әр қырынан сипаттап (ұғым болу үшін - біртектес заттардың, құбылыстардың маңызды белгілерінің жиынтығы болу керек), жалпылайды [4,34-69]. Мысалы, "Даңқ" үзіндісінде автор даңқ ұғымына мынадай анықтама береді: "...даңқ - ешкімнің ырқына көне салмайтын бірбет құбылыс", мынадай белгілері барын айтады: "лайық емес адамға жоламайды", "талғампаз пәле", "ойда жоқта бір күні келе салмайды", "шын мықтының жанында ұзақ жүреді", "жазу үстелінде қатар отырады", "шатақтардың ішінде жүреді", "мейрамханаларда, абақтыларда азапты бірге шегеді". Қ.Мырзалиевтің ақын өміріндегі "даңқ" түсінігінің жалпыланған көрінісі - осы. Шығармада "даңқты" метафоралық баламалармен де сипаттап өтеді: даңқ "нағыз таланттың жолсерігі, жұбанышы, көз жасын сүртетін беторамалы, жан жарасын жуатын таң нұры". Автордың түсіндіруіндегі "даңқты" нормативтік сөздіктегі берілген мағынамен салыстырар болсақ, "Ерен істер арқылы көпшілікке танылған атақ, абырой" дегеннен артық анықтама таба алмаймыз [5,494]. Ал ақын өміріндегі "даңқтың" мағынасы да, түсінігі де бөлек. Автор осы пайымын растап, қандай да бір болжамдар жасау үшін шығармасында көптеген мысалдар, дәйексөздер келтіреді.

Пайымдауға құрылған эсселердің көтеретін мәселесі болады және ол әдетте шығарманың кіріспе бөлігінде айқындалып, бір немесе бірнеше абзац көлемінде жазылады. Мәселесі бар демек - автордың түсіндіріп дәлелдегісі келетін бір пайымы бар деген сөз. Логиканың тілінде ол тезис деп түсіндіріледі, яғни дәлелдеуді қажет ететін тұжырым және ол міндетті түрде проблемалы болу керек. Мысалы, Қ.Мырзалиевтің "Жазмыш" шығармасында "Даңқ" туралы үзіндіде ол былай беріледі:

Шығарманың кіріспесі:

1) Даңқ! Даңқ! Қай жағыңнан келуге болады саған? Алдыңнан келсе - тістейсің, артыңнан келсе - тебесің. Қуғанға - жеткізбейсің, қашқанды - құтқармайсың. Сен деп өліп-өшкеннің жанына жуымайсың. Ал енді атақ-даңқта шаруасы жоқ жоқ, жазу үстелінен бас көтермей, ғұмыры үнемі ізденіс үстінде өтетін еңбекқор сорлылардың соңынан қалмайсың. Біреулерді адам басы айналар биікке шығарасың, біреулерді сондай биіктен шыңырау түбіне сүйектей лаңтырасың. Қай жағыңнан келуге болады саған?!

2) Дүниеге шын ақын, ұлы ақын келген күні сонымен қабаттасып даңқ та туады. Көп кешікпей екеуінің арасында роман басталады. Қайткен күнде де сенен оңай құтылу жоқ. Саған құтылу оңай. Не ақын екеуің ырылдасып өтесіңдер. Не тату-тәтті тіл табасыңдар. Мұндай жағдайда ақын да бақытты, сен де бақыттысың. Әсіресе өлең-жыр бақытты. Оның жанкүйер оқырманы бақытты.

3) Әйтсе де, оған қаншама сүйсініп қол соққанмен, жұрт көзіне көп түскен, тілге көп іліккен даңғаза даңқ, екінің бірі білетін мәшһүрлік, Стефан Цвейг айтқандай: "талантты іштей тәлтіректетеді", кейде тіпті құртып тынады. Ол туралы әңгіме алда [6,27].

Шығармадағы мәселеге оқырманды даярлап, логикалық жағынан дәлелдеуді қажет ететін тезисіне жетем дегенше, барлығы үш абзац ой айтылған. Бірақ негізгісі соңғы үшінші абзац. Мұнда басты тезис берілген: "Әйтсе де, оған қаншама сүйсініп қол соққанмен, жұрт көзіне көп түскен, тілге көп іліккен даңғаза даңқ, екінің бірі білетін мәшһүрлік, Стефан Цвейг айтқандай: "талантты іштей тәлтіректетеді", кейде тіпті құртып тынады". Осыдан кейінгі автордың негізгі бөлікте келтіретін барлық мысалдары осындағы ойды дәлелдеу үшін беріледі. Ал қорытынды бөлік осы мысалдарды жинақтап, автордың ақын үшін даңқ ол "не?" деген сауалына жауап береді. Осылайша, автор "даңқ" ұғымына өзінің жоғарыда келтірген анықтамасын беріп, ойын қорытады.

Пайымдау эсселеріндегі негізгі бөлік - логиканың тілімен айтқанда, автордың дәлелдеу аппаратының іске асатын бөлігі. Тезисті дәлелдеу үшін аргумент - дәлелдер керек. Дәлелдерді мысалдармен растау керек. Бұл мысалдар логиканың заңына сай себеп-салдарлық, түсіндірмелі-нақтылау, жоққа шығару (контраргумент) сияқты мақсаттарды көздеуі мүмкін. Әрине, автор жазып отырғанда, өзінің дәлелдеу аппаратын өзі тексеріп, мынау тезисім, мынау аргументім, мынау дәлелдерім деген сияқты іс-әрекеттерді жоспарламасы анық. Эссе жазу - бұл шығармашылық процесс. Ой ағымы қалай келсе, жазу да солай түседі. Кез келген ой жүйесіз болмайтындықтан,

эсседегі ойдың логикалық қисыны болады, әйтпесе пайымдау эссесінің пайымдауға құрылу себебі де осы - ойлаудың заңдылықтарымен жасалады.

Қ.Мырзалиев эсселерінде ақын, жазушылар өмірінен алынған мысалдарды керемет пайдаланады. Кейде шығарманы оқып отырып, эсседе автордың өз сөзінен гөрі өзге адамдардың сөздері - дәйексөздері көп пе деп ойланып қаласың. Мысалы, "Жазмыштағы" "Көріпкел-әулиелік" деген эссесінде ол ақындарға тән көріпкелдік мен көрегендікті дәлелдеу үшін негізгі бөлімде 37 ақын-жазушының өмірінен (*Ф.Ницше, Николай Глазков, В.С.Срезневская, Н.Гумилев, Андрей Белый, Михаил Светлов, Павел Коган, Хосе Рисаль, В.Мандилов, В.Иванов, А.Ахматова, М.Цветаева, А.Пушкин, А.Грибоедов, М.Лермонтов, Омар Һәйәм, Михай Эминеску, Мирза Галиб, Уистен Хью Оден, Сесар Вальехо, Георг Гейм, Назым Хикмет, Иржи Волькер, Ф.Сологуб, Е.Васильева, В.Шершеневич, М.Голодный, К.Симонов, И.Уткин, А.Ясный, Н.Рубцов, А.Тихомиров, В.Высоцкий, И.Тальков, И.Бродский, М.Ж.Көпеев*) деректерді, шығармаларынан үзінділерді мысалға өз сөзіне дәлел ретінде келтіреді. Сондағы дәлелдегісі келгені (тезис) - "ақындар арасындағы әулиелік бүгін ғана басталған қасиет емес", оның "баяғыдан келе жатқан қасиет" екені.

Осы сияқты беделді, танымал тұлғалардың сөздері мен еңбектеріне, идеяларына, өмір деректеріне сүйену оқырмандарда үлкен сенім тудырады. А.Кемелбаева мен Ә.Балқыбектің эссе туындыларын алып қарайтын болсақ та, осындай адам есімдерінің көп кездесетінін көруге болады.

Шығармалардағы осы адам есімдеріне қарап-ақ, шығарма мазмұнының қай ғылым салаларына басымдық беріп, тұжырымдарына сүйенетіні туралы болжауға болады. Қ.Мырзалиев негізінен ақын-жазушылардың өмір деректеріне сүйенсе, Ә.Балқыбек тарихи тұлғалардың өмір деректері мен тарихшылардың еңбектеріне, ал А.Кемелбаева ақын-жазушылармен бірге әдебиеттанушы ғалымдардың ақпарат көздеріне жиі жүгінеді (шартты түрде). Ал Д.Амантайдың шығармаларының түгелге дерлігі философ авторлар. Сол себепті шығар, автор өзінің "Борхестің кітабы" атты жинағында бұл эсселерін философиялық эсселер деп көрсетеді [7].

Қорытынды.Сонымен, нақты пайымға, талдауға құрылатын бұл эсселер мазмұны жағынан әр тақырыпта, әр түрлі салаға қатысты және әр түрлі мазмұнда болып келетініне қарамастан, барлығына ортақ басты ерекшелік - пайымға және оған логиканың заңдарына сүйене отырып талдау жүргізу, дәлелдеуге құрылады. Ондағы мақсаты - оқырманның сенімінен шығып, өз ойына, пайымына сендіру болып табылады. Оның өзге эсселерге қарағанда талдамалы болып табылуының басты себебі де осы. Оқу орындарында оқушылар мен студенттер арасында кең тарала бастаған жазба жұмыстардың бір түрі - академиялық эссе де осы сияқты пайымдауға, тұжырымдар жасауға, талдауға, өз ойын дәлелдеуге құрылатындықтан, талдамалы эсселерге жақын келеді. Мұндай үлгілік эсселерді оқу, талдау оқырманның білім көкжиегін кеңейтіп қана қоймайды, оны да құрғақ сөзден аулақ болып, терең пайым және талдау жасауға, пікір таластыруға, ой еркіндігіне, ұғымдық, абстрактілі ойлауға, аргумент, дәлелдермен сөйлеуге үйретеді. Сол себепті де қазақ авторларының талдамалы эсселеріне, оның тілі мен стилистикасына ғана емес, ұғымдық және дәлелдеу аппаратына талдау жасау оқу үдерісінің дидактикалық құндылығын арттырып, білім алушылардың академиялық ойлау, жазу дағдылары мен құзыреттерін қалыптастыруға негіз болары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде. 1941. Электронный ресурс // http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000807/index.shtml).

2 Философский-энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М, 1997. – 576с.-книга

3 Иманқұл Н. Ойлау туралы ойлау. – Алматы: Эверо, 1998. – 206б.-кітап

4 Гетманова А.Д. Учебник логики. -М.: Айрис-пресс, 2003. -448стр. с.34-69.-кітап

5 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. Алматы: "Арыс" баспасы, 2007. 752б.-кітап

6 Қадыр Мырза Әли. Жазмыш. -Алматы: Атамұра, 2004.с. -480б.

7 Амантай Д. Борхестің кітабы: Өлеңдер, эсселер, философия, кинематография, TV-interview, әдебиеттану, сұқбаттар, қосымшалар, рецензиялар, Facebook, Instagram, пьесалар: -Алматы, "Полиграфкомбинт" ЖШС, 2017. -476.-кітап.

МРНТИ 17.09.91

Bürkütbayeva Ş.,[1] Kortabayeva G. [2]

[1,2] El Farabi Kazak Devlet Üniversitesi,
Almatı, Kazakistan

BAĞIMSIZ KAZAKİSTAN'DAKİ UYGURŞİİRİNİN ÖZELLİKLERİ

Özet

Makalede Bağımsız Kazakistan'da yaşayan Uygurların şiirinden bahsediliyor. Makale Bağımsız Kazak toprağında yaşayan Uygurların şiirleri, şairleri, edebi temsilcileri hakkında yazılan bilimsel çalışmanın yok denecek kadar az olduğundan dolayı ele alınmıştır. Bu çalışma bağımsızlık dönemi etnik Uygur şiirini tanıtmayı amaçlayan bir makaledir. Bağımsız Kazakistan Edebiyatının bir kolu olarak gelişmekte olan, Uygur diasporası şiirinin gelişme süreci, dönemleri, şairleri ve eserleri hakkında anlatılıyor. Türk halklarından biri olan, kardeş Uygur şiirinin ana konusu Kazak edebiyatı işleyen konularla bir yönde gelişmekte olduğunu belirtiyor ve şiirlerden örnekler veriliyor. Çalışmada etnik Uygur şiirini Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1991' den bu yana üç döneme ayırarak işlemeye çalışılıyor. Uygur şiirinin her üç dönemde de hem konu, hem uslup açısından Bağımsız Kazakistan Edebiyatının bir kolu olarak devam ettiği açıklanıyor. Giriş bölümünde Uygur diasporası hakkında araştırma yapan ilim adamları belirtiliyor. Çalışmanın amacı ve yararlanıldığı kaynaklardan bahsediliyor. "Bağımsız Kazakistan'da Uygur şiirinin dönemleri" adlı bölümünde Uygur şiirinin üç dönemi olarak belirledikleri aşamalar anlatılıyor. "Bağımsız Kazakistan'da Uygur şiiri ve şairleri" adlı bölümde ise etnik Uygur şairleri ve onların eserleri inceleniyor. Sonuç kısmında genel değerlendirmeye yer veriliyor.

Makalede Almatı şehrindeki Uygur Kültür Derneği kütüphanesinden, R. Süleymenov adındaki Kazak Devlet Doğu Bilimleri İnstitüsünün Uygur Bilimi Bölümü (Uyguroloji) kaynaklarından ve şairlerin kendilerinden alınan eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Uygur diyaspora şiirleri, dönemleri, Bağımsız Kazakistan, kardeş halklar, edebi temsilciler

Бүркітбаева Ш. Д.,[1]Қортабаева Г.Қ.[2]

[1,2] Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы, Қазақстан

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЙҒЫР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Тәуелсіз Қазақстанда өмір сүріп жатқан ұйғыр диаспорасының поэзиясы жайында сөз болады. Біріншіден, бұл жұмыс тәуелсіз қазақ жерінде өмір сүріп жатқан ұйғырлардың жырлары, ақындары, әдеби тұлғалары туралы қазақ тілінде жазылған ғылыми жұмыстың өте аз болуына байланысты қолға алынған еңбек. Екіншіден тәуелсіздік жылдарындағы этникалық ұйғыр жырларын көпшілікке таныстыруды мақсат еткен зерттеу. Сондай-ақ, мақалада Тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің бір бұтағы ретінде қалыптасып, даму жолындағы ұйғыр диаспорасы поэзиясының өсу-өркендеу кезеңдері, ақындары мен олардың еңбектері жайында сөз болады.

Мақалада Қазақстан тәуелсіздігін алған 1991 жылдан бүгінге дейінгі аралықтағы ұйғыр диаспорасы поэзиясы үш кезеңге бөліп қарастырылады.. Мақалада Алматы қаласындағы Ұйғыр мәдени орталығының кітапханасынан, Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану бөліміндегі әдеби қордан алынған еңбектер пайдаланылды.

Түйін сөздер: Ұйғыр диаспорасы поэзиясы, кезеңдері, Тәуелсіз Қазақстан, туысқан халықтар, әдеби тұлғалар

Burkitbayeva Sh.,[1] Kortabaeva G. [2]

[1,2] KazNU Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF UİGHUR POETRY IN INDEPENDENT KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with the poetry of the Uyghur diaspora living in independent Kazakhstan. First of all, this work is due to the fact that there are very few scientific works in the Kazakh language about the songs, poets and literary figures of the Uyghurs living in the independent Kazakh land. Second, the study aims to introduce ethnic Uyghur songs from the years of independence. The article also discusses the growth and prosperity of the poetry of the Uyghur diaspora, which was formed as a branch of the literature of independent Kazakhstan, the poets and their works. It is revealed that the main theme of the poetry of the fraternal Uyghur diaspora, one of the Turkic-speaking peoples, is developing in the same direction as the themes of Kazakh literature, and excerpts from his poems are given. The article examines the poetry of the Uyghur diaspora from 1991 to the present, when Kazakhstan gained independence, in three stages. It is analyzed that Uyghur poetry develops and continues as a branch of the literature of Independent Kazakhstan in all three stages, both in terms of themes and genres. The article uses materials from the library of the Uyghur Cultural Center in Almaty.Works from the literary fund of the Department of Uyghur Studies of the Institute of Oriental Studies named after Suleimenov and the poets themselves were used.

Keywords: Uyghur diaspora poems, periods, Independent Kazakhstan, sibling peoples, literary representatives

BAĞIMSIZ KAZAKİSTAN'DAKİ UYGUR ŞİİRİNİN ÖZELLİKLERİ

Giriş. Kazakistan'da yaşayan Türk halklarından biri Uygurlardır.Çalışmada bağımsız Kazak toprağında yaşayan etnik Uygur şiiri işleniyor. Bağımsız Kazakistan Edebiyatının bir kolu olarak gelişmekte olan, Kazakistan'daki Türk Halıkları Şiirinin bir dalı sayılan Uygur diasporası şiirinin gelişme süreci, dönemleri, şairleri ve eserleri hakkında bahsediliyor. Çalışmanın amacı,Bağımsız Kazakistan'da yaşayan Uygurların şiirlerini, şairlerini, edebi temsilcilerini tanıtmaktır.Bağımsızlık yıllarındaki Uygur şiirinin durumu iki – üç tane Uygur ve Rus dillerinde yazılan bilimsel çalışmalar dışında Kazak dilinde hiç ele alınmamıştır. Bu eksikliği doldurmak amacıyla bu çalışmayı yazmaya niyet ettik.Makaleyi hazırlarken Almatı şehrindeki Uygur Kültür Derneği kütüphanesinden, R. Süleymenov adındaki Kazak Devlet Doğu Bilimleri İnstitüsünün Uygur Bilimi Bölümü (Uyguroloji) kaynaklarından ve şairlerin kendilerinden alınan eserlerden yararlanıldı.

Uygurların tarihî vatanı, günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'dir. XIX. yüzyıldan itibaren, Uygurlarla ilgili birçok çalışma Doğulu ve Batılıaraştırmacılar tarafından yayımladı. Bunlar arasında akademisyen V.V. Radlov'un ismi çok önemlidir. Ayrıca, onun "Kutadgu Bilik" kitabına giriş olarak yazılan "Uygurlar meselesi" (1893) adlı yazısı takdir edilmektedir. Bununla birlikte, Uygurları batı ülkelerine, özellikle rus ilim dünyasına tanıtmakta büyük katkıda bulunan Kazak bilim adamı Şokan Valihanov'tur. Şokan Uygurların yaşadığı topraklara giderek, onların medeniyeti, yaşam tarzı hakkında belgeler topladı ve dünyaya tanıtmaya çalıştı [Valihanov Ş.Ş., 1985].

Ş. Valihanov, Kaşgar'ı ziyareti sırasında gördüğü Çin baskısı altındaki Uygurların acı durumunu çekinmeden yazdı [2,346-526]. XX. yüzyıl Kazak edebiyatının klasiği Sabit Mukanov, tarihi ve etnografik «Алыптың адымдары» (Alıptın adımdarı) (Dev'in Adımları) adlı eserinde Doğu Türkistan'daki Uygurlar hakkında bilimsel bir değerlendirme yaptı [Mukanov S., 1959].

Uygurların büyük kısmı Kazakistan'ın Yedisu bölgesinde yaşamaktadır. Kardeş komşu ülke Kazak ve Uygurların yüzyıllar boyunca birbirine gidip gelip, iç içe yaşamalarının bir sonucu olarak Uygurun Kazakistan'ın güneydoğu bölgelerine yerleşmesi doğaldır. Uygurlar Kazak toprağına türlü tarihlerde, türlü olaylardan dolayı göç etmiştir. Bugün Kazakistan'ın en büyük ilçelerinden biri olan Uygur ilçesinde yaşıyorlar.

Metodoloji. Makalede, geleneksel tarihsel şiirlerde kullanılan verilere dayanarak, bilimsel temelde açıklama ve teorik analiz bütünlüğü açısından yürütülen yöntem kullanılmıştır. Araştırma nesnelerinin incelenmesine, genel Türk tarihi ve edebi sürecinin gelişim aşamaları, klasik türlerin sanatsal devamlık açısından sürekliliği, ve ulusal kimlik rehberlik etmiştir. Araştırmamızın temel bilimsel ve teorik metodolojik

temeli olarak Türk halklarının şiirleri üzerine çalışmalar kullanılmıştır. B.Kencebayev, A. Konyratbayev, S. İsmailov, V.A. Gordlevsky, H.G. Korogly, N. Kelimbetov, T. Tebegenov, B.Maytanov, A. Smakova, vb. V.M. Cirmunsky, V.V. Bartold, A.N. Veselovsky, A. Hamraev, M. Abdurahmanov ve diğer bilim adamlarının araştırma çalışmaları kullanıldı.

Bağımsız Kazakistan'da Uygur şiirinin dönemleri

Bağımsız Kazakistan'daki Uygur şiiri, bağımsız demokratik Kazakistan tarihinin geçiş döneminde Kazak şiiriyle birlikte gelişerek, olgunlaşarak yeni bir döneme giren Uygur diasporasının kültürel mirasıdır. Bağımsız Kazakistan'da yazarlar ve şairler özgür bir edebi alanda çalışma fırsatına sahiptir. Kazakistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında ülke edebi gelişim dönemini yaşadı. Bu dönem Kazakistan'daki Uygur diasporası şairlerinin şiirlerini de etkiledi. Siyasi sansürün yıkılması, yeni edebi eserlerin yayınlanmasına, özel yayınevlerinin açılmasına ve önceleri yayınlanması yasaklanmış eserlerin neşr edilmesine ve Uygur halkının tarihi Anavatanı Sincan Uygur Özerk Devleti ile yakın ilişkide bulunmasına imkan sağladı. Birçok bilim adamı Bağımsız Kazakistan Cumhüriyetindeki Uygur diasporası literatürünü üç aşamaya ayırmaktadır.

İlk dönem - 1986'dan 1991'e kadardır. Edebi gelişimin bu aşaması, K. Jurgensen'in sözleriyle "edebi tarihsel, ulusal ve kültürel devrim" dönemi olarak adlandırılabilir. Bu dönemin Uygur edebiyatı, diğer ulusların edebiyatı gibi, eserlerinde eski ve yeni görüşlerin bir arada yaşandığı bir dönemden geçti. Ancak, 1980'lerden sonra yaşanan çeşitli siyasi değişiklikler ve Sovyet hükümetinin "Perestroika" (Yeniden Yapma) stratejisi Kazakistan'daki Uygur şiirine yansımamıştır diyebiliriz. "Perestroika" stratejisi hakkında yazılan şiirler yok denebilecek kadar azdır. Yalnızca, şair Malik Sadirov'un "Devrim hitavi" (Çağın Sesi) adlı şiiri "perestroika" stratejisi konusunu işleyen bir eserdir. Ancak şair "Yeniden Yapma"yı kendi tarzında anlar ve kendi anlayışıyla şiirinde işler. "Yeniden Yapma – bu insanların kalbinin sesi, içinde yaşadığımız çağın sesi. Yeniden yapma - bu ilerleme, zirvelere ulaşma, tüm kötülüklerden kurtulma, adalet, eşitlik ve hakikat için çabalama arzusudur" diye, sovyet adamının düşüncesinden kurtularak, eski iradeye başkaldırarak, yeniden düşünmeye başlayan insanların sesini aktarır:

*Өзгәртип қуруш бу - дәврим хитави,*Yeniden yapılanma çağın sesidir,
*Хәлқим жүригидин яңриған аваз.*Halkımın kalbinden bir ses.
*Өзгәртип қуруш бу - алға интилиш,*Yeniden yapılanma bu– ileriye bir adımdır
*Йүксәк чоққиларға қилинған пәрваз...*Yüksek zirvelere doğru uçmak...
Өзгәртип қуруш бу–вижданни паклаш, Yeniden yapılanma bu–vicdanın temizlenmesi
Рәзил пәйтләрдин болуштин жирақ. Kötülüklerden uzak durmak.
*Өзгәртип қуруш бу – хәлиқ авази,*Yeniden yapılanma bu – halkın sesi,
Адиллиқ, пакликқа чәксиз иштияқ.[4.,13]Adalet ve saflık için değişmez bir tutku.

İkinci aşama 1992'den 1996'ya kadardır. Bu, bağımsızlığın ilk dönemindeki edebiyattır. Bu dönemde yeni türler ve eğilimler oluşmuş ve Sovyet döneminin isteklerinden, taleplerinden arınmış, bağımsız, yenilikçi edebi eserler ortaya çıkmıştır. Ulusal konular edebiyatın ana teması haline gelmiştir. Kazakistan'da gerçekleşen 1986 y. "Aralık" olayı*, Kazakistan'daki Uygur şiirinde ve Kazak edebiyatında geniş çapta işlenmiştir. Uygur edebiyatı temsilcileri Kazakistan'ın bağımsızlığını büyük bir duygu ile karşılamışlardır. Özellikle genç nesil, edebi şahısların ana konusu haline gelmiştir.

Üçüncü aşama - 1996'dan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu döneme, kendi çevresini kendi anlayışıyla tasvir edebilen, tanımlayabilen, iletebilen ve ciddi ifade edebilen bağımsız Kazakistan'daki Uygur diasporasının edebi dönemi denilebilir. Bu dönemdeki Uygur şiiri Kazakistan'ın bağımsızlığı, onun cumhurbaşkanı, büyük Kazak düşünürleri Abay, Şakarim Kudayberdiuly, M.Avezov vb. ve ayrıca Kazak ulusal tarihi kahramanları ve kültürel figürleri hakkında şiir yazdılar. Kazak Devletinin Bağımsızlığı, Kazakistan'daki Uygur diasporasının şairleri Halil Hamrayev, Savutcan Mamatkulov, Roza Kadiri, Masimcan Zulpikarov, Dolkun Yasenov, İzim Bahniyazov, Ilahun Calilov, Ilahun Uşurov, Patigul Sabitova, Hurşida Ilahunova, Malik Sadirov, Rahimcan Roziyev, Rahilya Hapizova, Taşpolat Namatov, İziz İzimov ve diğer şairlerin eserlerini deolumlu etkiledi. Orta yaştaki şairler ve genç kuşak şair ve yazarları Telman Nurahunov, Patigul Mahsatova, Camşit Ruzahunov, Abdumecit Dulatov, Bahar Rahimov, Nurahmet Ahmetov, Şairyam Baratova vd. kendi eserlerinde, Kazakistan'ın bağımsızlığı, iki kardeş halk olan Kazaklar ve Uygurların dostluğu, ülkedeki değişiklikler ve yenilikler hakkında yazdılar. Kazakistan'daki Uygur diasporası şairlerinin işlediği tema Kazak şairleri tarafından yazılan temalarla iç içedir. Çünkü, iki kardeş halk şairleri arasında çok samimi ve dostça ilişkiler mevcuttur. Örnek olarak, iki kardeş milletin önde gelen edebi şahıs, ileri görüşlü aydınları olan Iliya Bahtiya ile Mukagali Makatayev, Hizmet Abdullin ile Kuandyk Şangytbayev, Mahmut Abdrahmanov ile Tumanbay Moldagaliev, Abdumecit Dulatov ile Dulat Isabekov arasındaki gerçek dosluklarından söz etmek yeterlidir.

İki halk arasında yüzyıllar boyunca kurulan bu sarsılmaz kardeşlik, sadık dostluk ve yaşam birliği, nesilden nesile ulaşan en büyük miras olmaya devam edecektir. Bu kutsal miras iki kardeş milletin aydın geleceğinin sağlam bir temeli ve garantisidir. Bu nedenle Kazak ve Uygur dostluğu birçok şairin çarpıcı şiirlerinin ana konusu olmuştur. Önde gelen Uygur şairi Hezim İskanderov tarafından bu dostluğa adanmış şiirler hep sivil lirizmin şiirsel karakteriyle ayırt ediliyor. Şair şiirinde, iki halkın (Kazak ve Uygur) birbirine çok yakın kardeş olduğunu, sevinç ve üzüntülerinin bir olup, gökyüzündeki güneşin bile ikisine ortak olduğunu söyler:

Егиз көктин нурлар куюп, İkiz gök yüzünden ışınlar parlayıp,
*Күлүп турған күнимиз бир.*Bize gülen güneş aynı.
*Бағдин елип қулақларға*Bahçeden toplayarak kulaklara
*Қисқан қизил гүлимиз бир.*Taktığımız çiçek aynı.
Бир алмини бағдин үзүп,Bir elmayı bağdan alıp,
*Чишләп йесәк, теңиму бир.*Bölüşürsek, ikiye denk.
*Муһәббәт һәм шатлиғимиз,*Aşklık ve sevincimiz,
Жүригимиз бегиму бир [6, 147] Kalbimiz ve bahtımız bir –

diye söylüyorsa, ünlü Kazak şairi Tumanbay Moldagaliyev'in Uygur halkına adanmış bu şiiri adeta ona cevap gibidir:

Уйғурлар қан жан бағрим, Uygurlar kanı, canı bir kardeşim,
*Сән билән бирғу тәғдирим.*Seninle birdir hayatım.
*Аңлисам муңлуқ нахшаңни,*İşitsem kederli sesini,
Титрәйду биллә дил тарим. [6, 147] Titriyorum, kalbim ezilip.

Bu iki şairin şiirlerinde, iki halkın birbirilerine duyduğu saygı ve güvene tanık oluyoruz.

Kazakistan'ın bağımsızlığı, ülkedeki diğer etnik gruplarla birlikte Uygur diasporası şiirinin de gelişmesi için büyük bir fırsat sağladı. Uygur şairleri düşüncelerini özgürce ifade ederek şiirler yazdı. Uygur şairleri Nurahmet Ahmetov, Gulnar Avutova, Telman Nurahunov, Patigul Mahsatova, Imincan Tohtiyarov, Şairam Baratova ve diğerleri bağımsız Kazak Devletinin refahı ve birliği hakkında şarkı söyleyerek Kazakistan'daki Türk halkları literatürünün gelişmesine katkıda bulundular.

Bağımsız Kazakistan'da Uygur şiiri ve şairleri

Mahmut Abdurahmanov, Kazakistan'daki Uygur diasporasının önde gelen şairlerinden biridir. Şairin «Жиллар садаси» (Yıllar Ünü) (1999),«Түгүнләр» (Sonuçlar)(2004), «Маһарәт чоққисиға интилип» (Ustalığın zirvesi için çabalamak) (2009), vb. eserleri ve bilimsel yazıları yayınlandı. Kazak ve Uygur halklarına ortak şair M. Abdurahmanov'un şiirleri çoğunlukla vatan sevgisi konusunu işler. Tarihi anavatanlarında yaşayan Uygur halkının Çin üsttabakası tarafından ağır bir şekilde ezilmesi şairin gücüne gidiyor ve bu durumda hiç bir şey yapamaması kendisini son derece yıpratıyor. Bütün bunları şiirlerine yansıtan şair eserlerinianlaşılması kolay, sade bir üslupla yazmıştır. Aşağıda yer alan «Пәләк чәрхи» (Yuvarlak Dünya) şiiri de şairin milliyetçi ve vatansever yazılarından biridir:

*Өзи ели болсиму чәксиз, паянсиз,*Kendi ülkesi olsa da uçsuz buçaksız,
*Жаһанға тарилип кәткән уйғурум.*Dünyaya yayılan Uygurum.
*Тәғдиргә тәлмүрүп жүрдүң амалсыз,*Kaderine bağlandın çaresiz,
Тәлийиң талашта өткән уйғурум.[6, 326] Hayatın hep mücadelede geçen Uygurum.

M. Abdurahmanov'un "Kazak dostuma", "Assalam Uygurum" vb. şiirlerinde, Türk halklarının kesintisiz tarihi yolu, bağımsız bir devlete sahip bir ulus olmanın gerçeği, bağımsızlığa duyulan özlem, Kazak halkı uzatan dost elive dostça kucak, vb. çeşitli siyasi ve sosyal konular romantik-reel bir bütünlük içinde söylenmiştir. Şair "Kazakistan" şiirindeise Kazak topraklarını ebedi bir vatan, mübarek bir yer olarak kabullendiklerini yazmıştır.

...Туғулған қутлуқ диярим, ...Doğduğum kutsal mekanım,
*Әзизсән маңа анамдәк.*Azizsin bana anam gibi.
Бақимән, Ebedi,
*Қанмас хумарим,*Tükenmez sevgim,
*Өзәңдин кудрәт алай дәп....*Kendinden ilham almış gibi....

...Бағдики әркин кушлириң, ...Bahçedeki özgür kuşların,
Тағлириң, чәксиз далариң –Dağların, sınırsız bozkırın -

*Барчиси һаят хушлуғум,*Hepsi yaşamı sevmeyi destekler,
Қазақстан, қутлуқ диярим [6,269] Kazakistan kutsal mekanım.

Uygurların Kazak topraklarında diğer uluslarla eşit şartlarda, dostça yaşadığını şiirlerine yansıtan Mahmut, şiirlerinde Kazaklara daima minnettar olduklarını yazıyor. Kazak aydınlarıyla arkadaşlığı, dostluğu sıkı olan şair, bütün sırlarını ve sevinçlerini hep Kazak arkadaşlarıyla paylaşmıştır. Kazak Devletinin Bağımsız bir devlet olmasına en içten sevinen M. Abdurahmanov bu yeni tarih sahnesinde Uygurların da aynı mutluluğu hissedeceğini umuyor. Kazak halkının ulusal refah yolundaki tüm verimli ve muzaffer eylemlerine sevinen bir arkadaşın ve akrabanın duygularınışiirlerinde bu şekilde işlemiştir:

...Менің үшін кейде аспан қаралы аспан.
Көңіл жүйрік алайда ала қашқан.
Келгендеймін бәйгеден сен келгенде,
Қалсам-дағы байлаулы мама ағашта. [6, 150] (Kazakçaya Çev. K. Myrzaliyev)
Türkçesi:
... Benim için bazen gökyüzü karanlıktır.
Ancak gönül her tarafa sürüklüyor.
Sanki ben gelmiş gibiyim, yarıştan sen geldiğinde,
Kalmış durumda isem de bağlanarak bir ağaca.

Kazak halkı Bağımsızlığı elde ettiği sırada halkın sevincini ilk yazan şair de M. Abdrahmanov idi. Şairin "Kazak Dostuma" şiirinde:*«Бақытыңды қалайша бағаламан?! / Түбіміз бір, ешкімді алаламан. / Сыймағанда еліне ұйғыр-қазақ, Бірін – бірі өзара паналаған»* [7., 150] (Kazakça Çev. K. Myrzaliyev).Türkçesi: «Mutluluğuna nasıl değer vermeyeceğim?! / Aynı soya sahibiz, kimseye karşı ayrımcılık yapmıyorum. / Uygur ve Kazak kendi topraklarında (zalim yüzünden) yaşayacak yer bulamadıklarında, /Hep birbirilerinin ülkesine gidip sığındılar».

Patigul Mahsatova, Kazakistan'daki Uygur şiirinde özel bir yeri olan şairdir. Şairin «Жүрәктин төкүлгән яш» (Kalbin Gözyaşları) 2007, «Мән мүһәббәт кучиғида» (Ben Sevgi Kucağında) 2002, «Диянәт» (Onur) 2003, «Ой тамчилири» (Düşünce Damlaları) 2009, vb. kitapları yayınlandı. Ayrıca, edebiyat eleştirisi ve iletişim alanında birçok bilimsel makale yayınlamıştır. Özel, eşsiz bir cazibe ile şiire gelen P. Mahsatova, ulusal fikirlerle dolu şiirleriyle okuyucularınıbüyüleyen bir şairdir. Şiirlerindeki ana karakterler kötülük ve iyiliktir. İçeriği de iki görüntü arasındaki bir anlaşmazlık etrafında dönüyor. Kötülük tarihi vatanının düşmanıdır, iyilik ise sıradan insanların, yani halkın imajıdır. Şairin şiirleri yüksek iyimserlik, yaşama tutkusu, vatanseverlik, milliyetçilik, bağımsızlık, enerji, cesaret ve onur temalarını işliyor.

Aşağıdaki "Kazak Dostuma" şiirinden verilmiş alıntıdan gördüğümüz gibi, Kazakistan'ın bağımsızlığı şairin kendi başındaki tacı, Kazak halkı ise canı ve ruhudur:

Қандай ғажап қазақтың азаттығы,
Артта қалды қараңғы, азап түні...
Мен де бірге сайрадым, сайраңдадым,
Қайта қонып басыма қайран бағым.
Менің туған Отаным – Қазақстан,
Кіндігіммен өзіңе байланғанмын.
Қазақ досым, өзіңмен тағдырласпын,
Мұңайғанда сырласып, қалжыңдастым...» [8, 10]
Türkçesi:
Ne güzel Kazağın özgürlüğü,
Karanlık ve ıstırap gecesi sona erdi ...
Ben de beraber şarkı söyledim, eğlendim,
Tekrar başıma döndü bahtım.
Benim Anavatanım - Kazakistan,
Sana göbeğimle bağlanmışım.
Kazak dostum, seninle kaderim aynı,
Üzüldüğümde sırrımı sana anlattım, şakalarımı da... », - diye söylüyor.

Uygur halkının yetenekli şairiHurşida Ilahunova'nın«Жутум – анам пурайду» (Jutum - anam puraidu) ("Anavatanım annem kokuyor")(2001), «Турнилар» (Turnilar)(Turnalar) (1978), «Бөшүк нахшиси»

(Böşük nahşisi) (Beşik Şarkısı) (1988), vb. eserleri yayınlandı. Şair, Anavatan'a sevgi ve saygı, ülkenin bağımsızlığı, doğa, gençlik, çocuklara sevgi, aile, ebeveynler, ebedi aşk, yaşama arzusu temalarında lirik şiirler yazmıştır.Onun «Мустәқил Қазақстан» (Bağımsız Kazakistan) şiirinde Kazak halkının bağımsızlığı, ülkenin kalkınması, gelişmesi, Kazakistan'da yaşayan milletler arasındaki birlik ve refah, Kazak halkına şükran ve sevgi konuları işlenmiştir. «Миң өлүп, миң тирилгән» бағрим қазақ, / Азатлиқ туғини көккә көрәрдиң сән. / Күткәндиң бу мубарәк күнни узақ, / Тәғдирниң буйруғида көкәрдиң сән. / Мустәқил Қазақстан әзиз макан, / Теғиндәк қәддиң бүйүк турувалдиң. / Қийинчилиқ чүшти башқа, йәндиң аман, / Астана – тажу – тәхтни қурувалдиң...») [5., 3].

Tercümesi: "Bin ölüp ve bin dirilmiş Kazak kardeş, / Özgürlük bayrağını dalgalandırdın sen. / Bu mübarek günü uzun zamandır bekliyorsun, / Kaderin fermanıyla refahlara eriştin. / Bağımsız Kazakistan kutsal mekan, / Sen bir dağ gibi durdun (eğilmedin) / Ne kötü belalar geldi başına, galip çıktın, / Astana – tacın ve tahtını yapabildin sen... ».

Bağımsızlık yıllarının önde gelen şairlerinden Şairam Baratova, Uygur diasporası şiirinde özel bir yere sahiptir. Şiir dünyasına cesur şiirleriyle gelen şairin «Шатлиққа Тәшналиқ» (Sevince Özlem) adlı kitabı 2013 yılında yayınlandı. Ş. Baratova'nın şiirlerindeki ana lirik karakter, tarihi anavatanlarını özleyen, atalarının yurdunu görmeyi hayal eden milliyetçilik ruhtaki bir neslin görüntüsüdür. Şair, «Шатлиққа Тәшналиқ» (Sevince Özlem) kitabının «Ана Вәтән – қутлуқ дияр» (Ana Vatan - kutsal mekan) adlı bölümünü tarihi anavatanı hakkındaki şiirlerine ayırmıştır. Çin baskısı altındakiUygur halkının durumu, şairin onlara yardım edemeyişinin çaresizliği şiirlerinin ana konusudur.

Aşağıda tarihi anavatanına adanmış eserlerinden «Гәр көрмисәм...» (Eğer görmezsem ...) şiiri verilmiştir.

Уйғурумниң өмүр йоли азаплиқ, Uygurumun hayatı hep işkence,
*Тилигини пәқәт һурлуқ, азатлиқ.*İsteği bir özgürlük ve bağımsızlık.
*Набут қилди талай жигит-қизини,*Öldürüldü sayısız çok kız ve oğlan,
Яв-дүшмәнниң яман ойи, каззаплиқ. Düşmanın kötü niyeti, ikiyüzlülük.

*Мән шу қәйсәр, улуқ хәлиқ әвлади,*Ben bu cesur, büyük halkın evladıyım,
Өз қайғумдин артуқ маңа әл дәрди. Kendi derdimden daha önemlidir halk derdi.
*Ахирәткә көзүм очуқ кетимән,*Öbür dünyaya gözlerim açık giderim,
Гәр көрмисәм азат болған Вәтәнни...[9, 24]Eğer görmezsem özgür olan Vatanı...

Şairam Baratova, insan yaşamının tüm temalarına şiirlerinde yer veren bir şairdir. Vatan sevgisi, çocukluğa seyahat, ata yurdun değeri, tarihi anavatana karşı duyulan özlem, öz milletine olan şefkat, bağımsız Kazakistan'ın geleceğine güven, özgürlüğün değeri, kutsal Kazak toprağı, Kazak halkına şükran ve memnun gönül coşkusu, hepsi şairin şiirlerinde yer almıştır. Son yıllarda, özellikle Uygur aileleri arasında Avrupa'ya göç etme geleneği daha yaygın hale gelmiştir. Şair uygurların "Avrupa'ya göç etme" meselesine de dokunuyor, susmuyor, kendi düşüncelerini şiirleriyle iletiyor:

Әрик сәндә, мәйли буйри әйипкә,Sen bilirsin, belki beni suçlarsın,
Қизиқмаймән һәргиз әсла ғәрипкә. İlgilenmemişim hiçbir zaman batıyla.
Билип қалғин дилимдики сиримни, Öğren, anla kalbimdeki sırrımı,
Бу дунияда жәннәт мәнчүн шәриқтә[9, 111]Bu hayatta cennet bana doğuda

Kazakistan'daki Uygur şiirinin en yetenekli genç nesil şairlerinden biriVilyam Molotov. Şair «Көк бөрә әвладимән» (Kök börü evladiman) (Boz Kurdun Evladıyım) (2013), «Йултузларлы арманда» (Yultuzlarlı armanda) (Yıldızları hayal et) (2018), «Қәлбимән асмани» (Kalbiman asmani) (Kalbimin gökyüzü) (2019), vb. kitapları yayınlandı. «Көк бөрә әвладимән» (Kök börü evladiman) (BozKurdun Evladıyım) (2013) adlı kitabı lirik, destansı bir sanat eseri olarak Uygur gençlerine ilham verdi.Her zaman çok öğrenmeye gayret eden şair şiirlerinde bugün ana vatanı Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur halkının durumunu ve bağımsız Kazakistan'daki bazı siyasi zayıflıkları görerek büyüyen bir nesil olarak hesap veriyor ve cesur atalarının ruhunu arıyor.Şiirlerine bakarak, ünlü Kazak şairleri Mircakyp Dulatov ile Magcan Cumabayev ve Uygur şairleri Nazargoca Abdusemyatov ile Abdulhay Muhammadilerin yoluyla yürüyen ve onların geleneğini sürdüren bir şair olduğunu görüyoruz. Geçmişi ve bugünü analiz etme, gelecek için umut verici şiirler yazma ve insanlığa ilham verme yeteneği, şairi diğer genç şairlerden ayırt etmektedir.

Sonuç. Kazakistan'daki Uygur diasporası şiiri, Kazak toprağında gerçekleşen edebi sürece Türk halklarının şiiri olarak katıldı. Uygur şairlerinin lirik ve destansı şiirlerinde vatansever sivil halkın bakış açısı ile tüm Türk halklarına özgü şiir tarzını görebiliriz. M.Abdrahmanov'un «Қазақстан», (Kazakistan), H.Iskanderov'un «Егиз көктен нурлар құйып» (Gökten nurlar dökülüp), A.Muhammadi'nin «Ечилмас

көңлүм» (Yenilmez kalbim), «Яш журегим» (Genç kalbim) vb. şiirlerinde halkın kaderi, Kazak ve Uygur halklarının asırlık dostluğu büyük gururla aktarılıyor. Uygur şiirlerinin çoğu Doğu Türkistan'ın özgürlüğü, Kazakistan'ın egemenliği, Kazak halkının kardeş kucağı, vb. konuları işlemiştir. Örneğin, İlya Bahtiya'nın "Anavatan Hakkında", "Anavatana Mektup", H. Hamrayev'in "Kazakistan'ım benim", "Vatandan daha iyi bir dost yok" vs. şiirleri okuyucular arasında çok yaygındur. Bununla birlikte, "Vatan - Kazakistan" teması, bağımsızlık yıllarındaki Uygur şiirinde en çok yazılan konulardan biriydi.

Şairlerin eserlerinde "Kazakistan" kavramı Kazak topraklarında yaşayan tüm halkların ortak anavatanı, kutsal yer, ata yurt, dünyanın dört bir yanındaki Türk halkının anavatanı olduğu dile getirilmiştir. Örneğin, şair Abdumecit Dulatov'un şiirinde "Kazakistan" kelimesi "dünyanın mührü" (mektup, mühür) anlamında kullanıldı; Rahimcan Roziyev şiirinde ise, "dostluk ve uyum ülkesi", Abdugopur Kutlukov'da "kandaş, kardeş", Patigul Mahsatova'da "Ebedi Destan", Mirzahmat Merimov'un şiirlerinde "açılan çiçek" anlamlarında kullanılmıştır. [1.,201]

Tanınmış Uygur şairi Abdumecit Dulatov, "Kazakistan - benim vatanım" şiirinde, hayallerin gerçekleşebileceğibir ülke varsa o da Kazakistan'dır demiş, akrabalarını ve arkadaşlarını Kazakistan'a güvenerek emanet ettiğini belirtmiştir.

Уйғур дегән намда йезилған Uygur adıyla yazılan

Келәчәккә мөр – хетим мениң. Geleceğe mühürlü mektubum benim.

Арманлардин қанат пуркүзгән, Arzularıma kanat çırptıran,

Қазақстан – вәтиним мениң.[10, 13]Kazakistan - vatanım benim.

Sonuç olarak, Kazak topraklarındaki Uygur şiiri, neredeyse bir asır süren komünist ideolojiye rağmen, ulusal değerlerini korumaya, insanların hayallerini gerçekleştirmeye ve ulusal zihniyet, kültür ve edebiyat, gelenek ve göreneklerini sürdürmeye devam etmiştir. Bugün Kazakistan'daki Uygur şiiri, yeni fikirler ileri sürüyor ve yeni edebi başarılar elde ediyor.

***Notlar:** Kazakistan'da 1986 yılında gerçekleşen "Aralık" olayı Soviyet Devleti İdarecileri tarafından Kazakların başına Kazakistan Soviyet Cumhürriyetinin Başkanı D.A. Konaev'in yerine Rus uyruklu G.V. Kolbin'in getirilmesi ve Kazak gençlerinin Kazakları Kazak uyruklu başkanın idare etmesini isteyerek baş kaldırması olayıdır.

Kaynaklar:

1 Ananyeva S.V. (2014) Kazakistan halkının modern edebiyatı.(Sovremennaya literatura naroda Kazahstana), Almatı, Evo Press. 488s.

2 Valihanov Ş.Ş. (1985) Seçmeler. (Tandamalı) Almatı, Cazuşı. 570s.

3 Mukanov S. (1959) Dev'in Adımları. (Alıptın adımları), Almatı, KMKAB. 304s.

4 Tilipaldi-Hamraev A. (2014) Bağımsız Kazakistan'da Uygur şiiri.(Uygurskaya poyeziya Nezavisimogo Kazahstana), Almatı, 256s.

5 İlahun H. (2001) Anavatanım annem kokuyor. Şiirler. Şeirler), Almuta, Bilim. 136s.

6 Abdurahmanov M. (2004) Sonuçlar. (Tügünler),Almuta, Eğitim. 472s.

7 Abdurahmanov M. (1999) Gelişim Adımlarına Bir Bakış // (Makaleler ve Şiirler. (Tárákkiyat baskuçliriga bir názár) // Makalilar vá şeirler),Çonca: Cazuşı. 222s.

8 Mahsatova P. (2016) Kendine İnanıyorum (Şiir koleksiyonu) Uygur dilinden çev. D. Baytursynov. (Özine senem. Ölender cinagı), Almatı,Cazuşı. 168s.

9 Baratova Ş. (2013) Sevince Özlem. (Şatlikka tášnalik), Almuta, Mir. 228s.

10 Kazakistan benim vatanım. Toplu Koleksiyon. (Kazakstan –menin vátinim. Kollektivlik toplam). (2008), Almuta, 220s.

МРНТИ 11.25.41

Дүйсенбі А. К. [1]

[1] *Шет тілдер және іскерлік карьера университеті,*
Алматы, Қазақстан

«БОЗҰҒЛАН», АХМЕТБЕК ҺӘМ ЖҮСІПБЕК» ЖЫРЫНЫҢ ҚОЛЖАЗБА МӘТІНДЕРІНЕ ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада «Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек» жырының Қазанда 1904 жылы басылған «Ешбай» деп аталған нұсқасының «Бабалар сөзіндегі» ғылыми басылымы мен Түркіменстан Ғылым академиясының қолжазбалар қорындағы «Юсуп бег-Ахмет бег» дастандары салыстырылып, текстологиялық талдау жасалды. Жырдың «Ешбай» нұсқасының шумақтарындағы кейбір сөздер, ұғымдар, бейнелі теңеулерге түсініктеме берілді.

Мәтіндер ортақ мәдени мұралардың зерттелуінде жол көрсететін әдеби заңдылықтар мен әдіс-тәсілдер аясында талданды.

Мақалада ұлттық әдебиетіміздің бастау көзі болып табылатын тарихи мәтіндердің өз кезеңінің әдеби дәстүрлері, сөз қолдану әдіс-тәсілдері, бейнелеу құралдары аясында қарастырылуының маңызы баяндалады. Сондай-ақ жырдың қазақ-түркімен мәтінін салыстыра отырып, жыр жолдарында үйлеспей тұрған кейбір сөздерді, ұғымдарды жан-жақты мысалдармен салыстыра отырып зерделедік. Ғылыми жұмыс барасында өз топшылау, бағамдау пікірлеріміздің нәтижесі бұл саланы болашақ зерттеушілер үшін пайдалы дүние боларын қаперге алдық.

Түйін сөздер: Бозоғлан дастаны, текстологиялық талдау, әдеби құралдар, мәдени мұра, әдеби теңеулер

Duisenbi A.[1]

[1] *University of Foreign languages and business gareer,*
Almaty, Kazakhstan

TEXTOLOGICAL ANALYSIS OF THE MANUSCRIPT TEXTS OF THE SONG «BOZUGLAN», AHMETBEK AND ZHUSUPBEK»

Abstract

In this article, manuscripts of epos «Bozoglan, Ahmetbek, Zhusipbek» published in Kazan in scientific work "Babalarsozi" and manuscripts of epos "Yusuf beg - Ahmet beg" from the fund of manuscripts of Academy of Science of Turkmenistan are analyzed. Explanations to some words, phrases and meanings from text are given in the Kazakh version of manuscripts.

In our article, we compare the Kazakh-Turkmen text of the poem, compare some words and concepts that contradict each other or cannot convey meaning in verses, comparing them with detailed examples. We have considered that the results of our research and evaluation will be useful to future researchers in this area.

Analysis of the works was done according to intercultural literature researches and methodologies build upon them. This article states that historical literature of early periods, should be analyzed considering the features, literary traditions, and usage of words of that period.

Keywords: Epos Bozoglan, Babalarsozi, literature researches, literary tradition

Дуйсенби А. К.[1]

[1] *Университет иностранных языков и деловой карьеры,*
г. Алматы, Казахстан

ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РУКОПИСНЫХ ТЕКСТОВ ПЕСНИ «БОЗУГЛАН», АХМЕТБЕК И ЖУСУПБЕК

Аннотация

В статье произведен текстологический анализ рукописи Ешбая – эпоса «Бозоглан, Ахметбек и Жусипбек» опубликованого в 1904 году в Казани в научном труде «Бабалар сөзі» и рукописи эпоса «Юсуп бег –Ахмет бег» из фонда рукописей Академии Наук Туркменистана. В казахском варианте рукописи даются разъяснения некоторых слов, фраз и понятий, содержащихся в тексте.

В нашей статье мы сравниваем казахско-туркменский текст стихотворения, сравниваем некоторые слова и понятия, которые противоречат друг другу или не могут передать смысл в стихах, сравнивая их с подробными примерами. Мы учли, что результаты нашего исследования и оценки будут полезны будущим исследователям в этой области.

Анализ произведений был проведен на основании общекультурных литературных исследований и созданных на их основе методов.Статья раскрывает значение методов исследований исторических литературных произведений начального периода, исходя из особенностей, литературных традиций, использования слов того периода, когда оно вышло в свет.

Ключевые слова: Эпос Бозоглан, текстологический анализ, литературныепредметы, культурные наследства, литературные фразы

Кіріспе.Мақаламызда «Бозоғлан» жырының қазақ-түркімен нұсқаларын ғылыми басылымдық мәтіндерін салыстыра отырып, текстологиялық талдау жасаймыз. (Бозұғлан), Ахметбек һәм Жүсіпбекжырының «Бабалар сөзі» жүзтомдық мәдени мұрасының 47 томындағы Ешбай нұсқасы мәтіні– жырдың 1904 жылы Қазанда басылған, Орталық ғылыми кітапханаңың қолжазбалар қорында сақтаулыараб әріпті тұпнұсқасынан (ОҒК: 2610) ешбір өзгеріссіз дайындалған ғылыми басылым. «Бұл томға негізінен түркімен бектері Бозұғлан, Жүсіп және Ахмет сынды батырлардың ерлікке толы өмірін баяндайтын бес жыр нұсқасы енді». [1, 5-7] Мәдени мұрамыздың танытылып, ғылыми айналымға енуіне орасан зор еңбегі сіңген ғалым ағамыз V. Халықаралық Туркологиялық Конгресіндегі мақаласында «Бозоғланның»қазақ-түркімен нұсқалары жөнінде жан-жақты мәлімет береді. «Дастанның бір вариантын баспаға ұсынған қазақ азаматының аты жөні – Ешбай Көзбергенов екенін білеміз. Біздің қолымызға түскені – дастанның 1904 жылғы басылған нұсқасы». [7, 475]

Әдістеме. Зерттеу мақала салыстырмалы текстологиялық әдістемелік жүйе бойынша жүргізіліп, мәтіндік талдаулар арқылы жүзеге асады.

Нәтижелер. Текстологиялық жұмысымызға арқау болатын жырдың түркімен варианты – Түркіменстан Ғылым академиясының қолжазбалар қорындағы «Юсуп бег-Ахмет бег»дастанының «Керкі» нұсқасы. Аталған әдеби мұра – сол жерде сақталынған бес түрлі қолжазбасалыстырыла отырып, 1943 жылы жарияланған ғылыми басылым. Түркия университетінің профессоры, фольклорист ғалым Иса Өзкан 1989 жылы Анкара қаласында «Иусуф бей-Ахмет бей» (Бозоғлан) дастанының Керкі нұсқасын негізге ала отырып,жырдың түркімендерде жырланған вариантының латын әріпті ғылыми басылымын дайындады. Жырдың аталған ғылыми басылымын дайындауда ғалым «Түрікмен», «Күмбет»,«Уйғыр» және «Вамбери»деп атаған төрт тұпнұсқанысалыстырғанын және Қазақстан, Түрікменстан, Түркияда сақталған жырдың басқа да тұпнұсқаларын назарда ұстағанын жазады. [2, 6]

“Вамбери нұсқасы” деп аталған нұсқа 1911 жылында Будапештте шығып тұрған «Келете сземле» (Келети семле)деп аталған ғылыми шығыстану журналында жарияланған. (Вамбери A. H. Jusup und Ahmed einOzbekischevolksepos in chivairdialekte text` Keleteszemle.X.c. Budapest. 1910. 79 s). Вамбери бұл нұсқаның 19 ғасырдың екінші жартысында көшірілгені туралы айтады.

«Юсуп бег Ахмет бег» дастанының «Күмбет» нұсқасы жөнінде зерттеу еңбек жазған Юсуп Азмун деген ғалым ғылыми жұмысында латын әріпінде жазылған 134 беттік бұл нұсқадағы кейбір сюжеттердің шығарылғаны жөнінде мағлұмат береді. (Азмун Юсуп,«Юсуп және Ахмет» дастаны Истанбул, 1968) «Бабалар сөзінде» жарияланған кирилл әріпті «Ешбай» нұсқасын түркімен мәтінімен

салыстыру барысында жыр кейіпкерінің әулиелермен сөйлескен сюжетінің шығарылғанына куә болдық.

«Уйғыр» нұсқасы 1982 жылы Мехеммет Зүнун уйғыр тілінің ерекшеліктері айқын көрінетін қолжазбаның «Иусур-Ухмед» деген атпен ғылыми басылымындайындаған. (Үрімжі, 1982, 212.б)

Өзкан Бозұғлан жырының латын әріпті ғылыми басылымының тіл ерекшелігі жайында «Бұл нұсқа түркімен тілінде жазылған, бірақ ең көне дәуірде жазылған» деген Вамбери нұсқасы ортақ Орта Азия тіл ерекшеліктерін көрсетеді. Түркімен, уйғыр, және Орта-Азиядағы қазіргі түркі тілдері арасында қағазға түскен «Юсуп бег-Ахмед бег» дастаны мәтіндерінің сөздік қорында айырмашылық жоқ» деп жазады.[2, 107] «Дастан түркімен аймағында жазылса да, сөздік қоры жағынан ортақ Орта Азия түркі тілдерінде қолданылатын сөздерді қамтиды» [2, 109]

Орта Азия түркі тілдері арасында ауызша түрде болсын, жазбаша болсын ортақ дастан тілінің бар екенін көрсетеді. [2, 109]

Салыстырылып отырған қолжазба мәтіндердегі жыр жолдарының өте ұқсас болуы бір тұпнұсқадан көшірілген пікірді дәлелдей түседі. Кейбір сөздер мен ұғымдардың бір-біріне үйлеспей тұруы көшіруде немесе мәтіннің оқылуында жіберілген қателіктер болуы мүмкін.

Талқылау.«Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек» жыры алғаш XIX ғасырдың екінші жартысынан қағазға түсіп, жариялана бастады. Бұл жырдың он екі нұсқасы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының және Орталық ғылыми кітапханаңың сирек басылымдар мен қолжазбалар қорларында сақталған. «Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек» жырының қазақ тіліндегі нұсқасы тұңғыш рет 1890 жылы Қазан қаласында Ешбай Көзбергенұлы деген азаматтың қолдауымен жарыққа шыққан. Бұл жыр – осы тақырыпқа арналған эпостық жырлардың ішіндегі ең толық нұсқасы болуымен қатар, баспа бетінде толық жарияланған ең бірінші шығарма.[3,154-164]

Түркімендерде жырланған «Юсуп бег-Ахмед бег» (Бозоғлан) дастанынанқазақтармен дәстүр сабақтастығының көптеген мысалдарын кездестіреміз.

«Ат қою»–«***Бозоғлан Хан чаганы еліне алып, оңа ат гойып бір сөз сөйледі***» [2, 147]. Бала-шағадағы «шаға» сөзі осы жырда айтылады екен.

«Шелпек» –«Юсуп Бег той үшін керек болған заттарды айтып, былай дейді: «***Шелпекден йүкленсін алты йүз нерім, ника гатламасы қырқ гар герекір***» [2, 165] Бүгінгі тілімізде айтсақ: «*Шелпектен алты жүз нарға артылсын, қырық қап неке қаттамасы керек*». «*Шелпек»* тойға дайындалатын ең басты тағам ретінде осы жырда кездеседі.

«*Өлең-жырмен ат қойды*».Жырда атын үш рет айтып, бата беріп ат қояды. [2, 148] Жырда кездесетін үлттық дәстүріміздің үлгілерін осылайша жалғастыра беруге болады, бірнешеуін ғана мысалға келтірумен шектелеміз.

Жырда мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер шебер қолданылған. «*Көңліңдәкі сырны айтма намарда:Дүшманларга сагу-солын білдірер».*Қазақ тілінде айтылатын мақал «Жауға жаныңды берсең де, сырыңды берме, өрісіңді берсең де, қонысыңды берме». [6,320]

Ұлттық санадан сусындаған шешендік дәстүрде Шалкиіз «Жаманға сырыңды қосып сөз *айтпа,* күндердің күні болғанда, сол жаман айғақ болар басыңа» –деп толғайды емес пе...

Мақаламызда жоғарыда айтылған жырдың қазақ-түркімен мәтінін салыстыра отырып, оқығанымызда жыр жолдарында үйлеспей тұрған немесе мағына бере алмаған кейбір сөздерді, ұғымдарды кездестірдік.

Ешбай нұсқасы:

Бір шаһарда екі сұлтан не ілер,
Пітнәшілік деп ***тұман*** *болар-мыш.*[1,11]
Түркімен нұсқасында:
Бір шәхерде екі солтан не іләр
Пітнәшілік едіп ***дұшман*** *болармыш.* [2, 150]

Екі мәтіндегі «***тұман-дұшман***» сөздерінің дұрысы «дұшман» болу керек, өйткені «*бір қалада екі сұлтан болса, араларында бүлік шығып дұшпан болар*» деген жыр жолдарында «***тұмен***» сөзіне қарағанда «***дұшман***» сөзі – мағыналық жағынан да, жыр жолдарындағы сөздердің бір-бірімен байланысып, қолданылуы тұрғысынан үйлесетін сөз. «Бабалар сөзінде» жарияланған ғылыми басылым сөздігінде «тұман» сөзінің болмауы мағыналық жағынан жыр жолына үйлеспеуінен болса керек.

Ешбай нұсқасы: ***Шишмада журалмай****бірнешік құслар,*
*Қарға, құзғын, **заг һәм**болар-мыш.* [1,11]
Түркіменше: Мишеде иер алмаз бір нише гушлар,
Гарға гузгунлар хәм шабаз болармыш. [2, 150]

Екі мәтіндегі «***шишма-мише***» сөздерінің жыр жолдарына мағыналық жағынан үйлесімдісі «мише» парсы тілінен «орман ағашы», «емен»дегенді білдіреді.

Ешбай нұсқасында сөздікте «***чешме***»- бұлақ, «көз» мағынасы көрсетілген. [1,399] Шағатай әдебиеті дәстүрінде «чешме» сөзінің «бұлақ» және «көз» мағынасында қолданылуы дәстүрі бар. Жоғарыдағы жыр жолдарындағы қолданысына келетін болсақ, «***бұлақта құстар***» дегеннен «***ағашта құстар***» мағынасы үйлесімді, әрі «***шишмада жүреалмай***» құстар үшін «жүреалмай» тіркесінің қолданылуына қарағанда «***мишеде иер алмаз***» «*мишеде қандай құстар орын болмас, қандай құстар орын алмайды* (дейсің)» мағыналырақ.

Ешбай нұсқасында«Қарға, құзғын, ***заг (қарға) һәм***болар-мыш, Түркімен нұсқасында «*Гарға гузгунлар хәм шабаз болармыш*» ***заг-шабаз***. «Шабаз» (шах-баз)- парсы тілінен енген әдеби дәстүрімізде «қырғи», «қыран құс» мағынасында қолданылып келе жатқан сөз. Ешбай нұсқасында «***заг***» сөзі «***қарға»*** деп берілген. Бір шумақта әрі «***қарға***», әрі «***заг***» деп айтылып тұр. Классикалық шығыс әдебиеті дәстүрінде қарғаны «*заг*» деп қолданатын дәстүр бар. Ол «*қарға*» сөзі тек өзі жеке айтылған жерде қарғаның дауысының сүйкімсіз болуы немесе жүрісінің ебедейсіз болуына теңеліп айтылады. Ал қарға басқа құстармен бірге айтылатын болса, оның өлексе жейтін құс болуы себепті қыран құспен салыстыра бейнеленетін тұсы көбірек айтылады. «Қырғи»,«қыран құс», басқа құстарды аулауда ұсталығы, жылдам және жыртқыш болуы жағымен бейнеленеді. Жыр жолында қолданылуына келсек, «Ешбай» нұсқасында *«қарға, құзғындар да қарға болады екен*». Түркімен нұсқасында «*қарға, құзғындар да шабаз (қырғи) болады екен*».«Қарға, құзғын қарға болады дегеннен, қарға, құзғын қирғи болады екен-ау» деп таңырқағанның мағыналық реңі, әсері анық көрініп тұр емес пе. *«Ер Есім жүр, шүйгенде – қырғи дерсің! Жауға жебе тигенде – шырғұй дерсің!(* Еңсегей бойлы Ер Есім дастаны). *Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап, Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.Қыран шықса қияға, жібереді, Олар да екі құсын екі жақтап*. (Абай)*Жиылған көп күшіген әрбір тұстан, қалмастан қарға құзғын түгел ұшқан. Тояттап қазы, қарта, түйе кекірік, Қып-қызыл билер жатыр қымыз құсқан...(І. Жансүгіров,* «Құлагер»). Құстардың әдебиетіміздегі бейелеу құралы ретінде арқалаған мағыналық жүгінің әдеби дәстүр сабақтастығы жалғасып кете береді.

«Ешбай» нұсқасы: *Ұғры **қылып** барар ермыш қасыға,*
Халын біліп тәубе қылып ісіне. [1,12]
*Түрікмен: Оғры **галлап** барар ермыш гашына*
Халын біліп тоба қылсын ісіне.[2, 150] «галлап» қарақшы мағынасын беретін сөз.
Қазақша: Ұры қарақшы оның алдына барады, Халин билип тәубе етсін.
*Е: **Саудалар түсіп** оның басына,*
***Бараһиндан тиғ жүрер** боран болар-мыш.*

Қазақша басылымның сөздігінде «***Барахин***– дәлел, дәйек деген арабша сөз, ал «***тиғ»*** – «қылыш» деп түсіндірме берілген. Жыр жолдарын қазіргі қазақ тілінде сөйлетер болсақ, «*Саудалар түсіп басына, дәлел қылыш боран болар екен»* деген мағынасыз сөздер жиынтығына айналады.

Түркімен:Көп сөудалар дүшер оның башына
Хер бір әхен тігі бүрран болармыш. [2, 150]

Жыр жолдарындағы «*әхен*» парсы демір «*бүрран*» – өткір деген сөздер арасында байланыс бар. «***Тігі-бүрран***» өткір қылыш. Жыр жолдарын қазақшалайтын болсақ «*Көп ғашықтық түсер оның басына, әрбір темір, өткір қылыш (секілді) болады*» Шығыс әдебиеті дәстүрінде«*өткір қылыш – ғашықтың өткір көзі*» теңеуі, «*темір*», «*қылыш*» байланысы қолданылған. Физулидың мына шумақтарында «*Гам гүні итме дил-и бимардан **тігун** дірығ, Хайдур вирмек карану гиседе бимара су*». (*Қайғылы күнімде дертті көңлімнен қылыш (секілді көзіңмен қарағаныңды аяма; қараңғы түнде ауруға су берген жақсы).* Ғашықтың бір қарағаны қылышқа теңеліп тұр.

Шумақтарда айтылған сөздер мен ұғымдардың әрбіреуінің арқалаған мағына жүгі бар. Сол кездегі адамдардың дүниетанымы, адамдар арасындағы қарым-қатынас, табиғатқа деген көзқарасжырдың әдеби әлемінің жалғыз куәгері. Табиғаттың маңызды бір бөлшегі ретінде хайуанаттар жырларда көрініс тауып отырған. Жырда «ит»барлық нәрсенің кері, жағымсыз жағын ойлаушы ретінде суреттеледі.

«Ешбай нұсқасы»: *Исфаһан тиғ жаһан менде дүр,*
***Калблидай закир** қабылан болармыш.* [1,12]

Түркімен нұсқасы: *Исфаханда нусбы-жаһан мендедір*

Кәлби заты *турур гаплан болармыш.* [2, 150]

Жырдың алдыңғы шумақтарында «*қарға-құзғын*»-қырғи қасиеттері салыстырылса;бұл шумақтарда «ит қаблан бола ма екен деп отыр. Осы шумақтағы сөз «***калбли***» емес «арабша «***кәлб» – «ит»***сөзі. Түркімен нұсқасының кейінгі шумақтарында «***Ит дек йүрүп гапар, пәлін білдіріер.*** [2, 151] («*ит болып үріп ниетін білдірер*» деген жолдардың болуы, мәтінде «***кәлб-ит***» сөзінің қолданылғанын дәлелдей түседі.

«Ешбай» нұсқасы:Махаббатсыз гүлінен әула дүр жапырақ,

Бейбаһра гияһыдан баһрақ дүр топырақ.[1, 12]

Қазақша басылымда «***гоя***» сөзіне парсы тілінен алынған «***шешен»,«секілді, сиякты***» деп түсініктеме берілген.[1,390]. Бұл жолдарды «***шешен немесе «секілді***» сөздерін қолдана отырып бір мағына бере алмадық, ал түркімен нұсқасындағы«*Мухупбетсіз гүлден яхшыдыр иапрақ, Бибәхре* ***кемхадан*** *бәхрақдыр топрақ*[2, 151]жолдарын «*Махабатсыз гүлден жақсы жапырақ, пайдасыз («кемха»)* ***жібектен*** *жақсы топырақ*» деп қазақшаладық.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Қазақ, Қарақалпақ, Өзбек, Түркімен, Уйғыр түркі халықтарында жырланған«Жүсіпбек-Ахметбек» (Бозоғлан) жырының әртүрлі вариантарының болуы, оқиға желісінде, жер-су, адам аттарында өзгешелік болуы ауыз әдебиеті мұраларында бола беретін заңды құбылыс. Қолжазбамәтіндердің нұсқаларын салыстыру барысында жыр жолдарының бірдей болып келуі бір нұсқадан көшірілгенін дәлелдейді, ал жыр жолдарының бірдей болып кейбір сөздердің ғана басқаша болуы немесе жыр жолдарына үйлеспей тұруының себебі көшірілгенде немесе мәтіннің оқылуында кеткен текстологиялық қателіктерден болып отырғанын көрсетеді. Дұрыс оқылмаған сөздер өте маңызды болмаса да, жырдың көркемдік қасиетін кемітеді. Белгілі бір кезеңнің ортақ әдеби стилі, бейнелеу құралдары, әдеби дәстүрін білу – жырдың сөздік қорын дұрыс анықтауымызға көмектеседі. Тарихымыздың бұрынғы кезеңіне тән мәтіндерде айтылған, жырланған дүниелерден сол кездің адамдарының көркемдік шешімдері суреттелгенін көре білу өте маңызды.

Ұлттық әдебиетіміздің бастау көздері көне мәтіндер өне-бойларында ұлттық кодтарымыздан хабар береді. Көне мәтіндерді түсінудегі қиындықтар сөздің мағынасын білумен шектелмейді. Шумақ ішінде айтылған әрбір сөз, әрбір ұғым жайдан-жай тұрмайды. Олардың мәтінде орын алу себебі, бір-бірімен байланысы, бейнелеудегі арқалаған мағына жүгі болады.

Түркі халықтарының әдеби дәстүрлерінің бастау көздері – ортақмәдени, әдеби мұраларымыздың «ұлттық кодтары» ұлттық сана тұрғысынан танылуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Бабалар сөзі: Жүз томдық. –Астана, Фолиант, 2008. Т.47: Батырлар жыры. –2008.- 424.

2 Иусуф бей-Ахмет бей (Бозоғлан) дестаны, Өзкан Иса. –Анкара, Күлтүр Баканлығы иаиынлары, –1989.-749.

3 Әуесбаева П. «Бозұғлан. Ахметбек-Жүсіпбек» жырының жиналу тарихы// Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау МУ Хабаршысы. Көкшетау, 2017. № 2, 154–164б.

4 Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы, Жазушы баспасы, 2005, 1.том.

5 Жансүгіров І., Құлагер (поэмалар мен өлеңдер) – Алматы, Жазушы баспасы, 1974.

6 Қайдаров А. Халық даналығы, –Алматы, Тоғанай Т баспасы, 2004.

7 Қосан С. «Жүсіп-Ахмет» дастанының қазақ-түркімен нұсқалары// Ұлысаралық түркологиялық конгресс. – Түркістан, 2013,474-483бб.

МРНТИ 17:82.30

Жанбершиева Ұ.Н. [1]

[1]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ.,Қазақстан

АБАЙ – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ОЙ АЙНАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Абай Құнанбаев шығармашылығы танымдық идеялар тұрғысында қарастырылады. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың “Абай және XX ғасырдағы Қазақстан” атты мақаласын негізге ала отырып, Абай әлемі құрылды. Абай шығармаларының көмегімен ұлттық код, ақын болмысының даналығы талданды. Абай шығармаларының бүкіл мәнін зерттейтін ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасай отырып, ақын шығармашылығындағы “толыққанды” адам термині талданып, ой-пікір пайымдалды. Адамгершілікке деген сүйіспеншілік, ұлы адамның ұлылығы, ақыл, білім, байлық, шыншылдық, күшті болуға, жақсылыққа деген ұмтылыс ойлары ғылыми тұрғыдан негізделді. Ұлттық бірегейлік, ұлттық намыс, ұлттық сапа, осының бәрі ақынның рухани келбетін ашты. Ақынның тұлғасына, мәніне және ақын шығармашылығының барлық құрылымына ғылыми талдау жүргізілді.

Абайдың ұлттық руханияттағы рөлі анықталды. Оның өлеңдері мен қара сөздеріндегі ерекшеліктер әдеби-теориялық тұрғыда талданды. Абайдың кейбір жұмбақ сырлары фактілермен дәлелденді. Адамның табиғи қасиеттері мен қоршаған әлемді тануға деген құштарлық Абай шығармашылығында талданады. Өмір туралы қорытынды пікірмен Абайдың өмір жолын философиялық тұрғыдан тануға айналған шығармаларына талдау жасалынды.

Түйін сөздер:: толыққанды тұлға, даналық, ойшыл, руханилық, қара сөздер, ұлттық болмыс, ұлттық мұра және дін, дүниетаным

Zhanbershieva U .[1]

[1] Kyzylorda University Korkyt Ata,
Kyzylorda, Kazakhstan

ABAY – A MIRROR OF THOUGHT OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract

The article deals with cognitive ideas in the work of Abay Kunanbayev. Reflects the spirit of the wise poet on national knowledge, national identity, national Outlook, religion and language.

Based on the article of the President of the Republic of Kazakhstan Kasym-Jomart Tokayev "Abay and Kazakhstan in the XX century", the world of Abay was created. Thus, with the help of Abay's works, the national code was identified and the wisdom of the poet's existence was analyzed. The future of the entire spirituality of culture was proved by the deep feature of Abay's work. In addition, referring to the works of scientists who study the entire essence of Abay's works, the term "full-fledged" person was noted in the poet's work. The exemplary life of Abay's works is connected with his spiritual integrity. The life principles and attitudes of the poet were expressed in significant and valuable works that answer the most important questions of the present and future. The ideas of love for man, the greatness of the great, reason, knowledge, wealth, justice, good deeds, the desire of the heart, the desire to be strong, the desire for good were justified first of all. A scientific analysis of the personality, essence of the poet and the entire structure of the poet's work was carried out. The role of Abay's national spirituality was identified. Features in his poems and words of edification were analyzed in a literary and theoretical context. Some of Abay's mysterious secrets were proved by facts. With the final opinion about life, the works of Abay, which became a philosophical recognition of the life path, are analyzed. A scientific review was conducted that Abay is a critic, a sage, a deep thinker, and a witty person. Abay's legacy is the legacy of the younger generation and the continuation of the waves of the era.

Keywords: full-fledged personality, wisdom, thinker, spirituality, words of edification, national being, national heritage and religion, worldview

Жанбершиева Ұ.Н. [1]

[1] *Кызылординский университет имени Коркыт Ата,*
Қызылорда, Казахстан

АБАЙ –ЗЕРКАЛО МЫСЛИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация

В статье рассматриваются познавательные идеи в творчестве Абая Кунанбаева. Отражает дух мудрого поэта на национальном знании, национальной идентичности, национальном мировоззрении, религии и языке. Основываясь на статье Президента Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаева "Абай и Казахстан в XX веке" был создан мир Абая.Чтобы возродить национальное самосознание, нужно возрадить историю. Таким образом, с помощью произведений Абая был выявлен национальный код и проанализирована мудрость бытия поэта. Будущее всей духовности культуры была доказано глубинной особенностью творчества Абая. Кромо того, ссылаясь на работы ученых исследующих всю сущность произведений Абая был отмечен термин "полноценный" человек в творчестве поэта. Образцовая жизнь произведений Абя связана с его духовной целостностью.

Идеи любви к человеку, величия великого, разума, знания, богатства, спарведливости, добрых дел, стремления сердца, стремления быть сильными, стремления к добру были обоснованы прежде всего. Национальная идентичность, национальная честь, национальное качество, все это раскрыло духовный облик поэта. Была опознана роль национальной духовности Абая. Особенности в его стихах и словах назиданий были анализированы в литературно-теоретическом контексте.

С заключительным мнением о жизни, проанализированы произведения Абая, ставшие философским признанием жизненного пути. Был проведен научный обзор о том, что Абай и критик, и мудрец, и глубокий мыслитель, и остроумный человек. Наследие Абая является наследством подрастающего поколения и продолжением волн эпохи

Ключевые слова: полноценная личность, мудрость, мыслитель, духовность, слова назидания, национальное бытие, национальное наследие и религия, мировоззрение

Кіріспе. Қазақ халқының біртұтас бір дәуірінің ақыл-ойы мен мәдениетінің өнері мен әдебиетінің асқар шыңын бейнелейтін Абай Құнанбаев - өз ұлтының шыншыл жаңа әдебиетінің негізін қалаушы, қазақ поэзиясын қоғамдық дамудың озық деңгейіне бағыттап, өз кезінің шындығын дәл бейнелеп, дұрыс қорытынды шығара білген ойшыл ақын. Ол қазақ халқының болашағы үшін қызмет етіп, оны мәдениет нұрына үндеді.

Қазақстан Республикасының Призенденті Қасым-Жомарт Тоқаев "Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан" атты мақаласында: "Абай шығармаларындағы ұлттық болмыс, бітім, тіршілік –тұрмыс дүниетаным, мініез, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тауып, кейін Абай әлемі деген құбылыс болған",- деген болатын. [1,4]

Әрине, қазақ халқының біртұтас бір дәуінің ақыл-ойы мен мәдениетінің асқар шыңын бейнелейтін Абай-қазақ үшін ұлы құбылыс.

Тарихты тірітпей ұлттық сананы жаңғырту мүмкін емес. Сондықтан да қазақтың қара өлеңімен әлем әдебиетінің биігіне шыққан ақын Абайдың кемеңгерлік болмысын тани түсу қажет.

Алысты болжаған терең ойдың, үлкен сарынының ақыны Абай алды-артын шолып, қазақтың әдебиеті ғана емес, бүкіл рухани мәдениетінің келешегіне жол сілтеп кетті.

Ахмет Байтұрсынов 1913 жылы "Қазақтың бас ақыны" деген мақала жариялап, "Бұрынғы соңғы заманда қазақ баласында Абайдан асқан ақын болған жоқ",-деп түйген еді. Осы баға әлі күнге дейін өз күшінде. Алдағы уақытта да дәлдене бермек. [2,217]

Абай шығармаларын зерттеп, зерделеуші ғалымдар жеткілікті, бірақ М. Әуезовтей зерттеген ешкім жоқ. Абайтану ғылымының негізін салған ұлы ғұламаның өзі: "Абай шығармаларының жұмбақ сырлары әлі ашылған жоқ",- деген. Абайдың өзі: "Жүрегімнің түбіне терең бойла, Мен бір жұмбақ адаммын мұны да ойла",- Абай әлемінің жұмбақ сырлары әлі де ашыла бермек. Абай келер нәсіл адамына бар сырын ашып, мұң шағады. [3,169]

Әдістеме.Абайды түсіну үшін Абайдың деңгейіне көтерілу керек. Оның өз заманасы емес, қазір де ұлағатты ойларын түсінгенмен, жұмбақ сырларын түсініп болдық дей алмаймыз. Абайтанушылар Абай туралы қанша зерттеу еңбек жазғанымен, әлі ашылмаған қырлары мен сырлары көп.

Абайдың ұлылығы-ол тарихи жағдайларда адаспай, алар бағытын, түсер жолын дәл тауып, қазақ елін ұлы орыс халқының бауырына бейімдеп, сол ұлы халықтың ұлы мәдениетіне құшағын кең аша ұмтылуында. Ойлы ақын Абай патша отаршылдығының тұсында-ақ орыс халқының шын тұлғасын дұрыс таныған. Орыс классиктерімен толық үндесудің бірінші нәтижесі, қазақ поэзиясының өзіне дейінгі халін басқа елдердің әлдеқашан басып өткен кезеңі деп тапты.

Абай шығармашылығындағы негізгі бағыт – қоғамдық құрылыстың бейнесі, қалың бұқараның халі, сонымен байланысты туып отырған бүкіл қазақ атты ұлттың тағдыры, оның болашағы, келер буын ұрпақ тағдыры.

Абай алдымен адамды сүю, ұлыдан ұлағат үлгі алуды айтып, шарқ ұрып толық адамды іздейді, барлық ізгілікті жастар бойынан көргісі келеді. Осы ойларын ақын:

Заман ақыр жастары,
Қосылмас ешбір бастары.
Біріне бірі қастыққа,
Қойнына тыққан тастары.
Саудасы – ар мен иманы,
Қайрат жоқ бойын тыйғалы [11,140]

Өлеңнен алар ғибрат сонда толық адам ілімін рухани тұтастыққа айналдыру. Абай танымында толық адам-ақыл, білім, дәулет, әділет, жақсылық жасау, жүрек қалауымен қайратты болуды ізгілікке жұмсаған адамды толық адам деп санайды. Толық және жарым адамды қарама-қарсы қою арқылы терең мағыналы таным жасаған.

Нәтиже. Халық тағдыры қай кезең, қай дәуір болмасын, қоғамдық құрылысқа, ел басқарушылардың ұстанған саясатына байланысты. Осы жәйтті мейлінше ұғынған ақын:

Елде сияз,
Ойда ояз,
Оңбай-ақ түр әр түрі,

- деп халықты мүшкіл халге душар етіп отырған патшалық құрылысты батыл сынап отырған.

Ұлы ойшылдың ақындық өнері – өз дәуірінің басты сұрақтарына жауап беретін, мазмұны терең, құнды туындылар. Ел басқаруда ұстанған саясатпен байланыс өріледі. Он сегіз мың ғаламшарда адамды ерекшелейтін ақыл болса, Абай ақыл көрінісін толық адам белгілерінен іздейді.

Ақыл, жүрек, қайратты бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек,

- деп ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек сияқты тұжырымдауы адамның басқа жан иелерінен артықшылығы демек. Осы ойын он жетінші қара сөзінде де айтады. Қайрат пен ақылдың маңызын бағалау және жүрек әмірінің қуатын ұқтыру туралы байыптаулар жасаған.

“Ақыл, қайрат, жүрек осы үшеуің басынды қос, бәрін жүрекке билет»,-деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен”,-деген [5,41].

Абай мықты болсаң өзіңді жең, ақылды тыңдайтын болыс, би, бай жоқ. Ақыл айтқың келсе, ұлық бол, иә бай бол деп, ой түйеді.

Ол ақыл ұғымын философиялық даналыққа құрып, ізгілік иесін адам десе, сол адамның ақыл-ары арқылы көрініс тапқан.

Талқылау.Елдік билік, ұлттық намыс Абай қара сөздерінде мол кездеседі. Ұлттық тұғыры негізі жоқ елдің елдігі де болмайды, ұлттық намыс жоқ елде, ұлттық қасиет те болмайды. Сондықтан Абай шығармаларындак ұлттық болмыс, ұлттық бітім, ұлттық мінез, діні мен тілі рухы көрініс тапқан.

М.Әуезов: “Абайдың халықтығы мынада, ол өз халқының рухани көзі болып, алысты көре білді, халық үшін ойлап, халық үшін сезіне жүріп оның тарихи келешегін көрсетіп береді”,-дейді.[3,189].

Әуезов Абайдың перзенттік, азаматтық танымын, рухани келбетін осылай ашқан. Демек, Абай өз ұлтын ұлттық кемелдікке жеткізуді ойлаған. Абай дәуірінен бері талай буын алмасты, тарих өз ізін қалдырады, уақыт озған сайын биіктей түседі.

Абайдың дана ойшылдығын Орынбеков: “Абайдың жұмбақ сырын түсінуге талпынып көрдік пе? Көрсек не түсіндік! Абайдың: “Дүние-үлкен көл, заман-соққан жел, алдыңғы толқын-ағалар, артқы толқын-інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер”,- [9.15] деген ойын қалай түсіндік? – десе, Ғ.Есім: “Екі дүние бірі-жалған, екіншісі бақи ғұмыр. Тақуа болмысы осы дүниені жоққа шығарады, ол дүниеге бой алдырғандар, бақи ғұмырды естерінен шығарып жібереді. Абай болса, екеуіне ортақ болар сана іздестіру жағында”- Абай дінін ақылдың шарты деп, жаратылыс сырын философия тілімен түсіндіреді.Қысқасы, шындықты мойындау – Алланы мойындау. Бұл - Абай гуманизмінің көзі. Алла ісіне мойын ұсынып, мұсылман болудың Абай айтқан шарты – адамға адамшылық жасау [8,93].

Ақын өнердің маңызын, оның қоғамға қатысын саралай келе, өлең жазу еріккеннің ермегі емес, өнердің қадірін кетірмеу керек деп ой түйеді. Өнердің игі мақсаттарын айқын түсінген Абай:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды ертегіні термек үшін,
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін [11,103],

- деп өлең жазған ақын өмір оқытушысы, үгітшісі деп танып, көкірегі сезімді, тілі орамды, жастарға үлгі боларлық, өлең жазудың шебер үлгісін көрсетіп берді.

“Көп шуылдақ не табар, билемесе бір кемел”, “Біріңді, қазақ бірің дос, көрмесең істің бәрі бос”, “Ынсап, ұят, ар-намыс біздің елден жүр шалыс”, “Жаны аяулы жақсыға қосамын деп, әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып”,-тәрізді сөздері бұл күнде сөз төркінін танитын екінің бірінің аузында нақыл, қағида болып айтылып жүр.

Ұлы ақын -өзі өмір сүрген дәуір шындығын ақтара зерттеп, ішкі-сыртқы сырларын жете ашқан. Елдегі қулар мен пысықтардың бетін ашып, пысықсыған қазақ даукестерін өлтіре мысқыл етті.

Бұдан кейін болыстардың іс-әрекеттерін сақтап сынап,

Қайнайды қаның,
Ашиды жаның.
Мінездерін көргенде

- деп, бұларға қарсы қаны қайнап, халыққа жаны ашитынын сездіреді.

Ақын сөзімен айтқанда:

Бетті бастым,
Қатты састым,
Тұра қаштым
Жалма-жан,

- деп ол топтап біржола қол үзіп, қалың халықтың ортасына енеді.

Осылайша, Абай кезіндегі ел билеушілерге қарсы шығып, олардың қылмыстарын бетіне басады, ел мұңын, халық тілегіне үн қосады. Іреңі кеткен қазақ елінің бейнесін:

“Қалың елім, қазағым, қайран жұртым” деген әйгілі өлеңінде:

Бас-басыңа би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ- па елдің сиқын.
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кетпесе, енді өз ырқың, деп түйрейді.

Бұдан кейін халықтың санасын оятып, ой салғысы келеді:

Өтірік, ұрлық,
Өкімет зорлық
Құрысын, көзің ашылмас.
Ұятың, арың оянсын,
Бұл сөзімді ойлансын [4],

- деп өмір шындығына сын көзбен қарап таныған әлеуметтік көзқарасы айқын, теңсіздік пен қайшылықты ақындық шабытпен жырлайды.

Абай өлеңдеріндегі беті ашық әлеуметтік мәселенің бірі – қазақ әйелдерінің жайы, жастардың махаббат, еркіндік мәселесі. Бұл тақырып адамгершілік идеясымен ұштасып жатады. Қалың малдың құрбаны болған, басында билігі, өзінде еркі жоқ қазақ қыздарының тағдырына да мән бере қараған. "Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында" деген өлеңде зорлыққа, қара күшке бас имей, ханның байлығына да қызықпай, өз арын жоғары ұстаған қыздың жүрек күшін сүйсіне жырлап:

Етімді шал сыйпаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлады терең суға, -дейді.

Гуманист ақын өлеңдерінде адам баласын достыққа үндеп отырады. Үй-іші, жолдасымен шын дос болып, тату-тәтті өмір сүру дүниенің қызығы дей келе:

Пайда, мақтан –бәрі тұл,
Доссыз ауыз тұшымас[4], деді.

Дана ақынның шығармаларындағы ерекше орын алатын - ағартушылық идеялары. Өнер-білім, тәрбие мәселесіне арнаған өлеңдері өз алдына бір төбе.

Қазақ халқын дамыған елдер қатарына қосу үшін күллі қазақ қоғамы осы кертартпа қырсықтан – ел басқарушылардың зорлық-зомбылығынан, пысықтардың алаяқ қулық-сұмдығынан, халық арасындағы надандық, бойкүйез еріншектіктен, талапсыздықтан арылу керек деп санады. Сондықтан ол елді осындай кері жетелейтін мінезден арылтпақ болып, жастарды өнер-білім кууға шақырды. Өркенді, мәдениетті болудың кілті өнер-білімде, ғылымда деп, мәдениеті өскен, өнерлі елдерден үйренуге шақырды.

Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз,

- деген өнегелі өсиетінде дүние, мал ғылыммен жеңіл табылады деген тұрғыдан танып, ұғынуымыз керек. Абайтанушы М.Мырзахметов: "Абай өзінің 38 қара сөзіндегі ғақлия-нақлия туралы пікіріне Ғұлама Дауанимен байланыстырып қарастырған",-дейді [7.,28]. Бұл-Абайдың программалық өлеңі. Адам болам десеңіз танымның үш түрін атап өтеді. Абай Ә. Науай арқылы тәжік ғалымы-ақын Ғұламаһи Дауанидің шығармаларын білген. Мұны жазған білген құл, Ғұламаһи Дауани",-дейді. Шын ықыласпен, көңіл бөліп, ғылымның соңына түс деп ақыл береді.

Тіл шеберлігі жағынан да ерекше көзге түседі, ол қазақ әдебиетінде өлең кестесінің үлгісін жасап берді. Ол заманның озат идеяларымен сусындаған ақындық өнердің күрескері болды.

Ақынның өз сөзімен айтқанда: "Сөз түзеледі, сен де түзел" ,-деп поэзияның қоғамдық міндетін түсіндіргендей.

Сөз өнерінің кемел суреткері Абайдың шығармалары қазақ өмірінің айнасы тәрізді. Абай поэзиясы ақын өзі өмір сүрген тұтас бір тарихи дәуірді. жан-жақты барынша толық бейнелеп берді дейміз. Бірақ оның шығармалары жарты ғасырды қамтитын тарихи дәуірді танытады деу аз. Қоғам көшіндегі бір елеулі кезеңді бейнелеу арқылы халықтың тағдырын, ұлттың мінез-құлқын тарихи тұрғыдан кең арнадан алып, қоғам көшінің жеткен жерін ғана емес, өткен жолын да танытарлықтай етіп, көрсете білген.

Ақын шығармашылығын түгелдей талдап шығу мүмкін емес, оның өлеңдері, қара сөздері, поэмалары т.б. әрқайсысы жеке-жеке зерттеуді қажет ететін мол дүниелер.

Қорытынды. Біз тек Абайдың өлеңдерінің қоғам өміріндегі рөліне тоқталдық. Абай шығармаларын түгелдей алып қарағанда да, жеке шығармаларын талқылағанда да екі түрлі талдау принципін дұрыс ұштастыра білу шарт. Оның бірі – тарихи принцип, яғни, ақын шығармаларын туғызған заман, қоғамдық орта, әлеуметтік жағдаймен байланыстыра қарау болса, екіншісі –бүгінгі заман тұрғысынан қарап бағалау.

Академик С. Қирабаев: "Абайдың саяси - қоғамдық, тарихи, философиялық көзқарасын кең ашу - алдағы күннің жалғаса беретін міндеттерінің қатарына жатады. Абай жайлы жаңа ұрпақтың сөзі керек",- деген [10,37]. Бүгінгі күнде ақынның мұралары ұрпақтарға мирас болып қала беретіндігі, тарихи-әдеби дамудың үзілмейтін, ұласа білетін жалғастығы екені сөзсіз.

“Ғылым саласы еліміздің экономикалық және әлеуметтік өзгерістерінің іргелі ресурсы саналатын ұлттық мұраның маңызды бөлігі болып табылады. Көптеген жағдайларда ғылыми әлеует елдің әлемдік қоғамдастықтағы орнын, сыртқы нарықтағы бәсекелестік күрестегі перспективаларын және оның ішкі мәселелерін шешу мүмкіндігін анықтайды” [12] - дегенді ескерсек, Абай шығармашылығын зерттеу, ғылыми айналымға ендіру ешуақытта күн тәртібінен түспеуі тиіс. Сөз өнерінің кемел суреткері Абайдың шығармалары-қазақ өмірінің айнасы. Бүгінде оның мұралары ұрпаққа мирас болып, тарихи дәуірде үзілмейтін, ұласа беретін жалғастығы деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Тоқаев Қ. “Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан”. “Қазақ әдебиеті” газеті 10.01.2020 жыл.4-бет-мақала

2 Байтұрсынов А. Ақ жол мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы:Жазушы 1991-464б.-кітап

3 Әуезов М. Абай Құнанбайев.– Алматы:Санат 1995-320б.-кітап

4 Құнанбаев А. Толық шығармалар жинағы. – Алматы:1995ж-кітап

5 Абай қара сөз, поэмалар-Алматы:Жазушы 1992-272б.-кітап

6 Абай Құнанбаев 2-томдық шығармалар жинағы-Алматы: Жазушы,1986-304б.-кітап

7 Мырзахметов М. Абайтану тарихы.-Алматы: Ана тілі,1994-192б.-кітап

8 Есім Ғ. Хакім Абай. –Астана:Фолиант,2012-400 б.-кітап

9 Орынбеков М. Абайдың философиялық көзқарастары. –Алматы: Ғылым,1999-260 б.-кітап

10 Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері (ұжымдық монография) – Алматы:Ғылым, 2002-274 б.-кітап

11 Абай. Өлең – сөздің патшасы. - Семей – Жидебай: Халықаралық клубы, 2006 – 543 б. - кітап

12 Тлесова Эльвира, Хойч Айжан, Кураш Назерке \\Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. 5 (321), 2018ж \\ https://orcid.org/0000-0001-7057-0461;-мақала.

МРНТИ 17.82.31

Каримова Г.С.,[1]Ақыш Н.Б.[2]

[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
[2]М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты,
Алматы, Казахстан

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» АЯСЫНДА ЖАҢАША ҚАРАСТЫРУ – ҒЫЛЫМИ ҚАЖЕТТІЛІК

(Оралхан Бөкей шығармашылығы негізіндегі когнитивтік талдау)

Аңдатпа

Мақаланы қазақтың талантты қаламгері, артында жазып қалдырған мұрасы бүгінде тарихқа айналған Оралхан Бөкейдің эстетикалық әлеміне жасалған кезекті ғылыми барлаудың бірі деп қабылдаған жөн. Бүгінде жекелеген мақалаларды айтпағанда, дарын иесінің көркем туындыларын мақсаткерлікпен зерттеу толыққанды жүзеге асырылмай келеді. Қазақтың көркемсөзін жете игере білуі арқылы қазақ әдебиетіндегі өзінің орынын айқындап алған қаламгердің әңгіме, повесть, романдары қайтадан үңілуді, зерделей талдауды қажет етеді. Мақалада қазақ жанының тереңіне бойлауды мақсат еткен жазушының өзіне тән қаламгерлік ерекшелігінің неде екендігі пайымдалып, прозалық шығармаларға лирикалық поэзияға тән үлгіні қолдануы арқылы жанр табиғатына көркемдік құлышыныстарының нақты көрінісін енгізуі сөз болады.

Түйін сөздер: Оралхан Бөкей, «Рухани жаңғыру», этетикалық деңгей, көркем ұстаным, схематизм

Karimova G.,[1]Akysh N. [2]

[1]Kazakh National Women's Pedagogical University,
[2] Institute of Literature and Art. M. Auezova,
Almaty, Kazakhstan

SCIENTIFIC NECESSITY IS A NEW APPROACH WITHIN THE FRAMEWORK OF " MODERNIZATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS "
(Cognitive analysis based on Oralkhan Bokei's work)

Abstract

The article is about one of the next scientific explorations of the aesthetic world of the talented Kazakh writer OralkhanBokei, whose legacy left behind has become history today. Nowadays, not to mention individual articles, the purposeful study of the artistic works of the talented writer is not carried out scientifically in full. Stories, short stories, novels of the writer, who defined his place in the Kazakh literature through the mastery of Kazakh artistic expression, need to be reconsidered and studied.The article deals with the characteristic features of the writer's work and introduction of a clear expression of his artistic aspirations in the nature of genre by using a pattern characteristic of lyrical poetry in prose works.

Keywords: Oralkhan Bokei,"Ruhani zhangyru", ethical level, artistic principles, schematism

Каримова Г.С., [1]Акыш Н.Б.[2]

[1]Казахский национальный женский педагогический университет,
[2] Институт литературы и искусства им. М. Ауэзова,
Алматы, Казахстан

НОВОЕ РАССМОТРЕНИЕ В РАМКАХ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» - НАУЧНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ
(Когнитивный анализ на основе творчества Оралхана Бокея)

Аннотация

Статью следует рассматривать как очередное научное исследование эстетического мира Оралхана Бокея, талантливого казахского писателя, наследие которого вошло в историю. Сегодня, не говоря уже об отдельных статьях, целенаправленное изучение произведений искусства талантливого человека реализовано не в полной мере. Рассказы, повести, романы писателя, определившего свое место в казахской литературе благодаря овладению казахским искусством, нуждаются в переосмыслении и изучении. В статье говорится о том, в чем заключается особенность самобытного писания писателя, поставившего цель раскрыть казахскую душу, а в прозаических произведениях речь идет о том чтобы внести в природу жанра реальную картину художественного культа с использованием образов, характерных для лирической поэзии

Ключевые слова: Оралхан Бокей, «Рухани жаңғыру», этический уровень, художественные принципы, схематизм

Кіріспе.Төл әдебиетіміздің руханият әлеміндегі әлеуметтік салмағын, эстетикалық болмыс-бітімін түстеп тани білетін, нәрі мен дәмін жете сезіне алатын сергек оқырман Оралхан Бөкей шығармаларын сүйсініп оқиды деп сенуге әбден болады. Оның артында қалдырып кеткен мұрасын бүгінгі «Рухани жаңғыру» аясында зерделеп өту қай жағынан да қажет деп білеміз. Өз қатарластарының алдында Оралхан Бөкей шығармашылығының алатын орны бөлек.

Өзіндік көркем ұстанымымен, этетикалық деңгейінің биіктігімен қазақ әдбиетінде бірсыпыра құнарлы шығармалар қалдырған қаламгерлеріміздің бірі Оралхан Бөкей Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетінде сырттай білім алып жүріп, әр түрлі деңгейдегі газет редакцияларында еңбек етіп, біртінде сатылап өсті.

Еңбек жолын ең төменгі лауазымнан бастаған ол алдымен облыстың Большенарым ауданындағы «Еңбек туы» газетінде корректор, аудармашы, редактордың орынбасары қызметтерін атқарды. Бертіндеп әдебиетке публицистикадан келді. Онан кейін облыстық «Коммунизм туы» газетінде әдеби

қызметкер болып жүрген кезінде республикалық «Лениншіл жас» газетінің бас редакторы Ш.Мұртазаның шақыруымен осы республикалық газеттің редакциясына қызметке орналасады. Бұл жас жазушы үшін үлкен әдебиетке барар жолдағы тұғырлы баспалдақ болды. Ол қызмет бабында «Жұлдыз» журналында бөлім меңгерушілігінен кейін «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторлығы қызметіне дейін көтерілді.

Нәтижелер мен талқылау.Оның мерзімді баспасөз беттерінде есімін алғаш танытқан «Үркер ауып барады», «Екеу», «Түйелер маңып барады», «Ардақ» сияқты көркем публицистикалық шығармалары, қазақтың көркемсөз кеңістігіне ерекше дарын иесінің келендігін әйгіледі. Көркемдігі кемерінен асып төгіліп жатқан мөлдір туындыларының тілдік табыстары өз алдына, сонымен қосаол қазақ жанының тереңіне бойлауды мақсат еткен қаламгер десек еш қателеспейміз. Осы арада әдебиеттанушы ғалым М.Арғынбаеваның «По Бокееву и в человеке и в мире заключен древний код познания и человека и мира» (1,21) деген философиялық түйін жасауы бекер айтылған сөз емес еді. Жалғыз сөйлемде айтылған осы тұжырымнан-ақ қазақ әдебиетіндегі Оралхан Бөкейдің өзіне тән қаламгерлік ерекшелігінің неде екендігі көрініп тұр дей аламыз.

1970 жылы шыққан «Қамшыгер» атты тұңғыш жинағынан кейін әр жылдары «Үркер», «Қайдасың, қасқақұлыным», «Мұзтау», «Әнсаладышағылдар», «Үркер ауып барады», «Біздің жата қыс ұзақ», «Өз отыңды өшірме», «Тоқадан қалған тұяқ» сынды прозалық шығармалары жарық кріп жатты. Бұл арада О.Бөкейдің әдебиеттің басқа да жанрларында өзінің қаламгерлік қуатын синап көргенін еске сала отырып, айтар ойымызды шашыратып алмау үшін оның тек прозалық туындыларына тоқталғанымыз тиімді.

Жазушы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығына «Біздің жата қыс ұзақ» атты прозалық жинағы үшін ие болды. Жазушы сонымен бірге «Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының, Н.Островский атындағы бүкіл одақтық әдеби сыйлықтың (1976) иегері» (2,107).

«Кейіпкер болмысын табиғатпен байланыстыра суреттеу арқылы таныту О.Бөкей шығармашылығының бір ерекшелігі болып табылатыны анық» (3,13). Жазушы қаламына тән ерекшеліктердің бірі – өзіміз күнделікті көріп жүрген күйкі тіршілікті сол қалпында мазмұндап жаза салумен шектеліп қалмай, айналаға лирикалық көзбен, нәзік сезіммен сәл басқаша қарауға мәжбүр ететін романтикалық леп. Филология ғылымдарының докторы Н.Ақыштың осы қаламгер жайлы «Жазушының қазақ әдебиетіндегі орны бүгінгі таңда да әлі толық айқындала қойған жоқ»(4)деген пікірін осы мақалада тағы қайталап еске салуды жөн көрдік.

Кеңес өкіметі тұсында «Осындай совет адамы» деген девизді сүйеккке сіңіріп өскен ұрпақтың көркем әдебиет туралы түсінігі де осы ұранға сәйкес қалыптасуы тиіс болатын. Бірақ О.Бөкей тәрізді шын мәніндегі адам жанының инженері үшін ондай қаламды шектейтін идеологиялық құрсау тарлық етті. Ол айтылып жүрген шаблондық образдар мен суреттерден, схематизм аясындағы ойлардан басын аулақ салуға тырысты. Жазушының әу бастан ұстанған көркемдік кредосы – ең алдымен адамның жан дүниесіне, көзге көріне бермейтін ішкі әлеміне үңілу болды.

Осы арада тағы бір әдебиеттанушы ғалым әрі жазушы С.Асылбекұлының мына бір тұжырымын дәлел ретінде көлденең тартқанды жөн көріп отырмыз. «Д.Исабековтің «Дермене», Ә.Таразидің «Құйрықты жұлдыз», «О.Бөкеевтің «Қайдасың, қасқа құлыным» секілді повестері советтік адамдардың бойларындағы рухани жұтаңдық секілді қатер жайында дабыл қақты» (5,30). Осы дәйек сөзде айтылған ойдың біздің ұсынатын ұстанымымен толық үйлесетінін байқау қиын емес.

Шынында да адам жанының инженері ретінде Оралхан қандай адамның болсын үнемі армандарына жете бермейтінін, Кеңес өкіметінің бақытты билігіне қарамастан, замандастарының ішінде рухани да, материалдық та жоқшылық көріп жүрген жандардың болатынын жекелеген тағдырлар арқылы дәлелдеуге тырысты. Әрбір индивидумнан ішкі әлеміне, өзіне ғана тән түрлі деңгейдегі трагедиялық нышандар тауып ала білді. Кішкентай ғана мұқтаждықтарын орындауға қолдары жете алмай жүрген қарапайым жандардың жоқтаушысы, тіпті оптимист пенделердің де бойында ұшырасып жататын күйзелісті сәттерінің, жан әлемінің жыршысы болу жазушының көркемдік кредосы еді. Ол осы ойларын қазақтың қара сөзінің көркемдік кеңістігінде иін қандыра, илеуін келістіре отырып, қарымы сынбастан, қаламы талмастан жеткізе білді.

Ендеше, ең алдымен адам жан әлемін кестелі сөздермен, келісімді де үйлесімді құйылыстармен оқырманын тебірентіп, сөз толқынымен тербете білген Оралхан Бөкейдің есімі әдебиеттанушы қауымның аузынан сирек айтылуын, кейінгі ұрпақтың көңіл көкжиегінен көріне бермеуін әдебиетіміздің тарихындағы қалыпты норма деуге болмайды.

Тебіреніске толы беттеріне аялай көз жүгіртіп, Оқырман ретінде шама-шарқымыздың жеткенінше ішкі әлеміне ене түскен сайын бұрын байқамаған жаңа нәрсе тауып алатынымыздың сыры неде деген ойдың келуі бекер емес. Бұның өзі қаламгердің шеберлігін паш ететін ерекшелік деп түйіндеуге болады. Жазушының көркемдік позициясын жете түсіну үшін тіпті терең білімнің, интеллектуалдық дайындықтың болуы шарт емес. Оқырманнан талап етілетіні – оның эстетикалық қабылдауының объективтілігі, сезімталдық түйсігінің табиғилығы ғана.

Мысалы, «Іңкәр», «Қамшыгер», «Ұйқым келмейді», «Жұлдыз жауған түндер-ай», «Ардақ», «Бура», «Қар қызы», «Қайдасың, қасқа құлыным», «Ән салады шағылдар», «Мұзтау», «Жылымық», «Ел мен жер», «Сарыарқаның жаңбыры», «Түйелер маңып барады», «Мынау аппақ дүние» сияқты әңгіме, повесть, эсселері арқылы О.Бөкей оқырман қауымға әдебиет босағасынан тағы бір талант иесінің аттағанын дәлелдеді. Әдебиетшілер, жазушылар күткен үміт ақталып, жазушының кейінгі туындылары көркемдік сапасының жоғары болуымен заманауи әдебиетке айтулы үлес болып қосылды.

Бұл аталған шығармалардағы тұнып тұрған мөлдір сезім, адам жанын тазалыққа үндейтін әсем лирикалық көркем ұстанымдар және сол қара сөзбен жазылған лирикалардың қаламгердің өзіне тән философиялық пайымдарымен ұштасып жатуы.

Ізденуші Б.Құралханова «О.Бөкеев өмір материалдарын қорыту арқылы оған әлеуметтік-философиялық салмақ қосып, бірегей характер жасайды» (6,24) деген қорытындыға бекер келіп отырған жоқ, жазушы философиясынның мән-мағынасына ой жүгірткендіктен айтып отырғаны анық.

Сыншылар аузында жиі айтылатын «Қасқыр ұлыған түн»,«Өз отыңды өшірме», «Ауыл хикаялары» атты әңгімелер шоғыры, «Жасын», «Сайтанкөпір», «Кербұғылардың» көркемдік деңгейі осал емес, құнарлы тілмен жазылған, айтар ойлары астарлы шығармалар. Ал символикалық нышандардың бетке ұстайтын астарлы ойды көркемдік тұрғыдан талапқа сай айтылған жағдайда философиялық түйіндеулер туғызатыны классикалық әдебиет үлгілерінің шежіресінен белгілі.

Оралханның жекелеген туындыларында постмодернизм үлгілерінде ұшырасып қалатын ой, сана ағыстарының сипаттары да байқалып отырады. Оларда жалаң идея айтатын қарапайым реализмнен гөрі сезім құбылыстары тереңірек бейнеленгендіктен, тілді көркемдеу жолдарындағы ізденістері айқынырақ.

«Қазақы қара сөздің қадірін құлынның жонындай құлпыртқан құнарлы тіл, өз машығымен айтқанда, мынау аппақ дүниеге деген шексіз іңкәрлік, балаққа жармасып, ілгері бастырмайтын жадағай күйкі тіршіліктің күрмеуіне алданбай, айналаға қолға түспес әлдебір асқақтықпен қарауға мәжбүр ететін лапылдаған романтика, кейіпкердің ішкі әлемінен, тіпті өзегінің өзінен суырылып шығып жататын нәзік сезімдер құйылысы, осының барлығы бірігіп келіп, жалғыз қаламның кестелі іздеріне айналып жататын. Ал қалам иесі – өз дәуіріндегі сөз өнеріне өзіндік өрнек салып, алымы жеткенше әспеттеуге тырысқан сол Орекең еді» (4).

Көбіне астарлы ой тастайтындықтан, оның әңгімелерін бір оқығанда толықтай түсініп алу қиын. Кезінде сыншылардың «Бура» әңгімесін зоологиялық тақырыпта жазылған деп. қабылдағаны да сондықтан. «Терісаққан», «Бура», «Қамшыгер», «Кербұғы» әңгімелеріне тән ерекшелік – мазмұн тереңдігі, идея сонылығы. Автор табиғат құбылыстарын кестелі тілмен өрнектей отырып, оқырманды қат-қабат ойлардың астарына, берілген суреттердің тереңіне үңілуге жетелейді.

Бұлардың ішінде ауырлау оқылатыны– «Терісаққан» әңгімесі. Тіпті жанрлық талаптар тұрғысынан қарағанда оны толыққанды жеке әңгіме деуге деболмайды. Өйткені,басынан аяғына дейін тұтас ұстап тұратын сюжет тік желілі, образ дар арасында өрбитін тартыстар мен шиеленістер байқалмайды. Негізінен басым көрінетін– өзен ағысымен жарысып жататын сана ағысы.

Жазушының «Бура», «Кербұғы» әңгімелерін жан-жануарлар туралы деп. Бағалайтын пікірлердің жаңсақ екендігін айту керек. Символдық әңгімеге заманы өткен Кербұғы мен Жасбұғының ашық айқасы мен адамдар арасындағы тартыстардың жасырын жүретінін параллелизм арқылы салыстыру нышаны тағы да философиялық түйіндер жасауға жетелейді.

«Жиырмасыншы ғасырдың басында Алаш азаматтары М.Дулатов «Оян, қазақ!» деп. ұрандаса, А.Байтұрсынов «Маса» болып ызыңдап еді. Ал, О.Бөкеев солғасырдың екінші жартысында аға буын дәстүрін бураның зарлы боздауымен жалғастырды. Ол зымиян саясаттың шырмауынан шығуды астарлап (символмен), қатпарлап бура болып боздап, зарлап жеткізді. Кешкі ауаны шымырлата боздаған сол бір үн – болашақ ұрпақ алдындағы жазушының өз зары еді» (7,448).

Кеңес дәуіріндегі әлеуметтік-моральдық түрлі кемшіліктердің кең етек алып, типтік сипатқа ие болып кеткенін жазушы«Ауыл хикаялары» топтамасына енген «Көк тайынша», «Бестиын»,

«Апамның астауы», «Тортай мінер ақ боз ат», «Қасқыр ұлыған түнде» сынды әңгімелері арқылы сенімді түрде әсерлі жеткізе білді.

Осынау өзекті мәселелер бүгінгі еліміз тәуелсіздік алған жылдарда біржова жойылып кетті дейтін болсақ, артық айтқандық болар еді. Ал енді«Қасқыр ұлыған түн»,«Тоқадан қалған тұяқ», «Күлпәштің ұршығы», «Құлашаның шоты еді» әңгімелері аул өмірінің жекелеген кемшіліктерін, қарапайым жандардың аянышты тағдырларын реали стік тұрғыда бейнеледі. Кеңестік дәуірдің кезекті бір дерті жалған ақпар беру, шаруашылықтарда көзбояушылыққа орын беру болғаны кейінгі уақыттарда дәлелденіп жүр. Аталған шығармаларында қаламгер осы мәселені тілге тиек ете отырып, имандылық тұрғысынан жетпей жатқан мәселелерге де нәзік оралымдар арқылы тоқталып өтеді.

Жазушы «Құммінезі», «Өліара», «Бәрі де майдан», «Сайтанкөпір», «Қарқызы», «Жетім бота», «Мынау аппақ дүние», «Атау кере» повестерінде өзінің ешкімге ұқсамайтын сөз саптауын танытып, көпшілік оқырманның ыстық ықыласына бөленді. «Қайдасың, қасқақұлыным», «Елең-алаң», «Аспирант қыздың трактoршы жігіті» сынды әңгіме-повестерінде қазіргі жастар өмірін, олардың арман-мақсаттарын шынайы бейнелеп, өз замандастарының заманауи бейнесін жасады.

«О.Бөкеевтің «Қар қызы», «Мұзтау» және т.б. шығармалары «ойындық» стилімен, жанрлық шекараларының бұлдырлығымен, қалыптасқан эстетикалық және идеологиялық шеңберлерден шыға білу қасиетімен, романтикалық бояуымен ерекшеленеді»(8,23). Бұл –Қ.Жанұзақованың жазушы шығармашылығына қатысты жинақтай айтқан пікірі.

«Біздің жата қыс ұзақ» атты егіз повесінің біріншісі «Сайтанкөпір», екіншісі «Қарқызы» депаталады. Жазушы бұл повестерінде өмір жайында философиялық тұжырым жасаса, архитекторлар өміріне арналған «Жетім бота» повесінде адамның байта оралмас жастық шағына деген сағынышы олардың жүректебіренісі арқылы жеткізілген. «Жетім бота», «Мынау аппақ дүние» повестерінде замандас бейнесі арқылы заман тынысын көрсеткен жазушы мәңгілік құндылықтарды көрсетете отырып, адамның жан дүниесіндегі қайшылықтарды да көрсете алды.

Әдебиеттанушылар А.Таңжарықова мен Д.Сәтемірованың «Д.Әшімханұлы өзі туып өскен Алтай таулары сияқты өрлігі кейіпкерлерінің ішкі әлемінен айқындалып тұратын қалам иесі» (9,189) деген піркірін О.Бөкейге де қаратып айтуға әбден болады. Өйткені бұл екі жазушы да жерлес, асқақ Алтай тауының түлектері. Сонымен бірге О.Бөкейдің «Мұзтау» повесімен «Ел мен жер» эссесінде, «Жылымық», «Жасын», «Жұлдыз жауған түндер-ай», «Шұғыла», «Аспанда ұшқан алты қаз», «Мезгіл әуендері» атты новеллаларында өз образының өр бейнесі аңғарылып отырады.

Қара сөздің дүлділі Ә.Кекілбаев «О.Бөкеев қаншама бір қиян, шетпұшпақта жатқан өңірдің адамдарын, оның жан дүниесіндегі бүгінгі күрделі толғаныстарды көрсетеді» (10,178) деп, жазушы кейіпкерлерінің кімдер екендігін аңғартып кетеді.

«Мұзтау» повесініңтүпкіидеясы– жүрегі таза Ақтан мен алаяқ Қанның арасындағы шешімін таппас қақтығыстар арқылы жақсылық пен жамандықтың мәңгілік келіспеушілігін бейнелеу. Өмір жайлы жеке пікірге ие қатар құрбыларының тіршілік-тынысын көрсете отырып,жазушы солардың ойларынан өмір туралы тосын философиялық тұжырым жасауға ұмтылады.

«Өз отыңды өшірме» атты романында қазақ даласында Кеңес өкіметін түпкілікті орнатумен Түркістан-Сібір магистралын салудағы қарапайым еңбек адамдарының жан қиярлық ерлігін шынайы қалпында бейнеледі. Дархан ақсақалдың өмірі – сол тұстағытрагедияғытолықазақтарихының бір үзік шындығы. Өзін еңбек үшін жаратылғандай сезінетін бұл жан Түрксибтің темір жолында қайлашы болып бастаған. Одан кейін Құландыдағы разъезде поездың қауіпсіздігіне жауап беретін жұмыста табан аудармастан қырық жыл істейді.Кейіпкердің өмір шежіресі сол уақыттағы қазақ өмірінің тынысын көрсететін эпизодтарға толы екенін аңғартады.

Зерттеуші У.Абдыхановтың пікірінше: «О.Бокеев, веря в свой народ, опираясь на мысли интеллигенции, отечественной и мировой, в мучительных поисках истины в художественной форме передает чаяния лучших сынов народа» (11,9).

Қорытынды.Жазушы өзінің прозалық шығармаларында лирикалық поэзияға тән үлгілерін қолдануының өзі жанр табиғатына енгізген көркемдік құлышыныстарының нақты көрінісі деуге әбден болады. Бұл жанр табиғатына қайшы болып табылмайтындығын, керісінше жанрды осындай ізденістер арқылы байытуға болатындығын дәлелдей алды. Көркемтілдегі неше алуан айшықтау үлгілері тек поэзияға ғана тән деп. Саналып келген түсініктің шеңберін жазушы өзіндік кеңейте түсті друге әбден болады.

Өз заманының көркем бейнесін жасаған жазушы қаламынан туған жекелеген персонаждар типтік деңгейге көтеріле алғаны жайлы зерттеушілеріміз көп қозғай бермейді. Нақты дәлел мен айтатын

болсақ, «Қайдасың, қасқа құлынымдағы» Орал, «Өліарадағы» Қойшы, «Мұзтаудағы» Ақтан, «Өз отыңды өшірмедегі» Дархан, «Елең-алаңдағы» Зарлық, «Құммінезіндегі» Бархан, «Сайтанкөпірдегі» Аспанбелгілі бір көркемдік жүк арқалаған, өмірде ұшырасып қалатын, сондықтан да бояулары қанық жасалған образдар.

Филология ғылымдарының докторы, професор Т.Тебегеновтің «Әдебиет тарихындағы көрнекті қаламгерлер шығармалары халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан көркемдік ойлау дүниетанымын танытады» (12,142) деген тұжырымды ойына сүйенетін болсақ, О.Бөкейде нақ осындай бағытты ұстанған талант иесі болды.

Бұл қаламгердің қалдырып кеткен көркем шығармалары жөнінде зерттеушілер әлі де зерделілік танытып, талантына табынушылар толымды, қонымды пайымдауларын әлі деайтатын шығар деп үміттенеміз. Түрлі көркемдік әдістерді оңтайлы қолданып, пішіндік ізденістерге батыл барған жазушының күрделі шығармашылық әлемі әлі де тереңдетіп зерттей түсуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Аргынбаева М.Х. Концепция мира и человка в казхаской литературе (1970-1980 годы) Автреферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук 2005, - 30 б.

2 Қазақстан жазушылары. Анықтамалық, Алматы, «АнАрыс» баспасы 2009,- 480 б.

3 Тілеубекова Б.Т. Қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі.Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферaты 2010,- 34 б.

4 Ақыш Н. Жабырқау жандардың жоқтаушысы// Қазақ әдебиеті... 2020

5 Асылбекұлы С. Қазақ повесі (генезис, эволюция, поэтика). Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферaты 2009,- 46

6 Құралханова Б. Қазіргі қазақ повестері.Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферaты 2007 - 34

7 Орда Г. Бөкей Оралхан// Кітапта: Қазақ көркем сөзінің шеберлері.Анықтамалық.Қарағанды: Экожан, 2010. - 512 б

8 Жанұзақова Қ. Қазақ прозасындағы романтизмнің көркемдік әлемі (генезис, эволюция, поэтика). Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферaты 2010, -50 б.

9 Таңжарықова А., Сәтемірова Д. Дидахмет Әшімханұлының «Зауал» әңгімесіндегі кие мотиві. // Абай атындағы ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы№1, 2019

10 Кекілбаев Ә. Орман кезіп, олжалы оралған Оралхан // Кітапта: Біздің Оралхан. Алматы, Орхон баспа үйі. 2013. - 392б.

11 Абдыханов У. Социально-нравственные аспекты раскрытия образа интеллигенций в современной казахской прозе.Автреферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук 2002. - 30

12 Тебегенов Т. Тәуелсіздік дәуіріндегі жаңа қазақ әдебиеті. Семей, «Үш биік» баспасы, 2013. - 380 б.

МРНТИ 17.09.91

Көшекова А.А. [1]

[1]*Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,*
Алматы, Қазақстан

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНДАҒЫ АТ БЕЙНЕСІНІҢ БАСТЫ СИПАТТАРЫ

Аңдатпа

Эпостың өзге жанрларымен салыстырып қарағанда қаһармандық эпостан аттың ең бір кемелденген, аса үлкен көркемдік дәрежеге жеткен бейнесін көреміз. Бұлай болатын себебі - архаикалық эпоста қиял-ғажайып элементтердің, мифтік мотивтердің тым басым болуы, әлі де жетіліспеген балаң сана толық көлемді ат бейнесін жасауға кедергі болса, лиро-эпостың басты тақырыбы жаугершілік, батырлық емес, ғашықтық хикаялары болуы ондағы жан-жақты бейнеленген ат образының қалыптасуына кедергі болған. Ал, тарихи жырлардың, әдетте, көлемінің эпосқа қарағанда кішірек болуы ондағы тұлпар образының аумақты, әр қилы тұрғыдан бейнеленуіне мүмкіндік бермеген. Сондықтан да қазақ эпосындағы барынша жан-жақты, терең, әр қилы сипатта бейнеленген ат образы негізінен қаһармандық эпоста қалыптасқан деуге болады. Бұған тұлпардың, әдетте, батырлықпен ерлікпен, дұшпанмен шайқастармен қатар бейнеленетіні де әсер еткен. Осы орайда мақалада эпостағы ат бейнесінің басты сипаттары туралы сөз болады.

Түйін сөздер: эпос, архаика, миф, мотив, лиро-эпос, хикая, образ

Koshekova A. [1]

[1]*Kazakh National Women's Pedagogical University,*
Almaty, Kazakhstan

THE MAIN CHARACTERISTICS OF A HORSE IN THE EPOS OF HEROES

Abstract

Compared to other genres of the epic, in the heroic epic we see one of the most perfect images of the horse, which has reached a high artistic level. This is due to the fact that in the archaic epic the predominance of fantastic elements, mythical motives, the consciousness of an immature child prevents him from creating a full-fledged image of a horse, the main theme of the lyric epic. which prevented the formation On the other hand, historical poetry is usually smaller in size than epic, which does not allow portraying tulpar in a variety of forms. Therefore, we can say that the image of the horse in the Kazakh epic, which is depicted in the most comprehensive, deep and diverse character, is formed mainly in the heroic epic. This was due to the fact that tulpar are usually portrayed with heroism, courage, battles with the enemy. In this regard, the article discusses the main features of the image of a horse in the epic.

Keywords: epic, archaic, myth, motive, lyric-epic, story, image

Кошекова А.А.[1]

[1]*Казахский Национальный Женский педагогический университет,*
Алматы, Казахстан

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛОШАДИ В ЭПОСЕ ГЕРОЕВ

Аннотация

По сравнению с другими жанрами эпоса, в героическом эпосе мы видим один из наиболее совершенных образов коня, достигший высокого художественного уровня. Это связано с тем, что в архаическом эпосе преобладание фантастических элементов, мифических мотивов, сознание незрелого ребенка мешает ему создать полноценный образ лошади, главной темы лирического эпоса. что предотвратило образование С другой стороны, исторические стихи обычно меньше по размеру,

чем эпос, что не позволяет изображать тулпара в самых разных формах. Следовательно, можно сказать, что образ коня в казахском эпосе, который изображен в наиболее всеобъемлющем, глубоком и разнообразном характере, формируется преимущественно в героическом эпосе. Это было связано с тем, что тулпар обычно изображают с героизмом, отвагой, сражениями с противником. В связи с этим в статье рассматриваются основные особенности изображения лошади в эпосе.

Ключевые слова: эпос, архаика, миф, мотив, лирико-эпос, рассказ, образ

Кіріспе. Ахмет Байтұрсынов:«... бұрынғы жаугершілік заманда халық тән есебінде болған да, батырлар жан есебінде болған. Сондықтан батырлар турасындағы әңгіме - халық жаны, рухы турасындағы әңгіме. Батырлары қандай болса, халықтың рух жағы да сондай болған» – деп жазады [1, 236]. Шынында да, батыры кеткен ел рухы кеткен, бүкіл ерік-жігерінен, күш-қуатынан айырылған елге ұқсайды. Бұны елдің батырлары да біледі, «мен кетсем, ел қорғансыз болып қалады» деп жапа шегеді:

Өзім-ақ іздеп кетер ем,
Асынып жаудың құралын,
Қалған елде қамқор жоқ,
Оған не амал қыламын?!
Елді иесіз тастасам,
Қаптап келіп қалмақтар
Білемін елді қырарын, -деп күйінеді Қарғабойлы батыр
(Б.ж., 6 т. 90. 79)
(Қарғабойлы, Қазтуған» эпосы).

Әдістеме.Бұл жәйт қалмақтарға да қатысты, олар да батырынан айырылса болды бүкіл қауқарынан айырылып, жалғыз батырға шамасы келмей, мың-мыңдап, баудай қырылады:

Қаптаған қалың қалмақты
Бұта құрлы көрмеді.
Он екі күн соғысты,
Мыңдай келген қалмақтан
Тек жүз кісі ғана көрінеді
Мұны көріп алған соң,
Аруағы асады
Қалғандары қалмақтың
Еліне қарай қашады. (Б.ж., 6 т. 90. 230)
(«Әмет батыр» эпосы)

Бұның бәрі шаманның ана дүниеге барып, құбыжықтармен шайқасуын еске түсіреді – шаман мен құбыжық бір-біріне қарсы тұрған құдіретті тұлғалар, ал төңіректегі халық, екі жақтың әскерлері кейінгі дәуірде пайда болған кейіпкерлер екені анық. Батырлар, әдетте, жауға жалғыз аттанады, жалғыз шайқасады, тек кейінгі дәуірлердегі тарихи жырлардың, оқиғалардың әсері тиген эпостарда ғана батырлардың жаумен топтасып соғысу мысалдары кездеседі:

Сол бес батыр қосылып
Қалмақтың жойды қаласын.
Шулатып қатын-баласын. (Б.ж., 6 т. 90. 209)
(«Айсаның ұлы Ахмет» эпосы)

Нәтижелер. Сонымен, жоғарыда келтірілген мысалдарды қорытындылай келе қазақ эпосындағы батырдың тұлғасы туралы төмендегілерді айтуға болады:

1) Батыр образында ескілікті архаикалық сарындар көптеп сақталып қалған, оларды атап өтетін болсақ:

а) батыр ата-анадан жалғыз туылады;

ә) рудың магиялық күш-қуаты батырда болады — батыр елден кетсе ел барлық қауқарынан айырылады;

б) ертедегі тайпалық түсініктер бойынша билеушілер елдің ырысын сақтайтын болса, эпоста тиісінше батырлар елді асырайды, мал-мүлік береді;

в) батырларды қолдайтын пірлері (сиқырлы көмекшілері) болады, егер жынынан айырылған шаман бүкіл магиялық құдіретінен айырылып қарапайым адамға айналса, пірінен айырылған батыр бүкіл ерекше біткен күш-қуатынан айырылып батыр болудан қалады. «Жалпы қай жырда болса да пірлерін тәрк еткен батыр көп ұзамай мерт болады. Пірлерден медет сұрамаған батыр жеңіске де жете алмайды» деген тұжырым айтады бұл туралы Ш. Ыбыраев [2, 204].

2) Соңғы кезеңдегі көшпелілердің феодалдық, патриархалдық қоғамдық қатынастарға негізделген мемлекеттері құрылған дәуірлер де батыр бейнесіне зор әсерін тигізді, атап айтсақ:

а) батыр белгілі бір дәуірдің ұғым-түсініктерін, моральдық ұстанымдарын, құндылықтарын бойына жинақтайды;

ә) ол нақты рухани-материалдық құндылықтарды (ел-жұрт, жер, отбасы мүшелері, дос-жаран, ағайын-бауыр, мал т.б.) қорғау үшін қызмет етеді;

б) батыр ел ішіндегі және сыртындағы түрлі қақтығыстарға, оқиғаларға билік үшін күреске белсенді қатысады;

в) жаумен жеке-дара ғана емес, топтасып та соғысады.

Талқылау.Жалпы қазақ батырының ең кемелденген түрі — тек білек күшімен ел қорғаған тұлға ғана емес, терең ақыл-парасатты, елдің бүгіні мен ертеңін тең ойлайтын, бүкіл елге басшылық жасап, қамқорлық жасап, ел-жұртты жаугершілікке ұрындырмай бейбіт сақтай білетін, жарлысын байға, азын көпке теңгеріп жүретін әділ билеуші-батыр:

Ерегіссе ел алған,
Дұшпанын басып кек алған.
Атаң таққа мінген соң,
Ноғай мен халқың демалған.
Аға да жоқ, іні жоқ,
Ерліктен басқа міні жоқ,
Астана жұртты меңгерген,
Азын көпке теңгерген,
Артық туған хан еді,
Асылы артық жан еді, (Б.ж., 6 т. 90. 232 б.)
(«Шынтасұлы Төрехан» эпосы)

Әрі әділ хан, әрі қаһарлы батыр болған Шынтасхан осылай суреттеледі. Эпос дәстүрінде халық ешқашан ханды батырдан артық қоймайды, керісінше, көбіне хан батырға тәуелді болады. Ер Тарғын Ханзада ханға өкпелеп елден кетпек болған кездері хан да, халық та батырдан кешірім сұрап, жалынады. Демек, біздің ойымызша, қазақ эпосындағы батыр бейнесі тек елді қорғау, оған қамқорлық жасау идеясын бейнелемейді, сонымен қатар елдікті, халық болып бірігу, қоғамдық әділдік, парасатты билік идеяларын да қамтиды.

Соған орай, қаһармандық эпостағы ат бейнесін барынша кеңірек тұрғыдан қарастыра отырып, оның басты сипаттамаларын ашуға тырысамыз. Бұл үшін тұлпардың төмендегідей бірнеше сипаттамаларын жеке-жеке қарастырмақпыз: ат таңдау, тұлпарды табу, оны құлынынан баптап бағып, жетілдіру

Кез келген жылқы малы батырға тұлпар бола алмайды, тек ерекше қасиеттері бар ат қана тұлпар бола алады. «Ақжонасұлы ер Кеңес» (Б.ж., 6 т. 90. 135-159 бб.) эпосында Кеңес атты баласы Ақтанау деген тұлпарын мініп кеткенде, Ақжонас хан:

- Айналайын, жан балам,
Ақжонас жаяу қалды деп,
Қалмақтар қалар қуанып,

- дейді.

Әрине, қырық таңбалы Қырымның он екі жарым ханының бірі болған Ақжонас ханның мыңдаған жылқысы бар екені анық. Бірақ, Ақжонас хан сол қаптаған жылқыдан бір тұлпар таба алмасын біледі, себебі көрінген ат тұлпар бола алмайды. Ең соңында Ақжонас хан соғысар сәтте жауы Бағлан таздың торы атын мініп шығады майданға.

Жалпы батырға ат таңдау эпостағы ең қиын күрделі кезеңнің бірі. Мұрын жыраудың нұсқасында Құртқа Қобланды мінетін Тобылғы меңді торы атты туатын кер биені атасы Қыдырбайдан Хансұлудың көмегімен әрең алады.

Өмірінің көп бөлігін ат үстінде, жаугершілікте өткізетін көшпенді үшін жылқы малының қадірі ерекше, батырдың өзіне лайық сәйгүлік табуы өте қиын шаруалардың бірі. «Қарасай - Қази» (Д.Х. А. 127-141 бб.) эпосында Қарасай батыр жауға аттанар кезінде өзіне тұлпар іздейді. Бұдан әргі оқиғаны эпос былай баяндайды: «Сол заманда қартайып, от басындағы құмалақты көсеумен қуалап отырған, ноғайлының Көкше деген батыры бар екен. Қарасай Көкшеден Көк бұйра атты саудалайды. Көкше: «Атымды бір қызға беремін», - дейді. «Жаудан әкеліп төрт қыз берейін», - дейді Қарасай. «Жаудан түскен қыздың керегі жоқ. Алсаң, Орақтан қалған қарындасың Қибатты беріп ал», - дейді Көкше. Атты ала алмай қайтып келіп, Қарасай шешесімен ақылдасады». Сонда шешесі:

Жауға таман бармасаң,
Сыртымыздағы дұшпанның
Бізге де кепті табасы-ай.
Қибат түгіл мені сат
Ат көңіліңе жараса-ай,

- деп кеңес береді.

Түркілік дүниетанымда «ана» қастерлі ұғым екені белгілі, бірақ, баласына ат тауып беру үшін Қарасайдың шешесі қызы Қибатты беруге ғана емес, тіпті өзін де сатып жіберуден де тайынбайды. Сонымен Қарасай батыр қарындасы Қибатты беріп:

Мінер атым осы деп,
Тәңірінің берген досы деп,
Көк бұйра атқа ер салды.
Өзін сыртынан сатып жібергенін естіген қарындасы Қибат Қарасай батырға:
Кешегі әкем кеткен соң
Кемішілік басқа жеткен соң
Жалғыз тайға саттың ба?

- деп ұрысады. Бірақ, Қарасайдың аттан түсіп, жауға жаяу кетіп бара жатқанын көргенде шыдай алмай:

Сен томсарып кетпе, күліп кет,
Қалаған атың мініп кет, (Д.Х. А. 133-134 бб.)

- деп, болған іске көнеді. Бұл үзіндіден жаугершілік заманда аттың қаншалықты құнды болғанын байқауға болады.

Архаикалық эпоспен тығыз генетикалық байланыста өрбитін қаһармандық эпостағы ат бейнесін талдау үшін алдымен эпостың басты кейіпкері болған батырдың бейнесін жан-жақты қарастыру қажет, онсыз ат образының қыр-сырын жан-жақты ашу, анықтау мүмкін емес деп пайымдаймыз. Қазақ эпосындағы ат образының шығу тегі, қалыптасуы мәселелерін хал-қадарымызша қарастырып өттік. Бұл бағыттағы айтқан ой-идеяларымызды бір арнаға жинақтап, қорытындылауға тырыссақ, біздің пікірімізше төмендегі бірнеше жәйттерді мән беріп, атап өткен дұрыс сияқты. Эпостық шығармалардың әрбір жанры атты бейнелеудің өзіне ғана тән құралдарына ие, яғни ат образы эпостың жанрлық ерекшеліктеріне тәуелді болады. Халқымыздың дастандарындағы ат образы архаикалық эпостардағы батырды бастап, жөн-жоба көрсететін зор магиялық қасиеттерге ие жануарлардан, соңғы дәуірлерде жазылған романдық, ғашықтық эпостардағы жылқы малын таза реалистік сипатта суреттеулерге дейінгі тарихи даму жолынан, өзгерістерден өткен.

Ат образының түп-тамырына көз жіберіп, тарихи-диахрондық тұрғыдан қарастырсақ, оның жеке тұлға емес, бас қаһарманның тұлғасының бір бөлігі, оның магиялық қасиеттерінің өз тұлғасынан бөлініп шығуының көрінісі екенін көреміз. Ол алдымен қаһарманнан сиқырлы көмекші түрінде бөлініп шыққанын, яғни көне эпостарда атқа қолдап-жебеуші, сиқырлы көмекші функциялары таңылған. Соңғы дәуірлерде өндірістік қатынастардың дамуына, сананың жетілуіне орай ат образы қиял-ғажайыптық элементтерден, мифологиялық мотивтерден арылған.

Фольклордағы, соның ішінде қиял-ғажайып ертегі мен эпостағы ат бейнесі бірден қалыптаспаған. Оның бастауларына көз жіберсек, ежелгі тотемистік, мифологиялық сананың тұсында о дүниеге жеткеруші, тасымалдаушы қызметін құс, от, жылан, т.б. атқарған. Тасымалдаушылар адам жанын (ал кейінірек шаманды) тек қана о дүниге жеткеріп қана қоймай, оған жол бойы көмектесіп, жол-жоба көрсетіп отырған. Осыдан барып, сиқырлы көмекшілер, қолдап-жебеушілер туралы ұғымдар дүниеге келген.

Адамдар атты қолға үйреткен соң тасымалдаушылардың (оттың, құстың, жыланның, т.б.) көптеген функциялары (ана дүниге апару, өлген адамның ана дүниеге сапары кезінде жол бойы оны қолдап-қуаттап, жол-жоба көрсетіп отыру) атқа ауысқан. Және мұндай ауысу адам санасының инерттігіне байланысты бірден болмаған, алдымен құс пен аттың белгілері бар симбиоз жануарлар (қанатты аттар), сондай-ақ жылан мен құстың белгілері бар мақұлықтар (айдаһарлар) т.б пайда болған. Осылайша тек тасымалдаушы функциясын ғана орындап қоймай, қолдаушы, жебеуші функциясын да атқаратын аттар пайда болған.

Қазақ халқының бүкіл дүниетанымдық жүйесінің қалыптасуында шаманизм зор рөл атқарды. Соған орай шамандық сенім-нанымдар, мифтер эпоста кең көрініс тапқан. Сонымен қатар, өзге де халықтық салт-жоралғылар, соның ішінде әсіресе инициация салты эпосқа өте мол мотивтер беріп, оның қалыптасуына үлкен әсерін тигізген. Ат образын жасауда да осындай мифтік, салттық мотивтердің ықпалы өте үлкен болғанын талдап-зерттеулердің барысы дәлелдеп отыр.

Қазақ эпосында аттың қандай қызметтер атқаруы мүмкін екендігін, оның бас қаһарманы арасындағы қарым-қатынасты тұрғысынан талдап-зерделесек, эпоста тұлпардың негізінен бес түрлі функцияны атқаратынын байқаймыз.

Эпостағы ат бейнесі ең алдымен бас қаһарманның ежелгі жыр нұсқаларында сиқырлы көмекшісі, ал соңғы батырлық эпостарда «жан серігі», жауынгер жолдасы ретінде көрініс табады. Қалай болғанда да ат образы бас қаһарманмен тығыз байланысты. Сондықтан, эпостың бас қаһармандарының бейнесін талдап көрсек, оның төрт типі бар екенін байқаймыз.

Қазақ эпосының ең ежелгі түрі архаикалық эпос. Эпостың осы жанрының өзіндік ерекшеліктерін есепке ала отырып, архаикалық эпостың бір-бірінен түбегейлі айырмашылықтары бар екі бағыңқы тобын бөліп көрсету қажет деп есептейміз, олар ежелгі архаикалық эпос пен туынды архаикалық эпос. Ежелгі архаикалық эпостың үлгілері ретінде «Ер Көкше» және «Желкілдек» эпостарын атап өтуге болады. «Ер Көкше» ежелгі архаикалық эпосындағы Сары аттың бейнесінің мынадай типтік белгілерін атап өтуге болады: ат көбіне батырға тәуелсіз, өз бетінше әрекет қылады, ол батырға бағынышты жануар сияқты емес, терезесі тең жан сияқты әрекет етеді; солай болғанымен де ат ылғи батырға шын берілген, оның қамын істеп жүреді; ат болашақты болжап, алда қандай оқиғалар болатынын біліп, батырға бағыт-бағдар беріп отырады; ат батырсыз-ақ жаумен соғыса алады, тіпті жалғыз өзі біраз жауды қырып тастайды; ат өлген адамды тірілте алады (яғни, шамандық қасиеттерге ие; атта магиялық сиқырлы, құдіретті қасиеттер бар; ат адамдармен сөйлесе алады, ойлай біледі. Бұл эпостағы аттың осы аталған бүкіл қасиеттерін жинақтап, қорытындылайтын болсақ, ол батырға бағынышты көмекші емес, оның айтқанынан, еркінен шықпайтын жануар ғана емес, толыққанды жеке дара кейіпкер дәрежесіне көтерілгенін байқаймыз. Сонымен қатар, аттың көп жағдайда батырды өзіне бағындырып, алға бастап, бағыттап отыратынын, ал бас қаһарманның өз атының айтқанын екі етпей орындап отыратынын көреміз.

«Желкілдек» эпосындағы батырдың күрең атының Ер Қосайдың сары атына ұқсас бейнеленетінін, екі тұлпарды сипаттауда сәйкес тілдік бірліктердің қолданылатынын байқаймыз. Бұл ежелгі көне эпостың типтік-генетикалық бірлігінен, оның негізінде жатқан архаикалық-мифтік сананың сәйкестігінен туындаса керек.

Бұрынғы ертегілік-мифтік шығармалардың негізінде соңғы дәуірлерде шығарылған туынды архаикалық эпостардағы ат бейнесінің төмендегідей ерекшеліктері бар, оларға қаһармандық, батырлық эпостардағы ат бейнесін сомдаудың элементтері көптеп енген, архаикалық мотивтердің көптеп сақталуына қарамастан, олардағы ат бейнесі ежелгі эпостардағыдай өз бетінше әрекет ететін, жеке-дара тұлға, тәуелсіз кейіпкер дәрежесіне көтерілмеген, бұл шығармалардағы қиял-ғажайыптық, архаикалық-мифологиялық мотивтер соңғы дәуірдің ұғым-түсініктері тұрғысынан қайта қаралып, өңделген, бұл эпостардағы ат бейнесі барынша бейнелі, жетіліскен, дамыған тілмен суреттеліп, ең үздік классикалық қаһармандық эпостармен теңдей көркемдік дәрежеге жеткен.

Қорытынды.Сонымен, қазақтың қаһармандық эпосындағы батыр бейнесінің кейбір ерекшеліктерін қарастырып өттік. Батыр бейнесін қарастыруымыздың себебі, әдетте, ат бейнесі

батыр образымен тығыз бірлікте болады. Эпостағы ат образын батыр бейнесінен бөлектеп алу мүмкін емес. Тек осы екеуінің органикалық бірлігі арқылы ат бейнесін жан-жақты талдап-зерделеуге болады деген пікірдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.

2 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақ батырлық жырларының поэтикасы. -Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

Шартты қысқартулар

1 Б.ж. 6 т. 89. – Батырлар жыры. 4- том. –Алматы: Жазушы, 1989. – 400 б.

2 Д.Х.А. – Досмұхамедұлы Х. Аламан. –Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.

МРНТИ 16.21.55

Өтеген Н.О.,[1] Қалниязова А.Қ. [2]

[1] Сулейман Демирел университеті,
Қаскелең қ., Қазақстан
[2] Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЕЛ БАСҚАРУ ІСІНЕ ҚАТЫСТЫ ЖЫР-ТОЛҒАУЛАР ПРАГМАТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа

Жыраулар қай кезде де елдің әлеуметтік жағдайын, хан-сұлтандар мен халық арасын, жаугершілік заманда ұрпағының бас амандығына алаңдаушылықты және сол мәселелерді шешуді басты мақсат етіп қояды. Қай кезеңде болмасын жыраулар жыр-толғауларында ел, жер, қоғамның шешілмеген мәселелері, орта, ұрпақ тәрбиесі, жақсы мен жаман арасы, жақсылық пен жамандық, әділдік пен әділетсіздік айырмасын жете түсіну, қиындықтарды шешу, т.б. айтылады. Мақалада жауынгер жыраулар келелі прагматикалық қуатты жыр толғауларымен елдің, ел мен жерін қорғайтын ер азаматтардың патриоттық рухын көтерудегі рөлі талданады. Жауынгер жыраулардың тыңдаушысына айтар сөзінің құдірет күші ел рухын көтеріп қана қоймай, күрмеуі қиын шешілмеген мәселелерге және ел басқаруға қатысты келелі ойларын айта білді. Жауынгер жыраулар ырғақты, ұйқасты, терең ойлы толғауларымен елдің ішкі де, сыртқы да саясатына араласып, қазақ халқының ер азаматтарына жауынгерлік рух беріп отырған.

Түйін сөздер: жауынгер жырау, жауынгерлік рух, тарихи тұлға, прагматика

Otegen N., [1] Kalniiazova A.[2]

Suleyman Demirel University,
Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

PRAGMATIC POTENTIAL OF THE WORKS OF ZHYRAU RELATED TO GOVERNING THE COUNTRY

Abstract

Zhyrau always paid attention to the social situation in the country, the relationship between khans and sultans, the welfare of their descendants during the war and the solution of these issues. At any time, Zhyrau's poems speak of unresolved issues of the country, land, society, environment, education, the difference between good and evil, the difference between good and evil, justice and injustice, problem solving, etc.

This article analyzesthe role of citizens protecting their country and raising patriotism. The power of words that the warriors-zhyrau spoke, not only lifted the spirit of the people, it helped to express their bright thoughts about difficult unsolved problems and the governance of the country. The warrior-zhyrau spoke rhythmically, harmoniously, with the deepest sayings intervened into the domestic and foreign policies of the country, and raised the spirit of the people.

Keywords: warrior-zhyrau, warlike spirit, historical person, pragmatic

Өтеген Н.О.,[1] Қалниязова А.К. [2]

[1]Университет Сулеймен Демирел,
г. Алматы, Казахстан
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ ЖЫРАУОВ УЧАСТИЕ В ДЕЛЕ УПРАВЛЕНИЯ СТРАНОЙ

Аннотация

Жырау всегда уделял внимание социальной ситуации в стране, взаимоотношениям ханов и султанов, благополучию их потомков во время войны и решению этих вопросов. В любое время в стихах Жырау говорят нерешенные вопросы страны, земли, общества, окружающей среды, воспитания, разницы между добром и злом, разницы между добром и злом, справедливости и несправедливости, решения проблем и т. д..

В статье анализируется роль стихов -сказании воин жырауов в важных вопросах, как управление государством, и в поднятии патриотического духа защитников Отечества. Воинжырауовв своих творениях не только показали могучую силу слова, но и выражали свои взгляды по сложным проблемам управления государства. Воины-жырауов дали патриотический дух населению, также своими проникновенными стихами -сказаниями влияли на внутреннюю и внешнюю политику государства.

Ключевые слова:воин жырау, боевой дух, историческая личность, прагматика

Кіріспе. Жыраулар қай кезде де елдің әлеуметтік жағдайын, хан-сұлтандар мен халық арасын, жаугершілік заманда ұрпағының бас амандығына алаңдаушылықты және сол мәселелерді шешуді басты мақсат етіп қояды. Қай кезеңде болмасын жыраулар жыр-толғауларында ел, жер, қоғамның шешілмеген мәселелері, орта, ұрпақ тәрбиесі, жақсы мен жаман арасы, жақсылық пен жамандық, әділдік пен әділетсіздік айырмасын жете түсіну, қиындықтарды шешу, т.б. айтылады. Соның ішінде ел басқару ісіндегі хан-сұлтандар әрекеті, алда кездескен қиындықтардан қалай құтылу жолдары, күрделі түйінді істерді шешу жолдары, сонымен бірге елдің түрлі мәселелеріне деген көзқарасы анық, нақты көрсетіліп отырады. Жыраулардың ішінде жауынгер жыраулардың рөлі, қызметі ерекше болған. Жауынгер жыраулардың өмірден алған тәжірибесі, өмірлік пайымы ерекше екенін «бір ауыз жыр жолдарынан» байқаймыз. Адамзат баласының дүниетанымын, адам болмысын танып білуде қыр-сырын, қоғамда болып жатқан түрлі жағдайларды терең түйсікпен, ерекше байқампаздықпен түйсіне білді, оны толғауларында өткір тілмен жеткізіп отырды.

Әдістеме.Жыраулар поэзиясына қатысты Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынұлы, С.Сейфуллин, Ғұмар Қараш, т.б. ғалымдардың зерттеулері қазақ ғылымына зор үлес қосып келеді. Әдебиет саласында, оның ішіне жыраулар поэзиясына қатысты Б.Кенжебаев, З.Ахметов, Қ.Жұмалиев, М.Мағауин, Р.Бердібай, Е.Ысмаилов, А.Ысқақов, Т.Тебегенов, т.б. құнды бағалаушы ғылыми еңбектері бар. Сонымен қатар, қазіргі таңда өзектілігін жоймаған тіл білімі саласында ірі еңбек авторлары Р.Сыздық, Қ.Өмірәлиев, т.б. жыраулар поэзиясының тілдік ерекшеліктеріне жан-жақты тоқталады. Жыраулар поэзиясына, жекелеген жыраулар туралы, жыраулар поэзиясында түрлі концептілердің маңызы, жыраулар поэзиясы философиясына терең үңіле білген С.Қасқабасов, С.Негимов, Қ.Сыдиықов, Н.Келімбетов, С.Ақатай, Б.Омаров, Б.Жүсіпов, М.Тапашев, Т.Мұқашев, Б.Нұрдәулетова, т.б. ғалымдардың ой-пікірлері мен ұлттық құндылықтарымызды арттыруға арналатын ғылыми еңбектерді ерекше айтуға болады.

«Жырау» - әлі әлеуметтік ғылымда зерттелмеген, сыры ашылмаған күрделі ұғым. Ол тек ақын, әнші емес, ол – қоғам қайраткері. Бірақ сонымен бірге өнері бар, ал қажет болғанда ел бастайтын қолбасшы [1,91]. Жыраулар ел, хан алдында ғана жырлаушы ғана емес, елі мен жерін қорғаған батыр жыраулар, әскери жорыққа бастаушы қолбасшы, әрі жауынгер жыраулар болды. Сондықтан жыраулардың қоғамдағы рөлі, әлеуметтік орны ерекше болып табылады. Қай кезеңде болмасын халықтың тұрмыстық әлеуетін, халық арасындағы түрлі мәселелерді ашып көрсетуде, қоғамдағы келелі мәселерді екі ауыз сөзбен, яғни салмақты, мағыналы сөзбен аша білді. Әсіресе, хандық дәуірдегі жыраулардың халық алдындағы орны салмақтырақ болды. XV-XVIII ғасырдағы жыраулар шығармашылығының ерекшелігі – ұлттық болмысымызды айқындайтын келелі жыр шумақтарының (салмақты, мағыналы-мәнді, ақыл-кеңес беру мақсатында берілуімен) көркемділігінде. Әсіресе жыраулардың жаугершілік заманда халықтың, ел батырларының т.б. рухын көтеріп, намыстарын қайрап, ел арасын біріктіру, халық пен жоғары биліктегілер арасын жақындастыру мақсатында бере білуінен байқауымызға болады. Жауынгер жыраулар келелі жыр толғауымен елдің, ел мен жерін қорғайтын ер азаматтардың патриоттық рухын көтеріп отырды.

Мәселенің зерттеу тарихы. Ғалым Б.Кенжебаев «Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет үстірт қарағанда сарай –орда әдебиеті сияқты. Бірақ асылында олай емес. Қазақтың қазақ хандығы тұсындағы әдебиеті сарай-орда әдебиеті емес, халық әдебиеті» [2], - деп берген пікірінен қазақ хандығы тұсындағы әдебиет, әрине, жыраулар поэзиясының кемелдігін көрсетіп отыр. Жыраулар поэзиясында тарихи тұлғалар, хан-сұлтандар, танымал ру басы, көсем басы, ел басқарған батыр жыраулар тұлғасы айқын көрінеді. Және де поэтикалық рухты жырларды бере білген көркем, тілі сауатты, ойы айқын, білгір, ақылгөй дана, болашақты көре білген жырауларды көруге болады.

Жауынгер жыраулардың шығармашылығы хан, сұлтандарға, т.б. (жекелеген адамдарға) арнаулар, ер азаматтарды рухтандыратын, ел бірлігін сақтауға шақыратын, ел мен жерді сақтауға кеңес беретін, ғибрат пен насихаттан, көркемдік шеберлікке толы прагматикалық қуатты сөздерден тұрады. Қазақстандық ғалымдар Ж.Отарбекова мен Н.Нургалиева: «Ұлы даланың ұлы ойшылдары, ұлт рухын ту еткен жауынгер батырлары, ақын жыраулары сол дәуірдің ақиқат шындығын ұрпақ жадында қалдырып, игі істерді дәріптеп, үлгі-өнеге болатын сөз айтуды мақсұт еткен» [3,172], - деп жауынгер жыраулардың артына қалдырған өнегелі ұлы мұраларын айқын көрсетеді.

Мәселенің талқылануы. Ел, хан-сұлтандар алдында жыраулардың беделі жоғары болды. Толғауын толғап, жырын жырлап, ел мұңын жоқтап қана қойған жоқ, тыңдарманының психологиясын аңғарды, эмоциясын жыр арқылы бере білді, рухтандыра да, келеңсіз жағдайларға төтеп бере де білді. «Жыраулар поэзиясы мәтінінің коммуникациясына қатысты айтар болсақ, жырдың дүниеге келуі көп жағдайда суырыпсалмалық (импровизация) жағдайда өтетіндіктен, коммуникацияға дейінгі кезең жырдың арналатын ортасының (жыраулар тілімен айтсақ, алқаның) психологиялық қалпына, менталды деңгейіне, сонымен бірге жырды дүниеге келтіруге «мәжбүрлеген» алғышарттарға байланысты өрбиді», [4,118]- деп ғалым Б.Нұрдәулетова айтушы мен тыңдаушы арасындағы қарым-қатынас қандай халде, қандай жағдайда отырғанына байланысты жыр-толғау мәтін мазмұны әр алуан болып келетіндігін айтады. Жауынгер жыраулар халық алдында ақылдылығымен, данагөйлігімен, даналығымен де ерекшеленеді. Қазақ поэзиясында шоқтығы биік, Керей мен Жәнібек хандардың ақылшысы, дана биі болған Асан қайғы жырау ханға өсиет, насихат сөздерін айтып қана қоймайды. Ол қуатты ел, тәуелсіз мемлекет болуды армандайды. Жәнібек ханға қарап айтылатын ақыл-кеңес, өсиет түрінде берілетін Асан қайғы жыраудың «Ай, хан, мен айтпасам...» толғауында:

Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің [5,24],

- деп ханға тікелей сөйлеуінде сөйлеу мәдениетін сақтай отырып, халқына дұрыс қарай алмай жатқанын ашына жеткізе біледі. Асан қайғы ханға қатты сөйлесе де, әдеп сақтай отырып сөзін дөп жеткізеді.

Өзіңнен басқа хан жоқтай,
Елеуреп неге сөйлейсің?!

Қорған салдың бейнет қып,
Қызметшің жатыр ішіп-жеп.
...Оны неге білмейсің?! [5,24]

– деп қаратпа сөз ретінде хан назарын өзіне аудартып сөйлейді.

...Ай, Жәнібек, ойласаң,
Қилы, қилы заман болмай ма,
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма,
Мұны неге білмейсің!

– деп Асан жырау бірде хан деп, бірде хан есімін атау арқылы назар аудартып қана қоймайды, зілді де дәлелді сөзімен *неге сөйлейсің, неге білмейсің* деп сұрақ қойып ханға ой тастап отырады. Асан қайғы батыр, ақылгөй, дана жырау:

... Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда кеңес қылмадың.
Кеңестің түбі нараду,... [5,23]

- деп жаугершілік заманда ел азаматтарының нақты бір жерде келелі кеңес құра алмағанына налыса, енді бірде:

Нәлет біздің жүріске,
Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қысқа қыстасаң,

- деп жаугершілік күндердегі жүрісті «нәлет біздің жүріске» деп қамыққанын білдіртпей, қатты кейіс түрінде айтады. Асан қайғы жыраудың елді басқаруда ханға берген кеңесінен «Өз» әдептілігін сақтай отырып, зілді көзқарасын ашық бере білді. Сондықтан әділдігімен, ақылдылығымен, көрегендігімен жырауларды бастап тұрған батыр да, данагөй жырау деп айтамыз.

Ал Шалкиіз жыраудың «Би Темірге бірінші толғауында» Темір биді өзіне назар аударта отырып, кеңес береді:

...Алп, алп басқан, алп басқан,
Арабы торым өзіңсің!
Білерді білмес не демес, сұлтан ием, сен менің
Бармай тапқан қағбамсың!, [5,37]

- деп сұлтанға назар аудартатын айшықты, көркем теңеу сөздерімен қаратып, реніш сөзімен бірге ақыл-кеңесін береді. Шалкиіз жырау *арабы торым, алдаспаным, қағбамсың* деп орынды қолданыс табады.

Көбең семіз торыңмын,
Көп құлыңның бірімін, -
Жақсыңнан мені кем көрдің,
Жаманыңмен тең көрдің, - деп сұлтанға ренішін әдеп сақтап отырып жеткізе білді.
Жақсыңнан мені кем көрсең,
Жаманыңмен тең көрсең,
Ұялы берікке қос артып,
Сен есенде, мен сауда
Ырысымды сындайын,
Сегіз қиыр шартараптан іздермін!,

– деп Шалкиіз жырауел басқаруда жақсы мен жаман, артық не кем деп бөлуге болмайтынын астарлап жеткізеді. *«Тең атаның ұлы едің»* деп өзіне сұлтанды қаратып, *жауға шапсаң берен ки, жаныңа батыр жи, жаманға сырыңды алдырма* сынды сақтық кеңестерін береді. Жыраулар шығармашылығында орны ерекше Шалкиіз жыраудың толғауындағы сөз қатарын алып қарасақ:

Сен алтынсың – мен пұлмын,
Сен жібексің – мен жүнмін,
Сен сұлтансың – мен құлмын,
Сен сұңқарсың – мен құмын...

- деген жолдарында ханға 2-жақта атап, ал өзін 1-жақта қойып сөзін ұтымды қояды. Сонымен бірге екі құбылысты *(алтынсың-пұлмын, жібексің-жүнмін, сұлтансың-құлмын, сұңқарсың-құмын)* қарама-қарсы қойып шендестіре суреттейді. Шалкиіз жырау Темір биге «Сен» деп алтынға, жібекке, сұлтанға, сұңқарға теңеуімен айтса да, «Мен» арқылы артында елі, халқы тұрғанын жеткізеді. Жыраудың «Менінен» астарынан зілді ескерту айтқанын аңғаруымызға болады. Жыраудың ел басқарып отырған сұлтандарға жалпылама ақыл-кеңесі мен ескертуін Темір биге арналған толғауынан анық байқалады. Елге ие болуда, бас-көз болуда, ел басын біріктіруде күштің ғана емес саналы ақыл керектігін де айтып өтеді. Толғаудан хан-сұлтандар ел алдында қандай дәрежеде болса, жырау дәрежесі олардан кем түспейтін «биік сатыда» тұр. Өзіндік «Мені» бар Шалкиіз жыраудың қайсар батыр екендігін, тектілігін, қайталанбас кемеңгерлігін және парасаттылығын байқаймыз. «Жыршы жыраудың эпикалық және лирикалық-дидактикалық шығармаларды орындау кезі – психологиялық күрделі құбылыстары тұтаса танылатын сәт» [6,74], - деп нақты көрсетеді. Жауынгер жыраулардың қоғамдағы болып жатқан жайлардан да ақпарат береді.

Шалкиіз жыраудың «Би Темірге Хаж сапарынан тоқтатуға айтқаны» толғауында:

Қара бас күспен шалдырып,
Көк теңіздің үстінде
Көтеріп желкен аштырып,
Жүк тиедің кемеге,
Ниет еттің тәңірінің үйі кебеге!

- деп Би Темірдің «Тәңірінің үйі» деп Мекке Мединеге сапар шеккенін арнайы көрсете отырып, өзінің айтпақ болған ойын жеткізеді.

Бұ кеткеннен қайтпасаң,
Ел, әйелің, сәбиің
Көзінің жасын төктірдің,
Қабырғасын сөктірдің,

- ұзақ жолда сақ болуын ескертеді. Би Темірге *«Сұлтан ием», «Едігеден туған ұғылдың», «Атан қумас бурасың», «Тегеуріні өзіңсің», «Қу сұлтаны саһарсың», «Боз сұңқарым өзіңсің»* деп сұлтаны бойындағы қасиеттерді ерекшелейді.

Жолың да болсын, ау, ием,
Сен де кетіп барасың.
Енді өзіңнен соңратын
Жұртқа бір лайық ие жоқ,

- деп ол кеткен де елдің жайы не болмақ екенін түсіндіреді. Шалкиіз жырау – ел мен хан-сұлтан, билер арасын байланыстырушы көреген адам. Әскери жорықтар қатарында жүрген жауынгер жырау қатардағы халық жайын, тұрмысын хан-сұлтанға жеткізіп қана қоймай, сұлтанға да, халыққа да дем беріп, рухтанырушы, уайым-қайғыны сейілтуші, кеңес беруші дана жырау рөлін анық біле түсеміз. Шалкиіз жыраудың Темір биге айтқанынан әскери жорықтарға бірге шыққан адал сарбазы, от тілді жауынгер болғанын білеміз. «Халықтың сөз өнері арқылы қалдырған бай мұрасы біздің бабаларымыздың өз ұрпағын тәрбиелейтін басты құралы болды. Сөздің құдіретін түсінген халық бір

ауыз сөзге бас ұрып, алдыңғы толқын ағаларға, ел ішіндегі би, шешендерге, аузы дуалы қарияларға қараған, солардың аузынан шыққан әрбір сөзге мән берген. Көшпелі халықтың арасында жазылмаған дала заңы қалыптасқан. Қанша мықты болса да, бір ауыз сөзге тоқтаған. Сөзге тоқтамаған адамнан ел-жұрт теріс айналған», [3,171] - деп сөз өнері құдіреті туралы айтады. Сондықтан қай уақытта түйсігі жоғары қазақ елінің мұңын, шерін, арман-тілегін жеткізуші жыраулар болды.

Жауынгер жыраулардың ішінде Ақтамберді жырау да жалынды жырларымен ерекшеленеді. Ақтамберді жырау – атақты батыр, орта жүздің рубасы ақсақалдарының бірі [5,57]. Ақтамберді жыраудың Бөгембай батырға арнауында:

Уа, қарт Бөгембай!
Құяр жауын аспаннан
Қара бұлт торласа,
Пәлекет елде көбейер
Жігітті жігіт қорласа,
Ақбөкен келіп жығылар...
Жуылмай қастың қанымен,
Намысқа тиген кір кетпес.
Шабыссаң, қане, шығып көр,
Жау емессің күш жетпес,
Дарабоздай қолбасы,

- деп жорыққа аттанар алдында ер азаматқа тән сөздерін айтады. Еліне, жеріне деген сүйіспеншілігін, қалай да жерін қорғайтын от тілді батыр, әрі жырау екенін көрсетеді.

Жиембет жырау – ел басқарушы би, әскербасы батыр, жауынгер жырау. Жиембет жырау хан-сұлтандармен тең араласып, өзін іскерлігімен де, батырлығымен де көзге тез түседі. Жыраудың Есім ханға айтқан өсиет сөзінде

Еңсегей бойлы ер Есім,
Есім,сені есірткен
Есіл де менім кеңесім.
Ес білгенде, Есім хан,
Қолыңа болдым сүйесін,
Қолтығыңа болдым демесін..

- деп Ер Есімге өзінің сүйеу де, демеу де бола білген жан екенін айта отырып, елі кеңе құрғанда ақыл айтатын «Өзін» қалай таппақ екенін сұрайды. Егер де өзі болмаса күні не болмақ екенін бір ауыз сөзбен аңғартады.

Менім ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай,
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайыңдай,
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре мен жайындай,
Періктігімді сұрасаң,
Қарағай менен қайыңдай,

- деп өзінің ерлігін жолбарыс пен аюға, өрлігін асау тайға, зор екенін бекіре мен жайынға, қайтпас беріктігін қарағай мен қайыңға теңейді. «Жолбарыс пен аюдай», «тайыңдай», «бекіре мен жайындай», «қарағай мен қайыңдай» Жиембет жырау толғауында өз бойындағы қасиеттерін белгілі нәрселерге теңейді. Ғалым Қ.Жұмалиевтің «Теңеудің өзіне тән ерекшелігі – белгісіз нәрсені белгілі нәрсеге салыстыру арқылы көзге елестету» [7,113] деп көрсеткеніндей Жиембет жыраудың толғауда ханға өзін тең ұстай отырып, ел билеудегі істеріне, ел жағдайын өткір тілімен ашық айтады.

XVII ғасырдың тумасы Марғасқа жырау Есім ханның жорық жырауы болған, 1627 жылы Тұрсын ханның бүлігін басуға қатысқан. Сонымен қатар, Марғасқа жырау біздің заманымызға жеткен

санаулы жыр жолдары оның қазақ поэзиясындағы көне дәстүрді жалғастырушы от тілді, орақ ауызды жырау екенін танытады. Марғасқа жыраудың:

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын,
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңірісіп жатырсың, [5,56]

- деуінде Тұрсын ханға өзімсініп елді еңіреткен қатігездігін бетіне басады. Осы жерде жыраудың прагматикалық қуаты күшті сөздерді дәл қойып айтуынан еріксіз адам назарын қаратынын байқауымызға болады.

Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Алтын тақта жатсаң да
Ажалы жеткен пақырсың!

Жыраулар поэзиясында парасаттылығын сақтаған өзіндік Мені бар жеке қаһарман, Марғасқа жауынгер жырау ретінде де, қарапайым халық атынан да прагматикалық қуаты зор жыр, толғауларымен ерекшеленеді. Қиын қыстау кезеңдерде жыраулар халыққа дем, жорықтарда ер азаматтарға рух берді. Сонымен қатар хан ордасы ішіндегі және сыртқы саясат істеріне де өз көзқарасын, тіпті ақыл-кеңесін беріп отырды.

Жыраулар поэзиясында тарихи тұлғалар, хан-сұлтандар, танымал ру басы, көсем басы, ел басқарған батырлар, жыраулардың айқын көрініс табады. Және де поэтикалық рухты жырларды бере білген көркем тілі сауатты, ойы айқын, білгір, ақылгөй дана, болашақты көре білген жыраулар көруге болады. Хан-сұлтандардың елді басқарудағы орнын құрметтей отырып, өзіндік «Мені» мен оларға «Сен» деп батыл айтып, сонымен қатар әдептілігін сақтай ақыл-кеңестерін, тіпті ескертулерін сыпайы түрде шебер жеткізді. Жыраулар сөзін мақсатсыз айтпаған. Олардың поэзиясында ел, халық тұрмысы ғана емес, тарихи оқиға, үлкен-кішінің ой-санасы, дүниетанымы, өмір туралы жырланды. Сондықтан халық жыраулары ерекше құрметтеген, ақыл-кеңесін, сөзін тыңдай білген.

Жауынгер жырауларымыз қоғамдағы болып жатқан түрлі жағдайларға өзіндік үн қосып отырды, халық пен халық арасын, халық пен хан-сұлтандар арасын жалғастырушы тұлға болды. Ғалым Р.Сыздық: «...өзге де өлең-жырларды тудыраушылар өте дарынды және жауапты өнер тұлғалары болған. Олар поэзия дүниесінің талаптары мен заңдылықтарын жақсы сезінген және сөз өнерінде дәстүр жалғастығы дегенді мықты сақтаған» [8.18 б], -деп жыраулардың поэзия құдіретін ерекше сезінгендігін және сөзге талап қоя білгендігін айтады.

Қорытынды. Жыр-толғауларымен ел рухын көтеріп отырды, күрделі мәселелер шешіміне тоқтау бола да білді. Жауынгер жыраулар ырғақты, ұйқасты, терең ойлы, елдің ішкі де, сыртқы да саясатына араласып, ханның да, елдің де жағдайларына алаңдап, күрделі мәселелерін шеше алды. Қазақ халқының ер азаматтарына жауынгерлік рух беріп отырған. Қазақ халқы өміріндегі әлеуметтік қоғам қайшылықтары мен тартыстарды, тәуелсіздікті, бейбіт өмірді аңсаған халық арманын, тілегін жырға қосып жырлады. Қазақ халқы XV ғасырда басталған түрлі қиын-қыстау кезеңдерді өткерсе де, жақсылықтан үміттерін үзбеді, ер азаматтардан, батырлардан, халықпен етене жақын, әрі өзін хан-сұлтандармен де тең ұстайтын жауынгер, өр рухты жыраулардан үміт күтті. Ұлы сайын даламызда орын алған жағдайлар мен халық түсінігіндегі ұғымдарымыз, салт-санамыз, дәстүрлер көрінісі жыраулардың жыр-толғауларында кең орын алып, ауыздан-ауызға кең тарап, түпкілікті жоғалмауына сеп болды. Жыраулар салған із, жыраулар қалдырған мұраларымыз, ұлттық құндылықтарымыз – бүгінгі ұрпақ өмірінде, санасында. Қазақ халқының мәдени танымын, дүниетанымдық көзқарасын бейнелі тілмен бере білген жыраулар поэзиясының күші прагматикалық әлеуетті қуаттылығында жатыр. Сондықтан қазіргі таңда ұлттық құндылықтарымыздың бірі сөз өнерін, сөз құдіретін, прагматикасы қуатты сөзді жыраулар поэзиясынан көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Нысанбаев Ә. Қазақ философиясы. Алматы, 1999. 308 б.*
2 *Кенжебаев Б. Асау жүрек. Алматы, Жазушы 1975. -168 б.*

3 Отарбекова Ж.К. Нургалиева Н.Б. Қазақ тіліндегі өсиет концептісі. // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Астана, №2 (77) 2019.

4 Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэзиясы мәтінінің коммуникативтік ерекшелігі // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы, филология сериясы, Астана, №2 (123) 2018.

5 Ай, заман-ай, заман-ай...(Бес ғасыр жырлайды). Алматы, 1991. -Т. 1. -384 б.

6 Шамахова А. Қазақ романдарындағы ақын-жыраулар бейнелері // Ақиқат. А, № 3 наурыз, 2007 ж.

7 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Алматы, Мектеп баспасы, 1969 ж. 243 б.

8 Сыздықова Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу. Алматы, Арыс баспасы, 2009. -272б.

МРНТИ 17.71.07

Рақыш Ж.С.[1]

[1] *М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,*
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРТАНУ ТЕРМИНДЕРІ: СӨЗДІК ЖАСАУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ фольклортануының терминдер сөздігін жасаудың қағидалары мен тәжірибесі сипатталады, қазақ фольклортануының қазіргі жетістіктеріне негізделген терминдер талданады. Қазақ фольклортану ұғымдары мен терминдерінің даму бағыттары мен негізгі кезеңдері ұлттық фольклортанудағы терминдер базасының қалыптасу тарихымен тікелей байланысты. Қазақ фольклортануы саласында ұлттық және жалпы түркілік терминқор басым болса, ал орыс тілі арқылы шет тілден енген терминдердің үлесі аз екенін талдау нәтижесі көрсетті. Алайда фольклор жанрлары негізінен ұлттық терминдерден құралса, жалпы фольклортанулық терминдер мен ұғымдар халықаралық терминдерден тұрады. Қазақ фольклортануының терминдерін біріздендіру мақсатында фольклортанудың ғылыми терминдерін жүйелеу мен қалыптастыру, бекітілген дәстүрлі терминдерді өзгерту, терминдердің көп мағыналығы мен жарыспалы қолданысы қарастырылды.

Түйін сөздер: терминдер сөздігі, ғылымитермин, фольклор, фольклортану, жанр, терминдерді біріздендіру, терминжасам

Rakysh Zh. [1]

[1] *M.Auezov Institute of Literature and Art,*
Almaty, Kazakhstan

THE TERMS OF THE KAZAKH FOLKLORE STUDIES: THE EXPERIENCE OF THE PREPARATION OF THE DICTIONARY

Abstract

This article introduces the principles and practice of developing a terminological dictionary of Kazakh folklore, also were analyzed new terms based on the current achievements in Kazakh folklore. The main stages and directions of development of Kazakh folklore concepts and terms are directly related to the history of the terminology base formation in national folklore.The analysis showed that in Kazakh folklore there is a predominance of national and general Turkic terms, and the share of Russian language borrowed words is less.However, while folklore genres consist mainly of national terms, general folklore terms and concepts consist of international terms.In order to unify the terms in Kazakh folklore the systematization and formation of folklore scientific terms, transformation of authorized traditional terms, polysemy and competitive use of terms were considered.

Keywords: terminology dictionary, scientific term, folklore, folklore studies, genre, unification of terms, term formation

Ракыш Ж.С. [1]

[1] *Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова,*
Алматы, Казахстан

ТЕРМИНЫ КАЗАХСКОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ: ОПЫТ ПОДГОТОВКИ СЛОВАРЯ

Аннотация

В данной статье описываются принципы и опыт создания терминологического словаря казахской фольклористики, проанализированы термины, базирующиеся на современных достижениях казахской фольклористики. Основные этапы и направления развития казахских фольклористических понятий и терминов напрямую связаны с историей формирования терминологической базы национальной фольклористики. Анализ показывает, что в области казахской фольклористики преобладают национальные и общетюркские термины, а доля заимствованных иностранных терминов, введенных через русский язык, меньше. Однако, если жанры фольклора в основном состоят из национальных терминов, то общефольклористические термины и понятия состоят из интернациональных терминов. В целях унификации терминов казахской фольклористики рассмотрены вопросы систематизаций и формирования научных терминов фольклористики, трансформация утвержденных традиционных терминов, синонимия и многозначность терминов.

Ключевые слова: терминологический словарь, научный термин, фольклор, фольклористика, жанр, унификация терминов, терминообразование

Кіріспе. Қазақ фольклортану терминдерінің сөздігін құрастыру қажеттілігі отандық терминология мен осы ғылым саласының қазіргі даму деңгейіне байланысты туындады. Фольклортану терминологиясын зерттеуге арналған арнайы еңбек болмағанмен фольклортану саласындағы іргелі зерттеу еңбектерінде мол материал жинақталған. Қазақ фольклоры жөніндегі зерттеулердің көпшілігінде жаңа терминдер мен ұғымдар ұсынуға әрекет жасалды. Ұлттық фольклортану ұғымдары мен терминдеріне сараптама жасау арқылы отандық фольклортану ғылымының жетістігі мен мүмкіндігін бажайлауға болады.

Қазіргі таңға дейін фольклортану терминдерінің мол қоры қалыптасып қолданысқа түсті. Фольклортану ғылымының филологиялық пәндер қатарындағы орны, фольклор туралы түсінік, ерекшелігі, дәстүрге негізделіп, ауызша таралуы, халық жадында сақталуы сияқты белгілері айқындалды. Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі фольклор жанрларын жүйелеу ұстанымдары, фольклорлық талдау әдістемесі, жекелеген жанрларды зерттеу мәселелеріне салыстырмалы талдау жасалды.

Әдістеме.Фольклортану сөздігін әзірлеуде шетелдік (орыс) фольклортану ғылымындағы ғылыми-теориялық және әдістемелік тәжірибе және ұлттық ғылым саласындағы теориялық ізденістер, іргелі зерттеулер мен жекелеген ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Сонымен қатар зерттеу барысында А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, К.Мұсаев, Ә.Қайдар, Ш. Сарыбаев, Ө.Айтбаев, Ш. Құрманбайұлы, А.Қоңырова, Е.Әбдірәсілов, С.Құлманов т.б. тілші ғалымдардың ұлттық терминология жөніндегі еңбектерінде айтылған ой-пікірлері басшылыққа алынды.

Нәтижелері.Ұлттық фольклортану ғылымында кездесетін ұғымдарға қатысты ғылыми терминдерді жүйелеп, бірізділікке түсіру, бір ұғымға қатысты жарыса қолданылған бірнеше терминнің ең ұтымды жасалғанын іріктеп алу арқылы ғылымның қазіргі кезеңдегі талаптарына жауап беріп, жетістіктерін дәл бейнелей алатын фольклортану терминдерінің жаңа сөздігін – фольклортану терминдерінің базасын жасау міндетке алынды. Қазақ фольклортануының пәнсөздерін реттеу, үйлестіру, қалыптастыру мақсатында осы ғылым саласындағы әртүрлі кезеңдегі фольклортанулық зерттеулер мен еңбектер қарастырылды.

Сөздікте фольклортану саласындағы пән сөздерінің негізгі даму кезеңдері мен бағыттары жөнінде мағлұмат беру мақсаты көзделді. Фольклортану саласының пән сөздері іріктеліп, реестрге алынды. Фольклортану терминдерінің пайда болу, жасалу жолдарын, қалыптасу тарихын,осы сала терминологиясының бұрынғы және қазіргі жағдайын, зерттелуін көрсетеді. Құрылымында таңдап алынған фольклортану терминдеріне ғылыми түсініктеме жазылды, талдамалық негіздеме берілді. Пән сөздеріне жазылған мақалалар материалдың қамтылуы, зерттелуі бойынша әрқилы.

Фольклортану терминдер сөздігінде пән терминдері қамтылып, әрбір терминнің мағынасы анықталып, толық түсінігі берілді. Материалдарды іріктеуіне қарай әліпбилік және тақырыптық жүйеде жасалды. Сөзтізбеде терминдердің тізімі әліпбилік ретпен тізіліп, термин жөнінде толыққанды мағлұмат айтылды. Қазақ фольклортану терминдерін этностың дүниетанымдық санасындағы концептілер жиынтығымен көрсетуге, қазақ фольклорының ерекшеліктерін бағамдалып, пән терминдерінің қалыптасуы салыстырыла талданды.

Талқылау.Шоқан Уәлиханов фольклор терминдері жөнінде алғаш құнды пікір айтқан, ол қазақ халық поэзиясының жанрлық түрлерін (жыр, жылау өлеңі, қайым өлең, қара өлең, өлең т.б.) жүйелеп, анықтамасын беріп, оларды ғылыми термин ретінде қолданып, ғылыми айналымға енгізді [1, 48-50].

В.В. Радлов өзі жинап, жариялаған фольклорлық шығармаларды қара сөз, үлгілі сөз, бата сөз, ұзатқан қыздың өлеңі, жар-жар, жоқтаған жыр, қайым өлең (айтыс), бақсының сөзі, қара өлең, өтірік өлең, батыр ертегі, ертек, жұмбақ, кітаби өлең, қисса деген халықтық терминдермен атаған [2].

Алаш қайраткерлері ғылыми-зерттеу және педагогикалық қызметтерінде ұлттық терминдерді қалыптастыру ісіне бастамашы бола білді. Қазақ әдебиеттану және фольклортану саласының ғылыми терминологиясын жасаған Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде ана тілінің термин жасау мүмкіндігін барынша пайдаланып, сол ұғымның мәнін ашатын ұлттық сипаты басым төл сөздерді тауып қолданысқа қосты, соның біразы фольклортануда әлі күнге термин ретінде сақталып отыр [3].

Ол қазақ фольклорының ертегі, аңыз әңгіме, тарихи жыр, айтыс өлең, өтірік өлең, толғау, терме, тақпақ, жұмбақ, жаңылтпаш, тойбастар, жар-жар, беташар, неке қияр, бесік жыры, жарапазан, бата, ділмар сөз (афоризм), мақал-мәтел сынды жанрлық түрлердің сипатын ашып, ғылыми тұрғыда негіздеп берді. Дегенмен А.Байтұрсынұлы ұсынған терминдердің ішінде бас қатырғыш, үміт өлең, үгіт өлең, ертегісымақ (аңыз әңгіме), ертегі жыр (батырлар жыры) сияқты қазір қолданыстан шығып қалғандары да бар.

Мұхтар Әуезов «Әдебиет тарихы» зерттеу еңбегінде ұлттық фольклордың жанрлық классификациясын ұсынды, естірту, қоштасу, көңіл айту, наурыз өлеңі сияқты көптеген жанрларды тұңғыш рет ғылыми айналымға енгізді, батырлар жыры, ғашықтық жыр («ел поэмалары» деп атаған) мен тарихи жыр, ертегі, айтыс жанрларына терең ғылыми анықтама берді, жан-жақты талданды[4]. Наным-сенімдер фольклоры, ғұрыптық және маусымдық фольклор «сыршылдық салт өлеңдері», азалау фольклоры «ел салтындағы шер өлеңдер», наурыз, бақсы сарыны, жарамазан, бата беру өлеңдері «дінмен байланысты өлеңдер», жар-жар, сыңсу («қоштасу-танысу»), беташар «қыз ұзату салт өлеңдері» деген атаумен талданды. Қазақ фольклортануының дамуы мен қалыптасуына, төл терминдердің орнығуына, тереңдеп зерттелуіне М.Әуезовтің қосқан үлесі айрықша болды.

Халел Досмұхамедұлы «Қазақ халық әдебиеті. Қысқаша очерк» атты еңбегінде фольклор жанрларын кең көлемде топтастырды, әпсана, космогониялық әңгімелер, ырым сөз, түс жору, боғауыз өлең сияқты кейбір терминдерді алғаш рет ғылыми айналымға енгізген [5, 14-39].

Қазақ зиялыларының термин жасауда ұстанған бағыттары Кеңес үкіметінің әміршіл жүйесі тарапынан күшпен өзгертіліп, терминологиялық жұмыстардың бағытын жергілікті ұлт кадрлары емес, орталық белгіледі. 1924 жылы Орынборда өткен қазақ білімпаздарының бірінші съезінде Елдес Омарұлы жасаған баяндама негізінде пән сөздерін қазақша жасау жөніндегі ұсыныс жалғасын таппады. 1935 жылы профессор Қ. Жұбанов ұсынған қазақ терминологиясының жаңа қағидаттары негізінде интернационал терминдерді өзгертпей алудәстүрі орнықты[6, 113].90-жылдарға дейін ғылыми терминологияның ұлттық сипатын арттырудан гөрі кеңес халқына ортақ терминологиялық қор құру мақсат етілді[7].

Фольклорлық шығарманың тіліне, сюжеті мен композициясына қатысты ұғымдар мен терминдерге сипаттама, анықтама берілген еңбектер қатарында 1962 жылы филология ғылымдарының кандидаты Ғали Әбетов құрастырған «Әдебиеттану терминдерінің орысша-қазақша қысқаша сөздігі» жатады. Сөздікке жеті жүзден астам кірме термин мен қазақтың елу бір төл термині енген, оның қырық төрті фольклортануға тікелей қатысты. Бұл еңбек әдеби терминдерді жүйелеп, мәнін түсіндіріп, бірсыпыра терминдерге қазақша нақты балама қолданған алғашқы сөздік болды [8].

Академик З.Ахметов пен Т.Шаңбаев құрастырған «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» (1996, 1998)әдеби терминдердің негізгі ұғымдары мен терминдері жүйеленіп берілді [9].Сөздікте бес жүз сегіз термин реестрге алынған, оның басым көршілігі былина, заговор сияқты қазақ пәнсөздеріне тікелей қатысы шамалы сөздер екені анықталды. Қазақ фольклортануына тән жетпіс алты терминге мақала жазылды.

Мұхтар Әуезовтен бастау алатын фольклортану саласындағы зерттеу еңбектері мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ұжымдық монографияларында осы ғылым саласының негізгі терминдер қоры қалыптасты[10].Әдебиет теориясы саласында А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, З.Ахметов, З.Қабдолов еңбектерінде де көптеген фольклортану терминдеріне сипаттама, анықтама берілген.

Фольклортану ғылымының ұлттық бағытта өркендеуі пән ұғымдарының атауынантанылады. Қазақ фольклортану ғылымында қолданыстағы терминдердің басым көпшілігі – ұлттық терминдер. М.Әуезов, С.Сейфуллин, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Ы.Дүйсенбаев, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібай, Б.Уақатов, С.Қасқабасов, Ш.Ыбыраев, Б.Әзібаева, Е.Тұрсынов, А.Сейдімбек, К.Матыжанов, Т.Қоңыратбай, Б.Рақымов, Ш.Керім ұсынған термин-атаулар ғалымдар тарапынан жаппай қолданылып, қазіргі фольклортану ғылымының метатілін, терминдік қорын байытып отыр. Қазақ фольклорының жекелеген жанрларын сипаттауға арналған зерттеулерде халық өлеңдерін Б.Уақатов, лиро-эпосты Ы.Дүйсенбаев, Ә.Қоңыратбаев, ертегілерді Е.Тұрсынов, С.Қасқабасов, Е.Костюхин, прозалық жанрларды С.Қасқабасов, дастан жанрын Б.Әзібаева, эпосты Р.Бердібаев, Ш.Ибраев, ғұрып фольклорын Б.Абылқасымов, К.Матыжанов, тарихи жырларды Б.Рахымов, С.Сәкен, жұмбақтарды Ш.Керім, жекелеген батырлық жырларды О.Нұрмағамбетова, Т.Сыдықов, М.Ғұмарова, Т.Қоңыратбай, Ж.Асанов, Б.Қорғанбеков, А.Тұрғанбеков, Ж.Рақыш, топонимдік аңыздарды А.Пангереев, ауызша әңгімелерді П.Әуесбаева және басқалар зерттеді.«Қазақ фольклорының типологиясы», «Фольклор шындығы», «Қазақ фольклорының тарихилығы», «Қазақ фольклорының поэтикасы», «Қазақ әдебиетінің тарихы» он томдық еңбектің «Фольклорлық кезең» атты 1-томы іргелі зерттеу еңбектері мен «Қазақ халық әдебиеті» сериясы, «Бабалар сөзі» жүзтомдығы сияқты фольклорлық шығармалар қамтылған жинақтарда фольклортану терминдері дамуының кезеңдік сипаты көрініс береді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін академик Ә. Қайдар ұсынған қағидаттар бойынша ана тілінің ішкі мүмкіндігін сарқа пайдалану арқылы жаңа терминдер жасап, тілімізге орыс тіліндегі қалпын сақтап қабылданған кейбір кірме терминдердің орнына қазақша баламалар ұсыну немесе оларды ұлт тілінің заңдылықтарына сәйкес бейімдеп қабылдауға айрықша мән берілді [7, 244-250]. Бұл қазақ фольклортану терминологиясының ғылыми негізде қалыптасуына әсер еткен де осы факторлар болды.Осы кезеңде қазақ фольклортану саласында фольклордың бұрын «ақтаңдақ» болған ғұрыптық фольклор, тарихи жырлар, дастан (әсіресе діни дастандар) жанрлары терең зерттелді.

Отандық әдебиеттану саласында энциклопедиялық терминдер сөздігін жасау 1999 жылы қолға алынды. «Қазақ әдебиеті» атты энциклопедиялық басылымда фольклортануға қатысты сексен термин қамтылса, «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясында, «Түркістан» халықаралық энциклопедиясында кейбір фольклортану терминдеріне түсінік берілген [11]. Дегенмен қазіргі таңда фольклортану ғылымының барлық жетістіктері ескерілген сөздіктің қажеттігі сөзсіз.

«Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әдебиет» атты кітапта [12] айтыс, анекдот, аңыз-күйлер, бата сөз, дастан, жыршы, жұмбақ, импровизация, тарихи жырлар, аңыз, лиро-эпос жанры, миф, мәтел, жоқтау, ауыз әдебиеті, халық ауыз әдебиеті, фольклор, эпикалық өлеңдер, эпос, жалпы он тоғыз терминге түсінік берілген, төл терминдер ескерілмей, орыс тіліндегі нұсқасынан аударма жасалған. Мысалы, тарихи жырларға берілген түсініктің дұрыс еместігі төмендегі мысалдан анық көрінеді:

«Тарихи жырлар – халықтық поэтикалық шығармашылықтың жанры, татарлармен күрес кезеңінде (?) пайда болған және 16 ғасырдағы негізгі тарихи жанрлардың бірі болған. Аңыз өлеңдерге қарағанда тарихи жырлар олардың негізгі сюжеті шындық оқиғаға, маңызды әлеуметтік және сыртқы саяси конфликтілерге құрылғандығымен ерекшеленеді. Т. ж-дың орындалуы мен поэтикасының басты белгісі – лаконизм, драматизм және тілінің қарапайымдылығы. Т. ж. Солтүстікте, казактарда және әртүрлі облыстық дәстүрлер араласқан Орталық Повольжеде ұзағырақ сақталған» [12, 141-142]. Бұдан шығатын қорытынды көрсетілген еңбекте орыс тіліндегі анықтамалар талғаусыз аударыла салған.Байқап отырғанымыздай, осы уақытқа дейінгі отандық сөздіктерде фольклортану терминдері толық қамтылмай, санаулы үлгілері ғана қарастырылған.ТаланттызерттеушіСерікболҚондыбайдың «Қазақмифологиясыныңқысқашасөздігі» орыс тілінде жарық көрген[13].

Шетел тәжірибесінде фольклортану (оның ішінде мифология) мен этнографиядағы терминдер жүйесіне арналғанеңбектерді («Свод этнографических понятий и терминов», «Мифологический словарь», ред. В.Мелетинский), Н.Петровтың орыс фольклоры терминдерінің электронды сөздігін, В.П. Ойношев құрастырғанАлтай халықтарының этнографиялық және фольклорлық ұғымдар мен терминдердің қысқаша сөздігін атауға болады [14].

Халықаралық терминдердің салалық терминологияда қолданылуы, терминологияны біріздендіру мәселесі де маңызды. Қазақ эпостарын ішкі жанрлық жіктеуде жетекші ғалымдар әр қилы көзқарасты танытып жатады. Мысалы, бұрын лиро-эпикалық жыр құрамында жарияланып, зерттеліп келген «Айман, Шолпан» жырын академик Сейіт Қасқабасов балладалық жырға жатқызады: «... бұл шығармаларда эпикалық пафос бар да, эпикалық батыр жоқ, екі жастың қосылуы бар да, бір-біріне іңкәр болған ғашықтар жоқ, тарихи адамдар бар да, тарихи факт жоқ. Мұндай туындылардың тағы бір ерекшелігі – ежелгі мифтік ұғымдардың, ертегілік қиял-ғажайыптың жоқтығы және оқиғаның кәдімгі өмірдегі жағдайда өрбуі. Міне, осылардың бәрі ол шығармаларды жеке жанрдың үлгісі деп қарауға негіз болғандай. Бұл топқа «Айман-Шолпан», «Наурызбай-Қаншайым», «Ерназар-Бекет» секілді шығармаларды жатқызуға болады»[15]. Ал профессор Бақытжан Әзібаева Маман бай мен Көтібар батыр арасында бір аста алтындаған салтанатты ақ үй үшін туғанерегістің бейбіт түрде шешімін ақыл-айламен тапқан,ел тыныштығын ойлаған ақылды қыз Айманныңбейнесіне қарап хикаялық дастанға жататынын дәлелдеген[16, 146-153]. Қазақ фольклортану терминдер сөздігін түзуде терминдерді сұрыптап алу, терминдерді беру тәсілдерін меңгере отырып қазіргі фольклортану ғылымында қалыптасқан терминқор басшылыққа алынды, бірнеше терминнің бір жанрдың маңына топтасуын синоним ретінде айтылады.

Жыр терминін «ертегі» (В.Радлов), «батырлар әңгімесі» (М.Әуезов), «жыр, аңыз» (С.Сейфуллин), «батырлар жыры» (Ә.Қоңыратбаев, Қ.Жұмалиев), «эпикалық жырлар» (М.Ғабдуллин), «қаһармандық эпос» (Р.Бердібай), «лиро-эпос» (Ы.Дүйсенбаев), «ғашықтық жыр» (Ә.Қоңыратбаев) «батырлық жыр» (Ш.Ыбыраев) т.б. атаулармен «эпос» деген термин қабат қолданылады. «Сатира» жанрын А.Байтұрсынұлы кекесіндеу, Ғ.Әбетов сатира, сықақ деп атаса, академик С.Қасқабасов «Қазақ фольклоры» монографиясында сатиралық деп жіктелетін ертегінің жанрлық түрін сықақ ертегілер деп қазақы атауды ұсынды.Орыс фольклортану ғылымының әсерімен батырлар жырларымен қатар «қаһармандық эпос», «батырлық жыр», «классикалық эпос» деген атаулар алынған.

Жанрлық классификацияда әр қилы терминдерге жол беру кейде терминологияда өзінің қолтаңбасын қалдыруға ұмтылушылық деп түсінуге болады. Мысалы, «Жазушы» баспасы2000 жылы шығарған көп томдықтарда ғылымда қалыптасқан терминдерді пайдаланудың орнына көп сөзбен берілген анықтауышты қолдану үрдісі байқалды. Мысалы, қиял-ғажайыбы аралас ертегі деген жанрлық атаудың ғылыми негізі тиянақсыз екенін танытады. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары құрастырып, баспаға дайындаған «Қазақ халық әдебиеті» сериясы мен шыққан көптомдықтың он жеті томы жарияланған соң 1990-жылдардағы ғылымды қаржыландырудың азаюы салдарынан тоқтап қалған болатын. Кейін осы серияның меншік иесі ретінде 2000 жылдары қайта жариялamақ болған «Жазушы» баспасы, баспа редакторы кітаптың бұрынғы құрылымын танымастай өзгертуге күш салған, сол себепті осындай жанрлық түр атаулары пайда болған.

Қазақ фольклортану саласында қолданылатын терминдер мен фольклортану ұғымдарының пайда болу жолдары мен тарихы ұлттық фольклортану тарихымен тікелей байланысты. Ұлттық фольклортану саласында төл терминдер мен түркі халықтарына ортақ терминдер басым болып келеді, ал орыс тілі арқылы өзге шет тілдерінененген терминдердің үлес салмағы азырақ. Дегенмен фольклор жанрлары негізінен ұлттық терминдер болса, жалпы фольклортанулық ұғымдар мен түсініктердің интернационал терминдерден құралатыны аңғарылады. Фольклортану терминдерінің сөздігін түзуде терминдерді сұрыптап алу, терминдерді беру тәсілдерін меңгере отырып қазіргі фольклортану ғылымында қалыптасқан терминқор негізгеалынды, бірнеше терминнің бір жанрдың маңына топтасып синоним ретінде қолданылатыны да айтылды.

Қорытынды. Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорытындыласақ фольклортанудың барлық салаларын қамтитын кешенді терминтану жұмысы әлі күнге жүзеге асырылмаған. «Қазақ фольклортануының терминдер сөздігі» осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталған.Қазақ фольклортану терминдері кешенді зерттеліп, бұл тұрғыдан алғанда қазақ фольклортанушыларының өзге ел зерттеушілерінің еңбектері аса маңызды. Соңғы жылдары жарияланған ғылыми жұмыстарға жасалған талдау нәтижесі қазақ фольклортану ғылымының дамығанын, өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретінін көрсетті.

Ұлттық ауқымдағы зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы қазақ фольклортануының дамуына, әдебиеттанулық пәндердің дамуына, қазақ фольклорымен айналысатындардың танымдық қызметін дамытуға және қалыптастыруға үлес қосатын нәтижелерде

жатыр; халықаралық ауқымда қазақ фольклортану терминдерін түсінуге әсер етеді. Фольклорлық терминдерді берік қалыптастыру үшін пән терминдерінің түсініктемесі анық, нақты жазылғанда, қағидаға айналған тұрақты терминдер теориялық ойдың кемелденуіне ықпал жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Валиханов Ч.Ч. О формах казахской народной поэзии // Классические исследования: Многотомник. Т. 12: Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин. Труды по фольклору. – Алматы, Әдебиет әлемі, 2013. – С. 46-51.

2 Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Ч.III. – СПб, 1870. – С. 88-119.

3 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш // Байтұрсынов А. 6 томдық шығармалар жинағы. – Алматы, Ел-шежіре, 2013. – Б. 149-351.

4 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, Ана тілі, 1991. – 240 б.

5 Досмұхамедұлы Х. Қазақ халық әдебиеті // Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, Ана тілі, 1991. – Б. 70-80.

6 Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии на языках союзных республик ССР // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Общая проблематика.– Москва, Наука, 1986. – С. 6-178.

7 Құрманбайұлы Ш. Қазақтерминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, Сардар, 2014. – 928 б.

8 Әбетов Ғ.Әдебиеттану терминдерінің қысқаша орысша-қазақша сөздігі. – Алматы, Қаз ССР ҒА баспасы, 1962. – 140 б.

9 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы, Ана тілі, 1998. – 384 б.

10 Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1981. – 308 б.;

11 Қазақ әдебиеті: Энциклопедия. – Алматы: ҚР БҒМ, Қазақстан даму институты, 1999. – 750 б.;Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. 1-10-том. – Алматы: «Қазақэнциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998-2007; Түркістан, Халықаралық энциклопедиясы. – Алматы, 2000. – 656 б.

12. Орысша-қазақшатүсіндірмесөздік: Әдебиет / Жалпы ред. басқарғанЕ.Арын. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 515 б.

13 Кондыбай С. Школьный словарь казахской мифологии. – Алматы: Арыс, 2013. - 140 с.

14 Свод этнографических понятий и терминов / Отв. ред. Б.Н.Путилов, Г.Штробах. Выпуск 4. Народные знания. Фольклор. Народное искусство. – М., Наука, 1986. – 240 с.

15 Қасқабасов С.Ой өріс. Зерттеулер. – Алматы, Жібек Жолы, 2009. – 303 б.

16 Әзібаева Б. Қазақ дастандары. – Алматы, 2009. – 288 б.

Мақала ҚР БҒМ ҒК гранттық қаржыландыруы аясында жүзеге асырылған ғылыми-зерттеу жобасы нәтижелері бойынша дайындалған (мемтіркеу № 0118РК01300)

МРНТИ 17.82.10

Рүстемова Ж.А. [1]

[1] *Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан*

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АБАЙ, ЫБЫРАЙ ДӘСТҮРЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ балалар поэзиясында Абай салған дәстүрлерді бейнелеудің ерекшеліктері қарастырылады. Автор, сондай-ақ, ақын-ағартушылардың шығармаларындағы тақырыптық, идеялық, композициялық ұқсастық мәселелеріне назар аударады. Қай халықтың да ғасыр бойы дамып, қалыптасқан ұлттық дүниетанымы, өзіндік философиясы, фольклорлық мұралары, бір сөзбен айтқанда, өзіне тән рухани әлемі болатыны мәдениет тарихынан жақсы белгілі. Ұлттық руханият қазынасына мейлінше бай жұрттардың бірі қазақ халқы екендігі әр уақытта дәлелденіп келеді. Кейінгі дәуірлерде осынау рухани игілік көлемі сан жағынан да, эстетикалық әсері жағынан да одан әрі жетіліп, толыға түсуде. Бұл тұжырымның бір айқын көрінісі – қазақтың жазба балалар әдебиеті. Бүгінгі таңда ол тарихы терең, философиялық-эстетикалық тұғыры нық, ой мен мазмұнға қашанда бай болып келетін құнарлы қазақ әдебиетінің үлкен бір тармағына айналып отыр.Әдебиет пәнін оқыту, соның негізінде балаларға жан-жақты тәрбие беру балаларға арналған фольклор түрлерін, жазба әдебиет үлгілерін терең меңгеріп, іс жүзінде пайдалана білуге дағдылану қажет.

Түйін сөздер: Дәстүр, балалар поэзиясы, дидактикалық сипат, шығармашылық, ағартушылық идея

Rustemova Z. [1]

[1] *Karaganda State University named after academician E.A.Buketov, Karaganda, Kazakhstan*

THE TRADITION OF ABAY, IBRAY THE KAZAKH CHILDREN'S POETRY

Abstract

The article devotes theespesialities of Showinq of Abay, Ibyray`s traditions in Kazakh children literature for beqinninq of XX century. So, author have been qivinq his opinion to problems of thematic, ideas, qarmony, structurinq and Same in verses of poets-democtrats. In the history of culture, as you know, which people have developed and developed over the centuries, has its own national Outlook, a peculiar philosophy, folklore heritage, in a word, its own spiritual world. It is proved that at different times one of the richest zhurttardyns comes to the Treasury of national spirituality of the people. In recent years, the amount of spiritual wealth has been achieved further, both in different ways and in terms of aesthetic effect. One of the most striking examples of this concept is the Kazakh written children's literature. Today it is one of the richest in Kazakh literature, the history of which has a deep, philosophical and aesthetic meaning, always rich in thought and content.The study of the subject of literature, on the basis of which comprehensive education of children should be an in-depth study and practical use of various types of folklore for children, samples of written literature.

Keywords: Tradition, children's poetry, didactic character, creativity, educational idea

Рустемова Ж. А.[1]

[1] *Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан*

ТРАДИЦИИ АБАЯ, ИБРАЯ В КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности отражения традиций, заложенных Абаем, Ибыраем в казахской детской поэзии начала XX века. Автор, также, обращает внимание на проблемы тематического, идейного, композиционного сходства в произведениях поэтов-просветителей. В истории культуры, как известно, какой народ развивался и развивался на протяжении веков, имеет свое национальное мировоззрение, своеобразную философию, фольклорное наследие, одним словом, свойственный духовный мир. Доказано, что в разное время приходят в сокровищницу национальной духовности народа одним из наиболее богатых жұрттардың. В последние годы объем духовного достояния достигается и дальше, как по разному, так и по эстетическому эффекту. Одним из ярких примеров этой концепции является казахская письменная детская литература. На сегодняшний день он является одним из самых богатых в казахской литературе, история которой имеет глубокую, философско-эстетический смысл, всегда богата мыслью и содержанием.Изучение предмета литературы, на основе которой всестороннее воспитание детей должно быть углубленным изучением и практическим использованием различных видов фольклора для детей, образцов письменной литературы.

Ключевые слова:Традиция, детская поэзия, дидактический характер, творчество, просветительская идея

Кіріспе. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті бойынша А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтардың шығармашылығының кешеуілдеп барып ауызға алынуы әр сөзі жас жеткіншектер үшін ғибрат болып табылатын ұлы Абай мен қазақ балалар әдебиетін қалыптастырушы Ыбырай дәстүрлерінің дәуір басындағы қазақ балалар поэзиясынан көрініс табуы мәселесіне ден қойғызады.

Әдістеме.Әсіресе, 1911 жылы Орынборда «Қирағат» кітабы шыққан, балалар әдебиеті саласында әжептәуір еңбек еткен М. Дулатовтың өлеңдері мен әңгімелерінде Абай мен Ыбырай салған арна-дәстүрлердің анық көрінісі бар. Балаларға арналған өлеңдердің жеңіл, ойнақы ұйқасқа құрылу ережесінің XX ғасыр басындағы қазақ балалар поэзиясында да де қатаң орныққан заңдылық болып саналатындығын М.Дулатовтың 7-8 аралас буынды өлшеммен жазылған «Мектепке» (1911) және «Мектептен» (1911) өлеңдерінен байқаймыз.

Талқылау.Аталмыш өлеңдерде қыс мезгілінің құбылыстары оқушы бала тірлігімен астастырыла беріледі. Әдетте, мектепке, оқуға шақыру күзбен байланыстырылса керек еді. Ал бұл өлеңдердің объектісі – қыс.

Ашық күнде жарқырап,
Жаңа жауған жатыр қар.
Домбықтырып беттерін
Адамдардың тұр ызғар.

Өлеңде автор қыстың ажарлы келбетін суреттеуден оның қытымыр кескінін хабарлауға жедел ойысады. Мұның себебі өлеңнің философиялық астарында жатқан сияқты.

Жатырсыңдар неге ұйықтап?
Күн шығып қалды, балалар.
Таңертеңгі аязбен
Мектебіңе жөнел бар.

«Оян, қазақтың» авторы бұл жерде де «ұйқыдан ояту» идеясына адал. Символика айқын: жаңа жауған қар – өмірдің әдемілігі, ызғар – тіршілікте болмай қоймайтын қиындық. Шыққан күн – мезгіл,

сәт, уақыт. Әр адамның шешуші қадам жасар кезі. Таңертеңгі аяз – сол «ызғар» ұғымында: қиыншылық, бөгет деген сөз. Кедергі – бөгетке қарамай, алға ұмтыл, уақытыңды сәтімен пайдалан деген ойды ұғамыз. «Мектептен» өлеңіндегі(1911) сабақтан қайтқан балаларға ықылас үлкен. Тіпті үй алдындағы Майлыаяқ та «құйрығын былғап еркелеп, қылды ықылас шындықтан». Оқу – еңбек түрі. Соңғы шумақ «Еңбек түбі – бейнет, бейнет түбі – зейнет» немесе «еңбек етсең, ерінбей, тояды қарның тіленбей» даналығының салмағын көтеріп тұрғандай әсер береді:

Күліп шулап, кірсе үйге,
Самауыр тұр бу шыққан.
Тойып алып тамаққа,
Балалар жатып тыныққан.

Екі өлеңді («Мектепке» және «Мектептен») бір-бірімен байланыстырып тұрған – ақынның балаларды оқуға шақыру идеясы.

М.Дулатовтың «Мектепке» өлеңінде Ыбырайдың «Кел, балалар, оқылық!» дегеніндегі сыпайылық емес, «мектебіңе жөнел бар» түріндегі өктемдік бар, «тезірек қимылдамасаң, несібеңнен қағыласың» дегенді аңғартатын жанашыр қамқорлық бар. Абай ықпалы қыс келбетін суреттеуі мен идея біртектестігінен көрінеді.

Мектептен қайтып балалар
Қызарып беті суықтан.

Абайдың өнер-білім, ғылым тақырыбындағы өлеңдерінің дидактикалық сипатымен, уағыздық қасиетімен ерекшеленетінін, жыл мезгілдеріне арналған өлеңдері мезгіл құбылысын дәл, өз қалпында және адам тірлігімен байланыстыра суреттеуімен өзгеше екендігін білеміз. Ал осы сипаттар Міржақып өлеңдерінде(«Мектепке», «Мектептен») біртұтас көрінеді.

М.Жұмабаевтың 11 буынды өлшемдегі «Қарағым» атты өлеңінде үгіт-насихат сарыны басымдау. Арнау түріндегі өлең 1912 жылы шыққан «Шолпан» жинағына енген болатын.

Қарағым, оқу оқы, босқа жүрме!
Ойынға құр қаларсың, көңіл берме.
Оқымай ойын қуған балаларға
Жолама, шақырса да қасына ерме!

- дейді ақын. «Өз кезеңінің проблемасын қарапайым жолдармен насихатшыл сарынға түсірген»[1,4] бұл үзіндінің Абай өлеңінің «Пайда ойлама, ар ойла, талап қыл артық білуге!» жолдарымен бір үндестікте екендігін байқаймыз. Абайдың «ондай болмақ қайда деп, айтпа, ғылым сүйсеңіз» дегенін Мағжан «қарманған қарап қалмас!» - деген рас сөз, тоқтамай істе болсаң батып терге» деп жалғастырады. Ыбырай «мал – дәулеттің байлығы, бір жұтасаң жоқ болар» десе, Мағжан ақын «Тер ағызып, өліп-талып табылған ата дәулет быт-шыт болып тозады» дейді. Абай «Болмасаң да ұқсап бақ, бір ғалымды көрсеңіз» дейтін болса, Мағжан тағы бірде «Көзі ашық адамдарға жақын жүрсе, олардың әрбір сөзін үлгі көрсе» деп ой толғайды. Ы.Алтынсарин «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңінде өнерлі жұрттың артықшылығын санамалап көрсетіп, оқушысын сендіре баяндаса, М.Жұмабаев «Жатыр» өлеңінде былай дейді:

Басқа жұрт аспан-көкке асып жатыр,
Кілтін де өнер-білім ашып жатыр.
Бірі – ай, бірі – жұлдыз, бірі күн боп,
Жалтылдап көктен нұрын шашып жатыр.

«Үлгілі деп қабылдаған объектісіне меңзеу, оны өнеге етіп көлденең тарту жалпы ағартушылық рационализмге тән концепция. Мағжанның мұндай өлеңдерінде айтарлықтай жаңалықтан гөрі бұрыннан да бар мәселені көтерушілік қана бар. Ол автор қаламының балаңдығымен, кең масштабтағы жетекші бағыттың ірілігімен, сонысымен ақынға қатты әсер етуімен түсіндірілсе керекті» [2,14].

Өнер-білімге, оқуға шақыру XX ғасыр басында жанр біткенге басты тақырып ретінде желі болып тартылды. Мәселен, А.Байтұрсыновтың орысшадан аударған «Оқуға шақыру» өлеңі М.Дулатовтың «Мектепке», М.Жұмабаевтың «Қарағым» өлеңдерімен үндес. Ең алдымен, үшеуі де арнау түрінде келеді. Екіншіден, өлең шумақтарында ой ұқсастығын туғызған сөз қолданыстары бар. Аударма өлеңнің бір шумағын мысалға келтірейік:

Балалар! Оқуға бар! Жатпа қарап!
Жуынып, киініңдер шапшаңырақ!
Шақырды тауық мана әлдеқашан,
Қарап тұр терезеден күн жылтырап.

М.Дулатовтың «Мектепке» өлеңі мен А.Байтұрсыновтың «Оқуға шақыру» аударма өлеңіндегі «Жатырсыңдар неге ұйықтап?» пен «жатпа қарап», «күн шығып қалды» мен «қарап тұр терезеден күн жылтырап», «мектебіңе жөнел бар» мен «оқуға бар» дегендердің ара-жігі ажырағысыз. Мағжан мен Ахмет өлеңдері 11 буынды болып келуімен де ұқсас. Міржақып ақын өлеңіне 7 буынды өлшем ойнақылық сипат дарытса, 11 буынды өлшем үлкен салмақ жүгін көтеріп тұр. Мағжан, Ахмет өлеңдерінен авторлардың басты мәселеге тереңдеп бару талабы байқалады. Үшіншіден, үшеуінде де Абай, Ыбырайдан келе жатқан идея сақталған. Осы ретте Ыбырайдың «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш» әңгімесінен үзінді келтірейік. «Өрмекші маса, шыбынға тұзақ құрып жүр, ұстап алған соң өзіне азық етуде. Құмырсқа бала-шағаларына тамақ аулап, бір нанның уалшағын тапқан соң өзі жемей, аузына тістеп, қуанғаннан, үйіне жүгіріп қайтып барады. Қарлығаш балапандарына ұя істеуге шөп жиып жүр. Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ»[3,26]. «Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ» деген ойдың А.Байтұрсынов аударма өлеңінде берілуін байқайық:

Адам да, ұшқан құс та, жүрген аң да,
Жұмыссыз тек тұрған жоқ ешбір жан да;
Кішкене қоңыз да жүр жүгін сүйреп,
Барады аралар да ұшып балға.

5 шумақ өлеңнің төрт шумағы қыбырлаған тірлік иелерінің әрекеттерін суреттеуге құрылған. Өлең соңындағы «Аллалап», ал кітапты қолдарыңа! Құлдарын құдай сүймес жалқау болған» деген екі жол тағы да Ыбырай әңгімесінің «сені де құдайтағала босқа жүруге жаратпаған, жұмыс жұмыстауға әдеттенуге керек» деген қорытындысымен бір тектес. Бұл тұста Ыбырайдың «Бір құдайға сиынып, кел, балалар, оқылық!» деп басталатын әйгілі өлеңін де еске түсірген жөн.

Ыбырайдың түсінігінде «бір құдайға сиынып барып» оқуға кірісу түптің түбінде өз нәтижесін бермек. Сол себепті сөз басын «бір құдайға сиынып, кел, балалар, оқылық!» деп бастайды. Оқу білген адам бір жаратқан иені танығын үстіне тани түседі деген ой өлең соңында берілген:

Оқу білген таниды
Бір жаратқан құдайды.

Құдайды танымаса, құдайға ұнамауы кәдік. Құдайға ұнамаған жанның осыған дейінгі істеген ісінің бәрі бос әрекет болуы мүмкін деген ой «Танымаған құдайды неғылғанда ұнайды» дегеннен қылаң береді.

Баланы құдайдан сұрау халықтың ауыз әдебиеті үлгілерінен, әсіресе, батырлар жыры, ертегілерден келе жатқан дәстүр. Баланың өнегелі болып өсуіне бесік жыры, тұсау кесу жырында қандайлық мән берілетін болса, бұл өлеңде сол ата-ананың тілегіне сондайлық мән беріледі.

Шырағым адам болғай деп,
Ата-енең жылайды.
Баладан қайыр болмаса,
Баланы неге сұрайды.

Ата-ана құдайдан қайырсыз ұл сұрамайды, өз үмітін ақтайтын ұл сұрайды. Әйтпесе, бала сұрап несі бар дейді ақын. Автор баланың жанды жеріне дөп тиетін сөзді тауып айтады. Бір кезде құдайдан

есті бала сұраған ата-ананың қартаятын күні туар. Қартайған ата-ана мал табуға қауқарсыз. Осы кезде сүйенетінің оқумен тапқан білімің болмақ. Демек, тұрмыстың жақсаруы үшін оқу керек.

Ендеше, балаға жүктелетін міндет үлкен. Сол міндетті атқару үшін оқуға кірісу керек деген автор ойы айқын. Жалпы тұтастай алғанда, өлең оқу-білім қасиетін нақты мысалдар арқылы дәлелдеуге құрылған. Мәселен,

Оқымаған жүреді
Қараңғыны қармалап
Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.

Мысал ретінде сол тұстағы қоғам өміріндегі жайлар алынады да, қазақ баласының ұғымына лайықталып түсіндіріледі.

«Кейде негізгі тақырып басқа болса да, білімді мен білімсізді салыстыра көрсету дәстүрі басым болды»[4,89].Осы жағдайЖ.Аймауытовтың «Қыс» өлеңінен байқалады. Өлеңнің басты тақырыбы қыс болғанымен, идеясы оқуға шақыру болып табылады. Автор қыс келбетін ел тірлігімен байланыстыра суреттейді. Бұл байланыс, әсіресе, өлеңнің құрылымдық жүйесінен анық байқалады. Өлең кіріспе, негізгі екі бөлім, қорытынды бөліктен тұрғандай әсер береді.

Жалп-жалп, жалп-жалп жауды қар,
Тон киіндік, тоңды мал.

Кіріспе негізгі бөлімде не жайында айтылатындығына оқырманды дайындау мақсатын көздейтін сияқты. Қар жауды, демек, қыс түсті. Түскен қыс өзімен суығын бірге ала келді. Адамдардың жылы киінуі, малдың тоңуы қыс ызғарына байланысты болып отыр. Өлеңнің бірінші бөлімінде алғашқы жолдағы ой жалғаса түскен, яғни, қыс мінезі тағы көрінеді:

Бұрқ-бұрқ, бұрқ-бұрқ боран бар,
Боран жоқта тұман бар.
Қызыл шұнақ қызыл бар.
Суда айна тас мүсін бар.
Қылаулатқан қырау бар.

Келесі бөлімде екінші жолдағы харакетке ұқсас тірлік молынан баяндалады:

Бүрсеңдеген лақ бар.
Сүмеңдеген қонақ бар.
Қыздар қылған шұжық бар.
Қонақ айтар қызық бар.

Соңғы бөлім негізгі бөлімдерде айтылған ойдың түйіні іспеттес қабылданады.

Ай, балалар, балалар!
Күнде оқуға жүрелік,
Үйренелік, білелік!

Қыс ызғарына қарамай, күнделікті атқарылатын шаруаларға қарайламай оқуға бару керектігіне баса назар аударылады. 7 буынды өлшем балаларға арнау түрінде жазылған бұл өлеңге ойнақылық сипат дарытқан. Жауған қар мен соққан боранның еліктеуіш сөздермен бейнеленуі де белгілі дәрежеде өлең ойнақылығын арттыра түскен.

Жапалақ, жапалақ қар жауар,
Жамбасыңа мұз тоңар.
Лақ, тоқты қашады,
Қойшы талқан асады.

- деп келетін халық өлеңінің аталмыш авторлық өлеңге ықпалы айқын.

Ы.Алтынсарин туған әдебиетімізге ана тақырыбындағы өлең түрін де енгізді. ««Бұл кім?» өлеңін жұмбақ стиліне жаза отырып, Ыбырай онда ананың ұлы қызметін өз шәкірттеріне жеткізу мақсатын көздейді. Бұл да өз дәуірі үшін тың өлең. Адам өміріндегі ананың еңбегін көркем тілмен жеткізе суреттейтін шығарманы Ыбырайға дейінгі әдебиетте кездестіру қиын» деген[4,87] баға береді бұл өлеңге академик С.Қирабаев. 6,7, 8 буын аралас келетін «Бұл кім?» өлеңінде бар мейірімін баласына арнайтын ана бейнесі оның нәрестесі үшін атқарған қамқорлық істері арқылы нанымды беріледі.

Бала, бала, бала деп,
Түнде шошып оянған.
Түн ұйқысын төрт бөліп
Түнде бесік таянған.

Үш шумақ өлеңнің алғашқысының өзі-ақ «бұл ана» дегізеді. Ананың балаға жасар қамқорлығын санамалап тауысу мүмкін емес.

Аялы қолда талпынтқан,
Қаймақты сүттей қалқытқан.
Суық болса жөргегін,
Қорғасын оқтай балқытқан.

Ақын ананың тек іс-әрекетін ғана береді. «Анаң қамқоршың, жанашырың, сондықтан сен оны сүй, құрмет тұт!» деген уағыз жоқ. Бірақ ананың бірден-бір қамқоршы екеніне бірден сенесің, кеудеңді оған деген шексіз ризашылық пен құрмет сезімі кернейді.

Айналасына ас қойып
Изені көлдей шалқытқан.
Қолын қатты тигізбей,
Кірлі көйлек кигізбей,
Иісін жұпар аңқытқан.

Өлең ананың баласын ұйықтату, тамақ беру, күту, мәпелеу әрекеттеріне құрылған. Бұл тұрғыда бесік жырын, уату-алдарқату жырларын, тұсау кесу жырын, мәпелеу жырларын айтатын қазақ әйелінің бейнесі еріксіз еске түседі. Бала күтімі жөніндегі халық түсініктерін қайыра әкеп жүрегімізге ұялатады.

Кез келген баланың жаттауына оңай, ұғымына жеңіл тиетін ойнақы өлең түрін ана, әже, ата, бала(бөбек) тақырыптары арқылы XX ғасыр басында ұсынған ақын – Мағжан Жұмабаев. «Ауыз әдебиетінің әдеби-эстетикалық байлығын кеңінен пайдалану романтик ақынның балаларға арналған туындыларында табиғи, айшықты көрініске ие болған. «Бесік жыры», «Бөбектің тілегі», «Жұбату», «Ана мен бала» тағы да басқа бүлдіршіндер үшін жазылған өлеңдерінде ауыз әдебиетінің бейнелеу құралдары молынан кезігеді»[2,42].М.Жұмабаевтың 1924 жылы «Ақжол» газетінде жарияланған «Әже», «Немере мен әжесі» өлеңдері әже мен немере арасындағы диалогқа құрылғанымен, кезең суретін, от басында ұршық айналдырып, жүн түткен, арасында ертек айтқан әже мен ертек тыңдап ақырында сілекейі ағып, шаршап ұйықтаған немересінің тірлігін, немересінің көп сұрағына жауап бере алмай қиналған әженің ақыр соңында «тек! – деп ем ғой, - тентек, тентек, мұны айтатын мектеп, мектеп!» деп тығырықтан шығу қарекеті кезең суреттері фонында берілуімен өзгеше. Ақынның балаларға арналған өлеңдері «Балаларға тарту» жинағында(1927) топтастырылған. «Ақ қала», «Ата, бата», «Ана», «Сылдырмақ», «Сал, сал білек», «Бөбектің тілегі», «Сұр құлын» өзіндік ерекшеліктері жеке-жеке тоқталғанда білінеді. «Ақ қала» өлеңінде ақ қардан ақ қала тұрғызған балалардың көңіл-күйін автор шебер жеткізген. Шеберлік кілті – бала қам-қарекетінің дәл бейнеленуінде. Өлеңде іске деген құлшыныс («топырлап, шулап, соқтыға, тоғытқн бейне тоқтыдай, жапырласты шөпірлеп»), негізгі іске талас(«мен оям! – деп біреуі, «мен қоям!» деп біреуі терезеге таласты»), істің нәтижелі бітуі(«Күліп жүріп көп бала, салып қойды ақ қала») бар. «Ата, бата» өлеңінде атасының немересіне беретін батасы екі дара тілектен тұрады.

Атасы:

«Құлыным бата дейді ғой!»
«Бата десең, қарт атаң
Айналсын сендей ботасын!
Оқы, құлыным, әлім бол,
Атаң берді батасын!»

Ауыз әдебиеті дәстүрінде жазылған «Ана», «Сылдырмақ», «Сал-сал білек, сал білек», «Бөбектің тілегі», «Сұр құлын» өлеңдерінде айшықты тіл, кестелі сөз өрнегі мол. Әлпештеу поэзиясының бесік жыры, уату-алдарқату жыры, мәпелеу жырлары, балалар тақпағын еске салады. «Ана» өлеңінде ана монологы жоқ, сырқат бөбегінің жанындағы қасірет шеккен ана кейпі сипатталады. Ақын бұл өлеңде ананың балаға деген махаббатының өлшеусіздігін көрсеткен. «Сылдырмақ» - бала мінезіне құрылған өлең. Бөбек пен оның ағасы Әлімжан мінезі шағын өлең ішіне сыйып кете берген.

Бөбектің егер қолынан
Түсе қалса сылдырмақ,
Әлімжан аға болмысы
Сылдырмақты сыйдырмақ,
Ең болмаса «байқаусыз»
Басып кетіп сындырмақ.

Тағы да бөбектің мектепке баруын, білім алып, әлім болуын тілеген тілек «Сал, сал білек, сал білек» өлеңінен көрінеді. Халық өз өлеңінде «ал, білек, ал, білек, атаң тілін ал білек, мал ішіне бар білек» десе, ақын «Сал, біліек, сал, білек, балдан тәтті бал білек, мектепке бар бір мезгіл, әжеңнің тілін ал, білек» дейді. «Атаның көңілі балада, баланың көңілі далада» демекші, «Бөбектің тілегі» өлеңінде малжанды бөбек қозы, лақ, құлыншақты өзінің тілек тілеу объектісіне айналдырады. Тоқтышақтың тоғыз, саулық қойдың сегіз, құла биенің құнан табуын тілейді. Бөкен жүнді бөрте ешкінің төрт айда төрт ешкі болуын, әукесінің алты рет бұзаулауын өтінген бөбек тілегі бар. «Сұр құлын» өлеңінде шағын сюжет сілемі бар. Сүліктей сұлу сұр құлынын жаз бойы Әлжан сылап-сипап қызықтайды. Қыс түсіп, арада біраз уақыт өтеді. Әлжан құлыншағын көруге келеді.

Сұр құлын жоқ алдында
Жалбыраған жабағы:
Томпиды аузы Әлжанның
Салбырады қабағы.

Бала қылығына құрылған өлеңнің тамаша бір үлгісі емес пе бұл өлең?!

Қорытынды.Сонымен, ХХ ғасыр басындағы қазақ балалар поэзиясындағы Абай, Ыбырай дәстүрлері біріншіден, идеялық сабақтастықтан, екіншіден, тақырыптық үндестіктен, үшіншіден, бейнелеу құралдары мен көркемдік әдіс-тәсілдерді қолдану жағдайынан байқалды. Халық тағдыры жеке бастарының қайғы-шеріне айналған ақындар шығармашылығында ағартушылық идея терең қойылды. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтардың ағартушылық идеялары, әсіресе, олардың балаларға арналған өлеңдерінен айқын көрінді. Халық тағдыры, халықтың қиын-қыстау тірлігінің шешімі, әсіресе, жас ұрпақ қамы оқу-ағарту ісімен тікелей байланысты болғандықтан, ғасыр басындағы қазақ балалар поэзиясында өнер-білім, оқу тақырыбы маңызды орын алды. Ілгерідегі, яғни ауыз әдебиеті мен Абай, Ыбырай шығармаларындағы көркемдеу құралдары, суреттеу, бейнелеу әдіс-тәсілдері ХХ ғасыр басындағы қазақ балалар поэзиясында өзіндік ерекшеліктері сақтала және жаңаша түрлендіріле қолданылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Тілешев Е. Суреткер және көркемдік әдіс. –Алматы, Арқас, 2005.*
2 *Әбдиманұлы Ө. ХХ ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. –Алматы, Қазақ университеті, 2002.*
3 *Алтынсарин Ы. Таза бұлақ.-Алматы, Жазушы, 1988.*
4 *Қирабаев С. Шындық және шығарма. –Алматы, Жалын, 1981.*

МРНТИ 17.82.10

Саметова Ж.Ш., [1] Айтимов М.К. [2]

[1] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан
[2]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан

ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПОЭТИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ҮНДЕСТІГІ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қазақ прозаларының мазмұны мен пішіні поэтикасына жаңа жазба реалистік әдебиет үлгілерінің (хакім Абай, Ы. Алтынсарин, т.б. шығармалары) классикалық көркемдік негіз болғандығы баяндалады. Қазақ прозасының Шоқан, Ыбырай, Абай қалыптастырған үлгілері және одан кейінгі даму кезеңдеріндегі шығармалар – ұлттық рухани құндылықтар.Сондай - ақ қазақ прозасындағы роман жанрының әлем әдебиетіндегі үлгілермен тектесе дамуына ықпал еткен XX ғасырдың басындағы әдеби үдеріс пен жеке қаламгерлер туралы байыптаулар жасалды.Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романдарының біразы XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басында жарыққа шықты. Қазақстан атты ежелгі тарихының жаңа кезеңіне көшкен, байырғы жолы бұған дейінгі талай мыңжылдықтардан басталған, қалыптасқан мемлекетіміздің, қазақ ұлтының көркем әдебиеттегі бейнеленуі сөз арқауындағы дәстүрлі шығармашылық үрдіс аясында қарастырылады.

Түйін сөздер: дәстүр, шығармашылық үрдіс,тарихи тұлғалар әлемдік өркениет, ұлттық сөз өнері

Sametova Z.,[1] Aitimov M. [2]

[1]Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan
[2]Korkyt ata Kyzylorda state University,
Kyzylorda, Kazakhstan

ARTISTIC HARMONY OF THE POETICS OF HISTORICAL TRUTH

Abstract

This article States that the classic artistic basis of modern Kazakh prose, which influenced its content and form, were the works of new written realistic literature (works of Abay, Y. Altynsarina et al.). Images of Kazakh prose created by Shokan, Ibrai, Abai and works written at the subsequent stages of the development of Kazakh literature are national spiritual values. It also examines the literary process of the early twentieth century and the work of individual writers who contributed to the development of the novel genre in Kazakh prose along with examples of world literature. A large number of Kazakh novels created during the period of independence were published in the 90s of the XX century and the beginning of the XXI century. The article examines how the centuries-old history of the Kazakh people, the history of the Kazakh state from ancient times to the present day is depicted in fiction within the framework of the traditional creative process.

Keywords: tradition, creative process, historical figures, world civilization, national art of speech

Саметова Ж.Ш.,[1] Айтимов М.К. [2]

[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан
[2]Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, г.Кызылорда,Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ГАРМОНИЯ ПОЭТИКИ ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Аннотация

В данной статье говорится, что классической художественной основой современной казахской прозы, оказавшей влияние на её содержание и форму, явились произведения новой письменной реалистической литературы (произведения Абая, Ы.Алтынсарина и др.).Образы казахской прозы, созданные Шоканом, Ибраем, Абаем и произведения, написанные на последующих этапах развития казахской литературы, – национальные духовные ценности. Также рассматривается литературный процесс начала XX века и творчество отдельных писателей , способствовавших развитию жанра романа в казахской прозе наравне с образцами мировой литературы. Большое количество казахских романов, созданных в период независимости, были изданы в 90-е годы XX века и начале XXI века. В статье рассматривается, как в художественной литературе в рамках традиционного творческого процесса изображается многовековая история казахского народа, история казахского государства с древних времен до наших дней.

Ключевые слова: традиция, творческий процесс, исторические личности, мировая цивилизация, национальное искусство слова

Кіріспе.Қазіргі қазақ романдарындағы өмір шындығы бейнеленуінің негіздері халық әдебиеті үлгілерінен бастау алады. Қазақтың халық әдебиетінде ғасырлар бойы қалыптасқан еңбек, шаруашылық кәсіп түрлері, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып дәстүрлері, қоғамдық-әлеуметтік, қарым-қатынастар жүйесі, т.б. сан алуан мәселелер қамтылады. Қазақ сөз өнеріндегі кәсіби жазбаша әдебиеттің көркемдік негізгі болған халықтық сөз өнері мұралары да өмір шындығы құбылыстарын қамтуымен ұрпақтардың көркемдік ойлау дүниетанымын қалыптастырды.

Қазақ прозасының әуелгі қалыптасу жолындағы үлгілерінен бастап, XX ғасырдағы классикалық роман жанры деңгейіндегі дамуы деңгейіне дейінгі шығармалардың барлығында да өмір шындығын көркемдік жинақтаумен, бейнелеумен жазу үрдісінің біртіндеп жетіле жалғасқанын аңғарамыз.

Қазақ әдебиетіндегі шежірелік шығармалар тарихи деректерді баяндау мен көркем әдебиет бейнелеулері тұтасуы жолын қалыптастырған мұралар болып саналады. Авторларының көзімен көрген оқиғаларын көркемдік талғаммен сұрыптап, іріктеп жазуы арқылы уақыт шындығын жазбаша жүйелеудегі қаламгерлік мәдениет үрдісіне де негіз қаланды. Шежірелік туындылардың құрылысындағы елдің, ондағы көрнекті оқиғалардың қамтылуында туынды авторларының мемлекет қайраткері тұғырындағы тұлғалық танымалдығы да елеулі болды. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шындықпен кең көлемді көркем туындылар жазу үрдісінде шежірелік шығармалар авторларының қайраткерлік, қаламгерлік орындары да сөз өнері тарихындағы маңыздылығымен ерекшеленеді.

Нәтижелер мен талқылау.XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі жаңа жазба реалистік әдебиет шығармалары да көркем әдебиетіміздегі тарихилықты жаңаша қалыптастыруда маңызды орын алды. Хакім Абайдың эпикалық дастандарында, қара сөздерінде [1,71] өмір шындығы деректері, тарихи тұлғалар тағылымының көркем шындықпен өрнектелуі әдеби сипатпен өрнектелді.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми-этнографиялық очерктері [2]әдеби-тарихи сипатымен ұлттық және жалпыадамзаттық рухани мұралар қатарына қосылды. Шоқан шығармалары ғылыми жазбаларды әдеби-тарихи ерекшеліктер тұтастығымен жазудың әлемдік классикалық дәстүріне сәйкес қазақ топырағында дамытудың іргетасын қалады.

Ал, Ыбырайдың прозалық туындылары [3,93] эпостық әдеби тек жанрларына ортақ реалистік шығармашылыққа жол ашты.

Ыбырай Алтынсариннің әңгімелері – қазақ әдебиетіндегі жазбаша прозалық шығарма жазу үрдісі жолындағы жаңа жазба реалистік әдебиет үлгілері болып саналады. Қазақ әдебиеттануы ғылымы игерген жетістіктер арқылы ұлттық әдебиетіміздегі прозалық шығармалар пайда болған алғашқы үлгілеріне бағалаулар жасалғаны мәлім. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуіріндегі және одан кейінгі

ғасырларындағы көрнекті шығармашылық тұлғалардың туындыларын қазақ жазба прозасының үлгілері қатарында қарастырған көрнекті әдебиеттанушы-зерттеушілеріміз профессорлар Ә.Қоңыратбаевтың, Б.Кенжебаевтың, Х.Сүйіншәлиевтің ғылыми деректі тұжырымдарын басшылыққа аламыз. Профессор Х. Сүйіншәлиев қазақ әдебиетінің ежелгі дәуіріндегі Әбу Нәсір әл-Фарабидың, Захир ад-дин Бабырдың, Мұхаммед Хайдар Дулатидың, Қадырғали Қосымұлы Жалайырдың еңбектерін, хан-сұлтандардың, елшілердің жазысқан хаттарын, шешен-билер сөздерін де прозалық шығармалардың алғашқы үлгілері қатарында қарастыруды ұсынады. Зерттеуші қазақ прозасының әуелгі бастау кезеңіндегі мұраларын айта отырып, Шоқан, Ыбырай, Абай өмір сүрген ғасырдағы осы дәстүрлі дамудың жалғастығына баға берген. «Түркістан уалаяты» (1870), “Дала уалаяты” газеттері мен “Айқап” журналының беттерінде жарияланған мұралардың, шығармалардың қазақ әдебиеті жанрларының, оның ішінде прозалық шығармалардың мол жазыла бастауына себеп болғанын бағалайды. Ыбырайдың “Қазақ хрестоматиясы” оқу құралының жарыққа шығуы да ұлттық әдебиеттегі поэзия, проза жанрлары шығармаларының халыққа танымал болып өркендеуіне кең жол ашқанын айтады:

“Аталған басылымдар қазақ прозасына айқара есік ашқан ерекше құбылыс, ол прогрессивтік маңызымен танылды. Қазақтың төл баспасөзі кең тарауға жолдама алды... Газет бетінде поэзия мен шағын әңгіме, новелла, оқшау сөздер көптеп басылып жатты. Әсіресе “Дала уалаятының газеті” прозаның шағын түрлеріне кең жол ашты. Деректі мақала, очерк, шағын қара сөздер, аудармалар, түрлі таныстырулар, сын-сықақ үздіксіз басылып тұрды. Ал, “Айқап” журналы болса өзінің алдындағы тек жоғарыда “Дала уалаятының” бастамаларын жалғастырып қана қойған жоқ, соларға қоса көлемді көркем туындыларды, повесть, романдарды жариялап, қазақтың мол көркем прозасының көкжиегі кеңістігін паш етті. Осылайша қазақтың ұлттық прозасы жаңа қарқынмен өзінің өсу, өрлеу кезеңін бастады...”[4,10].

Қазіргі қазақ прозасының көркемдік негізі – сөз арқауында айтылған әдеби-мәдени мұралар. Әсіресе, Ыбырай Алтынсариннің “Қазақхрестоматиясы”[5,83]оқу құралындағы әңгімелерінің қазіргі қазақ прозасының дамуына елеулі түрде көркемдік-эстетикалық тағылым болғаны ақиқат.

Оқу құралындағы әңгімелер екі бөлімге топтастырылған: “1. Ұсақ әңгіме – ертегілер (Балалар турасында)” бөліміндегі әңгімелер көркем әдебиеттің адамгершілік-имандылық тәлім-тәрбиесі қызметін атқаратын құдіретін дәлелдеген. Әңгімелердің жазылу стилінде қаламгердің өзіндік шығармашылық-педагогикалық шешім қолданғанын байқаймыз. Жазушының өзіндік мақсатына орай әңгімелер бірнеше салаға жіктеле айқындалған:

біріншісі – тарихи тұлғалар мен аңыздық, ертегілік оқиғаларға негізделе жазылған әңгімелері. Мысалы: “Сатемір хан”, “Абылай хан”, “Талаптың пайдасы”,“Ізбасты”, “Қара батыр”, “Байұлы”, “Жәнібек батыр”; екіншісі – дәстүрлі фольклор мен әдебиет шығармаларындағы мысал, мысалдама үлгісіне сәйкес әңгімелері. Мысалы: “Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш”, “Асыл шөп”, “Бақша ағаштары”, “Бір уыс мақта”, “Полкан деген ит”, “Тышқанның өсиеті”, “Түлкі мен ешкі”, “Қарға мен құрт”, “Сауысқан мен қарға”, “Жануарлардың дауласқаны”; үшіншісі – өмір шындығы оқиғаларын дидактикалық тұрғыда пайымдайтын педагогикалық-психологиялық түйінді әңгімелері. Мысалы: “Әке мен бала”, “Шеше мен бала”, “Аурудан аяған күштірек”, “Мейірімді бала”, “Бай баласы мен жарлы баласы”, “Оқудағы балалардың үйіне жазған хаттары”.

Ыбырай Алтынсариннің әңгімелері қазақ прозасының кейінгі дамуына зор ықпал жасады. Оның ең басты көрсеткіші – жазылған прозалық шығармалардың нақты оқырмандарына арналғаны. Ыбырай Алтынсариннің нақты оқырмандары – балалар және олардың ата-аналары, ересектер.

Көркем әдебиет туындыларының халықтық сипат алып мәңгілік сақталатынының кепілі – сол шығармаларды жан жүйесімен қабылдаған, сол қабылдау сезімін ұрпақта-ұрпаққа жалғастыратын мәңгілік оқырмандарының болуы. Мәңгілік оқырмандарының ғасырлар бойы үздіксіз жалғасатынының себебі – халықтық қабылдауға ие болған туындылардағы мәңгілік бейнелердің сомдалуы. Бұл орайда, қазіргі әдебиеттану ғылымындағы теориялық қисындардың уәжділігіне назар аударамыз. Әдебиеттанушы – ғалым М.Базарбаев уақыт пен кеңістіктегі мәңгілік бейнелері бар көркем шығармалардың көркемдік-эстетикалық тағылымына ғылыми баға берген:

“Мәңгілік бейнелер – белгілі бір заманда қоғамдық ортада қалыптасқан мінез-ерекшелігі бар, сонымен бірге бойынан жалпыадамзатқа тән сипат-қасиеттер де айқын танылатын, типтік тұлға дәрежесіне көтерілген әдеби бейнелер. Олар адамгершілік пен әділетсіздік, махаббат, зұлымдық, қызғаныш секілді жағымды және жағымсыз мінез, іс-әрекеттер арасындағы қайшылықты, тартысты көрсетеді. Ғасырдан ғасыр ауысып, заман өзгерсе де мұндай бейнелер өзінің танымдық, тәрбиелік мәнін жоғалтпайды”[6,138].

Шынында, Ы.Алтынсарин әңгімелеріндегі кейіпкерлердің барлығы да өмір шындығының жағымды және жағымсыз жақтарын танытқыш қуатымен әсерлі. Балалардың қабылдау, ойлау, түйіндеу сынды жас ерекшеліктеріпсихологиясына орай жазылған әңгімелердің кейіпкерлері жас оқырмандардың жадында сақталады, кейін солардың өздерінің ұрпақтарына да ұсынатын ұлағат көзіне айналады. Ал, балалардың Ыбырай шығармаларынан алған әсерленуін олардың ата-аналарының да аса ықыласпен, қуана, тебірене бағалайтыны әрине, анық. Сөйтіп, балаларымен бірге ата-аналары да тұрақты оқырманға айналады. Осылайша, шебер жазылған көркем шығармалардағы мәңгілік бейнелердің оқырмандары қалыптасады.

Қазіргі қазақ прозасындағы әңгімелер, повестер, романдар да Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық мақсатымен жазылған әңгімелерінің көркемдік-эстетикалық ұлағатынан тағылым алған даму жолын жалғастырып келеді. Ең басты ұлағат – шығармалардағы халықтық сипат. Көркем прозалық шығармалардағы тақырып пен идея, сюжет пен композиция, стиль, тіл мәселелерінің барлығы шығармашылық мәнер-машықпен жазылғанда олардың халықтық-оқырмандық қабылдауға ие болуына қол жеткізу – басты мұрат.

Қазіргі қазақ прозасындағы Зейнолла Шүкіровтің “Сыр бойы”, Қажығұмыр Шабданұлының “Қылмыс’, Дүкенбай Досжановтың “Ақ орда”, Рамазан Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы”, Мұхтар Мағауиннің “Мен”, Бекежан Тілегеновтің “Тұйық өмірдің құпиясы”, Сұмағұл Елубаевтің “Ақ боз үй” романдарындағы тарихи шындық және көркемдік шешім мәселелері де ұлттық сөз өнері тарихындағы қалыптасқан шығармашылық дәстүр жолымен сабақтасады.

Қазақ прозасының Шоқан, Ыбырай, Абай қалыптастырған үлгілері және одан кейінгі даму кезеңдеріндегі шығармалар – ұлттық рухани құндылықтар. Қазіргі қазақ прозасы шығармалары, оның ішінде романдар халық тарихының тағылымын, жеке қайраткер тұлғалардың адамгершілік-имандылық тұнған қасиеттерін ұрпақтардың санасына сіңіруді көздейді. Бұл – ұлттық әдебиетіміздің ғасырлар бойы қалыптасқан – классикалық үрдісінің көрсеткіші.

Реалистік әдебиет дамуы жолындағы, қазіргі қазақ прозасы шығармаларының, оның ішінде романдарының тарихи шындықпен, көркемдік шешіммен жазылуында Ыбырай Алтынсариннің әңгімелері үнемі өнегелі сипатымен ерекшеленеді. Тәуелсіз Қазақстанның жаңа тарихы жолында қазақ сөз өнерінің көркемдік сабақтастығындағы осындай эстетикалық ұлағаты мәңгілік жалғаса береді.

Көркем шығарма –халық тұрмысының айнасы. Көркем шығармалардағы әртүрлі жастағы адамдардың кейіпкерлер болып бейнеленуі арқылы халықтың тұрмыстық-әлеуметтік ортасының шындығы айқындалады.

Қазақтың жазба прозалық шығармаларының көркем үлгілерін жазған Ыбырай Алтынсариннің “Қазақ хрестоматиясы” кітабындағы “II. Үлкен кісілер турасындағы әңгімелер” атты бөлімдегі шығармалар ағартушы қаламгердің педагогикалық мақсатына орай жазылғанын аңғартады. Педагог-жазушының осы бөлімдегі әңгімелерінің бірнеше салаға жіктеле жазылғанын аңғарамыз: біріншісі – тарихи шындық негізіндегі тұлғалар мен қоршаған әлеуметтік орта қарым- қатынастары туралы әңгімелері (“Лұқпан әкім”, “Зеректік”, “Силинчи деген ханым”, “Дүние қалай етсең табылады”, “Қыпшақ Сейітқұл”, “Қанағат”, “Петр патшаның тергелгені”, “Жомарт”, “Тәкап-паршылық”, “Киіз үй мен ағаш үй”, “Данышпан қазы”, “Үнді”, “Жиренше шешен; екіншісі – өмір шындығын авторлық көркемдік шешім мен халықтың адамгершілік-имандылық дүниетанымы аясында жинақтап жазған әңгімелері (“Ғалым кісі”, “Малды пайдаға жарату”, “Білгеннің пайдасы”, “Таза бұлақ”, “Әдеп”, “Мұңсыз адам”, “Әділдік”, “Мұжық пен жасауыл”, “Сараңдық пен жинақылық”, “Салақтық”, “Ақымақ дос”, “Жаман жолдас”, “Айуанның естісі көп, бірақ адамдай толық ақылы жоқ”, “Өтіріктің залалы”, “Надандық”, “Жамандыққа жақсылық”, “Үш ұры”). Ересектер туралы жазылған көркем шығармалар балалардың өздерін қоршаған тұрмыстың, тіршіліктің күрделі болмысын түсінулеріне бағдар береді. Туындылардағы ересек адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастардың әрі үндес, әрі қарама-қайшылықты ерекшеліктері жас оқырмандардың психологиясына ықпал етеді. Тұрмыстағы әртүрлі қасиеттердің, құбылыстардың өзара ықпалдасуы, әрекеттесуі салдарынан болатын жағымды және жағымсыз құбылыстардың нәтижелерін оқырмандар түсінеді, жан-жүйесімен сезінеді.

Ыбырай Алтынсариннің әңгімелеріндегі тарихи тұлғалардың (Лұқпан хәкім, Атымтай Жомарт, Жиренше шешен, ағылшын оқымыстысы- өнертапқышы Броун, Америка оқымыстысы Вениамин Франклин, Қыпшақ Сейітқұл, I Петр патша) өнегелі істері арқылы кейінгі жас толқынның асыл сапалы қасиетті, саналы азамат болып қалыптасуына ықпал ету көзделгені ақиқат. Ал, екінші топтағы әңгімелерінде жеке адам мен оны қоршаған әлеуметтік ортаның жағымды және жағымсыз

қасиеттерін салыстыра, шендестіре бейнелеулер арқылы да адамгершілік-имандылық ұлағатын ұқтыру мақсат етілген. Ыбырай Алтынсариннің әңгімелері қазақ прозасындағы шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесіндегі көркемдік сипаттың қалыптасуы үшін маңызды болып саналады. Себебі, прозалық шығармалардың шағыны (әңгіме) да, орта (повесть), кең көлемдісі (роман) де тарихи шындықпен жазылады, әрқайсысынан жазушының өзіндік көркемдік шешімі танылады.

Академик З. Қабдолов былай дейді: "Кең көлемді ... эпостың бұл түрінде жазылған шығармалар шындықтың жекелеген эпизодтарын суреттеумен тынбайды, әдеби шығармаларға арқау болған адам мен қоғам тіршілігін мейлінше кең қамтып, алуан-алуан даму кезеңдерімен тұтас жүйелеп, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жинақтайды. Адам мен қоғам өмірінің қандай ақиқаты болсын, мұнда бүкіл тамыр тереңімен, қопарыла көрсетіледі де, оқырманның көз алдында өзгеше бір әлем, бүтін бір тіршілік дүниесі пайда болады"(З.Қабдолов,1983).Осы пікірге сүйене отырып, қазіргі қазақ романдары поэтикасының болмысын бағдарлаймыз, оларға негіз болған академик З.Қабдолов айтқандай: "Абай Құнанбаевтың ғақлиясы мен Ыбырай Алтынсариннің әңгімелері..."[7,313] екендігіне назар аударамыз.

Қазіргі қазақ романдары – біздің ұлттық әдебиетіміздің әлемдік өркениет деңгейіндегі биік дәрежесінің көрсеткіші. Қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму жолындағы барлық кезеңдерінде іргетасы қаланып, жанрлық толысуы, кемелденуі саралана түскен роман жанрындағы шығармалар ұлттық туындылардың жалпыадамзаттық рухани құндылықтар қатарына қосылғанын дәлелдеді. Қазақ романистикасының тарихындағы Міржақып Дулатовтың "Бақытсыз Жамал", Спандияр Көбеевтің "Қалың мал", Сұлтанмахмұт Торайғыровтың "Қамар сұлу", "Кім жазықты?", Шәкәрім Құдайбердиевтің "Әділ-Мария", Жүсіпбек Аймауытовтың "Қартқожа", "Ақбілек" романдары арқылы прозалық эпостың кең көлемді түрін игерудің классикалық үрдісі қалыптасты. Сәкен Сейфуллиннің, Бейімбет Майлиннің, Ілияс Жансүгіровтің, Сәбит Мұқановтың, Мұхтар Әуезовтің, Ғабит Мүсіреповтің, Ғабиден Мұстафиннің, Хамза Есенжановтың, Әбдіжәміл Нұрпейісовтің, Тахауи Ахтановтың, Сафуан Шаймерденовтің, Зейнолла Қабдоловтың және т.б. кейінгі толқын қаламгерлердің романдары ұлттық әдебиетіміздің рухани құндылықтары қатарын байыта, тереңдете, кеңейте түсті.

Ыбырай Алтынсарин әңгімелері – қазіргі қазақ прозасындағы шығармалардың, оның ішінде романдардың да көркемдік негізі. Әлем әдебиеттерінің тарихындағы тарихи роман, психологиялық роман, публицистикалық роман, роман-күнделік, роман-фельетон және т.б. үлгілер қазақ сөз өнері топырағында қаулап өсті, өркендеді. Қазақтың жазба прозалық шығармалары жазыла бастаған кезеңдердегі алғашқы салынған көркемдік үлгілердің осындай кемелдену биіктігіне жетуге мол мүмкіндік, айқын бағдар бергендігі ақиқат.

Қазіргі қазақ романдарының біразы XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басында жарыққа шықты. Қазақстан атты ежелгі тарихының жаңа кезеңіне көшкен, байырғы жолы бұған дейінгі талай мыңжылдықтардан басталған, қалыптасқан мемлекетіміздің, қазақ ұлтының көркем әдебиеттегі бейнеленуі сөз арқауындағы дәстүрлі шығармашылық үрдіс аясында қарастырылады.

Қазақтың ұлттық тарихындағы ең басты оқиғалар, қайраткерлер жаңа жарыққа шыққан романдардың мазмұны мен пішіні арқауында қамтылуда. Ілияс Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық», Әбдіжәміл Нұрпейісовтің "Соңғы парыз", Зейнолла Шүкіровтың "Сыр бойы", Қажығұмар Шабданұлының "Қылмыс", Дүкенбай Досжановтың "Алаң", Рамазан Тоқтаровтың "Абайдың жұмбағы", Мұхтар Мағауиннің "Тармақ", Бекежан Тілегеновтің "Тұйық өмірдің құпиясы", Смағұл Елубаевтың "Ақ боз үй", т.б. жазушылардың романдары қазіргі қазақ әдебиетінің классикалық дәстүрді жалғастырған болмысын көрсетеді. Әдебиеттегі жеке қаламгерлердің шығармалары арқылы сөз өнері дамуының тұтас кеңістігі құралады.

Қазіргі қазақ әдебиетінің XX ғасырдың 90-жылдарынан басталған жаңа кезеңінде де ғылыми зерттеулер мен көркем шығармалар жазу үрдісінде тарихи шындық пен көркемдік шешім тұтастығы классикалық дәстүрлі жолды байыта, тереңдете түсуде. Әрине, рухани мәдениеттің негізгі арнасы көркем шығармалар — үздіксіз туындап жататын әдеби даму қозғалысының жемісі. Бұл – әдеби процесс. Қазіргі әдебиеттану бағалауы (А.Ісімақованың пікірі) бойынша:

"Әдеби процесс – бұл белгілі бір дәуірде, сонымен қатар ұлттар мен елдердің, аймақтардың, әлемнің күллі тарихи кезеңдерінде өмір сүріп келе жатқан әдебиеттің тарихи заңды қозғалысы. Әдеби процесс әрбір тарихи кезеңде әлеуметтік, идеологиялық және эстетикалық тұрғыдан жазылған әр алуан сападағы кесек образдар мен қарапайым бейнелер кескінделген қарадүрсін шығармалардан - көпшілікке арналған әдебиеттерге дейін өз бойына сіңіріп отырады. Мұның қатарына олардың жиі

жарық көретін жарияланымдар мен басылымдары, әдеби сын, естеліктер, әдеби эпистолярлық жанрларда жазылған оқырмандардың үн қатысуы да жатады”[6,105].

Көркем шығармалары мен сөз өнері мұраларын зерттеу еңбектерін тарихи-әдеби даму сабақтастығы негізінде өрбіткен ғалым-қаламгерлер шығармашылығы әдеби процесс кеңістігіндегі өзіндік үлесімен бағаланады. Қазақ әдебиеті тарихындағы мұраларды ұлттық және жалпыадамзаттық рухани құндылықтар сабақтастығы үндестігі тұрғысынан қарастырған зерттеулер әдеби процесті ғылыми зерделеудің озық өнегесі болды. Ал, ғалым-жазушылардың әдебиет тарихына арналған зерттеулері мен көркем туындылары (өлең, поэма, повесть, роман) да қазақ сөз өнері әдеби процесіндегі шығармашылық үлестерін танытты. Әдебиетші ғалым және ақын, прозашы, драматург қаламгер тұғырындағы шығармашылық тұлғалары олардың ұлттық сөз өнері дамуы тарихындағы ұлағатын ұрпақтарға ұқтыра түседі.

Ұрпақтардың ұлағаты осындай дара тұлғалардың өнегесімен жалғаса береді.

Қазақ әдебиетіндегі эпикалық шығармалар жазу үрдісінде авторларының елге танымал тұлғалар (мемлекет басшысы, белгілі би-шешен, оқымысты ғалым, т.б.) болуында да осындай жалғастық жүйесі байқалады. Сонау түркі өркениеті жазба жәдігерліктерінің де, бұдан кейінгі дидактикалық-философиялық дастандардың, шежірелік баян мұраларының және жазба реалистік шығармалар авторларының ел тарихындағы белгілі тұлғалар болуы да осылайша жалғасуда. Ал, сөз арқауындағы әдебиет тарихы мұраларының тарихилық ортада дамуы да мыңжылдықтар бойы жалғаса дамыған төл тарихы бар халқымыздың мәңгілік жолын айқын танытады. Көркем әдебиет шығармалары – халық тарихының айнасы. Қазіргі қазақ романдарының тарихи шындық пен көркемдік шешім поэтикасы арнасындағы даму жолы халқымыздың көркемдік-эстетикалық ойлау деңгейі көрсеткіші ретінде бағаланады.

Қазақ прозасының қазіргі заманғы өркениет деңгейіндегі дамуын танытатын бұл шығармаларда ұлттық тарихымыз, жекелеген қайраткерлеріміз көркемдік ойлау заңдылықтарына сәйкес бейнеленген. Ең бастысы – қазақ тарихындағы халықтық тәлім-тәрбие, ағартушылық-эстетикалық мұрат бағдарындағы дүниетаным кеңістігі дамытыла түскен.

Қорытынды.Қазіргі қазақ романдары – тарихи шындық және көркемдік шешім бірлігі поэтикасының көрсеткіші. Ғасырлар бойы халықтық-ұлттық дербестікті сақтау, діл, тіл, дін мәселелерін ұрпақтан-ұрпаққа аманаттап жеткізу көрнекті қайраткерлеріміздің (хандардың, батырлардың, би-шешендердің, ақын-жыраулардың, ақын-жазушылардың, ғалымдардың, т.б.) негізгі қызмет бағдары болды. Қазақ тарихының шынайы сипатын, көрнекті қайраткерлеріміздің қызметін нақты көрсетіп жазуға мүмкіндік туған кезеңдегі қаламгерлер туындыларының ұлттық және әлемдік өркениеттік талаптарға сәйкес шеберлік деңгейлері анықталады.

Сондықтан, қазіргі қазақ романдарының тарихилығы ұрпақтарды сөз өнерінің азаматтық-отаншылдық рухымен тәрбиелеу жолындағы қызметін күшейте түседі. Ал, қаламгерлердің романдарындағы көркемдік шешім деңгейлері арқылы тарихи даму, тұлға даралығы мәселелерінің көркемдік ойлау тұрғысындағы тағылымы анықталады.

Қорыта айтқанда, жаңа жазба реалистік әдебиет шығармаларының, оның ішінде ЫбырайАлтынсарин прозасының қазіргі қазақ романдары үшін үлгі, негіз болғаны – сөз өнері дамуындағы көркемдік жалғастықтың көрінісі. Шығарманың тақырыптық-идеялық, сюжеттік-композициялық сипатындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелерінің поэтикалық тұрғыда болуы әдеби дамудағы табиғи сабақтастық желісі арқылы жүзеге асырылады. Қазақтың қазіргі және болашақтағы әдеби дамуы жолында осындай дәстүр жалғастығының сақталатындығы анық.

Қазақ әдебиетіндегі көлемді эпикалық шығармалар жазу үрдісінің шежірелік туындылар арқылы негізі қаланғаны анық. Әдеби шығармада халық тарихының маңызды кезеңдерін эпикалық көлемде қамтуда қаламгерлер баяндау, тұлғаларды даралау, құбылыстар мен қасиеттерді жинақтау мәселелерін өнер туындысына лайықты талаптармен орындаудың үлгілерін жасады. Қазақ әдебиетіндегі эпикалық шығармалардың тарихилық негізділігінің дамыта жазылуы әлем өркениетіндегі тектес, үндес шығармашылық үрдісімен де үндестік жағдайында көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы.– Алматы, Жазушы, 1986. – Т. 1: Өлеңдер мен поэмалар. – 304 б. - кітап

2 Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы.– Алматы, Жазушы, 1986. – Т. 2: Аудармалар мен қара сөздер. – 200 б. - кітап

3 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы, Жазушы, 1985. – 560 б. - кітап

4 Қазақ прозасы: Хрестоматия. Үш томдық / Құрастырған және алғы сөзін жазған Х.Ж. Сүйіншәлиев. 1-том: 564 б.; 2-том: 564 б.; 3-том: 548 б.).– Алматы: Ғылым, 2001. - кітап

5 Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы (Киргизская хрестоматия).– Алматы: Білім, 2003. – 112 б. - кітап

6 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З.Ахметов,Т.Шаңбаев. – Алматы, Ана тілі, 1996. – 240 б. - кітап

7 Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері.–Алматы, Мектеп, 1983.–368 б.

МРНТИ 17.72.92

Сарбасов Б.С., [1] Орынханова Г.А., [2] Егізбаева З.С. [3]

[1,2,3] Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ОРАЛХАН БӨКЕЙ «БӘРІ ДЕ МАЙДАН» ПОВЕСІНДЕГІ ЗАМАНДАСТАР БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақалада Оралхан Бөкейдің әңгіме, повестерінің мәні мен маңызы қарастырылады. Оралхан Бөкейдің әңгімелері мен повестеріндегі қаһармандар образының жасалу жолдарына талдау жасалынады. Оралхан Бөкей повестері сол кезеңнің өзекті проблемаларын көтеріп, соларды өз замандастарының образдары арқылы шешіп бере алған маңызды туындылар дейміз.

Мақалада Оралхан Бөкейдің «Бәрі де майдан» повесіндегі замандастар бейнесі сөз болады. Мәселен, жазушы замандас дегенде көбінесе жастарды назар тұтамыз да, солардың образымен шектелеміз. Замандас дегеніміз, бізбен бір қоғамда өмір сүріп, бір елде жасап, отырған, жас шамасы әр алуан болса да, мақсат бірлігі, рухани тынысы ұқсас адамдар болуы қажет. Осындай жазушының замандас туралы ой-тұжырымдары сараланады.

Мақалада жазушы шығармаларында замандастар бейнесін көркемдік тұрғыда бейнелей отырып, адамды ардақтау, оның еңбегін бағалау туралы ұлы идеяны уағыздайды. Повестегі негізгі кейіпкерлер Ақан, Алма, тіпті Құмырай бейнелері де шыншылдылығымен, нанымдылығымен есімізде ұзақ сақталатын, ойымызға ой қосатын жанды образдар. Құмырай типіндегі адамдар қазіргі жастар арасында жоқ деп айтуға әлі ерте екенін ескерсек, повестегі образдардың өміршеңдігін тағы да дәлелдей түскен боламыз.

Түйін сөздер: Лирикалық кейіпкер, суреткерлік шеберлік, поэтикалық тіл, көркемдік ерекшелігі

Sarbasov B., [1] Orynhanova G., [2] Egizbayeva Z. [3]

[1,2,3] Kazakh national women's pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

THE IMAGE OF CONTEMPORARIES IN THE ORALKHAN BOKEI'S STORY «BARI DE MAIDAN»

Abstract

The article deals with the essence and meaning of Oralkhan Bokei's stories and narratives. The ways of creating images of heroes in the Oralkhan Bokei's stories and narratives are analyzed. The writer poses an issue going through time and remaining relevant. O. Bokei, through a contemporary hero, presents the problems of contradictory person who is eager to know the meaning of life. O. Bokei was able to show a deep and dramatic processes of destruction of harmony in the relationships, leaving of man from the earth.

The characters of such heroes as Aka, Alma, and Kumyray are depicted in tense moments of crisis: choice, self-knowledge, memories, and frustration. The search for answers to eternal questions about the meaning of life and the continuity of generations requires the writer to analyze the feelings and innermost spiritual experiences of a contemporary. In the spiritual and moral quest, each of the characters shows their own nature.

The modern Bokei's hero reflects the situation of moral and cultural vacuum: traditional values developed by the millennial way of life were devalued in the eyes of young people. This is the reason for the tragedy of a whole generation of our contemporaries, masterfully reflected in the Oralkhan Bokei's wok.

Keywords: by fearlessness, resoluteness, amazing gift of belief, unshakable confidence of the correctness

Сарбасов Б.С., [1] Орынханова Г.А., [2] Егізбаева З.С. [3]

Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

ОБРАЗ СОВРЕМЕННИКОВ В ПОВЕСТИ ОРАЛХАНА БОКЕЯ «БӘРІ ДЕ МАЙДАН»

Аннотация

В статье рассматриваются сущность и значение рассказов, повестей Оралхана Бокея. Подвергаются анализу пути создания образов героев в рассказах и повестях Оралхана Бокея. Проблемы, поднимаемые писателем, прошли сквозь время и не потеряли своей актуальности. О. Бокей через героя-современника показывает проблемы противоречивой личности, жаждущей познать смысл жизни.

О.Бокею удалось показать глубокие и драматичные процессы разрушения гармонии в отношениях, отлучения человека от земли. Характеры таких героев, как Акан, Алма, Кумырай, изображаются в напряжённо-кризисные моменты: выбора, самопознания, воспоминаний, разочарования. Поиски ответов на вечные вопросы о смысле жизни и преемственности поколений требуют от писателя анализа чувств и сокровенных душевных переживаний современника. В духовно-нравственных исканиях каждый из героев проявляет свою натуру.

Современный герой Бокея отражает ситуацию нравственного и культурного вакуума: традиционные ценности, выработанные тысячелетним укладом, девальвировались в глазах молодёжи. В этом причина трагедии целого поколения наших современников, мастерски отражённая в творчестве Оралхана Бокея.

Ключевые слова: Художественный характер, поэтическое мастерство, поэтическое язык, лирическое образы

Кіріспе. Қазақ әдебиетінде, әсіресе, оның проза саласында жетекші жанр роман болса, негізінен алғанда, ең дамыған, саны жағынан да, сапалық көрсеткіші жағынан да алдыңғы қатарда келе жатқаны повесть деп айтар едік. Повесть пен романның немесе повесть пен әңгіменің арасындағы жалғастық пен айырмашылықты, өзгешелікті зерттеуші-ғалымдар өздерінше нақтылай ғылыми тұжырымдармен айқындап отырады. Кейде повестің анықтамасында әр алуан пікірлер көрініс беріп қалса да, оның жанр ретінде романнан кішірек , ал әңгімеден әлдеқайда үлкен жанр түрі екенін бәрі де мойындайды. Бірақ бұған қарап повестің жанрлық сипатын оның көлемі ғана анықтайды деу біржақты пікір болар еді. Повестің ішкі жанрлық спецификасын оның тек көлемі емес, оқиғалар жүйесі, тартыс, көркемдік бітімі тәрізді алуан түрлі көркем компоненттер жиналып келіп анықтаса керек-ті.

Белгілі ғалым, әдебиет теориясының маманы Қажым Жұмалиев: «Баяндау арқылы қарасөзбен жазылған көлемі орташа шығармалар ұзақ әңгіме /повесть/ деп аталады. Романмен салыстырғанда, ұзақ әңгімеде эпизодтар аз және алған оқиғаларының көлемі де шағын болады» [1,36] -дейді.

Ал, Мұхаметжан Қаратаев: «Новелла жанры, яки әңгіме мен повесть, романнан бөлек, бөтен категориялар емес. Олар Белинский айтқандай, ұлы өмір кітабынан, яғни романнан жұлып алған парақтар - әңгіме (ол бір немесе бірнеше эпизодты суреттейді) яки бір тарау - повесть» [2,158] - дейді.

Серік Қирабаев: «Эпостың ең үлкен түрі роман - көркем сөздің, ең биік үлгісі... Онда бірнеше сюжеттік линия (негізгі сюжеттік линияға қосымша бірнеше сюжеттер) қатар өрістеп, сол негізді халықтың көптеген тобының жан-жақты образы жасалуға тиіс. Онда оқиғалар көлемі де мол болады... Ал повесть шағын бір-екі сюжеттік линияны дамытып, соған қатысты геройлардың аз ғана тобын алдыңғы кезекке қойып көрсете алады» [3,364] - деген еді.

Әдістеме. Ал, көрнекті әдебиет теоретигі Зейнолла Қабдолов: «Әңгіме шағын көлемді эпикалық түрдің айрықша асыл үлгісі... Әңгіменің ең елеулі ерекшелігі жинақтылығы... Ал ұзақ әңгіме, яки

повесть - орта көлемді эпикалық түрдің үлгісі... Повестің жұрт таныған кейбір жанрлық сипаты - мұнда шағын эпостағыдай бір емес, бірнеше оқиға: адам өмірінің бір, не бірер эпизоды ғана емес, бір алуан кезеңді құбылыстары кеңірек, біраз дамытыла суреттеледі... Роман кең көлемді эпикалық түр... Эпостың бұл түрінде жазылған шығармалар адам мен қоғам тіршілігін мейлінше кең қамтып, алуан-алуан даму кезеңдерімен тұтас жүйелеп, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жан-жақты жинақтайды» [4,159] - деп көрсетеді.

Енді жоғарыда айтылған теориялық тұжырымдардан шығатын қорытынды - повестің жанр ретінде әңгіме мен романның аралығындағы көркем туынды екендігінде. Повесть қазақ әдебиетінің ең белді де белгілі жанры болып келді және ол өзінің осы орнын сақтап қала бермек.

Енді біз негізгі тақырыбымызға - яғни Оралхан Бөкей повестеріндегі замандастар бейнесі, оның жасалу жолына тоқталайық. Оралхан повестерінде де сан алуан адам образдары, әсіресе, сол дәуірдің негізгі қозғаушы, жасаушы, өзгертуші күші болған жастар бейнелері сомдалған.

Оралхан Бөкей сонау алпысыншы жылдардың орта тұсынан бастап әдебиетімізге өзіндік ерекшелігімен келіп танылған үздік таланттарымыздың бірі. Жазушы әдебиет табалдырығын алғаш көркем де шағын әңгімелерімен аттаса, араға жылдар салып повеске ауысты. Жазушының үрдіс қимылдар еншілеп алған жанры да негізінен осылар, яғни әңгімелер мен повестер болмақ. Бұған қарап, жазушы роман жанрына ден қоймаған деуге әсте де бола қоймас, бұл салада «Өз отыңды өшірме» деген атпен басылып шыққан романы оқырман қауымнан тәп-тәуір баға алған болатын. Бірақ та, жазушыны шетелдерге танытқан сүйікті жанры - повесть жанры екенін тағы бір рет анықтай кетуді мақұл көреміз. Әсіресе, жазушының повестері оқырмандардың жылы ықыластарына бөленіп, оның есімі қалың оқырманға кеңінен танылған болатын. Оның бірден бір құпиясы жазушының ізденгіштігінде болса керек. Ол ескі сүрлеуді таптамай, әдебиетке өзіндік үнмен, сырымен, айтар ойымен келгені, өмірді өзінше көріп тануға, өзінше бейнелеуге ұмтылысы, осы жолдағы сәтті ізденістері оның өз оқырманын тез табуына, оның жүрегінен жылы орын алуына себеп болғандығы сөзсіз.

Оралхан кейіпкерлері оның өз замандастары. Олардың кәрісі болсын, жасы болсын бәрі де сол дәуірдің азаматтық міндеттерін белсенді түрде атқарған абзал жанды азаматтар. Жазушы солардың әрекеті, мінез-құлқы, көзқарасы арқылы өмір шындығын, оның алуан түрлі сырларын ғана ашып қоймайды, өткенімізге де ой тоқтатып қарайды, болашағымызға да көз жібереді. Жазушы адам характерлерін өте шебер ашады, сол кейіпкерлердің ұғым түсінігі, көзқарасы арқылы дәуірдің ең өзекті деген мәселелерін көтере біледі. Міне, осылайша, Оралхан Бөкей повестеріне баға бергенде, олардағы тақырыптың тыңдығы емес, көтерілген проблемалардың сонылығы тұрғысынан келу қажет.

Жазушының «Біздің жақта қыс ұзақ» атты повестер жинағы «Бәрі де майдан» повесімен ашылады [5]. Повесть сол кезеңдегі өзекті проблеманы алға тартады. Шығармада бір-біріне қарама қарсы екі кейіпкер бар. Бірі майдангер, Отан соғысының мүгедегі, ауыл-аймаққа беймаза, маскүнемдігі тағы бар Құмырай да, екіншісі еңбек ардагері, еңбекшіл, адал да абзал жан - Ақан.

Повестің қысқаша сюжетінде мына нәрселер көрінеді. Жұлдыз ауылы жеңістің отыз жылдығын тойлағалы жатқанда, Ақан қарт ертемен шығып, қасқа биесін ерттеп аттанып кетеді. Оның қайда кеткенін, неге кеткенін сұрастырған да, керек еткен де ешкім болмапты. Тек кешке қарай шалының әлденеге ренжулі екенін Алма кемпір ғана байқаған. Бірақ әрнәрсені сұрап Ақанды мазалап көрмеген әдетімен үнсіз қалған. Жалғыз-ақ шалының ел болып жиналған жерден бөлініп кетпейтінін, тек қаңқу сөзден ғана қашқақтайтынын білетін ол Ақанның бір нәрсеге қырсығып, өкпелеп кеткенін сезеді. Шынында да Ақан өкпелеп кетіпті. Аудан басшылары жеңіс тойын тойлауға соғысқа қатысқандарды ғана шақырыпты, Ақанға шақыру жібермепті. Оның үстіне Құмырайды шақыруға келген бала Ақанға бәрінде айтып береді. Ақан ойға қалады. Үлкен тойға шақырылмайтындай жазығы неде? Кінәсі - майданға бармағаны ма? Оны майданға емес, еңбек армиясына жұмыс істеуге жіберген өкіметтің өзі ғой. Ол осындай қиын-қыстау жағдайда аянбай тер төккен жоқ па еді? Аурулығына қарамай еңбек озаты атанды. Партия қатарына кірді. Жұмысқа қыры жоқ Құмырай сияқты жалқауларды майданға жіберіп мұны 1946 жылға дейін босатпады. «Бәрі де майдан үшін! Бәрі де жеңіс үшін!» деп еңбек етті. Өкінішке қарай, осыны бағалаған ешкім жоқ. Сол кездің өзінде трудармияны киноға түсірген бір адам көрмепті, «газеттенбіз» деп бір журналист келмепті. Ал бүгін жұрт назары түгелдей майдангер-жауынгерлерге ғана ауған [3,9].

«Қазірдің өзінде қарт солдаттар соғыс ардагері атанып, «немісті тырқыратып қуып барамыз, жолдасыма оқ тиді, мен аман қалдым» деп отырғанда, «Күн демей, түн демей кен қазып, топырақ тиеп жатырмыз» деп әңгімеге араласудың өзін әбес санаймыз, - дейді Ақан – Бірақ менің

жарылыстың астында қалған Бураның, ауылға келген соң көп ұзамай дімкәстік пен жіңішке аурудан қайтыс болған Қожақ пен Қаймақтың жазығы не? Жазығы сый-құрмет дәметпей, жанталаса еңбектенгені ме? Жазығы - жауынгерлерге қару дайындап бергені ме? Отыз жыл бойы осы оймен соғысып келемін. Жеңістің отыз жылдығына шақырылмадық. Оны былай қойғанда, «Ата, сенің наградаларың неге жоқ? Әлде,соғысқа қатыспадың ба?» - деген немеремнің сұрағына да жауап бере алмадым-ау. Ол сұраққа әсте де мен емес, басқа біреулер жауап беруі керек еді!» [5,11].

Бұл үлкен қоғамдық проблема. Адамды және оның еңбегін бағалау бірінші рет іске асып отырған жерде мұндай ұлы істі аяқсыз қалдыруға ешбір жол жоқ.

Нәтиже. Кеше ғана жеңістің алпыс жылдығын атап өту үстінде де майдан мүддесі үшін жан аямай күш жұмсаған тыл еңбеккерлерінің жеңіске қосқан үлесі атап айтылды. Алайда, күнделікті тіршілігімізде үнемі еске ала бермейтініміз, олардың әрқашан сый-құрмет пен атақ абыройдан сырт қалатыны да жалған емес. Ақан осыған күйінеді. Жазушы да тыл еңбеккерлері мен еңбек армиясында адам төзгісіз қиыншылық жағдайында жұмыс істеген азаматтардың ерлігін көре білуге, бағалауға шақырады. Сондықтан да ол повесін «Бәрі де майдан» деп атап, Ақанның еңбек армиясындағы, оның әйелі Алманың ауылдағы өмірін, азапты да ауыр еңбек жолын көркем бейнелеуді мақсат еткен. Шығарманың бүкіл идеялық түйіні оның образдары арқылы ашылады. Бұл тұрғыдан Ақан, Алма, екінші кезектегі Құмырай, тағы басқалар жазушының үлкен табысы болып есептеледі.

Әрине, повестің осы негізгі қаһармандары қарт адамдар, дегенмен олар да біздің замандастарымыз. Біз олардың бойларынан адалдық пен азаматтық, Отанға деген ыстық сүйіспеншілік табамыз, олар істеген қызметтері үшін ақы дәметпейді, қарапайым да адал жандар, әрине олардың арасында Құмырай тәрізді қазіргі заман жастарына үлгі болу тұрсын ілтифатқа да жарамайтындар бар. Негізгі құрмет Құмырай тәрізді сұмырайлардікі емес, Ақан сияқты адал жандарға берілуі қажет қой. Бірақ өкінішке орай, басқаша, тек майданға барды дегені болмаса Құмырайлардың не бітіргені белгісіз. Трудармияда жалқау болғандықтан үнемі сөгіс алып жүрген Құмырай майданда нендей ерлік көрсете қойды деген ойға қаласың.

Повестегі үлгі боларлық жарқын образ, сонымен бірге аса күрделі образ - Ақан. Ақан - жасынан еңбек астында өскен, саналы өмірін жалтақсыз, бұлтақсыз, адал өткізген адам. Намысын ешкімге бермейтін, басқаға қиянаты жоқ жан. Бүгін де ұлғайған жасына қарамай шағын шаруасын жып-жинақы етіп, дөңгелетіп ұстайды. Аурулығы себепті өкімет дайындаған шағын зейнетақысын тәуір болған соң алудан бас тартып, еңбекке қайта араласты, ауыл малшыларына газет тасиды. Қатардан қалып отырып қалғысы келмейді.

Повесте жазушы негізінен Ақанның соғыс кезіндегі еңбегіне көбірек көңіл аударады. Кейіпкер образын аша түсетін тұстар да осы еңбек армиясындағы күндер. Соғыстың төрт жылын ол Орал тауы маңында еңбек армиясында өткізеді. Жазушы кейіпкер Ақанның естеліктері арқылы Ұлы Отан соғысы кезінде майданға қару дайындасқан көпшіліктің адам айтқысыз ауыртпашылық жағдайында жасаған ұлы еңбегін суреттейді. «Біздер, еңбек армиясында болғандар, жаумен мылтықсыз шайқастық, әрине, өлім-жітім аз болды. Сондықтан да қадірсіз болдық, - дейді Ақан. Дене жарасынан жүрек жарасы әлдеқайда ауыр дегенді ширек ғасырдан бері Құмырайға түсіндіре алмай-ақ келемін... Қайтейін, тағдырдың жазуы шығар» [5,26].

Еңбектің ауыр бейнетін кештік дегенмен, қадірсіз болдық дегенінің де жаны бар Ақанның. Еңбек армиясына қатысушылардың тұрмыс-күйінің ауырлығын, моральдік жүдеулігін біздер, соғыстан кейінгі ұрпақ кітаптардан, кинофильмдерден ғана білеміз. Әрине, автор қазіргі кезде соғыс ардагерлерімен бірге сол кезде еңбек армиясында болғандарға да құрмет ету керектігін Ақанның ойы мен сезімі, ішкі күйзелісі арқылы өте тиімді етіп ұқтыра білген. Повесте Алтай бойының халқы, оның соғыс жылдарындағы жай-күйі оқушыны бей-жай қалдырмайтындай дәрежеде болып шыққан. Соғысқа қатыспағанмен, тылдағы еңбектің ауыртпалығын көрген, сөйтіп жеңіс мүддесіне жан аямай күш қосқан Ақан осындай жалған түсініктерге қарсы күреседі. Содан бері арылмай келе жатқан «қадірсіздігіне» күйінеді. Оның жүрек жарасы» деп отырғаны да осы. Бүгінгі жеңіс тойына Ақанның шақырылмай қалуы да сол ұғымнан әлі арылып болмағандықтың белгісі.

Оралда еңбек еткен жылдар ауырлығына қарамастан Ақан үшін үлкен мектеп болғанын көреміз. Ол азаматтық жол кешті. Отанға берілгендіктің, іске жауапкершіліктің, жолдастық, адамдық қарым-қатынастардың сынынан өтті. Денсаулығын сақтап қалмай, көппен бірге адал еңбек етті, абыройға ие болды. Қостас жолдастары - Қожақ, Бурамен ғана емес, басқа ұлт өкілдерімен де достық қарым-қатынасқа түсті. «Бұған дейін көз көріп, аяғымыз тимеген мүлдем басқа ұлттың өкілдері бір шаңырақтың астында бірігіп, қара нан, үсіген картопты бөліп жедік. Түр-түсіміз, тіліміз бен дініміз

бөлек демедік, бір ененің баласындай маңырап табыстық. Отан соғысы біздің басымызға қайғының қара бұлтын төндіріп қана қойған жоқ, біздерді айнымас ұлы достыққа да үйретті», - дейді Ақан.

Қорытынды.Бұл айтылғандар Оралхан Бөкей повесінің Ұлы Отан соғысы кезіндегі еңбек армиясында болғандар мен ауылдағы жесір әйелдер еңбегін көркем бейнелеген туынды екенін көрсетеді. Ол бүгінгі ұрпаққа тыл еңбеккерлерінің жеңіске қосқан үлесі жайын әңгімелейді. Оларды Ақан, Алма сияқты жарқын бейнелермен таныстырады. Повесті оқыған адамның бойында оның қаһармандарының тағдырымен ортақтастық туатыны, сол арқылы жаңа соғыс өртін тұтатушыларға қарсы сезім пайда болатыны даусыз. Шығарма сонымен бірге соғыс кезіндегі ауыр еңбектің майдандағы жеңіске қосқан үлесі ғана емес, адамгершіліктің, азаматтық үшін күрестің де майданы болғанына сендіреді. Ақан да, Алма да қандай азап сапарынан өтсе де, адам боп қалған қылығымен қызықтырады. Керісінше, майдан жолынан өткен Құмырай өмірдің өгей баласы қалпында қалады.

Осыны көркемдік тұрғыда бейнелей отырып, Оралхан адамды ардақтау, оның еңбегін бағалау туралы ұлы идеяны уағыздайды. Повестегі негізгі кейіпкерлер Ақан, Алма, тіпті Құмырай бейнелері де шыншылдылығымен, нанымдылығымен есімізде ұзақ сақталатын, ойымызға ой қосатын жанды образдар. Олар да біздің замандастарымыз ретінде қазіргі дәуір азаматтарына өз әсерін тигізбей қала алмайды. Құмырай типіндегі адамдар қазіргі жастар арасында жоқ деп айтуға әлі ерте екенін ескерсек, повестегі образдардың өміршеңдігін тағы да дәлелдей түскен боламыз.

Сондай-ақ кешегі майдангерлер, бүгінгі қарттар Ақан, Алма, тіпті маскүнем Құмырай бейнесі де бізге бейтаныс емес. Олар біздің кез келген аулымызда, көшемізде өмір сүріп жатқан заманы бір жерлестеріміз. Қорыта айтқанда, Оралхан Бөкей повестері сол кезеңнің өзекті проблемаларын көтеріп, соларды өз замандастарының образдары арқылы шешіп бере алған маңызды туындылар дейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы,1969. – кітап*
2 *Қаратаев М. Ізденіс іздері. – Алматы, 1982. – кітап*
3 *Қирабаев С. Шығармалар. (Сын-мақалалар мен зерттеулер) I,II том. – Алматы, 1992.*
4 *Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1992. – кітап*
5 *Бөкеев О. Біздің жақта қыс ұзақ. – Алматы, 1984. –кітап.*

МРНТИ 14.07.01

Сейсенбаева Ж.А.[1]

[1] *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

БАҚҚОЖА МҰҚАЙ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ ДӘУІР ШЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Аңдатпа

Мақалада жазушы Б.Мұқайдың «Құлдық ұмыр» повестіндегі адам тағдырын суреттеуі, азаматтық рух тұлғасына қатысты сындарлы пікірлерді жинақтаған кейіпкердің ішкі жан-дүниесіне ене отырып, шынайы шеберлікпен сипаттауы туралы ғылыми зерттеу жасалынған. Туындының идеялық мазмұны терең. Шығармада өмір құбылыстары әсерлі тілмен суреттеліп, қоғам келбеті зерделенді. Қарапайым әйелдің тіршілігі жазушы шеберлігінің арқасында әлеуметтік-қоғамдық мәнге ие болады. Кейіпкерлерінің көңіл-күйін, жан-дүниесіндегі құбылту сәттерін тап баса суреттеуі арқылы жазушы характердің ішкі сезімін көрсетудегі ерекшелігі мақалада зерделенген.

Повестегі жазушы баяндауы мен ішкі монологтың қабысып жатуы, образдар арқылы өткен күн мен бүгінгі өмірдің жалпы шындығын аңғартуы туралы нақты мысалдар келтірілген.

Баққожа Мұқайдың осы бір шығармасы ғана емес, тұтас шығармашылығы өмір жайлы терең тартымды ойлар түйіндете білетін, қайсыбір тақырыпты қозғаса да адамдық ізгі қасиеттерді дәріптеуді ұмытпайтын, ірі күрделі жағдайларды суреттеумен қатар, салиқалы идеяларды көркем жеткізе білетін қайраткерлікті танытатындығы мақалада ашылған. Мақалада уақыт озған сайын

тарихи мазмұны ашыла түсетін, тәрбиелік сипаты арта беретін, ең бастысы идеялық айтары анық көркем туынды екені дау тудырмайды.

Түйін сөздер: идеялық мазмұн, шынайы шеберлік, азаматтық рух, көркемдік қызмет, көркемдік амал-тәсілдер, диалог, монолог.

Seisenbayeva Zh.[1]

[1] *Kazakh National Pedagogical University named after Abai,*
Almaty, Kazakhstan

THE REALITY AND ARTISTIC SOLUTION OF THE ERA IN THE NOVELS OF BAKKOZHA MUKAI

Abstract

The article examines how the writer B. Mukai describes the fate of a person in the story "Slave Life", describes the true skill of the hero, penetrating into his inner soul, generalizing constructive views on the personality of the civil spirit. The ideological content of the work is deep. The work illustrated the phenomena of life, studied the image of society. The life of an ordinary woman acquires social and social significance thanks to the skill of the writer. The article examines the features of the character of the writer in the expression of his inner experiences by accurately describing the mood and mood of the characters.

The story presents concrete examples, a narration and an inner monologue of the writer, a presentation through images of the general reality of the past day and today's life.

The article reveals that not only one work by Bakkozha Mukai, but also a whole work is a figure who knows how to deeply think about life, who does not forget to glorify human virtues, touching on a particular topic, without describing major difficult situations, but also artistically presenting the wise ideas. Undoubtedly, the article is a work of art, the historical content of which is revealed over time, the educational nature of which enhances, and most importantly, the ideological message.

Keywords: ideological content, genuine skill, civic spirit, artistic activity, artistic techniques, dialogue, monologue.

Сейсенбаева Ж.[1]

[1]*Казахский Национальный педагогический университет им. Абая*
Алматы, Казахстан

РЕАЛИИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ ЭПОХИ В ПОВЕСТЯХ БАККОЖА МУКАЯ

Аннотация

В статье было рассматривается, как писатель Б. Мукай описывает судьбу человека в повести «Рабская жизнь», описывает подлинное мастерство героя, проникая в его внутреннюю душу, обобщая конструктивные взгляды на личность гражданского духа. Идейное содержание произведения глубокое. В произведении проиллюстрированы явления жизни, изучен образ общества. Жизнь простой женщины приобретает социально-общественное значение благодаря мастерству писателя. В статье исследуются особенности характера писателя в выражении своих внутренних переживаний за счет точного описания настроения и настроения персонажей.

В повести представлены конкретные примеры, повествование и внутренний монолог писателя, изложение через образы общей реальности минувшего дня и сегодняшней жизни.

В статье раскрывается, что не только одно произведение Баккожа Мукая, но и целое творчество представляет собой деятель, умеющий в глубоком размышлении о жизни, не забывающий прославлять человеческие добродетели, затрагивая ту или иную тему, не описывая крупных сложных ситуаций, но и художественно излагая мудрые идеи. Несомненно, статья является произведением искусства, историческое содержание которого раскрывается с течением времени, просветительский характер которого усиливает, а главное - идеологический посыл.

Ключевые слова: идейное содержание, подлинное мастерство, гражданский дух, художественная деятельность, художественные приемы, диалог, монолог.

Кіріспе. Көркем туындыларына ұлттық өмірдің шындығын арқау етіп, сол ақиқаттың бейнесін көркем суреттеген талантты қаламгер – Баққожа Мұқайдың жазушылық көркемдік ойлау ерекшелігі, ұлт психологиясын жанымен түйсіне отырып шығарманың өн бойына дарыту қасиеті оның көркем дүниелерімен таныс әрбір оқырманға белгілі. Автор туындыларының табиғаты өткен күн мен бүгінгі күн арасын салыстыра отырып, салмақтай келе болашақты бағдарлай білетіндігімен бағалы. Жазушының рухани болмысы, өмірді терең түсіне алуы, адамның жан- дүниесіне мұқият үңіле келе, қоғамдық талаптың жоғары деңгейінен көріне білуі, халықтың ұлттық сипаттарын жан-жақты қамтуы кез-келген шығармасынан айқын көрінеді.

Б. Мұқай повестеріндегі күнделікті тіршілікте адам баласының бірін толғантса, енді бірін тіпті ойландырмайтын мәселелер терең философиялық тұрғыдан тұрғыдан суреттеледі. Кез-келген шығармасына өзек болып отыратын жағдай жалпы адамзатқа ортақ гуманистік мәселелер негізінде тарамдалып, қамтылып түйінделеді. Ең бастысы, адамгершілік қасиеттер терең тартыстармен күрделеніп, суреттеледі. Кейіпкерлер портреті, психологиялық диалог түрлері, т.б. шебер қолданылумен бірге, адам ішкі сезім-шарпулары мен мінез құбылыстарын ашып көрсетін ұтымды монологтары арқылы өз шешімін табады.

Бұны көрнекті жазушы шығармашылығының қоғамдық мәні терең оқиға мен образ сомдаудағы ерекшелігі ретінде атап өтуге болады. Туынды төркініне тән жаңа характер ізденісі өмір құбылыстарын жаңаша өзгеше қырынан қарауға жетелейді. Жаңа ізденіс пен соны өрнек қаламгер туындыларының идеялық-көркемдік табиғатын жан-жақты талдауға, жазушы шеберлігінің жаңа сипаттарын ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Әдістеме. Б. Мұқай өз кейіпкерінің қиын-қыстаудағы шытырман тағдырын, өткен өмір жолының соқтықпалы кезеңін, тарихи оқиғалармен сабақтастыра отырып, тіршілік көріністерін кең әлеуметтік тұрғыда суреттейді. Көркем шығарманың негізгі предметі адам екенін, оның рухани әлемін, ой сезімін, мінез-құлқын, түсінік-түйсігін, дүниетанымын ашып көрсетуді суреткер өз міндетіне ала отырып, нанымды оқиғалар тізбегін құрайды. Шығарма идеясын ашуда, сюжетті әрі қарай дамытуда, кейіпкерлердің мінез қырларын, образын тереңірек тануды, олардың ой әлемін, сыртқы қарым-қатынас сәттеріндегі психологиялық ахуалдарын суреттеуде жазушы көркемдік амал-тәсілдердің қай-қайсысына терең идеялық мазмұн, үлкен көркемдік қызмет жүктейді.

“Көркем әдебиеттегі шындықты заман шындығы туғызады” [1, 19 б.] деген зерттеуші ғалым С. Асылбеков пікіріне сүйене отырып, жазушы Б. Мұқай шығармаларының шынайылығына да заман ақиқаты әсер еткені анық екендігіне көз жеткіземіз.

Жазушының «Жеті желі» кітабына енген «Құлдық ұмыр» повестінде адам тағдырын суреттей отырып, шындап келгенде азаматтық рух тұлғасына қатысты сындарлы пікірлерді жинақтаған бұл шығармада автор кейіпкердің ішкі жан-дүниесіне ене отырып, шынайы шеберлікпен өте нанымды сипаттайды. Повесте отыз жетінің зардабынан аман қалып, өмір тауқыметін тартқан, бүгінгі күнде жалғызілікті күй кешкен Жамал кейуананың өмірі суреттеледі. Өмір бойы Құдайдай табынған “Ұлы көсемге” дұғасыз ұйқысынан оянбайтын кейіпкердің өткен өміріне ой жүгіртуі арқылы халық санасының тарихи бедерін баяндайды. Қолдан жасалған қитұрқы сұмдықтардан аман қалған қарапайым қазақ әйелінің ішкі ойлары талай жайларды ұғындырады.

Нәтиже мен талқы. Повесте жалғызілікті кемпір Жамал өмірінің соңғы кезеңі алынған. Тағдырынан көп қиыншылық көрген кемпір оңашада, «қара мұрт» суретіне табына отырып, бүкіл өмірін көз алдынан өткізеді. Еске алып отырған сәтте отыз жетінің зәрлі кезеңі шиырланып, молынан қамтылып, әсерлі авторлық баяндаулармен оқырманның сезіміне әсер етпей қоймайды.“Троицкийдің құйыршығысың” деп Аяғанды нақақ қаралап қамап қойды. Жиырманың екеуіндегі балы тамған жас қамыс сынды қылшылдаған жігітке жаппаған жаласы қалмады. Жаңа қосылған жан жарын арашалап ала алмай Жамал бейшара шырылдады. Ол заманда шынын айтып, шырылдаған жас келіншектің зарын тыңдайтын жан жоқ еді. Аяғанын арашалап ала алмай талай есікті тоздырды. Жамалдың таусылмайтын көз жасынан басқа көмекшісі де, күші де жоқ еді. Жас жесірдің қайғы-қасіретін қасақана түсінбеді кейбіреу, азаматпын деп кеуде қағып жүргендер уақыттың қолындағы жалаңдаған алмас қылыштан шошып, бас сауғалап қашты” [2, 194 б.]. Жарына деген таза сүйіспеншілігі осы бір суреттелген жолдарда ғана көрсетілсе де, шығармада шынайы әсерлі шыққан. Жарын құтқарам деп жүргенде Жамалдың өз басы да қуғынға ұшырайды. Автордың осы кезеңнің шындығына байланысты кез-келген деталь-штирхтары өте ұтымды шыққан. Жазушы Жамалдың қамалу кезіндегі сұмдықтарды суреттей заман шындығын ашуға тырысады. “Туған әкесіне жала жауып, арыз жазған баланы да көрді. Мойнында қызыл галстугы бар бала сотта жасқа тұншығып, әкесінің бүкіл “қылмысын” әшкерелеп берді...».

Шегініс арқылы дамитын бұл шығармада кейіпкердің қым-қуыт өмірі, жолдасының қамалуынан кейінгі, өзінің қуғынға ұшырауы, түрмеде босануы, баласын түрме жендеттерінің тартып әкету сәтін суреттегенде адам жаны түршігеді. Кейіпкерді сақтап қалған, жүрегіне жұбаныш болған сенім сол кезеңде өмір сүрген халық сенімі болған "ұлы көсемге" деген ой болатын. Автор осындай сәттерінде әрбір көркемдік тәсілдерді мүмкіндігінше шебер, сәтті, ұтымды қолдануға ұмтылады. Суреткер кейіпкерінің басына тек қара түнді төндіріп, қиын кезеңін ғана көрсетумен бірге, бақытты сәтін де бейнелеуді естен шығармайды. Әйел адамның ең бақытты сәті – ана болу. Жазушы пайдаланған осы бір табиғи дәлдік шығарма бойына ерекше бір шынайылық дарытады. Осы бір сәт оқырман жүрегін тебірентумен қатар, шығарманың барынша нанымдылығын арттырып көркемдік қуатын арттыра түседі. Ең аяулы ана парызының оқыс жағдайда, «түрмеде» ана болуы оқиға әсерін қоюлатып, заман салмағын айтқызбай-ақ сезінер күйге жеткізеді. "Жамал іңгәлап жылаған сәбиін мейірі қанбай иіскеп жатып, аузына емшек салған, өне бойы балбырап, сондай бір рахат күйге түскен. Ол сәтте аса бақытты еді" [2, 205 б.]. Бірақ бұл бақыты ұзаққа бармайды. Түрменің емес, жауыздықтың жендеттері баласын тартып әкетеді. Осы тұстағы ана қайғы-қасіретін автор баласын жоғарыда айтып өткен «ұлы көсем» баласы болып, қамқорлыққа алынады деген сеніммен ғана өзін-өзін алдаған алданыш сенім құрбаны ретінде шынайы да, әсерлі көрсетеді. "Сталиннің атын естігенне кейін амалы құрып, құрттай нәрестесін құшағына қысып, ағыл-тегіл жылады Жамал. Іңгәлаған қорғансыз сәбиіне айтатын сөздері көп сияқты, бірақ тілі икемге көнбеді. Жылап отырған сәбиінің аузына емшек салды.

Манадан бері иіріліп үнсіз тұрған әйелдер бұдан арыға шыдай алмай бірінен кейін бірі көз жасына ерік берді. Камераның іші зарға толып кетті" [2, 192 б.]. Осы бір адам жанын түршіктірер жайтты суреттегенде автор әйел жанының өзіне тән нәзіктігі тұрғысынан шынайы суреттейді. Өз прозасында лиризмнің нәзік өрнектерін тап басып танып, оның табысы қаһарманның жан сұлулығы, арман-тілегі, сағыныш аңсары, ұлттық мінезі, тұрмыс-тіршілігі т.б. тек шынайы өрілгенде ғана көркем дүниенің өміршең сипаты айқын ашылатынын сұңғыла көңілмен жете бағамдаған автордың бұл повестіндегі кейіпкердің сөздері оқырманға қатты әсер етіп, жүрегіне мұң толып, жүзіне кірбің ұялатады.

"Лирикалық прозаның дүнитанымдық, эстетикалық мұраты – арқау еткен, өзара үзбей шынайы өрбитін оқиғалардың майын тамыза тәптіштеп баяндап беру емес, кейіпкердің жан әлемін толқытқан сезім шуағын, қуаныш-сүйінішін, қасірет-мұңын өмірдің тап өзіндегіндей сиқырлы да айшықты суретке айналдыра алуы, оқушысын иландыра білуі, психологиялық реализмінің сан иірімдерін ширықтыра беруі" [3, 80 б.] – десек, осы орайда, автордың суреткерлігіне көз жеткізуге болады.

Жазушы сөз етіп отырған повесте Жамал образынан басқа, оның көршілері Роза, Бәтима кемпір образдарын да әсерлі, шынайы сомдаған. Жамал мен Роза өміріндегі қиыншылықтарды көрсетіп, әлеуметтік ортамен тұтастыра, терең ашып, баяндай келе, екі ұлт өкілінің басынан кешірген, яғни бірі өз жерінде жазықсыз зорлық зомбылық көріп, қуғынға ұшырап жүрген қазақ әйелінің бейнесі болса, екінші образ арқылы соғыс кезінде Украинадан жер аударылып келген неміс халқының қазақ жерінде көрген қиыншылықтарын суреттеу арқылы әр халықтың өзіне тән психологиясын ашып көрсетеді. "Жер ауып келген немістерді құлқын сәріде оятып, жұмысқа айдап келеді. Ұзақты күн бел жазбай қимылдаған бейшаралар кешкі тамақтарын ішуге шамалары келмей құлайтын. Қалжырап шаршап келсе де, Карл түннің бір уағына дейін кірпік ілмей дөңбекшитін, екінші бұрышта іштей егіліп, жан жүрегі қан жылап, Роза жататын" [2, 266 б.].

Жазушының аталған повесіндегі идеяның айқындығы, ұғымға жеңіл қарапайымдылығы, автор шығармасын әсерлене, толғана оқып шығуға әсерін тигізеді. Суреткер шығарма барысында кейіпкерлердің жан-дүниесіне барынша үңіле, оқырманға кеңейте көрсетуге күш салады. Жамал бейнесі арқылы бұрынғы кеңес үкіметінің қиыншылығын көріп, «ұлы көсем» балаларының бірі болып өскен, осы бір бейнеге шын жүректен сенген адамның жинақталған образы суреттелсе, ал Роза бейнесі екінші дүниежүзілік соғыс кезінде қазақ жеріне жер аударылып келіп, ұлты неміс болғандықтан, көрген зорлық-зомбылықтан, жүрегінде айықпас дерті бар, алайда адамдығын сақтап қалған көркем бейне сомдалады.

Екі образ да тағдыр талқысын өмірден көріп, жалғыздықтан шаршаған кейіпкерлер. Ал, бұл повесте қазақтың ұлттық рухани өмірінің, жан-дүниесіне жақын, таным түсінігіне сай көркемделген, жинақталған образ да орын тапқан. Ол «балалы үй-базар» деген ұғымды сомдайтын, балаларының, немерелерінің болашағын тереңінен ойлайтын Бәтимә кемпірдің бейнесі. «Бір-біріне жат болып кетпес» [2, 197 б.] үшін немере тәрбиесін өз мойнына алып, бағатын бейнетін өзі көріп отырған, өзімізге күнделікті өмірден таныс қарапайым қазақ әйелінің бейнесін көз алдымызға елестетеді. Осы

жерде халықтық қасиеттің негізі – ұлттық ерекшеліктермен дараланады. Жоғарыда айтып өткен қасиеттерді автор оқырманға жеткізуде ұтымды диалогтық тәсілді пайдаланған.

“ - Мұншама баланы қарау қиын ғой. Неге балалар бақшасына бермейсің, -деген. Бәтимә шамданып қалды. Жамалға алырып бір қарады да:

- Көп болып менің немерелерім ешкімнің өрісін таптаған жоқ, - деген даусы дықтанып. Біраз үнсіздіктен кейін сабасына түсіп, дауысын жұмсарта сөйлеген. - Жамал-ау балалар бақшасына барса бұлар шүлдірлеп кетеді ғой. Ана тілін білмеген балада иман болушы ма еді. Немерелерімді жетіскеннен жинап жүрген жоқпын. Біріне бірі жат болып кетпесін деймін ғой баяғы .

- Дегенмен де көп қой. Кәрі адамға өте қиын, - деген Жамал” [2, 197 б.].

Осы диалог Бәтимә кемпірдің ішкі ой-түкпірін, рухани жан-дүниесін ашып береді. Мұнда тек қарт әженің адамгершілік, ұлттық болмысы ғана көрсетіліп тұрған жоқ. Бәтимә секілді барша қазақ кемпірлерінің бала болашағын тереңнен ойлап, ұлтының рухани тазалығын, дәстүрін сақтап келген қарт әжелер бейнесі сомдалады. Қаламгер пайдаланған жоғарыдағы диалог образ характерінің, болмыс бітімінің қыр-сырын ашуға септігін тигізері сөзсіз. Бәтимә образының ұлттық сипатын, рухани жан- дүниесін оқырманға жеткізуге пайдаланған жазушының тәсілі өте орынды шыққан.

Кейіпкерлерінің көңіл-күйін, жан-дүниесіндегі құбылту сәттерін тап баса суреттеуі арқылы жазушы характердің ішкі сезімін көрсетудегі зор жетістігіне көз жеткіземіз. Повестегі тағы бір айта кетерлік ерекшелік – жазушы баяндауы мен ішкі монологтың қабысып жатуы. Суреткер повестегі образдар арқылы өткен күн мен бүгінгі өмірдің жалпы шындығын аңғартады. Сонымен, Баққожа Мұқайдың «Құлдық ғұмыр» повесінде алынған оқиғалар, көтерген мәселелер өмірмен үйлесе келе, шынайы суреттелген. Автор әділдіктің ақ жолы әрқашан да алға тартады деген идеяны шығарма соңындағы Жамалды жазықсыз кінәлаған тергеушінің кескінін танумен де бергісі келеді. Иә, өткінші өмірде қолына баянсыз билік тиген осындай адамдық қасиеттен жұрдай болған образ бойында қатыгездіктің қайсысынан да шімірікпейтін тоғышар жандардың типтік бейнесі суреттелген жинақталған. Бұл қатыгез жендеттің Жамалдан қашқақтауын автордың басынан жұмбақтап суреттеуі де оқырманды шығарманың өн бойына тереңдеп еніп, қызығушылығын арттыру мақсатына пайдаланған бір әдісі десек те, бұл жерде өмірдің тауқыметін көп көрген адамның санасындағы ұмытшақтық сезімінің бір қыры іспеттес. Жағымсыз кейіпкердің әрекеті анық ашылып көрсетілмесе де, оқырманның ой –санасында оның іс-әрекетінен, қылығынан бірін-бірі толықтырып отырған жағымсыз әрекеттерінен оған деген жағымсыз бір сезім әлемінде отыратыны анық. “Құдайдың құтты күні ішіп алып, осы төңіректе тұратын балаларды тырқыратып қуып жүретін, үлкен демей, кіші демей, аузына құса салатын мыжырайған шалды кім-кімнің болса да суқаны сүймейді. Әркімнің әңгімесіне құлақ тосып, естігенін бықсытып басқаларға жеткізіп жүретін сыпсың, сұйықтығын жұрт біледі. Кезінде үлкен қызмет істеген көрінеді. Ішіп алып көрінген кісіге тиісіп, айбат шегіп, “мен полковникпін” деп дүңкілдетіп кеудесін ұрады. Роза оның көзінен қорқады. Өйткені ол адамдардың барлығын жек көріп, кекті, ызалы көзбен қарайды. Аула сыпырушы шал тек Жамалдан қаймығатын сияқты. Кемпірдің көзіне түспеуге тырысады, қарсы кездесіп қалса тура қарамайды, басы салбырап түсіп кетеді” [2, 244 б.]. Жазушы осылай кейіпкер қылығы арқылы оның мінезін беру арқылы оның қандай адам екендігін даралайды.

Қорытынды. “Құлдық ғұмыр” повестінің негізгі тақырыбы – пендеден Құдай жасап, жеке басқа табынған, жаппай “социалистік жануарға” айналған адамдар тағдырын, алаш жұртына аса бір үлкен нәубет болған кезеңді суреттеу болса, сол зұлымдықтың қазақ халқына қалайша дарығандығы, қос үрей қалыппен өмір кешкендігі – шығарманың негізгі идеясы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Асылбеков С. Қазіргі қазақ повестеріндегі замана шындығы (1970-1989): Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1999. – 160 б.

2 Атымов М. Идея және композиция. - Алматы: Ғылым, 1970. – 231 б.

3 Майтанов Б. Суреттеу мен мінездеу. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 146 б.

4 Әйтімов М. Қазақ повестіндегі лиризм: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1998. – 163 б.

5 Мұқай Б. Дүние кезек. – Алматы: Жазушы, 1992. – 445 б.

МРНТИ 17.81.31

Сейтенова А.Е.[1]

[1]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*
Қазақстан, Алматы қ.

Ш.МҰРТАЗА РОМАНДАРЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ КОНЦЕПТІ

Аңдатпа

Мақалада Шерхан Мұртаза шығармашылығы алғаш рет табиғат көріністерінің концепт түзушілік сипаты тұрғысынд астырылады. Бұған дейін түрлі аспектіде зерттелген көркем мәтіндер пейзаждың өзіндік көркемдік ролін жаңаша ыңғайда қарастыру мақсатында талданды. Көркем шығармадағы пейзаж феномені қаламгердің белгілі бір ұғымдарды тұжырымдаудағы өзіндік көзқарастарын айқындау негізінде пайымдалды. Әдеби шығармадағы уақыт пен кеңістіктің көркемдік әлеуеті жаңа мағына тудыру тұрғысында концепт аясында зерттелді. Пейзаж қаламгердің жеке әлем картинасын да арқау ететіндіктен, осы когнитивтік бағыттағы талдаулар негізінде автордың көркем поэтикасын зерделеуге де болады. Мақалада Ш.Мұртаза романдарындағы табиғат стихияларының бейнелену сипаты қарастырылып, олардың белгілі бір идеялық концепт түзудегі көркемдік әлеуеті айқындалды. Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша», «Қара маржан», «Қызыл жебе» романдарындағы табиғат көріністерін авторлық тұжырымдамамен сабақтастықта зерделеу арқылы пейзаждық суреттемелер негізінде қалыптасқан жер, аспан от, су, көркем концептілері талданды. Табиғи стихиялардың көркем поэтикадағы өзіндік ролі, жазушы идеясын ашудағы философиялық-эстетикалық мәні айқындалды.

Түйін сөздер: әдебиет, поэтика, роман, көркем пейзаж, табиғат, стихия, концепт.

Seitenova A.E.[1]

[1]*Al-Farabi Kazakh National University*
Almaty, Kazakhstan

THE NATURE-CONCEPT IN THE NOVELS OF Sh.MURTAZA

Abstract

In the article, the oeuvre of Sherkhan Murtaza are discussed in the context of the conceptual-figurative character of natural phenomena for the first time. The literary texts which have been previously studied in the context of various aspects have been analyzed in view of a new approach to the study of the artistic role of landscape. The landscape is considered to be a personal view of the world, reproduced by the writer, and in this regard, research along this cognitive line. As exemplified in the novels of “Aisha”, “Black Pearl”, and “Red Arrow” by Sherkhan Murtaza, the parallels of landscape sketches with the author’s intention are analyzed, resulting in uncovering of artistic concepts of earth, sky, fire, and water. A general idea of the concept-forming role of the artistic landscape in the poetry of Sh. Murtaza was systematized and formed.

Keywords: literature, poetic style, novel, artistic landscape, nature, element, concept.

Сейтенова А.Е.[1]

[1]*Казахский национальный университет им.Аль-Фараби*
Алматы, Казахстан

КОНЦЕПТ ПРИРОДА В РОМАНАХ Ш.МУРТАЗА

Аннотация

В статье впервые творчество Шерхана Муртаза рассматривается в контексте концептуально-образного характера природных явлений. Ранее изученные в различных аспектах художественные тексты были проанализированы с целью нового подхода к изучению художественному роли пейзажа. Феномен пейзажа в художественном произведении рассматривается на основе определения

писательских мировоззрений автора в концептуализации определенных понятий. Пейзаж рассматривается как личностная картина мира, воспроизводимая писателем, и в этой связи исследования в данном когнитивном направлении могут раскрыть особенности художественной поэтики автора. На материале романов «Айша», «Черный жемчуг», «Красная стрела» Шерхана Муртазы проанализированы параллели пейзажных зарисовок с авторским замыслом, в результате которого выявлены художественные концепты земля, небо, огонь, вода. Раскрыта роль зарисовок природных стихий в художественной поэтике и их философско-эстетическое значение в раскрытии авторской идеи. В результате проведенных анализов систематизировано и сформировано общее понятие о концептообразующей роли художественного пейзажа в поэтике Ш.Муртазы.

Ключевые слова: литература, поэтика, роман, художественный пейзаж, природа, стихия, концепт.

Кіріспе. Концепт категориясы – әдебиетте мейлінше кейін қалыптасқан ұғымдардың бірі. Қазіргі әдебиеттанушылық пайымда концепт зияткерлік дискурсқа тиесілі ұғым-түсінік ретінде қолданылады. Концепт пен ұғым терминдері өзара мағыналас болғанымен, олар барлық жағдайда бір-бірін алмастыра алмайды. Ғылыми ой жүйесінде концепт терминінің орнығуы да бұл түсініктің өзіндік мәні тереңдей түскендігін айқындайды. Осы орайда тіл білімі мен әдебиеттану шегінде жүргізілген төмендегі зерттеулер әдеби концепт ұғымының бүгінгі таңдағы ғылыми зерделе өзекті мәнге ие болғандығын айқындайды: Л.В. Миллердің «Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория» [1], В.Г. Зусманның «Концепт в системе гуманитарного знания» [2], И.А. Тарасованың «Идиостиль Георгия Иванова: когнитивный аспект» [3], «Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения» [4], Н.С. Болотнованың «Методики анализа концептуальной структуры художественного текста» [5] сынды еңбектерінде әдеби концепт ұғымын зерттеудің түрлі әдістемелері ұсынылады.

Авторлық пайымдаудағы белгілі бір идеялық толғамдардың көркем тұжырымдалуы олардың өзіндік концепт деңгейіне жеткендігін айғақтайды. Мұндай құбылысты жеке қаламгерлік поэтика шеңберінде де, жалпы әдеби үрдіс сапасында да зерделеуге болады. Мысалы, кейінгі жылдардағы зерттеулерді қарай отырып, көркем әдебиетте ұлт, тарих, тұлға, тағдыр, жол, жан, т.б. мәнді концептілерінің қалыптасқандығын аңғарамыз. Осы орайда Ш.Мұртаза шығармашылығындағы көркем пейзаж суреттемелері арқылы ой-сезім концептілерін зерделеу мүмкіндігі бар.

Жалпы пейзаждың концепт түзушілік ролі жайында соңғы жылдары жарық көрген бірқатар ғылыми еңбектер бар. А.А.Борисов «Концептообразующая роль пейзажа в литературе сентиментализма» атты жұмысында [6] сентименталды туындыдағы табиғат кескіндемелерінің кейіпкер рухани әлемін суреттеудегі маңызын қарастырады. Еңбекте ландшафт келбеті мен табиғи құбылыстардың бейнелену сипаты арқылы анықталатын идиллиялық, мұңды пейзаждар негізінде қаһарманның жан әлеміндегі ой бағыты мен сезім-күйін жеткізудің негізгі авторлық тұжырымдамаға қатыстылығы нақты талданған. Мәтін кеңістігіндегі пейзаж суреттемесінің когеренттік әлеуеті де осы түйінді концептілерді бедерлеу мүмкіндігімен айқындалады. Бұдан бөлек осы бағыттағы М.М.Глазкованың «Роль пейзажа в романе В. Максимова «Семь дней творения» [7], Ю.С.Камардинаның «Роль пейзажа в романе Э. Бронте «Грозовой перевал» [8], Р.Э.Семеновның «Природа как концепт духовно-нравственного мировосприятия в северокавказской прозе» [9] сынды еңбектерін атап өтуге болады. Жоғарыда келтірілген зерттеушілер көркем мәтіндегі пейзаж суреттемелерінің авторлық идеямен тығыз байланысын түрлі аспектіде зерттейді. Оларға ортақ ғылыми пайым бойынша табиғат суреттері жазушы тұжырымына сәйкес түйінді философиялық-эстетикалық, көркемдік-мәдени код сапасындағы ұғымдарды аша алады.

Зерттеу материалы. Әдістемесі. Мақалада көркем мәтінді зерттеудегі жүйелі-функционалды, типологиялық, текстологиялық зерттеу әдістері қолданылады. Осы орайда авторлық идеяны зерделеу барысында әдебиеттанудың философия, тіл білімі, психология, мәдениеттану ғылымдарымен тоғысындағы пәнаралық зерттеу ыңғайлары басшылыққа алынады.

Ш.Мұртаза туындыларында оқиға орны мен уақытына мегзейтін табиғаттың мекеншақтық сипаттамаларымен бірге, сюжеттік уәждемеге жауап беретін пейзаждар да көптеп кездеседі. Осылайша, көркем пейзаж жанама психологизмнің таптырмас құралы ретінде тиімді пайдаланады. Табиғаттың өзін жалаң суреттеуден гөрі қаһарманның психологиялық жағдайы мен көңіл-күйін сипаттауға бейім психологиялық пейзажды лирикалық пейзаж немесе баяндау жүйесіне эмоциялық леп дарытатын пейзаж түрінде қарастыруға болады. Әлбетте, лирикалық пейзаж әдетте сезімдік-

эмоциялық өрнегі басым және өмірді асқақ пафоспен бедерлейтін лирикалық прозада жиі орын алады. Және де, ең бастысы, ол аса сезімтал лирикалық қаһарманның (көп жағдайда автобиографиялық кейіпкердің) көзқарасымен бақыланады. Лирикалық пейзаж кескіндерінде табиғаттың неғұрлым жанды келбеті поэтикалық пафоспен жасалады. Осы орайда автор сәт сайын құбылып тұратын ішкі сезім-күй ауанын бейнелеуге жете назар аударады. Лирикалық пейзаж бен баяндау стиліне лирикалық тон беретін пейзаждық суреттеменің аражігі аса нәзік, оларды бір-бірінен ажырату қиынға соғатын кездер де болады. Психологиялық пейзаждағы нақты психологиялық өзек адамның рухани әлеміндегі психологиялық үдерістер (сезіну, қабылдау, жад, ойлау, елестету) мен ахуалдардың (жігерлену, қапалану сынды эмоциялар мен сезімдер), психологиялық қасиет-белгілерден (тұлғаның мінез-құлқы) тұрады. «Теория литературы: анализ художественного произведения» атты оқу құралында Л.Чернец пен И.Исакова психологизм формасы сынды пейзаждың көркемдік функциясына кейіпкер мінезін ашу, келешекте персонаж өмірінде орын алатын оқиғалардан алдын ала хабар беру, сонымен қатар баяндау лебін белгілі бір күйге бөлеу тәрізді міндеттерді жатқызады. Ш.Мұртазаның «Қара маржан» романынан алынған үзіндіге назар аударайық:

«...Қоғаны қолымен серпіп ашып жіберіп еді, бетіне ай сәулесі түскен мөп-мөлдір бұлақ жарқ ете қалды. Бұл бұлақтың қайнар басы еді. Жер астынан бүлк-бүлк етіп, бұлқынып шығып жатқан судың балықша шоршып, шолп еткен дыбысы келер құлаққа. Иә, қасиетіңнен айналайын күміс қайнар! Анасының құрсағын бүлкілдетіп, дүние есігін қағып жатқан нәресте тәрізді аппақ, күнәдан пәк, дүниедегі ең таза бұлақ!» [10]. Жолсызбен түн қатып туған аулына, анасына асығып келе жатқан шәкірт баланың алдынан шыға келген мөлдір бұлақ бастауын психологиялық, философиялық-эстетикалық арнада түрліше пайымдауға болады. Қалай болғанда да, *бұлақ* – ең алдымен көркем шығармадағы кейіпкердің ішкі психологиялық өмір ағысын, жалпы өмірдің үздіксіздігін, сонымен қатар адамның тылсым табиғат күшімен тығыз байланысын айшықтайтын маңызды символ. Жаяу сапардан әбден қажып, шаршап, шөл қысып келе жатқан жүргіншінің алдынан кез болған бастауды тым идеалдандырып, асқақ бағалауы да объективті шынайы шыққан. Дегенмен ірі перспективада назарға алынып, бажайланатын бұлақ картинасының әлдеқандай мистикалық негізі бар. Табиғаттың адам назарынан тыс өзіндік тылсым өмірін – жанды тыныс-тіршілігін аңғартар көрініс оқырман көз алдына келеді. Жер қойнауынан (Табиғат-Ананың құрсағынан) бүлкілдеп шыққан бұлақтың балықша шоршыған ағысы, шолпылдаған үні бір мезетте бұлақты сәбиге теңеген бейнелім көркем суретті өрнектейді. Және де, осыған бұлақтың саф тазалығы, пәктігі жайлы поэтикалық асқақтық бой көтереді. Домалақ ананың желеп-жебеуіне мегзейтін бұлақ басындағы осы көрініс бас кейіпкер Нариман өміріндегі жарқын келешектен хабар беріп өтеді.

Табиғат-Ананың адамзат қоғамы көп жағдайда аңғара бермейтін өзіндік дербес, тылсым өмір ағысы болатынын келесі үзіндіден де көреміз: «Тасты аяғымызбен таптап жүрміз. Таста жан жоқ деседі. Таста тамыр жоқ деп ғайбаттайды. Сандырақ! Таста от бар. От болса жаны бар. Жаным бар деп жүрген адамдардан артық. Өйткені адам кеудесіндегі от мың күн жанып, бір күн өшеді. Ал тастың тамырындағы от мәңгілік. Бірақ ол мен мұндалап айқайламайды. Адамдар сияқты мақтанбайды. Таулардың өзі, тіпті қазір бораннан көрінбей тұрған Манас шыңның өзі, бүкіл Тәңіртаудың өзі От перзенті. Жердің ішек-қарны ақтарылып, от болып бұрқылдағанда таулар туған» [11]. Баяндау стилінде ғылыми негізден іргесі аулақ емес мифтік танымға шүбәсіз сену бар. Сайып келгенде, автор осы арада адам мен табиғаттың ізгі қасиеттерін салыстыра отырып, рухани-адамгершілік қасиеттің өзі табиғаттан тамыр тартатынын тілге тиек етеді. Жазушының пайымында, от – тастың жаны бар тіршілік иесі екенін дәлелдейтін мүлтіксіз айғақ. Қаламгер жан жылуын бөлісе алмайтын тасбауыр адамдардың жанында қара тастың қадірі артық екенін поэтикалық соны ой өрнегімен дәйектейді. Тіпті таулардың бағзы бір замандарда оттан жаралғанын алға тартқан автор тағы бір мәрте табиғаттың адамзат қоғамымен қатар тіршілік етіп келе жатқан өзіндік болмысын айшықтайды. Ерекше әсерлі ой.

«Қызыл жебедегі» Саймасай болыстың Рысқұлға жала жаппақ болып Қызыл жебені сойып тастағандағы сәтінде де от ар, күнә мотивтерімен сабақтастықта пайымдалады: «Қаталдық пен осалдық қатал жүреді. Өзінің қаталдығын ар алдында ақтауға осал адам өте шебер. Саймасай мына сұмдықтан ақталудың, өзіне күнә жолатпаудың себебі деп Қызыл Жебенің осы ауылдан шыққанын желеу қылады....

Қанды қолды, бетіне баттасып, кеберси қатып үлгірген қарақошқыл дақты су тазартқан. Бірақ, бір былғаныш сезімді көңілінен тазарта алмады. Қанша қасамдап жуса да, әлгі бәле беті-қолында әлі

жұғып тұрғандай әзірейіл әсерден арылу жоқ. Түптің түбінде ібілістей күнәні су тазарта алмақ емес. Дүниеде оттан таза нәрсе жоқ. Қылмысқа қылқынған пенденің күнәсін от қана тазарта алар. Сират көпірінен құлап, тозақ отында шыжғырылса ғана арамдықтан арылар. Соның өзінде отқа күйген бет пен алақанда мәңгілік қарғыс таңбасындай болып қарақошқыл дақ қалмаса [12]. Авторлық толғамда қолмен жасалған күнәдан бұл жарық дүниеге арылу мүмкін емес. Оны тозақ оты ғана жоюы мүмкін.

Ш.Мұртаза табиғаттың адамзат көзінен таса құпия тыныс-тіршілігін ерекше аңғарымпаздықпен зерделейді. Төмендегі түнгі пейзаж поэтикалық бейнелілік сипаты тұрғысында оқшау тұратын көркем көрініс өрнектейді. Табиғи құбылыстарды антропологиялық аспектіде пайымдайтын суреткердің қаламынан шынайы жанды картина шыққан. Басты кейіпкерлері: Жер мен Су. Жазушы ғаламның осынау екі стихиясының өзара қарым-қатынасын тіршіліктің қайнары ретінде бағамдайды: «Көшенің басынан түскен су аяғына жеткенше, яғни біздің тақтаға жеткенше қай заман?! Өйткені, арықтың өзі шөлдеп қалған. Әуелі арық қанып болмай, егінге су жоқ. Судан сол көз жасындай мөлдіреп, Ай сәулесімен арқасына алтын-күміс жалатқан жыландай жылжып су да келді.

Құлақты байлап, тарыға бұруымыз мұң екен, бірін-бірі үздіге-үздіге сағынысқан Жер мен Су аймаласып, топырақ толқып, жер балқып кеткендей болды. О жаратқан Құдірет! Біз, білімсіз бейбақтар, «жансыз» деп жүрген Жер мен Суды қалай ғана бір-біріне ынтық қылғансың?! Жер жарықтық, балбырап, ығыранып жатты. Су жарықтық, әлдебір ғажайып ән салды» [13].

Кейіпкердің рухани жан тебіренісін, ой үдерісін беруде Ш.Мұртаза от стихиясына аса мән береді. От – жылу мен жарықтың көзі, от – әлемдік мифологияда өмір символы; от образды мағынада жүректерде жанған үмітті көркем суреттейді.

«Қызыл Жебе» романындағы түнгі пейзаж аясында суреттелген от басындағы сценада оттың атқарар көркемдік функциясы ауқымды: «Заңғар таудың кеудесіне шығып отырған екі адам маздап жанған отқа үңіліп қапты. Мейман қазақша білмейді, Рысқұлдың орысшасы «твая-маядан» артпайды. Тілі басқа, діні басқа екі адамға от ортақ. От олардың тілмашы сияқты. Дүниеде оттан таза нәрсе жоқ. Тіпті алмастың өзінде, алтынның өзінде ақау, кірбің болуы мүмкін. Ал, отта арамдық болмайды» [14].

Тілі, ділі бөгде екі жанның басын тоғыстырған оттың жылуында мифологиялық танымға сәйкес күннің сыпаты бар. Күн тіршілік иесін алаламайды, ол жылуы мен жарығын бәріне бірдей үлестіреді. Демек от та күн секілді құдіретті күшке ие. Оттың құдіреті оның мінсіздігінде, әділдігінде.

От символикасы арқылы автор Барсханның Мұртаза шаңырағындағы перзенттік ролін айқындайды. «Оттығымыз сөніп қалмаса екен деп, а Құдайлап жүргенде, бір түні үйіміздің боғат қамысы ызыңдап, терезе сыртында жазда гүлдеп, қыста құрап қалған қарасора мен алабота суылдап, пештің кернеуі уілдеп қоя берді. Бәрі қосылып, әлем оркестрі жиһан күйін талмай күңірентті. Кейде маған Тәңіртау бораннан төңкеріліп, дөңбекшіп, жаралы динозаврдай аунақшып, өкіріп, бақырып жатқандай көрінеді.

...Періштелер мен диюлар қосылып, әлде арпалысып ән салған түн де өтіп, таң атты.

...Тұңғыш рет үйіміздің от үзілді» [15].

«Түрлі халықтардың мифологиясында отты зерделеудегі көзқарас-пайымдар өзара ұқсас келеді, дегенмен от бейнесінің мәдени мәнге ие болатын жағдайлары да ұшырасады» [16]. Көркем тұжырымда үйден оттың үзілуі жақсылыққа деген үміт сәулесінің үзілуімен тең. Эпизодтық көрініс шығармадағы оқшау бір драмалық сценаға ұқсайды. Пеш көмейіндегі оты сөніп қалған үйдің құлазыған күйі мен сырттағы боран Барсханның психологиялық-эмоционалды дүниеқабылдау ерекшелігіне сай әлдеқандай қорқынышқы ертегілік көріністермен ассоциацияланады.

Романда сонымен бірге от (ошақтағы от) жанұяның, әулеттің өмір жалғастығын білдіреді. Ақ түтек боранда адасып жүріп, үйге от жеткізген Барсханның әрекеті ежелгі мифологиядағы Прометейді елестеткендей болады. Романның идеялық уәждемесі бойынша Барсхан жай ғана от ала келген жоқ, ол жесірлік қасіретін қайраты кеміген, жігері жасыған Айшаның жүрегінде үміт отын қайта тұтатты; өзінің есейгендігін, Айшаның арқасына түскен тұрмыстың ауыр жүгін жеңілдетер жанашыр болғанын білдіреді. Барсхан өзі алып келген шақпақ тастың көмегімен от тұтатқандағы үй ішінің қуанышы былайша суреттеледі: «Сыртта түнек тұрса да, біздің оқшау, жалғыз үйге Алланың ақ нұры жауғандай, үйдің іші, тіпті түкпірдегі ұраға дейін жарқырап кеткендей болды» [17]. Түркілік танымда от – күннің бір бөлшегі саналатыны белгілі. Романдағы Барсхан тұтатқан оттың жылуы мен жарығы осы шаңырақтағы әрбір жанның кеудесіне үміт сәулесі мен жылуын риясыз сыйлайды, перзент пен аға қамқорлығының шуағына бөлейді. «Алланың ақ нұры жауғандай, үйдің іші, тіпті түкпірдегі ұраға дейін жарқырап кеткендей болды» сынды көркемдік қолданыс, шын мәнінде, әкелінген оттың емес, баланың осы бір ерлікке тең әрекетін аллегория формасында білдіреді.

Нәтижелер. Жүргізілген талдаулар бойынша Ш.Мұртаза прозасындағы пейзаждық суреттемелердің негізгі авторлық ой-толғамдармен тығыз байланыста екендігі айқындалды. Қаламгер пайымындағы табиғат пен ландшафт бөлшектерінің символдық мәні өмірбаяндық тәжірибе, тарих, ситуация тұрғысында айқындалды.

Талқылау. Талдау нәтижелеріне сәйкес от, су, жер, ауа стихияларының Ш.Мұртаза поэтикасындағы өзіндік философиялық-эстетикалық мәні ашылып, көркем пейзаж феноменін зерттеудің маңыздылығы айқындала түсті. Табиғат стихияларының көркем туындыдағы концептілік сипаты жекелеген ұғымдық қабаттарының өзара байланысын анықтау арқылы дәлелденді.

Ш.Мұртаза туындыларында табиғат үнемі кейіпкерлердің эмоциялық жағдайының таңбасына айналады. Сондықтан да пейзаждық суреттеулер барынша субъективтендірілген сипат-белгілермен көрініс табады. Қоршаған ортаның сипаты белгілі бір дәрежеде қайта құрылып, өзінше оқшау көзқарас позициясынан зерделенеді. Осылайша, эмоциялық ахуалды білдіретін пейзаждық картиналарда «табиғат – жан» бірлестігі [жан диалектикасы] орын алады.

Қорытынды. Жоғарыда Ш.Мұртаза романдарындағы пейзаждық суреттемелердегі су, от, жер, аспан (әуе) стихияларына қатысты көркем суреттеулер талданды. Авторлық пайымдағы осы ұғымдардың философиялық мәні түрліше. Бірде жазушы халықтық наным-сенімге арқа сүйесе, енді бірде жеке тұлғалық тұжырым жасайды. Су – Ш.Мұртаза поэтикасында тазалықтың, қуаттың көзі болса, күн – мейірбандықтың, әділеттіліктің символы. От – өмір жалғастығының, болашаққа деген үміт мәнін білдіре отырып, авторлық толғамдардағы оптимистік сарынды аңдата алады. Ал Ш.Мұртаза жер – танымында тарихтың куәсі, бабадан қалған мұра, өзіндік тағдыры, ішкі ұғымыртіршілігі, адамға наласы бар әлем. Әр туындының жазылу кезеңі, кейіпкерлер тағдыры шеңберінде зерделейтін болсақ, ірілі-ұсақты лексемалардан құралатын осы концепт-бейнелер тарих, тағдыр ұғымдарымен бірлестікте пайымдалады.

Л.В. Миллердің «Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория», В.Г. Зусманның «Концепт в системе гуманитарного знания» И.А. Тарасованың «Идиостиль Георгия Иванова: когнитивный аспект», «Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения», Н.С. Болотнованың «Методики анализа концептуальной структуры художественного текста» сынды еңбектерінде әдеби концепт ұғымын зерттеудің түрлі әдістемелері ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория // Мир русского слова. № 4. – Москва, 2003. – 43 б.

2 Зусман В.Г. Концепт в системе гуманитарного знания [Электронный ресурс] //Вопросы литературы. № 2. – Москва, 2002.

3 Тарасова И.А. Идиостиль Георгия Иванова: когнитивный аспект. Саратов, 2003. – 235 б.

4 Тарасова И.А. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. № 4 (2). – Нижний Новгород, 2010. - 742–745 б.

5 Борисов А.А. Концептообразующая роль пейзажа в литературе сентиментализма // Современные проблемы науки и образования. №2. Москва, 2014. – 78-86 б.

6 Болотнова Н.С. Методики анализа концептуальной структуры художественного текста // Слово – сознание – культура: Сб. науч. Трудов. Сост. Л.Г. Золотых. – Москва, 2006.

7 Глазкова М.М. Роль пейзажа в романе В. Максимова «Семь дней творения»// Научно-методический электронный журнал «Концепт». – Москва, 2016. – Т. 15. – 411-415 б.

8 Камардина Ю.С. Роль пейзажа в романе Э. Бронте «Грозовой перевал» // Символ науки. №2 – Москва, 2016. – 134-138 б.

9 Семенова Р.Э. Природа как концепт духовно-нравственного мировосприятия в северокавказской прозе // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. –№1 (134). – Майкоп, 2014. – 161-165 б.

10 Мұртаза Ш. Қара маржан. Роман. // Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2002. Т.3. – 102-298 б.

11 Мұртаза Ш. Ай мен Айша. Роман // Мұртаза Ш. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2002. Т.5. – 456 б.

12 Мұртаза Ш. Қызыл жебе. Роман. // Мұртаза Ш. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2002. Т.1. – 504 б.

13 Мұртаза Ш. Қара маржан. Роман. // Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2002. Т.3. – 192-193 б.

14 Мұртаза Ш. Қызыл жебе. Роман. // Мұртаза Ш. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2002. Т.1. – 22 б.

15 Мұртаза Ш. Ай мен Айша. Роман // Мұртаза Ш. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2002. Т.5. – 171-172 б.

16 Қалиева А. Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм. Монография. Алматы, 2012. - 200 б.

17 Мұртаза Ш. Ай мен Айша. Роман // Мұртаза Ш. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2002. Т.5. – 177 б.

МРНТИ 17.82.31

Сманов Б.Ө.,[1] Құттыбаев Ш. Д.,[2] Абдимомынов Е.Б. [3]

[1,2] Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан
[3] М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз, Қазақстан

ҚАЛАМГЕР ЖӘНЕ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ

(Ш.Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы автор бейнесі)

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанның Халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы автор бейнесінің қалай сомдалғаны, көркемдік ерекшеліктері теориялық және практикалық тұрғыда жан-жақты талданады. Мұнда, бас кейіпкер Барысханның XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы қиын кезеңдердегі өткен балалық шағы «Халық жауы» атанған отбасының тағдыр-талайы арқылы терең ашып көрсетіледі. Кейіпкердің жан-дүниесі, арман-мұраты, іс-әрекеті қоғамдық-әлеуметтік қайшылықтар аясында айқындала түседі.

Текті атаның ұрпағы Барысхан сонау 37-жылы әкесі Мұртаза «халық жауы» деген жалған жаламен ұсталып кеткен соң, тірексіз қалған жалғыз анасы мен бірге туған кішкене бауырларына қамқор болуға тырысып, колхоз жұмысына тым ерте араласады. Бұлардың отбасына қоқан-лоққы жасап, ылғи зорлық-зомбылық көрсетуге тырысатын Тасбет сияқты колхоз белсенділеріне жас та болса қаймықпай қарсы тұрған Барысхан іштей ширығып, ерте есейіп, азамат болып қалыптасады.

Барысхан бейнесі осы қым-қиғаш оқиғалар арқылы айқындала түсіп, келе-келе шынайы көркем образға айналады. Мұның бәрі мақалада нақтылы дәлелдер, шығармадан алынған мысалдармен дәйектеледі.

Түйін сөздер: әдеби шығарма, роман, образ, тип, портрет, тұлға, характер

Smanov B., [1] Kuttybayev S.,[2] Abdimomynov Y.[3]

[1,2] KazNPU named after Abai,
Almaty, Kazakhstan
[3] Taraz regional University named after M. H. Dulati,
Taraz, Kazakhstan

THE WRITER AND THE REALITY OF LIFE

(The image of the author in the novel by Sh. Murtaza " Moon and Aisha")

Abstract

This article analyzes the theoretical and practical aspects of the creation the author`s image in the novel "Ai and Aisha" of the national writer of Kazakhstan, the holder of the State Prize - Sherkhan Murtaza, the heroism of the main character Baryskhan in the difficult times of the 1930 years of the 20th century was

revealed through the hard destiny of the family, which called "Public Enemy". The character of the hero, his dreams and his actions are defined within social and public contradictions.

Baryskhan is the descendant of noble family, who his father Murtaza was arrested at the 1937 year on fraudulent charges of "Public Enemy", and Baryskhan worked in the collective farm trying to take care of his younger brothers and mother, who was left without support. Baryskhan had been struggling for a long time to people, such as Tasbet,who is threatening his family and threatens violence at all times and Baryskhan became an outstanding figure.

The image of Baryskhan becomes clear through these sinister events and becomes a realistic image.

Keywords: literary work, novel, image, type, portrait, personality, artistic image, character

Сманов Б.Ө.,[1] Құттыбаев Ш.Д.,[2] Абдимомынов Е.Б.[3]

[1,2] КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан
[3] Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати,
г.Тараз, Казахстан

ПИСАТЕЛЬ И ДЕЙСТВИТЕЛНОСТЬ ЖИЗНИ

(Образ автора в романе писателя Ш.Муртазы «Ай мен Айша»)

Аннотация

В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты художественных особенностей романа «Ай мен Айша» Народного писателя Казахстана, лауреата Государственной премии РК Ш.Муртазы.

В частности, глубоко раскрывается детство главного героя Барысхана через судьбу его семьи «Врага народа» в трудные времена 30-х годов XX века, его мечты и действия определяются в рамках социальных противоречий.

Барысхан, после того, как его отец Муртаза был в 37-е годы арестован как «враг народа» по ложному обвинению, а его единственная мать, оставшись без поддержки, проявляет заботу о маме и о своих младших братьях и слишком рано приступает к колхозным работам.

Их семье постоянно угрожал Тасбет, который постоянно стремился к насилию во все времена. Ему ярко раскрывается образ Барысхана – рано повзрослевшего, без страха вступающего в защиту матери, который в последствии становится выдающейся фигурой.

Образ Барысхана проявляется через эти страшные события и постепенно становится реалистичным художественным образом.

Ключевые слова: литературное произведение, роман, тип, портрет, личность, художественный образ, характер

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің 2017 жылғы 12 сәуірде жарық көрген «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» тақырыбындағы бағдарламалық еңбегінде: «Ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымыз бойымызда қалуы тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтың ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана», [1] – деген еді. шындығында да рухани мәдениетіміздің бір бөлігі әдебиет екені сөзсіз. Біз әдеби шығармалар арқылы елдің – елдігін, халқымыздың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін, ұлттық ерекшеліктерін танимыз. Олай болса, әдебиет – өмір айнасы, өткеніміз бен бүгініміздің шежіресі десек, оның аса зор ұлттық рухани құндылық екенін ешқашан ұмытпауымыз керек. Ол үшін көркем шығарманың мазмұн-маңызын ғана біліп қоймай, әдеби туындының көркемдік құрылымдарынан да хабардар болғанымыз абзал.

Көркем әдебиеттің негізгі нысаны – өмір мен адам тағдыры. Яғни, көркем шығарма өмірде болған оқиғалар желісі мен образдар жүйесі арқылы жасалады. Көркем образ дегеніміз жазушының сөзімен сомдалған кейіпкер-адам тұлғасы. Жазушы өз шығармасында көркем бейнені алуан түрлі тәсілдермен суреттейді. Мысалы, Абай Құнанбаевтың «Қыс» өлеңінде ақын табиғаттың құбылыстарын, үскірік аяз бен бұрқасын қарды суреттеу арқылы көз алдыңызға түсі суық, қатал да

сұсты адам бейнесін елестері сөзсіз. Мұнда ақын жансыз табиғатқа жан бітіре суреттей отырып, образды көркем сөз арқылы жеткізгенін аңғаруға болады. Табиғаттың тылсым күштерін, жансыз нәрсені жандылардың іс-әрекеттері мен қимыл-амалдарына ұқсатып суреттеп беруін әдебиеттану ғылымында кейіптеу деп атайды. Ал көркем шығармаларда адам образын сомдауда, адам мінезі мен портретін ашуда табиғаттың да құбылыстары қатар қат-қабат байланыста, астастыра суреттеліп жатады. Бұл да жазушының өзіндік шеберлігіне орай өрілетін әдеби құбылыс.

Образды қай тұрғыдан алсақ та өмір шындығын көзге елестету, жинақы, жанды, тұжырымды түрде суреттеу арқылы жазушы өз ой-пікірін оқырманға ұсынады. Сондықтан да атақты орыс сыншысы В.Г.Белинский: «Ақын образбен ойлайды, ол шындықты дәлелдемейді, көзге елестетеді»,[2]– дейді. Шынында да жазушы өз шығармасында көркем образдар арқылы тарихта өткен оқиғаны, болмаса тарихи бір тұлғаның бейнесін негізге ала отырып оқиғаны дамытады. Белгілі әдебиеттанушы ғалым Зейнолла Қабдолов «Сөз өнері» монографиясында: «Суреткер өзі жасаған көркем бейненің құны мен қасиетін қасаң қағидаларға қарап белгілемейді, оның өмірдегі жанды дерегіне қарап бағалайды. Жазушыға тип жасау әрекетінің үстінде керегі – типтік туралы «қисын» емес, тірі мүсін – прототип», [3]– деп тұжырымдайды. Осы орайда жазушы Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы Барысхан бейнесіне назар аударалық:

Зерттеу материалы. Көрнекті жазушы Барысхан бейнесі арқылы тек қана өзінің жастық шағын ғана жіпке тізіп бермей, сол кездегі қатал тағдырды барынша шынайы бейнелейді. Барысханның жастық шағы сонау 30-шы жылдардағы қазақ ауылының қиын-қыстау кезеңдерімен тұспа-тұс келеді. Барысхан әкеден ерте айырылып, жастайынан анасы Айшамен бірге колхоз жұмысына араласып ерте есейген жан.

Жалпы, сол уақытта қазақ балаларының барлығы қазіргі уақыттағыдай балалық бал дәуреннің қызығына толы шақтарын басынан өткеріп, түрлі-түрлі тәттілерді жеп, өмірдің сан-алуан қызықтарын тамашалап өсті деп айта алмаймыз. Әрине, мұндайда қазіргі балалардың шаттық өмірі еліміз тәуелсіздігінің, бейбіт өмірдің арқасында болып отырғанын ескерген жөн. 1931-33 жылдардағы болған ашаршылық, 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін, одан соң 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы – мұның бәрі қазақ даласын, қазақ отбасыларын айналып өтпеді. Олай дейтініміз, мұның бәрі романда Барысханның 5 жасқа толар-толмас шағында әкесінің «Халық жауы» деген жаламен атылып кетуі бүтін бір отбасының шаңырағын шайқалтып жібергенінен көрініс табады. Қаламгердің (Барысханның) әкесі Мұртазаны атып қана қоймай, анасын да, өзімен тете естері әлі кірмеген сары ауыз балапандай бауырларын да қатал тағдыр өз талқысына салып қояды.

Жасы алтыға толар-толмас шағында кішкентай інісі Батырханға қарайлап қалуының өзі Барысханның қанаты қатаймай жатып ерте есейгенін аңғартады. Ол ана тәрбиесі мен ата-бабасының қанымен берілген өр мінезімен батыл болып өседі, өзі қатарлас балалардың мазағына ешқашан төзбейді, ешкімге есесін жібермейді. Барысханның намысшылдығы 6-7 жасында-ақ ауыл балаларымен көлде «демалыс» ойынын ойнағанда байқалады. Өзі жас болса да ересек балалардан сескенбей жарыс ойнауы, сонымен қатар үнемі жеңіп шығуға тырысуының өзі Барысханның өр мінезділігін көрсетеді. Бірақ ол ешкімге өзінше соқтықпайтын, керісінше өзін кішкентай санап, қулыққа басқан қулардың іс-әрекеттеріне төзбейтін еді. Кейіннен буыны қатаймай жатып анасы Айшамен бірге колхоздың қара жұмысына ерте араласқан бас кейіпкер сол жерде де бригадир Тасбет пен Жуанқыл сияқтылардан қатігездік пен қиянатты көп көреді. Бұлар таңның атқанынан қара кешке дейін жұмысқа жегілген ойын баласының назары басқаға ауып астындағы өгізі немесе есегі дұрыс жүрмей тоқтай қалса, «контра», «банда», «халық жауының баласы» деп боқтап, қамшының астына алатын. Сондайда анасы Айша баласын тек жұбатып қана қомай, орнықты сөздерімен баласының жігерін қайраттандырып та қоятын. Бұл анасы Айшаның онсыз да қатігез қоғамның зардабын көп татқан баласы Барысханның от жігері мүжіліп кетпесін деген ізгі ниеті болатын.

Шерхан Мұртаза романда Барысханның анасы Айшамен қатар айды да параллель қат-қабат алып отырады. Мәселен: «...Айша үндемей қалды. Жөтелгісі келгендей түйіліп-түйіліп денесі сел-селк етіп, бір уақытта дауыстап жылап жіберді.

Үрпиісіп қалдық.

–Қой, апа, қой, жылама, деп, Құрмаш қайта естиярлық танытты.

Ай сәулесі көрінбей кетті»... [4]– деген үзіндіден жазушы Айшаның балаларына өзінің жастық шағы мен осы ауылға қалай келін болып түскен уақытын әңгімелеп жатып, кешегі қаймағы бұзылмаған заманда өмір сүріп, мына заманда қайда қалғаны белгісіз болған туыстарын еске алған

сәтінде көзіне жас алуынан байқатады. Ал мына бір жолдарда: «Кешке Айша үрпиген үш балаға уыз пісіріп беріп отырып:

Е, Жаратқан, мұныңа да тәуба-тәуба! – деді.

Терезеден Жартыкеш Ай сығалайды, бізді көріп жаны жай тапқандай, бұлтқа кіріп кетеді» [4]. Бұл жолдарда Барысхан анасы Айшаның ашуланатын немесе қамығатын жерлерінде ай көрінбей кететінін, керісінше, Айша көңілденіп, балаларын айналып-толғанған сәтінде ай бұлт арасынан сәулесін шашып, бұрынғыдан да әдемі болып нұрланып кететінін автор әдемі шендестіреді. Ал Барысханның ауылдан кетіп, ана мейірімін сағынған уақытында аспандағы аймен мұңдасуы да жазушының ана мейірімі мен ай нұрының жылылығын шебер үндестіргенін көрестеді.

Талқылау.Барысханға адамгершілік, ізгілік қасиеттер ана сүтімен, ана тәрбиесімен дарыған. Ақ жаулықты ананың тәрбиесін алған Барысхан әрі қайсар, әрі батыл болып өсті. Арқа сүйер әкесі жоқ жетім өскен баланың жігерлі, қайсар жан болмаса өмірден өз орнын табуы екі талай еді. Жалғыз анасынан басқа оны демеп, жол көрсететін, дұшпанның тырнағынан қорғаштайтын жанашыры да жоқ. Барысхан есейіп, ең алғаш рет елден кетіп, қаладағы мектеп-интернатқа барғанда, тиіскен балаларға, сондай-ақ, анасы Айшаның нағашылары Сәли мен Қали аталарының ауылына барғанда өзіне келіп соқтығысқан шешен баласына есе жібермеген қайсарлығы да ана сүтімен берілген тәрбиеден қалыптасқан қасиет. Бәлкім, ол шын мәнінде қайсар боламын деп ойламаған болар. Арқа сүйері болмаған соң өзінше қорғанғаны да шығар. Осындайда дана халқымыздың «Бөрі арығын білдірмес, сыртқа жүнін қампайтар» деген нақылы бекерге айтылмағанын аңғарамыз. Жазушы романда Барысханның қайсарлығы мен өжеттігін суреттегенде оның өзін ешкімнің нақақтан-нақақ қорлауына жастайынан көнбейтін бірбеткей жан екендігін көрсетеді. Алғашында әкесі ұсталып кеткен соң анасы Айшаға Тасбеттің көрсеткен қорлығына іштей ашуланып, наразы болса, жасы он екіге толар шақта ең алғаш рет ол анасын тағы да себепсізден-себепсіз қорлаған Тасбетпен бетпе-бет келеді. Романда оның Тасбетпен алысуы былай суреттеледі: «...Жүгіріп барып, Молдарайымның бес ақалы айырын ала салып, маяның түбінде шалжиып, басы қисайып, ұйқылы-ояу мүлгіп отырған Тасбетке тура жүгіріппін.

– Тасбет! – деп ақырып жіберіппін. Сөйтсем, дауысым ақыруға жарап қапты, қанша дегенмен он екіге толайын дедім ғой» [4]. Бұл Барысханның ұзақ жылғы іште сақталған Тасбетке деген ашу-ызасы мен төзімнің шегі болатын. Халқымыздың «Мың асқанға – бір тосқан» деген даналығы осындай қиянатшыл адамдардың іс-әрекеттеріне байланысты туындаған деп ойлаймыз.

Осы ретте Барысханның бұл мінезі классик жазушы Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесін есімізге түсіргендей. Анасынан жаңа туған дала тағысын көзін ашпай жатып ауыл адамдары асыраушыларынан айырып, өзін адамдар арасына әкеліп тастайды. Бұрын-соңды мұндай «шақырылмаған қонақты» көрмеген ауыл итттері оны жабыла талап күн көрсетпейді. Ұзақ уақыт көрген қорлығы мен төзген азабы жанына батқан Көксерек ең алғаш рет ауылдың қара ала төбетін талап, қорғанады. Бұл жерде кешегі әлсіз бөлтіріктің ендігі жерде арлан болғанын, енді өзінің өр кеудесін ит-құсқа бастыртпайтынын аңғартса, Барысханның қайсарлығы да оның жігіт бола бастағанын, ендігі жерде Тасбетке анасы Айшаны да, өзін де қорлатып қарап отырмайтынын байқатады. Барысханға мұндай намыс пен қажыр-қайрат, тектілік ана сүтімен дарыған тәрбие ғана емес, даңқты батыр Бауыржан Момышұлын тудырған қасиетті Жуалы жерінің табиғатынан да болар, бәлкім?!

«Тәрбие басы – тал бесік» дегендей, жалпы, кейіпкердің анасы Айшаның да көргенді жердің ұрпағы екенін аңғаруға болады. «Малым –жанымның садақасы, жаным – арымның садақасы» деген дархан пейіл, өрелі сөзге тоқтаған ата-бабаларымыздың сара жолын берік ұстанған Айша баласын кісі ақысын жемейтін, оңай олжаны пайда тұтпайтын азамат етіп тәрбиелейді. Олай дейтініміз, сол соғыс жылдары, қыстың қытымыр аязында, қызылшадан басқа талғажау ететін ішерге асы жоқ күндердің бірінде, Барысханның қарыны қатты ашып, ұйқысы келмеген соң көлде жүзіп жүрген Жұбантайдың үйрегінің біреуін алып келмекке бекінеді. Үйінен шығып сол үйректі ұстап алып келеді. Сонда алдынан шыққан анасы:

«– А, жақсыдан жаман туған құлбарақ! Тура қазір жаныңның барында апарып таста! Кешегі ер Мұртазаның баласы жаман Жұбантайдың үйрегін ұрлапты, ұры деген атқа қаласың сорлы!» [4] деп баласының жасаған ісіне наразылық білдіреді. «Ұрлық, ұрлық түбі – қорлық» деп ұрпағын кісінің ала жібін аттамауға, біреудің мүлкіне қол сұқпауға тәрбиелеген, қашанда әділдікті жоғары бағалаған ата-бабаларымыздың жолын ұстанып, Барысханның сол жолғы әрекетіне тосқауыл жасайды. Бәлкім, сонда анасы ақыры аш отырмыз ғой, мейлі біржолға Құдай кешірер десе, өсіп келе жатқан бозбала

бұдан кейін ізгілік жолдан аттап кетуі де мүмкін еді. Себебі, « Қыран ұяда не көрсе ұшқанда соны іледі» демекші, дұрыс тәрбие берсең бағбанның қолынан өскен жас шыбықтай биікке, көкке ұмтылары сөзсіз.

Романда Барысханның бойынан көрінетін намысшылдығы оны сүндетке отырғызардағы әрекетінен де көрініс табады. Ол молдадан қорқып қашпақ болғанымен анасынан бата алмай, амалсыз еріп үйге келгенде, үйде отырған ақсақалдардың:

«– Ой, Барысхан батыр ғой.

– Ой, ол жазда элеваторға бидай тасығанда Евгеньевканың бұзық балаларымен қорықпай төбелескен!

– Ой, ол Салбидің қабаған итінің жағын опырып тастаған!– деп мені мақтайды шетінен. Қашып кетуге бет қалмады. Амал жоқ, қаздай тізілгендердің қатарына мен де барып жаттым» [4] – дегеніне қарап молдадан қанша қорықса да үлкен кісілердің мақтауынан кейін, сол мақтауға лайық болуға тырысып, әдеп сақтау керектігін байқатады. Тағы бірде қыстың қақаған бет қарауға шыдатпайтын боранында от алып келуге шығып, сол отты көршіден алғанымен, қолындағы шелегін жел ұшырып кеткен Барысхан әлгі үйге қайта барып от сұрауға беті шыдамай, үйге бос қайтуды тағы да намыс көріп, үйінен алысырақ тұратын Сәрсенбай шалдың үйінен барып шақпақтас алып келуінің өзі жас та болса оның көзсіз батырлығы мен намысшылдығының көрінісі. Бала түгілі ересек адамның өзі адасып кететін бет қаратпас боранда сондай тәуекелге баруы Барысханның қайсарлығын аңғартқандай. Осындай тәуекелшілдік адам баласының қайсар мінезінен туындайтын құбылыс.

Жазушы адам образын сомдағанда немесе типтік бейненің болмыс-бітімін, тұлғасын қалыптастырғанда міндетті түрде басқа тұлғалардан ерекшелігін айқындау арқылы кейіпкер мінезін даралайды. Көрнекті ғалым Зейнолла Қабдолов «Сөз өнері» еңбегінде: «Мінез – адамның ішкі болмысын, белгілі қоғамдық жағдай қалыптастырған қоғамдық құлқы, барлық технологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы» [3] дейді. Демек, кейіпкер тұлғасын даралап, ерекшелейтін оның мінез-құлқы мен іс-әрекеттері. Жазушы образ сомдауда кейіпкердің толып жатқан мінездерінің барлығын түгел дерлік суреттеп келеді де, солардың ішінен біреуін бірінші орынға қояды. Шерхан Мұртаза бұл романда Барысханның барлық қырлары мен іс-әрекеттерін барынша дамыта суреттегенімен, оның туған жерге деген сүйіспеншілігі мен білім алуға деген құштарлығын айрықша даралап көрсеткен. «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас» деп дана халқымыз айтқандай, жазушы Барысханның туған жерге, елге деген ықыласы мен махаббатын бірінші кезекке қояды. Олай дейтініміз, жазушы роман кіріспесінде туған жер ұғымының ауқымы қаншалықты кең екенін тебірене суреттейді. Автордың: «Парижде болдым – Париж түсіме кірмеді. Мысырда болдым – Мысыр түсіме кірмеді. Қытай, Моңғолстан, Үндістан, Пәкістан, Чикагода, Нью-Йоркта болдым – олар да түсіме кірмеді. Баяғыда Мәскеуде бес жыл оқыдым – оны да түсімде көрмедім. Түсіме күн сайын Мыңбұлақ кіреді. Түсімде Ақсу-Жабағылыны көремін. Түсімде ылғи туған үйімді көремін», [4] – деп толғануының өзі әлемнің қанша құнды дүниелері болса да соның бірде-бірі туған жеріңнің «бір уыс топырағына жетпейді» деген ойды білдіреді. Анасы Айшаға араша түсемін деп бригадир Тасбетке тұра ұмтылып, жағасынан алғанда, Тасбет әкеңнің артынан ит жеккенге айдатамын деп атына мініп шаба жөнелетіні бар. Сонда Айша әлі буыны қатпаған Барысханға опасыз Тасбеттің кесірі тие ме деп қорқып, оны сонау Қаратау жақтағы нағашыларының аулына жібергенде ең алғаш рет ол туған жердің қадірін сезінеді. Бұрын етегінде еркелеп, туған жердің баурайында тіршілік қамымен жүргенде оны сезінбейтін Барысхан сонда алғаш рет жанарынан айырылып, екі қанаты қайырылған қыран құстай, өзінің жалғыз қалғанын сезінеді.

Романдағы: «О, қасиетті сары алтындай сағыныш... Сен болмасаң, адамдар, тіпті туған ана, туған бала, бір-бірінің қадірін білер ме еді, білмес пе еді?» [4] деген жолдар туған жер адамзат баласының бірге туған бауырдан, одан қала берді сол елдегі халықтың бір-бірінен ажырамай, ұлттық құндылықтарды мәңгі сақтауға үндейтін темірқазық екенін ұқтырғандай.

Нәтиже. «Жақсылық қылсаң халқыңа, бір қайырымын аларсың, жамандық қылсаң халқыңа айдалада қаларсың» деп, ата-бабаларымыз өз өмірінен көрген-түйгенін ұрпағына өсиет етіп қалдырып отырған. Адамға деген жанашырлық, кісінің ақысын жемеу Барысханның бойындағы адами қасиеттердің бірі болатын. Ол ең алғаш рет Тасбетпен араздасып елден кетерде өзімен бірге өскен ауыл баласы Сүлейменнің кеселі күннен-күнге өршіп, қатты-қатты жөтелгені Барысханның арқасын аяздай қариды. Бұрын үлкендерден бұл ауруға биенің сүті таптырмас ем дегенді естігені бар болатын. Ол Сүлейменнің сондай қиналып жатқанына төзбей, егістік басынан, Тасбеттің қарсылығына қарамай, қымыз әкелу үшін Жуанқұлдың үйіне қарай тартып отыруы Барысханның

достыққа адал екенін танытады. Тағы да бірде ауылдан кетіп, әпкесі Зиба мен жездесі Мырзагелдінің үйінде жатып орталықтағы мектепте оқып жүргенде, мектептің завсклады қарашай ұлтының азаматы асханадан тамақ ұрлап жатқанын байқайды. Бірақ ол үйде шиеттей балам аш отыр деп, көзіне жас алған соң, оны байқамаған болып қала береді. Кейінірек, интернатқа барғанда оны есік алдында тұрған кезекші әйел адам толып қойды деп киргізбейді. Сонда баяғы қарашай сырттан кіре бере бұны танып:

« – Әй сен, балақай, қара ма былай, – деп иығынан ұстап, өзіне қаратты. Қайдан жүрсің? Мені таныдың ба?

Танып тұрмын, ағай.

Өзденов өңкиген бойы мені бауырына қысты.

Апай аң-таң.

Хасан, сен бұ жншығыны билерсен?

–Білем, Хабибат, білем. Бұл мені бір зауалдан аман алып қалған. Кейін айтам. Ал әзірге шаруасын шешіп жібер. Оллаһи, бұ пәріште бала, маған сенгін» [4].

Осы жауаптан қаршадай баланың бойындағы қамқорлық пен жанашырлық қасиеттің он атанға жүк болардай құнды екенін аңғарамыз. Осы орайда қолыңнан келгенше жақсылық істе, адамгершілік, ізгілік жолынан тайма, кісіні қаралау, обалына қалу сияқты іс-әрекеттерден бойыңды аулақ ұста деген ата-баба өсиеті тегін айтылмағанын аңғарамыз. Барысханның бұл қасиеттері ана сүті мен текті атаның қанынан да дарыған болуы мүмкін. Өйткені ауылдағы бірен-саран Жуанқұл, Тасбет сияқты оспадарлар ғана болмаса, басқалардың Барысханға әкең Мұртаза жаман болды деп айтқанын байқамаймыз. Қайта «Бею, Мұртаза жігіттің сұлтаны еді»,– ғой деген кілең артында жақсы сөздер ғана еріп жүреді. Ауылға Ұлы Отан соғысының батыры Бауыржан Момышұлы келгенде ауыл адамдары түгел онымен жүздесуге барады. Бір топ адамның жанынан өтіп бара жатып батыр Айшаға:

«– Оу, жеңеше, амансың ба? Солдаттың шинелін киіп алыпсың ғой, -деді.

–Кебенек деген осы, Шырақ. Ағаңды мыналар баяғыда-ақ жалмаған,-деп, қайыс тондыларды меңзеді. – Онымен қоймай әлі бізді «халық жауы» деп қорлайды. Қайда барып күн көреміз, шырақ?!

Батыр Айшаның арқасынан қағып: «Шыда! Мына балаңды өлтіріп алма» [4], – деуінің өзі жақсы әкенің ізін жалғар тұяқтың да тегін адам болмасын батырдың меңзегені болар, бәлкім. Шынында ата-бабаларымыз болар баланы, өсер азаматты кішкентайынан-ақ байқаған. Сондықтан «Өсер ұлдың белін бу» деп дәріптеген. Сонау XVIII ғасырда қазақты жан-жағындағы анталаған жаудан қорғап, барлығын бір тудың астына жинаған Абылай ханның ел тізгінін ұстар азамат боларын Төле би бабамыз есігінің алдында жүрген кезінде аңғарғаны белгілі. «Болар бала он бесінде баспын дер, болмас бала жиырма бесінде жаспын дер» деген ұлылар сөзі осының дәлелі болар.

Барысхан жастайынан әдеби кітаптарды сүйіп оқитын зерек бала. Оны Сәли нағашысының ауылына барғанда ауыл балаларымен ойнап кетпей кітаптың қызығына батып үйде отыруы, оның көркем әдебиетке деген, білімге деген құштарлығы мен зеректігінен еді.

Қорытынды. Жалпы, Барысханның образын сомдауда жазушы оның сан қырлы ерекшеліктеріне тоқталған. Барысханның өмірдегі көрген қиыншылықтары мен басынан өткерген сан түрлі оқиғалар желісі арқылы оның типтік бейнесі шебер өрнектелген. Біз жас Барысханның сан түрлі қырлары арқылы көз алдымызға осындай «тар жол тайғақ кешулерден», «соқтықпалы соқпақсыз жолдардан» өткен, есейе келе өскен елін, туған жерін сүйген, ата дәстүр мен ана тілін қастерлеген заңғар жазушының тұлғасын аңғарамыз. Шын мәнінде елін, жерін сүйіп, ақ пен қараның ара жігін ажыратар азаматтың тау тұлғасы жастайынан-ақ ана сүті мен отбасындағы тәрбие арқылы берілері айдан анық. Шерхан Мұртаза Барысхан бейнесі арқылы өзінің шынайы келбетін, әке мен шешенің үмітін ақтаған, елі мен жерін құрмет тұтқан өзінің азаматтық бейнесін таныта алды. Қазақтың «Сөнгенім жанды, өлгенім тірілді» деген сөздері осындай азаматтарға арналғаны даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»// «Егемен Қазақстан». 12 сәуір, 2017 ж.

2 Жұмалиев Қ. «Әдебиет теориясы». – Алматы, «Мектеп», 1969 ж. – 243 б.

3 Қабдолов З. «Сөз өнері». – Алматы, 2006 ж. – 357 б.

4 Мұртаза Ш. «Ай мен Айша» Роман// Бесінші том. – Алматы, «Қазығұрт». – 2002 ж. – 456 б.

МРНТИ 821.512.122

Сұлтанова Б. М. [1]

[1] *Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,*
Алматы, Қазақстан

Ә.КЕКІЛБАЕВТЫҢ «АБЫЛАЙ ХАН» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ ЛИРИЗМ ЖӘНЕ ОБРАЗДАРДЫҢ ИДЕНТИФИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа

Ә. Кекілбаев прозасы қақтығыстардың өткірлігі, кейіпкердің жеке басына тән сөйлеу сипатымен ерекшеленеді. Жазушы пьесада прозасына тән осы сипаттарды күшейтпесе бір мысқал түсірмейді. Пьесадағы драмалық өнердің заңдылықтарына сәйкес психологиялық-драмалық аспект күшейтілді. Адамдардың сезімдерінде, ойларында, іс-әрекетіндегі бұлқыныс, тағат таптырмас динамика - «Абылай хан» пьесасындағы басты мәселе. Мақалада белгілі жазушы Әбіш Кекілбаевтың драмалық шығармасындағытартыс, қақтығыс табиғаты талданады. Сонымен қатар мақалада қазақ әдебиеті үшін шешуші түйін болып табылатын мәселелер қарастырылған. Кейіпкерлер болмысы, олардың қайраткерлігі шешім қабылдаудағы ерекшелігі мәселелері қозғалған. Драматургтің образдар жасаудағы өзіндік ерекшеліктері мен тәжірибелері қамтылған. Ә.Кекілбаевтың пьесаларында авторлық ұстаным ашық және айқын көрінбейді. Ол шығарма мазмұнынан аңғарылады. Мақала авторы тартысты, қақтығысты жағдаяттарды жазушы шеберлігі тұрғысынан суреттеу тәсілдеріне талдаулар жасайды.

Түйін сөздер:: драматургия, қақтығыс, тартыс, акт, сцена, образдар, жанр, диалог, монолог, сценалық әрекет

Sultanova B. [1]

[1] *Kazakh National Women's Pedagogical University,*
Almaty, Kazakhstan

LYRISM AND IDENTIFICATION OF IMAGES IN THE PLAY OF A. KEKILBAEV «ABYLAY KHAN»

Abstract

A. Kekilbaev's prose is distinguished by the severity of the conflict, the nature of the character's speech. The writer did not diminish these features in the play, if he did not enhance them. In the play, the psychological and dramatic aspect is enhanced according to the laws of dramatic art. The main problem in the play "Abylai Khan" is confusion in feelings, thoughts, actions of people, irresistible dynamics.The article examines the nature of the conflict in the dramatic works of the writer A. Kekilbaev. This article discusses issues that are key to Kazakh literature. The life of the heroes, their composure, features in decision making and their activities are disclosed. In addition, the peculiar similarity and difference of playwrights in creating images has been updated. The author analyzes images of conflict situations from the point of view of the artist’s skill.

Keywords: dramaturgy, conflict, genre, act, stage, stage action, dialogue, monologue, hero

Султанова Б. М. [1]

[1] *Казахский Национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан*

ЛИРИЗМ И ИДЕНТИФИКАЦИЯ ОБРАЗОВ В ПЬЕСЕ А.КЕКИЛЬБАЕВА «АБЫЛАЙ ХАН»

Аннотация

Проза А.Кекилбаева отличается остротой конфликтности, характером речи персонажа. Писатель не уменьшал эти черты в пьесе, если не усиливал их. В спектакле психологический и драматический аспект усилен по законам драматического искусства. Основная проблема в спектакле «Абылай-хан» - смятение в чувствах, мыслях, поступках людей, непреодолимая динамика. В данной статье рассматривается природа конфликта в драматических произведениях писателя Абиша Кекилбаева. В пьесах А.Кекилбаева, авторская позиция не проявляется отчетливо. Она заложена в произведениях в их содержании. В статье особое внимание уделяется ключевым вопросам казахской литературы. Раскрыты быт героев, их самообладание, особенности в принятии решений. Актуальность статьи - своеобразие сходства и различия образов созданный драматургами. В данной работе, автор анализирует изображение конфликтных ситуаций и мастерство художника.

Ключевые слова: драматургия, конфликт, жанр, акт, сцена, сценического действия, диалог, монолог, героя

Кіріспе.Ұсынылған еңбек академик-жазушы Әбіш Кекілбаевтың «Абылай хан» халықтық-қаһармандық драмалық дастанын зерттеуге арналған. Онда пьесаның драмалық сюжеті, поэтикасының өзіндік ерекшеліктері қарастырылады.Әбіш Кекілбаевтың шығармашылығы қазақ әдебиеттануында, әдебиет тарихында жеткілікті қарастырылды. XX ғасырдың 60 жылдарынан бергі зерттеулер мен сындарда жазушының шығармашылық мұрасы жан-жақты қарастырылды деуге болады. Жазушы бұл шығармасында драматург ретінде қазіргі заманғы драматургияның шығармашылық формалары мен әдістерін шебер қолданады.

Әдістеме. Мақаланы жазу барысында әдеби талдау, жинақтау, жүйелеу, салыстыра зерттеу, тарихисалыстырмалы әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар.Жазушы Әбіш Кекілбаевтың – аса терең қамтыған саласы қазақ елінің тарихына арналған еңбектері. Бұл орайда «Ә.Кекілбаевтың тарихи тұлғаларға арналған еңбектерін негізінен екіге бөліп қараймыз: Бірінші, әдеби-көркем шығармалардағы тарихи тұлғалар (Абыл, Сүйінғара, Бекет ата, Шыңғыс хан, Ақсақ Темір, Әбілқайыр хан, Абылай, т.б.). Екінші, ғылыми зерттеулерінде қамтылған тарихи тұлғалар. Олар негізінен: Қарабура, Шотан батыр, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Әбілқайыр, Барақ сұлтан…» [1].«Абылай хан» халықтық-қаһармандық драмалық дастаны атынан көрініп тұрғандай, ұлы мемлекет қайраткері, қолбасшы және дипломат, қазақ тарихындағы ең даңқты хан Абылай туралы.

Пьеса 1998 жылы М.Әуезов атындағы Ұлттық академиялық драма театрында, 2015 жылы, Қазақ хандығының 550 жылдығына орай Ақтау қаласындағы Н.Жантөрин атындағы Маңғыстау облыстық музыкалық драматеатрында, одан кейін Көкшетау, Петропавл облыстық театрларында табысты қойылды.

Пьесажазушының драмалық әдістерінің, поэтикасының барлық ерекшеліктерін айқындайды. Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан» халықтық-қаһармандық драмалық дастанымазмұны, тартысты беру тәсілдері, сценалық әрекеттерді дамытуы және кейіпкерлерді индивидуализациялауы жағынан жазушы шығармашылығының негізін құрайтын прозалық шығармаларынан әсте кем түспейді.Әсіресе кейіпкерлер тілінің көркемдігі айрықша. Ә.Кекілбаев кейіпкерлердің психологиялық күйі мен іс-әрекеті арқылы олардың сілкінуіне не себеп болғанын көрсетеді. Кейіпкерлер тілінің мазмұны нақты, құрылымы қысқа. Кейіпкерлер диалогы драмалық әрекет пен астарлы терең ойға аса бай.Мысалы,

Тақты қисаң – істі қи,
Тәжді қисаң – сөзді қи,
Дарқан кезде – тең сұра,
Қиын кезде – жөн сұра,

Немесе,

Айыпты десең тағыңды ал,
Жазалы десең – жанымды ал» [2, 259].

Немесе,

Тақ бере алған көп
Дат та бере алатын шығар. [2, 255].

Немесе,

Е, жау қайтарып ем – көрмедің,
Дау тойтарып ем – білмедің.
Ханын қинаған қара оңбайды,
Хан қисайса – ел оңбайды.
Халық қадірін білмесе,
Хан тартпақшы жазасын,
Хан қадірін білмесе,
Халық тартпақшы сазасын.
Пайымдасақ, жұртым, айтқанды.[2, 257].

Әр ситуацияда, қақтығыста көрінетін кейіпкерлердің әрқилы сезімі сценалардағы оқиғаларды дамытып, ерекше күймен ерекшелендіріп тұрады. Прозаға қарағанда пьесада сөзде жойқын энергия болады. Пьеса түсіндіруді, баяндауды көтермейді. Әрекет үстінде кейіпкердің психологиялық жай-күйі, мақсаты, ой-пиғылы сюжетті одан әрі дамытып отырады, жағдайды шапшаң өзгертіп отырады, жалпы әркөріністен көріністе, актіден актіге ауысқан сайын ахуалды асқындырып, ширықтырып, ұшындырып отырады. Ең бастысы қақтығысты күшейтіп өршітумен болады. Драматург Ә.Кекілбаев «Абылай хан» драмалықдастанындадраматургия заңдылығынасәйкесқазақтың тұтас бір дәуіріндегі замана шындығын көрсететін, тарихи оқиғалардыңең елеулілерін екшеп, кезең шындығынбере білген. Пьесада негізгі сценалық құрал – драматизм, шекспиризм. Сондай-ақ көп, терең мағыналы аз сөз, яғни лаконизм. Автор көрерменге жағдайды түсіндіретін дайынды бере салмайды.

Ә.Кекілбаев пьесасында суреттелетін оқиғаға автор қатынасын білдіретін ерекше ахуал, бояу, реңк бар. Бұл идеяны беру тәсілі емес, М.Әуезов, Б.Майлин, Ж.Аймауытовтың ұлы дәстүрін жалғастырушылық. Белгілі ғалым С.Қирабаевтың пікірімен айтқанда: «Қазақтың ұлттық драматургиясында Жүсіпбек Аймауытов бастап жазған өлең мен ұйқасты проза тілінде жазылған шығармалар дәстүрін кейін жоғалтып алған сияқты едік. Оны Мұхтар, Ғаббас, Әбділда сияқты қаламгерлер пайдаланған. Солармен бірге кеткендей болған осы көркемдік үлгінің Әбіш пьесасымен қайта тірілгендігі қуантады. Тумысында шешен, дау мен тартыстардың бәрінде билердің тіліне сүйенген диалог, монолог бүкіл қазақтың рухынан туындайтын еді, Әбіш осыны тірілтті, әдемі жаңартты деп білеміз»[3] .

«Қазіргі қазақ драматургиясы – қазақтың XX ғасырдағы классикалық әдебиеті дамуының заңды жалғасы» [4, 32] – деп драматургияны зерттеуші жас ғалым Г. Каримова С.Қирабаев пікірін одан әрі тиянақтай түседі. Драматургия заңдылығын зерттеуші ғалымдар бір ауыздан Ә.Кекілбаевтің XX ғасыр басындағы классикалық әдебиетті жалғастырушы қызметіне назар аударып отыр.

Тарихи тақырыпқа арналған драмалық дастанда кейіпкерлерді бейнелеу ракурсы, сценалық әрекеттердің лирикалық бояуы, ойрат тайшылары мен қазақ батырлары, қазақ сұлтандарының сезімі, жан сарайы сахна шарттарына сай, көрермендердің қабылдауына ыңғайластырыла берілген, көрерменді бей-жай қалдырмайды.

Драматург драмалық дастанда қазақ халқы өмірінің сан алуан қырларын үлкен шеберлікпен көрсеткен. Оған Ә.Кекілбаевтың әлем әдебиетіндегі драматургияның классикалық үлгілерін оқып, аудару арқылы шеберлік мектебінен өткендігі дау тудырмаса керек.

Драмада өмірдегі ақ пен қараның, сезім мен сананың, жан мен тәннің қалауы арасындағы мәңгі бітпейтін арпалыс суреттеледі. Абылай осынша сынақтың бәрінен сүрінбей өтіп, өзінің һәм қазақ халқының тағдырын пәле-жаладан аман сақтап қалады.

Драматизм негізінен кейіпкерлердің тек пікір қайшылығынан, дауласуынан тұрмайды. Пікір қайшылығы барысында кейіпкерлердің өзара жанды, буынсыз тұстарына соққы тиіп, соның нәтижесінде ақыр соңында мінездегі қарама- қарсылықтардан олардың бір-біріне деген жаңа қарым-қатынастар орнатуынан туындайды. Бұл орайда мәтіндегі драматизм қызметі туралы, драмтизмнің берілу тәсілдері туралы белгілі ғалым Т. Есембеков пікірлері негізінде топшылаулар жасалыныды [5, 47].

«Ал драмалық әрекет шығарма кейіпкерлерінің ішкі және сыртқы қақтығысынан туындайды» [6, 54]. Адамның өз-өзімен не белгілі жайттармен қақтығысы психологиялық тұрғыда өрбиді. Сол сияқты өмірлік маңызы бар мәселелерді талқылауда, мақсат-міндеті мен пайым-көзқарасын танытуда эмоциялық күйге түседі. Сезім мен парыз қатар келуі, адам мінезі мен қоғамдағы орны алшақ болуы, қиындықтарды жеңу арқылы тұлғаның өсуі және т.б. қайшылықтар жеке адамды әуре-сарсаңға түсіреді. Парызды орындаса, жеке өмірінде бақытсыз болуы мүмкін. Ал сезімге ырық бергенімен, келешекте бақытты боларына кепілдік жоқ. Себебі саналы адам парызын орындамағанын ойлап, өзін кінәлайды, бақытсыз күй кешеді.

Драмалық дастандағы негізгі сезім Абылай хан қандай қиын жағдайда да, тұтқында отырса т.б. қиын жағдай, сын сағаттарда да адамшылықтан ауытқымайды. Ботаханның қолына кісен салып қамадың, Жақайды «ат көтіне өңгеріп» аулына айдап салды деп қалың елі ханды қыспаққа алады. Абылай хан орыс елшісін де, қытай елшісін де, ойрат, дүрбіт, Қоқан, Бұхар, Хиуадан да келген елшілерді де қабылдайды. Абылай хан қандай қиындыққа ұшырамасын, қыспақта қалмасын кісіліктен, биік парасаттан қылдай ауытқымайды.

Асқақ ұстап алаштың ала туын,
Ата жауды Алтайдан әрі асырдым.
Абылайлап Арқадан бір саңқ етсем,
Тиылып еді қайда дау, ала сүргін.
Әттең, дүние-ай, дәуренім келте болды-ау!
Бақыт құсы басыма ерте қонды-ау!
Желпілдеген жел көңіл бермеді опа,
Іште кетер арманым – қайран елім,
Қайта көрер болды ғой жәбір-жапа...

Елдің мазасыздығы, шаруадан гөрі той тойлауға құмарлығы Абылай ханды ойландырады. Ханның сөздері мен толғамдары, психологиялық тартыс пен көркемдік шешім шынайылығымен көрерменді түрлі ойларға жетелейді. Мысалы,

Жау сағынады,
Дау сағынады.
Тыныштықтан іштері пысады,
Шаруаға құнттары жоқ.
Той жасауға – әйелдері күнде бір ұл таппайды.

Драмалық дастан композициясыда алуан түрлі, күрделі оқыс өзгерістерге толы; оқиғалардың дамуы, шиеленісуі драма талаптарына сай. Драмалық дастанда сценалардың өзгеруі кинокартина сияқты жылдам өзгеріп отырады.

Драмалық дастанда бүкіл адамзаттық мәні бар адамгершілік мәселелердің шешімінде, жеке тұлға тағдырын, тарихи қақтығыстарды, коллизияларды ұғуда классиктердің тәжірибесіне қаламгердің иек артқанын аңғару қиын емес. Үлкен идеялар жолында халыққа қызмет еткен ұлылар тағдыры, данышпан, ұлт көсемі, әскери қолбасшы, батыр Абылай хандай тұлғаның тағдыры, Кенесары ханның әкесі Қасым сұлтанды дүниеге әкелген Топыш ханым тағдыры драматург Ә. Кекілбаевты белгілі роман, повестеріндегі белгілі, тарихи тұлғалардан кем толғандырмайды.

Ә.Кекілбаев«Абылай хан» халықтық-қаһармандық драмалық дастанын жазуға үлкен дайындықпен, зор тәжірибемен келгені белгілі. Жазушы «Үркер», «Елең-алаң» романдарын жазу барысында тарихи тұлғаларды бейнелеудің тәжірибесінен өтті. Сонымен бірге, ең алдымен ұлы жазушыда ұлы адамдарды жазуға деген құштарлық болғандығын байқау қиын емес. Екіншіден, жазушының бұған дейінгі прозалық шығармалары шиеленіске толы оқиғаларға, кейіпкерлердің өзіндік болмысын ашатын тілдік бірліктерден тұратын драматизм элементтеріне толы.

Хан қарашаға, қара халыққа жақпаса, өзі берген билігін, тақ пен бағын өзі «хан талапайлап» тартып ала салуы кез-келген уақытта мүмкін нәрсе. Абылай хан өз халқының мұндай психологиясын өте жақсы біледі. Оның:

Ерлерің жүр есіріп,
Билерің отыр мысқылдап,
Төре біткен төбеме ойнақ салып жүр,
Төрт тараптан түртпектерін көбейтіп?![2, 220].

Немесе,

Жат бөгесе – жанын алам,
Қас бөгесе – қанын алам,
Ел бөгеп, еңсені түсіріп тұр ғой.
Дейтіні сондықтан.

Яғни билік мұнда тұрақсыз. Суреткер осы құбылысты тұрақтандыру үшін келесі қақтығысты өрбітеді. Абылайдан пана тапқан Әмір Сананы Ресей, Жоңғар, Қытай елшілері іздеп, әрқайсысы өз мүдделері үшін сұратып жатыр. Ал Ботахан мен Жақай бастаған сұлтандар оны

Аса бермей, абайлап сөйле, алдияр,
Бақ деген бір құ таяқ қой,
Ол сүйеніш болу үшін де
Ерен іс керек, ересен құт керек.
Сонша пәлсінердей, қазақты
Қандай жарылқай қойып ең.
Сені тақ мінгізіп тасытса,
Қазақ тасытқан шығар.
Тасиын деген екенсің,
Індігештей Үргенішке сыймай,
Қашып келген жалаң бұт сарт.
Енді Сары Арқаға сыймадың ба?
Қалың қазақ өзі-ақ асар
Тумай жатып өзің қашқан
Қанды тұзақ дар ағашқа![2, 249].

- дейді.

Дегенмен, «Абылай хан» драмасыында автор ұлттық мәселелерді көтерген. Драматург Ә.Кекілбаев тарихымызды айта отырып, пьесаның кейбір тұстарында бүгінгі заманмен астар мән-мағына беруі – пьесаның идеялылығын көрсетеді.

Жоқ. Басқа жұртқа еңбек керек,
Біздің жұртқа ермек керек.
Түркістаннан басқа кенттің
Бәрін дерлік қайтардым.
Сауда жасауға арланады,
Ұзын аққан Есміл менен Ертістің,
Көлденең аққан Торғай менен Нұраның,
Бәрін жаудан босаттым,.
Егін салуға қорланады,
Балқаштың бос айдыны,
Қоғалжын мен Көкшетауда сексен көл,
Баянтауда Сабынды көл, Шойынкөл,
Тарбағатайда Зайсан көл –
Бәрі жатырмөлдіреп,

Ат суармаса аяқ-қолын салмайды,
«Балық аулаңдар!» - десем,
«Бақаны да бақ, дерсің-ау» -деп бұлданады. [2, 221].

Астарлы сөзбен айшықталған, ойшыл түйінді қорытқан осы монологтар Абылай арманы кешегі шындықты аңғартқанмен, бізге бүгінгідей естіледі. Бүгінгі тәуелсіз елдің ой-мақсаты да жатыр мұнда.

«Сезім мен сана, ерік пен елігу, құштарлық пен парыз, тақ пен ар арасында өрбіген Абылайдың ішкі драмалық тартысында жеңіс әрқашан парыз, жігер, сана, ар жағында болады. Мұндай ізгі қасиеттерді өз бойына жинақтаған, хандық, елдік принциптерін бірінші орынға қойған хан образы осымен асқақ» [7, 153].

Қорытынды. Жазушы Ә.Кекілбаев бұл пьесасы да прозалық шығармалары тәрізді сәтімен дүниеге келген шығарма. Жанр шарттарын толық сақтаған. Жазушы бұл еңбегінде де тарихи тақырыпты жазу шеберлігінің жоғары екенін көрсеткен. *Ақыл мен жүрек, ерік пен сезім, құштарлық пен парыз, билік пен ар арасында үздіксіз дамып отырған Абылайдың ішкі жан дүниесіндегі тартысында жеңіс әрқашан халық алдындағы парыз, жігер, ақыл, ар жағында болады.* Осындай адамдық қасиеттерді өз бойына сіңіре білген, хандық, елдік мұраттарды бірінші орынға қойған хан бейнесі аса биік, асқақ.Сондықтан еліміздің театрларында қойылып келеді. Бұл пьесадағы түрлі бояулар, беймәлім терең астар пьеса мазмұнын байытып тұр. Бұл пьесаға әлі де алдағы уақытта әдебиетті теориялық тұрғыдан зерттеушілер мен өнертанушылар мұқият қараса көп қыртыс ашылары сөзсіз. Сонымен қатар талантты режиссер қолына түссе алдағы уақытта да табысты қойылым жасалары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Өтениязов С. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы тарихи тұлғалар \\ Қазақстан тарихы. №12, 2015 ж.

2 Кекілбайұлы Ә. 12 томдық шығармалар жинағы, 6 том. – Алматы, Өлке, 1999. – 464 б.

3 Қирабаев С.Суреткер \\ «ЕгеменҚазақстан».№29. 24.07.2009

4 Каримова Г.С. Қазіргі қазақ драматургиясы және оны оқыту әдістемесі \\ Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация қолжазбасы. Алматы ,2016ж.

5 Есембеков Т.У. Функции драматизма в художественном тексте. – Алматы, Қазақ университеті, 2013. – 304 с.

6 Сұлтаноа Б.М. Қазақ драматургиясы және оның сыны(1920 жылдар). – Алматы, 2017 - 208 б.

7 Солтанаева Е.М. Әбіш Кекілбаевтың «Абылай хан» шығармасындағы драматизм табиғаты \\ ҚазҰУ Хабаршысы. №2, 2015.

МРНТИ 821.512.122

Сұлтанова Б. М. [1]

[1] Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

КЕЙІПКЕР ӘЛЕМІ МЕН ОҚЫРМАН ШЫНДЫҒЫ АРАҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа

Сіздердің алдарыңызға Мағзұм Тиесов шығармаларына арналған мақала ұсынылып отыр. Бұл мақалада жазушының «Молданың сырқаты», «Кәрі ақынның жас шағы» әңгімелері талданды. Жазушы әңгімелерін талдауда идеялық-көркемдік ерекшелігі айтылады. Шығармаға проблемалық-тақырыптық талдау жасау, жазушы тілі мен стилін анықтау аса маңызды. Мағзұм Тиесовтің «Молданың сырқаты», «Кәрі ақынның жас шағы» әңгімелері – қызық, мазмұнды, сөз өнерінің жақсы үлгілері болып табылады. Автор композиция құруда, әңгіменің тақырыбы мен идеясын анықтауда, кейіпкерлерді сомдауда, тілдік құралдарды пайдалануда, поэтикалық қарымын, өзіндік стилін таныта алған.әңгімелердің жанрлық ерекшелігі,

Әңгімелерді талдау барысында құрылымдық-семантикалық және салыстырмалы әдіс қолданылды. Осы әдістерді қолдану барысында жазушы әңгімелерінің жанрлық ерекшелігі, негізгі идея мен кейіпкерлер айқындалған. Мақалада жазушының шығармашылығы бүгінгі күн талабы тұрғысынан талданады.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, әңгіме, сюжет, идея, кейіпкерлер, юмор, сарказм, жанр

Sultanova B.[1]

[1] *Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

RELATIONSHIP BETWEEN THE WORLD OF THE HERO AND THE REALITY OF THE READER

Abstract

This article is dedicated to the work of Magzum Tiesov, the stories “Moldanyn sirkaty”, “Kari agynnyn zhas shagy”. The article discusses the ideological and artistic features of the work. A significant place is occupied by the problem-thematic analysis of the work, determining the characteristics of the language and style of the writer. It is emphasized that the stories of Magzum Tiesov “Moldanyn sirkaty”, “Kari agynnyn zhas shagy” are an interesting, informative, artistically rich example of verbal art. It is indicated that the author when creating the composition, choosing the appropriate ideas and themes for the work, characters, description of the conflict, use of language Means demonstrates his style, poetic talent.

When analyzing the stories, the structural-semantic and comparative analysis methods were used. Using these methods, the genre features of the stories were revealed, the main character and idea were determined.

Keywords: Kazakh literature, story, plot, artistic idea, humor, sarcasm, genre

Сұлтанова Б. М. [1]

[1] *Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан*

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ МИРОМ ГЕРОЯ И ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬЮ ЧИТАТЕЛЯ

Аннотация

Данная статья посвящается творчеству Мағзұм Тиесова, рассказов «Молданың сырқаты», «Кәрі ақынның жас шағы». В статье рассмотрены идейно-художественные особенности произведения. Значительное место занимают проблемно-тематический анализ произведения, определение особенностей языка и стиля писателя. Подчеркивается, что рассказов Мағзұм Тиесова «Молданың сырқаты», «Кәрі ақынның жас шағы» - интересный, содержательный, художественно богатый образец словесного искусства. Указывается, что автор при создании композиции, выборе соответствующих идей и темы произведения, персонажей, описании конфликта, использовании языковых средств демонстрирует свой стиль, поэтический талант.

При анализе рассказов использовались структурно-семантический и метод сопоставительного анализа. С помощью этих методов были выявлены жанровые особенности рассказов, определены основной герой и идея.

Ключевые слова: казахская литература, рассказ, сюжет, художественная идея, юмор, сарказм, жанр

Кіріспе. М.Тиесов те – қазақ әдебиетінің, оның ішінде балалар әдебиеті мен көсемсөзінің дамуына өз үлесін қосқан шығармашылық тұлға. Шығармашылық қызметі XX ғасырдың 30-70-жылдарына тура келген қаламгер балалар әдебиетіне көптеген туындылар, атап айтқанда, повестер мен әңгімелер, ертегілер жазып, ол туындылар тұтастай бірнеше буынның бүлдіршіндеріне рухани азық болды. Оның қаламынан туған балалар тақырыбындағы шығармалары белгілі дәрежеде әдебиетіміздің үлгілі туындылары болып табылады. М. Тиесов «Жиделібайсын жерінде», «Дала перзенті», «Шопан ата», «Қаз дауысты Қазыбек», «Бақытты бозторғай» жинақтары арқылы балалар әдебиетіне үлкен табыс әкелді.

Сондай-ақ қаламгердің өлеңдері де сан алуан тақырыпты қамтып, поэзиядағы сыршылдықтың, азаматтық әуеннің жарқын мысалдарына айналғандығы айқын.

Шығармашылық жолын өлең жазудан бастағанымен, қаламгердің суреткерлік қарымы прозада танылды. М.Тиесов шеберлік мектебі саналатын әңгіме жанрында да едәуір еңбектенді. Әңгіме жанрының белсенді жанр екендігі қашаннан аян. Ол өзінің нысанасына үнемі көкейтесті мәселені алады. Қазақ әдебиетінде бұл жанр әсіресе елуінші жылдардың екінші жартысынан бастап жедел дамыды. М.Тиесовтің «Жиделібайсын жерінде» (1967) деп аталатын тұңғыш әңгімелер жинағы дәл осы кезеңде жарық көрді.

Әдістеме. Мақаланы жазу барысында жинақтау, талдау, талқылау, жүйелеу, салыстыру, салғастыру диахронды зерттеу әдістері пайдаланылды

Нәтижелер мен талқылаулар.Жазушының әңгімелері жөнінде Ғ. Мүсірепов, С. Қирабаев және басқа да көрнекті ғалымдар құнды пікірлер айтты.

Мағзұм Тиесов әңгіме, очерк, публицистикалық шығармаларындағы шиыршық атқан драматизм өткірлігі, характерлер тосындығы мен күрделігі, логикалық, психологиялық қисындар иірімі мен мұндалап, атойлап тұрады.

Осы орайда, академик Р. Нұрғалиевтың: «Жазушы кейіпкер келбетін сомдау үшін авторлық баяндау, персонаждың өткен күндерін еске түсіру, өзіндік сөздік сипаттама, басқалардың берген бағасы, психологиялық саралау, ой ағымы, диалог, монолог секілді көркемдік құралдарды мейлінше еркін қолдануы оның дарынын ұштайды. Қаһарман оңаша күйде, екеуара, топ ортасында, мәжіліс үстінде, әрекет-күрес басында, қолма-қол шайқаста, бір қуаныш, бір қайғыда,

Барлық болмысымен толық ашылып, оқырман назарына ілігеді. Яғни әрбір кейіпкердің мойнына жүктелген көркемдік мақсат, идеялық салмақ айқындала түседі» [1, 480].

Жазушы кейіпкері барлық уақытта «сүттен ақ, судан таза» болып келе бермейді. Адамға, пендеге тән не орнықты, не оғаш көрінетін мінез-құлықтардың, қимыл-әрекеттердің бәрі де Мағзұм Тиесов кейіпкерлерінің бойынан шым-шытырық, қым-қиғаш күйінде көрініс тауып жатады. Адамгершілікті, адал еңбекті, тоғышарлықты, пендешілікті, әділдікті, пасықтықты, әйтеуір, моральдық категорияға сәйкес немесе содан алшақ жататын жетістік-кемшіліктерді стандартпен ғана өлшейтін, соған дағдыланған кейбір оқырмандар үшін Мағзұм Тиесов шығармалары түсініксіздеу көрінуі мүмкін. Ал, шынтуайтына келіп, адамдар тағдырына, замандастар әрекетіне, оның табиғатына тән нәрселердің сыйымды-сыйымсыз, ұнамды-ұнамсыз үйлесімі бойынша назар аударсақ, Тиесов кейіпкерлері жан-дүниесінің әр алуандығы, тосындығы мен күрделілігін түсінуіміз қай жағынан болса да, өзін-өзі ақтай алады. Осы орайда, «Әке, бала, келін», «Шын жүректен», «Дүниеқор» әңгімелеріндегі Батыржан, Топай, Айранбай, Жылтыр, Майқы, Сылқым, Қасиет сияқты кейіпкерлердің мінез-құлқы, іс-әрекеті әрі тосын, әрі күрделі қалпымен-ақ оқырманын баурап алады. Тиесов туындыларының қай-қайсысында болмасын, кейіпкерлер шын адасып немесе шын жаза басып, шын күресіп, өз діттегеніне жетіп жатады. Бұлардың азаматтық болмысына да, күрескерлік девизінде де – адамдарға тән нәрсенің бәрі тән. Солай бола тұра, Мағзұм Тиесов кейіпкерлері өздерінің бітім-болмысындағы, ішкі дүниесіндегі, әлеуметтік әрекетіндегі саф тазалықты жоғалтпай, соның әрқилы ситуациядағы температурасының құдіретімен өмірдің тіршілік атты сан тарау керуенінде, әр тарапта сапар кешіп жатады.

Бұған «Алтын сақинадағы» – араб қызы, «Туған жердегі» – Әлі би, «Орыс орманындағы» – Иван қарт пен Анна, «Молданың сырқатындағы» –Жамақай, «Табиғат құшағындағы» – Мұстафа, «Кішкене достардағы» – Қарашаш пен Алтыншаш, «Ержеткендіктегі» – Асаубайлардың логикалық-психологиялық тұрғыдан нанымды, ширақ, динамикалы шыққан тұлғалары- бейнелері дәлел. Жазушының осы кейіпкерлері адамгершілік-әлеуметтік полюстің әр қиырында жүргенімен, оқырмандарын өздеріне жанашыр ретінде қарайтын ұнамды жақтары мол-ақ. Бұлардың көбі өзгелерден де биік адамгершілік, еңбекқорлық, адалдық, қайырымдылық, сезімталдық күтеді. Сондықтан да олар көркемдік әрі өмірлік қолдау тапқан тұста жоталанып, іріленіп кетер болса, ал кедергі тауып, зымияндық, пасықтық құрығына түсе қалғанда күйініп, оқыс әрекеттерден тайсалмай кететін көзсіз ерлікке барып жатады.

Дәл осы көріністі, әрекетті белгілі сыншы Сайлаубек Жұмабеков былайша тарқатады: «Мұндай құбылыстың өзі кейіпкерлердің донкихоттығын елемеген, характер қалтарысына үңілмеген адамға пендешілік максимализм сияқты көрінуі мүмкін. Алайда осындай ерекшеліктерді жазушы өз кейіпкерлеріне өмірден дарытып, өмірлік шындықты көркемдік- шыншылдық дәрежесіне көтергенде, көңілде күдік тудырмайды. «Қарапайым өмір қандай күрделі! Күрмеуі, құйтұрқысы көп өмір қандай қарапайым!», –деген тұжырымға еріксіз тоқтайсың» [2, 110].

Осы орайда, Мағзұм Тиесовтің «Дүниеқор», «Молданың сырқаты», «Аю ене, ынжық күйеу» фельетон, сықақ әңгімелерінен әлеуметтік-көркемдік салмағы артқан, ойлы да күрескер күлкіге, өмірлік қораш-қарапайым жайттардың өнерге айналған шынайы болмысына үнемі тап боламыз. Қай-қайсымыз болмасын жанашыр суреткердің жанашыр күлкісіне, шарапатты күлкісіне дән риза боламыз. Өйткені бұл арада біз Анатолий Луначарский сияқты ұлы сыншының «Жалпы айтқанда, күлкі әрқашан адамның күлкі етіп отырған нәрсесіне деген үстемдігін аңғартады, [4, 58] – деген тұжырымы дәл бір Мағзұм Тиесов фельетондарына арнайы берілген әділ де дербес бағадай көрінетінін жасырмаймыз.

О баста-ақ тоқсан тарапты, қырық шиырлы адам мінезі мен құлқы, оның пейілі мен пиғылы арқылы әлеуметтік өмірдің қатпар-қатпар астарларына үңіліп келе жатқан жазушы бұл фельетондарында да сол шығармашылық композициясынан бір елі тайған жоқ. Қайта, оны бұрынғыдан да ширықтырып, бұрынғыдан да ширатып жіберіпті. Адам жаны мен әлеуметтік қатпар астарларынан бұрынғыдан да өрісті, бұрынғыдан терең мән мағына тауыпты. Тағы да жазушы ол терең мән мен гәпті шым-шытырық оқиға, алыс-жұлыс арпалыстан емес, күнделікті қарапайым өмірден тіпті, керек десеңіз, қарабайыр тіршіліктің өзінен іздейді. Күрделі ой айту үшін күрделі композиция да, тіпті күрделі сөйлем де құрып жатпайды. Небір астарлы ойлардың өзін сізге соншалықты оңай ұғындырып, жеңіл қабылдатқызады.

Мәселен, «Молданың сырқаты» шығармасында жазушы кейіпкерлерін былайша мінездейді. Саудабай молда өліп, оның орнын баса қалған дүмше Жамақай бір-ақ күннің ішінде өтірік шариғат соғып, кісімсіп, талтаңдап, жүре алмай қалады. Бүкіл айналадағы елдің өлім-жітімі бір өзіне қарап қалғаны оңай ма? Жамақай аз күннің ішінде көкірегі ісіп, айналасының бәріне аспандай қарап, көпсіп сөйлейтін болып алды. Біреу ауырып қалса, соған тезірек өлім тілейтін халге жетті. Жамақай дүмшенің осынау харам пиғылын автор былайша кескіндейді: «Оразаның енді үш күні қалған түні терезе қағылады. «Сәресіге шақырған біреу болар деп ойлаған Жамақай баяу оянды, марғау тыңдады.

– Молдеке, оу, молдеке?

– Ләббай, ләббай!

– Жаназаға шақырып жүрмін!

– Ау, уау, не дейсің, жарқыным?

Жамақай өзінің терезе алдына қалай барып қалғанын сезбеді.

– Жаназаға деймін. Жаназаға!

– Кімнің жаназасы? Кім опат болды?

– Ұмсынай, Ұмсынай! Ертең жұмада жамбасы жерге тиеді!

Ерлі-зайыптылар қараңғы үй ішінде «Алла әкпар» деп беттерін бір сипады. Бұған ілесе екеуіне де автоматша сақ еткен ой: «Қай Ұмсынай? Әлгі... әлгі той жасайтын Ұмсынай болар...»

– Асықпай, сәресіңізді ішіп-ақ аттансаңызшы, бір қыдырау жер ғой, тойып алсаңыз! – деп өтінді Жәмила еріне. Бірақ жамағатының өтініші Жамақайды кідірте алмады. Өйткені басқа молдасымақтардан бұрынырақ жетіп, өліктің жамбасы жерге тигенше бір құран шығарып үлгерген молданың сыбағасы салмақтырақ болатынын бұл «шашы ұзын, ақылы қысқа қатын» біле бермейтін.

– Иә, Алла! – деп Жамақай аттанды.

– Иләһи, жолыңыз болсын! – деп бәйбішесі оны қолтығынан демеді.

– Ай қандай қараңғы еді, адасып кетпеңіз, – деп ескертті әйелі.

Өлген адамның ауылын көзге түртсе көргісіз қараңғыда да тауып бара алатынына шүбәсіз сенетін Жамақай жауыр торыны тепеңдей жөнелді де, түн түнегіне сүңгіп кетті...» [3, 176].

Сөйтсе, дүние салған бай Ұмсынай емес, үрерге иті, сығарға биті жоқ, қисық кебіс кемпір Ұмсынай болып шығады. Түн қараңғысында өліп, өшіп асығыс жеткен Жамақайға лақ та тимейді. Автор әрбір персонажының басынан өткен-кеткенді ғана емес, олардың кескін-келбетін, бет-ажарына дейін суреттейді. Айталық мынау шығарма қаһармандарының бірі, жаназадан тышқақ лақ та тимей түнеріп, өзі аш, діңкелеп қайтқан Жамақайдың портреті: «Осы кезде Жамақай келіп, сыртта аттан түсіп жатты. Дәрет ұсатты ма, аз кідіріп, үйге кірді. Өзі ораза, өзі ұйықтамаған, өзі сәресі ішпеген, өзі суық тиген, өзінің жолы болмай қайтқан «мұқылда» қандай кейіп-кескін болушы еді. Қалтасында барын қартаға ұтқызып қайтқан адам сықылды, ұнжырғасы түсіңкі, қабағы қатыңқы, белбеуі босап кеткен, алқа-салқа, әдетте қарыны көтеріп тұратын қаптал шапанының алдыңғы өңірі ұзарып, төмен түсіпті. Онсыз да аласа маңдайы біреу үлкен балғамен ұрып жібергендей жапырая қалыпты. Баяғыда татар саудагерлері киетін шойын шөңке тәрізді тоқал бөркі қас пен құлақты жұтып, көзге таман төніпті. Тек тең бүйірлі және шоқ бүйірлі екі бет өз орындарында. Олары да болжырап, төмен сарық-

қанға ұқсайды. Бетпен бет бола біткен мұрынның танаулары бір нәрседен үріккендей делдиді. Мұрынның суы ма, ауыздың буы ма – таңқита қырған ұртқа тоқпақтай болып мұз қатыпты....» [3, 191].

Міне, Жамақай – осындай кісі. Жамақайдың портретінде оқырманның есінде қалып қоятындай детальдар баршылық. Мысалы, оның алау-далау шапаны, тоқал бөркі, балғамен ұрып жапырайтқандай бір уыс маңдайы, бетіне жабысқан мұрнының танаулары көз алдыңызға келіп тұра қалса, әбден сілекпесі шығып, ыңыранған дауысы көпке дейін құлағыңның түбінен кетпейді. Қалай дегенмен де, жазушы өз персонажының қимыл-қозғалысын, сыртқы және ішкі пішімін оқырманның көкейінде қалатындай етіп кестелеп береді. Сонымен қатар автор Жамақайдың пішініндегі кейбір штрихтарды статистикалық портрет күйінде емес, Бейімбет Майлин шығармаларындағыдай қимыл мен қозғалыс үстінде көрсетіп, оқиғаны жандандырып, құлпыртып жібереді.

Бұл жердегі басты мәселе жазушы талантының күшті жағы – адам мінезін, жеке образдар жасай білуі, оқиғаны бір арқауға өріп, композиция құруға келгенде қамшы салдырмайтындығы. Мысал үшін «ндегі жағымсыз кейіпкер-тәуіпті алайық. Психологиясына ескіліктің қалдығы мол сіңген, сырты сүйкімді, айлалы әрі әккі тәуіп тұрмыстың жеңіл жағына бой ұрып, көпшілікті түрлі ем-дом жасап алдап бағады.

Әдебиеттегі осындай ескі мен жаңаның күресін дәл байқаған сыншы, академик Серік Қирабаев былай дейді: «Қазіргі дәуірдегі әдеби қозғалыстың ең басты ерекшеліктерінің бірі – қалам иелерінің творчестволық инициативасының, азаматтық белсенділігінің артуы десе болады. Бұл сипат осы дәуірде туған, әсіресе бүгінгі заман тақырыбына арналған шығармаларда көбірек байқалады. Жазушылар өзінің Отан, халық алдындағы жауапкершіліктерін сезініп, өмір шындығын ескі мен жаңаның күресі негізінде тереңдей көрсете бастады...» [6, 109].

Осы орайда, Мағзұм Тиесов жағымды кейіпкердің аузына сыры кеткен құрғақ ақыл салмай, оның қолына сатираның өткір құралын ұстатқан. Мұндай сәтті жаңалықты ескермеуге болмайды.

Енді Болман ақынның зұлым тәуіпті қалай елден бездіргеніне тоқтала кетейік: «Әкем де бетімнен қақпады. Домбыра тартып ән саламын. Жүрген жерім – ойын-сауық, күлкі. Бір жылы ел жайлауда еді. «Ұлсызға ұл, қызсызға қыз беретін бір тәуіп келді, әулие» деген лақап дүңк ете қалды. «Үшкіргені ем екен, түкіргені дәрі екен. Екі рет дем салғанда, Төкебайдың тоқалының мұрны да тәуір болыпты» десіп жүрді жұрт. «Арманыңды айтып береді, күнәңді көзіңе айтады» дегенге жұрт пірәдар болуға айналды. Ойын-сауық былай қалды. Ел қайда болса, ақын сонда. Әулие жатқан ауылға біз де келдік. Оңаша үй тігіпті. Ығы-жығы адам. Әулие тұрғанда, ақын адыра қалған сияқты. Ешкім бізді елең қылар емес. «Бұл үйде не намаз тұрар, не мен тұрармын», – деп Қожанасыр айтқандай, не әулие, не біз тұрармыз деген ойға келдік, өңшең жас жігіттер. Бір топ жігіт бас қосып ақылдасып едік, біреулері әулиенің атын сойып тастайық десті, біреулері жұрттан алған ақшасын құртайық десті. Ақырында, келіншек болып, әулиенің қасына түнеуге келістік. Кім келіншек боладыға келгенде, біз бүлдіріп аламыз, сақал-мұртың да жоқ өзің бол деп, бәрі маған жалынды. Бол дегенде болмайтын несі бар. Бір үйге келіп, ұзын көйлек пен кимешекті киіп жіберіп, әдемі келіншек болдым да шықтым. Мұны білген қыз-келіншек біздің соңымызда. Ел жатты.

Жұрт аяғы басылды. Бірақ әулие жатқан үйден адам арылар емес. Ең ақырында кезек маған келді.

– Бері кел, мүсәпірім, берегірек, – деп әулие мені мүсіркеп қасына шақырды. Таяу келіп, төмен қарап отырдым. «Бұл бақыр не тілекпен келді екен, ә», деп пірімен сөйлескен адамша өзі күбірлеп отырды да, қай жерім ауыратынын сұрады. Тамырымды ұстай бастады. «Еш жерім ауырмайды, әншейін бала көтермей... тамырымды ұстатайын деп...» Аяқ жағын айта алмай, тағы да төмен қарадым.

– И-и-и, пақыр-ай, жап-жас қана көгершінім екенсің. Болар бала, болар. Пірім жар болса, болар, – деп иегімен қағып-қағып қойды. Екі қолымен алақанымды уқалап, ішіп-жеп барады. Демалысы жиіленіп, аузына басқа сөз түспей: «Пірім жар болса, пірім жар болса», – деп біраз отырды да, «Енең жіберді ме, ерің жібереді ме?» – деді әулие бір кезде. «Екеуі де «бар-бар» деп болмағаны...» деп томсырадым. «Қандай жақсы адамдар еді. «Пиғылдарың пәк екен, өзің ықыласты болсаң, пірім жар болса, – деп мені өзіне тартып құшақтай бергенде, сыртта сығалап тұрған жігіттер қатты күліп жіберді. Әулие «сұбхан алла», – деп жан-жаққа қарады. Мен зыта жөнелдім.

Ертең жылқы келісімен, әулие тайып отырды. Жұрт қырылып күліп жатыр.

Сол жылы, сол жайлауда су сепкендей болып басылып қалған ойын-сауыққа жолды осылай бір ашып едік».

Міне, біз көлемі біршама болса да, Болман ақын мен сұрқия тәуіптің шарпысуларынан хронология сақтай отырып, жоғарыдағы бірталай мысалдарды саналы түрде, әдейі мол келтірдік.

Мағзұм Тиесов шығармаларының бойындағы көркемдік ажар-әрдің қарапайымдылығы мен күрделілігінің тамыры осында жатыр. Автордың суреткерлік стиль-машығын айқындайтын басты сипаттар да – осылар. Сондықтан болса керек, кейде уытты мысқылға (иронияға) ұласатын жып-жылы юморды, болмаса кейде шарықтаған әсірелеуге (гротескіге) айналып кететін сатиралық элементтерді қаламгер туындыларының тұла бойынан мол ұшыратамыз. Мысалы, «Осы бір алыстағы ауылдың шеткі көшесіндегі жерге жабысқан соқыр терезелі үйге көктем де әсер етпеді. Үй қожасы Жамақай күнді сүймейтін. «Біреу өлмей, біреу күн көрмейді» деп Саудабай молда өлгелі Жамақай жатқа білетін аят, сүрелер маңырап тұрған мал болып алды. «Құл-қуалласы» – қой, «алхамдилләсі» – ақша болғалы, жап-жас Жамақайды еңбек атаулыдан бездірді. Ораза молданы бордақылайтын ай ғой. Дегенмен Жамақайды жүдетіп шығаратын үйлер де көп» [3, 171].

Қорытынды. Мұның басты мақсаты – юмор араласқан шынайы көркем әңгіменің ерекше ықыласпен оқылатындығы, сонымен қатар Мағзұм Тиесовтің суреткерлік түйсік-танымын қапысыз танытатынын аңғарту. Екіншіден, сол кездегі ең көркем юмордың қандай дәрежеде көрініс тапқанын саралау. Үшіншіден, сол кездегі сарказммен қиюласқан көркем әңгіменің әлеуметтік-рухани өткірлігін, принциптілігін, суреткер Мағзұм Тиесовтің қаламгерлік таланты мен болмысын көз алдымызға бар болмысымен көрсету.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана, Күлтегін, –2002. – 528 б.

2 Жұмабаев С. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, Ан-арыс, 2008. – 1-т.– 288 б.

3 Тиесов М. Молданың сырқаты // Қазақ әдебиеті. – 1961. – 14 апрель

4 Луначарский А. Художественный образ и действительность // Теория литературы, изд. Ан СССР. – 1962. – 58 с.

5 Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы. Сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, Жазушы, 1976. – 300 б.

6 Тиесов М. Дала перзенті. Повесть, әңгімелер, ертегілер - Алматы, Сөздік-словарь, 2005 - 392 б

7 Тиесов М. Жиделібайсынжерінде. Әңгімелер мен очерктер жинағы. – Алматы, Қазмемкөркемәдеббас, 1959. – 144 б.

8 Discourse: Leader and theModern Literature\\ Revista de Ciencias Humanas y Sociales (UNIVERSIDAD DEL ZULIA) №89, (2019)

МРНТИ 17.82

Тебегенов Т.С.,[1] Есіркепова Г.Е., [2] , Айтимов М.К. [3]

[1,2] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан
[3] Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан

АБАЙТАНУ – ҚАЗАҚ ӨРКЕНИЕТІНІҢ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Абай дүниетанымының қазіргі заманғы философия, педагогика, психология, мәдениеттану, әлеуметтану (социология), саясаттану (политология) ғылымдарымен сабақтастығын жаңаша сараланып, Хакім шығармаларының діни-исламдық ағартушылық еңбектермен үндестігін, сабақтастығын ғылыми-теориялық тұрғыда жаңаша пайымдайды. Сонымен қатар, Абай туралы жазылған жаңа әдеби шығармалардың негізгі прототиппен, қазақ тұрмысын көркем шындықпен бейнелеу сырлары зерделенеді. Абай және оның дәстүріндегі классикалық әдеби мұраларды өнер психологиясы тұрғысынан зерделейтін кешенді жаңа зерттеулер жүргізу. Абайтану – қазақтың рухани мәдениетін зерделеудің кешенді саласы, сондықтан – қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері. Абай шығармаларының шетелдердегі қазақ диаспоралары арасындағы таралуы, мектептеріндегі оқытылуы мәселелерінің ғылыми-әдістемелік негіздерін, бағдарламаларын әзірлеу мәселелері де мақалада сөз болып, Абайтанудың қазіргі заманғы өзекті мәселелерінің жаңа зерттеулері мен бағдары айқындалады.

Түйін сөздер: әлемдік өркениет, рухани мәдениет, қазына, Абайтану тарихы, классикалық әдебиеттану

Tebegenov T.,[1] Esirkepova G.,[2] Aitimov M. [3]

[1,2] Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan
[3] Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,
Kyzylorda, Kazakhstan

ABAYSTUDIES- SPIRITUAL TREASURE OF KAZAKH CIVILIZATION

Abstract

This article reveals in a new way the relationship of Abay's worldview with modern philosophy, pedagogy, psychology, cultural studies, sociology, political science; from a scientific and theoretical point of view, the harmony of the poet’s works with the works of religious educators of Islam is substantiated. Along with this, the article explores the image of the prototype in new literary works about Abai, the objectivity of the description of Kazakh life in them. Abaeology is a comprehensive branch of the study of the spiritual culture of the Kazakh people, so modern Abaeology is one of the relevant topics. A set of new studies is needed to study the classical literary heritage of Abay and its traditions from the point of view of the psychology of art. The article touches on the problems of the popularity of Abay's works among the foreign Kazakh diaspora, developing a program, the scientific and methodological foundations of studying Abay's work in their schools. New directions of research in this area and contemporary topical problems of Abaystudies are determined.

Keywords: world civilization, spiritual culture, treasury, history of Abaystudies, classical literary criticism

Тебегенов Т.С.,[1] Есиркепова Г.Е., [2] , Айтимов М.К. [3]

[1,2] Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан
[3] Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, г.Кызылорда, Казахстан

АБАЕВЕДЕНИЕ- ДУХОВНАЯ СОКРОВИЩНИЦА КАЗАХСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Аннотация

В данной статье по-новому раскрывается взаимосвязь мировоззрения Абая с современной философией, педагогикой, психологией, культурологией, социологией , политологией; с научно-теоретической точки зрения обосновывается созвучие произведений поэта с трудами религиозных просветителей ислама. Наряду с этим в статье исследуется образ прототипа в новых литературных произведениях об Абае, объективность описания в них казахского быта. Абаеведение- комплексная отрасль исследования духовной культуры казахского народа, поэтому современное Абаеведение – одна из актуальных тем. Необходим комплекс новых исследований, изучающих классическое литературное наследие Абая и его традиции с точки зрения психологии искусства. В статье говорится о популярности произведений Абая у зарубежной казахской диаспоры, затрагиваются проблемы разработки программы, научно-методических основ изучения творчества Абая в их школах. Определяются новые направления исследований в этой области и современные актуальные проблемы Абаеведения.

Ключевые слова: мировая цивилизация, духовная культура, сокровищница, история Абаеведения, классическое литературоведение

Кіріспе. Қазіргі Қазақстан – әлемдік өркениеттегі өзіндік орнымен танымал мемлекет. Тәуелсіздік жарияланған жаңа тарихымыздың алғашқы жылдарынан бастап осы уақытқа дейін қазақ даласының ежелгі сақ, ғұн, түркі дәуірлерінде негізгі қаланған қазақ даласының руханият мұралары бүгіні заман жетістіктерімен сабақтастырыла қайта қарастырылуда. Қазақ даласының руханият мұраларының ғасырлар бойы әлемдік өркениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып келгендігі мемлекетіміздің саяси-идеодогиялық, экономикалық бағдарламалары аясында жүзеге асырылып келеді. Әлемнің географиялық қартасында Қазақстан Республикасы атты жаңа мемлекеттің бұрынғы мыңжылдықтарда қалыптасқан материалдық және рухани мәдениеті бар екендігін дүниежүзілік өркениетке даламыздың руханият мұралары арқылы таныту шаралары басты назарға алынды, жүзеге асырылды. Абай Құнанбайұлының, Махамбет Өтемісұлының, Мұхаммед Хайдар Дулатидың, Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Ғабит Мүсіреповтің, Әлкей Марғұланның БҰҰ-ның ЮНЕСКО (білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі комитеті) бағдарламасы бойынша әлемдік деңгейде аталып өткізіліп келе жатқаны – ұлттық руханият мұраларының бүкіләлемдік өркениет жетістіктерін құрайтындығының көрсеткіші.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс» атты тарихи мәлімдемесінде ұлттық және әлемдік руханият мұраларын сабақтастыра қарастырудың дәуірнамалық міндеттерін атап көрсетті. Әсіресе, Елбасының мына пікірі қазақ мәдениетінің мұраларын жинақтауға, жаңаша зерделеуге соны серпін әкелді: «Дәстүрлі мәдениетті жаңғырту, өз халқының тарихи тәжірибесіне жүгіну – бұл өзі Тәуелсіздікке ие болған елдің өмірінен орын алатын заңды құбылыс. Мұның ар жағында қоғамдық сананың қалыптасуы, ұрпақ тәрбиесі секілді үлкен міндеттер жатыр. Бұл міндеттерді жүзеге асыруды біз экономикамызды өркендетумен қатар жүргізіп келеміз. ... Ендеше сол ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау – «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуға тиіс» [1,1]. Демек, қазақ даласының руханият мұрасы және оның қазіргі заман тарихымен сабақтас жүріп жатқан ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі мыңжылдықтар белестеріндегі адамзат ұрпақтары көркемдік ойлау дүниетанымының кеңістігін танытады. Бұл – біздің мемлекеттік тұғырнамамыздың, Елбасымыздың ұсынған бағдарламаларының шынайылығын дәлелдейтін көрсеткіштердің бірі.

Нәтижелер мен талқылау.Абайтану – қазақтың рухани мәдениетін зерделеудің кешенді саласы. Абайтану – сан салалы ғылымдар салаларын қамтитын аса күрделі дүниетаным әлемі. Абайтану –

қазақтың ұлттық мәдениетінің өркениет деңгейіндегі көрсеткіші. Абайтану әдебиеттану (әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, әдебиет сыны, мәтінтану, салыстырмалы әдебиеттану, көркем аударма), фольклортану, этнография, көркемөнер, өнертану салалары бойынша (Абай тұлғасының прозалық, поэзиялық, драматургиялық шығармаларда, опера, мүсін (скульптура), сурет, кино туындыларында) бейнеленуі, Абайдың композиторлық өнерін, әндерін, өлеңдеріне жазылған әндерді зерделеу) қарастырудан, Абайтанудың бұдан басқа көрнекті салалары тіл білімі, тарих, заң, философия, мәдениеттану, педагогика, психология, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымдарын қамтитын еңбектерден құралады.

Абайтанудың тағы бір арнасы – Абай шығармаларының әлем халықтары тілдеріне (ағылшын, араб, қытай, моңғол, чех, әзірбайжан, қарақалпақ, қырғыз, молдаван, латыш, өзбек, татар, түркмен, ұйғыр, украин, орыс, т.б.) аударылуы.

Абайтанудың қалыптасу, даму кезеңдерін зерттеушілердің (М. О. Әуезов, М. Мырзахметов, Ж. Ысмағұлов, т.б.) еңбектеріне сүйене отырып былайша жүйелейміз:

Абайды танудың алғашқы кезеңі. Ақын шығармалары XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы қазақтың тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастары жүйесінде өлеңдерінің қолжазба көшірмелерінің таралауы, Көктума, Қарамола, Балқыбек съездеріндегі әділетті үкімдер айтып халық мүддесін қорғаушы ретінде танылуы («Бипаның сөзі» дастаны, «Біржан–Сара айтысы», т.б.), рушылдық тұрғыдан да бағалау (Қуанышбай, Шортанбай ақындардың өлендері) [2, 8-12].

Абайтанудың алғашқы кезеңіндегі көрнекті мәселе – шығармаларының жариялануы: «Дала уәлаяты» газетінде («Жаз», «Болыс болдым, мінекей», «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат», «Князь блан «Зағифа» қиссасының құрылысында «Сынағандағы аттың сыны», «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ») Бүркітші («Қансонарда бүркітші шығады аңға») [2, 16-17] өлеңдері жарық көрді.

Зейнелғабиден ибн-Әміре әл-Жауһари әл-Омскауидің «Насихат Казахия» (Уфа: Шарх баласы, 1909) кітабындағы «Тобықты ЫБырай марқұмның сөздерінен» бір топ өлеңі, Мұхамед сәлим Кәшимовтің «Сұлу қыз» жинағындағы (Қазан, 1909), «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Білектей арқасында өрген бұрым», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңдері [2, 19-20] жарық көрді.

Профессор Мекемтас Мырзахметов аталған деректерді жүйелей отырып, Абайдың мұрасын зерттеушілердің, насихаттаушылардың алғашқылары еңбектерінің деңгейлеріне баға береді:

«Абай қайтыс болғаннан кейін оның әдеби мұрасын, халықтық мұрасын халықтық тұрғыдан бағалап, қолдан келгенде аянбай әрекет еткен қалам қайраткерлері де болды. Бірақ бұлар ақын мұрасын әртүрлі дәрежеде таныса да, ол дәуірдегі әдеби сынның толыспаған жағдайына байланыста үлкен талап қоярлық дәжереге көтеріле алмады. Олар ақын мұрасын қазақ тілінде шығатын баспасөз арқылы насихаттауды Абай қайтыс болғаннан кейін-ақ көп ұзамай қолға алды. Бұл жолда азды-көпті еңбек етіп, Абай мұрасын танытуда, бағалауда өзіне тән үлес қосқан Бөкейханов, Зейнелғабиден ибн Әміре ал-Жауһари әл-Омскауи, Кәкітай Ысқақов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Самат Әбішұлы сияқты революцияға дейінгі қазақ қауымының қоғамдық ой-санасының демократиялық-ағартушылық бағатындағы интеллигенттер тобы еді» [2, 23].

Абайтану тарихында ақын шығармаларының тұңғыш жинағын құрастырған Кәкітай Ысқақұлының, Абай ақындығын үлгі етіп жырлаған Шәкәрім, Мағжан, Міржақып, Сұлтанмахмұт және кейінгі кезеңдер ақын-жазушыларының өнегесі де Абайтану арнасында бағаланады.

XX ғ. басындағы «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің бетінде жарияланған Абайға арналған мақалалар да Абайтанудың жаңа белесі боп саналады.

Ғалым-ұстаз Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» мақаласындағы («Қазақ», 1913, №43) бағалаулары – Абайтанудың барлық салаларының алтын арқауы:

«Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ.

...Қай жерде ақындар жайынан я ақындардың сөздері жайынан әңгіме болса, Абайдың сөзін мақтамайтын адам болмады. ...Сөзі аз, мағынасы көп терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың. Кей сөздерін сөйлеп дағдыланған адамдар болмаса, біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі. Сондықтан, Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ сол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болған кемшілік.

...Не нәрсе жайында жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне

сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынайды. Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олар сөзінен үздік артық. Ол оқушылық артықтық басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзінде ғана емес, өзінде де болған.

...Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне, Абай көсем, үлгі шығарушы, өнеге жайғыш болған» [3, 71-73].

Алаштың әлемдік деңгейдегі ғалым-ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың осы «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласы адамзат ақыл-ойының алыбы хакім Абайдың шығармашылық дүниетанымын бағалаудың ғылыми-теориялық методологиялық бағдарлы негізі болуымен маңызды. Бұл – қазақ әдебиеттануы ғылымының әлемдік классикалық зерттеулері деңгейіндегі еңбек. Ғалым-ұстаз, ағартушы қайраткер Ахмет Байтұрсынов 1903 жылы Абай сөздері жазылған дәптерден ақын өлеңдерін алғанын, 1904 жылы жарық көрген тұңғыш кітабының бүкіл қазақ даласына таралуының маңызын айтады. Еңбекте Абайдың елағалары, би-шешендері болған аталарының (Ырғызбай, Өскенбай), би-шешен, аға сұлтан болған әкесі Құнанбайдың, анасы Ұлжанның тектік өнегелі тәрбиелік ықпалымен қалыптасқанын, 4 жыл медреседе мұсылманша, 3 айдай орысша да білім алып, 15 жасынан бастап әкесі Құнанбайға сенімді қолдаушы серік, елге танымал тұлғаға айналғанын саралап баяндап бағалаған:

«Жиырма жасында ел биігіндегі белгілі бір шешені атана бастаған. Зеректікпен естігенін ұмытпаған. Ел ішінде сақталған қазақтың бұрынғы өткен билерінің билігі, шешендердің сөйлеген сөзі, көсемдердің істеген ісі, үлгілі сөздер, ұласымды әзілдер, мақалдар, мәтелдер сияқты нәрселерді Абай көп біледі екен.

Заман бұрынғыдай болса, Абай Алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, таспен би болатын заманға қарап туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған» [3, 72]. Бұл – Абайдың ғұмырнамасын ғылыми-танымдық тұрғыда бағалауларға тиянақты негіз салған аса құнды пікір.

Ұлт ұстазы, ғұлама Ахмет Байтұрсыновтың хакім Абай өлеңдерін «Әдебиет танытқыш» (1926) кітабындағы ғылыми-теориялық талдаулар нысанында арнайы топтастырылған өлеңдерді, тақырыптармен қолданғаны да кейінгі толқын зерттеушілер үшін өнеге-үлгі болды: «Абайдың әйелді сымбаттауы», «Абайдың күзгі күнді сүгіреттеуі», «Абайдың ән мен күйді сөзбен сипаттап танытуы» («Көрнек өнерінің тараулары» бөлімінде); «Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы» («Сөз өнері» бөлімінде); «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» («Шығарма сөз» бөлігінде); «Ақ киімді, денелі ақ сақалды», «Асау, терең долданып, буырқанып» («Кейіптеу» бөлімінде); «Ант ішкен күнде берген жаны құрсын» («Мегзеу» бөлігінде); «Барма топқа шақырмай» («Әсерлеу, лептеу» бөлігінде), «Алыстан сермеп», «Ем таба алмай», «Білімдіден шыққан сөз», «Бойы бұлғаң» («Өлең шығару» бөлімінде); «Алыстан сермеп» («Шумақ түрлері» бөлігінде); «Өлең-сөздің патшасы, сөз сарасы», («Өлең ағындары» бөлігінде), «Адамның кейбір кездері» («Сөгіс толғау» бөлігінде) [4, 7-174].

Бұл – хакім Абай шығармаларын оқыту мен ғылыми-зерттеу жұмыстары айналымына енгізудің көрнекті үлгісі.

Абай шығармаларының басқа тілде (орыс тілінде) жариялану бастауында «Дала уәлаяты» (1889), Алекторовтың жарияланғандары (1896) аталады, бірақ олары Көкбайдың атымен берілген. «Абай өлеңдерімен орыс жұртшылығының танысуы 1914 жылғы Шығыстану институтының «Әл-Шархият» жинағынан басталады. Бұл жинақта Абайдың аударылған төрт өлеңінің қарасөзбен мазмұны ғана берілді. Ол өлеңдер: 1. «Лето» («Жаз») – аударған Сатылған Сабатаев. 2. «О любви» («Желсіз түнде жарық ай»), «Поэт» («Адамның кейбір кездері»), «Пожалейте меня» («Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?) өлеңдерін Нұрғали (Нұқ) Рамазанов (Ақтөбелік) аударған.

Бұдан соң (Сибирский студент) журналында Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңі шығады («Сибирский студент», 1915, № 3-4). Революцияға дейін орыс жұртшылығының қазақтың ұлы ақыны Абайдың шығармасымен таныстығы осылармен шектеледі» [2, 48].

Абайтанудың әдебиеттанудағы бұдан кейінгі кезеңдері бірнеше бөліктерден (1918–1926 жж.; 1926–1940 жж.; 1940–1945 жж. – проф. М. Мырзахметовтің жүйелеуі) құралады.

1945 жылы Абайдың 100 жылдық мерейтойы атап өтілді.

Абайтануға арналған алғашқы әдебиеттанудағы көрнекті еңбектер: Ә. Бөкейханов «Абай (Ибрагим) Құнанбаев» (1905) (азанама мақала); К. Ысқақұлы мақаласы «Абай (Ибрагим) Құнанбайұлының өмірі» (1909 ж. тұңғыш кітаптағы мақала); А. Байтұрсынов – (Қазақтың бас ақыны – Абай (шын аты Ибрагим) Құнанбаев» (Қазақ, 1913, № 40, 43); М. Дулатов – «Абай» (Қазақ, 1914, 23

июнь, №67); М. Әуезов, Ж. Аймауытов «Абайдың өнері («Екеу» деп қол қойған) һәм қызметі» («Абай», 1918, № 2); 20-40 жж.: І.Жансүгіров, Ғ.Сағди, С.Мұқанов, Ғ.Тоғжанов, І.Қабылов, Ы.Мұстамбаев, Қ.Жұбанов, З.Шашкин, Б.Кенжебаев, М.Қаратаев, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Х.Сүйіншәлиев, Қ.Мұхамедханов, Ә.Жиреншин, З.Ахметов, Қ.Бисембаев, Р.Сыздықова, Т.Әлімқұлов, Қ.Өмірәлиев, А.Нұрқатов, М.Бөжеев және т.б.

Хакім Абай мұрасының әлемдік классикалық әдебиеттану деңгейінде зерттелуінің үздік көрсеткіші – Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы (1845-1904) атты монографиясы [5, 133-384].

Бұл монография – Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық еңбегі тұтастай қамтып қарастырған көлемді тұңғыш іргелі еңбек. Монографияның кіріспесінде Абайдың өмір сүрген дәуірі, тарихи-әлеуметтік ортасы, қоғамдық-тұрмыстық қарым-қатынас мәселелері жүйеленген. Монографияның негізгі тарауларында Абайдың әдеби мұрасын («Абайды тану», «Абайдың өмірбаяны», «Абайдың жас шағындағы шығармалары», «Абайдың лирикасы», «Абайдың поэмалары», «Абайдың аудармалары», «Абайдың қара сөздері»), ақынның шәкірттерінің шығармалары («Ақылбай шығармалары туралы», «Мағауияны шығармалары») тарихи-поэтикалық, ғылыми-теориялық талдаулармен жүйелене сараланып бағаланған. Абайдың композиторлығы, жанына құсбегілерді, аңшы мергендерді, атбегілерді, балуандарды, жыршыларды, әншілерді жинап, олардың өнерінің эстетикалық ұлағатын халыққа таратуы да деректермен баяндалған. Жоқшылық салдарынан ұры боп жүргендердің түзу жолға түсуіне көмектескені, елішілік дауларда әділ төрелік еткен би-шешендігі туралы деректер де Ұлы Дала тұлғасының халықтық-педагогикалық ұлағатын танытқанын бағалайды. Осы арада, қазақ өркениеті тарихындағы халықтық-педагогикалық қызмет дәстүрін ұстаздық-тәрбиешілік жұмыстарымен жүзеге асырған хакім Абайдың өнегесі туралы Мұхтар Әуезов пікірінің аса маңыздылығын атап көрсетеміз:

«Өзінен туған бала мен айналасын қоршаған ініге Абай істейтін ұстаздығы бір алуан. Олардан ақын, білгір, оқымысты адамдар, ел қайраткері сияқты ересек азаматтар өсіріп, білімді адамдарды достастырып жүреді. Сол тәрбиешілік, ұстаздық мінезді үлкен емес, мектеп жасындағы балаларға да көп істеген. Абайдың қолында, аулында өскен шәкірт балалар, жас қыздар, көп келіндер де Абайдың алдын көріп, көп-көп өсиеттеріне қанып қалған. Әрқайсысының шамасына қарай, өзінше ұстаздық, тәрбиешілік үлгі, өрнек табады. Жас балаларға өлең, тақпақтар жаттату, қыз немерелеріне ертегілер айтқызу, ән салғызу, малшы көршілерге де ертек-аңыздар айтқызып отыру, соны өзі елтіп тыңдау аса көп болған. Абай үйі бөгде қонақ, үлкен кісілер жоқта неше алуан қызық ермек, халық сауығының үйі болады. Осындай дағдыдан барып Абайдың досы Баймағамбеттей ертекшілер ысылып, ұстаз көріп шығып, кейін Абай айтқан әңгімелерді үлгі етіп көпке таратқан. Сондайлық тәрбие, үлгі-өсиет үстінде Абайдың өлеңдерін өз аузынан ұғып жаттаған Пәкизат, Уәсилә, Әсия, Рахима сияқты оқымысты, тәлімді қыздар өсіп, ұзатылар алдында жасау сандықтарының түбіне ең асыл бұйым етіп Абайдың өлең жинағын әкететін болған. Балалықтың мінезін, сырын білген, қаталдық еткен, ата-ананы Абай үнемі мінеп отырған. «Балаға ақылын бұрын бермей, ашуын бұрын берген атадан бала үлгі ала алмайды. О да ашуланады» дейді.

...Осындай жас атаулының бәріне көнтерлі кең, дос-жар аға, көпке мәжілісі ортақ ұстаз болғандықтан Абай маңынан елдің талапкер, өнерлі, саналы жасының бәрі арылмаған. Үнемі айналасын, аулын, үйін қоршап, Абай тәрбиесін кең алып, мейлінше қызықтап жүрген» [5, 219-220]. Әлем әдебиетінің классигі, суреткер жазушы, ғұлама Мұхтар Әуезовтің Абайдың ғұмырнамасын, шығармаларын толық қамтып зерделеуінің аясында туындаған «Абай жолы» роман-эпопеясы да ғылыми-әдеби шығармашылық еңбектің үздік жетістігі екендігі әлемге аян.

Абайтанудағы 70–90-жылдардағы көрнекті еңбектері: Т. Әлімқұлов «Жұмбақ жан» (1972); Р.Сыздықова «Абай шығармаларының тілі» (1968), «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (1970); Т. Қожакеев «Абай және сатира» (1925); Б. Ғабдуллин «Эстетические воззрения Абая» (1971); Ә.Қалмырзаев «Эстетическое в творчестве Абая» (1979); «Абай тілі сөздігі» (1968), ҒА Тіл білімі инс. А.Ысқақовтың баян.; М. Мырзахметов «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» (1982); Г.Бельгер «Үндестік» («Созвучие»); Абай тағылымы (1986); З.Ахметов еңбектері (Абай дәстүрі, орыс әдебиеті мен байланысы, аудармалар, Абай өлеңдерінің құрылысы); Қ. Жарықбаев «Абайдың педагогикалық-психологиялық көзқарастары»; «Абай» журналының (1992) шыға бастауы; Ғ.Есім. Хакім Абай; З.Ахметов «Абайдың ақындық әлемі»; М.Мырзахметов «Абайдың адамгершілік мұраттары»; Қ.Мұхамедханов «Абайдың ақын шәкірттері»; Ж.Ысмағұлов «Абай: ақындық тағылымы»; Қ.Салғарин «Таным баспалдақтары».

1945 жылы академиялық толық жинағы жарияланды, бұл нұсқа жетілдіріліп осы уақытқа дейін (1986 ж.; 1995 ж.; 2004 ж.) үздіксіз жарияланып келеді. Қазақ әдебиеттануы ғылымындағы Абайтану саласының ғылыми-теориялық негізділігін қалыптастырған, кең көлемде дамытқан Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің еңбегі – ұлттық мәдениетіміздің кемел көрсеткіші. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтындағы Абайтану бөлімінің ашылғаны, Абайтану пәнінің жоғары оқу орындарында оқытылып келе жатқаны – алыптар арманының жүзеге асқанының көрсеткіштері. 1995 жылы Абайдың 150 жылдық мерейтойы БҰҰ ЮНЕСКО (UNESKO, United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) бағдарламасы бойынша әлемдік көлемде тойланды.

Көрнекті жазушылардың тарихи-публицистикалық көркем-әдеби шығармалары (Д.Досжанов «Абай айнасы» (1994), Т.Медетбек «Менің Абайым», Р.Тоқтаров «Абайдың жұмбағы» (1996), т.б. – осы жаңа тарихымыздың тың туындылары. Хакім Абайдың көркемөнер салаларындағы бейнеленуі (поэзиядағы арнаулар, драматургиядағы (М.Әуезов «Абай» трагедиясы; М.Әуезов «Абай: Әдеби сценарий; Әуезов М. Абай: Кинодрама; Әуезов М. Абай: Либретто), музыкадағы (композиторлығы, Жұбанов А., Хамиди Л. «Абай» операсы, Абай өлеңдеріне шығарылған әндер), Абайдың мүсін, сурет, киноөнердегі бейнеленуі, т.б.) – бәрі де Абайтанудың кешенді әлемін қамтиды.

Қазіргі Тәуелсіз Қазақстан жаңа тарихында бірқатар мемлекеттердің қалаларында Абай орталықтары (ҚХР Шыңжаң өлкесі Іле педуниверситеті, Түркия, Вьетнам университеттері, т.б.) ашылды. Қазіргі Абай мұрасын адамзат халықтары ойшылдарымен (Сократ, Платон, Аристотель, Конфуций, т.б.), Әбунасыр Әл-Фараби дүниетаным үндестіктерін зерделеу де өзекті болып саналады.

Бұл арада біз 1995 жылы хакімнің 150 жылдық мерейтойда «Абай туралы сөз» тақырыбымен баяндама жасаған Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың қазіргі және болашақтағы ұлттық өркендеу мұраттарын Абай тағылымымен сабақтастырған пікіріне айрықша назар аударамыз: «Жалпы, біз қазір қолға алып жатқан көп бастаманың дәйектемесін басқа жақтан іздеудің қажеті жоқ. Бәрін де Абайдан табасың.

Бүгінгі халықаралық жағдайларға байланысты ұстанып отырған мемлекеттік ішкі-сыртқы саясатымызға да жауапты Абайдан табуға болады. «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген жолдардан халықтар достығы ақын үшін қатар өмір сүрудің жалаң дипломатиясы ғана емес, тіршіліктің негізгі мағынасын айқындайтын ұлы мұрат екені көрінеді. Ақын көзқарасын қазіргі тілге салсақ, өзге елдермен достық қарым-қатынаста, ынтымақтастықта болу саясаты біздің ел болып, қатарға қосылуымыздың алғы шарттарының бірі. ... Ол үшін өзгелермен мәдени, экономикалық, саяси араластық керек, оның аты, бүгінгіше айтсақ, интеграция. ... Өзгеше тарихи жағдайда өмір сүрген қазақ халқына бұдан әрі бұрынғыша тіршілік етуге болмайтынын, заман талабына сай еңбек етіп, кәсіпті сауданы меңгеру керектігін де бірінші айтқан Абай. Яғни, қазақ қауымына әлеуметтік реформаны да, экономикалық реформаны да бірінші ұсынған – Абай. Жерінен, суынан, Тәуелсіздігінен, билігінен айрылған қазақты құтқарудың жалғыз амалы – оның рухани әлемін, елдік, адами ізгі қасиеттерін сақтап қалу екенін, сонда ғана оның ұлттық сипатын аман алып қалуға болатынын ақын жақсы түсінді. Сол үшін жан аямай күресті» [5, 11-13].

Қорытынды.Жинақтап айтқанда, Абайтанудың қазіргі заманғы өзекті мәселелерінің қатарында мынадай жаңа зерттеулер бағдары айқын байқалады:

1 Абай дүниетанымының қазіргі заманғы философия, педагогика, психология, мәдениеттану, әлеуметтану (социология), саясаттану (политология) ғылымдарымен сабақтастығын жаңаша саралап бағалау.

2 Абай шығармаларының діни-исламдық ағартушылық еңбектермен үндестігін, сабақтастығын ғылыми-теориялық тұрғыда жаңаша пайымдау.

3 Абай туралы жазылған жаңа әдеби шығармалардың негізгі прототиппен, қазақ тұрмысын көркем шындықпен бейнелеу сырларын зерделеу.

4 Абай шығармаларының шетелдердегі қазақ диаспоралары арасындағы таралуы, мектептеріндегі оқытылуы мәселелерінің ғылыми-әдістемелік негіздерін, бағдарламаларын әзірлеу.

5 Абай шығармаларының әлем әдебиеттерінің классикалық үлгілерімен поэтикалық үндестіктерін, өзгешелектерін саралайтын салыстырмалы әдебиеттану зерттеулерін кеңейте, жаңаша жүргізу.

6 «Абайдың ақындық мектебі» (М. Әуезов концепциясы) аясында Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті дамуындағы зерттеуден тыс қалған мұраларды жаңаша қарастыру, ақтаңдақ беттерді толықтыру.

7 Абай және оның дәстүріндегі классикалық әдеби мұраларды өнер психологиясы тұрғысынан зерделейтін кешенді жаңа зерттеулер жүргізу. Бұл – қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері [7].

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты тарихи еңбегінде рухани жаңғырудағы жаңа тарихымыз үшін хакім Абай мұрасын танудың ұлттық және жалпы адамзаттық өзекті мәселелерін («Ұлттық болмыстың үлгісі», «Мемлекет ісінің мүдделесі», «Жаңа қоғамның жанашыры», «Әлемдік мәдениеттің тұлғасы», «Торқалы тойдың тағылымы») саралай баяндап, Абайды жаңаша бағалап танудың әлеуметтік-психологиялық ұлағатын атап көрсетті:

«Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелділіктің көрінісі. Интеллектуальды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» [8, 2].

Аға буын ғалымдардан бастап кейінгі толқынның жаңа зерттеушілері рухани мәдениетіміздің осы саласын толықтыра, тереңдете дамытатыны – мәңгілік дамуымыздың жалғаса беретін шығармашылық ізденістер жолы.

Қорыта айтқанда, Абайтанудың өзекті мәселелері – қазіргі Қазақстан Республикасының ұлттық идеологиясының басты бағдарын кеңейте, тереңдете түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Назарбаев Ә. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан. 29 қараша. 2003. – № 311-312.-газет

2 Мырзахметов М. Абайтану тарихынан. – Алматы, Ана тілі, 1994. – 192 б. - кітап

3 «Қазақ» газеті. –Алматы, «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998.-560 б. - кітап

4 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер. –Алматы, Атамұра, 2003.-208 б. - кітап

5 Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 35-том. –Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2008.-416 б. - кітап

6 Назарбаев Н. Абай туралы сөз. – Алматы, Рауан, 1995. – 160 б. - кітап

7 Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері (Ұжымдық монография). – Алматы, Ғылым ғылыми баспа орталығы, 2002. – 274 б. - монография.

8 Тоқаев Қ.К. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан // EGEMEN QAZAQSTAN, №5 (29734), 9 қаңтар, 2020 жыл, 1-3 бб. -газет.

МРНТИ 16.21.47

Хамраев Ә.Т.[1]

[1]М.О. Әуэзов атындағы әдебиет және өнер институты
Қазақстан, Алматы

РАБҒҰЗИ ЖӘНЕ ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚ ӘДӘБИЕТІНДЕГІ МИФТІК САНА

Аңдатпа

Мақала 13-14-ші ғасырдың басындағы әйгілі түрік жазушысы Рабғузыдың философиялық көзқарастарын зерттеуге арналған.. Шыңғыс хан ұрпақтарының басшылығымен әртүрлі діндер мен көп тілді қауымдастықтардың басы қосылып Алтын Орданың бір мемлекетке бірігуі монотеистік көзқарастардың бекітілуіне әкеліп соқты. Әлеуметтік талаптарға сәйкес Рабғұзы түрлі халықтарды улы монотеистік діннің негізгі категорияларымен таныстырады. Құрандың мотивтері туралы барлық алдыңғы әңгімелерді зерттеп шығады. Рабғузи жерді құру туралы әйгілі діни әңгімелерді біріктіреді, бір принципта дамытады. Адам табиғаты және жаратылысы- ежелгі діндердің маңызды мәселелерінің бірі. Діни талап бойынша Адам әрқашан өз өмірінің мәнін табуға тырысқан. Ол оған қалай және неге өмір берілгенін түсінуге үміттенді. Рабгузи еңбегінде адам табиғатының құпиясына дін тұрғысынан қатаң жауап берілген, сондықтан оның ғылыми құндылығы жоғары.

Түйін сөздер: Рабгузи, дін, ортағасырлық, әлемнің жаратылуы, Адам.

Khamraev A.T.[1]

[1]*M.O. Auezov Instituty of LitArt.*
Kazakhstan , Almaty

RABGUZI AND MYTHICAL CONSCIOUSNESS IN ANCIENT KAZAKH LITERATURE

Abstract

The article is devoted to the study of the philosophical views of the famous Turkic writer of the 13th early 14th centuries. Rabguzi. The unification of different religions and multilingual communities into a single state of Altyn Horde under the leadership of the descendants of Genghis Khan led to the establishment of monotheistic views. In accordance with social requirements, Rabguzi introduces different peoples to the main categories of the great monotheistic religion. Having studied all the previous stories on the Koranic motives, Rabguzi combined and developed well-known religious stories about the creation of the earth. Human nature is one of the most important problems of ancient religions. According to religions, Adam was always trying to find a natural meaning for his life. He hoped to understand how and why he was given life. In Rabguzi's work, the riddle of human nature is given a strict answer from the point of view of religion, and therefore its scientific value is high.

Keywords: Rabguzi, religion, middle age, creation of the world, Adam.

Хамраев А.Т.[1]

[1]*Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова.*
Казахстан, г. Алматы

РАБГУЗИ И МИФИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ В ДРЕВНЕКАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Статья посвящена исследованию философских воззрений известного тюркского писателя 13 начала 14 вв. Рабгузи. Объединение разных религий и многоязычных сообществ в единое государство Алтын Орда под предводительством потомков Чингисхана привела к утверждению монотеистических взглядов. В соответствии с социальными требованиями Рабгузи знакомит разные народы с основными категориями великой монотеистической религии. Изучив все предыдущие рассказы на коранические мотивы, Рабгузи объединил и развил известные религиозные сюжеты о сотворении земли. Природа человека - одна из важнейших проблем древних религий. Согласно религиям, Адам всегда пытался найти естественный смысл своей жизни. Он надеялся понять, как и почему ему дали жизнь. В труде Рабгузи загадке природы человека дан строгий ответ с точки зрения религии, и поэтому ее научная ценность высока.

Ключевые слова: Рабгузи, религия, средний век, сотворение мира, Адам.

Кіріспе. Насируддин Бурһануддин Рабғұзі XIY ғасырда Алтын Орда тұсында өмір сүрген тұлға. Оның «Қиссаиул Әнбия» атты шығармасы түрктілді халықтарының арасында кеңінен тараған [1. 5-7 б], [2], [3. 508 б]. [4. 104 б]. Рабғұзидің «Қиссаиул әнбие», «Қиссаиул әнбие Рабғузи», «Қиссаиул әнбие әләйһиәссалам» қатарлы қол жазбалары біздің дәуірімізге жетіп келіп, қазақ даласыда үлкеніз қалдырғаны белгілі[5]. Қазақ фольклорында әлемдың жаратылысы бойынша әр түрлі ертегілер, аңыздар, әпсаналар бар. Олар туралы Ш.Уәлиханов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, С. Қасқабасов, Ш.ЫБыраев, Б.Әзібаева,Е.Тұрсынов, С.Қондыбай, Т.Қыдырали А.Тойшанұлы қатарлы қазақ ғалымдары зертеулерінде қарастырылған. Солай болсада ежелгі қазақ әдебиетіндегі мифтері тарихының терең зерттелеуді қажет етеді.

Әдістеме. Алайда, әлемнің жаратылысы - бұл діндердің космогониялық және этимологиялік дәстүрлер тобы санасындағы рухани тағлимат.Оның аңыздық ерекшелігі - демиург немесе Жаратушы Құдайдың болуы. Бұл ұғым бойынша олардың әрекеттері немесе жаратылыс процесстерінің тұрақты тізбегінің себебтері және қозғаушы күштері айқындалып отырады.

Әлемнің жаратылыс құпиясы ежелгі халықтардың назарын өзіне тартқаны белгілі. Мысалы, шумер аккад жаратылыс аңызы бойынша таза су (Апсу құдайы) және тұзды суды (Тиамат ханшайым

құдайы) бейнелейтін екі құдай болған. Су бір-біріне тәуелсіз өмір сүреді және ешқашан бір-біріне өтпейді. Бір кезде тұзды және таза сулар араласып кетіп, Апсу мен Тиаматтың балалары пайда болады. Ескі құдайлардың артынан көптеген жас құдайлар пайда болады. Бірақ әлем осы уақытқа дейін тек зайғ (қайшылықтан) тұрады, құдайлар қысылып, ыңғайлы емес еді, олар көбіне жоғарғы Апсуға шағымданды. Мұның бәрі қатал Апсуды шаршатады.Ол өзінің барлық балалары мен немерелерін құртады, бірақ кіші ұлы Энкиді жеңе алмайды. Сол себептен ол жер, теңіз, өзен және отқа айналған төрт бөлікке бөлінді. Тиамат күйеуін өлтіргені үшін кек алғысы келеді, бірақ жел мен дауыл жасаған жас құдай Мардуктан жеңіліп қалады. Жеңістен кейін Мардук бүкіл әлемнің жаратылысы мен тағдырын анықтап береді. Мұнда біз осы аймақта пайда болған барлық көне мифтің нұсқаларында көпдінділік (политеизм)кез-келген қақтығыстың негізгі болып табылатындығын көреміз[6. 89-90 б].

Нәтижелер. Түркі халықтырына өте жақын зороастризм діні бойынша, жаратылыс және ғаламның қызықты тұжырымдамасы жасаланады. Зороастризмда көпдіндік құбылысқа ие. Осы тұжырымдамада әлем 12 мың жыл бойы өмір сүреді. Оның бүкіл тарихы шартты түрде үш кезеңге бөлінеді, әрқайсысы 3000 жыл. Бірінші кезең–және заттар мен ұғымдардың алдын-ала жаратылысы болып есептеленеді. Көктегі жаратылыстың және Жердегі жаратылыстың барлық прототиптері болады. Бұл әлем Менок деп аталады («көрінбейтін» немесе «рухани»). Екінші кезең – бұл жаратылған әлемнің, яғни нақты, көрінетін иелері мекендейтін жердің пайда болуы. Күн шеңберінің артында тұратын Ахура Мазданың аспанды, жұлдыздарды, айды, күнді, алғашқы адам мен қарабайырды жаратады. Оның менен Ахриман бір уақытта әрекет ете бастап, Тәңрі қозғалысына бағынбайтын әрекеттерді жасайды. Бірақ барлық жануарлар еркек пен әйел сияқты, алғашқы қарапайым адамдан туады. Ахура-Мазда әр ғаламшарға өзінің рухын тағайындайды. Әлемнің пайда болуының үшінші кезеңі Зороастр пайғамбарының пайда болуымен байланысты. Ол адамзат тағдырын шешеді. Қалайболсада, бұл көпдіндік қоғамдық талапқа сай [7. 90 б].

Көне түркі халықтарының тарихында әлемнің жаратылысы туралы түрлі таным қарастар болған. Олардың негізіде политеизмдік санаға құрылған. Мысалы, исламдан бұрын Орхон-Енисей дәуіріндегі көне түркі мәтіндерінде, атап айтқанда Білге қаған, Күлтекін және Тоныкук ескерткіштерінде әлемнің жаратылысы туралы өзіндік бейнелер бар. Руникалық жазбалардан біз «көк түрк», «көк тәңрі», «Жер суб тәңрі», «Ұмай» қатарлы ұғымдар ежелгі түрк халықтарының әлемдің жараталысы бойынша дуние танымдарымен тікелей байланысты екенін көріміз. Ол жазбаларда қағандар Көк тәңрі мен Жер тәңрінің қалаумен жаратылған деген аңыз бар. Әлемнің жаратылысы тұралы жөніндегі әпсаналар және аңыздар мифтер эпикалық уақыт пен кеңістік сарындарды пайда қылады.Сол себебтен зертеушілер онда көп динді құпияны байқайды. Ежелгі қазақ халқының мифтік санасында адам (негізі қаған өзі) Жер тәңрімен Көктің қалаумен жаратылған. Әлемдің осындай жаратылысы туралы мани діні аңыздары көптеген көне түрк ұйғур қолжазбаларында сақталған [8.309 б].

Мани діні бойынша әлемнің жаратылысы тұтас бинардық діни жүйені құрайды. Негізінде бірінші, атамен (жарық) бірінші әйелдың (қараңғы) негізгі мақсаты дуниені тең бөліп, оны жеке басқару. Олар өз мақсатына жете алмайды. Құдайлар оларға бірінші адамды сыйлайды, себебі ол жаратылыстың құтқару жолдарын табумен байланысты. Түрк ұйғыр тіліндегі Мани еңбектерінде жаратылысты қайта құру бойынша от, су, жел, іс, ауалар қайтадан бөлінеді. Көрініп тұрғандай, мани діні мемлекеттік мәртебеге жетседе, оның ішкі мағынасы – көпдіндікке бағытталған [9. 202].

Талқылау. Рабғузидың шығармасында әлемнің жаратылысы ерекше–және ол толық ашылады. Оның шығармаларында әлемнің жаратылуы мүлдем басқаша түрде берілген. Бұл жағдай көптеген діндер (конфессиялық) және көптілді қауымдастығынан туындады, себебі олар Шыңғысхан ұрпақтарының әлемдік характерге ие мемлекеттік бірлестіктерінің арқасында қалыптасты. Мұндай жағдай мемлекетте монотеистік көзқарастарды қабылдауды ұйғарды, әріне. Қоғамдық талапқа сай Рабғузи үлкен монотеистик діни концепцияны һәр түрлі халықтардың назарына тастайды. Оның пікірінше, Аллаһ ең алдыменен көк пен жердың жаратылысын ерекше түсіндереді. Аллаһ баршыдан бұрын гауһарды жаратып, оны ерітіп, одан су жаратқан. Суның көбегіден түтін шығып, аспан пайда болады. Су Аллаһтың айбатынан қайнап, тастай қоюланады. Көк пайда болған соң, аспанның жеті қабаты бірге жаратылады. Көкті жаратып болғаннан, жерді жаратып, оны батыстан шығысқа қарап созады. Жердіде аспанменен бірге, жеті қабат жаратады. Бұл жаратылыс алты күн ішінде жүзеге асады. Жексенбі күні көктер, дүйсенбі –аспандағы ай, күн және жұлдыздар, сейсенбі –құстармен періштелер, сәрсенбі – су, жел, бұлттар, ағаш және шөптер, бейсенбі –жұмақ пен тамұқ, мейіріммен азап, жұма – адам жаратылады. Адам су, желменен бірге жаралады. Сенбі күні еш нәрсе жаратылмайды. Жаратылған көк пен жердің сипаты беріледі. Оларда өте ерекше мағынаға ие.

Рабғузидың жазуы бойынша, ең маңызды жаратылыс – ол адам. Оны топырақтан жаратып, құдіретпен жан беріп, көкке көтіріп, жұмақ ішіне кіргізген. Ол хауадай жұп беріліп, іблістің арбауына ілінген, жарық жұмақтан қуылған, қараңғы дуниеге енгізелген еді. Адам үш жүз жыл жылаған. Жаратушы ағашқа жолама деп бұйрық берген, содан кейін оны талдап алып, басына тәжін қойған. Сонымен Адамға сәжде қылыңдар деп, құрметімен мейірімге бөленген. Рабғузидың түйіндеуінше, АллаТағала: «Кімде кім дүніе ғажайыптарын көрмекші болса, Адам (ғ.с.) қыссасына қарасын»дейді.

Адам (ғ.с.) жаратылысы ежелгі діндарда маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Діндердегі назарларда, Адам әр қашан өз өмірінің жаратылыс мағынасын табуға тырысқан. Оған қалай және неге өмірберілгенін түсіну үмітін жасырмай келген.

Адамзаттың пайда болуы туралы барлық гипотезалардың ішінде дін бойынша қарастыру ең ежелгі форма болып табылады: ол күрделі сұрақтарға ғылыми назарда емес, дінғана жауап бере алатын күндерде пайдаболған. Осыған байланысты жаңа теологиялық тұжырымдама жасалады, оған сәйкес адам (бар нәрсенің бәрісияқты) Жаратушының, яғниҚұдайдың креационизм деп аталатын әрекетінің жемісі екендігін мойындайды. Адамның Құдайдан шыққандығы мыңдаған жылдар бойы сұралмағанын айтып өту қажет. Алайда, Рабғузыдың шығармасында адам (ғ.с.) жаратылысының құпиясына дін бойынша муқият жауап беріледі, сол себептен оның ғылыми қундылығыда жоғары. Ғылымның дамуы Құдайға деген сенімге негізделген діни көзқарастардың эмпирикалық сынақтан өткезілетіні анық. Ғалымдардың көпшілігі креационизмге үлкен құмәнмен қарасада, оның бірде-бір ережесін эмпирикалық тұрғыдан тексеруге болмайтынын мойындайды.

Орыс ғалымы Д.М.Угринович адамдың жаратылысы hаққында ғылым мен діннің қарама-қайшылық мәселесін «Дін психологиясы» еңбегінде қарастырған еді [10. 7 б]. Автор зерттелетін мәселелерді ғылыми, материалистік тұрғыдан қарама-қарсы қоя отырып, идеалистік және теологиялық тұжырымдамаларды сыни тұрғыдан талдағандықтан, қайшылықтар көп орын алған. Алайда,көптеген, көрнекті ғалымдар сенім мен білімді бөліспеді, ғылым мен дінге қарсы болмады, керісінше, олардың бірін-бірі толықтыратын маңыздылығын айтты. Шығыс діндеріде адамзаттың пайда болуы туралы мәселеге айтарлықтай немқұрайлы қарайды [11. 201-203 б].

Ал, Рабғузидың адам (ғ.с.) жаратылысына келетін болсақ, оны былай сипаттайды:

Хақ жаратты таңсық адамды өзгеше жер керкенен,
Өзге бейне берді солай әлем ішінде қолынан

Рабғузи жазғандай, ислам дініде адамдың (ғ.с.) жаратылысы Жер Анаға немесе Көк атамен тікелей байланысты емес. Адам (ғ.с.) Аспанмен Жер жаралған соң, содан кейін Құдайның әмірімен жаратылады. Бірақ Алла Тағала адамды (ғ.с.) жаратпақшы болғанда, топырақтың кім және қандай сипатта алып келгендігіне мән береді.

Бірінші, Алла Тағала топырақты Жебрійелгі алып келеуге бұйрық береді. Ол ЖерАнаның өтінішін назарға алып, топырақты алып келмейді. Исрафилда және Микаилде алып келмеген болатын. Бірақ Әзірейіл Жер Ананың өтінішіге қарағанда, Алла Тағаланың бұйрығы артық екенін түсініп, топырық алып келеді. Жаратушы Құзірет Әзірейіл көңлінің қатты екенін түсініп, барша жаны бардың жанын алдыртуды оған тапсырады.

Адамдардың шығу тегі туралы аңыздар негізінен жердың жаратылысы мотивін қайталайды. Мысалы, Ежелгі Русь кезеңінде жиі қолданылатын славяндық мифология бойынша адам топырақтың, топырақтан жасалған қамырдың және сайтанның (шайтан) жемісі, әрекеті есептелінеді. Құдай шайтаннан теңіз түбінен бір уыс жер алуды сұрады, содан кейін ол адамды соқыр етіп тастаған.Жерде, адамдаекікүштің–шайтанмен Құдайдың қатысуымен пайда болады. Түрктілді халықтардың мифологиясындағы жаратылыс тұралы ой-саналар өзгеше. Адам Көк тәңірімен Жер тәңіріңің әлемді басқаруға жіберілген жанды пендесі.

Апокрифтік сюжеттерде адамның жаратылуы былай сипатталған: Құдай әр түрлі табиғат құбылыстарынан материал алады, от адам денесіне жылуберген, теңіз–тұзды және қан. Тастар сүйек берсе, желдем берген, күн көзге, жер денеге айналған.

Рабғузидың еңбегінде Әзірейіл топырақты Мекке мен Тайф арасындағы Дахна деген жерге қойған. Топыраққа қырық жыл жаңбыр жауған, оның 39 жылы қайғы жаңбыры, бір жыл қуаныш жаңбыры еді. Сол себептен адамдың (ғ.с.) қуанышынан қайғысы көп болды. Қырық жылдан өтіп, Аллаһтың құдіретімен топырақтын басы Тайфқа, аяғы Меккеге ұқсайтын көрініс пайда болды. Ондағы хикмет: Алла Тағала адам (ғ.с.) махаббатпен жаратқандықтан, оның беті Меккеге қарайтын

болғандығын қалаған еді. Енді адамдың (ғ.с.) топырақтан жаратылу хикметі дүниедеге барлық затттар «Адамды менден жарат» деп таласқан. Тау өзінің үлкендігін, теңіз өзінің айбатығымен мақтанған еді, Жер баршадан әлсіз екендігін айтып, аяқ астындамын деді. Ол менде мақтанатын нәрсе жоқ деген кезде, Алла Тағала «адамды мен топырақтан жаратамын» деп жарлық жолдады.

Қорытынды. Көрініп тұрғандай, ежелгі дәуірлердегі философиялық және діни мәтіндер адам жаратылысын түсіндірудің өзіндік ерекшелігін айқындайды. Ол еуропалық персоналистік дәстүрге ұқсамайды. Бірақ осы дәстүр сияқты діни қарастардың қалыптасуы мен дамуын бақылауға, антропологиялық тақырыпты дамыту бойынша салыстырмалы мәдени-тарихи талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл міндеттер әр түрлі мәдениеттерде жүзеге асырылған ізденістердің жалпыадамзаттық мағынасын ашуға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Semsuddin Huseyn. Kisas-I Rabguzi. – Kazan, 1881. – 76 с.*

2 *Рабгузи (Наср-ад-дин). Кисас аль-анбия (Рассказы о Пророках). – Ташкент: Типо-литография Порцевых, 1899. – 532 с.*

3 *Малов С.Е. Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи. Записки Коллегии Востоковедов. Т.1.V, (в честь ак. Крачковского) –Л, 1930. – С. 507-524.*

4 *Рабғузий Н.Б. Қиссаси Рабғузий (Масъул ухаррир Н.А. Асилова). К.І. – Т.: Езувчи, 1990. – Б. 103-104.*

5 *Әдеби жәдігерлер. 20 т. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. 8-т.: Насируддин Бурһануддин Рабғұзи. Пайғамбарлар қисасы (Құраст. Т. Қыдыр). – 480 б.*

6 *Әдеби жәдігерлер. Жиырматомдық. – Алматы: «Таймас» баспаүйі, 2008. 8-т.: НасируддинБурһануддинРабғұзи. Пайғамбарлар қиссасы/ Құраст.: Т.Қыдыр. – 480 бет. – (Әдеби жәдігерлер)*

7 *Глухов С. В. Сотворение человека по шумеро-аккадским источникам. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 3. Философия: Реферативный журнал РАН, 2019. – С. 89-96.*

8 *Оспанов С. И. Тәңірлік пен заратуштралық ілімі зерттеудің ғылыми практикалық мәселелері. –Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 424 б.*

9 *Аманжолов К.Р. Түркі халықтарының тарихы. – Алматы: 2005. - 304 б.*

10 *Камалов А.К. Тюрки и иранцы в Танской империи. –Алматы: ИД «Мир», 2017. – 334 с.*

11 *Угринович Д.М. Психология религии. – М.: Изд. Политиздат, 1986. – 352 с.*

12 *Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1998. – 301 с.*

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PEDAGOGI AND METHODOLOGI PROBLEMS

МРНТИ 14.07.07

Абишева С.Д., [1] Онгарбаева А.Т.,[2] Серикова С.К. [3]

[1,2,3] Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

РЕЗУЛЬТАТЫ КОГНИТИВНОГО И НЕКОГНИТИВНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРВОКЛАССНИКОВ г. АЛМАТЫ

Аннотация

Чтение является способом трансляции и освоения социокультурной информации, воплощенной в определенном тексте культуры. Авторы отмечают, что целью чтения является получение и переработка письменной информации. В начале третьего тысячелетия все больше говорят о третьей революции в чтении, связанном цифровизацией текста и приходом гипертекста. Начальная школа – это особый этап в жизни ребёнка. Он связан с формированием у школьника основ умения учиться и способности к организации своей деятельности. Именно читательские умения обеспечат младшему школьнику возможность самостоятельно приобретать новые знания, а в дальнейшем создадут основу для самообразования. Поэтому авторы акцентируют внимание на Блок “Словарный запас”, который содержит 16 заданий, нацеленных на оценку словарного запаса (в основном пассивного) ребенка. Наглядно показаны в табличной форме следующие данные как: Словарный запас, Знание букв, Механическое чтение текста, чтение и понимание тескта.

Ключевые слова: первоклассники, iPIPS, стартовая диагностика, измерение прогресса

Abisheva S.,[1] Ongarbaeva A.,[2] Serikova S. [3]

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

RESULTS OF COGNITIVE AND NON-COGNITIVE RESEARCH OF FIRST-GRADERS IN ALMATY

Abstract

Reading is a way of translating and mastering socio-cultural information embodied in a certain cultural text. The authors note that the purpose of reading is to obtain and process written information. At the beginning of the third Millennium, more and more people are talking about the third revolution in reading, associated with the digitization of text and the arrival of hypertext. Primary school is a special stage in a child's life. It is associated with the formation of the basics of the student's ability to learn and the ability to organize their activities. It is reading skills that will provide a younger student with the opportunity to independently acquire new knowledge, and in the future will create a basis for self-education. Therefore, the authors focus on the "Vocabulary" Block, which contains 16 tasks aimed at evaluating the vocabulary of a (mostly passive) child. Clearly shown in tabular form are the following data: Vocabulary, knowledge of letters, Mechanical reading of text, reading and understanding of text.

Keywords: first graders, iPIPS, start diagnostics, progress measurement

Абишева С.Д., [1] Онгарбаева А.Т.,[2] Серикова С.К. [3]

[1,2,3] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АЛМАТЫ Қ. БІРІНШІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ КОГНИТИВТІК ЕМЕС ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

Оқу – белгілі бір мәдени мәтінге енген әлеуметтік-мәдени ақпараттарды тарату және игеру тәсілі. Авторлар оқудың мақсаты жазбаша ақпаратты алу және өңдеу екенін айтады. Үшінші мың жылдықтың басында мәтінді цифрландырумен және гипермәтіннің келуімен байланысты оқудағы үшінші төңкеріс туралы көбірек айтылады.

Бастауыш мектеп – бұл баланың өміріндегі ерекше кезең. Бұл оқушыда білім алу және өзіс-әрекетін ұйымдастыра білу негіздерінің қалыптасуымен байланысты. Бұл оқу қабілеті жас оқушыға өз бетінше жаңа білім алуға мүмкіндік береді, болашақта өзін-өзі тәрбиелеуге негіз болады. Сондықтан авторлар баланың сөздік қорын (негізінен пассивті) бағалауға бағытталған 16 тапсырмадан тұратын "сөздік қор" блогына назар аударады. Кесте түрінде келесі мәліметтер нақты көрсетілген: сөздік қоры, әріптерді білу, Мәтінді механикалық оқу, тескті оқу және түсіну.

Түйін сөздер:бірінші сынып оқушылары, iPIPS, диагностиканы бастау, үлгерімді өлшеу

Введение. 2019 год был объявлен в Казахстане годом книги. Чтение – это важнейший фактор развития личности и универсальный инструмент саморазвития человека, развития общества и государства.

Исследователи еще в 30-х годах прошлого века так объясняли необходимость изучать формирование навыка чтения: “Первые три года школы дети учатся, чтобы читать, а все последующие годы они читают, чтобы учиться” [1].

Чтение - вид речевой деятельности, направленный на смысловое восприятие графически зафиксированного текста. Целью чтения является получение и переработка письменной информации. С этой точки зрения чтение (как и слушание) относится к рецептивным видам речевой деятельности [2].

Чтение - это та промежуточная инстанция, тот мост, по которому эмоциональные, интеллектуальные и нравственные токи передаются от одного полюса к другому [3].

Методы.Общие показатели детей по выборке

Блок “Словарный запас” содержит 16 заданий, нацеленных на оценку словарного запаса (в основном пассивного) ребенка. Детям показывают разные картинки и просят показать соответствующую названному слову картинку. Задание оценивается по шкале от 0 до 4 баллов. Балл связан с частотностью употребления слова: чем реже употребляется слово, которое узнал ребенок, тем выше оценивается его ответ. Первые задания блока довольно простые, постепенно они усложняются, и последние задания представляют собой редко употребляемые слова.

– 0 баллов – ребенок не смог опознать ни одного слова;

– 1 балл – ребенок знает и может опознать такие относительно простые слова, как, например, “копыто” или “стадо”;

– 2 балла – ребенок может узнать такое слово, как, например, «комета» или “спутник”;

– 3 балла – ребенок знает и может опознать такие слова, как, например, ‘рептилия” или “спираль”;

– 4 балла - ребенок может узнать такое слово, как, например, “силуэт” или “аэрозоль”.

Рисунок 5 - Словарный запас

В Алматы 25% детей демонстрируют богатый словарный запас, знают сложные, редко употребляемые слова. 20% детей имеют пассивный словарный запас на уровне 3 баллов, т.е. они могут узнать на картинке и назвать такие слова, как, например, “рептилия” или “спираль”. Около 31% и 22% участников демонстрируют словарный запас на уровне 1 и 2 категорий, соответственно.

Рисунок 6 - Знание букв

Данный блок заданий фиксирует, знает ли ученик буквы русского алфавита.

Задание оценивается по шкале от 0 до 3 баллов. Распределение ответов учащихся представлено на рисунке 6.

- 0 баллов – не знает букв;
- 1 балл – знает менее половины букв;
- 2 балла – знает более половины букв;
- 3 балла – знает все буквы.

Большинство учеников выборки (67%) уже в начале обучения смогли правильно назвать все буквы. Только 5% обследованных детей совсем не знали букв на входе в школу.

Рисунок 7 - Механическое чтение текста

В данном блоке заданий ученика просят прочесть небольшую историю (из 36 слов), сопровождаемую красочными иллюстрациями. Предложения постепенно усложняются, с точки зрения длины, частоты употребления и сложности слоговой структуры текста. При этом оценивается техническое умение ребенка читать, т.е. декодировать текст (“правильно озвучивать” текст). Задание оценивается по шкале от 0 до 3 баллов.

Распределение ответов учащихся представлено на рисунке 5.

– 0 баллов - ученик не дошел до данного задания (в силу адаптивного алгоритма) или не смог прочесть ни одного слова в истории;

– 1 балл - ученик смог “технически правильно” прочесть менее половины истории (до 18 слов);

– балла - ученик смог прочесть значительную часть истории (от 19 до 31 слов);

– балла – ученик практически не допустил ошибок (прочел 32- 36 слова).

Результаты. Больше половины детей (57%) из обследованных школ практически не допустила ошибок при чтении текста. Около 20% сумели прочесть значительную часть истории. Не дошли до данного задания или не сумели прочесть ни одного слова 13% учеников.

Рисунок 8 - Чтение на понимание

Данный блок заданий оценивает, понимает ли ребенок читаемый текст. Каждый текст содержит специально разработанные “ловушки”. Они представляют собой выбор наиболее подходящего слова из 3 предложенных и строятся по принципу графической или фонетической схожести слов, или по принципу применения нужной грамматической формы, а также по смыслу.

Задание оценивается по шкале от 0 до 2 баллов. Распределение ответов учащихся представлено на рисунке 6.

- 0 баллов - это ученики, которые не дошли до данного задания (в силу адаптивного алгоритма);
- 1 балл - это ученики, которые дошли до текста, но смогли прочесть его только с большим количеством ошибок (более 4 неправильных ответов из 14);
- 2 балла - ученики смогли прочесть весь текст, допуская минимальное количество ошибок (менее 4 неправильных ответов из 14).

Заключение. В ходе исследования выявлены следующие результаты по блокам заданий.

Первый блок: 25% детей демонстрируют богатый словарный запас, 20% -пассивный словарный запас. Около 31% и 22% участников демонстрируют словарный запас на уровне 1 и 2 категорий.

Второй блок - 57% из обследованных школ практически не допустила ошибок при чтении текста. 20% сумели прочесть значительную часть истории, не сумели прочесть ни одного слова 13% учеников.

Третий блок - около 78% детей из школ выборки выполняли данное задание. Из них около 46% детей смогли освоить технику чтения. 32% первоклассников выборки смогли прочесть весь текст, допуская минимальное количество ошибок.

Таким образом, данное исследование показывает уровень подготовки первоклассников чтению текста. Каждый блок оценивается от 0 до 4баллов в зависимости от сложности тестирования. Даны результаты исследования в процентном соотношении.

Список использованной литературы:

1. Hilliard, Wilson, 1936. P. 226 - книга

2. Тумина Л. Е. Чтение. Словарь-справочник. Москва, "Флинта". 1998 год.- Словарь-справочник

3. Тихомирова И. И. Чтение и перечитывание URL: http://rusla.ru/rsba/pdf/Tixomirova-ChTENIE-I-PERECHITYVANIE.pdf.

МРНТИ 14.07.07

Бораш Р. Б[1]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ТЕОРИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ТӘЖІРИБЕНІ ҰШТАСТЫРА ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі уақыттағы көркем шығарманы оқыту мәселесіне қатысты ой-тұжырымдар жасалады. Әдебиеттің тектері, соның ішінде драмалық шығармаларды оқытуға қатысты әдіс-тәсілдері, ерекшеліктері, оқыту үрдісі жеке-жеке таратылып көрсетіледі. Оқыту әдістерінің арасынан драманы оқыту әдістерін жүйелеп, оны мысалдар арқылы бекітіп, топтастырады. Көркем шығарманы оқыту әдістерін топтастырған ғалымдар еңбектеріне сілтеме жасай отырып, әдістердің тиімділігі анықталады. Әдеби туындыны оқушының қабылдауына тікелей ықпал ететін әдіс-тәсілдердің оқушының оқырмандық қабілетін қалыптастыруға тигізер әсер-күшінің ерекшелігі айтылады. Шығармашылық іздендіру әдісінің ерекшелігі көркем туындыны оқуға тірелетіні, оқушының эстетикалық талғамы мен сезім дүниесінің көркеюіндегі орнына тоқталады. Проблемалық оқыту әдісінде көркем туындыдағы өзекті мәселені оқушының ажырата алу дағдысы қалыптасатыны мысалдармен бекітіледі. Шығарма мәтінін оқумен басқа стильдегі мәтіндерді оқудың аражігі ажырытылып, көркем шығарманы оқыту көркем оқуға негізделетіні мысалдармен анықталады. Шығарма жазу- оқушының көркем шығарманы толық түсініп, авторлық идеяны, тақырып пен өзекті мәселені тани алуына әкеледі. Драмалық шығармаларды жазбаша жұмыстар орындату арқылы тиімді оқыту, оның түрлері, мақсаты айқындалады.

Кілт сөздер: оқыту әдістері, әдістеме, драманы оқыту, шығармашылық, мәнерлеп оқу, оқу үрдісі, т.б.

Borash R .[1]

[1] *Kazakh National Pedagogical University named after Abai,*
Almaty, Kazakhstan

METHODS OF TEACHING DRAMATIC WORKS BY COMBINATION OF THEORETICAL KNOWLEDGE AND EXPERIENCE

Abstract

The article provides insights into the problem of teaching contemporary art. The genres of literature, including methods, features, teaching processes related to the teaching of dramatic works are presented separately. Among the methods of teaching are the methods of teaching drama, which consolidates and groups it with examples. The effectiveness of the methods is determined by referring to the works of scientists who have grouped the methods of teaching fiction. The peculiarity of the method of creative search is that it rests on the reading of the work of art, the role of the student in the development of aesthetic tastes and the world of emotions. The formation of skills is confirmed by examples. There is a distinction between reading the text of a work and reading texts of other styles, and examples show that the teaching of a work of art is based on reading. Writing a composition allows the student to fully understand the work of art and recognize the author's idea, theme and topical issue. Effective teaching of dramatic works through the performance of written works, its types and purpose are determined.

Keywords: teaching methods, methodology, drama teaching, creativity, expressive reading, learning process, etc.

Бораш Р.Б. [1]

[1] *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,*
Алматы, Казахстан

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ДРАМЫ В СОЧЕТАНИИ С ТЕОРЕТИЧЕСКИМИ ЗНАНИЯМИ И ОПЫТОМ

Аннотация

В статье раскрывается проблема обучения современному искусству. Истоки литературы, включая методы и особенности преподавания драматических произведений, процесс обучения представлены отдельно. Среди методов обучения систематизированы методы преподавания драмы, закреплены примерами и сгруппированы. Эффективность методов определяется обращением к работам ученых, сгруппировавших методы обучения художественной литературе. Особенность метода творческого поиска заключается в том, что он опирается на чтение художественного произведения, роль ученика в развитии эстетических вкусов и мира эмоций. Формирование умений подтверждено примерами. Существует различие между чтением текста произведения и чтением текстов других стилей, и примеры показывают, что обучение произведению искусства основано на чтении. Написание композиции позволяет студенту полностью понять произведение искусства и распознать авторскую идею, тему и актуальный вопрос. Эффективное обучение драматическим произведениям через исполнение письменных произведений, определены его виды и цели.

Ключевые слова: методика обучения, методика, преподавание драмы, творчество, выразительное чтение, учебный процесс и др.

Кіріспе. Қазіргі кезеңдегі қазақ әдебиетін оқыту оқушылардың мәнерлеп оқуы мен жадағай түсінік айтып беруінен, оқытудың педагогикалық технологияларын түрлендіріп қолданудан кенде емес, алайда көркем мәтінді түсініп оқу кенжелеп отырғаны мәлім. Оқушылардың әдеби шығармаларды оқи білу мәдениеті мен білік-дағдыларының қалыптастырылуы осы мәселенің прозаны немесе поэзияны оқытуда, драмалық шығармаларды оқытуда болсын негізгі міндет болып саналатынын естен шығармауымыз қажет. Оқушыларға сапалы әдеби білім беруді қалыптастыруда теориялық білім мен практикалық талдау әдістерінқұштастырып, әдебиетті оқыту әдістерін жүйелеу басты мақсат. Әдебиеттен білім беруде драмалық шығармаларды негізге ала отырыпоқыту әдістері мен амалдарын анықтау мақалада ұстанатын басты діңгегіміз болмақ.

Әдістемесі.Драмалық шығармаларды оқыту әдістемесінің дұрыс жасалуы мен ұйымдастырылуы және драмалық шығармаларды оқытудың жемісті болуы оқыту әдістерімен байланысты екені белгілі. Бірақ, егер, мазмұн белгілі болып, ғылыми ұстанымдар анықталғанымен, оқытудың әдістері дұрыс таңдалмаса, немесе мүлде жүйесіз іріктеліне салынса, онда драмалық шығарманы оқыту әдістемесінің әлсіз құрылғаны болып саналады.

Оқыту әдістері білім беру тарихында, барлық уақытта қолданылып келе жатқанымен, әдістерді талдау, анықтау, жүйелеу, олардың өзара байланыстылығы мен сабақтастығын нақтылау, тексеру ғалымдардың үнемі назарында болып,нәтижелі ізденістерге талпындырып отыратын өзекті мәселе. Ғалымдардың айтуынша, оқу үрдісінде мұғалім тарапынан және оқушы жағынан көптеген іс-әрекет түрлері жүзеге асырылып жатады. Сол іс-әрекеттер- сабақта қолданылатын әдіс-амалдар болып табылады. Мұндай әдістер, біріншіден, педагогтарда жеткілікті, екіншіден, драмалық шығарманы оқытушы мұғалімдерде де мол болып келеді. Бірақ, сол әдістердің нақ драмалық шығарманы оқытуға қатысты тиімділерін анықтау және олардың сабақтастығын сақтай отырып, жүйелеп құру- негізгі әдістемелік міндет болып саналады.

Дидактиканы зерттеуші ғалымдар әдістерді топ-топқа жүйелеп қарастыруды жөн санайды. Кейбір ғалымдар әдістерді сыртқы белгілерінің ұқсастығына қарай топтастыратын болса, енді бірі әдістердің оқушылар қолданатыны мен мұғалім қолданатынына қарай топқа жіктелуін жақтайды.

Біздің ойымызша драмалық шығармаларды оқытуда мынадай әдістер мен жұмыс түрлерін басшылыққа алу нәтижелі болмақ:

- әңгімелеу әдісі;
- проблемалық баяндау әдісі;
- шығармашылық оқыту (іздендіріп оқыту) әдісі;
- иллюстрация және көрнекілік әдісі;
- жазбаша жұмыс әдісі;
- өз бетімен жұмыс жасау әдісі;
- оқушылардың шығармашылық жұмыстары;
- өнер және мәдениет құралдарын қолдану;
- техникалық құралдарды пайдалану;
- сабақтан тыс жұмыстар жүргізу т.б.

Мұғалім мен оқушылар қолданатын әдістер түрліше аталуы мүмкін болғанымен, мұғалім бір әдіс қолданып сабақты оқытса, оқушы сол әдістің не табиғи жалғасын орындайды, не болмаса мұғалім әдісінің екінші жағын орындайды. Ондай байланыс болмаса, оқу үрдісінің тұтастығы сақталмайды. Драмалық шығарманы оқыту барысында мұғалім әңгімелеу әдісін қолданатын болса, оқушы репродуктивтік әдіске даярланып отырады. Ал мұғалім сұрақ-жауап әдісін қолданса, оқушы да осы әдістің табиғи орындаушысы болады.

Біздің ойымызша, жоғарыда атап көрсетілген әдістердің табиғатын талдай отырып, драмалық шығарманы оқытуды тиімді етіп ұйымдастыруға болады. М.Н. Скаткин былай дейді: «Речь должна идти не о противопоставлении одного метода другому, а об их гармоническом сочетании, о разумном применении каждого метода на своем месте для решения специфических учебно-воспитательных задач» [1]. Оқыту әдістерінің өздеріне тән белгілері мен ерекшеліктеріне қысқаша жеке-жеке тоқталып өтейік.

Әңгімелеу әдісі. Бұл әдістің ерекшелігі- мұғалім мен оқушылардың бірігіп ізденуіне мүмкіндік жасалатындығы. Драмалық шығарма- әдеби шығармашылық туынды болғандықтан, оның мазмұнын қарапайым түсіндіре салумен іс тынбайды. Негізгі нысана –оқушылардың эстетикалық танымын дамыту болғандықтан, көркем шығарманы оқытуда әңгімелеу әдісін жоғары бағалау керек. Мысалы, Б. Майлиннің «Майдан» пьесасын оқыту барысында әңгімелеу әдісі оқушыларды қазақ аулының болмысы мен тарихи- әлеуметтік оқиғалардың қазақ аулының психологиясына алып келген ықпалы мен торығулары, өзгерістері мен күйзелістері айналасында сөз қозғау үшін қолданылады. Оқушылардың тарихтан алған білімдері де осы әңгіме әдісін қолдану барысында ерекше мәнге ие боп, олар мұғалімге ере отырып, өз ойларын әдеби шығарманы талдау арқылы біртұтас білімге айналдырады. Сондықтан әңгімелеу әдісін эвристикалық әдіспен тығыз байланыстыра қарастырған дұрыс.

Проблемалық баяндау әдісі. Драмалық шығарманы оқытудағы проблемалық баяндау әдісінің қызметі мұғалімнің оқушылар алдына белгілі бір мәселені шешу қажет проблема ретінде қоя білуі

мен өзі жетекшілік ете отырып, оқушыларға шешім жолының логикасын үйретуден танылады. Дидактик ғалым И.Я. Лернер былай дейді: «Правомерность этого метода связана с тем, что истинность знаний, как и эффективность способов деятельности, предписываемых учащимся, надо в определенной части не только утверждать, не только иллюстрировать, но и доказывать с целью приобщения учащихся к способом поиска знаний, с целью формирования убежденности в истинности сообщаемых знаний»[2]. Осы әдістің тиімділігі драма мазмұнындағыпроблемалық өзекті мәселені қозғап, көтеруімен тікелей байланысты.«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы ұсынған әдістемелік нұсқаулықта проблемалық оқытудың оқушы шығармашылығына әсері жайында тереңірек тоқталады.«Проблемалық оқыту әдістері білім алушылардың эмоционалдық саласына да оң әсер етеді, балалардың коммуникативтік қабілеттерін дамыту, олардың даралығын және шығармашылық ойлауын дамыту үшін қолайлы жағдай жасайды. Сонымен қатар, мәселелерді көре білу, сұрақтар қою, гипотеза қою, ұғымдарға анықтама беру, бақылау және эксперимент жүргізу, қорытынды және ой-пікірлер жасау, материалды жіктеу және құрылымдау, мәтінмен жұмыс істеу, өз идеяларын дәлелдеу және қорғау, өз бетінше танымдық іс-әрекетке қабілеттілік, тез өзгеретін әлемде табысты болу және т. б. сияқты білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге әкеледі» [3,4]

Мысалы,Ғ. Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» пьесасындағы Қарабайдың әке болғанымен, Баяндай ару қызын мал үшін құрбан етуге даяр болуын қалай түсіндіруге болады?т.б. деген сұрақтар қойып, осы туралы оқушылардың шешім жасай білуіне басшылық жасау керек. Адам баласына тек даму, өсу ғана емес, дүние жинау мен дүниенің санын көбейту құмарлығы да тән. Тек жек көрумен ондай пасықтықты жеңе, жоя алмаймыз. Енді не істеу дұрыс болады? Мұндай мысалдарды қазіргі өмірмен байланыстыра қарай отырып, «адам-пенде» деген түсінікке талдау жасату керек. Одан соң, «адам-пенде» дегенді ақтаймыз ба, немесе ол кешірілмейтін күнә ма, болмаса, пенденің адамға айналуын мүмкін ететін тәрбиелік жолдар бар ма? Оны қалай іздеп табуға болады? т.б. осындай толып жатқан өмір, тіршілік философиясына негізделген сұрақтар қою арқылы шығарманың баяндалуын проблемалық түрде жүргізуге болады.

Шығармашылық-іздендіріп оқыту әдісі. Шығармашылықпен іздендіріп оқыту әдісі- жалпы әдебиет пәніне тән әдістің бірі. Әдеби туындыны оқушының қабылдауына тікелей әрі терең әсер ететін нәрсе- оқу. Оқушының драмалық шығармамен алғашқы танысуы оны оқудан басталса, әрі қарай талдаудың көптеген түрлерін жасау да оқумен байланысты болады. Оқудың ішінде шығармашылықпен әрі іздендіре оқудың алатын орны зор. Өйткені, көркем мәтінді оқу мен басқа стильде жазылған мәтіндерді оқу екі түрлі нәрсе. Ал көркем шығарманы жай, еш ізденіссіз оқудың өзі мүмкін емес. Көркем туындыны оқыған кезде қандай да бір әсер қалады. Бірақ, көркем оқудың өзі оған оқушыларды баулып үйретуді қажет етеді. Себебі, шығармашылықпен оқу жай оқып шығумен бірдей емес. Оқушының санасына қабылданып жатқан драмалық шығармадағы мазмұн оқушыға түрлі адамгершілік және танымдық позиция тұрғысынан сәуле беріп жатады.

Н.И. Кудряшевтің көрсетуінше, шығармашылықпен (іздендіріп) оқыту әдісінің белгілері мынадай болады:

- мәнерлеп оқыту;
- мұғалімнің өзі оқып беруі;
- көркемсөз шеберлерінің оқуы (грампластинка немесе магнитофон таспасы, видеолента);
- мұғалімнің көркем шығарманы түсінік берумен араластырып оқуы;
- көркем оқудан соң оқушылармен пікір алысу ұйымдастыру;
- оқушылардың көркем мәтінді жатқа оқуы;
- көркем мәтінді мәтіндегідей мазмұндату;
- көркем мәтінге оқушы өз ойымен түсінік бере отырып мазмұндауы;

мәтін бойынша сценарий құрғызу т.б.[4]

Иллюстрациялық-көрнекілік әдіс. Көрнекілік әдісі дидактикада да, әдістеме ғылымында да Я.А. Коменский еңбегінен бастап, тәжірибеде сыналған әдіс болып саналады. Дегенмен, көрнекілік әдісі туралы дидактик ғалымдардың пікірі бір арнаға тоғыспайды. Бір жағынан, көрнекілікке сүйену оқу процесіне жақсы тірек деп саналатын болса, екінші жағынан, көрнекілік әдіс оқу процесіне жақсы тірек бола алмайды деп саналады.Әдіскер-ғалым Ә.Қоңыратбаевтың көрнекілік әдісінің түпкі мақсаты- қысқа да оңай жолмен, тиянақты білім беру деген тұжырымын басшылыққа аламыз[5].

Оқу үдерісінде оқушылардың дүниетанымы қалыптасады, дамиды. Көркем мәтінді оқуда оқушының барлық сезім мүшелері қызмет етіп, солардың іс-әрекетінің нәтижесінде білім мазмұны санада жинақталады. Сонда, берілетін білім мазмұны көрнекілік- иллюстрациялық жолмен де беріліп,

оқушының санасын осы мазмұнның бейнесі қалыптасуына игі әсерін тигізе алады. Мысалы, М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» трагедиясын оқыту барысында оқушылар шығарманың идеялық-мазмұндық ерекшеліктерін жақсы түсінуі үшін, кейіпкерлердің суреттерін салғызуға, немесе белгілі бір эпизодтың картинасын салып көрсетуге болады. «Еңлік-Кебек» трагедиясын сахнада сомдаған атақты өнер шеберлерінің немесе қойылымнан суреттер көрсетсетудің де тигізер әсері мол. Шығармадағы Абыздың және оның қарсылас билерінің бейнесін сөз арқылы сомдата отырып, билердің тұлғаларын суреттер арқылы көрсетсе, көрнекілік арқылы қабылдаудың әсері шығарманы түсінуге үлкен серпін берері сөзсіз.

Драмалық шығарманы меңгеруде оқушылардың рецептивтік қабылдауына көрнекілікті қолдану арқылы әсер етіп, сол рецепция кезінде тұтас шығарманың жекелеген бөліктері түсіндіріледі. Бірақ жекелеген бөліктерін арнайы түрде мұғалім соңғы сөзі арқылы жинақтап беруі тиіс. Әрине көрнекілік құралды шамадан тыс қолдануға болмайтыны белгілі. Мұғалім әр сабаққа даярланған сайын көрнекілік қолданудың қажеттілігін анықтайды, қолданылатын көрнекіліктердің саны мен сапасын анықтап барып, сабақ құрылымының, соның ішінде жаңа сабақ түсіндіру құрылымының қай тұсында қолданатынын да алдын ала анықтап алады. Көрнекілік-иллюстрациялық құралдарға мұғалім тарапынан арнайы тапсырмалар жасалып, сол тапсырмалар арқылы драмалық шығармамен байланыс жасатылып отырылады.

Жазбаша жұмыс орындату.Жазбаша жұмыстардың мақсаты- оқушылардың тілін дамыту, сауаттылығын арттыру. Оқушылардың ең алдымен, сөздік қорын байыту мақсаты басты болып табылады. Драмалық шығарманы оқыта отырып, оқушылардың тілі мен ойлауын дамытуды жүйелі ету үшін жазбаша жұмыстардың түрлері мен тақырыптарын мұғалім алдын-ала белгілеп, даярлап алады. Драманы талдау барысында оқушының сөздік қорын байыту мақсатымен жазба жұмыстың «Сөздік дәптер» деп аталатын түрін қолдануды дағдыға айналдыру да өте маңызды орын алады. Мысалы, Ғ.Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» трагедиясындағы «алтын жамбы, жын ойнақ, қан құйысу», М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек» жырынан «бидайықтай бүру, барымта,бұлдыр күн, зарлық» сөздерінің мәні терең түсіндіруді қажет етеді. Одан кейінгі жазба жұмысының түрі- драмалық шығармада автор жасаған ерекше сөз қолданыстарын іріктеп, іздетіп, талдату.Өйткені тіл шеберлерінің арқасында ғана қазақ тілі (барлық басқа тіл сияқты) дамып, байып отыратыны белгілі. Мысалы, Ғ. Мүсірепов өзінің драмалық шығармалары арқылы қазақ әдебиетін ғана емес, қазақ тілін де өзінің соны пікірлерімен, жаңа қолданыстарымен байытқанын оның аталған туындысын талдау арқылы, М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек» трагедиясындағы қазақ билерінің сом-сом, кесек-кесек, шымыр сөздері арқылы қазақ тілінің мүмкіншіліктері де танылып,соның тамаша нәтижесі ретінде жаңа сөз қолданыстар дүниеге келгенін оқушылар ауызша әдеби талдау арқылы, жазбаша талдау арқылы ғана түсіне алады.

Мысалы, «Еңлік-Кебек» туындысынан : Абыз. Әлі береке десе кер кетіп, пәле десе жұлынған, тоқсан сусар тон берсең де бітпеймін деп басқа шауып, төске өрлеген матай бауырыңмен бітім таптың ба, табыстың ба, түге?[6,9]

Еспембет. Тобықты, құрыш болат емеспісің екі жүзді алмас кеспейтұғын.Сенің қаттылығыңа найман қайтіп шыдасын, қайтып қала берет те.[6,33]

Абыз. Не дейсің! Не деп келесің сен? Әнет бабаң, Әнет бабаң серік пе саған... бұ шақта! О-О-О !.. Сонау... сонау ма?.. Қалқаман-Мамыр етпек пе ең? Сұмдық! *Ерінің жаны, бөрінің аузына* түскен сұмдық заман! Сұм заман!...[6,41]

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» трагедиясынан:

Қарабай. Қап! *Қатын-баланың басқа секіргені қасқа тіске ақау түсейін* деген-ау бұл![7,29]

Жантық. *Үш жүздің кер аузы* түгел жиналған түрі жаман екен, шабындымен –ақ құрта ма деп қорқам...[7,11]

Баян. Қозы! Жаттан-жақын, қастан-дос, ашудан-ақыл *тауып* әкеле жатырмын» Көремісің?..[7,53]

Жазба жұмыстың тағы бір түрі – драмалық шығармада қолданылған халық тілінің байлығын талдау. Мақал-мәтелдер, фразалық тіркестер, нақыл сөздердің драмада қалай қолданылғаны мен автордың негізгі идеясын ашуға олардың қалай қызмет етіп тұрғанын көрсету арқылы оқушылардың ана тілін ойды білдіруде қолдана білу дағдылары қалыптастырылады. Мысалы Д.Исабеков «Әпке» драмасынан:

Тимур. Көп болса күшік тастаған шығар. Басы жас әлі талайды көтереді.

Қамажай. Теміржан, тентекті ана көтерсе де, дала көтермейді. Сырт көз-сыншы. Байқағайсың. Менің де ақылым асып-тасып бара жатқан жоқ, сендерден бір мысқал кем, бір мысқал аз. Әйтеуір қайда жүрсең де абыройыңды ұмытпа.[8,213].

Ғ.Мүсірепов. «Қозы Көрпеш –Баян сұлу» трагедиясы:

Қозы. Ел намысын ер жоқтамас болар ма? Қызына қол бастатқан неткен ел еді?[7,25]

Баян. Садақ тартсам, жеті қырға жеткізем, жеті қабат қалқаннан өткізем!Жолбарыс бұрылып кетеді, арыстан тайып кетеді алдымнан! Осы ма менің кемдігім?[7,25]

Баян. Кешіре гөр, әке... Мен сені жібімейтін тас деп, йілмейтін емен деп, өкпелі едім саған!.. [7,39].

Қозы. Тұрсаң төсегің, жатсаң жастығың болармын, ата! Еліңді қорғар білегіім бар! Жолбарыстай жүрегім бар! Бәрін салдым алдыңа! Көппін деп жауың жауың басынбас, азбын деп ағайының жасымас! Жау көрінсе- алдыңа ұста, аяз қысса- арқаңа!.. Тереңге мені сал, биікке мені жұмса![7,39]

Жазба жұмыс түріне сұрақтарға жазбаша жауап беру де жатқызылады. Мұның ерекшелігі ауызша жауаптан гөрі, жазбаша жауап берілген кезде оқушының ойлануға уақыты, мүмкіндігі мол болуында. Сұраққа берілетін жауап жан-жақты ойша талданып барып жазылатын болғандықтан, сөйлем құру, мәтін құру сияқты талаптар да орындалып жатады.

Жазба жұмыс жүйесінде ***шығарма жазу*** үлкен орын алады. Шығарма жазу барысында оқушының өзі - оқырман, өзі сұрақ қоюшы, өзі- жауап беруші, өзі - төреші рөлінде болып, нәтижесінде ойдың қаншама қабатынан сүзіліп, сыналып барып, сығымдалып шыққан ойтолғау- шығарма жұмысы пайда болады. Сондықтан шығарма жазудың арнайы әдістемесі терең проблема. Шығарма жаздырудың оқушылар үшін шығармашылық мәнін ғалымдар да терең бағалайды. Ғалым С. Мақпырұлы: «Шығарма жазу- белгілі дәрежеде автор-суреткермен рухани жалғасу, оның идеялық-көркемдік мақсат-мұратын шығармашылықпен өзінше түсінуге және бағалауға тырысу. Жаттандылыққа, пікір қайталауға бой алдырмау, өзінің өнер туындысының табиғатын нәзік түсініп, терең пайымдаулар жасауға шығармашылық қабілеті, көркемдік талғамы бар екенін дәлелдеу» - дейді [9, 60].

Жазба жұмыстың мазмұндама жәнебаяндама жазу сияқты түрлерінің де алатын орны үлкен. Өзінің қатарлас құрбыларының алдына шығып баяндама оқу үшін оқушы тек жазба жұмысты орындау міндетін ғана атқармайды, өзінің психологиялық даярлығын да жүргізеді. Негізінен монологтық түрде келетін мазмұндау мен баяндама жасауда сөйлеу заңдылықтары мен тәртіптері де ескеріледі, талап етіледі.

Оқушылардың өз бетімен орындайтын жұмысы.Қазіргі уақытта оқушылардың өз бетімен ізденуіне баса назар аударылып отыр. Сондықтан, драмалық шығармаларды оқытуда оқушылардың өз бетімен орындайтын жұмыстарын үнемі түрлендіріп отыру керек. Оқушылардың өз бетімен жұмыс жасауы олардың саналылығына негізделеді, шығармашылық бастауларына әкеледі, әрі осы қасиетті қалыптастырады. Өз бетімен жұмыс жасау барысында оқушылар түрлі оқу және таным әдістерін сынап көретіндіктен, орындалатын тапсырмалардың сол бағытқа орайластырылып берілгені дұрыс. Өз бетімен жұмыс жасау барысында оқушы мынадай алгоритмдерді орындай алады:

1. Драмалық шығарманы талдаудағы берілген тапсырмаға тікелей қатысты мақсатты нақтылау;
2. Мақсатқа жету үшін соған қажетті материалдарды драмалық шығарма мәтінінен бақылау, ізденіп оқу;
3. Берілген тапсырманың, сұрақтың шешімін мәтіннен, белгілі бір абзац пен олардың байланысынан іздеп табу;
4. Өзінің болжамын нақтылап жазу;
5. Айтар ойының жоспарын жасау;
6. Жоспар бойынша өз ойын баяндау, басқа фактілермен салыстыру;
7. Өзінің шешімін әдебиеттанушы ғалымдардың пікірімен салыстыра отырып дәлелдей білу;
8. Берілген мәселені шешу үшін ұсынатын өзінің нақтылы көзқарасын айқын түрде көрсету;

Оқушылардың шығармашылық жұмыстары. Әдебиет сабағының оқушылардың шығармашылық қабілетін қалыптастыру мен дамытудағы үлкен ролі ежелден белгілі. Бірақ, барлық әдістер бірдей оқушының шығармашылық қабілетін дамытады деп те түсінбеу керек. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың арнайы әдістері бар. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту бағыты бұл мәселеге арналған арнайы жоспардың болуын талап етеді. Оқу жылының басында жасалған пәндік жоспарда драмалық шығармаларға қатысты да орын беріліп, өтілетін драмалық туындылардың мазмұндық-құрылымдық болмысында оқушылардың шығармашылығын дамытатын қандай мүмкіндіктер барын мұғалім алдын-ала анықтап алады. Мысалы, Ғ.Мүсірепов драматургиясын оқыту арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту бағытында төмендегідей жұмыс түрлерін жүргізуге мүмкіндік мол:

- Оқушылар «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» трагедиясын оқып шыққан соң, кейіпкерлер жүйесін өзі ойлап тапқан мизансценаға сай орналастыруы керек. Яғни барлық кейіпкер сценаға шығатын

болса, қайсысын қай жерге және қандай қалыпта тұрғызу керектігі және сол ойын дәлелдей білу қажеттілігі міндеттеледі;

- Қарабай бейнесінің ең бір түйінді тұсын суретке салу тапсырылады.
- Оқушылар арасында Қозы мен Баянға ескерткіш орнатуға авторлық бәйге жариялап, жеңімпазын қазылар алқасына анықтату керек;
- Махаббат пен адалдыққа қарсы шыққан Қарабай мен Қодарды «Ар сотында» айыптау, соған байланысты оның сценарийін жазуды оқушыларға тапсыру;

Шығармашылық жұмыс түрлеріне қатысты мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Шығармашылық әдістерді қолдану арқылы мынадай мақсат-міндеттер шешіледі:

1. Оқушылар әдеби шығарманы талдау барысында теориялық білім - әдістерін шығармашылық қызмет әрекетіне айналдырып, білімнің өмірдегі жетекші рөлін лайықты бағалай алады;
2. Шығармашылық талдау әдісі арқылы эстетикалық білімге қол жеткізеді;
3. Эстетикалық таным әдістері арқылы этикалық-моральдық норманың сабақтастығын сезіп біледі, эстетикалық білім ғана адамға этика нормаларын шынайы меңгеруге көмектесе алатынына көз жеткізеді;
4. Білім мазмұнын шығармашылық қызметтің моделіне айналдыра алады, яғни драмалық шығарманың мазмұнымен таныса отырып, оны басқаша аспектіден түсіну әдістерін де меңгереді.
5. Шығармашылық жұмыстарды орындау қабілеттері дамиды.

Шығармашылық әдістер қатарына өлең шығару, мәнерлеп оқу, жатқа оқу, әңгіме жазу, шығарма жазу жұмыстары да кіретіні белгілі. Бірақ, біз көп сөз бола бермейтін түрлеріне ғана тоқталып өттік.

Өнер және мәдениет құралдарын драмалық шығарманы оқыту сабақтарында қолдану. Драмалық шығарманы оқыту эстетика мен мәдениеттану ілімдеріне арқа сүйейтіндіктен, әдістемеде бұл мақсатқа жетудің бірден –бір тиімді жолы арнайы әдеби жаттығулар жүйесі. Драмалық шығармаларды оқытуда әдеби ойындардың да алатын орны ерекше. Мысалы:

1. Д.Исабековтің «Әпке» драмасындағы Тимур, Назила, Света, Кама сияқты жас кейіпкерлердің адам, қоғам, жастар жайындағы пікірлерін драма тілінен өз сөзіңмен проза тіліне аудар.
2. «Еңлік-Кебек» трагедиясын өткенде «Жатқа айту» ойынын ойнату. Сыныптан екі оқушы шығып Еңлік пен Кебектің өздеріне ұнаған диолог, монологін жатқа оқиды.
3. «Қозы-Көрпеш-Баян сұлу» трагедиясын оқытқан кезде «Ұйқасын тап» ойынын ойнату. Трагедияда берілген мақал-мәтелдердің жалғасын тапқызып, айтқызу.
4. «Бес жолды өлең» қазақ тілі теориясымен байланысты өлең жазғызу ойыны.
5. Театрдан өздері көрген спектакль бойынша шағын үзінді орындату.
6. Өтілген драмалық шығармалардан «Жалғасын тап» ойынын ойнату. Ол үшін ортаға бір оқушыны шығарып өтілген драмадан белгілі кейіпкердің сөзін оқытып жалғасын тапқызу.
7. М.Әуезов атындағы қазақ ұлттық драма театрында өткен қойылымдардың, оларды ойнаған актерлардың суреттерін көрсете отырып, қандай қойылым екенін және ойнаған актерларды тапқызу.
8. Ғ.Мүсірепов атындағы жасөспірімдер театрында қойылған спектакльдердің оқушы қиялында афишасын жасату.

Нәтижелер. Драмалық шығармаларды оқыту әдістері оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға,оларға эстетика және мәдениеттану ілімдеріне сүйене отырып оқыту мен білім беруді көздейді. Сұлулықтың ғылыми анықтамасы қай кезде де ғалымдарды, жалпы адамзатты толғантқан ежелгі мәселе екендігі белгілі. «Материалдық игілік пен рухани игіліктің қайсысы сұлулықты тану критерийі бола алады?» деген қарапайым сұрақтан бастап, оны тануға дейінгі жол- адамзатты талай адастырған, толғантқан, болашаққа тоқтаусыз жүре беруге күш берген ерекше жол. Оқушылардың эстетикалық білімін драмалық шығарманы оқыту және оны талдау барысында тереңдету үшін, олардың көркем шығарманың эстетикамәні туралы білімін толыққанды ету керек. Барлық сұлулық құралдарының кешенді қолданылуын таба білудің өзінде де әсемдік жататынын алдымен әдебиет пәні мұғалімінің өзі шығармашылықпен түсінуі және талдай алуы қажет.

Талқылау. Драмалық шығарманы оқып- танысу арқылы оқушы қандай эстетикалық байлыққа қол жеткізе алады?

Ең алдымен, қазақ халқының дүние жүзін мекендеген басқа халықтар қатарында өзіндік ерекшелігі бар халық, ұлт екенін түсінуі тиіс. Мұның өзі қазақ халқының өзіне тән ұлттық ментальдік ерекшеліктерін танытқанда ғана оқушыларға түсінікті болатын нәрсе. Оқушылардың көзін қазақтың өткенінің бәрі қара түнек емес деген қорытындыға жеткізу керек.

Егер, Қозы мен Баян махаббаты туралы сөз етер болсақ, сондай биік адалдық идеалына, шынайы, түсінікке Баянды жеткізген, тәрбиелеген күш- халқымыздың өмірінде ежелден қалыптасқан эстетикалық идеалдары,соның игі ықпалдары деп түсіндіру керек.

З.Қабдоловтың «Әдебиет теориясы» оқулығындағы әдебиеттің барлық өнер түрлерімен байланыстылығы мен өзіндік ерекшелігі туралыайтылған ойларды мұғалім өзі жатқа біліп, оқушыларына да жаттатуы керек-ақ.Онсыз драматургияны, жалпы әдебиетті оқыту барысында эстетикалық білімді білгізем деу артық сөз болып қала береді

Абай айтқан «толық адам» - эстетикалық жағынан табиғатпен де, қоғаммен де, өзінің жан дүниесімен де гармониялық үйлесім тапқан адам екендігіне оқушыларды сендіре отырып, үйрету керек. Драмалық шығарманы талдау барысында әр кейіпкердің бойындағы түрлі адамдық мінез-құлықтарды жинақтай отырып, олардың барлығы бір адамның бойында көрінуі – сирек нәрсе, ол-адамзаттың арманы, ал әдеби жағымды кейіпкер- қоғамның арманы, идеалы деп, шәкірттерді осыған ұмтылдыру басты міндеттің бірі.

Қорытынды. Мұғалім – білім беруші, мұғалім –тәлімгер. Адамның жас уақытында эстетикалық идеалдар өте нәзіктікпен қабылданатыны белгілі. Уақыт пен кеңістік сияқты маңызды категориялардың күші, олар алмасуымен эстетикалық қабылдау механизмдері де өзгере бастайды. Сондықтан оқу үдерісінің әрбір сәтінде де мұғалім оқушылардың жан-дүниесін өнер және мәдениет жетістіктерін эстетикалық талап тұрғысынан меңгерте беруі дұрыс. Оқушының жан-дүниесін сұлулықпен байыту - өмірдің бағасын дұрыс түсінуіне жол ашу, моральдық жақсы қасиеттерге жетелеу тәрбиеші міндеті. Сондықтан тәрбиелеуге, оқытуға берілген мерзімді уақытты ұтымды пайдалана білу керек әрі пайдалануға міндеттіміз де.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения.-М., 1971,стр.175

2 Дидактика средней школы.- М: Просвещение, 1975, стр. 164

3 «Оқу үрдісінде проблемалық оқытуды қолданудың тиімділігі» әдістемелік нұсқаулық / Н.О.Қойлық, С.М. Каупенбаева – Алматы, «Өрлеу» БАҰО» АҚФ ҚР ББЖҚБАРИ,2019. – 38 б.

4 Методика преподавания литературы.-М., Просвещение, 1985, 74стр.

5 Ә.Қоңыратбаев 4-7 кластарда әдебиетті оқыту методикасы. –Алматы,1987. 176-б

6 М.Әуезов.Шығармалар жинағы. 9 –том,-Алматы, 1981. 492б.

7 Ғ.Мүсірепов.Шығармалар жинағы. 5томдық.–Алматы, Жазушы:2-т, Пьесалар

8 Н.Ғабдуллин, С.Мақпыров, Г,Құрманбаева Қазақ әдебиеті 8-сыныпқа арналған оқулық – Алматы, 2002 .206б

9 С.Мақпырұлы. Қазына. Әдеби мақалалар, зерттеулер. Әдістеме. –Алматы, Арыс: 2004.256.

ГРНТИ 14.01

Ерхожина Ш.Л.[1]

[1] *Сулейман Демирел университеті,*
Алматы, Қазақстан

СТУДЕНТТЕРДІҢ БІЛІМ ЖҮЙЕСІН БЛУМ МАҚСАТТАРЫ АРҚЫЛЫ БЕКІТУ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі білім берудің мазмұнына сай Блум таксономиясымен оқыту туралы сөз болады. Жоғары оқу орнындағы білім мазмұнына негізделген Блум мақсаттарының сипаты және оның артықшылықтары қарастырылды. Технологиядағы білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау мақсаттарының білімалушылар үшін маңызды тұстары анықталды. Студенттерге курсты меңгерту бойынша жүргізілетін дәрістер мен семинар сабақтарын аталған мақсаттарға негіздеп жүргізудің тәжірибеде тиімділігі айқындалды. Білімгерді жан-жақты дамыту мақсатында, пәннің ғылымилық, жүйелілік, бірізділік, саналылық, көрнекілік, т.б негізгі ұстанымдардың басшылыққа алынатыны және студенттің оқу-танымының қандай деңгейде дамитыны айтылды. Блум мақсаттарының оқу материалын теориялық және әдістемелік мәселелер төңірегінде кешенді қолданғанда белгілі нәтижелерге жетуге болатынына сараптама жасалды. Студенттерге теориялық білімді меңгертуімен қатар, аталған жүйенің оларды шығармашылыққа апаратыны туралы тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: Блум таксономиясы, креативті ой, оқу-танымдық, шығармашылық

Yerkhozhina Sh. [1]

[1] *University of Suleiman Demirel,*
Almaty, Kazakhstan

FORMALIZING STUDENTS' KNOWLEDGE SYSTEMS WITH BLOOM'S GOALS

Abstract

The article is devoted to the application of Bloom taxonomy in education according to the current new content of education. The nature and advantages of using Bloom's goals in higher education are considered. The important aspects of the goals for students were identified which are indicated in the technology, such as knowledge, understanding, application, analysis, synthesis and evaluation. The practical effectiveness of lectures and seminars on the course was revealed in the view of the above-mentioned goals. The study which was carried out in accordance with such principles as, scientific, systematic, consistency, consciousness and visibility was also noted in the purpose of the versatile development of students and how it affected the educational and cognitive level of students. It is revealed that in general the complex application of Bloom's goals in teaching of theoretical and methodological problems gives certain results. It is also concluded that we can use them not only to form theoretical knowledge of students, but also to contribute to the discovery of creative potential.

Keywords: Bloom taxonomy, creative thinking, educational and cognitive, creativity

Ерхожина Ш.Л.[1]

[1] *Университет имени Сулеймана Демиреля,*
Алматы, Казахстан

ЗАКРЕПЛЕНИЕ СИСТЕМУ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ С ЦЕЛЯМИ БЛУМА

Аннотация

Статья посвящена применению таксономии Блума в обучении в соответствии с нынешним новым содержанием образования. Рассмотрены характер и преимущества использования целей Блума в вузе. Были определены важные моменты целей для студентов, которые указаны в технологии:

знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценка. Выявлена практическая эффективность проведения лекций и семинаров по курсу на основе вышеуказанных целей. Отмечены также в целях разностороннего развития студентов обучение проводилось в соответствии с принципами таких как научность, системность, последовательность, сознательность, наглядность и как это повляло на учебно-познавательный уровень студентов. Выявлено, что комплексное применение целей Блума в обучени теоритических и методических вопросов в целом дает определенные результаты. Также сделан вывод, что с их помощью не только можно формировать теоретические знания учащихся, но и способствовать открытию творческого потенциала.

Ключевые слова: таксономия Блума, креативное мышление, учебно-познавательный, творчество

Кіріспе. Бүгінгі күн білім берудің мазмұнын, тәсілдерін жаңа жүйеде қалыптастырып, білімгерлердің жан-жақты дамуына жағдай туғызызуды қажететтетінуақыт болып отыр. Білімалушыны жан-жақтылыққа жеткізу үшін әуелі оның ұстазының әлеуетінің жоғары болуы маңызды. Сондықтан мұғалімнен өз пәнінің терең білгірі болуымен қатар, тарихи танымдық, педагогикалық-психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық, бәсекеге қабілетті маман болуы талап етіледі.Мұндай құзыреттіліктің болуы және білім мен технологияны ұштастыра қаруланған ұстаздың тәжірибесі жоғары оқу орнындағы болашақ маман даярлау үдерісінде өте маңызды рөл атқарады.

Студенттерге берілетін білімге қойылатын талаптардан бұрын, педагог өз әлеуеті мен шеберлігі үшін жауапты. Сондықтан әр ұстаздың өз білімін жетілдіріп, үнемі ізденісте болуы – қажетті үдеріс. Жоғары оқу орындарында жүргізілетін дәрістердің түрлері көп. Дегенмен қандай дәріс болса да, оның түпкі мақсаты – студенттерге белгілі курстан білімді игерту. Дәріс сағаттарының өзінде студенттердің материалды қаншалықты меңгергендігін анықтауға болады. Осы орайда қазіргі білім беруде тиімділігі танылған Блум таксономиясын жетік меңгеріп, оны тәжірибеге қосунәтижелі болып келеді.

Америка ғалымы Бенджамин Блумның бағытымен әзірленген сыни тұрғыдан ойлауға бағыттайтын, ойлау дағдыларының кеңінен қолданылатын иерархиялық моделі тәжірибеде тиімділігін танытып жүр. Білімді жеке тұлғаға бағыттай беруде әр сабақты осы жүйеде жоспарлаудың өзіндік ерекшелігі бар. Дәрісті Блум таксономиясымен құрылымдаудағы мақсат – студенттерді алған білімін талдап, жүйелеуге, өмірмен байланыстыруға және қолдануға бағыттау.

Ғалым ұсынған мақсаттардың әрқайсысының тұтас педагогикалық үдерісте өзіндік рөлі бар, дегенмен талдау, жинақтау, қолдану қадамдарын студенттердің білімді игеру деңгейін айқындауда және материалды бекіте түсу негізінде үнемі қолдану іскерлік дағды қалыптастырады.

Талдау - таным мен ойлау деңгейі, студенттердің оқу - танымдық жоғарғы деңгейі. Саналылық ұстанымына сай алынған контентке өзіндік талдаужүргізе алса,бұл категория оқу материалының мазмұнын сезінумен қатар оның ішкі құрылысын даанықтай алғаны. Талдауда студент санасында оқу материалының құрылымы анық көрінуі, яғни оны құрамдас бөліктерге бөлуі: бүтіннің бөліктерін ажыратуы; олардың арасындағы өзара байланыстарды анықтауы, бүтіннің қалайша ұйымдастырылғандығын сезінуі көрініс береді.

Қолдану категориясы оқу материалын нақты жағдайда және мүлдем жаңа жағдаятта қолдануды меңзейді. Яғни қандай да бір мәселені шешу үшін мәліметті іс жүзінде қолдану, жүзеге асыру. Студенттерге қорытынды нәтиже маңызды болып қоймай, сонымен бірге шешім іздену процесінің өзі маңызды болып табылады. Мұнда ережелерді, әдістерді, ұғымдарды, заңдарды, қағидаларды, теорияларды, практикалық тұрғыдан қолдану кіреді. Оқу нәтижелері түсіну деңгейіне қарағанда материалды тереңірек игеруді талап етеді.

Осы тұста А.Байтұрсынұлының «Тіл-құралда» ұсынған тәжірибелік-әдістемелік қағидасын айтып кетуді жөн көрдік. Ғалым оқушылардың практикалық сауаттылықты ғана емес, тіл жүйесінің табиғатын терең меңгеруіне басымдық танытты. Бұл оқу құралында танымның нақтылықтан абстрактылыққа қарай жүру жолын, яғни эмпирикалық білім мазмұнын көрсетеді. Бұл жолда ғалым теориялық қабатты игеруге бағыттаса, келесі кезекте «сынау» мен «дағдыландыру» жұмыстарының орындатылуы арқылы оқушылардың рефлексиялық қабілеттерін дамытудымақсат тұтады. Енді оқушының санасында орын алған ұғымның ішкі табиғатын таныту мәселесіне көңіл аударады. Мұны ғалым оқушының тәжірибелік қажеттіліктерінен туындата отырып жүргізілуін, теориялық тұрғыдан алған білімін нақты өмір қажеттіліктеріне сай қолдана алу арқылы абстрактылықтан нақтылыққа

қарай өтуіне әдістемелік қызмет көрсетілу керектігін көрсетеді. Сонда А.Байтұрсынұлының синтаксисті оқыту логикасын 2 кезеңмен: 1-кезең – нақтылықтан абстрактылыққа қарай жүру жолы, яғни білім берудің эмпирикалық кезеңі (кіріспе сөз, тілдік фактілер келтіру, синтаксистік бірліктің сыртқы белгілерін таныту, ереже шығару), ал 2-кезең – абстрактылықтан нақтылыққа қарай өту жолы, яғни білім берудің теориялық кезеңін (ереже, сұрақ-жауаппен нақтылау, жекелеген белгілерін топтастыру, практика: сынау, дағдыландыруды) айтуға болады. Мұны сөз етудегі мақсатымыз – ғалымның әдістемелік тұжырымының түпкі мазмұнына қазіргі айтылып жүрген таксономияның мақсаттарының тұстас келетіні.

Осы әдістемелік еңбекғалымның қазақ тілін оқыту әдістемесінің негізін қалаушы ретінде танытқан алғашқы еңбектерінің бірі болды. Ғалымның теориялық білімді танытып, түсіндіріп, оны практикамен ұштастыра қолдандыру дағдысын беруді, білімгердің талдау жасауы және ойын жүйелеп жинақтауы, сынау, дағдыландыру негізінде ой қорытындысын жасатуды әдістемелік тұрғыдан оқушының даму үдерістері ретінде көрсетсе, Блум таксономиясындағы мақсаттар жұмсалуына қарай рет-ретімен жеке-жеке танытылады.

Синтез (жинақтау, жүйелеу) – оқу материалының элементтерінен жаңашыл сипаттан бүтінді (нәтижені) құрастыру. Жаңа нәтиже ретінде оқу материалдарын мүлдем өзгеше реттейтін хабарлама (баяндама, сөз), жұмыс жоспары, схемаларды атауға болады. Мұндай оқу нәтижелері жаңа мазмұн мен жаңа құрылымдарды жасап шығаратын шығармашылық әрекеттерді қолдануды талап етеді.

Әр студенттің меңгерген материалы қаншалықты ауқымды болғанымен, соны жүйелеп, өз ойын қорытып жеткізе білуі синтез жасай алу дағдысының қалыптасқаны болып саналады.

«Осы мақсаттарға жету үшін, алдымен сыныпта ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыру қажет. Ол үшін түрлі ой сергіту сәттерін, тренингтер өткізуге, жаймен сазды әуен қосып қоюға болады. Ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыру кезінде қазақ тіліндегі әндерді, күйлерді, ұлттық ойын элементтерін де қолдануға болады» [1]. Әдіскердің тәжірибесіне сүйенсек, тапсырмаларды орындау кезінде білімалушыларға жағымды орта қалыптастырудың маңыздылығы басым болып келеді.Бұл кезеңде білімгер берілген ақпараттың мағынасын, танымдық мәнін түсініп, әлеуметтік-тілдік, танымдық қабілетін жетілдіруге мүмкіндік алады. Студенттің сөйлеу қабілеті мен дағдысын қалыптастыруда ойды жинақтату оның тілдік бірліктердің мағынасы мен айырмашылығын терең қарастыруға, тілдік құралдардың қызметін анықтауға, тілдік бірліктердің қолданылу дәрежесін айқындауға, оның тілдік қарым-қатынаста атқаратын рөлін дәйектеуге мүмкіндік береді.

Блум таксономиясын оқу үрдісінде қолдану студенттерді өз бетімен жауап іздеуге ынталандырады, сонымен қатар өзі қабылдаған білімнің кей тұстарына сұрақтары туындап, оның жауабын білуге талпыныс пайда болады. Оқушылар өздеріне деген сенімділікпен ізденеді, себебі оларға қойылған сұраққа жауап табу қызықты. Оқу пәндері мен шынайы өмірдегі байланысты көреді. «Блум таксономиясы – оқыту арқылы жеке тұлғаны қалыптастыру, жеке тұлғаның сапалық қасиетін дамытатын рухани құндылықтарды игертудің бірден-бір жолы. Бұл таксономия бір ізбен реттелген мақсаттар жүйесі арқылы оқушылардың білім деңгейлерін, шығармашылық деңгейге жетуді ұсынады» [2,22].

Блум мақсаттары бойынша тапсырмалардың деңгейленіп берілуі, сұрақтардың күрделілік деңгейін арттырып беру, сөйтіп барып негізгі мақсат етілген нәтижеге алып келу арқылы, біріншіден, студенттің қандай да болмасын қиын проблеманы шешуге өздігінен келуі табиғи түрде жүзеге асады. Соның нәтижесінде олардың өз жұмысының нәтижесін көзімен көруге, қуаныш пен қанағаттану сезімінің пайда болуына жеткізеді.

Әдістемесі. Студенттердің танымдық іс-әрекетін түрлі деңгейлерге бөлу, мұғалімнің әр деңгейде белгілі мақсатты көздей отыра олардың атқаратын жұмысын белгілеуіне кең мүмкіндік береді. Мақсаты анықталған әр деңгейдегі орындалатын жұмыс мазмұны да айқын және білімгердің танымдық іс-әрекетін бірден қиындатпай, оны бірте-бірте білімді түсінетін, қабылдайтын, қолданатын деңгейге жинақтайды.

Шығармашылықтың көрініс беретін тұсы студенттің алған ақпаратты талдап, саралап, салыстыруынан бастап, жаңа өнім жасауға дейін жетуі және жасалған құбылысқа өз көзқарасын білдіруі, сынауы, мақұлдауы тұсынан көрінеді. Б.Блумның бұл технологиясын пайдаланудың маңыздылығы сол, оқытудағы сабақты жүйелі ұйымдастыруға септігі мол. Әсіресе, меңгерілуге тиіс жаңа тақырыпты бекітуге арналған тапсырмаларды беруде, яғни семинар сабақтарындағы жұмыстардың бірізділігімен қатар, оқытудың жүйелілік және жеңілден ауырға қарай ұстанымының мақсатына сай білімгердің ойын жүйелі жинақтау дағдысын алуына көмектеседі. Студенттердің

практикалық сабақтары Блум қағидаларына құрылып, олардың өзіндік қолдану, талдау, жинақтау үдерістеріндегі белсенділіктері мұғалім тарапынан сараланып отырады. Бұл іскерлікке студенттер бірден келмей, әр сабақтағы тапсырмалар мен жаттығу жұмыстарының күрделілік деңгейінің жоғарылауы нәтижесінде дағдыланып отырады.

Білім беру жүйесін жаңартуды Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында ерекше атап өтсе [3], «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында білім беру саласындағы басымдықтарды баса айтты. Білім беруді жаңарту білімді ғана емес, оларды қолдану дағдыларын, атап айтқанда функционалдық сауаттылықты қалыптастырады. Блум жүйесі арқылы сабақ дұрыс ұйымдастырылғанда студенттер өзіндік білім алу, талдау, құрастыру және қоғамдық өмірде өзін-өзі жан-жақты таныту үшін білімін пайдалана алу дағдыларын қалыптастырады.

Аталған жүйені қолдану негізінде оқытушы өзінің педагогикалық әдістемесін жүйелеуіне мүмкіндік алады. Дәрістерді, практикалық сабақтарды ұйымдастыруда жүргізілген эксперименттер нәтижесін көрсетті. Сондықтан Блум таксономиясы жоғары оқу орындарында болашақ педагог мамандарды даярлауда қолдануда тиімді болып саналады.

Нәтижелер. Блум таксономиясы танымдық үрдісті ең қарапайым деңгейден бастап бірте-бірте күрделенетін 6 деңгейге жіктейтіндігін ескере отырып, қарапайым деңгейге есте сақтау, түсіне білу, еске түсіру; ал одан кейінгі түсіну деңгейінде сол ақпаратты басқаша, өз сөзімен жеткізе алумен жалғасады. Жаңа ақпаратты бөліктерге бөліп зерттеуден кейін оны өз тәжірибесінде тасымалдай алу сияқты алдыңғыға қарағанда күрделі әрекетке ұласады.Блумның еңбегі оның оқыту нысанасын белгілі өлшем бойынша тәртіпті түрде жүйелеп айқындық пен жүйелілік қалыптастыруынан көрінеді. Ол бұны АҚШ-тың тәлім-тәрбие ісіне мұқият зерттеу жүргізу арқылы қол жеткізді әрі бұл еңбегі Блумның әлемдегі атағын да асқақтата түсті[4,104].Студенттің білімі мен білігін өз қажетіне қарай ұштастыруға, сөйлеу қабілетін жетілдіруге, танымдық көзқарасын қалыптастыруға, студенттің шығармашылық қабілетін дамытуға т.б. көмектесетін төмендегідей құзыреттіліктердің рөлі айқындалды.

Танымдық құзыреттілік – студенттің хабарды өздігінен өңдей білуі, өз бетінше оқуы, үйренген материалдарын жаңа жағдайда қолдануы, хабардың шығу көзін таба алуы, өз қабілеті мен білімін бағалауы, өзіне қажетті білімді екшеп, сұрыптап ала білуі, оны қолданудың жолын меңгеруі.

Студенттің әлеуметтік-тұлғалық құзыреттілігін қалыптастыру – бүгінгі заман сұранысынан туындап отыр. Әлеуметтік-тұлғалық құзыреттілік студенттің әлеуметтік шындықты құндылық ретінде түсінуі және белгілі бір әрекетті басқарудағы нақты әлеуметтік білімінің сапалық деңгейін көрсетеді. Студенттің баяндама жасауы, пікірталас, ойталқы, ойбөлісте өз ойын еркін жеткізе білуі оның әлеуметтік-тұлғалық құзыреттілігін жетілдіруге игі әсерін тигізді. Студент ертеңгі маман ретінде тілді, мәдениетті сақтаушы, жеткізуші тұлға ретінде қызмет етеді.

Студенттің әлеуметтік-тұлғалық құзыреттілігі дегеніміз – оның қоғамда, көпшілік алдында сөйлей білу дағдысы; тұлғаның қоғамда өз мәдени деңгейін, адами сапалық қасиеттерін таныта алуы; қарым-қатынастың ұлттық және жалпы адамзаттық әдеп нормаларын ұштастыра білуі; интеллектісі мен парасатын үйлесімде таныта алуы; өзгермелі дүние жағдайына бейімделе білуі, өмір бойы білім алу парадигмасына сай өз әлеуетін жетілдіре алуы; көпшілік алдында сөйлеу мен пікірталас мәдениетін жетік меңгеруі; өзіндік көзқарасын шешендік сөздің тектеріне сәйкес ұтымды жеткізе алу шеберлігі; қоғамдық қарым-қатынаста тұлғаның өзіндік көзқарасын мен позициясын ұстануы; қоғамдық пікірталаста өз пікірін қорғай алуы, топ алдында сөйлей алуы.

Талқылау.Студенттің білімін тереңдете түсуде ойлаудың жоғары деңгейінде жүретін қарама – қарсылық туғызу, шешім қабылдау, баға беру жұмыстарының әдістемесін меңгерген ұстаздың да педагогикалық шеберлігі арта түсетіні сөзсіз. Сөз етіліп отырған деңгейлерге сәйкес танымдық үрдістің мақсаттары бірте - бірте күрделену заңдылығын түсіну студенттерді үнемі ізденісте болуға жетелейді. Блум таксономиясымен жұмыс нәтижесінде білімнің кеңеюі мен жинақы берілуінің негізінде шығармашылықтың қандай да бір түрі белгілі деңгейде көрініс береді. Әр қадам сайын сол деңгейде орындалған әрекетке баға беруді жүзеге асыру арқылы олардың білім деңгейі артып, шығармашылығы шыңдалады. Шығармашылық жұмыстарды орындағанда білімалушылар өзінің болжау, топшылау, түрлі құбылыстардың арасындағы байланыстарды салыстыра білу қабілетіне сүйене отырып, ой қорытындысын жасап, жаңа шешім табады, өзіндік жаңалық ашады. Осы әдістемені меңгеру кезінде, қолдануда ұстаздың да шығармашыл ойлауға, өзгелердің пікірі мен іс -

әрекетіне сыни тұрғыда баға беріп, тиімді шешімдер қабылдай білуіне, креативті ойлауына үйретеді, кездескен кедергілер мен қиындықтарды түсініп, қорыта отырып, жаңа қадамдар жасауға мүмкіндіктер береді.

Сондықтан ұстаздың әр сабағының жоспарын осы жүйеде құрып, жүзеге асыруы маңызды.

Қорытынды.Б.Блум таксономиясы қазіргі оқыту талабына, яғни студенттердің өзін-өзі басқарып үйрену талабына өте жақсы үйлеседі. Бұл оқыту технологиясының артықшылықтары –жеке тұлғаның оқу-танымдық қабілетін ұштап, болашақ педагог мамандардың әдістемелік тұрғыдан құзыреттіліктер қалыптастыруына мол мүмкіндіктер жасайды. Олардың білім көкжиегін кеңейтіп шыңдай түсуіне жол салады, сонымен қатар аса сезгіштікке, ой ұшқырлығына, жаңаға ұмтылушылық, шығармашылық қабілеттер, өзіндік ұстанымды берік ұстануға, өзіне сын көзбен қарауға, қисынды ойлауға, жаңаны айқындай алуға,т.б. қасиеттерді бойына жинақтауға жол ашады. Блум таксономиясы тұлғаның креативтілігі мен шығармашылық дербестілігін қалыптастырады. Жоғары оқу орындарында мақсаттар арқылы оқыту жеке тұлғаны қалыптастырудың, жеке тұлғаның сапалық қасиетін дамытатын рухани құндылықтарды игертудің бірден бір жолы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Тәуекелова Г. Қ. Сабақ жоспарын Блум таксономиясы негізінде құрудың ерекшеліктері. 2019, www.edulife.kz

2 Ерғожина Ш.Л. Құрмалас сөйлемдерді шығармашылықпен оқыту. Алматы, Баян жүрек баспасы, 2015 жыл.

3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына жолдауы. 11 сәуір, 2016 ж.

4 Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. Алматы, 2013. - 447 б.

МРНТИ 16.01.45

Жаппейс У. А.,[1] Озекбаева Н. А.,[2] Куанышбаева Ш.С. [3]

[1]Казахский медицинский университет непрерывного образования,
Алматы, Казахстан
[2]Международный университет туризма и гостеприимства,
Туркестан, Казахстан
[3]НАО «Университет Нархоз»,
Алматы, Казахстан

О ПРИОРИТЕТНЫХ ОРИЕНТИРАХ В ПРАКТИКЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ВТОРОМУ

Аннотация

Формирование профильно-ориентированной коммуникативной компетенции будущих специалистов представляет собой приоритетную цель общеобразовательной дисциплины «Русский язык». Основная функция обучения русскому языку - представить русский язык одновременно как систему, как функционирующий механизм и как картину мира, как упорядоченную совокупность знаков, которые передают зафиксированную в них систему знаний об объективной действительности, или как тезаурус.В вузовском курсе русского языка, ориентированном на уровневое обучение согласно новой Типовой учебной программе заложены потенциальные возможности для широкого применения методов технологии критического мышления, приемов игровой технологии. Основой лингвистической игры является содержание, которое заключается в усвоении знаний, умений и навыков, необходимых при изучении программных тем.

Курс русского языка в вузе должен иметь не только познавательно-коммуникативный характер, ориентироваться на усвоение языковых категорий и их функций для привития грамматических, правописных и речевых умений, комплексную активизацию основных видов речевой деятельности студентов, но и на развитие мотивационной основы изучения данной общеобразовательной дисциплины. В статье предлагается комплекс заданий с элементами инновационного обучения.

Ключевые слова: компетенция, русский язык, программа, технология, метод, прием

Zhanpeis U.,[1] Ozekbayeva N.,[2] Kuanyshbayeva SH.[3]

[1]Kazakh Medical University of Continuing Education,
Almaty, Kazakhstan
[2]The International University of Tourism and Hospitality,
Turkestan, Kazakhstan
[3]Narxoz university,
Almaty, Kazakhstan

THE PRIORITY GUIDELINES IN THE PRACTICE OF TEACHING RUSSIAN AS A SECOND LANGUAGE

Abstract

The formation of a profile-oriented communicative competence of future specialists is a priority goal of the General education discipline "Russian language". Russian Russian language teaching's main function is to present the Russian language both as a system, as a functioning mechanism, and as a picture of the world, as an ordered set of signs that convey the system of knowledge about objective reality fixed in them, or as a thesaurus. The University course of Russian language, focused on level training according to the new standard curriculum, contains potential opportunities for wide application of critical thinking technology methods and game technology techniques. The basis of the linguistic game is the content, which consists in the acquisition of knowledge, skills and abilities necessary for the study of program topics. The Russian language course at the University should not only have a cognitive and communicative character, focus on the assimilation of language categories and their functions to instill grammatical, spelling and speech skills, a comprehensive activation of the main types of speech activity of students, but also on the development of the motivational basis for studying this General discipline. The article offers a set of tasks with elements of innovative training.

Keywords: competence, Russian language, program, technology, method, reception

Жанпейс Ұ. А., [1] Өзекбаева Н.А.,[2] Қуанышбаева Ш.С.[3]

[1]Қазақ медициналық үздіксіз білім беру университеті,
Алматы, Қазақстан
[2] Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
Түркістан, Қазақстан
[3]Нархоз университеті КЕАҚ.,
Алматы, Қазақстан

ОРЫС ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ БАСЫМ БАҒЫТТАР ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Болашақ мамандардың бейіндік-бағытталған коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру жалпы білім беретін "орыс тілі" пәнінің негізгі мақсаты болып табылады.Орыс тілін оқытудың негізгі функциясы - орыс тілін бір уақытта жүйе ретінде, жұмыс істейтін механизм ретінде және әлемнің бейнесі ретінде, оларда тіркелген объективті шындық ретінде білім жүйесін беретін белгілердің реттелген жиынтығы ретінде немесе тезаурус ретінде ұсыну. Жаңа типтік оқу бағдарламасына сәйкес деңгейлік оқытуға бағытталған жоғары оқу орны орыс тілі курсында сыни ойлау технологиясының әдістерін, ойын технологиясының түрлі тәсілдерін кеңінен қолдануға мүмкіндіктер берілген. Лингвистикалық ойынның негізі бағдарламалық тақырыптары, оқу кезінде қажетті білім, біліктілік және дағдыларды меңгеруден тұратын мазмұн болып табылады.ЖОО-дағы Орыс тілі курсы танымдық-коммуникативтік сипатта ғана емес, грамматикалық, дұрыс жазу және сөйлеу дағдыларын дарыту үшін тілдік категориялар мен олардың функцияларын меңгеруге, студенттердің сөйлеу қызметінің негізгі түрлерін кешенді белсендіруге, сонымен қатар аталған жалпы білім беру пәнін оқытудың мотивациялық негізін дамытуға бағытталуы тиіс. Мақалада оқырмандарға инновациялық оқыту элементтері бар тапсырмалар кешені ұсынылады.

Түйін сөздер: құзыреттілік, орыс тілі, бағдарлама, технология, әдіс, тәсіл

Введение. В системе языкового обучения в качестве приоритетных ориентиров можно выделить следующие: установление антропоцентрической сущности учебного процесса, утверждение компетентностного подхода в обучении, переход с знаниецентристской парадигмы на деятельностную. Данные ориентиры актуальны и для практики преподавания русского языка как второго в неязыковом вузе.

Формирование профильно-ориентированной коммуникативной компетенции будущих специалистов представляет собой основную цель общеобразовательной дисциплины“Русский язык”, которой принципиально отличается методика XXI века от предшествующих этапов развития вузовского образования. В современной лингводидактике под коммуникативной компетенцией обучающихся понимается реальная готовность к общению адекватно коммуникативным задачам, способность осуществлять когнитивную и коммуникативную деятельность на русском языке в сферах межличностного, социального, профессионального, межкультурного общения[1;2; 3].

В рассматриваемом аспекте важной представляется цель, обозначенная в типовой учебной программе (ТУП) дисциплины “Русский язык” для организаций высшего и (или) послевузовского образования: “формирование социально-гуманитарного мировоззрения студентов в контексте общенациональной идеи духовной модернизации, предполагающей развитие на основе национального сознания и культурного кода качеств интернационализма, толерантного отношения к мировым культурам и языкам как трансляторам знаний мирового уровня, передовых современных технологий, использование итрансферт которых способны обеспечить модернизацию страны и личностный карьерный рост будущих специалистов”[4, 107].

Основными компонентами курса русского языка в ТУП выделены: содержание дисциплины; темы семинарских (практических) занятий; задания для самостоятельной работы обучающихся; количество часов.Следует отметить, что данной ТУП рекомендуются конкретные методы и технологии обучения для использования в процессе реализации программы: 1) студентцентрированное обучение, основанное на рефлексивном подходе к обучению со стороны обучающегося;2) компетентностно-ориентированное обучение;3) коммуникативно-деятельностный подход к овладению языками; 4) ролевые игры и учебные дискуссии различных форматов и др.[4, 109].

Методика. В вузовском курсе русского языка, ориентированном на уровневое обучение согласно новой ТУП (A1,A2, B1, B2, C1) заложены потенциальные возможности для широкого применения методов и приемов технологии критического мышления. Основная функция обучения русскому языку - представить русский язык одновременно как систему, как функционирующий механизм и как картину мира, как упорядоченную совокупность знаков, которые передают зафиксированную в них систему знаний об объективной действительности, или как тезаурус. В этом плане рекомендуется применять синквейн (франц. “*пять строк*”) - метод развития критического мышления, направленный на развитие речемыслительной деятельности, умение думать и осмысленно пользоваться соответствующими понятиями и резюмировать полученную информацию на изучаемом языке. Суть данного метода состоит в обоснованном отборе и презентации полученной информации в рамках 5 строк. Работа над языковым и речевым материалом по методу синквейн способствует привитию навыков свертывания полученной информации, вычленения нужной информации, выявлению ключевых слов и словосочетаний в тексте, расширению активного словаря учеников. Ниже предлагается алгоритм составления синквейна:

1. 1-я строчка – ключевое слово – существительное. Это тема синквейна.

2. 2-я строчка – дваи более (по необходимости) прилагательных (причастий), раскрывающих тему синквейна.

3. 3-я строчка – три глагола (в неопределенной форме или в форме 3-го лица единственного или множественного числа) по теме синквейна.

4. 4-я строчка – предложение, с помощью которого студент характеризует тему в целом, выражая свое отношение к теме. Это может быть крылатое выражение, цитата, пословица или составленная самим обучающимся фраза, связанная с темой.

5. 5-я строчка – слово-резюме, которое дает новую интерпретацию или новое название темы, выражает личное отношение обучающегося к ней[5].

Ниже нами предлагаются отдельные фрагменты применения методов критического мышления на практических занятиях по русскому языку для обучающихся в вузе технического профиля.

1.Определите тему синквейна, изучив имеющиеся строки. Составьте сообщение по готовомусинквейну.

1. …
2. Прямая, винтовая.
3. Соединяет, состоит, разделяется.
4. Конструктивный элемент, соединяющий этажи здания.
5. . . .

2.Дополните синквейн, опираясь на данные пункты.

1. Плитка. 1.Кирпич.
2. Глазурованная, эмалированнная. 2. Облицовочный, лекальный.
3. . . . 3. . . .
4. . . . 4. . . .
5. . . . 5. . . .

3. Восстановите синквейн, ориентируясь на слова-ассоциации.

1. . . . 1. . . . 1. . . .	
2. . . . 2. . . .	2. . . .
3. . . . 3. . . .	3. . . .
4. . . . 4. . . .	4. . . .
5. Освещение. 5. Сборка.	5. Восстановление.

Результаты.Методическая ценность составления синквейна заключается в том, что использование данного метода на основе учебно-языкового материала позволяет развивать критическое мышление студентов, прививать умения осознанного применения усвоенных понятий в практической коммуникативной деятельности.

Неоценима роль игровой технологии на практических занятиях по русскому языку. Дидактическая цель ставится перед студентами в форме игровой задачи; учебная деятельность подчиняется правилам игры; учебный материал используется в качестве ее средства; в учебную деятельность обучающихся вводится элемент соревнования, который переводит дидактическую задачу в игровую. Лингвистическая игра от игры вообще отличается наличием чётко поставленной целью обучения и соответствующими ей педагогическими результатами. Игровой замысел заключается в названии игры. Он заложен в той дидактической задаче, которую надо решить на занятии, и придаёт игре познавательный характер, предъявляет к её участникам определённые требования в отношении знаний. Основой лингвистической игры является содержание, которое заключается в усвоении знаний и умений, необходимых при изучении программных тем.

1. Лингвистическая игра “Скажите одним словом”.

1. Составная часть железобетонной конструкции, предназначенная для восприятия растягивающих усилий.
2. Искусство проектирования и строительства сооружений, решающее эстетические и социальные задачи.
3. Элементы ограждающих конструкций лестниц, балконов, террас, поддерживающие перила.
4. Глухая ограда, как правило, выше человеческого роста.
5. Облицовочная керамическая плитка.
6. Рулонный полимерный материал для покрытия полов.

Для справок:*кафель, забор, балясины, архитектура, линолеум, арматура.*

2. Терминологическая игра “Скажите одним термином”.

1. Разновидности языка, обусловленные различиями в сферах общения и основными функциями языка.
2. Слово или словосочетание, точно обозначающее какое-либо понятие в науке, технике, искусстве.
3. Слова, используемые в научных текстах всех областей знания.
4. Слова, используемые независимо от стиля речи.

5. Подстиль научного стиля, используемый при создании научных трудов.
6. Подстиль научного стиля, используемый при выступлении в СМИ.
7. Подстиль научного стиля, используемый при написании учебников.

3. Сопоставьте слова с их лексическим значением. Выберите нужное толкование слов.

1	арка	А	*деревянная (пластиковая) профилированная рамка*
2	балка	Б	*чердачное помещение, оборудованное для жилых нужд*
3	витраж	В	*открытый очаг, предназначенный для обогрева помещения*
4	камин	Г	*вставленная в оконный или дверной проем, либо в самостоятельную раму декоративная композиция, выполненная из кусков стекла*
5	мансарда	Д	*горизонтальная несущая конструкция зданий и сооружений, имеющая опору в двух или более точках*
6	наличник	Е	*криволинейное перекрытие проемов в стене или пролетов между опорами*

Характерной особенностью занятия с лингвистической игрой является включение игры в качестве одного из его структурных элементов. На этапе введения темы занятия игровой момент позволяет подвести обучающихся к теме занятия с использованием элемента заинтересованности за счёт того, что они сами формулируют тему занятия на основе игрового задания. На стадии изучения нового материала лингвистическая игра помогает подготовить студентов к восприятию новой темы. На этапе закрепления изученного материала использование игрового элемента способствует охвату большего объёма изученного материала и широкому вовлечению обучающихся. На завершающей стадии урока игра позволяет более кратко и содержательно подвести его итоги.

Так, игровой замысел игры “Кто быстрее?” заключается в названии игры, а дидактическая задача может быть различной: найти синонимический ряд, антонимическую пару, составить любую тематическую группу слов (ТГС) согласно речевой теме практического занятия, подбор слов или терминов по данным дефинициям и т.п. Эта игра позволяет выявить объем словарного запаса обучающихся, активизировать ассоциативные связи слов, систематизировать тематическую лексику для построения связного высказывания. Завершается данная игра коллективным составлением текста на заданную тему. Такого рода игра может служить связкой между этапами урока или различными заданиями на одном определенном этапе. Так, игровой замысел лингвистической игры «Найдите пару» заключен в названии, а дидактическая задача состоит в том, чтобы студенты закончили начатые пословицы и поговорки. Правилами определяются порядок действий и поведение обучающихся в процессе игр. Они разрабатываются с учётом темы практического занятия и возможностей учащихся.

Игровой замысел игры “Кто больше?” также отражается в названии. Например, дидактическая задача – подобрать к заданным существительным *государство, право, традиция, праздник,* как можно больше прилагательных или причастий. Вначале предлагается вспомнить о прилагательном (причастии) как о части речи, студенты перечисляют основные его морфологические (постоянные и непостоянные) и синтаксические признаки. Студенты делятся на две группы, каждая группа получает по два существительных и подбирает в соответствии с их лексическим значением прилагательные (причастия). Выигрывает команда, собравшая наибольшее количество прилагательных (причастий) и составившая грамматически правильно словосочетания “прилагательное (причастие) + существительное”, учитывая особенности согласования зависимых слов с главным в роде, числе, падеже.

Заключение.Для закрепления синтаксических умений и навыков эффективна лингвистическая игра “Как слово превратить в словосочетание?”. Обучающимся предлагаются главные слова и вопросы к зависимым. Группа делится на пять подгрупп, каждая из которых получает по одному главному слову и подбирает зависимые слова, в итоге должны получиться беспредложные и предложные словосочетания с такими способами синтаксической связи, как согласование и управление.

Весьма эффективны в практике преподавания русского языка как второго приемы “Ассоциативный куст”, “Согласен – не согласен”, “Трехчастный дневник”, “Дискуссионная карта”, “ПОПС-формула”.

1. Запишите вокруг слова *экология* все возможные ассоциации, обозначая стрелками смысловые связи.

2. Подберите и запишите к имени учёного (по изучаемой специальности) все возможные ассоциации, обозначая стрелками смысловые связи.

3. С какими утверждениями вы согласны (+), с какими – не согласны (-)? Объясните, почему (?).

		+	–	?
1	Научный стиль – это стиль научных работ, статей, учебников, лекций, словарей.			
2	В области лексики научный стиль характеризуется прежде всего наличием терминов.			
3	В научной речи часто используются эмоционально-оценочные слова.			
4	Для синтаксиса научных работ характерно широкое употребление СПП, обособленных второстепенных членов, вводных слов, указывающих на последовательность и логическую связь мыслей.			
5	Научный стиль служит для непосредственного общения с окружающими нас людьми.			
6	Научная речь должна быть предельно точна и логична.			
7	*Бордюр* – математический термин.			

4. Послушайте данные цитаты. Выберите одно понравившееся вам высказывание и заполните “трехчастный дневник”.

1) “Когда у человека много свободного времени, он немногого достигнет”. (Сюнь-цзы)

2) “Самый мудрый человек тот, кого больше всего раздражает потеря времени”.(*А. Данте*)

3) “Средний человек озабочен тем, как бы ему убить время, человек же талантливый стремится его использовать”. (*А. Шопенгауэр*)

Цитата	Комментарий	Вопросы

5. “Дискуссионная карта”.

Да	?	Нет
	Л.Н.Толстой говорил: “*Каждый человек – алмаз, который может очистить и не очистить себя. В той мере, в которой он очищен, через него светит вечный свет. Стало быть, дело человека не стараться светить, но стараться очищать себя*”. Поразмышляйте над содержанием данной цитаты. Как вы её понимаете и согласны ли с этой мыслью или нет? Почему?	

6. Подготовьте устное выступление. Раскройте смысл нижеприведенного тезиса и поделитесь собственным мнением, используя ПОПС-формулу. В чем вы должны убедить слушателей? Воспользуйтесь советом академика Д.Лихачева.

Свободное время для человека должно быть праздником его души, а праздник души включает любое увлечение.

Предложение (позиция)	*Я считаю, что…*
Предложение (объяснение, обоснование своей позиции)	*потому что …*
Предложение (ориентированное на умение доказать правоту своей позиции на практике)	*Я могу доказать это на примере …*
Предложение (следствие, суждение, выводы)	*Исходя из этого, я делаю вывод о том, что…*

Вузовский курс русского языка должен иметь не только познавательно-коммуникативный характер,ориентироваться на усвоение языковых категорий и их функций для привития грамматических, правописных и речевых умений, комплексную активизацию основных видов речевой деятельности студентов, но и на развитие мотивационной основы изучения данной общеобразовательной дисциплины.

Список использованной литературы:

1 Типовая учебная программа общеобразовательной дисциплины "Русский язык" для организаций высшего и (или) послевузовского образования. ИС "ИПГО". Копия электронного документа. Дата 05.11.2018. – программа

2 Азимов Э.Ш., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.:ИКАР, 2009. – словарь

3 Сафонова В.В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях. – М.,2004. – книга

4 Фарисенкова Л.В. Уровни коммуникативной компетенции в теории и на практике. – М.,2000. – книга

5 Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя. СПб.: КАРО,2009. – книга.

МРНТИ 16.31.51

Жанпейс У.А., [1] Озекбаева Н.А., [2] Куанышбаева Ш. С. [3]

[1,2] Казахский медицинский университет непрерывного образования, Алматы, Казахстан
[3]Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

УЧЕТ ВНУТРИЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМНОСТИ В ПРАКТИЧЕСКОМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы, связанные с системным устройством языка и с системными отношениями между языковыми единицами. Авторы исходят из современного понимания определения лексико-семантической системы, которое считается общепризнанным. Описаны три основных измерения системности лексики – парадигматические, синтагматические и деривационные, базовые элементы лингвистической терминосистемы - термины "синтагматика" и "парадигматика".

Сущность парадигматических отношений заключается в сходстве единиц под одним семам и противопоставленности – по другим. Синтагматические отношения в лексике проявляются в лексике в правилах сочетаемости слов, в их связи с другими лексическими единицами в рамках конкретных высказываний.

В статье предлагается модель презентации лексики с учетом внутрилексической системности. В качестве деятельностной формы слова условно принят функциональный уровень реализации лексической единицы. Показателями усвоения слова в процессе поэтапного перехода его от предметной формы к деятельностной послужили лексические операции, которые входят в состав действий по восприятию и порождению речевого высказывания.

Авторами описан опыт разработки и использования учебных заданий для уровня С1 в соответствии с требованиями новой типовой учебной программы.

Ключевые слова:лексико-семантическая система, внутрилексическая системность, синтагматические отношения, парадигматические отношения, курс русского языка,учебные задания,термин,профессиональная направленность

Zhanpeis U.,[1] Ozekbayeva N.,[2] Kuanyshbayeva Sh.[3]

[1,2] Kazakh Medical University of Continuing Education,
Almaty, Kazakhstan
[3]The International University of Tourism and Hospitality,
Turkestan, Kazakhstan

ACCOUNTING OF THE INTRA-LEXIC SYSTEM IN THE PRACTICAL COURSE OF THE RUSSIAN LANGUAGE

Abstract

The article deals with issues related to the system structure of the language and the system relations between language units. The authors proceed from the modern understanding of the definition of the lexical-semantic system, which is generally accepted. Three main dimensions of lexical consistency are described: paradigmatic, syntagmatic, and derivational. the basic elements of the linguistic term system are the terms “syntagmatics” and “paradigmatics”.

The essence of paradigmatic relations is the similarity of units under one family and opposites - for others. Syntagmatic relations in the vocabulary are manifested in the vocabulary in the rules of word combination, in their connection with other lexical units within specific utterances.

The article offers a model of lexical presentation taking into account intra-lexical consistency. The functional level of the lexical unit implementation is conditionally accepted as the activity form of the word. Indicators of word assimilation in the process of its gradual transition from the subject form to the activity form were lexical operations that are part of the actions for the perception and generation of speech utterance. The authors describe the experience of developing and using training tasks for the C1 level in accordance with the requirements of the new standard curriculum.

Keywords: lexical and semantic system, intra-lexical system, syntagmatic relations, paradigmatic relations, Russian language course, educational tasks, term, professional orientation

Жанпейс Ұ.А., [1] Өзекбаева Н.А., [2] Қуанышбаева Ш.С. [3]

[1,2] Қазақ медициналық үздіксіз білім беру университеті,
Алматы, Қазақстан
[3]Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
Түркістан, Қазақстан

ОРЫС ТІЛІНІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ КУРСЫНДА ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛІЛІКТІ ЕСЕПКЕ АЛУ

Аңдатпа

Мақалада тілдің жүйелік құрылғысымен және тіл бірліктері арасындағы жүйелік қатынастармен байланысты мәселелер қарастырылады. Авторлар жалпы жұрт танығанлексика-семантикалық жүйе анықтамасының заманауи түсінігін ашады.

Сонымен қатар мақаладалексика“синтагматика” және “парадигматика” терминдерінің – парадигматикалық, синтагматикалық және деривациялық, лингвистикалық терминожүйенің негізгі лексикадағыүш жүйелілігінің өлшем элементтерісипатталған.

Парадигматикалық қатынастардың мәні бірліктердің бір тұқымға ұқсастығы және қарама – қарсы-қайшылықтар-басқалармен ұқсастығы болып табылады.

Лексикадағы синтагматикалық қарым-қатынас сөз тіркесімі ережесіндегі лексикада, олардың нақты сөздер шеңберінде басқа лексикалық бірліктермен байланысты көрінеді.

Мақалада лексиканы интерпретациялау моделі ұсынылады.Сөздің іс-әрекет формасы ретінде шартты түрде лексикалық бірлікті жүзеге асырудың функционалдық деңгейі және оның пәндік формадан іс-әрекеттік формасына кезең-кезеңмен көшу барысындағы сөзді меңгеру көрсеткіштері лексикалық операциялар мен олардың сөйлеу сөзін қабылдау және жүргізу бойынша іс-әрекеттер құрамына кіретіні туралы айтылады..

Авторлар жаңа типтік оқу бағдарламасының талаптарына сәйкес С1 деңгейіне арналған оқу тапсырмаларын әзірлеу және пайдалану тәжірибесін сипаттады.

Түйін сөздер: лексика-семантикалық жүйе, кешенішілік жүйелілік, синтагматикалық қатынастар, парадигматикалық қатынастар, орыс тілі курсы, оқу тапсырмалары, термин, кәсіби бағыттылығы

Введение.Современная лингвистика исходит из положения о том, что язык представляет собой систему, единицы которой закономерно связаны друг с другом и находятся в определенных отношениях. Утверждение о системном устройстве языка и мысль о необходимости изучать системные отношения между языковыми единицами принадлежат швейцарскому лингвисту Ф. де Соссюру. “Язык есть система, все элементы которой образуют целое, а значимость одного элемента проистекает только от одновременного наличия прочих…”, – писал автор “Курса общей лингвистики”[1, с.147]. 1916 год, год публикации указанного труда, справедливо считается временем, с которого началось широкое и осознанное изучение системных связей в языке.

Понимание наличия внутренних отношений между словами является традиционным для русской лексикологии. Идея системности лексики как одна из основополагающих проблем лексической семантики нашла убедительное отражение в работах М.М.Покровского, Л.В.Щербы, В.В.Виноградова, А.И.Смирницкого, Д.Н.Шмелева, Р.А.Будагова, Н.З.Котеловой, Н.Н.Амосовой, А.А.Уфимцевой, Л.А.Новикова и др.

Определение лексико-семантической системы в современном ее понимании считается общепризнанным: “К лексико-семантической системе относится вся область смысловых отношений лексических единиц, своеобразие типов их группировок и характер взаимодействия их друг с другом (лексическая парадигматика) и с элементами других подсистем языка, условия и формы языкового выражения результатов семантического варьирования словесных знаков (лексическая синтагматика) и т.п. Уже само название **“**лексико-семантическая” указывает на двустороннюю природы системы: с одной стороны, отграничивается в пределах семантического уровня языка лексическая семантика от грамматической, с другой стороны, при помощи этой системы происходит дальнейшее членение семантики слова как элемента словаря на самые мелкие двусторонние единицы – лексико-семантические варианты слова”[2,с.417].

Ярким проявлением системности лексики представляются ее три основных измерения – парадигматические, синтагматические и деривационные (Д.Н.Шмелев). Термины «синтагматика» и «парадигматика» относятся к базовым элементам лингвистическойтерминосистемы. Основоположник учения о парадигматических и синтагматических отношениях между единицами языка Ф. де Соссюр указывал: “С одной стороны, слова в речи, соединяясь друг с другом, вступают между собой в отношения, основанные на линейном характере языка, который исключает возможность произнесения двух элементов одновременно… С другой стороны, вне процесса речи слова, имеющие между собой что-либо общее, ассоциируются в памяти так, что у них образуются группы, внутри которых обнаруживаются весьма разнообразные отношения”[1, с.155]. Отношения между единицами в линейной последовательности Ф. де Соссюр назвал синтагматическими, ассоциативные связи стали называться позднее парадигматическими. “Все, в чем выражено данное состояние языка, надо уметь свести к теории синтагм и к теории ассоциаций”, – обоснованно утверждал ученый [1,с.169].

В русской лингвистике проблему парадигматики на лексико-семантическом уровне одним из первых исследовал Д.Н.Шмелев. Сущность парадигматических отношений заключается в сходстве единиц под одним семам и противопоставленности – по другим. Наличие общих семантических компонентов делает те или иные слова парадигматически соотнесенными по смыслу [3,с.132]. Синтагматические отношения в лексике проявляются в лексике в правилах сочетаемости слов, в их связи с другими лексическими единицами в рамках конкретных высказываний. Так, прилагательное *белый* может сочетаться с большим кругом имен существительных, обозначающих предметы, явления, которые допускают цветовую характеристику: *белый* (*-ая, -ое, -ые*):цвет, фон, краска, платье, костюм, юбка, брюки, рубашка, блузка, кофта, туфли, плащ, свитер, перчатки, шляпа, нитки, лента, бант, платок, воротничок, скатерть, ткань, материал, материя (разг.), машина, сумка, бумага, снег, облака, туман, стена, потолок, дверь, береза, полоса, пятно, кожа, лицо, руки, зубы, лебедь, голубь. Сочетаемость прилагательного *белый* приведена из «Учебного словаря сочетаемости слов русского языка» [4, с.25]. С другой стороны, прилагательное типа *карий, каштановый* могут

соединяться с существительными, имеющими отношение к внешности человека: *карие* глаза, *каштановые* волосы. Синтагматические отношения тесно связаны с понятием контекст (дистрибуция), функция которого заключается в конкретизации, уточнении значения слова. Как справедливо отмечает Б.А.Плотников, контекстом может служить “предложение, словосочетание, совокупность сочетаний заданной языковой единицы или в целом ее языковое окружение”[5, с.36]. Таким образом, языковой контекст может рассматриваться от сочетаемости до целого текста, в котором использована конкретная языковая единица. Интересным, на наш взгляд, представляется образное сравнение лексико-семантических вариантов слова В.Гумбольдта: “В живой речи никто не принимает слов в одном и том же смысле, и мелкие оттенки значений переливаются по всему пространству языка, как круги на воде при падении камня”[6, с.62]. Вышеизложенное означает, что значение слова изменяется посредством окружающих его единиц, которые и образуют ее дистрибуцию. Например, в сочетаниях с неизвестным словом *новое … горькое …, дешевое…, бесплатное …, эффективное …, сильнодействующее …, сильное …, быстродействующее …, готовое …, запах …, вкус …, действие …, прием …, изготовление …, срокгодности …, хранение …, прописать …, назначить …, принимать …, закапать … ,принимать …, глотать …, пить …* и т.д. без труда восстанавливается вместо многоточия опущенное слово *лекарство* именно потому, что различные стороны этого существительного раскрываются с помощью сочетающихся с ним слов – прилагательных, существительных, причастий, глаголов.

Модель презентации лексики с учетом внутрилексической системности мы представляем на примере ввода прилагательного *вредный*. Итак, по парадигматической оси подлежат усвоению синонимы *опасный, пагубный, нездоровый, токсичный, патогенный, ядовитый*; на синтагматической оси – антонимы *полезный, здоровый, безвредный*; на деривационной оси – однокоренные слова *вред, вредность, невредный, превредный, зловредный, безвредный, безвредно, безвредность, обезвредить, небезвредный, вредить, навредить, повредить, вредоносный* и др.

Методика.Медицина — система научных знаний и практической деятельности, целями которой являются укрепление и сохранение здоровья, продление жизни людей, предупреждение и лечение болезней человека.Современная медицинская терминология представляет собой одну из самых обширных и сложных в содержательном отношении терминосистем.Это макротерминосистема, которая включает не только собственно медицинские термины, но сотни тысяч терминоединиц других наук (биологии, химии, физики, микробиологии, радиологии, генетики, антропологии, психологии, кибернетики и др.). Подъязык медицины очень разнообразен. Это лексика, обозначающая: морфологические образования и процессы, характерные для организма человека в норме и при патологиях; болезни, формы их течения и симптомы; факторы окружающей среды, оказывающие положительное или отрицательное влияние на человеческий организм; показатели гигиенического нормирования и оценки; методы профилактики, диагностики и терапевтического лечения болезней и хирургические операции; организационные формы лечебно-профилактической работы среди населения и санитарно-эпидемиологическая служба; лекарственные средства, сгруппированные по принципу их фармакологического действия или терапевтического эффекта; отдельные лекарственные средства, лекарственные растения, лекарственное сырье и т. д.; аппараты, приборы, инструменты и другие технические средства, оборудование, мебель медицинского назначения.

В составе данной макротерминосистемы выделяются такие основные микротерминосистемы, характеризующиеся специфическими структурно-семантическими и словообразовательными особенностями, как: 1) терминология морфологических дисциплин (ТМД) — анатомии и гистологии; 2) терминология комплекса патологической анатомии, патологической физиологии и клинических дисциплин (ТКД); 3) фармацевтическая терминология с номенклатурой лекарственных средств (ФТ).

Медицинская терминология более, чем другие слои лексики, обладает системным характером. Эта системность обусловлена двойственной природой терминологии: во-первых, терминология связана с логической организацией понятий; во-вторых, она развивается и функционирует по законам языка. В связи с этим логико-дидактическая структура универсальной модели продуктивного освоения подъязыка медицины на практических занятиях по русскому языку в медицинском вузе должна отражать определенную научную классификацию понятий, принятой в данной науке. Презентацию медицинской лексики целесообразно производить с опорой на системно-терминологический принцип, который предусматривает не смешанное(бессистемное), а отдельное усвоение каждой микротерминосистемы. Это позволит создать мотивационную основу для

продуктивного овладения профессиональным русским языком. В терминоведении существует множество определений понятия *термин.* На наш взгляд, наиболее рациональным представляется определение, данное Г.О.Винокуром, который подчеркнул соотнесенность термина с понятием и выделил его главные свойства: “В роли термина может выступать всякое слово... Термин - это не особое слово, а только слово в особой функции, функции наименования специального понятия, названия специального предмета или явления”[7]. Функциональное назначение термина — кратко, точно и однозначно выражать научное понятие, служить средством его отождествления и различения в системе специальной коммуникации. Таким образом, медицинский термин(МТ), представляющий собой единство формы(звукового комплекса) и содержания (семантики), должен соответствовать критериям *адекватности*:содержание терминируемого понятия должно соответствовать современному научному знанию о соответствующем объекте; *точности*: содержание и объем терминируемого понятия должны четко отличаться от других понятий в данной микротерминосистеме; *однозначности*: любой звуковой комплекс должен быть закреплен только за одним понятием. В рассматриваемом аспекте следует отметить, что значительный слой медицинской терминологии составляют слова, восходящие к латино-греческим корням, которые не только обеспечивают однозначность содержания, но и иллюстрируют достаточно полное соответствие в плане выражения*: асфиксия, вирус, диастола, систола, иммунология, протез* и т.п. В рассматриваемой макротерминосистеме иногда звуковой комплекс МТ совпадает со словом литературного языка, выражая, конечно, не первичное, а вторичное(производное), специальное значение. Так, слово *белок* имеет два лексико-семантических варианта(ЛСВ): первый ЛСВ “прозрачная часть яйца, белеющая при варке” является первичным, второй ЛСВ “выпуклая непрозрачная белая оболочка глаза*: белок глаза*” - медицинский термин микротерминосистемы ТМД. Слово *проток* в первом значении означает “боковой рукав реки, а также речка, соединяющая два водоема”, вторичное значение является специальным, т.е. медицинским термином, выступая в значении «узкая соединительная полость, канал». Сравните: *желчный проток, лимфатический проток (*ТКД). Существительное *капля* имеет три значения - «маленькая отдельная частица жидкости округлой формы:*капля за каплей*»; “ед.,перен. самое малое количество чего-нибудь(разг.): *ни капли благоразумия*”; “мн.жидкое лекарство, принимаемое по счету таких частиц: *сердечные капли*”(ФТ). Последнее значение является терминологическим. Термин считается мотивированным при наличии семантической связи между производящими и производными звуковыми комплексами слов или между первичным, основным, значением и вторичным, специальным, значением одной и той же лексической единицы. К данной группе терминов относятся такие ТЕ, как *корень*(корень зуба),*лопатка*(под левой лопаткой), *чашка*(коленная чашка), *связка*(мышечные связки, голосовые связки),*ворота*(ворота легкого, ворота селезенки), *купол*(купол плевры), *дуга* (дуга аорты), *узлы* (лимфатические узлы) и др. Термин в составе определенной микротерминосистемы подъязыка медицины находится в родовидовых связях с другими ее терминологическими единицами. В данном аспекте следует отметить тот факт, что градации гипонимии могут быть в первой, второй и т.д. ступени. Гиперогипонимические отношения выражаются в основном составными(двусловными или многословными) терминами, представляющими собой именные словосочетания, в которых главное слово — имя существительное — выражает родовое понятие, а изменяемые части(зависимые слова) — прилагательные, причастия или существительные - выполняют уточняющую, ограничивающую функции, выражая видовые понятия.Сравните: анализ – *бактериологический* а., *гемогазовый* а., *клинический* а., *психологический* а., *рентгеновский* а., *структурный* а., анализ *крови,* анализ *мочи*;боль – *блуждающая* б., *давящая* б., *дистензионная* б., *жгучая* б., *иррадирующая* б., *коликообразная* б., *колющая* б., *опоясывающая* б., *приступообразная* б., *пульсирующая* б., *распирающая* б., *режущая* б., *стенокардическая* б., *тупая* б., *щемящая* б.; щипцы – *прямые* щ., *байонетные* щ., *клювовидные* щ., *клювовидные с шипами* щ., *горизонтально-плоскостные* щ.; гепатит – *инфекционный* г., *вирусный* г., *холестатический вирусный* г.; анемия –*алиментарная* а., *железодефицитная* а., *медикаментозная* а., *гиперхромная*а., *гипохромная* а., *нормохромная* а., *макроцитарная* а., *микроцитарная* а., *нормоцитарная*а., р*аковая* а., *токсическая* а.

С учетом внутрилексической системности в качестве деятельностной формы слова нами условно принят функциональный уровень реализации лексической единицы, т.е. ее употребление в том или ином лексическом варианте в речи. Показателями усвоения слова в процессе поэтапного перехода его от предметной формы к деятельностной послужили лексические операции, которые входят в состав действий по восприятию и порождению речевого высказывания: операция выбора лексической

единицы; операция сочетания лексической единицы: правильное присоединение одного слова к другому (продуцирование) или отграничение одной лексемы от другой (рецепция); операция реализации лексической единицы при продуцировании, узнавании звуковых, зрительно-графических комплексов лексем при рецепции.

Результаты. Врачебная деятельность представляет собой особую форму коммуникации, в связи с чем эта сфера связана в первую очередь с овладением подъязыка медицины, усвоение которого наиболее эффективно путем опоры на внутрилексическую системность русского языка, позволяющую одновременно овладеть синтагматическими, парадигматическими и деривационными связями медицинских терминов. Рассмотрим тему "Язык специальности и профессиональная культура речи" (уровень С1). В качестве дидактической единицы выступают учебные мини-тексты, объединенные речевой темой "Здоровый образ жизни".

I.1.Прочитайте текст. Раскрывает ли заголовок его содержание? Определите, какие слова относятся к тематической группе "Продукты питания", а какие – к теме "Полезные питательные вещества"? Укажите количество терминов в тексте. Докажите, что термин *белки* является омонимом.

Что нужно есть, чтобы быть здоровым

Белки являются *основным* строительным материалом, без которого организм не может нормально расти и развиваться. Без поступления в организм жиров и углеводов человек становится *вялым* и неэнергичным.

Чтобы быть здоровым, надо есть пищу, богатую и белками, и жирами, и углеводами. Белки содержатся в мясе, молоке, рыбе, яйцах, орехах. Углеводы – это топливо для производства энергии. Жиры – для образования энергии и тепла. Эти *полезные* питательные вещества необходимы нам для того, чтобы организм получал достаточно энергии, чтобы двигаться, для лучшей работы головного мозга. Они содержатся в меде, гречке, изюме, масле, фруктах.

I.2.Укажите тип текста (повествование, описание, рассуждение). Какой вопрос можно поставить к данному типу текста? Что произошло? Какой? Почему? Обоснуйте свое мнение.

I. 3.Найдите в тексте термин, которому соответствует определение "передний отдел центральной нервной системы, расположенный в полости черепа". С какими прилагательными он сочетается?

I. 4.Подберите синонимы и антонимы к выделенным прилагательным.

I. 5. В каком значении употреблены выделенные слова в выражениях "пища, *богатая* и белками, и жирами, и углеводами", "углеводы – это *топливо* для производства энергии"?

I. 6.Составьте кластер к прочитанному тексту.

II.1.Ознакомьтесь с текстом. Выделите интонацией те слова, которые обозначают самое важное. Определите основную мысль текста. О чем вы узнали? Дайте свой вариант заголовка, чтобы он отражал главную мысль текста.

Что полезно знать о питании

Ценные вещества, без которых человек не будет чувствовать себя здоровым - это минеральные вещества. Они участвуют в работе всего организма, насыщая кровь, нервные и мышечные ткани. Человеку необходимо 20 минеральных веществ: кальций, фосфор, йод, магний, натрий, железо, калий, фтор и другие. Они содержатся во фруктах и овощах. Это витамины. Слово "витамин" придумал американский ученый Казимир Функ. Он открыл, что вещество "*амин*", содержащееся в оболочке рисового зерна, жизненно необходимо людям. Соединив латинское слово vita – "жизнь" с "*амин*", получилось слово "витамин". Ягоды, фрукты и овощи – основные источники витаминов.

Чтобы человек получал микроэлементы в достаточном количестве, пища должна быть разнообразной. Это называется сбалансированным питанием.

II.2.Подготовьте "тонкие" (краткие ответы) и "толстые" (развернутые ответы) вопросы к тексту и ответьте на них. Какой тип монологической речи у вас получился?

II.3.Выпишите ключевые слова и словосочетания, раскрывающие основную мысль текста.

II.4. Составьте синквейн к слову *витамины*.

II.5."Ассоциативный куст". Запишите вокруг слова *питание* все возможные ассоциации, обозначая стрелками смысловые связи.

II.6."**Дискуссионная карта**".

Да (согласен)	?	Нет (не согласен)
	“Мудрый человек предотвращает болезни, а не лечит их”. (Китайская пословица)	

II.7.Закончите эссе “Движение - жизнь”, раскрыв смысл следующего тезиса.

Сохранить здоровье не просто, а потерять можно сразу. Сберечь его поможет спорт! Физические упражнения развивают организм, укрепляют мускулатуру, сердце и другие органы, заставляют глубже дышать, поглощать больше кислорода, улучшают кровообращение, избавляют нас от многих болезней. Великий философ Аристотель говорил: “Ничто так сильно не разрушает человека, как продолжительное физическое бездействие”.

III.1.Прочитайте. Что вы узнали о происхождении и значении медицинских терминов?

Симптом (гр. “совпадение, признак”) –характерное проявление, признак болезни.

Симптоматика – совокупность симптомов, присущих какому-либо заболеванию.

Синдром (гр. “стечение”) –сочетание признаков (симптомов), имеющих общий механизм возникновения и характеризующих определенное болезненное состояние организма.

III.2. Подготовьте инсценировку “Врач-пациент”, распределив между собой роли.

Врач: На что жалуетесь?

Пациент: Тяжело дышать, одышка, сильный кашель.

Врач. Вижу вы курильщик. Это синдромы заболевания легких.

На сцену тяжко дыша и кашляя, выходят, опираясь друг на друга, сердце и легкие.

Легкие: С каждым днем наш хозяин слабеет. Если бы он осознал, как страшно умирать от рака — бросил бы курить.

Сердце: Я целые сутки бьюсь, чтобы он жил. А в благодарность получаю табачный дым.

Врач: В табачном дыме содержится более тридцати ядовитых компонентов? Не желаете бросить свою вредную привычку?

Пациент: Я пытался бросить несколько раз. Не получается.

На сцене показывается Мозг. Он тихонько идет, опираясь на свою палочку.

Мозг: Мой хозяин слаб духом. Более десяти лет он является рабом.

Пациент: Это чьим же рабом?

Врач: Рабом сигарет! Последствия никотина — заболевания внутренних органов.

Пациент: Ой, у меня что-то от ужаса живот заболел очень!

Врач: Это у вас желудок болит.

Но вот на сцене появляется сам желудок. А на нем расположилась веселая язва.

Желудок: Помогите! Еда, что поступает в меня, жалуется, очень злится компот, котлета возмущается, салат заявил, что не желает быть съеденным таким человеком. Ох, я устал!

Врач: Это симптом. Знайте! Язву развивает никотин.

Пациент: Что же делать? Нужно составить контракт со своей Силой и Волей. Ведь они меня не раз спасали. Помогут и на этот раз.

Врач: Опоздали. Придется госпитализировать.

III.3.Назовите одним словом.

1. Способна переваривать пищу, поступающую в организм, задерживать токсины, яды.
2. Способно обеспечивать ток крови по кровеносным сосудам.
3. Контролирует и руководит тем, что мы делаем и хотим делать.
4. В этом органе находятся микроорганизмы, способствующие перевариванию пищи.
5. Они преданно очищают наш организм от токсических веществ.

Д л я с п р а в о к: почки, кишечник, печень, мозг, сердце.

III.4. Напишите письменный аргументированный ответ, раскрыв смысл следующих высказываний.

1. “Короткую жизнь мы не получаем, а делаем ее такою; не бедны мы жизнью, а пользуемся ею расточительно. Жизнь длинна, если ею умело пользоваться”. (*Сенека*)
2. “Кто рассчитывает обеспечить себе здоровье, пребывая в лени, тот поступает так же глупо, как и человек, думающий молчанием усовершенствовать свой голос”. (*Плутарх*)
3. “Умеренно и своевременно занимающийся физическими упражнениями человек, не нуждается ни в каком лечении, направленном на устранение болезни”. (*Авиценна*)
4. “Болезни излечивает природа, врач только помогает ей”. (*Гиппократ*)

5. “Вся твоя еда должна быть твоим лекарством!” (*Гиппократ*)

6. “Как нельзя приступить к лечению глаза, не думая о голове, или лечить голову, не думая о всем организме, так же нельзя лечить тело, не леча душу”. (*Сократ*)

Заключение. Использование учебных заданий, учитывающих внутрилексическую системность языка и функциональный уровень реализации лексических единиц в речевой деятельности обучающихся как в устной, так и в письменной форме, позволит расширить активный словарный запас студентов, повысить мотивационную основу освоения данного курса, так как содержание обучения ориентировано на реализацию профессиональной направленности в вузовском курсе русского языка.

Список использованной литературы:

1 Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с. - книга

2 Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М.: Наука, 1972. – 565 с. – книга

3 Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 244 с. – книга

4 Учебный словарь сочетаемости слов русского языка / Под ред. П.Н.Денисова, В.В.Морковкина. – М.: Русский язык, 1978. – 688 с. - словарь

5 Плотников Б.А. Основы семасиологии. – М.: Высшая школа, 1983. -223 с. – книга

6 Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное различие человеческого рода: Введение во всеобщ.языкознание. – СПб, 1859. – 366 с. – книга

7 Винокур Г.О. О некоторых явлениях в русской технической терминологии// Труды МИФЛИ.Т 5.- М.,1939. –с.3-54. – книга.

МРНТИ 16.21.47

Каримова Б.С., [1] Саметова Ф.Т., [2] Орынханова Г. А. [3]

[1]Кызылординский государственный университет им. Коркыт-ата,
Кызылорда, Казахстан
[2]Академия Кайнар,
[3]Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

ЛИНГВО ДИДАКТИЧЕСКИЕ ТЕСТЫ В ОБУЧЕНИИ ВТОРОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье речь идет о лингводидактических тестах, основной целью которых при обучении языкам становится определение сформированности языковой коммуникативной компетенции. Авторы рассматривают лингводидактическое тестирование как область методики преподавания языков, а с другой стороны, тесты относят к педагогическому (предметному, дидактическому) тестированию как части общей тестологии, включающей в себя также психологические, профессиональные и другие тесты.

Выбор формы тестовых заданий зависит от целей тестирования и объектов контроля. Объектами контроля при обучении второму языку являются иноязычная речевая деятельность: говорение, аудирование, чтение, письмо - и составляющие ее компоненты - речевые умения, навыки, знания. Основными объектами контроля являются **речевые умения**, так как только они свидетельствуют о способности участвовать в общении. В то же время важную роль в овладении вторым языком играют **языковые навыки (произносительные, лексические, грамматические),** на сформированности которых основывается речевая деятельность. Таким образом, языковые навыки также являются объектом контроля. Они могут быть объектом **текущего** контроля. В этом случае контролируется ход процесса обучения. Языковые навыки, включенные в коммуникативный контекст, могут быть объектом **итогового** контроля. В этом случае контролируется результат обучения.

Ключевые слова: тестология, лингводидактические тесты, второй язык, обучение

Karimova B., [1] Sametova F., [2] Orynkhanova G.[3]

[1]Kyzylorda state University,
Kyzylorda, Kazakhstan
[2]Academy Kainar,
[3]Kazakh national Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

LINGUODIDACTIC TESTS IN TEACHING A SECOND LANGUAGE

Abstract

The article deals with linguodidactic tests, the main purpose of which when teaching languages is to determine the formation of linguistic communicative competence. The authors consider linguodidactic testing as an area of language teaching methods, and on the other hand, tests are classified as pedagogical (subject, didactic) testing as part of a general testology, which also includes psychological, professional and other tests.

The choice of the form of test tasks depends on the goals of testing and objects of control. The objects of control when teaching a second language are foreign-language speech activities: speaking, listening, reading, writing - and its components - speech skills, skills, knowledge. The main objects of control are speech skills, since only they testify to the ability to participate in communication. At the same time, an important role in mastering the second language is played by language skills (pronunciation, lexical, grammatical), on the formation of which speech activity is based. Thus, language skills are also subject to control. They may be subject to ongoing monitoring. In this case, the progress of the learning process is monitored. Language skills included in the communicative context may be the subject of final control. In this case, the learning outcome is monitored.

Keywords: testology, linguodidactic tests, second language, training

Каримова Б.С., [1] Саметова Ф.Т., [2] Орынханова Г.А. [3]

[1]Қорқыт-ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан
[2]Кайнар академиясы,
[3]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ЕКІНШІ ТІЛДІ ҮЙРЕТУДЕГІ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ТЕСТТЕР

Аңдатпа

Мақалада лингводидактикалық тесттер туралы айтылады, олардың негізгі мақсаты тілдерді оқытуда тілдік коммуникативті құзыреттіліктің қалыптасуын анықтау болып табылады. Авторлар лингводидактикалық тестілеуді тілдерді оқыту әдістемесінің саласы ретінде айқындайды, ал екінші жағынан тесттерді педагогикалық (пәндік, дидактикалық) тестілеуге психологиялық, кәсіби және басқа да тесттерді қамтитын жалпы тестологияның бөлігі ретінде қарастырады.

Тест тапсырмаларының түрін таңдау тестілеу мақсаттары мен бақылау объектілеріне байланысты болады. Екінші тілді оқытудағы бақылау объектілері болып шетел сөйлеу қызметі табылады: сөйлеу, тыңдау, оқу, жазу - және оның құрамдас бөліктері - сөйлеу дағдылары, біліктері, білімі. Бақылаудың негізгі объектілері ретінде сөйлеу дағдылары табылады, өйткені олар тек қарым-қатынасқа қатысу қабілетін көрсетеді. Сонымен қатар, екінші тілді меңгеруде тілдік дағдылар (айтылым, лексикалық, грамматикалық) маңызды рөл атқарады, өйткені олардың қалыптасуы сөйлеу әрекетіне негізделген. Сонымен, тілдік дағдылар да бақылау объектісі болып табылады. Олар ағымдағы бақылаудың объектісі болуы мүмкін. Бұл жағдайда оқу процесінің барысы бақыланады. Коммуникативті контекстке енгізілген тілдік дағдылар қорытынды бақылау объектісі бола алады. Бұл жағдайда оқу нәтижесі бақыланады.

Түйін сөздер: тестология, лингводидактикалық тесттер, екінші тіл, оқыту

Введение. Впервые как методтесты были предложены психологами. Поэтому основные теоретические и практические положения тестологии были разработаны для психологических тестов, а затем перенесены на генетически более поздние педагогические тесты[1,42].Спустя десятилетия тесты, возникшие в недрах экспериментальной психологии, нашли применение в педагогике для оценки успеваемости. Основной задачей педагогических тестов являлось измерение успешности учащихся по тем или иным предметам, в том числе по языку, и определение успешности применения определенных методов преподавания. Имя американского психолога Торндайка является знаковым в истории развития педагогического тестирования. Начало XX века стало периодом бума в развитии тестов. Тогда же началось развитие лингводидактического направления педагогического тестирования [2].

Цель исследования. Основной целью лингводидактических тестов при обучении языкам становится определение сформированности языковой коммуникативной компетенции. Таким образом, лингводидактическое тестирование является с одной стороны областью методики преподавания языков, а с другой стороны, относится к педагогическому (предметному, дидактическому) тестированию как часть к общей тестологии, включающей в себя также психологические, профессиональные и другие тесты.

В обучении второму (неродному) языку используются языковые, или лингводидактические, тесты. Чаще всего под лингводидактическим тестом понимается подготовленный в соответствие с определенными требованиями комплекс заданий, прошедший предварительное опробование с целью определения его показателей качества и позволяющий выявить у тестируемых степень их языковой (лингвистической) и (или) речевой (коммуникативной компетенции), и результаты которого поддаются определенной оценке по ранее установленным критериям [3,25].

Материал и методы исследования.Тестовым заданием или заданием теста называют ту минимальную составляющую единицу теста, которая предполагает определенную вербальную или невербальную реакцию тестируемого.

Каждое тестовое задание создает для тестируемого некоторую лингвистическую и экстралингвистическую ситуацию, называемую тестовой ситуацией, точнее – ситуацией тестового задания [4].Тестовая ситуация представлена стимулом задания, который может быть вербальным или невербальным, т. е. наглядным. Вербальный стимул в тестовом задании называют основой, или текстом задания. Ответ тестируемого также может быть вербальным и невербальным. Вербальный ответ может быть выборочным или, как его называют иногда, — избирательным или свободно-конструируемым. В первом случае предлагается выбрать ответ среди вариантов, один из которых является правильным, другой (другие) – отвлекающими, или дистракторами [5,70-76].

Термин «лингводидактический тест» введен В. Коккотой, который соотносит лингводидактический тест с комплексом заданий:

- задания, подготовленные в соответствии с определенными требованиями;
- задания, прошедшие предварительную апробацию с целью выявления показателей качества;
- задания, позволяющие определить у тестируемых степень их языковой (лингвистической) и/или речевой (коммуникативной) компетенции;
- задания, результаты которых поддаются определенной оценке по заранее установленным критериям [1].

Выбор формы тестовых заданий зависит от целей тестирования и объектов контроля. Объектами контроля при обучении иностранным языкам (неродному, второму) являются иноязычная речевая деятельность: говорение, аудирование, чтение, письмо - и составляющие ее компоненты - речевые умения, навыки, знания [6,51]. Основными объектами контроля являются **речевые умения**, так как только они свидетельствуют о способности участвовать в общении. В то же время важную роль в овладении вторым языком играют **языковые навыки (произносительные, лексические, грамматические)**, на сформированности которых основывается речевая деятельность. Таким образом, языковые навыки также являются объектом контроля. Они могут быть объектом **текущего** контроля. В этом случае контролируется ход процесса обучения. Языковые навыки, включенные в коммуникативный контекст, могут быть объектом **итогового** контроля. В этом случае контролируется результат обучения [7].

Результаты исследования и их обсуждение

Рассмотрим **лексические навыки**. Трудности овладения лексикой неродного языка и большое значение лексики для формирования умений речевой деятельности свидетельствуют о важности

контроля ее усвоения. Обучение речевой деятельности предполагает выполнение учащимся определенных действий и операций со словом, т.е. не только **знание формы, значения** и **особенностей употребления** лексической единицы, но и **владение навыками оперирования** лексикой в процессе коммуникации. Эти же объекты обучения являются объектами контроля.

В ходе обучения лексике возникают трудности при изучении объема значений слова, который в большинстве случаев не совпадает с объемом значений соответствующего слова родного языка, многозначности слова, употребления слова в конкретных ситуациях общения, а также сочетаемости одних слов с другими [8].

Остановимся на самом понятии «лексический навык». В психологии обучения иностранным языкам лексический навык определяется как многомерное явление, складывающееся из системы действий и операций. Действия и операции поддаются измерению. Поэтому навык измеряется через его составляющие.

Для использования слова в речи необходимо:

- припомнить слово (вызвать слово из долговременной памяти и перевести его в оперативную память);
- мгновенно сочетать это слово с предыдущим или/и последующим, причем сочетание должно соответствовать нормам изучаемого языка;
- определить правильность выбора и сочетания лексической единицы в зависимости от ситуации общения.

Поскольку третье действие специфично не только для лексического, но и для навыка вообще, можно сказать, что лексический навык состоит из следующих операций: **вызова слова** и **сочетания слова с другими словами**. Именно эти операции и будут основными объектами контроля.

Следующие задания направлены на контроль **операции сочетания слов с другими словами**. Данная операция осуществляется в тесном взаимодействии с грамматическим оформлением речи. Таким образом, испытуемые должны уметь не только правильно сочетать слова по смыслу, но и учитывать их синтаксические связи. Для проверки сформированности этой операции лексического навыка можно использовать задания на выбор всех возможных сочетаний с заданным словом, на образование одного возможного словосочетания с заданным словом, на заполнение пропусков подходящими по смыслу словами. По форме это могут быть задания с выбором ответа или задания на установление соответствия. 9

Объектами контроля в грамматике являются знание грамматического явления (грамматических правил), процесс овладения способами действия с грамматическим материалом или результат этого процесса - грамматический навык.

Знание грамматического материала (знание правил) служит ориентировочной основой действий с грамматическим материалом. **Грамматические знания** являются одним из первых возможных объектов контроля, внутри которых можно выделить более мелкие объекты: знание значения грамматического материала, его формы и употребления. Эти составляющие могут проверяться как изолированно, так и в сочетании друг с другом. Грамматические знания проверяются входе текущего контроля [8]. Проверка знания грамматического явления (его формы, значения и употребления) должна сочетаться с контролем умения совершать с ним действия. Таким образом, следующим объектом контроля будет грамматический навык, который складывается из системы действий с грамматическим материалом, формируемых последовательно. В грамматическом навыке можно выделить составляющие его действия: **узнавание и понимание грамматической информации (морфологических форм и синтаксических конструкций)** в письменном и устном тексте; **выбор структуры и ее оформление** при составлении собственных высказываний в устной и письменной форме. Эти действия и будут объектами контроля при формировании грамматического навыка в определенный момент учебного процесса (текущий контроль)[9].

Однако при проверке сформированности грамматических навыков на уровне отдельной фразы нельзя проконтролировать функционирование этого навыка в речи. Для того чтобы убедиться в устойчивости сформированного навыка, следует предлагать учащимся такие задания, в которых им пришлось бы употреблять контролируемое грамматическое явление в сочетании с усвоенными ранее. Это могут быть задания **открытого типа с кратким ответом**. Учащимся предлагается в связном тексте коммуникативной направленности заполнить пропуски, вставив нужную грамматическую форму в соответствии с содержанием текста [8].

Одной из основных задач в тестировании по неродному языку является определение степени сформированности коммуникативно-речевых умений, составляющих коммуникативную компетенцию. К ним относятся умения понимать иноязычную речь на слух и умения понимать связные тексты при чтении- умения аудирования и чтения, умения создавать собственные устные и письменные высказывания на иностранном языке - умения говорения и письма. Умения аудирования и чтения называют рецептивными. Процесс и результат понимания в этих видах речевой деятельности имеют много общего, но и обладают некоторыми специфическими чертами.

Общими являются:

а) нацеленность на извлечение информации, заложенной в сообщении;

б) возможные трудности, связанные с пониманием содержания и языкового материала текста;

в) наличие сформированных некоторых общих психологических механизмов, на основе которых осуществляются эти виды речевой деятельности (внимание, вероятностное прогнозирование, внутреннее проговаривание, память, осмысление);

г) комплекс умений, которые могут выступать в качестве объектов контроля.

К специфическим особенностям можно отнести более важную роль условий восприятия речи на слух (темп и тембр речи, время звучания высказывания, отсутствие зрительной опоры) и необходимость развития такого специфического механизма аудирования, как речевой слух. Механизм памяти, особенно оперативной, которая должна сохранять воспринимаемый материал в условиях однократного предъявления, также играет более существенную роль при аудировании, чем при чтении. При чтении нагрузка на память снижается, так как читающий всегда может вернуться к началу текста.

Рассмотрим особенности контроля аудирования и чтения с учетом общих и специфических характеристик этих видов речевой деятельности.

Контроль понимания иноязычной речи на слух (аудирование) может преследовать разные цели: проверить общее понимание прослушанного текста, проверить не только общее понимание текста, но и понимание его деталей, проверить умение извлекать требуемую (необходимую) информацию из прослушанного текста - выборочное понимание текста. Все это будут разные уровни извлечения смысловой информации (понимания) при аудировании

Как известно, в тексте имеется различная информация: основная тема и подтема, главная мысль, выраженная эксплицитно или имплицитно, основные факты и детали, уточнения, пояснения. И.Р. Гальперин все виды смысловой информации делит на три группы:

- содержательно-фактуальная, которая дает ответ на вопросы: «О чем или о ком этот текст? Что происходит? Где? Когда?» (факты, события, процессы, явления и др.);

- содержательно-концептуальная — авторское понимание причинно-следственных связей и отношений между явлениями;

- содержательно-подтекстовая, имплицитная, выводимая из различных структурных и языковых особенностей текста [10].

Восприятие и понимание указанных видов информации можно рассматривать как различные умения аудирования на разных уровнях понимания и одновременно как объекты контроля при обучении аудированию на иностранном языке. Таким образом, **умения, градуированные по уровням понимания, и являются объектами контроля при аудировании**.

На **уровне общего понимания** прослушанного текста основными объектами контроля являются следующие умения:

- понимать тему/темы звучащего текста;

- понимать основные факты, отвечающие на вопросы: «Что? Кто? Где? Когда? Как?»;

- выделять ключевые слова и понимать основное содержание, опираясь на ключевые слова или заголовок;

- понимать главную проблему/мысль/идею (при этом главная проблема/идея может быть сформулирована в самом тексте или вытекать из его содержания);

- понимать логическую последовательность сообщения, устанавливать логико-смысловые связи между фактами.

Объектом контроля может быть также умение извлекать из текста требуемую (интересующую) информацию -**выборочное извлечение информации из текста**. Понимание в тексте требуемой информации основывается на умениях понимать общее содержание прослушанного текста и выделять ту информацию, которая необходима слушающему в данный момент: например, узнать, когда прибывает поезд.

Таким образом, при контроле аудирования проверяется сформированность умений в той или иной степени полно, глубоко и точно понимать, а также дифференцировать, оценивать, перерабатывать поступающую по слуховому каналу информацию[8].

Создание тестовых заданий для проверки умений говорения предполагает моделирование ситуаций общения и выделение в них коммуникативных задач, правильное решение которых и будет свидетельствовать о сформированности проверяемых умений.

Обратимся теперь к анализу речевых умений, которые могут быть объектами контроля при тестировании говорения. Следует отметить, что в целом говорение рассматривается как комплекс умений выражать свои мысли в устной форме. Его составляющими являются, в частности:

• умение быстро и правильно ориентироваться в условиях общения; умение последовательно развивать высказывание на иностранном языке, т.е. правильно спланировать свою речь, выбирая самостоятельно содержание акта общения;

• умение найти адекватные средства для передачи этого содержания, делая при необходимости самостоятельные выводы, обобщения; умения использовать в иноязычных высказываниях аргументы, соответствующие коммуникативным намерениям говорящего;

• умение излагать свои мысли с достаточной степенью полноты; умение выражать на иностранном языке субъективно-оценочное отношение к предмету речи.

Выводы. Тесты не заменяют и не отменяют другие средства контроля. Опыт применения тестов в большинстве стран свидетельствует об их использовании в основном для итогового контроля или экзаменов. В ходе тестирования оценивается ограниченное число характеристик, определяющих образовательные достижения, а не вся их совокупность. В связи с этим результаты тестирования дают лишь некоторую информацию о подготовке обучающихся, а потому не могут быть единственным инструментом, на основе которого происходит контроль обученности учащихся [2].

Список использованной литературы:

1 Анастази А., Урбина С. Психологическое тестирование. Изд. 2, дополн. СПб.: 2011. 152 с.

2 Лингводидактическое тестирование как средство контроля обученности иностранному языку / https://cinref.ru/razdel/02200inostran_izik/09/268858.htm (дата обращения: 28 марта 2020 г.)

3 Коккота В. А. Лингводидактическое тестирование / В. А. Коккота. М., 1989. 144 с.

4 Исмагулова Б.Х., Базарбаева А.С., Саметова Ф.Т. Инновационные педагогические технологии в реализации компетентностного подхода при обучении русскому языку студентов казахских отделений вузов // The unity of science: international scientific periodical journal. Издательство: Европейская ассоциация педагогов и психологов "Science". 2015 г. С. 100-102.

5 Турикова Е.А.Лингводидактическое тестирование как средство обучающего контроля уровня сформированности общеучебных и профессиональных компетенций студентов-нефилологов: дис. ... канд. пед. наук. Москва, 2016. 200 с.

6 Исмагулова Б.Х., Саметова Ф.Т. Обучение деловой речи на уровневой основе: содержание, формы работы, методическое сопровождение // Материалы межд. конф.: Проблемы преподавания филологических дисциплин иностранным учащимся. Воронеж, 26-27 января 2012 г.С. 49-52.

7 Корнетова А.А. Лингводидактика как формирующая основа обучения иностранным языкам // Вестник Северо-Восточного государственного университета. Магадан 2013. Выпуск 20. С.50-55.

8 Фоменко Т. М. Французский язык. Тесты как форма контроля. Просвещение, 2008. 176 с.

9 Каппушева Х.Х. Индивидуальный подход в формировании иноязычной коммуникативной компетенции бакалавра-филолога / https://dlib.rsl.ru/01005103819 (дата обращения: 28 марта 2020 г.)

10 Магомедова М.А. Лингводидактическое тестирование как средство управления процессом овладения русским языком как иностранным: дис. ... канд. пед. наук. Москва, 2007. 205 с.

IRSTI 16.21.21

Karimova B. [1]

[1]*Korkyt Ata Kyzylorda University,*
Kyzylorda, Kazakhstan

LINGUA-COGNITIVE CAPABILITIES OF KAZAKHSTAN MEDIA AS AN INSTRUMENT OF INFLUENCE ON PUBLIC CONSCIOUSNESS

Abstract

The article described some potential opportunities of the Kazakhstan media at the modernization of public consciousness. Internet resources, including social networks, are carried by the Law to media. At impact on the consciousness of people the rhetoric, promotion, language manipulation are considered by the main ways of social networks. The ideas, images, associations, stereotypes which can change completely its attitude to the world or a picture of all society can take root into consciousness of people. It is especially possible to distinguish from lingua-cognitive ways of influence on consciousness of people: repetition of the same phrases; statement and simplification; evfemization of language of media, parceling. Results of the carried-out questioning among users of social networks allow coming to conclusion that it is necessary to find reasonable balance between virtual and real communication to keep mental health.

Keywords: Media, social networks, impact on public consciousness, potential opportunities of media, lingua-cognitive technologies, repetition, statement and simplification, parcellation, euphemism

Каримова Б.С.[1]

[1]*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,*
Қызылорда, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БАҚ-тың ЛИНГВОКОГНИТИВТІ МҮМКІНДІКТЕРІ ҚОҒАМДЫҚ САНАҒА ӘСЕР ЕТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада қазақстандық БАҚ-тың қоғамдық сананы жаңғыртудағы ролі мен мүмкіндіктері сипатталады. Әлеуметтік желі арқылы адам санасына әсер етудің тәсілдері риторика, насихат, тілдік манипуляция болып табылады. Идеялар, бейнелер, қауымдастықтар, стереотиптер адамдардың санасына енгізілуі мүмкін, бұл оның әлемге деген көзқарасын немесе бүкіл қоғамның бейнесін толығымен өзгерте алады. Адамдардың санасына әсер етудің лингвокогнитивті әдістерінің ішінде ерекше атап өтетіні: бірдей сөз тіркестерін қайталау; бекіту және жеңілдету; БАҚ тілін эвфемизациялау, парцелляция.

Әлеуметтік желілерді пайдаланушылар арасында жүргізілген сауалнаманың нәтижелері психикалық денсаулықты сақтау үшін виртуалды және нақты қарым-қатынас арасында ақылға қонымды тепе-теңдікті табу керек деген қорытындыға жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: БАҚ, әлеуметтік желі, қоғамдық санаға әсер ету, БАҚ мүмкіндіктері, лингвокогнитивті технологиялар, қайталау, бекіту және жеңілдету, парцелляция, эвфемизм

Каримова Б.С.[1]

[1]*Кызылординский университет имени Коркыт Ата,*
Кызылорда, Казахстан

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ КАЗАХСТАНСКИХ СМИ КАК СРЕДСТВО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ

Аннотация

В статье описываются некоторые потенциальные возможности казахстанских СМИ при модернизации общественного сознания. Интернет-ресурсы, включая социальные сети, отнесены

Законом к СМИ. Основными способами социальных сетей при воздействии на сознание людей рассматриваются риторика, пропаганда, языковое манипулирование. В сознание людей могут внедряться идеи, образы, ассоциации, стереотипы, которые могут полностью изменить его отношение к миру или картину мира всего социума. Среди лингвокогнитивных способов воздействия на сознание людей особо можно выделить: повторение одних и тех же фраз; утверждение и упрощение; эвфемизация языка СМИ, парцелляция.

Результаты проведенного анкетирования среди пользователей социальных сетей позволяют прийти к заключению, что необходимо найти разумный баланс между виртуальным и реальным общением, чтобы сохранить психическое здоровье.

Ключевые слова: СМИ, социальные сети, воздействие на общественное сознание, потенциальные возможности СМИ, лингвокогнитивные технологии, повторение, утверждение и упрощение, парцелляция, эвфемизм

Introduction. Social consciousness is usually understood as values and norms that reflect the spiritual life of society. Modern mass media is a tool of informational and communicational influence on target audiences, on public consciousness. But, despite of people's wide access to information, any communication channel can convey a subjective point of view and thereby lead to the change of opinion and even the revision of values and beliefs to certain events and phenomena in society. All types of mass media reflect the state of public consciousness and thereby take part in the development of information and communication relations in society.

By the Law of the Republic of Kazakhstan "On Mass Media" dated July 23, 1999, No. 451-I, information posted on Internet resources along with periodical print publications and releases of radio, television, newsreels is defined as media products [1, 1].

The Internet has created and popularized many different social networks that make a direct impact on a person to form, and sometimes change, his opinions, assessments, behavior, and beliefs. Social networks in the modern world are not just a means of communication, but a means of expressing an active position, forming an effective public opinion, and influencing certain decision-makers.

Methodology and Experiment. *Forms of influence of social network as a type of media on public consciousness.*

In the information society, new technologies have appeared to change and influence the public consciousness, which is directly related to the constant improvement of information and communication technologies. From a technical point of view, a social network is a multi-user interactive website whose content is created with the network members themselves.

Nowadays, social networks ensure the maximum nature of publicity, since users of social networks cover mainly all segments of the population. Users are attracted by the opportunity to express their opinions and interests, to protest, to share them with like-minded people. For many private entrepreneurs, they have become a necessary tool in conducting their activities, to find employees and partners. In schools, for teachers and parents WhatsApp, Instagram are the main and indispensable means of communication, co-education, and training of children.

The impact on public consciousness through social networks can be manifested in two main forms - open and hidden.

The influence methods of the oral and written words on consciousness in addition to rhetoric include forms such as language manipulation, propaganda, language demagogy, brainwashing, neuro-linguistic programming, suggestion, PR.

One of the main types of open influence on public and individual consciousness is the rhetorical construction of the statement.

Rhetoric is a science that studies the intricacies of oratory art. Researchers defined it as a discipline that helps to manipulate, prove the point of view of the speaker, and dominate discussions. Brainwashing - occurs with physical pressure and obvious psychological aggression, propaganda. Brainwashing is a form of influence on public consciousness aims at the result of influence; a suggestion is presented close to the propaganda - one of the forms of manipulation. The sphere of personality psychology and self-action includes neuro-linguistic programming, and the term "PR" implies the implementation of these technologies in political activity and mass media practice. [2, 9]

Recently, hidden forms of influence on public consciousness have become increasingly important and relevant. Language manipulation is considered as the main manifestation of a hidden influence on

consciousness. Ideas, images, associations, stereotypes are introduced into the minds of people, which can completely, and unconsciously for the object of influence, change its attitude to the world, or the picture of the whole society.

The word "manipulation," comes from the Latin word "manipulare," and in its modern interpretation is to control the behavior and thinking of people through a targeted influence on public consciousness. Language manipulation differs from rhetoric with greater concealment of influence and an unconscionable process of argumentation for the recipient. [3, 12]

The role of social networks in influencing public consciousness

Currently, social networks are an active subject of consciousness manipulation in modern society. The manipulation of consciousness can be carried out verbally, visually, and acoustically in three levels: individual, group, and mass.

An independent survey among Kazakhstan users of social networks revealed that WhatsApp (86%) and Instagram (70%) are massively popular today. The third most popular is Facebook (56%), then Twitter, Google, You-Tube, VKontakte, respectively. The website "Classmates" (19%) which was popular a few years ago is not particularly in demand today. To the question "How long do you spend time on the Internet?" the 20% of respondents answered: from 7 to 18 hours, 70% of them sit on the Internet from 1 to 6 hours, while 10% of respondents answered "sometimes," "in spare time," "if necessary." Examples of the benefits of the Internet and the positive influence of social networks the respondents called "Quick search and finding information," "Games, entertainment," "Advertising goods," "Communication." 50% of respondents recognized long sitting on the Internet as harm to health and noted the oversaturation of content with negative information, while the other half found nothing negative and noted only the positive properties of social networks.

The results of the questionnaire made it possible to conclude that a small part of users (15%) recognize constant being on the social network as a waste of time, they believe that not only time is wasted, but a person’s intellectual abilities are declined also. However, 40% of respondents noted that life without the Internet is boring.

Researchers have found that social networks quickly might lead to addiction. A person's interest is concentrated on one website, where he can play, earn, communicate which in fact, arises addiction and leads to a violation of the psychology. What are the ways in which people's consciousness is affected? Visual means like functional films or computer games have a significant impact on consciousness. Films aimed at demonstrating cruelty and violence generate aggressive feelings in some cases, but, on the other hand, the fear caused by the film can weaken and suppress the willingness to aggression. There is no evidence to support the correctness of these opinions; it all depends on the reaction of individuals and the real social situation.

Along with constructive ideas, there are also destructive ones that are imputed to susceptible segments of the population by representing other people's interests in the information environment of a State. Collectively, these ideas are used to consolidate populations for destructive effects. [4]

The Internet and social networks caused the appearance of bloggers - special people who focus users' attention on problems and facts from everyday life. The positions of bloggers are dictated by the interests of individual groups of people defending their interests or, conversely, aimed at criticizing and intimidating opponents. Very often some bloggers use fake news, which means falsification or forgery of speech, messages, photos, etc. Fake news is scraps of information that cannot be adequately assessed. And often users voluntarily, not fully aware of the correctness of their actions and not seeing the overall picture of what is happening, make reposts, put likes to such messages, thereby contributing to the viral spread of fake news.

Technologies of linguo-cognitive influence on public consciousness in Russian-language newspapers of Kazakhstan

Among the ways of consciousness manipulation of people related to linguistics, special attention should be paid: the repetition of the same phrases; approval and simplification; euphemization of the media language (euphemisms are the replacement of some words with others in order to distort or disguise the true essence of the indicated word). Example: "Under the current commercial value a bank loan is toxic!,"... "you may not die immediately, but you will undermine your health...." [5, 4]

To consolidate stereotypes in the minds of people in the media, it is practiced multiple and persistent repetition of the same words, phrases which eventually turns into symbols. The constant repetition of stereotypes contributes to the perception and assimilation of their audience. [6, 1]

Newspapers are full of headlines saying: "Targeted assistance, social assistance," "Specific mechanisms of social support," "Happy housewarming!", "There will be apartments!", "Wherever you look – everyone is building! ", "Under the roof of your own house" [7, 3-4], propagate universal housing. Very often, in social networks and advertising stereotyping acts as a means of manipulating public consciousness.

To more effectively remember the text and its main provisions, it is used the repetition of one keyword, a group of words, or whole sentences (for example, the name of a brand).

This technique allows emphasizing the most important part and giving oral or written text dynamics and rhythm. The types of repeats may vary.

The most commonly used anaphora (same starting) is the repetition of individual words or turns at the beginning of sentences or paragraphs: "New computers are new opportunities," "My success story is the success story of my country."

The media, including social networks, have trained and continue to accustom people to think with stereotypes. Affirmation and simplification are the main methods of fixing the necessary stereotypes in the mind. Repetition gives claims additional persuasion and turns them into obsessive ideas

Simplification allows you to express the main idea that you need to inspire the audience in the form of approval or order, which should be carried out without objection. There are special turns of speech that help to convince, force, and believe. One of them is the parcellation - the division of the sentence, in which the content of the statement is realized not in one, but in several phrases that follow one after another with a separating pause (in letter often indicated by a point). The complex sentence is divided into simpler, shorter ones. For example, the phrase "Excess weight will go away forever without diets" can be imagined differently: "Excess weight will go away! Forever! No diets! "

The aim of using euphemisms in the media is to veil the essence of the concept or phenomenon in order to achieve believes in the message presented for readers. In modern Russian language, euphemisms are increasingly used as a manipulating means of human consciousness. Their cognitive-linguistic essence is that they distract the attention of the reader/viewer from rude or harsh designations or statements and neutralize undesirable emotional manifestations. For example, instead of "poor people," it is customary to say or write "poor families," "socially vulnerable segments of the population," etc. Euphemisms help manipulate public consciousness through the creation of a neutral or positive meaning of a word, but for this purpose in the stream of information, it is needed to highlight the concept that hides euphemism. [8, 3]

For example, in the field of advertising cosmetic products, the following euphemisms are used: cellulite - the orange peel effect; fat - extra centimeters at the waist; aging - aging changes; dull hair - stressful state of hair, etc.

Conclusion. The Internet is becoming an important component of communications that form the information environment of modern society. It is obvious that a larger volume of Russian-language information presented on the network encourages the emergence of an increasing number of network users.

By using a lot of manipulation technologies, social media often misinforms society, making poor the quality of information. Using various types of information influences in different ways and combinations, in this way the media achieve the required level of manipulative influence.

References:

1 The Law of the Republic of Kazakhstan "On Mass Media" dated July 23, 1999, No. 451-I. (with changes and additions as of 15.01.2019) http://online.zakon.kz/

2 Adamyants T.Z. To dialogue communication: from influence to interaction. - M., 1999.

3 Lyubimova, A.A. Linguistic aspects of the impact on public consciousness: dis.... Candidate of Philological Sciences/A. A. Lyubimova. - M., 2006. - 140 c.

4 Volodina, N.M. The media language is the main means of influencing mass consciousness/N. M. Volodina//The media language as an object of interdisciplinary research. - M.: Publishing House of Moscow State University, 2003. http://evartist.narod.ru/text12/03.htm

5 The socio-political newspaper Vremya (Time) , No. 17, February 2, 2019.

6 Babaeva Yu.D., Voiskunsky A.E., Smyslova O.V. Internet: impact on personality//Humanitarian research on the Internet: Collection of scientific articles/edited by A.Y.Voiskunskogo. M., 2000. - 431 p.

7 Newspaper "Kazakhstanskaya Pravda," No. 31 (28908) 15.02 2019 8. Baskova Yu.S. Euphemisms as a means of manipulation in the media language :/Yu.S. Baskova; Kuban. state. Un-t. Krasnodar:, 2006. - 23 s.

МРНТИ 17.01.45

Каримова Г. С.[1]

[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,*
Алматы, Қазақстан

ДРАМАТУРГИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМ САЛАЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа

Біздің әдіснамамыз үшін қазіргі қазақ драматургиясын оқытудың басқа ғылым салаларымен байланысын анықтау өте маңызды. Егер әдебиет сөз өнері болса, драматургия адам танымындағы әдебиет құралдарының бірі болып табылады. Драма өмір шындығын көрсету тәсілдерінің бірі ретінде лингвистика, тарих, психология, эстетика, мәдениеттану және әдебиеттану сияқты ғылымдармен байланысты.

Қазіргі қазақ драматургиясы әлемдік классикалық драматургияның дәстүрлерін шығармашылықпен сіңіре отырып, ұлттық драманың дербес бағытын, оның инновациялық дамуын анықтады.

Ақпараттық ағынның даму қарқыны, сөз өнерін игеру мотивациясының төмендеуі, көркем шығармаларды оқуға деген қызығушылықтың төмендеуі ғалымдар мен әдіскерлерді, ата-аналарды және бүкіл қоғамды ойландырады.

Мақалада көркемдік табиғатына сәйкес көркем әдебиет мұраларын танудың мүмкіндіктері, автордың идеялық-эстетикалық мәнін түсінуі, сезімді қабылдау, жинақтау және мазмұнын түсіну дағдыларын қалыптастыру, шығарманың негізгі идеясы әдебиет пен ғылымның басқа салалары арасындағы байланыста қарастырылады.

Түйін сөздер: тұлға, драматургия тілі, театр, көрермен, көркем сөз

Karimova G. [1]

[1] *Abai Kazakh National Pedagogical University,*
Almaty, Kazakhstan

THE CONNECTION BETWEEN TEACHING THE DRAMA AND BRANCHES OF SCIENCE

Abstract

Nowadays it is very important to determine cross curriculum methodology of teaching Modern Kazakh Drama with other subjects. If the Literature is the Art of the word, the Drama is one of the means of the Literature for human cognition. Being one of approaches of displaying the vital fact, Drama has got close ties with such sciences as Linguistics, History, Psychology, Aesthetics, Culture and Literature.

Modern Kazakh Drama, which has creatively absorbed traditions of the World Classic Drama, has defined independent branch of the National Drama and its innovative development.

The pace of Information Technologies development, lack of motivation in mastering the art of speech, loss of interest in reading the classic literature force scientists, methodologists, parents and society to think.

The article discusses possibilities of Literature heritage analysis in accordance with the nature of art as well as the author's understanding of ideological and aesthetic reality, formation of sensory sensation skills, perception, synthesis and understanding of the content, basic idea of a work in a conjunction of Literature with other branches of science.

Keywords: personality, language of drama, theater, spectator, rhetoric

Каримова Г.С.[1]

[1] *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

СВЯЗЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ДРАМАТУРГИИ С ОТРАСЛЯМИ НАУКИ

Аннотация

Для нашей методики очень важным является определение связи обучения современной казахской драматургии с другими отраслями науки. Если литература есть искусство слова, то драматургия - одно из средств литературы в познании человека. Драматургия, как один из путей отображения жизненной действительности, связана с такими науками, как языкознание, история, психология, эстетика, культурология и литературоведение.

Современная казахская драматургия, творчески впитывая в себя традиции мировой классической драматургии, определила самостоятельное направление национальной драмы, ее инновационное развитие.

Темп развития информационного потока, снижение мотивации освоения искусства слова, потеря интереса к чтению художественных произведений заставляют задумываться ученых и методистов, родителей и общества в целом.

В статье рассматриваются возможности познания наследия художественной литературы в соответствии с природой искусства, авторским пониманием идейно-эстетической сущности, формированием навыков чувственного ощущения, восприятия, обобщения и понимания содержания, основной мыслью произведения во взаимосвязи литературы с дргугими отраслями науки.

Ключевые слова: личность, язык драмы, театр, зритель, риторика

Кіріспе. Қазіргі қазақ драматургиясын оқытудың басқа ғылым салаларымен байланысын анықтау әдістемеміз үшін маңызды мәселе. Әдебиет сөз өнері дейтін болсақ, драматургия әдебиеттің адамтану құралының бірі. Драматургия өмір шындығын бейнелеу тәсілінің бір жолы ретінде тіл, тарих, психология, эстетика, мәдениеттану, әдебиеттану ғылымдарымен байланыста. Қазіргі қазақ драматургиясы әлемдік классикалық дәстүр жалғастығын өз бойына шығармашылықпен ала отырып, ұлттық драманың өзіндік бағытын айқындап, жаңашылдықпен дамытып келеді.

Ақпараттар толқыны дамуының қазіргі қарқынды кезеңі сөз өнерін игеруге талаптың азаюы, көркем шығарманы саналы ынтамен оқуға қызығушылықтың бәсеңдеуі ғалымдар мен әдіскер мамандарды, ата-ананы жалпы қоғамды қатты ойландыруда. Көркем әдеби мұраны өнер табиғатына сай оқу машығы, оның автор нұсқаған терең иірімі - идеялық-эстетикалық мәнін түсіну, мазмұнның берер әсер-ықпалын тебірене, толғана қабылдау, сезінген, түсінген ойды көңіл көкжиегінде қорыту білім-біліктерін қалыптастыру да әдебиетті басқа ғылым салаларының қатысуы арқылы тануда мүмкін болады.

Филологиялық білім беру мақсаттарының бірі - қазіргі қазақ драматургиясы деп қарастырылып жүрген Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ драматургиясының даму қарқыны мен жай-күйін анықтайтын туындыларды оқыту. ЖОО кәсіби маман дайындауда қазіргі қазақ драматургиясының даму бағытын танып, ғылыми көзқарас қалыптастыру үшін де драманың ғылым салаларымен байланысу негізін білу қажеттігі туындайды.

Нәтиже мен талқы. *Қазіргі қазақ драматургиясын оқытудың тіл білімімен байланысы.*

Тіл адамзат қоғамында қарым-қатынас құралы. Тілдің қоғамдық қызметі адамзаттың ғасырлар бойы жасаған рухани, тарихи, мәдени жәдігерліктерін жеткізуімен, адамдардың дүниені тануының құралы болуымен маңызды. Тіл білімі қазақ тілінің құрылымдық, жүйелік, танымдық мәні жайлы түсінік қалыптастырады. Тілдің шексіз қызметінің мәні адамның танымдық түсінігін қалыптастырумен анықталады. Әл Фарабидің «Тіл – ойдың көрінуі, ендеше бүкіл ғылым тіл арқылы өрнектеледі»,-деп барлық ғылым негізіне тілді алуы заңдылық.

Тіл көркем ойды жеткізу құралы. Сөз өнерінің адамзатқа жетуі, толғандыруы тіл арқылы танытқан жазушының шығармашылық еңбегінің жемісі. Жазушының тіл арқылы танытқан шығармашылық еңбегі адамзат игілігіне айналады, ұрпақ тәрбилейді. Осы тұрғыдан келгенде көркем шығарманың тілін тану, тіл арқылы жеткізілген танымдық білімді игеру тіл білімінің қағидаларына негізделеді. Сөз өнерінің адам таныту құралының бірі- драматургияның тілі рекше мәнге ие. Өйткені

драма мазмұнын жеткізудің шешуші, маңызды ең басты мәселесі – тілі. Драматургия тілі- өзгеше тіл. Драма тілі қысқа, қысқалығымен мазмұнды әрі мәнді, әр сөз санаулы өз орнында, көкейге қонымды, саф алтындай жарқырып көрерменін тамсандырып, сонысымен басын идіретіндей тіл болуы керек. Бұл драманың өзіне тән шарттылығы.М. Әуезовтің: «Оқиғасы тығыз құрылған, істелуі босаң емес, құрыш пьеса керек. Пьеса ішінде сөз кеміп, іс молайсын»,- деп айтуы да драматургтың тілдік қолданысына қойған талабы болса керек[1,20-б]. Эпикалық бейнелеу тәсілінде танылатын шындықты толғамды, орамды оймен көрікті тілдің алмасуы арқылы жеткізу көлеміне шек қойылмаса, драмада керісінше шындық пен кейіпкер бейнесі бір ауыз сөз бен көрерменіне жетуі тиіс. Драма аз сөзбен көрікті ойды бейнелеу тәсілінің ерекшелігімен көрерменін тамсандырады, сахна құдіретін танытады, кейіпкерінен үйренуге шақырады. Драмадағы әр сөз бен сөйлемді екшеп кейіпкер аузына салу арқылы драматург оның бет пердесін, мінез –құлқын, бар болмысын таныта алады.

Тіл құдіретін тану арқылы оны ерекше талғаммен таңдап, екшеп қолдану драматургтың шығармашылық әлеуетінің сапасын көрсетеді. Драматургтың қазақ тілінің шұрайлы, орамды тілдік қолданыстарын игеру, әр сөзді, тіркесті, сөйлемді жауапкершілікпен өз орнында қолдана білуі драманың сахналық өміріне жол ашады. Тіл білімінің мол мүмкіндігін жарқыратып қолдануымен танылған драманы түсініп оқу және ондағы көркем тіл байлығын қабылдай алу әдебиетші маманнан оқырмандық тәжірибе мен теориялық білімді қажет етеді. Драматургияны оқыту мен талдау да әдіскерден осы бағыттағы жұмысты драма мазмұнынан тілдік таным арқылы ұйымдастыруды талап етеді. Оқытушы өз кезегінде драма мен тілдің байланысын қатар қойып тілдік талдаудың мол үлгісін мәтін мазмұнынан таптыру, кейіпкер тілінен іздету керек.

Драматургияның тарихпен байланысы. Халықтың әдеби мұрасы, көркем сөзі, салт-дәстүрі сол халықтың өмір тарихы. Көркем әдеби мұрасының байлығы, молдығы арқылы халық тарихының көркем шындығы терең ашылады. Әр кезеңде жазылған азды-көпті драматургиялық шығармалар да халық тарихының көркем бейнесі. Болашақ маманға қазақ драматургиясының тарихпен байланысын ұлттың мәдени, әдеби мұрасының ерекше көрсеткіші ретінде, халықтың азаттық пен тәуелсіздік жолындағы тарихи рухында таныту басты бағыт.

ХХ ғасырдың басы қазақ әдебиеті мен мәдениетінде драматургиялық шығармалар мен театрдың туып, қалыптасуының тарихы. Қазақ драматургиясының қалыптасуы ұлт әдебиетінің кеңестік дәуір кезеңінің тарихы мен әдеби үрдісінің көрсеткіші болып қалмақ. Қазақ драматургиясының тарихын оны жасаушылар шығармасынан бөліп қарастыра алмаймыз. Кеңестік дәуірге дейін әдебиет тарихында болған жыр, дастан, өлең, роман түрлеріне қазақ сөз өнерінде тосын түрін танытқан драматургия, театрдың келуінің негізі халықтық өнерде екені тарихи шындық. Ә.Тәжібаевтің: «Қазақ халқының рухани байлығын оның эпосын, лиро-эпосын меңгеруден басталған драматургия осы қасиетінің өзімен халықпен бірлігін, туған жұрттың ұзақ тарихымен тамырластығын дәлелдейді» (2,9 б) деуі драматургия мен қазақ театрының тарихын танытуды фольклормен байланыста қарастыру қажеттігін көздейді.

Қазіргі кезеңде әлемдік әдебиет пен мәдениетте кәсіби орнын белгілеген, сонысымен дүниежүзілік мәдениетке қосар үлесі бар қазақ драматургиясы мен театр өнерінің өресін, алған биігін айтқанда оның шыңын ұлттық негізде қарау кәсіби маман тұлғасын биіктетері анық.

Қазақ драматургиясының қазіргі кезеңіне дейінгі аралықты сөз еткенде даму тарихының өскеленділігі байқалады. Бұл өсу қазіргі қазақ драматургиясын толғантқан мәселе өмір шындығын, адам тағдырын заман келбетімен бейнелеу, тарих толқынын ақтарып, ақ-қарасын ашып оқырманына шындық жолын нұсқауымен ерекше. Қазіргі қазақ драматургиясы халық тарихын қайта қарап, кеңестік дәуірдің тарихи шындықты бұрмалау, жасыру әрекетінен туындаған мол қателігін түзету үстінде. Атап айтқанда тарихи шындыққа құрылған ұлылардың өмірінен жазылған драмалар Сәкен Жүнісовтің "Кемеңгерлер мен көлеңкелер" (Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов бейнелеріне арналған), Әбіш Кекілбаевтың "Абылай хан", М.Байсеркеұлының "Абылайханның ақырғы күндері", "Кек қылышы Кенесары", Жолтай Әлмашұлының "Сана дерті", "Абақты-ғұмыр", "Фрустракция"(Нәзір Төреқұлов, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанбек Қожанов, Сәкен Сейфуллин туралы) пьесалары – қазақ тарихының ақтандақ беттерін көркем шындықпен өрнектеген туындылар. Тарихи драмалардың жазылып көрерменге жету жолы да драманың тарихпен астастыра қарайтын мәселесі.

Драматургиялық шығармалардың даму тарихын білу, оның мүмкіндігін болашақ кәсібінде іске жарату, драматургияның тарихпен байланысты қырын кәсіби маманның ізденіп ғылыми зерттеуіне әкеледі.

Драматургияның психологиямен байланысы. Жоо-да драматургиялық шығармаларды оқытуда психология ғылымының негізге алынуы кәсіби маман дайындаудағы басты мәселе. К.Д.Ушинскийдің ұстаздық еңбекке бірінші психология ғылымы алынуы керек, ал педагогиканың адам тәрбиелеу құралы болуы тәрбиеленушінің жан-жақты даму заңдылығын білуі деген ойы драматургияны оқытудың психологиямен байланысына да негіз болады[3,70б]. Жас ерекшелік психологиясы ғылымының зерттеу аймағы адамның әртүрлі жас кезеңіндегі психикасының яғни, біз зерттейтін үлкендер психикасының дамуы кәсіптік маман дайындауда басшылыққа алатын ғылым негізі.

Студенттің драмалық шығармалар оқу кезіндегі жай-күйін, қабылдау ерекшеліктерін үлкендер психологиясын зерттеу арқылы білуге және практикалық іс-әрекетте басшылыққа алу міндетті болады. Оларға:

1. Жоо-да кәсіби білім беруді оқыту психологиясы
2. Студенттің тұлға ретінде қабілет, ақыл-ой дамуының деңгейі
3. Оқытушы мен студенттің оқу еңбегін ұйымдастыру психологиясы
4.Студенттің сөйлеу мен ойлау психологиясының сапасы
5. Драматургиялық шығармалардағы тәрбие психологиясы

Оқытушы педагогикалық психология ғылымының қағидаларына, педагогикалық ізденіс нәтижелеріне сүйене отырып, жоғарыда аталған іс-әрекеттерді орындау нәтижелі болмақ.

Драматургиялық шығармалар оқыту мен театр көрерменін тәрбиелеу арқылы болашақ маманға қажетті кәсіптік қырын қалыптастырудың психологиясын білмей мамандыққа бағыттау мүмкін емес.

Әдебиетші маман драматургиядағы кейіпкер психологиясының нәзік иірімдерін тану, адамдар арасындағы күрделі қарым-қатынастың, өмір сүру заңдылығының шешімін психология ғылымын терең білген сайын ұғына бастайды. Көркем шығармаларды оқу, ондағы автор ұсынған идея мен ой өзегін тани білу арқылы адам бойында психологиялық қабілеттердің, мінез-құлық нормаларының қалыптасатыны белгілі. Драматургиялық шығармаларды оқу да өз ретінде маман дайындауда болашақ мұғалімге тән кәсіби психологиялық қабілеттерді дамытады. Психология ғылымында қабілетті «іс-әрекетті орындаудағы тұлғаның жеке қасиеті» деп түсіндіреді[4,122б]. Драмалық шығармалар оқу кезіндегі аудитория психологиясын, жеке тұлғаның қабылдау ерекшеліктерін зертту арқылы шығармашылық қабілет тудыру мүмкіндігі артады. Драматургиялық шығармалар оқу кезінде тұлғаның ойлау, сөйлеу, ес, қиял түрі қабілеттері, көркем мазмұнды қабылдауы ерекше сатыда дамиды. Студенттің көркем шығарма оқудан алатын ішкі жан сезіміне, толғанысына оқытушының ортақ болуы, көңіл қосуы түсіністік жағдай туғызады. Студенттің осындай психологиялық жай-күйін таныған сайын драманы шығармашылықпен игерту мәселесі де шешімін таппақ.

Драматургияның эстетикамен байланысы. Эстетика гректің aisthetikos- сезінуші, сезім қызметіне қатысты ұғымы. Эстетика –көркемдік пен сұлулықты тану теориясы, адамзаттың әсемдік туралы көркем шығармашылықтарының жалпы заңдары, олардың дүниетануға эстетикалық қатынасы туралы ғылым. Эстетика ғылым ретінде өнерді ғана зерттеп қоймайды, қоғамның материалдық және рухани қызметінде адамның көркемдікті тануға эстетикалық көзқарасын зерттейді. Эстетика өнер арқылы сұлулыққа табыну, сезіну, оны қабылдау сезімдерін туғызады. Эстетика ғылымы адамзаттың көркем шығармашылыққа көзқарасын қалыптастыра отырып, эстетикалық қабылдау, эстетикалық қатынас, эстетикалық ляззат, эстетикалық пікір, эстетикалық баға, эстетикалық сезім, эстетикалық тәрбие ұғымдарының мәнін ашады. Өнер әлемі кең соның ішінде адамзаттың көркем сөз өнері арқылы сұлулықты, әдемілікті оның екі қыры тән және жан сұлулығын сезінуі ерекше.

Әдебиеттанушы ғалым З.Серікқалиұлы: «Көркемдік тұрғысынан дүние сырын игеру – жаратылысы шындығына, әр нәрсе, әр құбылыстың мән-мағынасына талдау, саралау жолымен жай ойлана үңілу ғана емес, ол – ең алдымен күллі әдемілік әлемін, сұлулық сипатын бар табиғатыңмен беріліп жан-жақты тану, рухани жан-жылуыңмен егжей-тегжейлі сезіну. Сонымен, сұлулық дегеніміз өнер туындысының аса маңызды сапалық қасиеттерінің бірі, қос мазмұнды, екі ұдай ақпарат береді: нақты табиғат болмысы және адам баласының әсерлік, рухани қатынасы, көңіл-күйі...», деп түсіндіреді [5].

Көркем сөз өнері арқылы жан сұлулығына тамсандыру мен табиғат сыйы тән сұлулығының арақатынасын білу оқырманның терең эстетикалық қабылдауын туғызады. Яғни. оқырманның ақиқат дүние құбылысын тану мен сөз өнері арқылы өрнектелген эстетикалық сезім тудыратын адами қасиеттерді айыра білу қабілеті. Біздің әдістемеміз үшін сөз өнері арқылы танылған сұлулықтың, әдеміліктің сырын ашу, сезіну бағалы. Әдіскер-ғалым Т.Ақшолақов: «Өнердегі биік мұрат –әсемдік

оқушыны баурап әкетеді. Сезім сұлулығына баурайды» [6, 11б]. деген пікірі әдістемеміз үшін де маңызды. Әдебиеттанушы ғалым С.Мақпырұлы: «Әдебиет- әсемдік, сұлулық әлемі. Ол бізді ару Жібек пен балғын Баянның нәзіктігіне сүйсіндіріп, аяулы Қамар мен Тоғжанның ақылы мен ажарына табындырып, мөлдір сезімдері мен жан сұлулығына тәнті етеді, осынысымен біздің әдемілік, сұлулық туралы талғамымызды қалыптастыруға ықпал етеді»-деген тұжырымы көркем әдебиеттің оқырманына жеткізер эстетикалық әсерін, сұлулыққа табынудың да талғампаздық екенін аңдатса керек [7,10б].

Драматургиялық шығарма мен театр өнері жан сұлулығы мен тән сұлулығын тануда ерекше күшке ие өнер. Сонысымен оқырманы мен көрерменін сұлулыққа бөлейді, сезімге жетелейді, өмірлік идеалдарын қалыптастыруға бағыт береді. Драмалық шығармалардың өзегіндегі эстетикалық идеалды тану, эстетикалық ләззат алу, тұлғаның эстетикалық тәрбиесін қалыптастыру драманы оқудан және оны эстетикалық талдау арқылы танылатын сұлулық. Драмалық шығармалар студентке білімді игертіп қана қоймайды, эстетикалық мәнін түсінген сайын талғамын, ой-пікірін қалыптастырып, сұлулықты сезіну, тәнті болу, соған ұмтылу сезімдерін оятып, адамгершілік қасиеттерінің қырлары мейірімділік, әділдікке талпынысы, құлшынысы оянады. Соған жеткізетін драма мазмұнындағы автор нұсқаған өзекті ой - идеяны тану эстетикамен байланыста танылады. Эстетикалық тәрбие драмалық шығармалардағы ұлттық және әлемдік құндылықтарды бағалай білу, ондағы мазмұн арқылы танылған өмір шындығының суретін тануымен ерекшеленеді. Драманы оқу кезіндегі сұрау тапсырмалар, кейіпкер тұлғасын танудағы мінездеулерге арналған шығармашылық тапсырмалар, әдістемелік жұмыстарды түрлендіру эстетикалық тәрбие мен сұлулықты тануға жеткізеді.

Драматургияның мәдениеттанумен байланысы. Мәдениеттану адамзат тарихында жасалған материалдық және рухани құндылықтарды тануға, одан оқып, үйренуге жеткізетін ғылым. Адамзат қоғамының қалыптасуында «мәдениет» ұғымының пайда болуы, дамуы ұзақ тарихи үрдіс. «Мәдениет» ұғымының классикалық мазмұны қоғам мен адамзат дамуының тарихи белгісі және адамзат тіршілігінде қоғам мен адам дамуының саналы нәтижесінде қол жеткізілген қарым-қатынас көрінісі. Ғылымда мәдениет ұғымын түсіндіруге берілген анықтамалар мен түсініктер қоғам дамуымен жетілдіріліп отырғанымен жалпы мәдениет сөзі өз мазмұнында С.И.Ожегов сөздігінде былай беріледі: «мәдениет-әлеуметтік құндылықтарды игеру мен дамытудағы адамдардың шығармашылық қызметінің тәсілі мен нәтижесі, ол арқылы қоғам мен жеке адамның біркелкі дамуы қамтамасыз етеді»,-делінген[8]. Сонымен мәдениет адамзаттың өмір бойы жасаған құндылықтар жүйесі және оны жасау тәжірибесінің жиынтығы, көрінісі, нәтижесі, жетістігі деуге саяды.

Мәдениет ұғымы пайда болу кезеңінде алғашқы егін егу, бау-бақша өсіру, жер жырту, шаруашылық кәсібіне қатысты қарастырылды. Адамзат дамуымен ұғым қалыптаса келе мәдениетті эстетика заңдылығымен танып адамдардың көркемдік шығармашылық еңбегі тұрғысынан түсіну қалыптасты. Мәдениеттің адамзат қоғамы дамуындағы бір белгісі өнер деп қарастыра отырып, өнердің бір бұтағы драматургия, театрмен байланысты қыры мәдениеттану ғылымы астарында ашылуы тиіс.

Адамзат қоғамындағы мәдениет, өркениет тарихының бастау кезеңінің қайсысын алсақ та, мәдени мұра құндылықтарының байлығымен ерекшеленеді. Өнертанушы ғалымдар көне мәдениет жәдігерлері ретінде ежелгі гректердің мәдениетіне ерекше тоқталады. Ежелгі Грекия мәдениетін жасаушы әдебиеті, театры, философиясы Еуропа елдерінің өнер адамдарының шығармашылық дамуына ықпал етті. Театр мәдениетінің қалыптасуында антикалық ежелгі Грек және Рим мәдениетінің әлемдік өркениетті дамытудағы маңызы ерекше. Бастауын ежелгі грек, рим мәдениетінен алған театр өнері мәдениеттің ордасындай талай ғасырдан бері адамзат баласын тәрбиелеуде.

Мәдениетті жасаушы қоғам, ондағы әлеуметтік адамдар тобы ғана емес жеке адамдар да мәдениетті жасаушы субъекті. Қоғам дамуындағы адамның мәдениет жасаушы жекелік сипаты «тұлға мәдениеті» ұғымын қалыптастыруға әкелді. Тұлға мәдениеттілігі оның жеке қасиеттерінің тәрбиелілік, әдептілік, имандылық, сыпайылық, ізеттілік жан тазалығы, тән тазалығы сипатының көрінісі. Тұлғаның өз халқының салт-дәстүрін, өнерін бағалауы ұлттық мәдениетін қастерлеуі мәдениеттілік белгісі. Тұлға мәдениетін сөз өнері арқылы қалыптастырудың бір сыры драматургиялық шығармаларды оқуға, олардың сахналанған үлгісін театрда көруге байланысты. Драматургиялық шығармаларды оқу мен театрда көру арқылы тәуелсіз қоғамның жан-жақты жетілген, эстетикалық талап-талғамы жоғары, шығармашылық әлеуеті биік, кәсіби мамандығына

жетудің сара жолын таңдаған мәдениетті тұлға қалыптастыру. Театр мәдениеті автор мен режиссердің шығармашылық еңбегінің нәтижесін өнер туындысына тән тілімен қабылдай алу. Біз де өнердің өзіне тән ерекше тілін танытуды мәдениеттану ғылымының тұжырымдарына сүйену арқылы тұжырымдаймыз.

Қазақстанның драматургия, театр өнерлерін ұлттық, сондай-ақ жалпы адамзаттық көркем мәдениеттің тамаша, бірегей әрі біртұтас жүйесінің құрамдас бөліктері ретінде қарастыру болашақ әдебиетші мұғалімді мәдениеттану мен әдебиеттану ғылымының тығыз байланысты екенін бағамдауға жеткізеді.

Кәсіби маман мәдениеттану ғылымының драматургиямен байланысын анықтауда Қазақстан көркем мәдениетінің жүйелі немесе дискретті кезеңдері жайында, ұлттық өнеріміздің аймақтық және әлемдік мәдени кеңістіктегі ролі мен маңыздылығын, қазіргі кездегі көркемөнер үрдісі мен өнердің жалпы әлемдік қазынасына қосқан орасан зор үлесін тануға мүмкіндік алады.

Қорытынды. Қазіргі қазақ әдебиетінің тәуелсіздік рухымен даму бағытын айқындайтын драмалық шығармалар жазылып, сахналанып көрерменін табуда. Қазіргі қазақ драматургиясының әлемдік драматургияда өз орнын белгілеген сала, оның мазмұны, жанрлық ерекшелігі бай, тіршілік тану мүмкіндігінің шексіз екендігі оқырманды қызықтырады оқуға, көруге жетелейді. Оқырмандық қызығушылық драманың өн бойында жатқан күрделі тартыс пен мазмұнның сырын білуге құмарлық драматургияның ғылым салаларымен байланысын білуге әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы, Он жетінші том, Алматы, «Жазушы» 1985. -349б.-кітап

2 Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. –Алматы, «Жазушы» , 1971. -415 б. -кітап

3 Ушинский К.Д. Педагогикалық шығармалар. Алматы, 1961. -210 б. -кітап

4 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі педагогика және психология. Алматы, «Мектеп» 2002, -256 б. -кітап

5 Серікқалиұлы З.: Таңдамалы шығармалары:- Алматы, Раритет, 2011 - .1 т.: құраст. Сақиұлы З. - 317 б. -кітап

6 Ақшолақов Т.Шығарманың көркем айшықтарын таныту. –Алматы, Рауан, 1994. -224б. -кітап

7 Мақпырұлы С. Әдебиеттің тектері мен түрлері. Алматы, 1994, РБК, -74б. -кітап

8 Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 53 000 слов / — М., Оникс, Мир и Образование, 2007. — 1200 с. –кітап.

МРНТИ 16.21.51

Ordabayev Ch.,[1] Aldashev N.,[2] Nabidullin A.[3]

[1,3]Abai Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
[2]K.Zhubanov Aktobe Regional University ,
Aktobe, Kazakhstan

PECULIARITIES OF MOBILE APPLICATION USAGE IN TEACHING ENGLISH FOR UNIVERSITY STUDENTS

Abstract

Mobile technologies are increasingly being introduced into our lives, becoming ubiquitous, acquiring more and more advanced opportunities for social interaction and connection to the Internet. Technologies like these can have a big impact on the entire educational process. Learning will increasingly move away from the audience and enter the student's personal space, both real and virtual, and become more personal with elements of cooperation. Finding a new way of using mobile technologies to integrate them into learning as an extension of daily life will be considered a success. A fairly wide range and variety of existing mobile learning resources allow you to choose applications in accordance with the individual needs, interests and level of the student's language training. This article is dedicated to finding peculiarities of mobile application usage in teaching English for university students.

Keywords: mobile educational, mobile applications, language learning software, online education, Internet technologies

Ордабаев Ч.К., [1] Алдашев Н.М., [2] Набидуллин А.С. [3]

[1,3]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан
[2] Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

УНИВЕРСИТЕТ СТУДЕНТТЕРІН АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Мобильді технологиялар біздің өмірімізге барған сайын кеңінен енгізіліп, әлеуметтік өзара әрекеттесу мен оқытудың жетілдірілген мүмкіндіктеріне ие бола отырып, кеңінен таралуда. Мұндай технологиялар бүкіл оқу процесіне үлкен әсер етуі мүмкін. Оқыту аудиториядан алшақтап, студенттің жеке кеңістігіне нақты да, виртуалды да енеді және ынтымақтастық элементтерімен жеке болады. Бұл аспект студенттің күнделікті өмірінің жалғасы ретінде оқуды интеграциялау үшін мобильді қосымшаларды қолданудың жаңа әдісін іздеуді қажет етеді. Қолданыстағы мобильді оқыту ресурстарының кең спектрі мен әртүрлілігі студенттердің жеке қажеттіліктеріне, қызығушылықтарына және тілдік дайындық деңгейіне сәйкес қосымшаларды таңдауға мүмкіндік береді. Мақала жоғары оқу орындарының студенттеріне ағылшын тілін оқытуда мобильді қосымшаларды қолдану ерекшеліктерін анықтауға арналған.

Түйін сөздер: мобильді оқыту, мобильді қосымшалар, тілдерді үйренуге арналған бағдарламалық қамтамасыз ету, онлайн-білім беру, интернет-технологиялар

Ордабаев Ч.К.,[1] Алдашев Н.М.,[2] Набидуллин А.С.[3]

[1,3]Казахский национальный университет имени Абая,
Алматы, Казахстан
[2]Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова,
Актобе, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТОВ

Аннотация

Мобильные технологии все чаще внедряются в нашу жизнь, становятся повсеместными, приобретая все более совершенные возможности для социального взаимодействия и обучения. Подобные технологии могут иметь большое влияние на весь образовательный процесс. Обучение будет все больше отдаляться от аудитории и входить в личное пространство учащегося, как реальное, так и виртуальное, и становиться более личным с элементами сотрудничества. В данном аспекте необходим поиск нового способа использования мобильных приложений для их интеграции в обучение в качестве продолжения повседневной жизни студента. Достаточно широкий спектр и разнообразие существующих мобильных обучающих ресурсов позволяет выбирать приложения в соответствии с индивидуальными потребностями, интересами и уровнем языковой подготовки студента. Статья посвящена выявлению особенностей использования мобильных приложений при обучении английскому языку студентов вузов.

Ключевые слова: мобильное обучение, мобильные приложения, программное обеспечение для изучения языков, онлайн-образование, интернет-технологии

Introduction. Currently, mobile technologies are developing so rapidly that they have become firmly established in our lives and no one can imagine themselves without a computer and a smartphone. This is reflected not only in everyday life, but also in all spheres of human's activity, including education.

Mobile learning began to develop in the last century and the prerequisites for this were laid in the 70s of the XX century, when Alan Kay proposed the idea of "book sizecomputers " for educational purposes. In the 90s, with the advent of pocket personal computers, the development and evaluation of mobile learning for students began, and the first educational projects for a mobile environment appeared. Fundamental research in the field of mobile learning by foreign scientists appears: T. Anderson, M. Sharles, M. Alli, D. Attevel, M.Ragus, D. Traxler. The emergence and formation of the mobile learning system is just beginning in Kazakhstan.

Mobile learning refers to e-learning through using mobile devices, regardless of time and place, using special software on a pedagogical basis of an interdisciplinary and modular approach [1].

There are many different types of technology that can be classified as mobile. They can be divided into:

1. Portable and personal - mobile phones, tablets, laptops, digital devices.

2. Stationary and public - electronic boards, lingua-phone equipment, equipment for video conferencing [2].

Mobile technologies are increasingly being introduced into our lives, becoming ubiquitous, acquiring more and more advanced opportunities for social interaction and connection to the Internet. Technologies like these can have a big impact on the entire educational process. Learning will increasingly move away from the audience and enter the student's personal space, both real and virtual, and become more personal with elements of cooperation. Finding a new way of using mobile technologies to integrate them into learning as an extension of daily life will be considered a success.

Not so long ago, the most exciting thing we could do on a mobile phone is to download and install a ringtone. Currently, users of the iOS and Android operating systems have a choice of hundreds of thousands of programs and applications. Mobile learning is not a new concept, but new devices with advanced capabilities have been the impetus for the growth of the level of interest, including among those studying foreign languages. Various programs began to appear for studying English, French, Japanese and other languages. The programs were designed for learning vocabulary with listening to audio recordings, practicing verb forms, providing an opportunity to communicate with native speakers in forums and discuss various topics. Also, various applications have become popular, which made it possible to exchange information online.

Research Materials and Methods. People use and will continue to use computers and laptops, but with the rapid growth of mobile devices, the way they are used is changing. As personal devices, smartphones are ideal for one-to-one informal teaching. The user independently determines which applications to use and how to use them. In turn, teachers of foreign languages should only encourage and promote student autonomy, as well as provide opportunities for combining classroom and extracurricular learning. But it must be remembered that smartphones are still quite an expensive device that not everyone can afford. And this fact cannot be ignored by teachers.

The power and small size of tablets and mobile devices allow you to learn a language virtually anywhere. Of course, there are applications, the use of which will be difficult due to the insufficient language competence of the student, but this is natural. Nowadays, all such applications are aimed at helping and guiding the student in his desire to learn the language [3].

For mobile learning to be successful, educators and technology developers must consider the following factors:

1. Content. The information contained in the application must match the interests of the students.

2. Mobility. It is very important that the device is small and lightweight. This means you can take it with you wherever you go. Students should be able to join the learning process outside of the classroom at a time that suits them, and not necessarily on schedule.

3. Education over the course of study time. To implement this factor, tools are needed that effectively organize the educational process.

4. Informality. In this case, students can use certain technologies with even more enthusiasm.

5. Ownership. Since any student wants to own and control their personal device, this factor remains important for the successful implementation of mobile learning [4].

In our opinion, training in the use of applications for mobile electronic devices is currently particularly relevant. At present, students, with all their education in the field of digital technologies, it seems to us, are not sufficiently familiar with the variety of offered software products. The teacher's task is to help the student choose the necessary and suitable products that can maximize the learning of the language, and thereby individualize the learning process. It is necessary to streamline the use of these devices by students and teach them how to use mobile devices for learning, which will optimize this process.

Currently, mobile device users have access to a huge number of applications for learning foreign languages, primarily English. Moreover, today there are mobile applications and programs focused on different aspects of teaching a foreign language.

For example, students, performing translation of a text on a specific topic, can turn to electronic dictionaries. Applications for mobile electronic devices have several advantages over their printed counterparts. Firstly, they provide quick access to information. Secondly, the vocabulary base in mobile dictionaries is usually more relevant than the printed versions. Thirdly, the use of mobile devices in the classroom and for independent work will help increase the motivation of students to learn a foreign language.

It should be noted that proper work with the electronic dictionary requires instruction from the teacher and the development of students' skills in working with information available on reference sites and reference applications. Also, the teacher's recommendation in choosing a particular resource is of great importance.

First of all, it is important to teach students to work with such monolingual explanatory dictionaries as “Merriam Webster Dictionary” and “Dictionary.com”, which, in addition to the actual description of the lexical meaning, contain examples of the use of lexical units and, thus, provide information about words, phrases and idiomatic expressions within the context. In addition to transcription, these dictionaries also contain audio recording of the pronunciation of words. In the category of monolingual dictionaries, The Free Dictionary by Farlex, Inc deserves attention, as this application allows you to simultaneously search in a number of dictionaries and encyclopedias, as well as specialized terminology dictionaries for various industries, for example, such explanatory dictionaries of legal terms as “Free Law Dictionary” and “Nolo's Plain English Law Dictionary”.

Of the currently presented bilingual dictionaries, the system for translators “Multitran” can be distinguished. But even when using bilingual dictionaries, students are far from always able to extract the necessary information from a dictionary entry, for example, often the most frequent meaning is used for translation, without taking into account the rest. The use of this application can be recommended for advanced learners, since this dictionary contains a large number of meanings of words that are not always sufficiently systematized and will be redundant at the initial stage of learning.

Mobile translation apps like Language Translator and Google Translate allow you to translate words, phrases, sentences using Google's online translation service. It is important to explain to students that translation applications only provide a translation of a word or expression, which is not always adequate.

Next, we would like to focus on applications that are designed to develop lexical skills and expand the vocabulary of students. Many of these electronic applications are designed for self-study of foreign languages and are built on a game basis.

The My Word Book application, available on the British Council website, is designed as an interactive notebook for English learners. The vocabulary in the application is presented in the form of sets of interactive flashcards, organized both in an arbitrary order and in the form of thematic groups, distributed over three levels of difficulty. Each flashcard is provided with a definition and usage example from the Cambridge University Press dictionary, translation, fields for notes, audio example, image. The "Practice" heading contains five types of tasks, after completing which the user can move a word to the list of learned vocabulary. The application was developed within the framework of the British Council training programs based on sources from Cambridge University Press, which is a reliable recommendation for its use [5].

Research result. The English with Words app is designed to work on expanding your vocabulary through fun activities in a playful way. "Words" helps to activate the memorization of new words, to train their spelling and listening comprehension. A feature of this application is that each of the eight proposed modes is aimed at practicing specific skills in the use of lexical units. During the lesson, students are encouraged to perform several exercises of different types, for example, memorizing flashcards to train memory, choosing the correct audio translation, participating in problematic mini-games.

"Easy ten" app is designed to improve your vocabulary at any level of English proficiency. The principle of operation is based on an individualized approach to the needs of the user, in particular, this application allows you to personally select words for memorization, excluding the vocabulary already familiar to the user. The words marked for learning are available in a special player that reproduces the pronunciation in English and Russian. In accordance with the established learning schedule, the application offers the user from 10 to 20 new words every day, as well as four types of tests for each word, based on different types of information perception. Interestingly, the word examples are taken from Twitter. The developers also offer daily exercise cycles to review material learned in previous sessions. To assess their progress in learning a foreign language, the user can compare their results with those of other subscribers using the rating calculated by the application.

Free «Полиглот» application. English Words contains a basic vocabulary, lists of irregular verbs, and numerous thematic vocabulary groups. Two modes of operation are available in the application: English-Russian dictionary, supplemented with transcription, voiced words and contexts of use, as well as training exercises, which consist in choosing one of the proposed word options to fill the gap in the sentence. All contexts are voiced and translated into Russian. The program contains separate interactive and game components, for example, the statistics of the user's success is kept, cards are periodically offered for repeating the material covered, a point reward system is installed, it is possible to create individual word lists.

The Memrise application is very popular among users - a free multifunctional application for memorizing various information. There are hundreds of courses on the official website, most of which are free. Meme cards are proposed as a mnemonic technique, which are designed to facilitate memorization of new words. The main type of work with this sentence is switching between numerous voiced vocabulary cards, which alternates with simple tasks for multiple choice [6].

Sections for the development of vocabulary skills are also included in many other applications, for example Johnny Grammar's Word Challenge, Learning English for BBC, Puzzle English and many others), and are also a necessary element of the so-called universal mobile applications for language learning, which will be discussed below.

In our opinion, many applications for replenishing vocabulary can be used, first of all, for independent work of students, for activating and developing lexical skills within the framework of the topics studied, for self-examination. At the same time, it should be noted that not all applications have high-quality language content, various types of tasks and do not fully use the technical capabilities that modern mobile devices are endowed with.

Conclusion. During our research, we were also interested in professionally oriented applications for learning English for special purposes, in particular legal English. Unfortunately, we have to admit that developers pay very little attention to the creation of such applications, and there are no free applications at

all. Nevertheless, we got acquainted with the International Legal English application, the subscription to which is quite affordable. The application is intended for students who are preparing for the international legal English exam ILEC (International Legal English Certificate Exam), during which the skills of lawyers using English in the professional field are tested. The appendix includes about 400 of the most common legal terms necessary both for exam preparation and for solving daily professional problems. All vocabulary is divided into groups by areas of law, for example, “Legal Terms”, “Contract”, “Company Law”, “Employment Law”, “Competition Law”, “Real Property”, “Environmental Law”, “Intellectual Property”. The application has two modes of operation: “Search” - a monolingual dictionary in which terms are presented in the form of flash cards with an audio version, definition, context of use. “Learn” - terms are grouped by areas of law or presented in an arbitrary sequence, also accompanied by examples and definitions. The main method of working with vocabulary is memorization, training exercises; no tests. The application is valuable for its professional orientation and the indisputable reliability of the source - Cambridge University, therefore, of course, it can be used for independent work of students.

The review allows us to conclude that a significant number of mobile applications and programs for learning a foreign language have been developed to date, aimed at the formation and development of lexical skills in the English language. A fairly wide range and variety of existing mobile learning resources allow you to choose applications in accordance with the individual needs, interests and level of the student's language training. From our point of view, the practical application of mobile applications has great potential, since it increases the motivation and cognitive activity of students, interest in the subject, helps to individualize learning, and removes the psychological barrier when using a foreign language as a means of communication. In addition, the use of interactive technologies contributes to the development of foreign language competencies and the intensification of independent work of students.

References:

1 Куклев В. А. Становление системы мобильного обучения в открытом дистанционном образовании. — Автореферат диссер. на соискание уч. степени докт. пед. наук. — Ульяновск, 2010. — 46 с.

2 Naismith L., Lonsdale P., Vavoula G., Sharples Literature review in mobile technologies and learning. — Futurelab. — 2004. — 44 p.

3 Godwin-Jones R. Mobile apps for language learning. — Language learning & Technology. — June 2011, Vol.15, № 2. — pp.2–11.

4 Min Pun. The use of multimedia technology in English language Teaching: a global perspective // Crossing the Border: International Journal of Interdisciplinary Studies. – 2013. – Vol. 1. – № 1.

5 Nergiz Kern. Technology-integrated English for Specific Purposes lessons: real-life language, tasks, and tools for professionals // Innovations in learning technologies for English language teaching. – 2013.

6 Титова С. В. Дидактические проблемы интеграции мобильных приложений в учебный процесс // Вестник ТГУ. – 2016. – № 7–8 (159–160). – С. 7–14.

МРНТИ 16.31.02

Райымбекова Ә.А. ,[1] Ешимов М.П.,[2] Нұртілеуова С.Р. [3]

[1,2,3] әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДА ОРЫС ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТҮРЛЕРІН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Бұл мақалада орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың инновациялық түрлері, өзге тілді оқыту тәжірибесінде жаңа технологияларды қолдану әдістері, жаңа мультимедиялық білім беру жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады. Шет тілін оқыту – бұл, ең алдымен, оқушылардың коммуникативтік қызметі болғандықтан, оқытушы әрбір студенттің жаңа лексикалық формалар мен құрылымдарды меңгеру барысында қызметін жандандыруы, олардың шығармашылық белсенділігі үшін тірі жағдайлар жасауы қажет. Бүгінгі күні оқушылардың шет тіліне, сондай-ақ мәдениетке, оқытылатын тілдің тарихы мен рухани мұрасына деген қызығушылығын арттыратын

және назарын белсендіретін оқытушы жұмысының көптеген стандартты емес нысандары бар. Бұл мақалада шетел аудиториясында мәтіндерді, лексиканы оқу және практикалық тапсырмаларды орындау кезінде жұмыстың инновациялық әдістерінің бірнеше түрі келтіріледі.

Түйін сөздер: халықаралық қатынастар, оқытудың инновациялық формалары мен әдістері, қоғамдық және кәсіби стандарттар, мультимедиялық технологиялар

Raimbekova A.,[1] Eshimov M., [2] Nurtileuova S. [3]

[1,2,3] Al-Farabi Kazakh National University
Kazakhstan, Almaty

USE OF INNOVATIVE FORMS OF TRAINING IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article considers innovative forms of studying and teaching Russian as a foreign language, methods of using new technologies in the practice of teaching non-native language, advantages and disadvantages of new multimedia educational systems. Since teaching a foreign language is, first of all, a communicative activity of students, the teacher needs to intensify the activity of each student in the process of mastering new lexical forms and structures, create living situations for their creative activity. To date, there are many non-standard forms of teacher work that increase the attention and interest of students in both foreign language and culture, history and spiritual heritage of the language studied. This article presents several types of innovative working methods when studying texts, vocabulary and performing practical tasks in a foreign audience.

Keywords: innovative forms and methods of teaching, international standards of training, multimedia technologies, Russian as foreign

Райымбекова А.А.,[1] Ешимов М.П.,[2] Нуртилеуова С.Р. [3]

[1,2 3] Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ФОРМ ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются инновационные формы обучения в преподавании русского языка как иностранного, методы использования новых технологий в практике обучения неродного языка, преимущества и недостатки новых мультимедийных образовательных систем. Так как обучение иностранному языку – это, прежде всего, коммуникативная деятельность учащихся, преподавателю необходимо активизировать деятельность каждого студента в процессе освоения новых лексических форм и конструкций, создать живые ситуации для их творческой активности. На сегодняшний день существует множество нестандартных форм работы преподавателя, активизирующих внимание и повышающих интерес учащихся как к иностранному языку, так и культуре, истории и духовному наследию изучаемого языка. В данной статье приводятся несколько видов инновационных методов работы при изучении текстов, лексики и выполнении практических задач в иностранной аудитории.

Ключевые слова: инновационные формы и методы преподавания, международные стандарты обучения, мультимедийные технологии, русский как иностранный

Кіріспе. Ғылым, техника және мәдениет салаларындағы неғұрлым дамып келе жатқан халықаралық қатынастар жағдайында шет тілін іс жүзінде меңгеру кез келген бейіндегі жоғары білікті маманның маңызды сипаттамаларының бірі болып табылады. Осының салдарынан Қазақстанның жоғары оқу орындары жүйесінде, әлемдегі көптеген елдер сияқты елеулі өзгерістер орын алуда.

Елдердің жоғары оқу орындарының алдында қазіргі заманғы проблемаларды білікті шеше алатын жоғары кәсіби деңгейдегі мамандарды қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Осыған байланысты Қазақстанның мемлекеттік саясатының негізгі міндеттері оқытудың инновациялық нысандары мен әдістері, оқуға формальды тәсілден бас тарту, практикалық мақсаттар мен міндеттерді іске асыруда жаңа заманауи технологияларды пайдалану болып табылады.

Ғаламдық интернет желісі құрылғаннан кейін адамзат дамудың жаңа дәуіріне – ақпараттық кезеңге аяқ басты. Бұл өзгерістер білім беру үдерісіне де белгілі бір түзету енгізді. Интернеттің жаһандық мүмкіндіктері оқытудың жаңа перспективаларын ашады және Қазақстанның білім беру кеңістігінде анағұрлым берік позицияларды алып келеді.

Бірақ заманауи жаңа білім беру стандарттарының қажеттілігі туындайтыны шындық. Мемлекеттік органдармен бірлесіп бірнеше деңгейлер мен бағыттардағы мамандарды даярлауға негізделген қоғамдық және кәсіби стандарттар әзірленіп, енгізіледі. Практикалық, жалпы білім беру және тәрбие мақсаттарының біртұтастығы арқасында шет тілдерін оқытудағы әдістер қайта қаралып, жаңартылып отырады.

Жоғары білікті мамандарды даярлау міндеті студенттік орындардан бастап болашақ мамандардың өз мамандығы бойынша өз бетінше білім алу және үнемі жетілдіру қажеттілігін қалыптастыру болып табылады. Ең алдымен, шет тілін меңгерген маманның тұлғасын қалыптастыру ең негізгі мақсат болып табылады [1, 25б].

Орыс тілі ұлтаралық қарым-қатынас тілі бола отырып, Қазақстанның экономикалық, құқықтық және білім беру кеңістігінде берік орын алады, сондықтан оны оқытудың тиімділігін арттыратын технологияларды пайдалану ерекше маңызға ие болады.

Біздің міндетіміз шетелдіктерді орыс тіліне оқыту тактикасының бастапқы компонентінің нақты сипаттамасы болып табылады, ол оқыту процесінің барлық компоненттерін алдын ала анықтайды: мазмұны – оқу материалдары – бақылау.

Біздің жұмысымыз ұсынымдық сипатқа ие болғандықтан, онда ересек шетелдіктердің базалық коммуникативтік құзыреттілігі тіркелген, тіл үйренушілердің Қазақстанда болатын уақытында болжанатын күнделікті кәсіби емес коммуникативтік қажеттіліктері қарастырылды.

Әдістеме. Оқытудың жоғары оқу орнына дейінгі кезеңінің ерекше қыры шетел тілін оқытудың қарқындылығы болып табылады, бұл қысқа мерзімде оқу қызметін жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз ететін көлемде тілді меңгеру қажеттігінен туындайды. Тіл үйренушілердің орыс тіліндегі коммуникативтік құзыреттілігі және олардың жаңа білім беру ортасына бейімделуі үшін оқытудың инновациялық әдістерін, атап айтқанда, қазіргі заманғы мультимедиялық құралдарды тарта отырып жүзеге асырылатын аудиториядан тыс өзіндік жұмыс жүйесінің мүмкіндіктерін барынша ұтымды және тиімді пайдалану қажет. Оқу процесіне мұндай сабақ жүйесін енгізу шетелдік азаматтарды жоғары оқу орнына дейінгі кезеңде оқытуға бейімдеудің тиімді құралдарының бірі болып табылады.

Бірақ әрбір әдістеме ретінде, әсіресе жаңа, заманауи мультимедиялық білім беру жүйесі өзінің артықшылықтары мен кемшіліктеріне ие. Мысалы, білім алушылар мен оқушылардың арасындағы тікелей байланыстың болмауы, біздің ойымызша, оқу материалын қабылдауды және іске асыруды қиындатады, сондай-ақ орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың виртуалды электрондық ортасы қабылданатын суреттің ойдан шығару кезеңін когнитивті процестен алып тастайды. Мүмкін, бұл сөйлеу материалдары мен ауызша емес ақпаратты қабылдау процесін тездетеді, бірақ білім алушыларда осы когнитивтік қызметті сипаттау қажеттілігі туындамайды. Барлық айтылғандардан қашықтан оқыту мен нақты оқытудың тікелей оппозициясы жоқ.

Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың оқыту үлгісі қашықтықтан оқыту кезінде, сондай-ақ компьютерлік технологияларды пайдалана отырып, сыныпта дәстүрлі жұмыс кезінде кез келген жағдайға байланысты жұмыс істеу кезінде қолданылуы мүмкін, сондықтан жаңа ұрпақтың оқу құралдарын құруда аса қажеттілік сезіледі.

Соңғы жылдары орыс тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінде зерттеулер белсенді жүргізілуде, шетел тілдерін оқытуға компьютерлік технологияларды енгізу саласында эксперименттер жүргізілуде [2, 37б]. Заманауи компьютерлік бағдарламалар оқушылардың жеке қажеттіліктері мен мүдделерін, тілді игерудің/меңгерудің әртүрлі стратегияларын ескеруі, оқу материалын көрсету тәсілдерін саралау, жаттығудың жеке түрлерін қамтамасыз етуі, оқушыларды шет тілді сөйлеу қызметіне тарту үшін ынталандырудың кең ауқымын жасауы, оқытылатын тілмен байланыс жасау уақытын арттыруы мүмкін екені белгілі.

Интерактивтілік, дербестік, индивидуализация және осының салдарынан студентке бағытталған оқыту тәсілі, сабақта компьютерлік оқу материалдарын қолдану сипатына жаңа талаптарды қалыптастырады. Бүгінгі күні орыс тілін шет тілі ретінде оқытатын оқытушыларға көмек ретінде әртүрлі компьютерлік бағдарламалық құралдар (электрондық сөздіктер, оқу бағдарламалары), Елтану және интернеттің оқу материалдары, Әдістемелік, психологиялық және лингвистикалық әдебиет деректері пайда болады.

Бірақ компьютердің мүмкіндіктері сөздік қорын оңай кеңейтуге мүмкіндік беретін электрондық сөздіктер мен бағдарламалармен ғана шектелмейді. Компьютердің мультимедиалық мүмкіндіктері, орыс тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінде күрделі анимацияны пайдалану оқушылардың көрнекі жадысын қолданудың жаңа мүмкіндіктерін беретін, өзге тілді қабылдау процесін жеңілдетуге мүмкіндік береді.

Студентті оқыту үдерісіне тарту үшін оқытушы осы әдістерді орыс тілін шет тілі ретінде оқытуында да қолдана алады. Мультимедиялық құралдардың көмегімен шынайылықты имитациялау диалогтік режимде орын алатыны өте маңызды. “Шындықтың әсері” коммуникация, ойдан шығарылған кейіпкерлердің қарым-қатынасы арқылы құрылады. Және осы әлемде “өзі” болу үшін “тірі” қарым-қатынас арқылы сенің айналаңдағы оқиғаларға ден қою қажет. Осылайша, студенттердің, дәл осы жағдайда ойынға қатысушылардың, автоматты түрде тіл үйренуге деген қызығушылығы пен мотивациясы артады.

Сондай-ақ, студенттің өзі осы шындықты “құрушы” болып табылатыны маңызды және одан кейінгі іс-әрекеттердің бағыттары мен сөйлесудің тақырыптары тікелей сол адамға байланысты. Пайдаланушы бағдарламамен үнемі өзара әрекеттесу мүмкіндігіне ие. Кез келген уақытта қажетті ақпаратты сұратуға, оны өзіне ыңғайлы әртүрлі түрде ұсынуға, сондай-ақ пайдаланушының іс-қимылының дұрыстығы бағдарламасынан баға алуға болады.

Әртүрлі ым-ишара және мимиканың көмегімен диалогке қатысушылардың бастан кешетін әртүрлі эмоцияларын “көрсетуге” болады. Тілдесуді шексіз жалғастыруға болады, оны кез келген жерде тоқтатып, келесі жолы жалғастыруға болады. Осылайша, интерактивті қарым-қатынас мүмкіндіктері шексіз. Мультимедианың диалогтік жүйелерінің дамуы оқулықтардың, энциклопедиялардың, атластардың, журналдардың, “жанданған” суреттері мен дыбысы бар көркем әдебиеттің пайда болуына әкелді [3, 2б].

Компьютердің ашуланшақ педагогтан айырмашылығы – оқушының қателіктерін ұзақ уақыт бойы және шыдамдылық танытып түзете алады. Шет тілін үйренуде екпінді түзету, ауызша сөйлеу қателіктерін жою немесе грамматикалық кемшіліктерді жою туралы сөз болып отыр. Қазіргі уақыттағы мультимедиялық технологиялар - бұл оқу үрдісіндегі жаңа ақпараттық технологиялардың қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі.

Оқу материалын іріктеу және оны таныстыру реттілігін анықтау кезінде оқытушыға топтың дайындық деңгейін ескеру қажет. Анимация және компьютерлік графика белгілі бір бейненің мәнін ұсыну құралы болып табылады әрі нақты әрекетті жасау үшін қажетті визуалды бағдарларды қамтиды. Олар коммуникативтік үдерістегі қателердің алдын алуға, белгілі бір грамматикалық құбылысты тез меңгеруге ықпал етеді және бұл үдерісті оқушылардың өз тарапынан басқарылатын және бақыланатын етеді.

Әртүрлі, атап айтқанда, бақылауға, мағынаны ұғынуға, зерделенетін құбылысты тануға, жаттығуға, сөйлеуге итермелейтін бейнероликтер жасауға болады. Әртүрлі оқулықтарда ұсынылған мәтіндерді оқылған грамматикалық материалды бекіту мақсатында, сондай-ақ тыңдау, оқу және сөйлеуді дамыту үшін кейін жасайтын роликтер үшін сценарий ретінде пайдалануға болады.

Теориялық материалды қарау оқушыға мәтіндік және графикалық экрандар, мультипликациялық қосымшалар, бейнеклиптер, демонстрациялық-иллюстрациялық бағдарламалар түрінде ақпарат беттерін көрсету болып табылады [4, 2б]. Студенттер ақпарат беттерін алға немесе артқа парақтауға, теорияны басынан немесе соңынан көруге, мазмұны бойынша қажетті бөлімді табуға мүмкіндігі бар.

Компьютерлік графика мүмкіндіктерін және күрделі анимация элементтерін пайдалана отырып, біз орыс тіліндегі ең күрделі тақырыптардың бірі – қозғалыс етістіктерін меңгеру процесіне жаңаша жақындауға мүмкіндік беретін шағын бейнеқатар жасадық.

Нәтижелер. Етістіктердің түрлік айырмашылықтарының күрделілігі, етістік префикстердің көп саны, тіркесу мәселелері, грамматикалық конструкциялардың вариативтілігі – осының барлығы шетелдіктердің сөздерінде префикс етістіктерді еркін қолдануды қиындатады.

Сөйлеу тәжірибесінде етістіктерді қолдану дағдыларын дамыту үшін етістік префикстерді берудің нақты жүйесі және осы тақырыпқа қатысты жаттығулардың көптігі қажет. Бірақ анимацияны пайдалану осы процесті жеңілдетеді, өйткені қозғалыстағы затты "көзбен" көруге, бағыттың ықтимал түрлерін өз бетінше жасауға, әртүрлі жағдайлық нұсқаларды ұтуға және нәтиже ретінде суреттеуге, осы суретті есте сақтауға және одан әрі сан мәрте пайдалануға мүмкіндік береді.

Бейнекатар бастапқы деңгейде грамматикалық материалды берудің үш негізгі кезеңдерінде құрылған: 1) зат есімді таныстыру және қолдану; 2) сын есімді таныстыру және қолдану; 3) етістікті таныстыру және қолдану. Бұл ретте грамматикалық құрылымдарды түсіну эволюциясының алгоритмдік принципі қолданылады, ойлау логикасын құру кезең кезеңмен жүреді – қарапайымнан күрделіге.

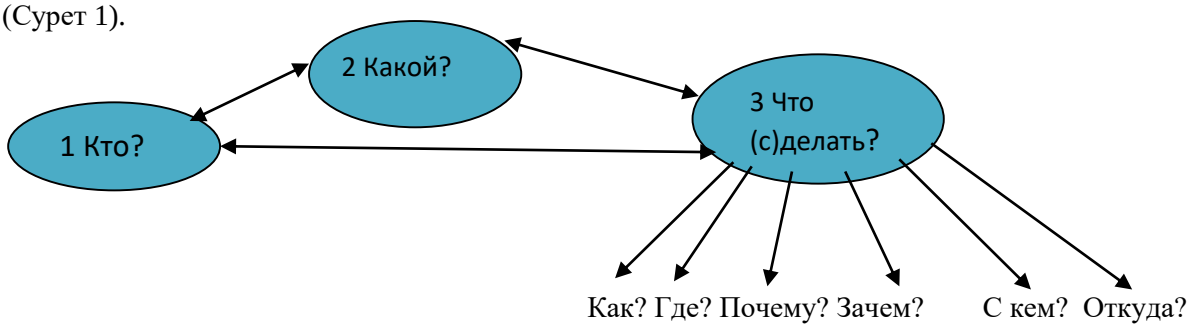
Бірінші кезеңде "объект" – зат есім, сұрақтар - кім? не?

Екінші кезеңде объектіні кеңейту - объектінің белгісін анықтау - қайсысы?

Және соңғы кезең – заттың әрекеті – қозғалыстағы зат. Және жалқы есімдер бірінші кезеңде беріледі, ал сын есімінің белгісі бар тәуелдіктер екінші кезеңде қарастырылады. Мысалы:

→ Это дом. → Это мой дом. → Это мой красивый дом. → Там мой красивый дом.
→ Там стоит мой красивый дом.

Үшінші кезеңде студенттер әртүрлі іс формаларымен, етістікті басқару түрлерімен танысады (Сурет 1).

Оқытушы етістіктермен танысуды іс формаларының іске асуына қарай құрастырады. Мысалы:

V3 –	звонить – позвонить	V4 –	видеть - увидеть
	говорить – сказать		учить - выучить
	дарить – подарить и др.		покупать – купить и др.
V5 –	встречаться – встретиться	V6 –	работать - поработать
	общаться – пообщаться		отдыхать - отдохнуть
	знакомиться – познакомиться		гулять – погулять и др.

Күрделі анимация мен компьютерлік графиканы пайдалану көрнекі құралдардың көмегімен тілді қабылдау процесін айтарлықтай жеңілдетуге көмектеседі. Студент суретте нысанды көреді, ол қалай түрі өзгереді, жансыз заттан жансыз заттан жансыз зат ретінде қалыптасады.

Сонымен қатар студент объектіні қайта құру процесіне, оның белгілерін анықтауға, жансыз заттарға тірі қасиеттерге ие болуға қатысады. Анимацияның әртүрлі нұсқаларын пайдалана отырып, студент өз бейнелерін жасай алады. Бұл оқыту үдерісіне коммуникацияның шынайылығы мен қасиеттерін қайта ойлаудың креативті мүмкіндіктерін енгізеді.

Содан кейін келесі кезең – пән белгісі. Анимация мүмкіндігі заттың белгілерін диаметральды қарама-қарсы етіп көзбен өзгертуге мүмкіндік береді. Және осы үрдіспен бірге өзгеріс заттың белгісі басқа саналық деңгейде есте қалады. Процесс жаңа жағынан пәнді көруге көмектесетін қосымша белгілерді қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Пәнді әртүрлі белгілермен бере отырып, студент автоматты түрде олардың "сөздік" формасын еске түсіреді, өйткені өзіне "әдемі затты салу", немесе "үлкен пішіндер жасау" және т.б. міндетті қойды.

Үшінші кезең, ең күрделі, бұл заттың қозғалысы. Орыс тілінде қозғалыс бағыттарын анықтау жағдайға байланысты өзгеріп отыратын мәнмәтіндік маңызы бар әртүрлі префикстерді пайдалану қажеттілігімен күрделенеді. Сондай-ақ шетелдіктің белгілі бір қиындығы қозғалыстың орындалу уақыты, кеңістіктегі уақыт аралығы, қозғалыстың орындалу сипаты және осы әрекетті орындайтын адамның санаты болады. Осының бәрін шетелдік студентке қосымша иллюстрациялық құралдарынсыз түсіндіру мүмкін емес. Бұл жағдайда күрделі анимация ең нәтижелі әдістердің бірі болып табылады, өйткені іс-әрекетті уақыт пен кеңістіктің өзіне тән бөлігінде суреттеуге қосымша мүмкіндіктер береді.

Суретте префикс етістіктерін пайдалана отырып, әртүрлі бағыттардағы қарапайым бағыт көрсетілген. Роликтің ыңғайлылығы – белгілі бір әрекет бағытын көрсете отырып, оқытушы жекелеген префикстердің мәнін түсіндіру процесіне түсініктеме бере алады, содан кейін бағытты өзгертеді және соның салдарынан етістікті де өзгертеді. Студент барлық процесті іс-әрекетте көреді, одан әрі ол қозғалыс етістіктерін қолдана отырып, әртүрлі бағыттарды жасай алады. Мұнда біз өткен шақ етістіктерін пайдаландық, бірақ анимация болашақта болжанатын әрекеттерді жасауға, сондай-ақ қазіргі уақытта синхронды орындау процесін қалпына келтіруге мүмкіндік береді (Сурет 2).

Біз үлгі ретінде “префикс етістіктерін құру” тақырыбына бейнеролик құрдық, бірақ оқытушы өз қалауы бойынша түрлі тақырыптарды, заттар мен диалогтарды таңдай және жасай алады. Компьютерлік графиканың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, оқытушы тез нәтижеге қол жеткізеді – заттың қасиеттерін, белгілері мен әрекетін анықтау, сөйлемнің құрылымын біле отырып, қажетті формулаларды қолдана отырып, фразаларды өз бетінше құру.

Мысалы, 1 + V3=A3 + O3 Он позвонил своему другу.
1 + V4=A4 + O4 Моя мама купила красивое платье.
1 + V5=A5 + O5 Мы познакомились с умным человеком.
1 + V6=A6 + O6 Моя подруга работает в иностранной компании и др.

Етістікпен жұмыс істеуді бастағанға дейін оқытушы студенттерді зат есіммен таныстырады: сан есім категориясы, род және септік, жанды және жансыз зат есімдерімен, жалқы және жалпы есімдерімен.

Содан кейін сын есіммен: сан есім категориясы, род және септік жалғауы. Сын есімдердің синонимдері мен антонимдері. Заттың белгісін анықтау, сұрақ және бекіту құрылымдарын құру.

Ал келесі кезең – етістік. Біз етістіктердің префикс формаларын құруға толығырақ тоқталамыз.

Қозғалыс етістіктері 2 топқа бөлінеді. Бірінші топтың етістіктері бір сәтте немесе белгілі бір бағытта жүретін қозғалысты білдіреді. Бұл бір бағытты қозғалыстың етістіктері. Екінші топтың етістіктері бірнеше рет немесе түрлі бағытта өтетін қозғалысты білдіреді. Бұл әртүрлі қозғалыс бағытындағы етістіктері.

1-тобы: идти, ехать, бежать, лететь, плыть.

2-тобы: ходить, ездить, бегать, летать, плавать.

Анимацияның көмегімен шетелдік студенттерге бір бағыттағы және әр бағыттағы қозғалыстардың айырмашылықтарын оңай көрсетуге және түсіндіруге болады.

Етістіктің префикс формаларын құру кезінде шетелдік студентке негізгі қиындық етістік префикс молынан тұрады, олардың әрқайсысы өз мәні бар. Және шетелдіктер қозғалыс бағытын

анықтау кезінде қандай да бір префикстер мен сылтаулар қолданудан жиі шатасады [5, 2б]. Анимация және компьютерлік графика бұл қозғалыстарды белгілі бір жағдайда кеңістікте көрсетуге мүмкіндік береді. Кейіннен студент өзіне қажетті қозғалыс бағыттарын жасай алады, сұрақ қоя алады және әртүрлі етістіктер мен сылтауларды қолдана алады.

Анимацияның көмегімен шетелдік студенттерге бір бағыттағы және әр бағыттағы қозғалыстардың айырмашылықтарын оңай көрсетуге және түсіндіруге болады.

Талқылау. Етістіктің префикс формаларын құру кезінде шетелдік студентке әрқайсысының өз мәні бар болып есептелетін етістік префикстің көптігі негізгі қиындық туғызады. Сонымен қатар шетелдіктер қозғалыс бағытын анықтау кезінде қандай да бір префикстер мен көмекші сөздерді қолдануда жиі шатасады. Анимация және компьютерлік графика бұл қозғалыстарды белгілі бір жағдайда кеңістікте көрсетуге мүмкіндік береді [6, 18б]. Кейіннен студент өзіне қажетті қозғалыс бағыттарын жасай алады, сұрақ қоя алады және әртүрлі етістіктер мен көмекші сөздерді қолдана алады.

Біз жасаған бейнероликте объект әрекет жасайды және қозғалыс бағытын өзгертеді. Анимация болып жатқан оқиғаны "шындыққа" жетуге мүмкіндік береді, студент кейіпкермен бірге процеске қатысады. Кейіннен, әрбір префикс мәнін өңдеу, әрекет бағыты мәселелерін пайдалану кезінде (мысалы, қайда? қайдан?), бұл бейнені әртүрлі диалогтармен толықтыруға болады. Басқа кейіпкерлерді қосуға болады. Бұл үзіндіде біз тек ходить – идти етістіктерін ғана пайдаланамыз, содан кейін және басқа етістіктерді қолданып бейнеролик жасауға болады. Мысалы, бегать – бежать, ехать – ездить, лететь – летать, плыть – плавать.

Сонымен қатар, анимация және компьютерлік графика студентке "визуалды" кейбір көмекші сөздердің мәнін түсінуге көмектеседі, мысалы в, на, из-за, из-под, через және т.б. лексика-грамматикалық материал көлемін және оны ұсыну реттілігін таңдау кезінде оқытушы студенттерді осы ақпаратты қабылдауға дайындаудың әртүрлі деңгейін ескеруі тиіс.

Материалды іріктеу және оның тұсаукесерінің реттілігін анықтау кезінде оқытушы топтың дайындық деңгейін ескере отырып, қозғалыс етістіктері бар бір префиксті оқып-үйренуді (опустить или перенести) немесе оқытудың кейінгі кезеңіне ауыстыра алады; басқа жағдайларда – оларға қарым-қатынастың белгілі бір саласы үшін белсенді және мәтіндерді түсіну үшін қажет деп ерекше назар аудара алады.

Анимация және компьютерлік графика-белгілі бір таңбасыз немесе жанама қозғалыс етістігінің мәнін ұсыну құралы болып табылады, нақты әрекетті жасау үшін қажетті визуалды бағдарларды қамтиды.

Олар қозғалыс етістіктерін қолданудағы қателердің алдын алуға, белгілі бір грамматикалық құбылысты тез меңгеруге ықпал етеді және бұл процесті оқушылардың өздері басқаратын және бақыланатын етеді.

Сондай-ақ, күрделі анимация мен компьютерлік технологияларды пайдалану жақын болашақта іске асыру тұрғысынан қолжетімді етеді:

1. Ақпарат бойынша "еркін" навигация және әлемдік интернет желісіне шығу.

2. Бейнеде мәтін үзінділерін, көрнекі материалда диалогтік конструкцияларды пайдалану мүмкіндігі, грамматиканың түрлі деңгейлері мен салаларын қамтитын түрлі бейне және аудио жұмыстарды жасау.

3. Түрлі қосымшалармен (мәтіндік, графикалық және дыбыстық редакторлармен, картографиялық ақпаратпен) жұмыс істеу мүмкіндігі.

4. Компьютерлік технологияларды дамытудың арқасында ақпаратты қабылдау үшін барынша көп еңбекті қажет ететін қарапайым формада беру мүмкіндігі.

5. Экранындағы суретті немесе оның ең қызықты фрагменттерін үлкейту (нақтылау) мүмкіндігі, кейде суреттің сапасын сақтай отырып, жиырма рет үлкейгенде ("лупа" режимі).

6. Суретті салыстыру және оны ғылыми-зерттеу немесе танымдық мақсаттармен әртүрлі бағдарламалық құралдармен өңдеу мүмкіндігі.

7. Статикалық немесе динамикалық көрнекі қатарға сәйкес келетін үздіксіз музыкалық немесе кез келген басқа аудио сүйемелдеуді жүзеге асыру мүмкіндігі.

8. Фильмдерден, бейнежазбалардан және т.б. бейнефрагменттерді пайдалану мүмкіндігі, "стоп-кадр" функциясы, кадр бойынша бейнежазбаны "парақтау".

9. Білім беру бағдарламаларына бейнелерді өңдеу әдістемелерін, тілдік формаларды тереңдетіп оқыту үшін күрделі анимацияны енгізу мүмкіндігі.

10. Өнімде ұсынылатын ақпараттан өз “галереяларын” (таңдауларды) құру мүмкіндігі.

11. Өнімнің барлық мазмұнын автоматты түрде қарау (“слайд-шоу”) немесе өнім бойынша анимацияланған және дыбысталған “жолсілтегіш-гид” (“пайдаланушының сөйлейтін және көрсететін нұсқаулығы”) жасау мүмкіндігі; өнімнің құрамына ақпараттық құрамдастары бар ойын құрауыштарын қосу) компьютер спецификасы ақпараттық технологиялардың әрқилы түрлерін іске асыратын орыс тілін шет тілі ретінде оқыту құралы ретінде.

Қорытынды.Осылайша, оқу процесін ұйымдастыруда мультимедиялық технологияларды қолданудың айқын артықшылықтары (ақпаратты жедел пайдалану, аудио және визуалды материалдарды біріктіру және т.б.) күмән тудырмайды. Мұндай технологияларды қолдану оқу ақпаратын айтарлықтай белсендіреді, оны қабылдау үшін көрнекі етеді және игеру үшін жеңіл болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Антропова М.В., Манке Г.Г., Кузнецова Л.М., Бородкина Г.В. Дифференциация обучения: Педагогическая и физиолого-гигиеническая оценка. // Педагогика, 1992, №9-10.

2 Осмаловская И.М. Дифференциация процесса обучения в современной школе. – Москва-Воронеж, 2004.

3 Чупрасова В.И. Современные технологии в образовании. – Владивосток, 2000.

4 Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: учебн. пособие / Наталия Дмитриевна Гальскова, Надежда Ивановна Гез.- 6-е изд., стер. – М.: Академия, 200 с. – 2010.

5 Тексты лекций по курсу "Основы теории второго иностранного языка" для студентов IV курса переводческого факультета. Современные тенденции развития английского языка. – М.: ИПК МГЛУ "Рема", 2009. – 200 стр. табл.

6 Инновационные методы обучения, Или как Интересно преподавать: учебное пособие / , .- 4-е изд., доп. – Алматы, 2010. – 201 с.

МРНТИ14.01.33:

Рустемова Ж. А.,[1] Дүйсембекова А. Е.[2]

[1,2] Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ БОЙЫНША МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Аңдатпа

Мақалада авторлар жалпы білім беру мазмұнын жаңарту үрдістерінің қазақстандық мектеп оқулықтарындағы көрінісін қарастырады және жаңа форматтағы оқулықтарға қойылатын бірқатар талаптарды атап көрсетеді.

Қазақстандағы білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы-заман талабына сай, келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама.Сондай-ақ, мақалада білім беру саласындағы білім беру мазмұнын жаңартумен және оның қазақстандық оқулықтарында көрсетілуімен байланысты негізгі үрдістер анықталады және талданады. Жылдам дамып келе жатқан жоғары технологиялар мен ақпарат әлемінде білім берудің жаңа тәсілі оқушылардан пәндік салада машықтарды меңгеруді ғана емес, сонымен қатар, ең алдымен сыни ойлау, оқу проблемалары мен міндеттерін шешудің жаңа тәсілдерін меңгеруді талап етеді. Әмбебап дағдыларға көбінесе көшбасшылық, креативтік (шығармашылық ойлау), өз уақытын тиімді басқару, дивергенттік ойлау, когнитивтік икемділік сияқты әлеуметтік-психологиялық дағдылар жатады.

Түйін сөздер: Оқулық, әдістемелік тәсіл, дидактикалық талап, білім беру, тәрбиелеу, дамыту, үрдіс

Rustemova Z.,[1] Duisembekova A. [2]

[1,2] Karaganda State University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

REQUIREMENTS FOR SCHOOL TEXTBOOKS FOR THE UPDATED EDUCATION SYSTEM

Abstract

In the article, the authors consider the reflection of trends in updating the content of General education in Kazakh school textbooks and emphasize a number of requirements for textbooks of a new format.

The educational program is included in the educational process of the updated and modern, to meet the needs of future generations of the program.The article also identifies and analyzes the main trends related to updating the content of education in the field of education and its reflection in the Kazakh educational literature.In the rapidly developing world of high technology and information, a new way of education requires students not only to master the skills of the subject area, but also to develop new approaches to solving problems and tasks of critical thinking, learning. Universal skills most often include such socio-psychological skills as leadership, creative thinking, effective time management, divergent thinking, and cognitive flexibility.

Keywords: Textbook, methodological approach, didactic requirement, education, upbringing, development, trend

Рустемова Ж. А., [1] Дуйсембекова А. Е. [2]

[1,2] Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

ТРЕБОВАНИЯ К ШКОЛЬНЫМ УЧЕБНИКАМ ПО ОБНОВЛЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯИ

Аннотация

В статье авторы рассматривают отражение тенденций обновления содержания общего образования в казахстанских школьных учебниках и подчеркивают ряд требований к учебникам нового формата.

Внедренная в казахстанский учебный процесс, новая образовательная программа-это программа, соответствующая современным требованиям и удовлетворяющие потребности будущего поколения.В статье также выявляются и анализируются основные тенденции, связанные с обновлением содержания образования в области образования и его отражением в казахстанской учебной литературе.В быстро развивающемся мире высоких технологий и информации новый способ образования требует от учащихся не только овладения навыками предметной области, но и освоения новых подходов к решению проблем и задач критического мышления, обучения. К универсальным навыкам чаще всего относятся такие социально-психологические навыки, как лидерство, креативное (творческое мышление), эффективное управление своим временем, дивергентное мышление, когнитивная гибкость.

Ключевые слова:Учебник, методический подход, дидактическое требование, образование, воспитание, развитие, тенденция

Кіріспе. Қазақстанның орта білім беру жүйесінің жаңартылған мазмұнға көшуі нәтижесінде мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты мен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламалары орта білім беру мазмұнына маңызды тұжырымдамалық өзгерістер енгізді. Жаңа ақпараттық заман білім мазмұны мен сапасына жаңа талаптар қойып отыр. Осы өзгерістерге сәйкес жаңа форматтағы оқулықтар әзірленіп, олардың мазмұнын жобалауда жаңа әдістемелік тәсілдер іске асырылды және оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың критериалды жүйесі енгізілді.

Әдістеме.Жаңа мазмұндағы оқу әдебиетін әзірлеудің күрделі және көп қырлы процесс екендігі белгілі. Жаңа форматты оқулықтарды дайындауда педагогика, психология ғылымдарындағы соны

жаңалықтар мен тұжырымдар негізге алынды. Егер дәстүрлі оқулықтар репродуктивті монологиялық сипатта болса және негізінен оқушыларға дайын түрде жазылған оқу материалдарын, мәтіндерді және ғылыми ережелерді ұсынса, жаңа оқулықтар оқушының өзіндік оқу-танымдық және шығармашылық жұмыстарын ұйымдастыру ресурсы болып табылады. Дәстүрлі оқулықтар оқушылардың өзіндік ойлауы мен ізденуіне, шығармашылықпен жұмыс істеуіне мүмкіндік туғызбайтын және көлемді теориялық материалдар көп берілгендіктен, олар ақпарат көзі қызметін ғана атқарды.

Талқылау.Оқулықтың құрастырылуында оның дидактикалық аппаратына және дидактикалық қызметінің жүзеге асырылуына басты назар аударылуы қажет. Оқулықтың дидактикалық аппаратына бірнеше талап қойылады. Оқулықтың мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына, үлгілік оқу бағдарламасы мен үлгілік оқу жоспарына сәйкес болуы – басты талап.

Екінші талап – оқулық құрылымына қойылатын талап. Оқулықтағы оқу материалы логикалық бірізділікпен орналасуы қажет. Жаңа форматтағы оқулықтың материалдары дидактикалық талаптарға сәйкес (мәтін, әдістемелік және бағдар беретін аппарат, көрнекілік және т.б.) бөлімдерге, тарауларға, тақырыптарға, параграфтарға бөлінеді. Әрбір бөлік аяқталған жеке құрылым ретінде басқалармен өзара байланысты болуы тиіс және материалдың сипатына байланысты қайталану принципінде құрылуы тиіс. Оқулықты белгілі бір дидактикалық функцияларды орындайтын мәтіндер мен мәтіннен тыс компоненттер жүйесі ретінде қарастыруға болады. Оқулықтың сапасы көбінесе мәтін сапасына байланысты. Мәтін шартты түрде тексеріледі және мазмұндық-әдістемелік және лексикалық-синтактикалық, стилистикалық көзқараспен бағаланады.

Үшінші талап оқулық мазмұнына қатысты қойылады. Оқулықтың мазмұнына ғылым мен технологияның, әдістің дамуы, білім беру парадигмасының ауысуы әсер етті. Жаңартылған мазмұнның бағдарламалары, сондай-ақ, оқулықтар С.Б.Блумның оқыту мақсаттарының таксономиясы негізінде құрылған оқу мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған: білім, түсіну, қолдану, талдау, синтез және бағалау. Бұл тұрғыда оқулықты белгілі бір пәндік саладағы мәтіндер, иллюстрациялар, практикалық тапсырмалар түрінде бекітілген әлеуметтік тәжірибенің барлық компоненттерінің шоғырланған, педагогикалық бейімделген өрнегі ретінде қабылдауға болады. Оқулықтың тұжырымдамасына, оның функцияларына, оның құрамдас бөліктеріне қойылатын психологиялық-педагогикалық талаптар оқулықтың мазмұнын құрастырудың, жалпы құрылымдық компоненттерін ұйымдастырудың теориялық және әдістемелік негізі болып табылады.

Оқулықтың меңгерту аппаратына қатысты да талап ұсынылып отыр. Меңгерту аппараты оқу мазмұнын тиімді меңгертуді қамтамасыз ететін тапсырмалардан, жаттығулардан, есептерден, көрнекі иллюстрациялық материалдардан тұрады. Қазіргі оқулықтарға оқушының өзіндік оқу және зерттеу іс-әрекетінің дағдыларын дамытуға, оның сыни ойлауын, талдау және ойлау қабілетін дамытуға бағытталған әр түрлі және түрлі деңгейдегі тапсырмалар, жаттығулар, практикалық жұмыстар мен жобалар көптеп енгізіліп отыр. Логикалық және аяқталған тақырыптық блоктар, жаңа кластерлерге көшу логикалық байланыстардың көмегімен жүзеге асырылады. Мәтін мен иллюстрацияларға қатысты берілген тапсырмалар мен сұрақтар білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырады. Оқулық оқушылардың өз бетінше білім алуға деген ынтасы мен бейімділігін, білім алуға деген қажеттілігін, ғылыми зерттеулерге деген қызығушылығын қалыптастыруы тиіс. Ол өмірлік жағдайларда алған білімдерін қолдануға мүмкіндік беруі тиіс. Пәнді оқу кезінде игерілген ақпараттың міндетті көлемін анықтай отырып, оқулық оқушылардың өмірлік жағдайларда пәнді оқу кезінде алған білімдерін қолдану қабілетін қалыптастыруы тиіс. Бұл функция оқу процесінде білім берудегі тиімділікке қол жеткізуге және оқушылардың дамуында оң өзгерістерге қол жеткізуге бағытталған.

Оқулықтың қабылдау аппаратына қойылатын талап та бастылардың бірінен саналады. Оқулықтар әдеби тіл нормаларын қатаң ұстануы керек. Ережелерді, оның ішінде пунктуациялық ережелерді мүлтіксіз сақтау – оқулыққа қойылатын басты талаптардың бірі. Өйткені қателер, кемшіліктер, олқылықтар оқушылардың мәтінді дұрыс түсінбеуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, оқулықтағы орфографиялық қателерді оқушы норма деп қабылдауы мүмкін. Оқулықтарды жазу кезінде сөйлемнің ұзындығына, әр сөйлемдегі сөздердің санына, күрделі сөйлемдердің түрлері мен құрамына үлкен мән беру керек. Білім алушылардың психологиялық-физиологиялық және жас ерекшеліктерін есепке алу, яғни кіші мектеп жасындағы ерекшеліктерді, орта мектеп жасындағы ерекшеліктерді, үлкен мектеп жасындағы ерекшеліктерді есепке алу қажет. Материалдың ғылымилығы негізділік дәрежесін ескеру дегеніміз – әдіснамалық және терминологиялық сауаттылық. Оқулықтың оқу материалын беруде ғылыми деңгей қажет. Автордың білім мазмұнын

оқу кезеңіне және оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес баяндауы, материалдың түсінікті және қызықты болуы талап етіледі.

Оқулықтың бағдарлау аппараты, яғни ондағы шартты белгілер, рубрикация, қаріптік және түрлі-түсті белгілер, сигналдар мен символдар, библиография, колонтитул, арнайы нұсқаулар, пәндік және атаулық көрсеткіштер басты назарда болуы тиіс. Ал иллюстративті материал мен гарфикалық материалдар оқулыққа оқу мазмұнын меңгертуге көмектесу мақсатында енгізілуі керек. Оқулықтағы электрондық қосымшаның да маңыздылығы жоғары. Ол оқулық құрылымы мен мазмұнына сәйкес келуі керек. Оқытудың жүйелі-әрекеттік тәсіліне көшу нәтижесінде қазіргі заманғы оқулық ынталандырушы, диалогты дамытушы сипатқа ие болды. Сол себепті оқу материалдары электрондық, мультимедиялық қосымшалармен толықтырылған және олар сұқбаттастыққа, интерактивтілікке негізделген. Оқулық көлеміне және оның безендірілуінің әдістемелік тұрғыдан мақсатқа сәйкестігіне және қолдануға ыңғайлылығына, яғни оқулық эргономикасына қойылатын талап та басты талаптардың бірі болып саналады.

Педагогикалық ғылымда Я.А.Коменскийдің дидактикалық энциклопедиясы, И.Ф.Гербарттың дидактикалық формализмі, Д.Дьюи, Кершенштейнердің дидактикалық утилитаризмі немесе прагматизмі, К.Сосницкий структурализмі, Лернердің жүйелі-әрекеттік тәсілінің негізінде құрылған білім беру мазмұнының теориясы, М.Н.Скаткин және В.В.Краевскийдің, Б.Блумның жүйелі-әрекеттік тәсілінің негізінде құрылған білім беру мазмұнының теориясы тәрізді білім беру мазмұнын қалыптастыруға әсер ететін түрлі дидактикалық теориялар бар[1]. Мазмұндағы басымдықтарды анықтаудағы әртүрлі тәсілдеріне қарамастан бұл теорияларға ортақ нәрсе жалпы білім беру, оның құрамында білім, білік және дағды, құндылықтар, қабілеттілікті дамыту, яғни адамның әлеуметтік тәжірибесінің құрамдас бөліктері болып табылады.

Педагогикалық процесс білім беру, тәрбиелеу, дамыту қызметтерін орындайды. Сондай-ақ, әлеуметтік қызметті де атауға болады[2]. Демек, оқулық оқыту құралы ретінде көрсетілген қызметтерді жүзеге асыруға ықпал етуі тиіс. Сонымен қатар, оқулықтың оқыту құралы ретінде дидактикалық өз қызметтері де бар. Олар – үйлестіруші қызмет, жүйелендіруші қызмет, ақпарат беруші қызмет, ынталандырушы қызмет, дамытушы қызмет, түрлендіруші қызмет, құндылыққа бағытталған қызмет, өздігінен білім алуға бағыттаушы қызмет, кіріктіруші қызмет және бақылау-түзетуші қызмет. Үйлестіруші қызмет анықтағыштар, иллюстрациялар, электрондық ресурстар және т.б. түрлі оқыту құралдарын қолдануға ықпал етсе, жүйелендіруші оқу материалдарының жүйелілікпен, бірізділікпен ұсынылуын қамтамасыз етеді. Ақпарат беруші қызмет бойынша пән мазмұны сөзбен және көрнекі түрде беріледі. Оқулықтың ынталандырушы қызметі оқу материалдарының оқушылардың өздігінен білім алуға ынтасын ояту ерекшелігінен көрінеді. Дамытушы қызмет оқушылардың зияткерлік қабілеттеріне, жеке қасиеттеріне, практикалық, коммуникативтік дағдыларының дамуына әсер етеді. Түрлендіруші қызмет бойынша оқу материалдары педагогикалық өңделуден өткізіліп барып пайдаланылады. Құндылыққа бағытталған қызмет арқылы оқушылардың жеке және әлеуметтік қасиеттерін дамыту мақсат етілсе, өздігінен білім алуға бағыттаушы қызмет оқушылардың өздігінен білім алуын жүзеге асырады. Оқушыларға басқа білім беру деркекөздерінен қосымша ақпарат алуды үйрететін – кіріктіруші қызмет. Бақылау-түзетуші қызмет оқушыларға өзін-өзі бағалауға және функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға арналған тапсырмалар орындау мүмкіндігін береді.

Білім беру саласында білім беру мазмұнын жаңартумен және оның қазақстандық оқу әдебиетінде көрсетілуімен байланысты көрініс тапқан бірнеше үрдісті атап өтуге болады:

Бірінші үрдіс халықаралық зерттеулерде тексерілетін практикалық-бағдарлануды күшейтуге, оқулықтарда тәжірибелік-бағдарлы тапсырмалардың едәуір санының пайда болуына бағытталған. Жалпы білім беру мазмұнын әзірлеу кезінде білім беру-тәрбие қызметінің қаржылық сауаттылықты, салық сауаттылығын, сыбайлас жемқорлыққа қарсы көзқарасты қалыптастыру сияқты қолданбалы түрлерін күшейтуге байланысты білім беру мазмұнын жаңарту үрдістерін ескеру қажет. Қазіргі уақытта білім беру сапасының деңгейін анықтау үшін PISA, TIMSS, PIRLS және т.б. сияқты халықаралық зерттеулер жүргізілуде. Олардың көрсеткіштері елдегі білім беру сапасының деңгейін анықтайды және олардың бәсекеге қабілеттілігін көрсетеді. Сондықтан оқулық материалдары оқушылардың халықаралық зерттеулерде жоғары нәтижелер алуына бағытталуы тиіс.

Екінші үрдіс оқу мазмұнының әртүрлі компоненттерінің арақатынасының өзгеруіне байланысты көрінеді.Оқулықтарда бірқатар пәндер бойынша авторлық мәтіннің қысқаруы байқалады, сонымен қатар басқа материалдардың, атап өтсек, иллюстрациялардың, кестелердің, графиктердің,

схемалардың, символдық бейнелердің және т.б. артуы байқалады. Оқу кітабының осы компоненттеріне арнайы тапсырмалар ұсыну оларды иллюстрациялық материал ретінде ғана емес, қосымша ақпарат көзі ретінде де пайдалануға мүмкіндік береді. Мектеп оқулықтарына арналған көрнекі материалдар (иллюстрациялық материалдар) оқулықтың құрамдас, міндетті бөлігі болып табылады. Мұндай материалдар оқулықтың мазмұнын дәл және бейнелі түрде ашуға көмектеседі, оқылатын нысанның көрінісін және сипаттама мәтінін түсінуді жеңілдетеді. Бұл тұрғыда әдіскер Қ.Бітібаеваның «Көрнекілік білім мазмұнын байыта түседі. Есту арқылы алған білімін көру арқылы бекіте түседі. Көрнекіліктер оқушылардың ынтасын, қызығушылығын арттырады, ойлау, таным белсенділіктерін, көркем тілін дамытады. Эмоциясына әсер етеді. Алған білімдерін тәжірибеде жүзеге асыруға жетелейді, т.с.с.» деген[3;261] тұжырымдарын еске түсірудің реті бар.

Үшінші үрдіс білім беру мазмұнында көрсетілген пәнаралық байланыстың күшеюімен, оқулықтарда әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастыруға бағытталған пәнаралық негізде тапсырмалар блоктарының күшеюімен байланысты. Оқулықта пәнішілік және пәнаралық байланыстар іске асырылуы тиіс және оқу материалдарында баяндалған білімдерге аралас ғылымдардан қосымша ақпаратты қосу мүмкіндіктері бар. Басқа ғылым салаларынан білімдерін пайдалану негізінде шешілетін тапсырмалар, сондай-ақ, интегративті шығармашылық тапсырмалар қарастырылғаны жөн.

Төртінші үрдіс жаратылыстану-ғылыми оқулықтарда ғылым мен технологиялардың қазіргі заманғы жетістіктерін көрсетуді жүзеге асырады. Жаратылыстану-ғылыми пәндердің мазмұнын біріктіретін оқулықтар жасалуда және жекелеген пәндер бойынша оқулықтардың мазмұны жетілдірілуде. Оқулық оқу материалын баяндаудағы ғылыми және проблемалық тәсілдерді жүзеге асырады, сыни ойлау, белсенді және интерактивті оқыту стратегиялары мен технологияларын қолдану мүмкіндігін ұсынады. Оқу, шығармашылық, практикалық, жобалық, зерттеу дағдыларын ынталандырады [2].

Қорытынды. Оқулық материалдары оқушыларға ғылыми білімді меңгертуде, олардың дүниетанымын қалыптастыруда рухани құндылықтарға және адамгершілік қасиеттерді, тұтас гуманистік дүниетанымды тәрбиелеуге, білім алушыларда толеранттылықты, ұлтаралық және конфессияаралық диалогты қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Шалғынбаева Қ.Қ., Албытова Н.П., Сламбекова Т.С. Педагогика. –Астана, 2014. -кітап

2 Білім беру ресурстарын жетілдіру: тәжірибе және болашағы тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (18-19 сәуір, 2019 ж.)/ под ред. – С.К.Омарова. Нұр-Сұлтан: «Оқулық» РҒПО, 2019. – 451 б. Конференция материалдары

3 Бітібаева Қ.О. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы. Бірінші кітап. –Алматы:Дәуір-Кітап, 2012. -кітап.

ЖУРНАЛИСТИКА
ЖУРНАЛИСТИКА
JOURNALISM

МРНТИ 654.197

Әлкебаева Д.А., [1] Саткенова Ж.Б., [2] Әміров Ә.Ж. [3]

[1,2,3] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТЕЛЕВИЗИЯСЫНЫҢ ПРАГМАСТИЛИСТИКАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазіргі қазақ телевизиясының прагмастилистикалық ерекшеліктері қарастырылады. Қазақ телевизиясындағы ана тіліміздің бүгіні мен болашағын бағдарлау тіл мамандарының міндеті болып саналады. Прагмастилистика саласы когнитивті лингвистика, психолингвистика, сөз мәдениеті, лингвомәдениеттану мәселелерін де басшылыққа алады, осы салалармен байланысты тіл көрінісін анықтайды.Қазақ телевизиясы прагмастилистикасының өзекті мәселеге айналуына бағдарламалардың, телехабарлардың публицистикалық стильден ауызекі стильге ойысып жатқаны себеп болып отыр. Телебағдарламалардың рейтингісінің төмендеуі, теледидар көретін жұртшылықтың азаю себебі сөз қолданысының, сөздің әсер етуші күшінің төмендеп бара жатқандығынан деп білеміз. Бүгінгі қазақ телевизиясындағы “Дара жол”, “Мәселе”, “Біздің назарда” сынды әлеуметтік-сараптамалық бағдарламалар, “Ережесіз әңгіме”, атты телесұхбат бағдарламалар мақалаға материал ретінде алынды. Ток-шоулардың прагмастилистикасын зерттеу де бүгінгі күннің келелі мәселесіне айналып отыр. Осы мақсатқа сәйкес“Қалаулым”, “Өз ойым”, “Астарлы ақиқат” бағдарламалары тіліне прагмастилистикалық талдау жасалды.

Түйін сөздер: публицистикалық стиль, адресант, прагматикалық әлеуеті, көркемдік тәсіл,стильдік амал-тәсілдер

Alkebaeva D., 1 Satkenova Zh. 2 Amirov A. 3

[1,2,3] Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,

PRAGMASTYLISTIC KAZAKH TV

Abstract

In this article we are talking about the specific features of the modern Kazakh TV in the language of pragmastylistic. The actual problem of pragmastilistics of Kazakh television is that today programs, TV shows with a publicistic style are seen in a publicistic style. The field of pragmastilistics is also guided by the issues of cognitive linguistics, psycholinguistics, speech culture, linguoculturology, and determines the type of language associated with these areas. The decrease in the rating of TV programs is due to the fact that the population that sees television is reduced due to a decrease in speech action, the acting power of speech. Focusing on the present and future of the native language on Kazakh television is the task of language specialists. The material for the article is taken from the social-analytical programs on modern Kazakh television “Дара жол”, “Мәселе”, “Біздіңназарда” and the TV program “Дара жол”, “Мәселе”, “Біздіңназарда”. The study of pragmastylistic talk show is the problem today. As a working material accepted program “Қалаулым”,“Өзойым”, “Астарлыақиқат”.

Keywords: journalistic style, addressee, pragmatic potential, artistic approach, stylistic approach

Алкебаева Д. А., [1] Саткенова Ж.Б., [2] Амиров А.Ж. [3]

[1,2,3] Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ПРАГМАСТИЛИСТИКА КАЗАХСКОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ

Аннотация

В данной статье речь идет о специфических особенностях современного казахского телевидения в языке прагмастилистики. Актуальная проблема прагмастилистики казахского телевидения заключается в том, что на сегодняшний день программы, телепередачи с публицистическим стилем видны в публицистическом стиле. Область прагмастилистики также руководствуется вопросами когнитивной лингвистики, психолингвистики, культуры речи, лингвокультурологии, определяет вид языка, связанный с этими областями.Снижение рейтинга телепрограмм связано с тем, что население, видящее телевидение, уменьшается из-за снижения речевого действия, действующей силы речи. Ориентация на настоящее и будущее родного языка на казахском телевидении является задачей языковых специалистов. В качестве материала для статьи взяты социально-аналитические программы на современном казахском телевидении “Дара жол”, “Мәселе”, “Біздіңназарда” и телепередача “Ережесізәңгіме”. Изучение прагмастилистики ток-шоу-проблема сегодняшнего дня. В качестве рабочего материала принимаются программы “Қалаулым”,“Өзойым”, “Астарлыақиқат”.

Ключевые слова: публицистический стиль, адресант, прагматический потенциал, художественный подход, стилистический подход

Кіріспе. Прагмастилистика стилистикалық және прагматикалық зерттеулерінің тоғысында пайда болып, пәнаралық ғылыми сала ретінде қалыптасты. Тарихи алғышарттардың (XX ғ. 60-шы жж. тіл білімінде қалыптасқан тілдің динамикалық аспектісін зерттеуге деген қажеттілік),ізденістер мен зерттеуобъектісінің (сөйлеу коммуникациясы тілдік іс-әрекет процесінде тілдің қызмет етуі және оның нәтижелері мәтіндерде) ортақтығын анықтай отырып, прагматика мен стилистика қатар дамыды.

Стилистика өзінің зерттеу нысанына сәйкес прагматикамен тығыз байланысты. Бұл туралы зерттеушілер:“функционалды стильдермен қызмет көрсетілетін қарым-қатынастың типтік салалары олардың прагматикалық талғамын анықтаса, ал бірқатар стильдер үшін (атап айтқанда, ресми, публицистикалық) прагматикалық компонент жанрларды дифференциялауда айқындаушы болып танылады. Екі ғылыми пән де сөйлеуді зерттеп, коммуникацияның мақсатына жету үшін (стилистикада бұл қарым-қатынастың нақты саласының жалпы мақсаты, прагматикада бұл нақты сөйлеу әрекетінің болып жатқан уақытындағы мақсаты) құралдарды таңдауға бағыттайды”, – дейді. [1, 41б.].

Публицистикалық стиль – жұртшылықтың әлеуметтік маңызы бар мәселелерін қарастырады, белгілі бір мәселе төңірегінде көпшілік пікірін қалыптастырудың маңызды құралы. Бұл стильдің түрлі жанры қоғамдағы оқиғаларды, елдің ішкі-сыртқы саясатын, ұлттың мәдениеті мен мораль мәселелерін сөз етеді. Публицистиканың мақсаты – көпшілікке әсер ету, оқиға мен құбылыстардың мәнін ашып, көпшіліктің назарын аударту. Қызметі сан алуан:саяси және идеологиялық рөл атқарады; әлеуметтік институттардың қызметіне әсер етеді;қоғамдық тәрбие, үгіт-насихат құралəлеуметтік ақпаратты ұйымдастыру және беру тәсілі. Тілдік құралдары: стилдік амал-тәсілдер, перифраздар, риторикалық сұрақтар, антитеза т.б.

Ахмет Байтұрсынов еңбегінде тіл қолданысы, тіл қисыны, сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл дәлдігі, тіл көрнектілігі деген мәселелер сөз етіледі. Осы айтылғандардың бәрі прагмастилистика ғылымының зерттеу нысанына негіз бола алады. Бұған: “айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білу тиіс. Яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыстап сөйлемді тізе білу тиіс”деген ғалымның сөзі дәлел бола алады[2, 254 б.].

Профессор Д.А. Әлкебаева публицистикалық стильдің хабар беру мен әсер ету ықпалын былай деп түсіндіреді: “публицистикалық стильдің хабарлама функциясы тілдің құрылымдық жүйесінің, бейтарап сөздердің қабатын құрайды. Олар – ұлттық тілдің сөз байлығы, стандарт сөздердің лексикалық қатарлар тізбегі. Мәдени коммуникацияда стилистикалық амал-тәсілдер хабарлама жеткізу үшін ауызша және жазбаша тілмен берілетін шығарманың стилистикалық нормасы жасалу

қажеттігі бірінші орынға қойылады. Тілдің стилистикалық әсер ету және прагматикалық мақсат ету функциясынан концептуалды сөздер (бағалаушы лексика), көркемдік тәсіл, сөйлем құрамы, сөйлемдердің компоненттерінің құрылымдық ерекшеліктері айқындалып отырады. Хабарламалық және әсер ету функциясының өзара ортақ қызмет бірлігінен сөздің экспрессивтігі және стандартты сөз үлгілері публицистикалық стильдің негізгі стильдік базасын құрайды, оның жазылуын тездетеді және қоғамдық қызметінің әмбебаптық рөлін арттырады"[3,36 б.].Публицистика интеллектуалдық және эстетикалық тіл мүмкіндіктерін ашуға көмектеседі. Б. Қапасова "публицистикалық стильдің белгілі бір тыңдаушысы, жұртты қыздырып, елітіп әкетер күші бар" деген пікір айтады [4,36 б.].

И.П.Сусов [5,180 б.].,Н.Д. Арутюнова [6, 56б.]. сияқты ғалымдар прагматикатілдік байланыст аса зор қуатты құрал екендігін дәлелдеген. Публицистика жанрларының тууына түрлі факторлар себепші болады. Уақыт, кеңістік, оқиға, қажеттілік, ұлттық тіл және менталитет, шығармашылық мүмкіндік сынды дүниелер стиль жанрларын туғызуға әсер етеді. Телевизия жанрларының репортаж, корреспонденция, интервью сияқты түрлері телевизия тілінің прагмастилистикасын анықтауда бағдар бола алады. Тілді стилистикалық қолдану оған нақты сөйлеу функциясын(белгілі бір функционалды стиль арқылы), репрезентативті (ойдың пәніне бағыттау), байланыс орнату (сөйлеу актісіне қатысушыларға, олардың арасына байланыс орнатуға бағыттауды) және тілдің жекелеген бірліктерінің көпқырлы стилистикалық қызметін орындауға мүмкіндік береді.

Телевизия мәтіні – ауызша сөйлеу формасындағы мәтін. Телевизия тіліндегі сөз жанрлары түрлі болғанымен, адресанттардың тілдік бірліктерді таңдау барысы ұқсас келіп жатады. Алайда әсер ету, сөйлеушінің прагматикасы, мақсаты телевизия көрінісінде әр түрлі ауқымда анықталады:

- адресатқа ақпаратты жеткізу;
- коммуникантпен байланыс жасай отырып, көтерілген тақырыпты дамыта түсу;
- сыни пікір туғызу;
-пікірге келісу немесе келіспеу;
-сөйлеу әрекетін шарықтату;
- қорытынды сөзге талпыну.

Коммуникацияға қатысушылар әр кездегі сөйлеу қарым-қатынасындағы түрлі жағдаяттарға тәуелді. Сөйлеу жағдаятына байланысты сөздің прагматикалық тәртібі де өзгереді. Прагматиканың теориясы сөйлеу актілерінде анықталады. Теледидарда ақпараттылық постулат, шындық, релеванттылық, анық сөйлеу(мәнер) толық сақталуы тиіс. Оның прагматикасы:

- анық түсіндіру;
- қысқа әрі тұжырымды сөйлеу;
- түсініксіз сөздерді болдырмау;
- бір мәнді тұжырымдар айтпау;
- ұйымдастыруға машықтану.

Айтушы аудиторияға сөзді жеткізу барысында сөздің мағынасын біліп жұмсауы, сөздерді тіркестіре алуы, эмоционалды, бояулы сөз өрнектерін пайдалана білуі, грамматикалық құрылымдарды дұрыс түрлендіре алуы шарт.

Медиа-дискурста прагмастилистикасы субъект категориясына негізделіп айқындалады. Субъект категориясы коммуникаторлар мен реципиенттің прагматикасына орай жіктеледі. Реципиенттің прагматикасы сөйленетін сөзді қабылдау арқылы шығады.

Телевизия тілінің көрерменге ықпал етуі түрлі әдіс-тәсілдермен іске асады:

- көркемдеуіш құралдарды тиімді қолдану;
- стереотиптерді қолдану;
- ирония арқылы;
- психологиялық жағынан ықпал жасау, яғни сақтандыру секілді амалдар;
- статистиканы айту.

Қиын жағдайларды қабылдау үшін, қажет күш-жігерді үнемдеу үшін адам миында сақтайтын шағын "әлем суреті" болады. Аталған "стереотип" ұғымы өткен ғасырдың 20-шы жылдары пайда болды. Оны ғылыми әдебиетке американдық ғалым У. Липпман енгізді. Сөйлеу стереотипі ақпаратты мазмұнды және жылдам жеткізуге қатысады. Қажетті сөз оралымдары ретінде саналатын стереотип тілдік бірліктер сөйлеуші санасында орныққан. Стереотиптердің бір ерекшілігі сөз байланысын сақтау үшін жұмсалады. Стереотиптердің телевизия көрінісіндегі прагматикалық қызметі:

- ауызша сөздің табысты өтуін жүзеге асырады;
- ақпарат жүгін жеңілдету үшін жұмсалады.

Телевизия тіліндегі сөйлеу стереотиптерінің басты критерийлері:

- жүргізушінің сөздік қорындағы дайын тілдік қолданыстар;
- телевизия тілін сыпайылау;
- ұғымдарды қарапайым ету.

Ақпараттың болуы,ақпараттар арасындағы айырмашылықты фактуалдық, концептуалды, мазмұнды-түпкі (подтекст) деп үшке бөліп қарастыруға болады.

Фактуалдық ақпаратта елестетуге болатын әлемдегі оқиғалар, процестер, ғалымдардың тұжырымдары, көзқарастары, гипотезалар орын алады. Бұл ақпарат түрі анық сипатта, көбіне ауызша айтылады.

Мазмұнды-концептуалды ақпарат оқырманға автордың көзқарасын, ойын білдіреді. Себеп-салдарлық байланыстарды түсіндіреді. Бұл ақпарат түрі көбіне көркем және ғылыми мәтіндерде кездеседі.

Түпкі мазмұндағы ақпарат –факультативтік ақпарат. Тілдік бірліктер арқылы коннотативтік мағыналар қалыптасады. Бұл мағыналар подтекстте жатады. Түпкі ақпарат мәтіннің мән-мағынасын айқындайды.

Телевизия тілінің сипатына қарап, ондағы берілетін ақпарат түрі мазмұндық-фактуалдық ақпаратқа жатқызылады. Себебі, теледидардағы хабарлар тілі көпшілікке түсінікті, ешқандай түпкі ойды іздеп жатпайтындығымызда сөзіміздің дәлелі бола алады. Сондықтан әсер етудің екі түрлі сипаты көрініс табады:

- интеллектуалдық: нысандық, дескриптивті, фактуалды, концептуалды ақпарат;
- прагматикалық ақпарат:тыңдаушыға әсер етудің ең басты шарты ретінде прагматикалық функциястилистикалық тілдік амалдар арқылы жүзеге асырылады.

Әдістеме. Осы айтылғандарға талдау жасап көрсек. *Тіршілік нәрі сағатпен ғана беріледі* (“Біздің назарда”).

Бұл мысалда су сөзін “тіршілік нәрі” деп берген. Тыңдаушының бұл ақпаратты қабылдауы оның танымдық мүмкіншілігіне байланысты.

Мұның астарында ащы судың ащы шындығы жатыр. *“Ащы су”* сөзі *“арақ”* сөзін алмастырған. Перифразды қолдану сөзге түсініктеме беру, сипаттама айту арқылы көрінеді. Тыңдаушыға да зор әсерін тигізеді. Перифраздар эвфемистік сөз жүйесіне жақындайды. Мысалы, *Баяғы жартас – сол жартас.Ауру қалса да әдет қалмайды.Жаман адам аяққа қарайды деген.*(Қалаулым). Осы секілді мақал-мәтелдерді қолдану коммуниканттардың сөз ұту, ой жеткізудегі өзіндік прагматикасы саналады.

Бағдарламаларда төл сөздің төлеу сөзге айналған формасы ұшырасады. Мәселен, *Жылтыраған*ның *бәрі алтын емес екені дәлелденіп жатыр*. Адресанттың прагматикасына орай осындай қолданыстар кездесіп отырады. Адресант өзінің сөздік қорында осындай мақал-мәтелдерді пайдаланады.

Қазақ: “Ауруда шаншу жаман,Сөзде қаңқу жаман” -дейді. Елдің сеніміне селкеу түсірген не? (“Мәселе” бағдарламасы).Жүргізуші осы мақалды қолдану арқылы постпозициядағы сөзді анықтау мақсатын ұтымды пайдаланады.

Ел болам десең экраныңды түзе дейтін кез келді. Бұл сөйлеушінің прагматикасына орай мақалдың өзгерген түрі ретінде сипат алған. Яғни, жүргізуші халық санасында бұрыннан орныққан ауызша сөз үлгісін өзгертіп ашуға тырысады. *Оқусыз білім жоқ, Білімсіз күнің жоқ. Рас, солай еді. Ал, қазір “Ақшасыз білім жоқ, дипломсыз күнің жоқ” деп түсінеді көпшілік. Сол себепті, жаппай жоғары білім алуға ұмтылады.* Мақалдың автор қолданысына сай өзгертіліп қолданылуы да белгілі бір прагматикалық шартқа сай. Мақал – сөзді дәлелді етіп жеткізу үшін, сөз әсерін арттыру үшіндайын тілдік қолданыс.

Саусақ бірікпей, ине ілікпейді деген. Сауатсыз жарнамамен күресте қоғам жұдырық болып жұмылмай, тіл басқармасындағы бірнеше маманның тірнектеп түзеткені мәселені түбегейлі шешпейді. Бұл мақал тілдік қолданыста сирек ұшырайды. Бірақ, публицистикалық стильде мейлінше көп жұмсалады. Бірлік тақырыбындағы мақалдың жұртшылық, халық үшін маңызы зор.Адресантты, көрерменді қозғаушы күш деп есептесек, журналисттің бұл мақалды айтуы прагматикасының бір көрінісі екенін ұғынуға болады.

Қына тасқа бітеді,Білім басқа бітеді. Бала шақтан болашаққа бағытталған бәріміздің санамызда сайрап тұратын мәтел еді бұл. Бірақ, бүгін басқа біткен білімді қажетке жарату үшін тәжірибенің тас түйін болуы шарт (“Мәселе” бағдарламасы).Мысалдардан көріп отырғанымыздай,

мақал-мәтелдердің жұмсалуы авторлық жаңа сөз қолданысын туғызуға мүмкіншілік жасайды, ойды дәлелді етуге, дамытуға ықпал етеді.

Нәтижелер. Қанатты сөздердің прагматикасына сауалнама әдісін жүргізу кезінде *"Аудиторияға әсер ету үшін қандай тілдік бірліктерді көп қолдану керек?"* деген сұрақ қойылған еді. 73 адамның 34-і яғни, 47,9% қанатты сөздерді деген нұсқаны таңдаған. Бұл ең жоғары көрсеткіш есебінде анықталды. Алайда, телебағдарламаларда қанатты сөздердің жұмсалуы аз екенін байқаймыз. Қанатты сөздердің прагматикасы қандай? Оны мысалдар арқылы дәлелдей аламыз.

*Өлеңдегі емес, өмірдегі сөз арасы бөтен һәм кемтар сөзбен бүлінгелі қашан. Олқылықтан орға кетіп барады. Мұндайда Мүсіреповше айтсақ,"Тіл салақ сөйлегеннен бұзылады".*Бұл мысалда қанатты сөз адресанттың кейінгі қолданысында айтылады. Яғни, жағдаят қорытындысы ретінде Мүсіреповтің сөзін келтіреді. Адресант прагматикасы олқылықтың көрінісін адресатқа сездіру үшін, жеткізу үшін осы қанатты сөзді қолданған.

Бауыржан Момышұлы "Тіл тазалығы үшін күрес –ешқашан толастамайтын мәңгілік күрес" депті бұрын. Көрейік. Бауыржан Момышұлының айтқан пікірін басшылыққа ала отырып, адресант өз пікірін дәлелді жеткізу үшін жұмсайды.

Ана тілін ұмытқан адам өз халқының өткенінен де, болашағынан да қол үзеді. Бұл Ғабит Мүсіреповтің сөзі. Қол үзбеу үшін қатардағы сіз бен біз біздің мойнымызға қандай жүктің артылатынын, қазақтың тілін мазақ қылмақ болғандардың қандай жауапқа тартылатынын айттық."Қол үзу" фразеологизмі баяндауыштың қызметінен шылаумен тіркесіп пысықтауышқа ауысады.

Телебағдарламалардағы тележүргізушілердің сөзінде тұрақты қолданыстар ұшырасады. Бұл қолданыстар хабардың басында және соңында айтылады. Тұрақты қолданыстар стандарт бірліктерге енеді. Тілдік стандарттар мәтінді үйреншікті қалыпта тез қабылдауға мүмкіндік береді.

Әркімнің өмірде өз жолы бар. Ал, оны дара ету өз қолдарыңызда("Дара жол" бағдарламасы). *Мәселе мақұлмен емес, ақылмен шешіледі. Елдің мұңын мінбердегілерге жеткізу үшін сенбінің кешінде Қазақстанның басты арнасында жолықтық сізбен. Үш жүзінің арасын үтір ғана бөліп тұрған Қазақ елі, ассалаумағалейкум!Төре тұрып төр берген, қожа тұрып қол берген қазақ елі, бүгінгі тікелей эфир осымен тәмам.*

Келесі сенбіде дәл осы жерде, дәл осы уақытта қайта жолыққанша, көрермен! Мәселенің желідегі парақшаларына хат-хабар жолдасаңыз болады. Қаперіңізде болсын! Мәселе мақұлмен емес, ақылмен шешіледі ("Мәселе" бағдарламасы).

Сіз қауіпсіз ортада өмір сүруді қалайсыз ба? Онда кез келген келеңсіздікке көз жұмбайлық танытпай, азаматтық қоғамды бірге дамытайық. Армысыздар! Түйткілдің бәрі біздің назарда, алдымен аңдатпа.

Сізді мазалаған кез келген мәселе біздің назарда ("Біздің назарда" бағдарламасы).

Армысыздар ардақты көрермен! Танымал жандардың жан сыры, өмір туралы толғаныстары, мәнді, мағыналы пікірлері, ешкімге ашпаған құпиялары Қарақатпен, менімен шәй үстінде айтылады ("Қарақатпен шәй").

Тұрақты қолданыстар мақсатты түрде жұмсалған. Хабарды тез жеткізу үшін пайдаланылады. Мақсатты қолданыстарды жұмсай отырып, лингвистикалық манипуляция, яғни сөз арқылы ықпал етіп басқару жүзеге асады. Мысалы, *"Арнамыздан алыстамаңыздар", "Бізбен бірге болыңыздар"* деген секілді сөйлемдерде манипуляция орын алған. Яғни, аудиторияны арнадан алыстатпау мақсатымен жүргізушінің ықпал ету әрекеті көрінеді.

Талқылау. Публицистикалық стильдің хабар беру функциясында қоғамдық-саяси тілдік бірліктер прагмастилистикалық қызмет атқарады. Мысалы, *көлеңкелі экономика* – экономиканың халахуалының төмендігін айту мақсатында алынған тіркес.*Апатты үйдің қабырғасы қақырап, іргесі сөгілгелі тұр.* "Апатты" деген заттанған сын есім бағалау категориясы ретінде көрінеді, қоғамның келеңсіз мәселелерін таныта алады. Мысалы, осы *апатты* сөзі арқылы *апатты жағдай, апатты оқиға* секілді қолданыстар да прагмастилистикалық тұрғыдан жұмсалады.

Бір көзінен жас, бір көзінен қан аққан шығар("Дара жол" бағдарламасы, Әбиірбек Тінәлінің дара жолы). Бұл мысалда сөйлеуші аудиторияға ықпал жасау үшін, параллелизм орнатып, *"бір"* сан есімін "*көз"* есім сөзімен тіркестіре отыра, жалпының жалқыға бөлшектенуін танытқан.Сан есімдердің стильдік мәнінің тұрақтылығын анықтайтын көрсеткіш ретінде олардың басқа сөз таптарынан жасалмайтындығын айтсақ болады.

Телебағдарламаларда сан есімдердің жұмсалуында аудиторияны толқыту,әсер ету қызметі зор. *Жалпы 7,5 млрд адамның 3,5 млрд-ы көгенделген қозыдай күн ұзаққа ғаламторға телміріп отырады екен.*

Кәмелет жасына толмаған балалардың 80 пайызының интернетте жеке аккаунттары бар екен. Бірақ, ол жерде жеткіншектердің не көріп, не үйреніп жатқаны бір Аллаға аян, ата-анаға емес. Осындай статистикаларды беру реципиенттердің алаңдаушылығын туғызады, жүргізуші өз сөзін дәлелмен келтіреді, қоғамдық мәселені көтереді. Яғни, сан есімдердің стильдік мүмкіншілігі, оның қолдану өрісі, жұмсалу аясы статистикалық мәліметтерден көрінеді. Ал, қоғам үшін статисканың маңызы өте зор.

Қорытынды. Қазақ телевизиясының прагмастилистикасын зерттеуде лингвистиканың ішкі және сыртқы салаларын қатар қарастырып, тілдің қолданылу және жұмсалу аясын тануға мүмкіндік туады. Адресанттың прагматикалық мақсаты көрерменге ақпаратты тез әрі оңай қабылдату екені, адресанттың кәсіби шеберлігін көрсетуі, шындық пен дәйектілікке сендіру, сөйлеуші эмоциясын, интенциясын ұқтыру мәселелері сөзді қолдану жағдайымен тікелей байланысты екені анықталады.

Прагмастилистика саласындағы зерттеулердің бүгінгі таңда маңызы зор. Тіл тазалығын сақтап, сөз құдіретін түсініп, тілді таңбаға айналдыруда мақсатқа сай, стильдік тұрғыда қате жібермей, тілдік нормаға сәйкес сөз сөйлеу телевизиядағы адресанттар үшін басты қағида болып табылады.Ендеше, телевизия сөз қолданудың, сөз жұмсаудың басты өлшемдеріне сай болуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – Москва, Наука,2008. – 464с.- книга

2 Байтұрсынов А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. –Алматы, 2013. – 637б.-кітап

3 Алкебаева Д.А.Қазақ тілінің прагмастилистикасы. –Алматы, Қазақ университеті, 2014. – 258б.-кітап

4 Қапасова Б.Қ. Тіл мәдениеті, шешендік өнер. – Алматы, 2014. – 258 б.-кітап

5 Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. –Винница: 2009. – 272с.-книга

6 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. –Москва, Наука, 1988. –278 с.-книга.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Асильбекова Н.У. – ф.ғ.к., доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан.
Әмірбекова А. Б. – ф. ғ. к., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.
Бақбергенова Р. Қ. – аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Досова А. - ф.ғ.к., доцент, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті,Қостанай, Қазақстан.
Есенова Қ. Ө. — ф.ғ.д.,профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Ельчибеков Б. — докторант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент,Қазақстан; **Рауандина А.** — п.ғ.к.,доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.**Елікбаев Б.** — ф.ғ.к., М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан.
Жүнісова М. Ә. — ф.ғ.д.,профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан; **Касенов Е.С.** — ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Жиренов С. А. — ф.ғ.к.,қауымдасстырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Жылқыбай Г. Қ. — ф. ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан Қазақстан. **Абдукамалова Э.** — ф.ғ.к., Қазақстан республикасы Қарулы күштері, Әскери-тарихи музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.
Жолшаева М. С. — ф. ғ. д., доцент, Сүлеймен Демирел атындағы университет, Қаскелең, Қазақстан;
Қалибекұлы Т. — ф. ғ. к., доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.
Зайсанбаева Г.Н. — ф. ғ. к., **Акимжанова Г.С.** — магистрант, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
Исмаилова Ф. К. — докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Кайдарова Г. — ф.ғ.к.,доцент; **Сүлейменова Ж.** — п.ғ.д., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Қасым Б. Қ. — ф.ғ.д.,профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Калбирова Т.Н. — докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.
Мамедова Ф.З. — ф.ғ.к, профессоры Шетел тілдері және іскерлік карьера университеті; **Дулаева Э.З.** — ф.ғ.к, аға қызметкері аль-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті.
Мазибаева Ж. — докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Мухамеджанова Г.Т. —PhD доктор **, Мухамеджанова А.Т. –** ф.ғ.к., доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл, Қазақстан.
Миров М. О. — филолог.ғ. к, доцент, С.Бәйішев университеті, Ақтөбе, Қазақстан. **Садуақас Н. А.** — филолог.ғ. к, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.
Муллагаянова Г. — к. ф. н., доцент, "Казанский национальный исследовательский технический университет им. А.Н. Туполева - КАИ" РФ, город Набережные, Татарстан; **Абзулдинова Г.** — к. ф. н., ПГПУ, Павлодар,Казахстан. ,
Надир И. — профессор, Қыршехир Ахи Евран университеті, Қазіргі әдебиет факультеті, Түрік тілі мен әдебиеті кафедрасы, Қыршехир қаласы, Түркия.
Қалыбаева Қ.С. — ф.ғ.д., доцент; **Оспан Ж. А.** — докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Оналбаева А.Т. — Орынханова Г. А. — ф.ғ.к. **Аскарова Г.С.** — ф.ғ.к. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Сагидолда Г. — ф. ғ. д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
Сейтбатқал Ә. Б. – магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;
Бектемірова С. Б. – ф. ғ. к., доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Садық Д.А. — магистрант, **Мәдиева Г.Б.** — филол.ғ.д., профессор әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Алматы, Қазақстан.
Турашбек Е. — докторант; **Ныязбекова К. С. –** п.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Әшімбаева Ә. — Шыңжаң университетінің докторанты, Қытай**; Тұрсынәлі Ж.** — Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Шығыс тілдерін аудару каф. доценті**; Сабигазина С.** — Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Шығыс тілдерін аудару каф. аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.
Әбдіқалық К.С. — ф.ғ.к.,профессор**; Асанбаева С.А. - ф.ғ.к., Орынханова Ғ.А.** — ф.ғ.к. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Базылова Б.К. — ф. ғ. к.,доцент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Бектурганова Ж.М. — п.ғ.к. Нархоз университеті; **Сейталиева Қ.У.** — аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Бүркітбаева Ш. Д. — профессор, ф.ғ.д. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-сұлтан, Қазақстан; **Қортабаева Г. Қ.** — ф.ғ.к. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.
Дүйсенбі А. К. — ф. ғ. к., PhD докторы, Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Алматы, Қазақстан.
Жанбершиева Ұ. Н. — ф.ғ.к.,профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан.
Каримова Г.С. — докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Ақыш Н. Б. — ф.ғ.к.,доцент, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.
Көшекова А. А. — ф.ғ.к.,доцент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Өтеген Н.О. — Phd доктор, ассист. профессоры,Сулеймен Демирел университеті, Қаскелең, Қазақстан.**Қалниязова А. Қ.** — докторант, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Рақыш Ж.С. — филология ғылымдарының кандидаты, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері.
Рүстемова Ж. А. — ф.ғ.к., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан**.**
Саметова Ж.Ш. — докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан; **Айтимов М.К.** — ф.ғ.д.,доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,Қызылорда, Қазақстан.
Сарбасов Б.С. — ф.ғ.к. доцент; **Орынханова Г.А.** — ф.ғ.к.; **Егізбаева З.С.** — ф.ғ.к.**,** Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Сейсенбаева Ж.А. — ф.ғ.к., Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Сейтенова А. Е. - докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Сманов Б.Ө. — п.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі ; **Құттыбаев Ш. Д.** — докторант; **Абдимомынов Е.Б.** — докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Сұлтанова Б. М. – ф.ғ.к. доцент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Тебегенов Т.С. — ф.ғ.д.,профессор; **Есіркепова Г.Е**. — ф.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Хамраев Ә.Т - ф.ғ.д.,профессор; М.О. Әуэзов атындағы әдебиет және өнер институты.
Абишева С.Д. — ф.ғ.д.,профессор; **Онгарбаева А.Т.** — докторант, аға оқытушы; **Серикова С.К.** — PhD доктор, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Бораш Р. Б. — ф.ғ.к.,доцент Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Ерхожина Ш.Л. — ф.ғ.к.,доцент, С.Демирил университеті.Қаскелең,Алматы.
Жанпейс У. А. — п.ғ.д., профессор, Қазақ медициналық үздіксіз білім беру университеті, **Озекбаева Н. А.** — п.ғ.к., доцент, Қазақ медициналық үздіксіз білім беру университеті, **Куанышбаева Ш.С.** — п.ғ.м., Нархоз университетінің ЖБП ҒОД-нің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Каримова Б. С. — ф.ғ.к., Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда , Қазақстан; **Саметова Ф.Т.** — ф.ғ.к., Қайнар академиясы, **Орынханова Г.А.** — ф.ғ.к.**,** Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Каримова Г.С. — PhD доктор, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Ордабаев Ч. К. — магистр, **Алдашев Н. М.** — ф**.**ғ.к., С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, Ақтөбе, Қазақста; **Набидуллин А. С.** —докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
Райымбекова Ә.А. — ф.ғ.к., доцент; **Ешимов М.П.** — ф.ғ.к., доцент; **Нұртілеуова С.Р.** —магистр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
Дүйсембекова А. Е. — Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан.
Әлкебаева Д.А. — ф. ғ. д., профессор; **Саткенова Ж.Б.** — ф. ғ.к., доцент; **Әміров Ә. Ж.** — ф. ғ. к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

OUR AUTHORS

Asilbekova N. — doctor of philosophy, associate professor, Taraz regional university named after Dulati, Taraz, Kazakhstan.
Amirbekova A. — candidate of philological Sciences, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.
Bakbergenova R. — senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Dossova A. — doctor of philosophy, associate professor, Kostanay State University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.
Essenova K. — doctor of philology,professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Yelchibekov B. — doctoral student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan**, Rauandina A.** — candidate of Pedagogical Sciences,Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. **Yelikbaiev B.** — doctor of philosophy, associate professor, South Kazakhstan State University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan.
Zhunissova M. — doctor of philology,professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; **Kasenov Y.** — candidate of philology, senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan**.**
Zhylkybay G. — candidate of philological Sciences, Associate Professor, International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan Kazakhstan. **Abdukamalova E.** –candidate of philological sciences, research associate of the Military History Museum of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
Zholshayeva M. — doctor of philology, associate professor, Suleiman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan. **Kalibekuly T.** — candidate of philology, associate professor, Abylai Khan Kazakh University of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan.
Zaysanbayeva G. — candidate of philology, **Akimzhanova G** . — master's student, Turan-Astana University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
Ismailova F. — doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Kaidarova G.— candidate of philological Sciences,Associate Professor; **Suleimenova Zh.** — doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Kassym B. — doctor of philology,professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Kalbirova T. — doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
Mamedova F. — candidate of philological sciences, professor of foreign languages and business career at the University; **Dulayeva E.** — candidate of philological Sciences, senior employee of the Al-Farabi Kazakh National University. Kazakh National University.
Mazibayeva Zh. — doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Mukhamejanova G. — doctoral student, **Mukhamejanova A.** — candidate of philology, Associate Professor, North Kazakhstan State University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, Kazakhstan.
Mirov M. — philologist.candidate of Science, Associate Professor, S. Baishev University, Aktobe, Kazakhstan.
Saduakas N. — philologist.candidate of science, associate professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.
Mullagayanova G. — associate professor "Kazansky National Research Technical University, Russian Federation. **Abzuldinova G.** — philologist.candidate of Science Pavlodar,Kazakhstan.
Nadir İlhan — professor, Kyrshehir Ahi Evran University, Faculty of Modern Literature, Department of Turkish language and literature, Kyrshehir, Turkey.
Kalybaeva К. — philologist.candidate of science, associate professor, **Ospan J.** — doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Onalbayeva A., Orynkhanova G., Askarova G. — Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Sagidolda G.— doctor of philological Sciences, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University.
Seytbatkal A. — master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
Bektemirova S. B. – candidate of philology, Acting Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sadyk D. — master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. **Madieva G.** candidate of philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
Turashbek Y.— doctoral student, **Nyyazbekova K**. — candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Ashimbayeva A. — doctoral student of Xinjiang University, China; **Tursynali Zh.** — Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Language, associate professor; **Sabigazina S.** Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Language, senior lecturer, Almaty, Kazakhstan.
Abdikalyk K. — candidate of philological sciences,professor; **Asanbayeva S**. — Candidate of philological Sciences, **Orynkhanova G.** A. — Candidate of philological Sciences, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Bazylova B — candidate of philological Sciences,Associate Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Bekturganova Zh. — candidate of Pedagogical Sciences Narkhoz University. **Seytalieva K.** — senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Bürkütbayeva Ş.— candidate of Pedagogical Sciences, Professor **,** Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. **Kortabayeva G.** — candidate of philological sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
Duisenbi A. — PhD, University of foreign languages and business career, Almaty, Kazakhstan.
Zhanbershieva U. — candidate of philological sciences,professor, Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan.
Karimova G. — doctoral student, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty.
Akysh N. — candidate of philological Sciences,Associate Professor, Senior Researcher of the M. Auezov Institute of literature and art, Almaty, Kazakhstan.
Koshekova A. — candidate of Pedagogical Sciences, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty
Otegen N.— Phd doctor, assistant. professor, Suleymen Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan.
Kalniiazova A.–- doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Rakysh Zh. — candidate of philological Sciences, leading researcher of the M. O. Auezov Institute of literature and art.
Rustemova Z. — candidate of philological Sciences, Karaganda State University named after academician E. A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
Sametova Z. — doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty,Kazakhstan.
Aitimov M. — doctor of philology,associate professor, Korkyt Ata Kyzylorda State University,Kyzylorda, Kazakhstan.
Sarbasov B. — candidate of philological Sciences, associate professor, **Egizbayeva Z.** —candidate of philological Sciences, , Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Seisenbayeva Zh. — Kazakh National Pedagogical University named after Abai Ph.D., Associate Professor Almaty, Kazakhstan.
Seitenova A. — doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
Smanov B. — doctor of pedag. sc., prof., academician, Kazakh National Pedagogical University named after Abai; **Kuttybayev S.** — doctoral student Kazakh National Pedagogical University named after Abai; **Abdimomynov Y.** — doctoral student Kazakh National Pedagogical University named after Abai.
Sultanova B. — doctor of philology,associate professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty.
Tebegenov T. — doctor of philological sciences,professor; **Esirkepova G.** —candidate of philological Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Khamraev A. — doctor of philological sciences,professor; M. O. Auezov Institute of literature and art.
Abisheva S.— doctor of philology,professor; **Ongarbayeva A.** — doctoral student, senior lecturer; **Serikova S.** — PhD, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Borash R. — candidate of philological Sciences, Associate Professor Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan..
Yerkhozhina Sh. — candidate of philological Sciences, Associate Professor, S. Demiril University. Kaskelen, Almaty.
Zhanpeis U. — doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh Medical University of continuing education**; Ozekbayeva N.** — Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Kazakh Medical

University of continuing education., **Kuanyshbayeva Sh.** — candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer of the Department of internal affairs of Narkhoz University, Almaty, Kazakhstan.
Karimova B. –- candidate of philological Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan**; Sametova F.** — candidate of philological Sciences, Kainar Academy**.**
Karimova G. — PhD doctor, associate professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Ordabayev Ch. — master's degree**, Aldashev N.** — candidate of philology, Aktobe University named after S. Baishev, Aktobe**,** Kazakhstan**; Nabidullin A.** — doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
Raimbekova A. — Candidate of philology associate professor; **Eshimov M.** — candidate of philology, associate professor; **Nurtileuova S** — master's degree.
Dyusembekova A. — Academician E. A. Buketov finday Karagandy Memlekettik University, Karagandy, Kazakhstan.
Alkebayeva D. — doctor of philological sciences, professor; **Satkenova Zh.** — doctor of philological sciences, associate professor; **Amirov A.** — candidate of philological Sciences, Associate Professor ,Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

НАШИ АВТОРЫ

Асильбекова Н. У. – к. ф.н., доцент, Таразский региональный университет им.М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан.
Амирбекова А. Б. – к. ф. н., Институт языкознания им.А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан.
Бакбергенова Р. К. – старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан**.**
Досова А. - к. ф.н., доцент, Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.
Есенова К. О., — д. ф. н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан
Ельчибеков Б. — докторант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан; **Рауандина А.** — к.п.н.,доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая. **Елікбаев Б.** — к. ф.н., Южно-Казахстанский государственный университет им.М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.
Жүнісова М. Ә. — д.ф.н.,профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан; **Касенов Е.С.** — к. ф. н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы.
Жиренов С. А. — к.ф.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
Жылкыбай Г. К. — доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан Казахстан. **Абдукамалова А.** — к. ф. н., научный сотрудник Военно-исторического музея Вооруженных Сил Республики Казахстан, Астана, Казахстан.
Жолшаева М. С. — д. ф. н., доцент, университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан;
Калибекулы Т. к. ф. н., доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан.
Зайсанбаева Г.Н. — ф. ғ. к., **Акимжанова Г.С.** — магистрант, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
Исмаилова Ф. К. — докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
Кайдарова Г. —к.ф.н.,доцент; **Сүлейменова Ж.** — д.ф.н., профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан**.**
Касым Б. Қ. — д. ф. н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.
Калбирова Т.Н. — докторант, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан**.**
Мамедова Ф.З. — к.ф.н., профессор Университета иностранных языков и деловой карьеры;ф.ғ.к, профессоры Шетел тілдері және іскерлік карьера университеті; **Дулаева Э.З.** — к. ф.н., старший сотрудник университета им. аль-Фараби Казахский национальный университет.
Мухамеджанова Г.Т. —PhD доктор **, Мухамеджанова А.Т. –** к. ф.н., доцент, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан **Миров М. О.** — к.ф. н, доцент, университет С. Баишева, Актобе, Казахстан.
Садуақас Н. А. — к.ф. н, доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан.
Муллагаянова Г. — к. ф. н., доцент, “Казанский национальный исследовательский технический университет им. А.Н. Туполева - КАИ” РФ, город Набережные, Татарстан; **Абзулдинова Г.** — к. ф. н., ПГПУ, Павлодар,Казахстан.
Надир И. — профессор, Қыршехир Ахи Евранский университет, факультет современной литературы, кафедра турецкого языка и литературы, г. Кершехир, Турция.
Калыбаева Қ.С. — д.ф.н., доцент; **Оспан Ж. А.** — докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.
Оналбаева А.Т. — к.ф.н. **Орынханова Г. А.** — к.ф.н. **Аскарова Г.С.** — к.ф.н. Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.
Сагидолда Г. — д. ф. н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева.

Сейтбатқал Ә. Б. – магистрант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан; **Бектемірова С. Б. –** к. ф. н., доцент, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.
Садық Д.А. — магистрант, **Мәдиева Г.Б.** — д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан**.**
Турашбек Е. — докторант; **Ныязбекова К. С. –** к.п.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан.
Ашимбаева А. — докторант Синьцзянского университета, Китай**; Турсынали Ж.** — доцент , КазУМОиМЯ имени Абылай хана, каф. перевода восточных языков**; Сабигазина С.** — КазУМОиМЯ им. Абылай хана, каф. перевода восточных языков. старший преподаватель, Алматы, Казахстан.
Абдикалык К.С. — к.ф.н.,профессор**; Асанбаева С.А. -** к.ф.н.,**„ Орынханова Г.А.** — к.ф.н.,. Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Базылова Б.К. — к. ф. н., доцент, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.
Бектурганова Ж.М. — к. п. н. Университет Нархоз; **Сейталиева К.У.** — старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
Буркитбаева Ш. Д. —профессор, д. ф.н. Евразийский национальный университет им.Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; Кортабаева Г. К. —к. ф.н. КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
Дуйсенби А. К. — к. ф. н., доктор PhD, университет иностранных языков и деловой карьеры, Алматы, Казахстан**.**
Жанбершиева У. Н. — к. ф.н.,профессор, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.
Каримова Г.С. — докторант, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. **Акыш Н. Б.** — к. ф.н., доцент, старший научный сотрудник Института литературы и искусства им. М. Ауэзова, Алматы, Казахстан.
Кошекова А. А. — к. ф.н.,доцент, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.
Отеген Н.О. — Phd доктор, ассист. профессора, Университет Сулеймана Демиреля, Каскелен. **Калниязова А. Қ.** —докторант, им. Абая Казахский национальный педагогический университет, Алматы, Казахстан.
Рақыш Ж.С. — кандидаты кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова.
Рүстемова Ж. А. — к. ф.н., Карагандинский государственный университет им.академика Е. А. Букетова, Караганда, Казахстан
Саметова Ж.Ш. — докторант, им. Абая Казахский национальный педагогический университет, Алматы, Казахстан. **Айтимов М.К.** — д. ф.н.,доцент, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,Кызылорда, Казахстан.
Сарбасов Б.С. — к.ф.н. доцент; **Орынханова Г.А.** — к.ф.н.; **Егізбаева З.С.** — к.ф.н., Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.
Сейсенбаева Ж.А. — к.ф.н., им.Абая Казахский национальный педагогический университет, Алматы, Казахстан.
Сейтенова А. Е. - докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
Сманов Б У. — д. п. н., профессор, академик НАН РК; **Қуттыбаев Ш. Д.** — докторант; **Абдимомынов Е.Б.** — докторант, Казахский национальный педагогический университет, Алматы, Казахстан.
Султанова Б. М. — к.ф.н., доцент, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.
Тебегенов Т.С. — д.ф.н.,профессор; **Есиркепова Г.Е**. — к. ф.н., Казахский национальный педагогический университет им.Абая, Алматы, Казахстан.
Хамраев Ә.Т - д. ф.н.,профессор; Институт литературы и искусства им.М. О. Ауэзова.
Абишева С.Д. — д.ф.н.,профессор; **Онгарбаева А.Т.** — докторант, ст. преподаватель; **Серикова С.К.** — доктор PhD, ст. преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Бораш Р. Б. — к. ф.н.,доцент Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
Ерхожина Ш.Л. — к. ф. н., доцент, университет им. С. Демирила.Г. Каскелен, Алматы.
Жанпейс У. А. — д. п. н., профессор, Казахский медицинский университет непрерывного образования, **Озекбаева Н. А.** — к. п. н., доцент, Казахский медицинский университет непрерывного образования, **Куанышбаева Ш.С.** —м. п. н., старший преподаватель НОД ООД Университета Нархоз, Алматы, Казахстан.
Каримова Б. С. — к. ф.н., Кызылординский государственный университет им.Коркыт ата, Кызылорда , Казахстан; **Саметова Ф.Т.** — к. ф. Н., Академия Кайнар **.**
Каримова Г.С. — PhD доктор, ассоцированный профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.

Ордабаев Ч. К. — магистр, **Алдашев Н. М.** — к.п.н., Актюбинский университет им. С. Баишева, Актобе, Казахстан; **Набидуллин А. С.** — докторант, Казахский национальный педагогический университет им.Абая, Алматы, Казахстан.
Райымбекова Ә.А. — к.п.н., доцент; **Ешимов М.П.** — к.ф.н., доцент; **Нұртілеуова С.Р.** — магистр, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
Дюсембекова А. Е. — Карагандинский государственный университет имени академика Е. А. Букетова, Караганда, Казахстан.
Алкебаева Д.А. — д. ф. н., профессор; **Саткенова Ж.Б.** — к. ф.н., доцент; **Амиров Ә. Ж.** — к. ф. н., доцент, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.